

NEVRUZ ZİRVESİ

I. Uluslararası
Abay Kunanbayoğlu

KAZAK

**KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI
SEMPOZYUMU**

20-23 Mart 2018

ANTALYA

TAM METİN KİTABI

Editörler

Prof.Dr. Kelis ZHAYLYBAY

Damezhan SADYKOVA

ISBN - 978-605-9885-98-0

TAM METİN KİTABI

I. ULUSLARARASI KAZAK TARİHİ – KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

20-23 Mart 2018
ANTALYA

Editörler

Prof.Dr. Kelis ZHAYLYBAY
Damezhan SADYKOVA

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org www.iksadkongre.org

Iksad Publications - 2018©
ISBN – 978-605-9885-98-0

SUMMIT ID

NAME

INTERNATIONAL NEWROZ SUMMIT

PARTICIPATION

Keynote and Invited

DATE & PLACE

March 20-23, 2018 – Antalya/TURKEY

ORGANIZATOR

İKSAD- Institute of Economic Development and Social Researches

SYMPOSIUMS

KAZAK,

HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE

Mustafa Latif EMEK

HEAD OF SUMMIT

Prof. Dr. Mustafa TALAS

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Dilorom HAMROEVA

Dr. Mariam S. OLSSON

Dr. Liliya BUSKUNBAYEVA

Gulgina ŞAMSUTDİNOVA

KEYNOTE SPEAKER

Dr. Shurubu KAYHAN

Dr. Osman Kubilay GÜL

COORDINATORS

Kaldygul ADILBEKOVA & Baurcan BOTAKARAEV

Hasan SURKHAYLI & Zhuldyz SAKHI

Dr. Amanbay MOLDIBAEV
Taraz State Pedagogy University

Dr. Dilorom SALAHİY
Semerkant State University

Dr. Akmaral SARGIKBAEVA
Al Farabi Kazakh National University

Dr. Cholpon TOKTUSUNOVA
Kyrgyz National State University

Dr. İbrahim HAQQULOV
Uzbekistan Science Academy

Dr. Elvan YALCINKAYA
Omer Halisdemir University

Dr. Zharkyn SULEIMANOVA
Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sirojiddinov SHUHRAT
Uzbekistan University of Language and Literature

Dr. Machabbat OSPANBAEVA
Taraz State Pedagogy University

Dr. Liliya BUSKUNBAEVA
Ufa Science Academy

Dr. Aftondil ERKİNOV
Uzbekistan Ali Shir Nawai University of Language and Literature

Dr. Mustafa TALAS
Ömer Halisdemir University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Russia Natural Sciences Academy

Dr. Gulnaz KARİMOVA
Ufa Science Academy

Dr. N.N. KEMANOVA
Kazakh State Teacher Training University

Dr. Necati DEMİR
Gazi University

Dr. Metin KOPAR
Adıyaman University

Dr. Gulzar IBRAHIMOVA
Baku Avrasya University

Dr. Misliviy VLADEMIR
Ukraine Technic University

Dr. Rimma MURATOVA
Ufa Science Academy

Dr. Sarash KONYRBAEVA
Kazakh State Women's Pedagogy University

Dr. Sarsakenova A. BAGITOVNA
Orleo National Development Institute

Dr. Mehmet OKUR
KATU

Dr. Ekbar VALADBIGI
Urumia University

Dr. Shara MAZHITAeva
Karaganda State University

Dr. Sehrane KASIMI
AMEA

Dr. Rezida SULEIMANOVA
Ufa Science Academy

Dr. Ulbosun KIYAKBAEVA
Abai Kazakh Pedagogy University

Dr. Veysi ÜNVERDİ
Mardin Artuklu University

Dr. Mehriban EMEK
Adiyaman University

Dr. Zinnur SİRAZİTDİNOV
Ufa Science Academy

Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA
Al Farabi State National University

**I.ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOđLU KAZAK KÜLTÜRÜ,
TARİHI VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU**

KONGRE PROGRAMI

20-23 MART, 2018

ANTALYA, TÜRKİYE

CLUB SERA HOTEL

PROGRAM AKIŞI

20 MART- OTURUMLAR

21 MART- NEVRUZ KUTLAMASI ŞÖLEN PROGRAMI

22 MART –OTURUMLAR

23- MART- OTURUMLAR

20 MART, 2018 (TÜM SUNUMLAR KAZAKİSTAN SALONUNDA)

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. MUSTAFA TALAS

Рақымғалиева Агиса Омарқызы	ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКА
Оразбаева Алтайы Иранбекқызы	ТЮРКСКИЕ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХОВ
Садвокасова Закиш Тулехановна	НАСИЛЬСТВЕННАЯ ИНТЕГРАЦИЯ МУСУЛЬМАН КАЗАХСТАНА В ИМПЕРСКОЕ ПРОСТРАНСТВО (на примере политики самодержавия в духовной жизни)
Елеужан Серімов	XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӨЗ-ЗАМАХШАРИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІ ЖАЙЫНДА
Елеужан Серімов	АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖИНАҒЫ
Құралбай МЕНЛІБАЕВ & Жомарт ОСПАН	БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ТОЛҒАМДАР
Жолдасбеков Абдиманап Абдразакович	СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ САПАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
Daniyar Nurbayev	IS THE EURASIAN ECONOMIC UNION AN OPTIMUM CURRENCY AREA?
Бегалинова Калимаш Капсамаровна & Ашилова Мадина Серикбековна & Бегалинов Алибек Серикбекович	ПРОБЛЕМА УМА, ЧУВСТВА И ВОЛИ В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ
Нүрдәулетова Б.И. & Азан Г.Б.	ЖЫРАУ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР

12:00-13:00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

20 MART, 2018

OTURUM-2

13:00-15:00

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. SALİN ÖZTÜRK

Оразбек Мақтагүл Социалқызы	АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕГІ «КӨЛЕҢКЕ» АРХЕТИПІ
Жандос Шекен	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ
Абдуллина Назгул Утегуловна	БЕТАШАР КАК САКРАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ СВАДЕБНОГО РИТУАЛА В НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Унгарбаева Гульмира Ибрагимовна & Сандуғаш Әбдіғаз	КУЛЬТУРНОЕ ЕВРАЗИЙСТВО: ИСТОКИ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Дәурен Ескекбаев	ӨЗ-НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІ ТУРАЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ
Данияров Талгат Абубакирович & Данияров Талгат Абубакирович & Ташимова Роза Турарбековна	ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ АБАЙ АЙТҚАН КЕМЕЛ АДАМ ҮЛГІСІ
Данияров Талгат Абубакирович & Искакова Парида Куандыковна	КЕМЕЛ АДАМДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ ТУРАЛЫ АЙТҚАН ШЫҒЫС ҒҰЛАМАЛАРЫНДАҒЫ (ӘЛ-ФАРАБИ, Ж.БАЛАСАҒҰН) ОРТАҚ ПІКІР
Doszhanova Gulsara Nurzhigitovna	ENGLISH IS THE LANGUAGE OF COMMUNICATION
Светлана Ковальская	ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАНИЕ КАЗАХОВ: ОТ ИСТОРИОЛОГИИ К ИСТОРИОГРАФИИ
Бакенова Ризагүл Шәріпханқызы & Акынбекова Алтын Бакашовна & Сапарходжаева Нургуль Пажарбековна	ТҮРКІ-МОҒОЛ КҮНТІЗБЕСІ ӨРКЕННИЕТТІҢ БАСТАУЫ

20 MART, 2018

OTURUM-3

16:00-18:00

OTURUM BAŞKANI: DOÇ.DR. ÖMER OKAN FETTANLIOĞLU

Бакенова Ризагүл Шәріпханқызы & Акынбекова Алтын Бакашовна & Сапарходжаева Нургуль Пажарбековна	«АБАЙ» ЖУРНАЛЫ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Сапарходжаева Нургуль Пажарбековна & Бакенова Ризагүл Шәріпханқызы & Акынбекова Алтын Бакашовна	АСПЕКТЫ МИФОПОЭТИКИ В ДЖ.Ф.КУПЕРА В ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ПЕРЕДАЧЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК
Қалшабаева Бибизия Кенжебекқызы	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ НАУРЫЗ: ТАРИХЫ МЕН МЕРЕКЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы	АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІ
Бижанов Ахан Хусаинович & Булекбаев Сағадид Байұзақович	ТЮРКСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА
Рашид Хакимов	РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАН УРАЛА (1917-1941 гг.) (К 80-ЛЕТИЮ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»)
Қали Ақылбек	ПУБЛИЦИСТИКА ЖАНРЫНДАҒЫ ЖАРНАМА ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Найманбаев А. А. & Ербай Т.	ТҮРКІ ЖҰРТЫНА ОРТАҚ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СЮЖЕТТЕР
Айнабекова Гульжан Бабаевна	ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ (На Материале Повести В. Михайлова «Хроника Великого Джуга»)
Aizhan Baimukhamedova & Gulzada Baimukhamedova	THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN CONDITIONS OF INTEGRATION INTO THE WORLD EDUCATIONAL SPACE

21 MART- NAURYZ KUTLAMASI PROGRAMI

22 MART, 2018

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: DOÇ. DR. OSMAN KUBİLAY GÜL

Аубекеров Сериккали Хабиевич	ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРАВОВОЙ СТАТУС
Lyubichankovskiy Sergey	RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE KAZAKH STEPPE XVIII - XIX CENTURIES
Рида Зекрист & Айжан Баймухамедова	«ОСЕВОЕ ВРЕМЯ» ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ: РОЛЬ ТЮРКСКОГО МИРА В ЭВОЛЮЦИИ МИР-СИСТЕМЫ
Жазира Нұрсұлтанқызы	ҰЛТТЫҚ БАСКИИМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ
Жазира Нұрсұлтанқызы	ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР
Қымбат Нұрсұлтанқызы	ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҚАСҚЫП БЕЙНЕСІ
Konyrbayeva S.S.	ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
Молдағали Б. & Кәріпжанова Г. Т. & Райымқұлова Сауле	А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ
Садыкова Дамежан & Әділхан Марияш	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨНІМДЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР
Ақыжанова Ақмаржан	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА СИНТАКИСИТІК ҚҰРЫЛЫМ

12:00-13:00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

22 MART, 2018

OTURUM-2

13:00-15:00

OTURUM BAŞKANI: PROF. DR. SARASH KONYRBAYEVA

Ақжолова Ақтоты Төлеумұратқызы & Эльмира Уайдуллақызы	ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ
A. K. Eselbaeva & K. A. Tutibaev & S. M. Nauryzbekova	RESULTS OF THE RESEARCH ON THE INFLUENCE OF THE EXPERIMENTAL PROGRAM ON RHYTHMOPLASTY ON THE PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS
Әсем Сағатова & Зауреш Нұрлигенова	ҰЛТТЫҚ РУХ ПЕН ҰЛТТЫҚ НАМЫСТЫҢ ЖАРШЫЛАРЫ
Бапаева М. Қ. & Шайжанова Қ. Ү. & Әтен А. Ж.	КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРҒА ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПСИХИКАСЫНА ЗИЯНДЫ ӘСЕРЛЕРІ
Бапаева М.К.	АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ

Береке Жұмақаева & Алтынай Тымболова	АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫН ТАНЫТУ
Береке Жұмақаева & Алтынай Тымболова	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Shynybekov Abduhali Nasyrovich	3D E-BOOK DEVELOPMENT
Муханбеткалиев Есбол Есенбайұлы & Аринов Ерлан Кенжебаевич	РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІН ЖОЮҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫ (БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ МЫСАЛЫНДА)
Муханбеткалиев Есбол Есенбайұлы & Аринов Ерлан Кенжебаевич	БӨГДЕ САНА – ОТАРШЫЛДАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚАРУЫ

22 MART, 2018

OTURUM-3

16:00-18:00

OTURUM BAŞKANI: SEFA SALİN BİLDİRİCİ

Нурсейтова Ж.Ж. & Исаева Л.Т.	ПСИХОМОТОРЛЫҚ ДАМУЫ КЕШЕУІЛДЕГЕН ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МОТОРИКАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Бейсембаева К. Д.	БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЖУЫН АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ
Бейсембаева К. Д.	ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ
Кырбасова Э. А.	БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖОЛДАРЫН ДАМУ
Мырзахметова Н. О. & Қуанышева Ж. Қ. & Арғынбаева З. М. & Кенжабаева М. Д.	ХИМИЯ ПӘНІН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТІРЕ ОҚИТУ
Мырзахметова Н. О. & Қуанышева Ж. Қ. & Арғынбаева З. М. & Кенжабаева М. Д.	ХИМИЯНЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТА ОҚИТУДА БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
Оразбек Мақтагүл Социалқызы	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ
Аженов Алмат & Маманова Сымбат	СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ КАРТАЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛАТЫН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ҚҰРУ
К. Н. Жайлыбай & Медеуова Г. Ж. & Н. К. Нурмаш	ПРОБЛЕМЫ УЛУЧШЕНИЯ ЭКОЛОГИИ ЮГА КАЗАХСТАНА, ГОРОДА АЛМАТЫ И ДЕШЕВЫЙ СПОСОБ ВЫРАЩИВАНИЯ ДУБА, МОЖЖЕВЕЛЬНИКА, АКАЦИИ, КЛЕНА, ТУИ, СИРЕНИ И ДРУГИХ ДЕРЕВЬЕВ, ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ПАТРИОТИЗМУ
К. Н. Жайлыбай & Медеуова Г. Ж. & Н. К. Нурмаш	ФОРМИРОВАНИЕ АНАТОМИЧЕСКИХ СТРОЕНИЙ ВЕГЕТАТИВНЫХ ОРГАНОВ РИСА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ДОЗ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ

23 MART, 2018

OTURUM-1

10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI: MUSTAFA LATİF ЕМЕК

Ж. Н. Сүлейменова & Ж. А. Абитжанова & А. С. Полатов	ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ
Жолдасбеков Абдиманап Абдразакович & Альптекин Зейнел & Данияров Т. А.	ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ САПАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы & Адилхан Асел	ҰЛТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ТІЛ БАСТЫ ЭТНОСТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ: ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ
Ануарова Л. Е. & Омурхаджаева А. М & Умирбаева З. Ч.	ТАУЛЫҚ ФЛОМИС (PHLOMOIDES OREOPHILA KAR . ET KIR.) ӨСІМДІГІНІҢ ТАМЫР ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ
Ануарова Л. Е. & Омурхаджаева А. М & Умирбаева З. Ч.	IN VITRO ЖАҒДАЙЫНДА ДАРА ЖӘНЕ ҚОС ЖАРНАҚТЫ ТҰҚЫМДАРДЫҢ ӨНУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР
Ашимбаев Төленди & Пилалова Таншолпан & Тургинбаева Кунсулу & Талдыбаева Лаура & Преснова Людмила	ИННОВАЦИИ НА ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ
Ашимбаев Төленди & Пилалова Таншолпан & Тургинбаева Кунсулу & Талдыбаева Лаура & Преснова Людмила	МАСТЕРСТВО ПЕДАГОГА В РЕШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ
Г. Е. Азимбаева & Б. М. Диярова & А. К. Камысбаева & Ж. А. Көшетова	КӨК-САҒЫЗДЫҢ ТАМЫРЫНАН ПОЛИФЕНОЛДЫ БӨЛУ ЖӘНЕ ҚҰРАМЫН, ҚҰРЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУ
Г. Е. Азимбаева & Б. М. Диярова & А. К. Камысбаева & Ж. А. Көшетова	КРАХМАЛҚҰРАМДАС ШИКІЗАТТАН ЭТИЛ СПИРТІН АЛУ ӘДІСІ
T.V.Baynazarova & Zhumasheva T.S & G.K.Karimbayev & A.E.Konyrbayeva	ELECTIVE COURSES - COURSES ON SELECTION

12:00-13:00

ÖĞLE YEMEĞİ ARASI

23 MART, 2018

OTURUM-2

13:00-15:00

OTURUM BAŞKANI: DAMEZHAN SADYKOVA

Т. Б. Байназарова & Ш. О. Омарбекова & Д. К. Азимбаева	СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ
Baynazarova T. B. & Utebayeva A. T. & Zh. B. Rakhmetzhanova & Talipova F. O.	MULTICULTURAL EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE
Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы	КӨНЕЛЕНГЕН СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН СӨЗДЕР

Исаева Лаура Тлеужановна	ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ УЧИТЕЛЯ – ЛОГОПЕДА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН
Измагамбетова Раиса Кудайбергеновна & Булабаева Сауле Талгатовна & Измагамбетова Райля Кудайбергеновна	БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖАНДАНДЫРУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ
Zhubandykova A. M. & Karsybaeva R. K. & Izmagambetova R. K.	GIFTED AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL ANALYSIS
Қыяқбаева Ұлбосын Қозыбаевна & Айбергенова Салтанат Төлегенқызы & Бекмағамбетова Роза Карпыковна & Демеуова Лязза Нұрмаханқызы & Сержанқызы Жансая	М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ ТӘРБИЕ
Қыяқбаева Ұлбосын Қозыбаевна & Айбергенова Салтанат Төлегенқызы & Бекмағамбетова Роза Карпыковна & Демеуова Лязза Нұрмаханқызы & Сержанқызы Жансая	ОТБАСЫ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ БАЛА ДАМУЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ
Әділбекова Л. М. & Көпесбаева М. Б.	ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТИҢ «ШАШЫЛЫП ТҮСКЕН ТІРКЕСТЕРІ»
Әділбекова Л. М. & Көпесбаева М. Б.	ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНДЕГІ ҚУАТТЫ ОЙЛАР: А. СҮЛЕЙМЕНОВ, З. ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ

23 MART, 2018

OTURUM-3

16:00-18:00

OTURUM BAŞKANI: ELEUZHAN SERİMOV

Fatih YÜCEL & MAKHASHEVA Aigerim Sansyzbayeva & AIGUZHINA Saniya Uringaliyevna	GEOGRAPHICAL FEATURE OF TOURISTIC OBJECT "ISSYK-KUL" (DESCRIPTION)
Медеуова Ғ. Ж. & Рахимова З. С. & Құрасбаева А. Ж. & Қойлыбаев Жасұлан	БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ
Садыкова Дамежан & Әділхан Динура	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУЛЫ АЙМАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Сарбасова Арайлым Нұрғабылқызы	СТУДЕНТТЕРГЕ МӘТІНДІ ОҚИТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН
Садыкова Дамежан & Даутбек Аккия	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ АРҚЫЛЫ БИОРЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУ
Кадралинова Марияш Тлеугабыловна	АБАЙ ЖОЛЫ – ХАҚ ЖОЛЫ
Ayvaz MORKOÇ	KAZAK ROMANCISI İLYAS ESENBERLİN VE "GÖÇEBELER" ÜÇLEMESİ ÜZERİNE
İsmail ÇELİK	İnanç Faktörlerinin İslam Finans İçin Etkisi: "Veren El Alan Elden Üstündür" Örneği

NEVRUZ ZİRVESİ FOTOĞRAF GALERİSİ

Değerli bilim insanları,

Kurulduğu ilk günden itibaren Türk Dünyası üzerine çok sayıda çalışmalar yapan İKSAD, 20-23 Mart 2018 tarihlerinde Antalya'da düzenlediği Uluslararası Nevruz Zirvesi ile bu faaliyetlerini taçlandırmıştır.

Nevruz Zirvesi kapsamında aşağıdaki sempozyumlar düzenlenmiştir:

1. Uluslararası Abay Kunanbayoğlu Kazak Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Cengiz Aytmatov Kırgız Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Ali Şir Nevai Özbek Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Dede Korkut Türk Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Miftaheddin Aknulla Başkurt Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Mahtumkulu Firaki Türkmen Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Azerbaycan Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu
1. Uluslararası Tatar Tarihi, Kültürü ve Edebiyatı Sempozyumu

Ülkemizde gerek içerik gerekse de konsept anlamında bir ilk olma özelliği taşıyan Nevruz Zirvesi'ne Yakutistan'dan Kazakistan'a kadar 11 ülkeden 213 akademisyen iştirak ederek alanlarında yaptıkları çok değerli akademik çalışmaları sunmuşlardır.

Zirvenin ikinci gününde Türkiye ve Türk Dünyası'nın pek çok yerinden folklor ve müzik etkinlikleri geleneksel Türk lezzetleri eşliğinde icra edilmiştir.

Zirvenin düzenlenmesinde emeği geçen başta değerli büyüğümüz ve zirve başkanımız sayın Prof.Dr. Mustafa TALAS beyefendi başta olmak üzere tüm düzenleme ve bilim kurulu üyelerimize, koordinatörlerimize ve çok değerli katılımcılarımıza yürekten teşekkür eder, Saygılar sunarım

Mustafa Latif EMEK
İKSAD Başkanı

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	I
BİLİM KURULU	II
FOTOĞRAF GALERİSİ	III
KONGRE PROGRAMI	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI

BİLDİRİ ÖZETLERİ

АБДИРАСИЛОВА ГҮЛМИРА ҚАЛЫБАЙҚЫЗЫ ҰЛТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ТІЛ БАСТЫ ЭТНОСТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ: ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ	1
АҚЫЖАНОВА АҚМАРЖАН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА СИНТАКСИТИК ҚҰРЫЛЫМ	9
АНУАРОВА Л. Е., ОМУРХАДЖАЕВА А. М., УМИРБАЕВА З. Ч. ТАУЛЫҚ ФЛОМИС (<i>PHLOMOIDES OREOPHILA</i> KAR. ET KIR.) ӨСІМДІГІНІҢ ТАМЫР ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ	17
АҚЖОЛОВА АҚТОТЫ ТӨЛЕУМҰРАТҚЫЗЫ, ЭЛЬМИРА УАЙДУЛЛАҚЫЗЫ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ	22
АНУАРОВА Л. Е., БЕРІК Н. Т., МУСАДИЛЬДАЕВА А. М. IN VITRO ЖАҒДАЙЫНДА ДАРА ЖӘНЕ ҚОС ЖАРНАҚТЫ ТҰҚЫМДАРДЫҢ ӨНУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР	31
A. K. ESELBAEVA, K. A. TUTİBAEV, S. M. NAURYZBEKOVA RESULTS OF THE RESEARCH ON THE INFLUENCE OF THE EXPERIMENTAL PROGRAM ON RHYTHMOPLASTY ON THE PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS	40
ӘСЕМ САҒАТОВА, ЗАУРЕШ НҮРЛИГЕНОВА ҰЛТТЫҚ РУХ ПЕН ҰЛТТЫҚ НАМЫСТЫҢ ЖАРШЫЛАРЫ	46
АШИМБАЕВ ТОЛЕНДИ, ПИЛАЛОВА ТАНШОЛПАН, ТУРГИНБАЕВА КУНСУЛУ, ТАЛДЫБАЕВА ЛАУРА, ПРЕСНОВА ЛЮДМИЛА ИННОВАЦИИ НА ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ	54
АШИМБАЕВ ТОЛЕНДИ, ПИЛАЛОВА ТАНШОЛПАН, ТУРГИНБАЕВА КУНСУЛУ, ТАЛДЫБАЕВА ЛАУРА, ПРЕСНОВА ЛЮДМИЛА МАСТЕРСТВО ПЕДАГОГА В РЕШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	61
Г. Е. АЗИМБАЕВА, Б. М. ДИЯРОВА, А. К. КАМЫСБАЕВА, Ж. А. КӨШЕТОВА КӨК-САҒЫЗДЫҢ ТАМЫРЫНАН ПОЛИФЕНОЛДЫ БӨЛУ ЖӘНЕ ҚҰРАМЫН, ҚҰРЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУ	66
Г. Е. АЗИМБАЕВА, Ж. А. КОШЕТОВА, А. К. ҚАМЫСБАЕВА, Б. М. ДИЯРОВА КРАХМАЛ ҚҰРАМДАС ШИКІЗАТТАН ЭТИЛ СПИРТІН АЛУ ӘДІСІ	70
T. B. BAYNAZAROVA, T. S. ZHUMASHEVA, G. K. KARİMBAYEV, A. E. KONYRBAYEVA ELECTIVE COURSES - COURSES ON SELECTION	79
T. B. БАЙНАЗАРОВА, Ш. О. ОМАРБЕКОВА, Д. К. АЗИМБАЕВА СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ	83
BAYNAZAROVA T. B., UTEBAYEVA A. T., RAKHMETZHANOVA ZH. B., TALİPOVA F. O. MULTICULTURAL EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE	88

БАПАЕВА М.Қ., ШАЙЖАНОВА Қ.Ү., ӘТЕН А.Ж. КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРҒА ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ПСИХИКАСЫНА ЗИЯНДЫ ӘСЕРЛЕРІ	93
БАПАЕВА М. Қ. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ	100
БАЙДАУЛЕТОВА АЯКӨЗ ӨТЕУҚЫЗЫ КӨНЕЛЕНГЕН СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН СӨЗДЕР	105
БЕРЕКЕ ЖҰМАҚАЕВА, АЛТЫНАЙ ТЫМБОЛОВА АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫН ТАНЫТУ	113
БЕРЕКЕ ЖҰМАҚАЕВА, АЛТЫНАЙ ТЫМБОЛОВА ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘСЕЛелЕРІ	119
SHUNYBEKOV ABDUHALI NASYROVICH, DAUTBEK ALAN 3D E-BOOK DEVELOPMENT	124
МУХАНБЕТКАЛИЕВ ЕСБОЛ ЕСЕНБАЙУЛЫ, АРИНОВ ЕРЛАН КЕНЖЕБАЕВИЧ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІН ЖОЮҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫ (БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ МЫСАЛЫНДА)	130
МУХАНБЕТКАЛИЕВ ЕСБОЛ ЕСЕНБАЙУЛЫ, АРИНОВ ЕРЛАН КЕНЖЕБАЕВИЧ БӨГДЕ САНА – ОТАРШЫЛДАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚАРУЫ	136
G.I.ERNAZAROVA, S.K.TURASHEVA, S.S.KENJEBAEVA, S.D.ATABAEVA BIOTEKNOLOJILILER “YUZ KITAP” PROJESI SRASINDA YAZAR ASKAR ALTAU’LA GORUSTU	142
ИСАЕВА ЛАУРА ТЛЕУЖАНОВНА ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ УЧИТЕЛЯ – ЛОГОПЕДА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	143
НУРСЕИТОВА Ж.Ж., ИСАЕВА Л.Т. ПСИХОМОТОРЛЫҚ ДАМУЫ КЕШЕУЛДЕГЕН ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МОТОРИКАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	149
ИЗМАГАМБЕТОВА РАЙСА КУДАЙБЕРГЕНОВНА, БУЛАБАЕВА САУЛЕ ТАЛГАТОВНА, ИЗМАГАМБЕТОВА РАЙЛЯ КУДАЙБЕРГЕНОВНА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖАНДАНДЫРУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ	155
ZHUBANDYKOVA A. M., KARSYBAEVA R. K., IZMAGAMBE TOVA R. K. GIFTED AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL ANALYSIS	160
БЕЙСЕМБАЕВА К.Д. БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЖУЫН АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ	165
БЕЙСЕМБАЕВА К.Д. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ	170
ҚЫМБАТ НҮРСҮЛТАНҚЫЗЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ	177
ҚЫРБАСОВА Э.А. БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖОЛДАРЫН ДАМУ	183
ҚЫЯҚБАЕВА ҰЛБОСЫН ҚОЗЫБАЕВНА, АЙБЕРГЕНОВА САЛТАНАТ	

ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ, БЕКМАҒАМБЕТОВА РОЗА КАРПЫКОВНА, ДЕМЕУОВА ЛЯЗЗАТ НҰРМАХАНҚЫЗЫ, СЕРЖАНҚЫЗЫ ЖАНСАЯ	187
М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ ТӘРБИЕ	
ҚЫЯҚБАЕВА ҰЛБОСЫН ҚОЗЫБАЕВНА, БЕКБЕНБЕТОВА ҚАЗЫНА АСАНҚЫЗЫ, АЗИМБАЕВА ДАРИҒА ҚУАНҚЫЗЫ, КАРИМОВА РАЗИЯ ЕЛЕУПАНҚЫЗЫ, АЛИМБЕКОВА АНАР АЙМОЛДАНҚЫЗЫ	192
ОТБАСЫ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ БАЛА ДАМУЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ	
ӘДІЛБЕКОВА Л. М., КӨПЕСБАЕВА М. Б.	
ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТИҢ «ШАШЫЛЫП ТҮСКЕН ТІРКЕСТЕРІ»	197
ӘДІЛБЕКОВА Л. М., КӨПЕСБАЕВА М. Б.	
ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНДЕГІ ҚУАТТЫ ОЙЛАР: А. СҮЛЕЙМЕНОВ, З.ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ	201
FATİH YÜCEL, MAKHASHEVA AIGERİM SANSYZBAYEVA, AIGUZHINA SANIYA URINGALIYEVNA	
GEOGRAPHICAL FEATURE OF TOURISTIC OBJECT “ISSYK-KUL” (DESCRIPTION)	206
AIZHAN BAIMUKHAMEDOVA, GULZADA BAIMUKHAMEDOVA	
THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN CONDITIONS OF INTEGRATION INTO THE WORLD EDUCATIONAL SPACE	210
МЕДЕУОВА Ғ.Ж., РАХИМОВА З.С., ҚҰРАСБАЕВА А.Ж., ҚОЙЛЫБАЕВ ЖАСҰЛАН	215
БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
МЫРЗАХМЕТОВА Н.О., ҚУАНЫШЕВА Ж.Қ., АРҒЫНБАЕВА З.М., КЕНЖАБАЕВА М.Д.	222
ХИМИЯ ПӘНІН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТИРЕ ОҚЫТУ	
МЫРЗАХМЕТОВА Н.О., ҚУАНЫШЕВА Ж.Қ., АРҒЫНБАЕВА З.М., КЕНЖАБАЕВА М.Д.	226
ХИМИЯНЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТА ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Б. МОЛДАҒАЛИ, Г.Т. КӨРІПЖАНОВА, РАЙЫМКУЛОВА САУЛЕ	230
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ	
ЖАЗИРА НҰРСҰЛТАНҚЫЗЫ	234
ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР	
М. ОРАЗБЕК	240
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ	
М. ОРАЗБЕК	245
АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕГІ «КӨЛЕҢКЕ» АРХЕТИПІ	
САДЫКОВА ДАМЕЖАН, ӘДІЛХАН ДИНУРА	251
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУЛЫ АЙМАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
САДЫКОВА ДАМЕЖАН, ӘДІЛХАН МАРИЯШ	264
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨНІМДЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР	
САДЫКОВА ДАМЕЖАН, ДАУТБЕК АККИЯ	270
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУЫ АРҚЫЛЫ БИОРЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУ	
KONYRBAYEVA S.S.,	276
ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING	

UNIVERSITY	
САРБАСОВА АРАЙЛЫМ НҮРҒАБЫЛҚЫЗЫ	
СТУДЕНТТЕРГЕ МӘТІНДІ ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН	282
АЖЕНОВ АЛМАТ, МАМАНОВА СЫМБАТ,	
СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ КАРТАЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛАТЫН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ҚҰРУ	287
DAUREN YESKEKBAYEV	
WELCOME, AZ NAURYZ OR ABOUT THE HOLIDAY WITH THE ONE THOUSAND YEARS HISTORY	292
К. Н. ЖАЙЛЫБАЙ, МЕДЕУОВА Г. Ж, Н. К. НУРМАШ	
ПРОБЛЕМЫ УЛУЧШЕНИЯ ЭКОЛОГИИ ЮГА КАЗАХСТАНА, ГОРОДА АЛМАТЫ И ДЕШЕВЫЙ СПОСОБ ВЫРАЩИВАНИЯ ДУБА, МОЖЖЕВЕЛЬНИКА, АКАЦИИ, КЛЕНА, ТУИ, СИРЕНИ И ДРУГИХ ДЕРЕВЬЕВ, ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ПАТРИОТИЗМУ	299
К. Н. ЖАЙЛЫБАЙ, Г. Ж. МЕДЕУОВА, Н. К. НУРМАШ	
ФОРМИРОВАНИЕ АНАТОМИЧЕСКИХ СТРОЕНИЙ ВЕГЕТАТИВНЫХ ОРГАНОВ РИСА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ДОЗ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ	305
Ж. Н. СҮЛЕЙМЕНОВА, Ж. А. АБИТЖАНОВА, А. С. ПОЛАТОВА	
ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ	315
ЖАЗИРА НҮРСҮЛТАНҚЫЗЫ	
ҰЛТТЫҚ БАСКИМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ	320
ДАНИЯРОВ ТАЛГАТ АБУБАКИРОВИЧ, ЖОЛДАСБЕКОВ АБДИМАНАП АБДРАЗАХОВИЧ	326
ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ АБАЙ АЙТҚАН КЕМЕЛ АДАМ ҮЛГІСІ	
ЖОЛДАСБЕКОВ АБДИМАНАП АБДРАЗАКОВИЧ, АЛЫПТЕКИН ЗЕЙНЕЛ, ДАНИЯРОВ ТАЛГАТ АБУБАКИРОВИЧ	332
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ САПАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ	
ЖЫЛҚЫШЫБАЕВА ҚАРЛЫҒАШ ҚАЙСАҚЫЗЫ	338
КАЗАК НАНІ АВИЛАУ'ІН СІҮАСЕТІ	
ЕЛЕУЖАН СЕРІМОВ	345
АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖИНАҒЫ	
АЙНАБЕКОВА ГУЛЬЖАН БАБАЕВНА	
ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ (на материале повести В. Михайлова «Хроника великого джута»)	451
А. А. НАЙМАНБАЕВ, ЕРБАЙ ТАЛҒАТ	
ТҮРКІ ЖҰРТЫНА ОРТАҚ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СЮЖЕТТЕР	357
БУЛЕКБАЕВ С. Б., БИЖАНОВ А. Х.	
ТЮРКСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА	362
ҚАЛИ АҚЫЛБЕК	
ПУБЛИЦИСТИКА ЖАНРЫНДАҒЫ ЖАРНАМА ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	370
МАЙРА ЖУНИСОВА, ОРАЗКҮЛ АБДУЛЛА	
ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТЫҢ ТЕРМИНДІК АППАРАТЫ (Ә.Кұрышжанұлы еңбегі туралы)	377
ҚҰРАЛБАЙ МЕНДІБАЕВ, ЖОМАРТ ОСПАН	
БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ТОЛҒАМДАР	381
DOSZHANOVA GULSARA NURZHIGITOVNA	
ENGLISH IS THE LANGUAGE OF COMMUNICATION	388

ОРАЗБАЕВА АЛТАЙЫ ИРАНБЕККЫЗЫ ТЮРКСКИЕ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХОВ	392
Б. НҰРДӘУЛЕТОВА МАҚТЫМҚҰЛЫ ПЫРАҒЫНЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ҒАЗАЛДАРЫ	397
ЕЛЕУЖАН СЕРІМОВ ХІІ ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІ ЖАЙЫНДА	403
СЕРИККАЛИ АУБЕКЕРОВ ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРАВОВОЙ СТАТУС	411
ГУЛЬМИРА УНГАРБАЕВА, САНДУҒАШ ӘБДІҒАЗИ, КУЛЬТУРНОЕ ЕВРАЗИЙСТВО: ИСТОКИ И СОВРЕМЕННОСТЬ	413
БАЙДАУЛЕТОВА АЯКӨЗ ӨТЕУҚЫЗЫ КӨНЕЛЕНГЕН КӨМЕКТЕС СЕПТІК ЖАЛҒАУЫ	417
МЕДЕУОВА Ғ.Ж., РАХИМОВА З.С., ҚҰРАСБАЕВА А.Ж., ҚОЙЛЫБАЕВ ЖАСҰЛАН ТҰҚЫМДЫ КӨШЕТСІЗ ӘДІСПЕН ӨНДІРУ КЕЗІНДЕ, НАНОЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ	424
Ayvaz MORKOÇ KAZAK ROMANCISI İLYAS ESENERLİN VE GÖÇEBELER ÜÇLEMESİ ÜZERİNE	430
Рашид Хакимов РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАН УРАЛА (1917-1941 гг.) (К 80-ЛЕТИЮ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»)	437

ҰЛТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ТІЛ БАСТЫ ЭТНОСТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ: ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызы

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а.

Адилхан Асел

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Астана, Қазақстан

Түйіндеме: Мақалада тіл - этностық өзіндік сананы туғызады да этностың даралануына, тұтастануына алып келетіндігі сөз болады. Этностық өзіндік сана этностық қауымдастықты сақтап, дамытады. Қауымдастықтың басқаларға ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Ұлттың қалыптасуында тіл басты этностық құндылық. Қоғамда болатын саяси тартыстар, өзгерістер, әртүрлі шиеленістер, өтпелі кезеңдер тұсында халықтың есін жинайтын, сыртқы күштерден қорғанатын ең соңғы ұясы – ұлт. Тіл – ұлттың ең бірінші, ең қасиетті сипаты, халықтың ғасырлар бойы жинаған рухани қазынасының жиынтығы. Тіл мен ұлт – біртұтас.

Жеке түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлері әр түрлі. Олардың кейбіреулері ерте қалыптасып, өз іргесін басқалардан бұрынырақ алыстатқан болса, енді біреулері ортақ тіл қауымынан соңғы дәуірлерде (XIV-XVI ғас.) ғана бөлініп шыққан. Бұған түрлі жағдайлар, әсіресе сол халықтың экономикалық жағдайлары себеп болған. Кей халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болып келсе, кейбіреулері бір тұтас, бірыңғай болады. Бұл жағдайдың да тілдің қалыптасуына, тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, сақталуына ықпалы бар. Түрколог ғалымдар түркі тілдерінің даму кезеңдерін белгілі кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет етіп келеді. Мақалада Н.А. Баскаков түркі тілдерін дамуы мен қалыптасуына байланысты бөлген кезеңдері қарастырылады.

Тірек сөздер: ұлт, тіл, этностық құндылық, түркі тілдері, Көне түркі, сөздік қор, грамматикалық құрылым, ру, тайпа.

LANGUAGE IS THE ETHNIC VALUE OF THE FORMATION OF A NATION: THE PERIOD OF THE FORMATION OF THE TÜRKIC LANGUAGES

Abdirasilova Gulmira

Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University

Adilkhan Asel

Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Kazakhstan, Astana

Abstract: The article speaks about the language - the loss of ethnic self-consciousness, which leads to the individualization of the ethnos. Ethnic identity conserves and develops ethnic communities. It shows that the community has its own unique nature. Language is a key ethnic element in the formation of the nation. The nation's political clashes, changes, various conflicts, the nation's last nest to protect people from the external forces during the transitional periods. Language is the first and most sacred character of the nation, a collection of spiritual treasures that people have accumulated over the centuries. Language and nationality are all united.

The periods of formation of separate Turkic languages are different. Some of them have been formed early and have settled their foundations farther away from others, while others have been separated from the common language in the latter times (XIV-XVI centuries). This was due to various circumstances, especially those caused by economic conditions of the population. The ethnic composition of some nations is different, while others are uniform, uniform. This situation also influences the formation of language, the appearance and preservation of language features. Turkologist scientists are trying to determine the stages of development of the Turkic languages and to identify the specific features of each period. In the article NA. Baskakov's views on the development and formation of Turkic languages are discussed.

Key Words: nationality, language, ethnicity, Turkic languages, ancient Turkic, vocabulary, grammatical structure, tribe, tribe.

Тіл - қауымдасқан адамдардың бір-бірімен пікірлесу, өзара түсінісу қажетінен туатын қоғамдық құбылыс. Ол - қоғам бар жерде ғана пайда болады да, сол қоғамның қалыптасуымен, дамуымен тығыз байланыста, берік бірлікте дамиды. Адам қоғамының жабайы топтасудан күрделі бірлікке қарай дамитыны сияқты, оның тілі де сол қоғамдық бірліктердің атымен ру тілі, тайпа тілі, халық тілі, ұлт тілі деп аталып, сөз құрамы шағын, дыбыстық, грамматикалық жүйелері жетілмеген, қарапайым тілден сөздік құрамы бай, дыбыстық жүйелері жетілген, оралымды тілге қарай күрделене дамиды.

Дыбысты тіл атаулының қай-қайсысында болса да болатын бұл заңдылық түркі тілдеріне де тән. Түркі халқының алғашқы рулық бірліктен қазіргі заманғы ұлттық бірлікке қарай дамығаны сияқты оның тілі де өте шағын рулық тілден қазіргі жетілген ұлттық тілге, жазба тілге қарай өрлей, ілгерілей дамыған. Тіл дамуының қоғам дамуымен айтылғандай бірлігі болғандықтан, түркі тілдерінің қалыптасу, даму тарихы сол тілдің иесі, соны қолданушы түркі халықтарының даму тарихымен бірлікте қаралады.

Тілдің қоғам мен халық өміріндегі ролін анықтаумен айналысушы ғалымдар өз еңбектерінде тіл мен оны қолдаушы халық тарихы арасында тығыз байланыстың болатындығы туралы үнемі айтып отырады. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі грамматикалық құрылысы жетілмеген тілдер қоғамның дамуына сәйкес дами бастайды. Тайпа тайпалық одаққа, одан тайпалық бірлестікке, тайпалық бірлестіктен халыққа, халықтан ұлтқа айналады. Мұның өзі бір күннің немесе бір жылдың, тіпті бір дәуірдің ішінде жүзеге аса бермейтін құбылыс. Оған мыңдаған жылдар, сан ғасырлар керек болады. Тіл де осы құбылысқа сәйкес дамиды. Халық дамуының әр сатысы тіл дамуының әрбір деңгейімен сабақтасып отырады. Сондықтан тілдің даму дәуірлерін халықтың даму процесінен тыс қарастыруға болмайды.

Ұлан байтақ территорияны мекендеп келе жатқан түркі халықтарының тілін ғылыми тұрғыдан зерттеу тым әріден басталмаса да белгілі тарихы бар. Тарихи-әлеуметтік себептерге байланысты жазу-сызу дәстүрінің барлық дәуірлерде, барлық аймақтарда бірдей дами алмауы түркі халықтарының әдеби үлгілері тілінің жүйелі хатқа түсіріліп, ғылыми тұрғыдан толық анықталмай келуінің басты себебі болды.

Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім қарсылық білдірмейді. Өкінішке орай, әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы әлі күнге толық жазылмай отыр. Ал халықтың тарихы оның тілінің тарихымен тығыз байланыста болып келетінін ескерсек, түркі халықтарының тарихы олардың тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз.

Түркі халықтары және олардың тілдері қазіргі сатысына дамудың сан қилы белестерінен асу нәтижесінде жеткен. Сол ұзақ та бұралаң замандар бойында олар бір-бірінен алыстап бөлшектенудің, қосылып бірігудің талай қиянкескі өткелдерінен өткен.

Қазіргі түркі тілдерінің арасында сатылай байланыс, бір-біріне іліктестігі сақталған. Мысалы, қазақ тілі дыбыстар жүйесі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да қарақалпақ пен ноғай тілдеріне жақын. Сондықтан да Н.А.Баскаков осы үш тілді түркі тілінің қыпшақ-ноғай тобына қосқан.

«Бұл үш тіл басқа түркі тілдеріне қарағанда татар, башқұрт тілдерімен жақынырақ. Татар, башқұрт тілдері де өзара жақын тілдер. Ал қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтары Ноғай ордасынан бөлініп шығып, өз алдарына XIV-XV ғасырларда халық болып қалыптасқаны белгілі. Сатылай байланыс көне дәуірге жақындаған сайын қанатын кеңірек жайып, бірнеше тайпалар одағын қамти береді. Егер Орта Азия халықтары мен Қавказдағы түркі тілдес халықтар бір кездерде түркі тілдерінің батыс хун тобын құрағандығын еске алсақ, басқа дәлелдің қерегі болмас»[1;65].

Жеке түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлері әр түрлі. Олардың кейбіреулері ерте қалыптасып, өз іргесін басқалардан бұрынырақ алыстатқан болса, енді біреулері ортақ тіл қауымынан соңғы дәуірлерде (XIV-XVI ғас.) ғана бөлініп шыққан. Бұған түрлі жағдайлар, әсіресе сол халықтың экономикалық жағдайлары себеп болған. Мәселен, ұзақ уақыт көшіп жүрген, мал шаруашылығын кәсіп еткен халықтарда тайпалық тілдердегі ала-құлалықтар тез

жойылса (мысалы, қазақ тілі), жермен байланысты, егін шаруашылығын кәсіп еткен (мысалы, өзбек) халықтар тілінде ұзақ уақыт сақталынған. Кей халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болып келсе, кейбіреулері бір тұтас, бірыңғай болады. Бұл жағдайдың да тілдің қалыптасуына, тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, сақталуына ықпалы бар.

Түрколог ғалымдар түркі тілдерінің даму кезеңдерін белгілі кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет етіп келеді. Мысалы, Н. А. Баскаков түркі тілдерін дамуы мен қалыптасуына қарай 6 кезеңге бөлген:

- 1) Алтай дәуірі,
- 2) Хун дәуірі (V ғасырға дейін),
- 3) Көне түркі дәуірі (V-X ғасыр),
- 4) Орта түркі дәуірі, немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасу дәуірі (X-XV ғ. ғ.),
- 5) Жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі (XV-XX ғ. ғ.),
- 6) Ең жаңа дәуір, немесе түркі тілдерінің Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі даму дәуірі» [1;87].

Н.А.Баскаковтың бұл пікірін ғалымдардың көбі қолдайды, бірақ онымен келіспеушілер де жоқ емес. Мәселен, біраз ғалымдар түркі тілдерінің алтай дәуірін мойындамайды. Алайда біз түркі тілдерінің қалыптасуын Н.А.Баскаковтың дәуірлеуіне сүйене қарастырамыз. Түркі тілдес халықтар, этникалық топтар түркі халықтары деген ортақ атаумен аталады. Соңғы мәліметтерге қарағанда, түркі тілдес халықтар саны 30 шақты. Олардың жалпы саны жүз миллионнан астам. Тараған аймақтары жағынан алғанда, ТМД-да 50 миллиондай, қалғандары біздің елімізден тысқары елдерде, Түркияда, Қытайда, Монғолияда, Батыс Европада, Африкада, Америкада, Австралияда тұрады. Одақ көлемінде түркі халықтары сан жағынан алғанда славяндардан кейінгі екінші орынға ие.

Белгілі демограф М.Тәтімовтің 1993 жылы жарық көрген «Қазақ әлемі» еңбегіне берілген деректерге сүйенсек, бігінгі таңда дүние жүзінде 133 миллионнан астам түркі тектес халықтар өмір сүруде [2;87].

Қоныс ыңғайы жақтан алғанда түркі тілдері төмендегідей аймақтарға бөлінеді:

1. Орта Азия мен Қазақстанда – қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр тілдері.
2. Кавказда – әзербайжан, құмақ, қарашай, черкес, трухман (Ставрополь өлкесінде), ноғай тілдері.
3. Повольяда, Оралда – татар, башқұрт, Чуваш тілдері.
4. Сібірде – тува, якут, алтай, хакас, шор, чулым / Обқа құятын өзен атымен аталған тілдер.
5. Литва мен Украинада, Молдавияда, Қырымда – гагауыз, қырым татары, қарайым, қырымчақ, урум тілдері тараған.

Туыстық жақтан бір топқа жатқызылғанымен түркі тілдерінің бір-бірімен жақындық дәрежелері бірдей емес олардың ішінде бір-бірінен шамалы ғана өзгешелігі бар, сөйлеушілері бір-бірін тілмашсыз-ақ түсінісе алатындары да тілмашсыз сөйлесе, түсінісе алмайтындары да бар.

«Ұлттың ұлт болуына бірінші шарт – тіл», – деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, Қазақ хандығы құрылған тұста оған қызмет еткен қазақ тілі де өсіп жетілген болатын. Аз уақытта қыранның қанаты талатын кең даладағы жартылай көшпелі қауымды бір мүдде, бір мақсатқа жұмылдыра алатын құдірет ғасырлар бойы қалыптаса келіп, бір тұтас ұлт тілі ретінде тарих сахнасына шықты. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында әдеби тілдің дәрежесін білдіретін көркем, айшықты сөз орамдар көптеп кездеседі. Мұның өзі ауызша әдеби тілдің тамыры тым әріде жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар, осы әдеби тілдің бір ұшы көне түркі дәуірінен үзілмей келе жатқан түркілік жазба әдеби дәстүрде болса керек.

XIV ғасырда, Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштер тіліндегі қыпшақтық белгілер, қазақы таным-түсінігі көрініп тұрған тұрақты тіркестер, сөз жоқ нақты дәлел бола алады. Мысалы, Қарақалпақтар мен қазақтар, немесе бұл екі халық пен қырғыздар, татарлар өзара сөйлесе, түсінісе алады, бірақ бұл халықтар чуваштармен, болмаса якуттармен ондай қатынас жасай алмайды. Н.А.Аристовтың ертеректе жазған «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» деген еңбегінде айтылатын «Охот теңізінен, Мұзды мұхиттан Адриат теңізіне дейінгі кең байтақ кеңістікті жайлап жатқан 26 миллионға тарта түркілер өз ішінен тек наречислерге ғана бөлінетін бір тілде сөйлейді, Орта-азиялық түркілер якут, осман түрік тілдерін біле алады» деуі дұрыстыққа жата қоймайды.

Орта Азия цивилизациясының бүкіл әлемдік мәні болғандығын, оның жалпы адамдық мәдениеттің, ғылымның, қоғамдық ой-сананың дамуына зор әсер еткенін академик В.Ғафуров пен Л.Мирошников та айтады. Тарихи мәліметтерге қарағанда, түркі халықтары ол баста Орта Азия далаларын мекендеген. Алайда өздерінің көшпенділік тұрмыстарының арқасында олар бірте-бірте біздің заманға дейінгі бірінші ғасырдың өзінде-ақ бүкіл Евразия далаларына, Қытайдан бастап Дунайға дейін тараған. Белгілі ғалым С.П.Толстов Шығыс зерттеушілердің халық аралық XXV конгресінде /1960/ жасаған баяндамасында түріктер біздің жыл санауымыз алдындағы IV ғасырда бұрынғы Хорезмнің негізгі тұрғындары болған дегенді айтады.

Ал түрколог С.Е.Малов біздің заманнан бұрынғы V ғасыр алдында да түркілер қазіргі қоныстап отырған аймақтарын мекендеген. Олардың тілдері жыл санауымыз 5-6 ғасыр бұрын да қазіргідей құрамда, қазіргідегідей қырылымда болған дейді. Сондай-ақ, тарихшылар түркі халықтары ғұн дәуірінен бастап белгілі болған. Ғұн империясы жыл санауымыз алдындағы VII ғасыр мен біздің заманнан V ғасыр арасында өмір сүрген дегенді айтады [3;363]. Мұндай пікірді толық мақұлдауға бола қоймас.

Түркі халықтары о баста бір негізден өрбігенімен, оның этностық құрамы бір текті емес, әр түрлі ру-тайпалардан, тайпалар одағынан тұрған олардың тілдерінде де белгілі өзгешеліктер болған. Түрлі табиғи, әлеуметтік жағдайлармен түркі халықтары өздерінің бұрынғы өмір сүрген Орталық Азия жерінен көшіп, мекен ауыстырып, Қиыр Шығыс пен Дон өзеніне, Қара теңізге дейінгі ұланғайыр өлкеде сапырылысып, жергілікті ру-тайпалармен араласып келгені тарихтан мәлім. Осы араласу кейінірек бөлініп шыққан жеке түркі халықтарының тіліне, этникалық құрамына, тұрмыс-тіршілігіне әсер еткен. Егер тарихи деректерге жүгінсек, бір тайпа елдің бірнеше дербес халықтардың тіліне, этникалық құрамына енгендігін көреміз.

Мысалы, қазақ халқының құрамында қаңлы руы бар. Қаңлылар тек қазақтардың (Ұлы Жүз) құрамында ғана емес, өзбектер мен қарақалпақтардың да, татар мен башқұрттардың да халық ретінде қалыптасуында үлкен роль атқарған, олардың құрамына енген этностық компонент. Өзбек халқының құрамындағы маңғыт тайпасы қарақалпақ халқының құрамында да кездеседі. О баста моңғолдардың бір тобы болған маңғыттар кейін қазақ, башқұрт т.б. түркі тілдес халықтардың құрамына да енгендігі белгілі. Осындай фактілер түркі халықтарының әрқашан да аралас-құралас жасап, өте тығыз байланыста болғандығын көрсетеді [4].

Түркі халықтарының көне тарихына қарағанда ертедегі, түркі тілдес ру-тайпалар белгілі бір жүйе бойынша орналасқан. Мысалы, қыпшақ тілдес тайпалар Каспийдің солтүстігі мен қазіргі Қазақстанның солтүстік аудандарын, оғыздар Арал, Каспий және Түркістан мен Жетісу өлкелерін, ал қарлұқтар Шығыс Қазақстан мен қазіргі Қытайдағы Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданын алып жатқан өлкені мекендеген. М.Қашғаридың «Диванында» осындай мәліметтер берілген. Сондықтан көне түркі тілінде жазылған ескерткіштердің барлығы дерлік – қазіргі түркі тілдеріне ортақ дүние. Демек, қазіргі тілдердегі көне тұлғаларды орхон-енисей, талас жазуларынан, «Құдатғу білігтен», «Дивани лұғат-ит түрік» т.б. орта ғасыр ескерткіштерінен іздеуге де, өзара салыстыруға әбден болады.

Кейде тарихи ескерткіштерді тіліне қарай белгілі бір халықтың еншісіне беріп, телу бар. Әрине, көне және орта ғасырдағы жазба ескерткіштер белгілі бір тайпаның, тайпалар одағының тілінде жазылуы, белгілі бір диалектіге негізделуі ықтимал. Мысалы, ғасырда өмір сүрген Ю.Баласағұн мен М.Қашғари өз еңбектерін жалпы түркі тілінде, не түркі тілдерінің барлығына ортақ әдеби тілде жазды деуге негіз жоқ. М.Қашғари сөздігінің тілін хақани түркілерінің тілі деп жүр.

Сондай-ақ «Кодекс куманикус» ескерткіші қыпшақ тілінде, Хорезмидің «Махаббат-намесі» қыпшақ-оғыз тіліндерінде жазылған деп көрсету бар. Алайда, бұдан жоғарыдағы жазба ескерткіштердің бәрі бір тілге ғана тән, басқа тілдердің оларға қатысы жоқ деген түсінік тумаса керек. Түркі жазба ескерткіштері неғұрлым көне болса, оларға қазіргі түркі тілдерінің қатыстығы күшейе бермекші. Ескерткіштер хронология жағынан бүгінгі күнге жақындаған сайын, олардың жеке тілдермен туыстығы, сәйкестігі арта түседі.

Түркі тілдерінің қалыптасу және даму жолын бір ізді құбылыс деп есептеуге болады. Түркі халықтарының дамуының әр кезеңі түркі тілдерінің белгілі бір даму поцесіне себепші болып отырады. Түркі тайпаларының қосылуы мен ыдырауы, түркі халықтарының басқа халықтармен қоян-қолтық араласуы кірме тілдің үстемдік құру процесі де тілдік көрініс тауып өз таңбасын қалдырды, дей тұрғанымен, түркілер мұндай қиын кезеңдерді бастан кешірсе де, өздерінің ана тілдерін сақтап қалып, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Мысалы, Алтай халқы ұзақ ғасырлар бойы монғолдардың үстемдігінде болса да, өздерінің ана тілін жоғалтқан жоқ [5; 35]. Оған себепші болған да түркі тілдерінің негізінің бір болғандығы деп ойлаймыз.

Түркі тілдерінің негізі бір болғанымен, оларды бір тілдің түрлі варианты деп қарастыруға болмайды. Әр түркі тілінің өзінің ерекшеліктері бар екендігінде дау жоқ. Оның үстіне, ол ерекшеліктерді диалектілік ерекшеліктер деп те есептеуге болмайды. Сондықтан түркі тілдерінің о бастағы негізі мен бүгінгі түркі тілдері арасында мындаған ғасырлар, үлкен кезеңнің жатқандығын мойындауымыз керек. Бүгінгі түркі тілдерін көне ғасырлар қойнауында қалыптасқан ата тілмен (негіз) байланыстыру үшін де түркі тілдерінің қалыптасу және даму дәуірлерін белгілеп алған жөн. Демек, түркі тілдерінің даму дәуірлері туралы сұрақ түркітану ғылымының маңызды мәселелерінің бір болып саналады. Түркі тілдері бір-бірінен онша алшақ емес. Олардың негізгі сөздік қоры мен грамматикалық құрылымының ортақтығы түркі халықтарының бүгінгі таңда да бір-бірімен оңай түсінісуіне негіз болып отыр. Кезінде В. В. Радлов оларды диалектілер деп тегін айтпаса керек. Түркі тілдері арасында басқаларына көп сәйкес келе бермейтіні чуваш және якут тілдері. Сондықтан Н.А.Баскаков бүгінгі түркі тілдерінің негізі өте көне дәуірде қалыптасқан деп есептейді [6; 25].

Түркі тілдерінің жеке өзіндік ерекшеліктерге ие болуына ол тілдердің басқа халықтар тілдерімен қарым-қатынасқа түсуі ғана себепші болды деу аз. Ол ерекшеліктердің қалыптасуына халықтар арасындағы мәдени, рухани байланыстар, діни көзқарастар мен ағымдар да белгілі дәрежеде әсерін тигізеді. Демек, түркі тілдерінің қалыптасу және даму дәуірлерін қоғамның дамуымен, сол тілде сөйлейтін халықтың өсу жолымен сабақтастыра қарастырудың өзіндік маңызы бар.

Түркі ру-тайпаларының тілдері туралы алғашқы ғылыми пікір XI ғасырдың көрнекті энциклопедист ғалымы, тілші Махмуд Қашғаридың «Дивани лұғат-ит түрк» еңбегінде айтылған еді. Бұдан кейін де араб тіл білімі үлгісінде түркі тілдері туралы пікір айтқан Абу Хайан, Жамалидин Турки, Ибн Муканна т.б. ғалымдар болған.

Түркі халықтары Орталық Азия даласынан шыққан. Көшпелі өмір салтын ұстанған халық Евразия даласына тез тарала бастайды. Белгілі түркітанушы С.Е.Маловтың пікіріне сүйенсек, «түркі халықтары біздің жылсанауымызға дейінгі V ғасырдың өзінде қазіргі қоныстанған жерлердің тіпті одан да үлкен территорияны билеген. Яғни, көне дәуірдің өзінде түркі халықтары Қытайдан Дунайға дейінгі аралықты жайлаған»[3; 246]. Ғалымның бұл пікіріне күмән келтірген ғалымдар бар болса да, С.Е.Малов топшылауының дұрыстығын тағы бір ірі зерттеушінің тұжырымы растай түседі. Белгілі орыс фольклортанушысы,

академик В.М.Жирмунский түркі халқының эпосы «Алпамыс» пен грек эпосы «Одиссея» сюжеттерінің ұқсастығын бұл халықтар арасында көне байланыстардың болғандығы деп санайды және оны терең зерттеу қажеттігін айтады». Түркі халықтары Ғұн дәуірінен бастап әлемге белгілі болды. Олардың тілі, әдебиеті және мәдениеті мыңдаған жылдар бойы даму жолынан өткені мәлім. Түркі халықтары әлемдік өркениеттің даму үрдісінде де өзіндік ізін қалдырған. Ғұн империясы ыдырап, оның құрамындағы халықтардың Еуропаға жылжуы евразиялық материкті мекендейтін халықтардың өркениетінде өзінің позитивті ізін қалдырды. «Халықтардың ұлы қозғалысы» атауына ие болған бұл процестің басқа ұлттар өміріне тигізген игілікті әсерін әлем ғалымдары толық мойындап отыр. Алайда, бұл оқиға ғасырлар қойнауында қалған түркі халықтар тарихының бір белесі ғана.

Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім де қарсылық білдірмейді. Өкінішке орай, әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы әлі күнге толық жазылмай отыр. Ал халықтың тарихы оның тіл тарихымен тығыз байланыста болып келетінін ескерсек, түркі халықтарының тарихы олардың тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз. Ғасырлар қойнауынан келе жатқан әлемдегі көне халықтың бірі - түркі халықтарының болашағы жарқын. Кезінде әлемдік өркениеттің іргетасын қалауға тікелей ат салысқан Ұлы халықты тарихтан сызып тастауға болмайтыны кім-кімге де белгілі. Бүгінгі демографиялық мәліметтерге сүйенсек, түркі халықтарының таңы әлі қайта ататынына күмән келтіруге болмайды. Табиғи өсу жолында тұрған халықтың тарихын, тілі мен әдебиетін, экономикасы мен этнографиясын, ділі мен дінін зерттеу бүгінгі таңдағы актуальды жұмыстардың бірі болып есептеледі.

Қай халықтың болса да тілі сол халықтың тарихымен тығыз байланысты. Алайда, тілдің фонетикалық даму заңдылығын сол халықтың тарихымен байланыстырып шеше алмаймыз, сондай-ақ грамматикалық формалардың да даму заңдылығы халықтардың тарихи даму заңдылығына бағынбайды. Халық тарихының өзіндік, тіл дамуының өзіндік заңдылықтары бар. Бір халық өзінің ұзақ даму тарихында бірнеше халықтармен қарым-қатынаста болады, бір халық екіншісіне өз ықпалын тигізуі мүмкін. Тіпті кейбір халық өз тілінде сөйлемей, көрші халықтардың тілін қабылдауы мүмкін. Кей халықтар өзінің ана тілін сақтап қалса да, көрші халықтардан көп элемент алып, жіті өзгеріске түсуі де мүмкін.

Мысалы, түркі тілдерінің ішінде чуваш пен якуттар монғол тілінде сөйлейтін халықтармен ұзақ араласып, осындай өзгеріске түскен. Адамзаттың алғашқы даму сатысындағы, балаң кезіндегі тілінің фонетикалық, грамматикалық жүйесі, алғашқы сөздер туралы жалпы түсінігіміз болмаса, нақтылы фактілеріміз жоқ. Бірақ үлкен тайпалар не тайпалар одағының тілін анықтап, тілдік құрылымын дәлелдеп бере алатын материалдарымыз баршылық. Сондықтан да үлкен-үлкен тайпалар тілі және олардың диалектілік, говорлық ерекшеліктеріне сүйене отырып, қазіргі кей диалектілік материалдармен салыстыра қарап, ертеректегі тілдің схемалы макетін (бейнесін, қалпын) жасауға мүмкіндігіміз бар. Әсіресе түркі тілдері негізінде ондай мүмкіндік молырақ.

Түркі тілдес тайпалар, рулар одағының жазба материалдары V-VI ғасырларына барып тіреледі. Сондықтан да осы дәуірден бастап түркі тілдерінің материалдарын салыстырмалы-тарихи зерттеулерге арқау етуге болады. Осы екі дәуір материалымен салыстыру нәтижесінде түркі тілдерінің әр дәуірдегі даму дәрежесін анықтауға болады. Түркі халықтар тарихына зер салар болсақ, ру мен тайпалар одағы бірде қосылып, араласып жатса, бірде бөлініп шығып, өз алдына отау тігіп жататындығын көруге болады. Түркі тайпалары да нақ осындай, кейде бірігіп, тығыз араласып, тайпалар одағын жасап жатса, кейде жауласып, аралары алшақтап, алыстап кететін болған. Түркі ру-тайпалардың бірігіп, тайпалар одағын құруы келешекте халықтың қалыптасуына негіз жасаған, осының нәтижесінде сол ру-тайпалардың тілдік ерекшелігін өзара жақындаса келіп, бір тұтас елге айналады, яғни әр басқа тілде сөйлейтін ру мен тайпалардың бір тілде сөйлеуіне мүмкіндік туады. Әрине бұл процесс түрлі әлеуметтік, экономикалық және тарихи-жағдайлармен тығыз байланысты. Ал тайпалар одағының ыдырауы өз ретінде жеке тайпалардың бөлініп шығуына және жеке тайпа тілдердің жасалуына негіз болады. Кейде бұл сияқты қосылу, ыдырау,

дифференциация, интеграция процестері бірнеше қайталанып отыруы да мүмкін. Тайпалар одағының тұрақтылығы түрліше болған. Кей тайпалар одағының ұзақ уақыт бойына тұрақтылығын сақтағандығы, ал кей тайпалар одағының тез ыдырап, бірнеше бөлініп кеткендігі тарихтан аян. Мысалы, оғыздар ұзақ уақыт бойына өздерінің Жетісу, Сырдария бойларындағы одағын бұзбай сақтай келіп, тек IX ғасырдың соңында ғана екіге (батыс және шығыс оғыздар болып) бөлінген. Тайпалар одағының ұзақ уақыт өмір сүруі сол тайпалардың этникалық құрамымен де, тарихи жағдайларымен де тікелей байланысты.

Түркі халықтарының көне тарихына көз жіберетін болсақ, олар бірнеше тайпа және тайпалар одағынан құралған; олар бірде одақтасып бірігіп отырса, бірде жауласып, араларын алшақтатып отырған. Алтай, Саян таулары мен Монғолия жерінде орналасқан түркі тайпалары сөздік қоры мен грамматикалық құрылымы бір, негізі бір тілде сөйлеп қарым қатынас жасап келсе де, уақыттың озуымен байланысты өзіндік ерекшеліктері бар жеке-жеке түркі тілдеріне жіктеле бастайды, бірақ сатылай байланысып, туыстығын сақтайды [7; 13].

Туыстас тілдердің сатылай байланысуы, алыстауы мен жақындауы сол қауымдағы әрбір халықтың тарихына тікелей қатысты. Алғашқы ру, тайпа, тайпалар одағының қосылуы тарихи-қоғамдық процесс болса, әрбір ру мен тайпалардың қалыптасуы да сондай процесс. Кейбір тайпалар жеке рулардың бірлестігі негізінде құралады да, олардан бірте-бірте қол үзіп кетеді. Осыған орай тайпалар одағы қолданған жалпы тіл де жеке рулар тіліндегі ерекшеліктерді сақтауы да, сақтамауы да мүмкін. М.Қашғари «Сөздігінде» кездесетін тайпалар тіліндегі ерекшелікті осы тұрғыдан түсіну керек. Егер қазіргі түркі тілінің (баба тіліміздің) макеті жасалса (ондай тілдің болған-болмағаны әзірше белгісіз), оның тек басты-басты заңдылықтарына ғана сүйенуге болады. Сондықтан да түркі тілдеріне негіз болған тіл - «жалпы түркі тілі» деген шартты түсінік қана.

Қазіргі түркі тілдерінің арасында сатылай байланыс, бір-біріне іліктестігі сақталған. Мысалы, қазақ тіл дыбыстар жүйесі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да қарақалпақ пен ноғай тілдеріне жақын. Сондықтан да Н.А.Баскаков осы үш тілді түркі тілінің қыпшақ-ноғай тобына қосқан. Бұл үш тіл басқа түркі тілдеріне қарағанда татар, башқұрт тілдерімен жақынырақ. Татар, башқұрт тілдері де өзара жақын тілдер. Ал қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтары Ноғай ордасынан бөлініп шығып, өз алдарына XIV-XV ғасырларда халық болып қалыптасқаны белгілі. Сатылай байланыс көне дәуірге жақындаған сайын қанатын кеңірек жайып, бірнеше тайпалар одағын қамти береді. Егер Орта Азия халықтары мен Кавказдағы түркі тілдес халықтар бір кездерде түркі тілдерінің батыс хун тобын құрағандығын еске алсақ, басқа дәлелдің керегі болмас.

Халықтың пайда болуы рулық, тайпалық қатынастың даму барысындағы заңды көрінісі болса да, қоғамдағы жаңа этносоциологиялық басқыш болып саналады. Жерге иелік ету көшпенді халықтарда отырықшы халықтардың өміріндегідей сияқты анық байқалмайды. Алайды олардың да тұрмыс тәжірбиесінде белгілі аймақтарды өз қарамағына икемдеуге тырысушылық мүлдем жоқ деуге де болмайды. Мысалы, әр рудың, тайпаның көшіп-қонып жүретін нақтылы аудандары болған. Келе-келе қандық туысқандыққа сүйенген бірлік біртіндеп жерге байланысты құрылған бірлікке ауысады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969
Тәтімов М. Қазақ әлемі. Алматы: «Атамұра-Қазақстан» 1999
Малов С.Е.. Памятники древнетюркской письменности М. 1951
Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 2004.
Рамстедт В.И. Введение алтайское языкознание М. 1957.
Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение М.1981
Баскаков Н.А.. Алтайские языки М. 1958.
«Туркология» журналы
«Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» (I том) Алматы 1992
М.Қашқари «Диван луғат ит-түрк» («Түркі тілдер сөздігі») Алматы 1978
Баласағұн «Құтадғу білік» Алматы, 1967
Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. М. 1985
Закиев М., Татары: проблемы истории и языка. Казань, 1995, с. 205
Сейдімбек А. «Қазақ әлемі» (1997) атты ғылыми-танымдық еңбегі Алматы 1997
Лифшиц Владимир. Лирика - М.: Художественная литература, 1977. — 207 с. Тираж 25000 экз. Содержит избранные стихи из 12 книг, написанные в период с 1934 по 1974 г.
Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / С. Г. 1964
Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі Астана, 2007 жыл).

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА СИНТАКСИТИК ҚҰРЫЛЫМ

Ақыжанова Ақмаржан

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті
Қазақстан, Алматы
takmarzhan@mail.ru

ABSTRACT

This article considers parcelled sentences, a syntactic structure widely used both in fiction and mass media. Research of parcelled sentences has recently started, its ways of formation and functions have been identified, but they have not been included in academic programs, and have not been studied in detail. While getting introduced with works related to parcellation phenomenon, and analyzing the examples collected from literary works, it can be seen that constructions of all levels and all forms can be parcelled. Nowadays, the specific feature of the literary style is shortness and discontinuity of sentences. Short simple and complex sentences have become the most common syntactic units. In reverse, complex sentences with complicated structure are rarely used. The use of nominative sentences has also become frequent. Some authors are not contented with these short sentences, and also want to make the expressive-emotional flavour of their works more clear. As a result, the phenomenon of parcelling not only complex sentences, but also simple sentences is very popular. We can see a great number of examples of using parcelled constructions in literary works of such well-known writers as M. Magauin, O. Bokeyev, S. Smatayev, I. Zhakanov. The authors who use parcellation more rarely are I. Yessenberlin, Sh. Aitmatov, D. Issabekov, D. Doszhanov. However, these authors also used a few examples of parcellation. Classic writers M. Auyezov and G. Musirepov used parcellation a lot in their works.

On more thing worth paying attention to is shortening not only the sentence to be shortened, but also the spare parcellate beyond the main construction. In case there are several homogeneous parts in the main sentence (structure), only one of them becomes a spare (parcellate), all other don't come after it, and every part, every sentence isolated from the main construction becomes a separate parcellate.

Despite parcellation means dividing the sentence into parts, it isn't dividing the syntactically connected text into random parts, discontinuing or dividing the last part with no purpose. But if we analyze some of the examples, some parcellations seem to be the result of discontinuing and dividing the thought, but if we omit the full stop, the parcelled structure becomes a whole thing like the wagons linked to the train.

This article considers the use of parcelled sentences in literary fiction. But, generally, this kind of sentences are widely used in mass media language, too. Parcelled sentences should be considered a research object further.

Тіл нормасы – тарихи құбылыс. Ол сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, дамып, жетіліп отырады. Соған орай, әр кезде тіл қолдану заңдылықтарын білдіретін ұғымдар да өзгеше болады. Белгілі бір тарихи кезең үшін өз терминдері қалыптасады (1.10). Міне бұрын А. Байтұрсынов «іргелес сөйлем» (2.300) деп атаған ұғым қазір басқа қырынан зерттеліп, «парцелляция», «күрделі синтаксистік тұтастық» деген ұғымдар туып, тілдік термин ретінде орнығып, соңғы кезде өте қарқынды зерттеліп жүрген объектіге айналды. Бұл ауызекі сөйлеу тілі мен жазба әдеби тілдің бүгінгі кемелденген шағында біріне-бірінің әсерін тигізе отырып дамуының нәтижесі (3.8).

Жалпы қазіргі кезде ауызекі сөйлеу тілінің жазба әдеби тілге әсерінің кеңейгеніне күмән келтіруге болмайды. Бірақ бұл мәселе толық зерттелмегендіктен, теориялық тұжырым жасауға сипаттық-фактологиялық материалдың жетімсіздігі анық (4.58).

Әдеби тіл ауызекі сөйлеу тілінің лексикалық, грамматикалық жүйесіне сүйеніп қалыптасады (3.8). Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің жазба тілге жалпы әсері әр түрлі жанрлар мен стильдерде айтылыс тізбегінің үзіктілігінен, синтаксистік құрылым

компоненттері байланысының әлсіздігінен, құрылымдардың актуалдануы әрі бөлшектенуінен байқалады (4.58). Міне сондықтан да, қазіргі көркем әдеби шығармалардың тілін зерттеп, сөйлемдерді синтаксистік тұрғыдан талдағанда, баяғыдан қалыптасқан сарынмен тек жай сөйлем, салалас құрмалас, сабақтас құрмалас деп қарау сөйлемдердің байланысын, олардың коммуникативтік қызметін, логикалық мақсатын, не синтаксистік, не стилистикалық деңгейде аша алмайды. Өзара нүктемен ажыратылған кейбір тілдік единицаларды жеке тұрған қалпында ешқандай синтаксистік единица ретінде қарастыруға келмейді және жекелеп қарастырғанда, қандай коммуникативтік ойды жеткізбек болғаны да түсініксіз болады. Өйткені контекстен үзіліп алынған жеке сөйлем өзінің грамматикалық дербестігін сақтағанымен, контексттегі өзімен байланыстағы басқа сөйлемдердің қатысуымен ғана ашылатын толық мағынасынан айырылып қалады (5.50).

Мынанадай мысал алып көрейік. *Лагердегі сынық шеге мұның назарынан тыс қалар ма екен. Қазымыр. Шылдыратпайтын жылпос. Сергек. Комендант Ганс Шулерге осы қасиетімен жаққан ол.* (І. Жақанов). Осы мысалдарға бірінші жайылма сөйлемнің өзінен әңгіменің кім туралы екендігін анықтау мүмкін емес. Ал одан кейін екі жеке сын есім мен сөз тіркесін бөлектеп алып қарастырсақ, олар неге оқшау тұр? Кімге, неге қатысты туады. Міне, осы сауалдарға жауап беру үшін бір ортақ ойды білдіретін, бірақ өзара нүктемен ажыратылып, бөлшектелген сөйлемдер тізбегін, яғни парцелляцияланған сөйлемдерді зерттеу, мәнін ашу қазіргі қазақ тіл білімінде 90-жылдардың аяғында қолға алынған көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы тіл біліміне «парцелляция» термині француз тіліндегі «parcellet» сөзінен енген. Бұл ұғым қазақша ұсақ бөлшектерге бөлу дегенді білдіреді. Сондықтан біз бұл терминді бөлшектелген сөйлем деп алғанды жөн көрдік. Әлемдік тіл білімінде бұл бөлшектелген сөйлемдер жан- жақты зерттеу объектісіне айналып, көптеген еңбектерге арқау болып, қызу тартыс тудырып жатқан тұста қазіргі қазақ тілінде осы соңғы жылдары ғана назарға ілініп, сөз болып жүр. Алайда, бөлшектелуге көнетін грамматикалық құрылымдар, бөлшектелген компоненттердің өзара байланысы, негізгі сөйлемнің шекарасынан тысқары бөлшектеліп шығарылған парцелляттың, яғни қосалқының грамматикалық, стилистикалық және коммуникативтік қызметі әлі анықталып ашылмаған. Рабиға Сыздықтың: «Бұл құбылыс туралы үзілді-кесілді тұжырымдар айту үшін, оны мол материал жинап ғылыми тұрғыдан зерттеу керек» (1.46)-деп, бұл мәселенің өзектілігін, маңыздылығын атаған еді.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде де, өзге тілдердегі сияқты, парцелляция кеңінен тарап, нақты орын алып келе жатқан құбылыс. Осы парцелляция құбылысының қазақ тілінде өзіндік ерекшеліктері ашылды, парцелляцияланған конструкцияның, бұдан былай бөлшектелген құрылымның және жеке парцелляттың (қосалқының) грамматикалық статусы анықталды, парцелляцияны тудырушы грамматикалық және коммуникативтік факторлар анықталды, осы құбылыстың әр деңгейдегі грамматикалық бірліктерге (сөз тіркесі, жай сөйлем, сөйлем мүшесі, құрмалас сөйлем) қатысы айқындалды, яғни олардың бөлшектелу қабілеті ашылды, осы бөлшектелген қосалқылардың коммуникативтік, стилистикалық қызметі белгіленді, бөлшектелген құрылымдардың типтік үлгілері жасалды, негізгі сөйлем мен қосалқының байланысу жолдары көрсетілді.

Орыс тілінің синтаксисін зерттеушілер, Ф.И.Буслаевтан бастап, салаласу мен сабақтасу арасында айқын айырмашылық белгі жоқтығын және тілде ауыспалы сипаттағы синтаксистік байланыстардың бар екендігін көрсетеді. Оның қатарына ғалымдар тілдегі жаңа синтаксистік құбылыс-тіркесуді атайды (присоединение).

Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, С.Е.Крючков, т.б. лингвистер тіркесуді өз алдына дербес синтаксистік категория деп санайды. Соңғы кездері бұл тіркес конструкция проблемасына қызығушылықтың соншалықты артуының нәтижесінде «бұл кең аумақты түсініктен тарлау мағыналы «парцелляция» ұғымы бөлініп шығарылды» (1.10-11). Ол – В.В.Виноградов, А.П.Величук салаласа, сабақтаса байланысу, тіркесу сияқты сөйлем компоненттерінің байланысу түрі ретінде тұжырымдап, ал М.О.Платонова, А.А.Андриевская,

А.П.Сквородников, Р.Сыздық тілдің көркемдегіш құралы ретінде қарастырып жүрген құбылыс.

Бұл парцелляция құбылысы роман, герман, славян тілдерінде, оның ішінде орыс тілінде фонетикалық, синтаксистік, стилистикалық деңгейде жан – жақты, өте толық зерттелген болса, қазақ тілінде бұл құбылысқа енді ғана көңіл бөліне бастады. Тек М.Балақаев пен Т.М.Сайрамбаев осы мәселеге арналған мақаласында бұл құбылыс қазақ тіліне аударма нәтижесінде енген деген пікірде. (2.90).

Алайда, көркем әдеби шығармаларды синтаксистік, стилистикалық тұрғыда зерттеп отырсақ, біз парцелляцияланған сөйлемдерді қазақ жазушылары да бұрыннан қолданып келе жатқанын байқаймыз. Тек бұл құбылыс арнайы зерттеу объектісі болмаған. Сондықтан біз әлі күнге сөйлемдер синтаксисін оқытқанда, оларға талдау жасаған кезде де ертеден қалыптасып қалған бір жүйе: жай сөйлем, құрмалас сөйлем, оны салалас құрмалас, сабақтас құрмалас дегеннен шыға алмай жүрміз.

Мынандай бір мысал алып көрейік: *«Бурнашев қолын тез жұлып ап, бар денесімен Бокинге қарады. Шегір көзі оқ атады. Тістенген.»*(З.Шаакин)немесе мынадай мысал қарастырайық: *Ол портретті менің алдыма қоя салды. Қараймын. Өзім. Аң-таң болып Асқарға қараймын. Ол үндемейді. Қайта қараймын. Тап өзім.* (І. Жақанов).

Міне, бұл екі мысал да бір ой желісімен байланысқан бірнеше сөйлемдер мен сөз тіркестерінен, жеке сөзден тұрады. Біз оларды бұрынғысынша, қалыптасқан дәстүрмен тек қана жай сөйлем, сөз тіркесі, дара етістік деп қарай алмаймыз.

А.Байтұрсыновтың сөйлемдерді құрылуынша түрлерге айыруына ден қойып қарағанда, «іргелес сөйлем» деген терминнің бар екендігін анықтадық. «Ішкі жақындық-мағана жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер іргелес делінеді», - деген А.Байтұрсыновтың анықтамасының байыбына барар болсақ, біз қазіргі кезде барлық лингвистер бірдей «парцелляция» деп атап жүрген құбылысқа балама табамыз. Бұдан парцелляция құбылысын қазақ тілінде ала бөтен осылай атау керек деуден аулақпыз, тек мұндай синтаксистік құрылымның қазақ тілінде де бұрыннан бар екендігіне көңіл аударылады. Іргелес сөйлемдерге А.Байтұрсыновтың келтірген мысалдарын қарғанда, парцелляцияланған сөйлем деп қарастырып жүрген осы сөйлемдер екендігіне көзімізді жеткіземіз. А.Байтұрсынов : *«Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасайын деді»*, - деген мысал келтіреді, «мысалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақиғаның жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар деп келіп, бұлар тек ой іргесімен жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа еш нарсе жоқ, сондықтан бұлардың аралары да біріне-бірі қосылмай, ашық-ашық, үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі – нүкте қойылады» (1.300), -деп тұжырымдайды.

Т.Қордабаев бұл іргелес сөйлемдерді көнерек заманда сөйлем құрамындағы сөздерді, сол сияқты жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын қазіргі дәнекерлер, тәсілдердің, бірі-екіншісін меңгеріп, жетектеп, өзіне тәуелді етіп тұру сияқты байланысу тәсілдерінің анағұрлым берік түрлерінің болмағандығынан, сөздер, сөйлемдер арасында тек мағына желілерінің жақындықтарына қарай бір-бірімен қабыса, іргелесе байланысу тәсілі болған, сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің бір-бірімен байланысы, арақатынасы тығыз берік болмағандықтан, оларда дербестік, бір-біріне тәуелсіздік күшті болған деген пікір айтады. (2.196).

Қазіргі тілімізде әртүрлі жалғауыш дәнекерлер көптеп қалыптасқанына қарамастан, іргелес сөйлемдердің бүгінгі көркем әдеби шығармаларда да жиі кездесуі бір негізі бар қажеттілік шығар деген болжам туғызады.

Парцелляция құбылысы мейлінше жан-жақты, толық зерттелді деген орыс, француз, ағылшын, испан тілдерінің өзінде әлі де ара жігі анық ашылмаған мәселелер көптеп кездеседі. Мысалы, орыс және француз тілінде парцелляцияланған сөйлемдер тіркескен конструкциялармен бара-бар деп есептелсе (3.328), испан тілінде парцелляцияны оқшаулаудың ең биік, жоғарғы дәрежесі деп атаған. (4.67).

Мұның бәрі әлі күнге дейін жалпы парцелляцияланған құрылымның және бөлшектелу нәтижесінде пайда болған негізгі (базалық) сөйлем мен парцелляттың (қосалқының) жалпы грамматикалық статусының анықталмағандығынан.

Сондықтан да парцелляцияланған құрылымның грамматикалық болмысы туралы сұрақ та әлі ашық қалып тұр. Парцелляция мәселесінің тағы бір басы ашылып, анықталмаған қыры- оның грамматикалық категорияға жазылуы ма, әлде стилистикалық әдіс қатарына қосылуы ма.

Себебі барлық зерттеулерде «парцелляция құбылысы» деп қана атап қойып, әр ғалымдар әр тілдегі оның ерекшеліктерін, жасалу жолдарын, шығу, таралу тарихын, қолданылу жиілігін, негізгі сөйлем мен қосалқының байланысу жолдарын зерттеп жүргендерімен, оның лингвистиканың қай саласында қаралуы да әлі шешілмеген мәселе. Өйткені әдеби жазба тілде парцелляция тек синтаксистік мақсатта – күрделі, шұбалаңқы конструкцияларды жеңілдету мақсатында ғана емес, стилистикалық мақсатта да, негізінен жеткізілетін ойдың семантикалық мағынасына эмоциялық түрлендіруші ренк қосу үшін де қолданылады.

«Эмоциялық синтаксис» деген терминді енгізген француз ғалымы Ш.Балли: «Сөйлем айтушының негізгі ойын жеткізумен қатар оның сол ойға көзқарасын да білдіреді. Ендеше айтылар ойға эмоциялық көзқарас сөйлемнің жалпы мағынасының тағы бір негізгі құрамды бөлігі болып табылады. Біз «*кун суық*», «*кун ыстық*», «*жаңбыр жауып тұр*» дегенде фактіні жалаң жеткізумен шектелмей, іс-әрекетті анықтауға қабілетті эмоционалдық әсерімізді немесе практикалық пікірімізді; әр жағдайда «*суық*», «*ыстық*», «*жаңбыр*» деген оймен байланыстыра өзіміздің ризалығымызды немесе ренішімізді, қызығушылығымызды немесе немқұрайдылығымызды білдіреміз», -дейді. «Бейнелеушіліктің өзі көңіл-күймен байланысты. Ол көңіл-күйді, тілекті білдіреді; жай интеллектуалдық пікірді жеткізгенде де, ол көңіл-күйге байланысты түрленеді, боялады.» (1.43).

Мына мысалдарға көңіл аударып көрейік:

Әлияның жанары, сол арқылы тұтанған от суретшінің талай шығармасына сәуле түсергені анық, өйткені сәтсіз махаббат- адамның бүкіл өмір жолына созылған күй. Ұмытылмас күй. Сырлы, назды. Ерке, мұңды. Қайғы әуенінен қуаныш сазы басым. Сондықтан да көңіл төрінде. Сондықтан да мәңгілік. (М.Мағауин)

Күй ана боп аңырады. Дала боп уілдеп, жүректен кан тамшылатты. Қансыратты, талдырды. (І.Жақанов).

Бұл мысалдарды оқығанда, әрбір оқырман оның грамматикалық формасы мен семантикалық мағынасына емес, оның бейнелілігіне, көңілді толқытып, жүректі тебірентер әсерлілігіне бірінші назар аударады. Ал бұл бейнелілік, бұл әсерлілік араларына нүкте қою арқылы бөлшектелген, яғни парцелляцияланған конструкциялар арқылы жеткізіліп тұр. Міне, осы жағынан қарастырғанда, парцелляцияны да көркемдегіш құрал қатарына жатқызуға әбден болады. Себебі:

сөйлемнің көлемі мен формасы;
сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі;

шақтардың қолданылуы;

эмоционалдық синтаксистің немесе *синтаксистік стилистиканың* қамтитын мәселелері болып табылады.

Енді осы эмоционалдық синтаксистің бір мәселесі – нүктемен ажыратылатын сөйлемдердің өзара байланысын қарастырып көрейік.

Сөйлем ішіндегі нүкте мен үтір арасындағы айырмашылық–паузаның ұзақтығында. Нүктеге сәйкес келетін пауза кезінде сөйлемдер арасындағы байланыс әлсірейді де, керісінше тәуелсіздігі артып, бір-бірінен оқшаулана түседі. Нүктемен ажыратылған сөйлемдерден гөрі үтірмен ажыратылған жай сөйлемдердегі факторлардың өзара алмасуы жеңілірек болады. Бұл жағдайда бір-біріне тек жанасып тұрып логикалық байланыста болатын жай сөйлемдерді күрделі контекстік бірлестік деп атауға болады. Нүктемен ажыратылған сөйлемдерде де үтірмен ажыратылған сөйлемдердегі сияқты логикалық

байланыс грамматикалық конструкцияларсыз-ақ не қиысу, не меңгеру түріндегі семантикалық байланыс болуы мүмкін. Үтірмен ажыратылған ыңғайлас салаластар өте тығыз байланыста болатыны айқындалды. Сөйлемдер нүктемен ажыратылғанда, логикалық және шақтық байланыс синтаксистік түрде емес, тек семантикадан туындайды. Әр фраза жеке ойды бейнелейді, жеткізеді. Оларды бөліп тұрған нүктелер ұзағырақ паузамен аяқталған сөйлем интонациясын нұсқайды. Бұл орайда сабақтас құрмалас сөйлемдердің орны бөлек. Оларда бағыныңқылық қатынас сөйлемдердің бір ізділік тәртібімен, сөйлемдердегі сөздердің орын тәртібімен беріледі.

Енді негізінен тығыз логикалық байланыста бола тұрып, нүктемен ажыратылатын күрделі синтаксистік бірлестіктің басқа бір структурасы қосымша конструкцияларға, яғни парцелляттарға тоқталайық. Қосымша конструкциялар нүктеден кейін сөйлемнің оқшауланған мүшесі түрінде немесе жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмалас, яки сабақтас құрмалас сөйлемдер түрінде келеді. Қосымша конструкциялар алдыңғы аяқталған сөйлемге қосымша ой-пікір үстейді. Қосымша конструкцияларда берілетін фактілер алдыңғы сөйлеммен логикалық байланыста, бағынышта, тәуелділікте болады. Бұл байланысқа нүкте кедергі болмайды. Нүктеге қарамай қосылатын бұл конструкцияларды француз стилистері «аяқталған фактіден (істен) кейінгі» қосымша дейді.

Академиктер Л.В.Щерба мен В.В.Виноградов, А.М.Пешковский жалғаулық шылаулардың байланыстырушылық функциясы жайлы айтқан. Қосымша мен салалас сөйлем арасындағы айырмашылықты анықтай келіп С.Е.Крючков: «Қосымша айтушының санасында тура сөйлеу барысында туатын әңгіме үстіндегі толықтырушы үстеме элемент» - деп атайды. «Дәл әңгімелеу үстінде толықтыру үшін туатын келесі элемент» (1.397) - деп те атайды.

Алдыңғы сөйлеммен логикалық, психологиялық немесе эмоциялық тұрғыда байланысқан қосалқы сөйлем мағына жағынан емес, тек қалыптан тыс форма жағынан ерекшеленеді, оқшауланады. Әдеттен тыс нәрсенің бәрі, әдеби тіл нормасына жатпайтын әр конструкция, қалыпты грамматикалық құрылымның шегін бұзып тұрған жағдай ерекше көңіл аударады.

«Сөздердің логикалық тәртібінің бұзылуы тыңдаушының зейінін, назарын ынталандырып, жандандырады, ал логикалық реттілік, керісінше, оны самарқаулыққа түсіріп, ой ақылын жалқауландырады» (2.357).

Қосымша конструкциялар әдеби тілде ауызекі тілден пайда болды. Қосымша конструкциялар фразаны ойда құрау аяқталған сәтте, айтылған ойға үстеме түрінде туындайды да, қалыпты құрылымды бұзбай ойды жалғай алмайды. Әрине, кейінгі ой жеке сөйлем түрінде берілгендіктен, оның алдыңғы сөйлемдегі оймен байланысы жалғаулық шылау арқылы байланысқан қосалқыдан гөрі әлсіздеу әрі бейтараптау. Қосымша конструкциялар қай түрде болса да, семантика жағынан: түсіндірме немесе айқындауыштың белгісін сақтайды. Осындай «үзік» немесе дараланған, оқшауланған сөйлемдер қазіргі біздің көркем әдебиетімізде де көптеп кездесуде. Мұндай сөйлемдер әдетте шығарма кейіпкерінің көтеріңкі немесе толқулы, абыржулы көңіл күйін сипаттауда, суреттеуде жиі қолданылады. Мысалы:

Мен бұл әнге құмармын! Ынтықыһын! (І.Жақанов).

Сен мені еш уақытта қасірет үстінде көрмеуге тиіссің, Айнаш. Сен әлі уызсың. Гүлсің. Пәксің. Мөп-мөлдір армансың. Жарқыраған үміт жұлдызысың. (І.Жақанов)

Бұл жігіт өлуі керек! Бүгін! Қазір! Дәл осы арада! (І.Есенберлин) . Тіркес конструкциялар түрлі сөйлемнің әр мүшесі болып келуі мүмкін. Предикаттық ұя тұйықталмаса да, алдыңғы фразаны аяқтайтын нүктеден кейін басталатын тіркес конструкциялар өз алдына жаңа дербес сөйлем құрай алмайды. Семантикалық жағынан қарастырғанда тіркес конструкциялар алдында айтылған ойды толықтыру, анықтау немесе түсіндіру қызметін атқаратын қосымша идеяны білдіреді. Автор тіркес конструкцияны ол жанасып тұрған бір мүшені күшейту үшін немесе негізгі сөйлемде жоқ мүше түрінде

қосымша мінездеме, анықтама беру үшін сөйлемнің жоқ мүшесінің орнын толтыруға қолданады.

Синтаксистік құрылымды біз сөздің тұлғалық деңгейінде немесе функциялық деңгейінде қарастырғанда, оның өзара байланысқан лингвистикалық элементтердің жүйесі екенін анықтаймыз. Сөйлем құрылымында басыңқы-дербес және бағыныңқы-тәуелді, дербес емес фразалар болатынын байқаймыз және бір басыңқы -дербес элементке бір ғана емес, бірнеше бағыныңқы элементтердің қатысты болатынын (ән, жыр тыңдады), керісінше, бір бағыныңқы-дербес емес элементке бірнеше басыңқы элемент қатысты болатынын байқаймыз (жастар да, қарттар да жиналды).

Парцелляцияланған конструкциялар негізгі базалық құрылымынан және парцелляцияланған тұрады. Парцелляция біреу де, бірнешеу де болуы мүмкін. Құрамында парцелляцияланған конструкция бар текст ерекше, үзік ырғақпен сипатталады.

Парцелляция күрделі және жай сөйлем, сөз тіркесті, жеке сөзді болуы мүмкін. Бірақ ой айтылыс жеткізудің (высказывание) парцелляциялану мүмкіндігі шексіз емес. Ол әр тілдің синтаксистік құрылымының ерекшелігіне байланысты. Ю.С.Степанов орыс және француз тілдерінің жүйелерін салыстыра келіп, француз тіліне қарағанда орыс тілі түзелісінің (цепь, тізбек, жүйе) бос, дискретті екенін тұжырымдайды. Француз тілінде үзіп тастауға мүмкін буындар аз, салыстырмалы түрде дербес бөліктердің өзі грамматикалық құралдар арқылы бір бүтін болып тіркеседі (сцепляются). (1.53-55).

Бұдан келіп орыс тілінде парцелляцияның мүмкіндігі кеңірек, сөйлемдік құрылымдардың бөлшектелу түрі әр жақтылау деген қорытынды жасауға болады. Француз тілі сияқты, біздің қазақ тілінің синтаксистік құрылымдарында да байланыс берік, сөз тәртібі тұрақты деп есептейміз. Оның үстіне парцелляцияның өзі жазбаша тілге негізінен ауызекі сөйлеу тілінен келіп енуі, әр тілдің ауызекі сөйлеу мәнерінің өзгеше болуы, жазбаша тілде парцелляциялану мүмкіндігіндегі айырмашылықтардың негізгі себебінің бірі болып табылады. Қазақтар ауызекі сөйлегенде де ойларын жүйелі, тыңғылықты, фразаларын толымды етіп жеткізуге баса назар аударған. Ал үзік ойлы, бөлшектелген фразалы құрылымдар сөйлеушінің ерекше эмоционалды көңіл-күйінің белгісі болып табылады.

Бірақ дискретті дегенімен де, орыс тілінің синтаксисінде байланысқан тексттің кез келген жерінде парцелляцияны қолдану мүмкіндігі болмайды. Ал қазақ тілі дискретті емес дегенде де, парцелляцияны қолдану мүмкіндігі жоқ та емес.

Біртұтас синтаксистің құрылымды бөлшектеу жазушының шеберлігіне, айтпақ ойының қай тұсын актуалғысы келетініне байланысты. Көркем шығармалардың тіпті басыңқы бағыныңқы бөліктері бір-бірімен тығыз байланыста болатын сабақтас құрмалас сөйлемнің құрамынан дербес ойды білдіре алмайды деп есептелетін бағыныңқы сөйлемнің өзін бөлшектеп шығарудың мысалын көптеп кездестірдік. Мұндай жағдайларда тұтастық бұзылғанымен, мазмұны жойылып немесе айтылмақ ой тіпті көмескіленбеген, әуелі көркемдігі артып, ұтымдылығы күшейе түскен.

Ел атынан асқа бардық, той басқардық. Оқалы комзол, жанат ішік киіп. (І.Жақанов).

Үйге келе сала поездда естіген әңгімемді қағаз бетіне көшірдім. Әрине, көркемдік заңдылыққа бағындырып, белгілі қалыпқа түсіріп дегендей. (М.Мағауин).

Парцелляциялауға қолайлы жағдай салаласа байланысқан құрылымдарда жиі ұшырасады, керісінше, синтаксистік қатар мүшелерінің байланысы тығыз, міндетті болып, бір мүше өзінің кеңейтілуі үшін белгілі бір формадағы сөзді талап ететін жағдайда парцелляция мүмкін емес.

Парцелляция сөйлемді бөлшектеу болып есептелгенімен, ол синтаксистік байланысқан мәтінді жай әншейін бөліктерге бөлу, ұзу немесе еш ойланбастан оның соңғы бөлігін бөліп тастау болып табылмайды. Бірақ кейбір мысалдарды талдап қарасақ, кейбір парцелляциялар ойды тек әншейін үзіп, бөлшектеу нәтижесі болып көрінеді, ал нүктені алып тастасақ, паровозға вагондарды тіркегендей, парцелляцияланған структура қайтадан бір бүтін болып шығады. Мысалы,

Жер беті ызғарлы ақ көрпені айқара жамылған. Аппақ қар желді күнгі теңіз беті іспетті. Ойлы-қырлы. Бұдыр-бұдыр. (Ә.Жылқышиев)

Сол кенжемнен бірдеңе шығады. Өзіме тартқан. Ширақ. Көзінің оты бар. (І.Жақанов).

Қазір ауа-райы аумалы-төкпелі. Қолайсыздау. Жер ыбылыс. Әзірше тек үйде күтіңіздер. (І.Жақанов).

Осы үш мысалдағы негізгі сөйлеммен қосалқы бөлшектер арасындағы нүктені үтірмен алмастырсақ, шылаусыз байланысқан, біріншіде-ыңғайлас салалас құрмалас, екінші, үшінші-түсіндірмелі салалас құрмалас-бір бүтін, шұбалаңқы конструкция шығар еді. Ал авторлардың бұл құрылымдарды осылайша бөлшектеп беруі, жеткізілер ойдың мағынасын өзгертпей, тек ерекше интонация, ерекше мән жүктейді.

Парцелляцияның кейбір кездерінде бөлшектелген құрылымды мәтінде біршама өзгерістер жасамайынша, құрылымға сай келетіндей етіп қайта біріктіру мүмкін болмайды. Бастапқы құрылымды қайта қалпына келтіруге, мысалы, тексте әр түрлі формада тұрып бірыңғай мүшенің қызметін атқаратын сөздердің болуы немесе парцелляттың негізгі базалық структурадан алшақ (дистантты) орналасуы кедергі жасауы мүмкін. Мысалы,

Иықтұрыққа ілінген, киім дүкендеріндегі қатарынан тізілген көп костюм тұр. Поляк, герман, чех, совет, француз және басқа өндіріс орындарынан шыққан. Ақ сұр, қоңырқай, көкшіл, қара, шақпақты, жолақты. Ертеңгілік, кешкілік, мерекелік. Жаздық, қыстық. (М.Мағауин).

Жер үстінде менің мына Алатауымдай... Ия, Айнаш, дәл осындай... Асқар-асқар таулар бар екен. Шынар басына шығуға талпынғаным да бар... Тым биік. (І.Жақанов).

Парцеллятты базалық сөйлемнен бөлетін сұрау, леп белгілері де құрылымдарды біріктіруге кедергі болады. Мысалы,

Қарасам-Шынар! Екі беті албырап, қымсынып төмен қарай береді. Әсем, биязы гана. Қимылы нәзік, үлгілдеп-ақ тұр. (І.Жақанов).

Дәрі жоқ па? Сүзекке... Тұмауға... Дизентерияға... Әйтеуір толып жатыр. (І.Жақанов)

Жалпы парцелляция құбылысын зерттеуге барысында және көркем әдебиеттерден жинақталған мысалдарды талдағанда, барлық деңгейдегі, барлық формадағы конструкциялардың парцелляцияланатыны байқалды.

Қазіргі кездегі әдеби шығармалардың стилі сөйлемдердің ықшамдылығымен, үзіктілігімен сипатталады. Көлемі шағын жай және күрделі сөйлемдер ең жиі қолданылатын синтаксистік бірліктерге айналды. Керісінше, құрылысы күрделенген құрмалас сөйлемдер сирегірек қолданылатын болды. Атаулы сөйлемдердің қолданылуы да жиіледі. Кейбір авторлардың осы қысқа сөйлемдерді қанағат етпеуінің нәтижесі ретінде, әрі шығармаларының экспрессивтік-эмоциялық реңктерін одан әрі қанығырақ ету мақсатында, тек құрмалас сөйлемдер емес, жай сөйлемдердің өзін бөлшектеу (парцелляциялау) құбылысы көптеп кездеседі. Көркем әдеби шығармаларында бөлшектелген конструкцияларды жиі қолдану мысалдарын біз қазіргі кездегі танымал жазушыларымыз: М.Мағауиннен, О.Бөкеевтен, С.Сматаевтан, І.Жақановтан көптеп кездестірдік. Бөлшектеуді сирегірек қолданатын авторлар: І.Есенберлин, Ш.Айтматов, Д.Исабеков, Д.Досжанов. Дегенімен, бұл авторлардан да бірен-саран мысал табылды. Классик жазушыларымыздан М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов шығармаларынан бөлшектеудің мол мысалы табылды. Тағы бір көңіл аударарлық мәселе-бөлшектеліп, ықшамдалатын сөйлемнің ғана емес, негізгі-базалық құрылымның шекарасынан тысқары шығарылатын қосалқы-парцелляттың да қысқартылуы және де негізгі сөйлем (құрылым) құрамында бірнеше бірыңғай сөйлем мүшесі болған жағдайда, біреуі ғана қосалқы (парцеллят) болып, қалғаны оған жалғаспай, базалық құрылымның құрамынан оқшауланып шығарылған әр мүше, әр сөйлем өз алдына жеке парцеллят болып келеді. Мысалы,

Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады. (М.Әуезов).

Енді терістікке тура тартқан. Адасты. Ашықты. Азып-тозды. Бәрібір жетті. (М.Мағауин).

Қазіргі қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан алынған бөлшектеудің мысалдары талданып, олар үлгілік топтарға жіктелді.

Құрылымдардың үлгілері жасалғанда, негізгі-базалық құрылымнан бөлшектеліп шығарылған қосалқының құрамы: жеке сөзді, сөз тіркесті, жай сөйлемді, салалас құрмалас сөйлемді, сабақтас құрмалас сөйлемді; компоненттер, яғни, қосалқылар саны-бір компонентті, көп компонентті; олардың базалық сөйлеммен және өзара байланысу тәсілі-параллель (жарыса), және сатылай, тіркесе байланысу; негізгі-базалық сөйлемге қатысты парцелляцияның орны-препозиция (ілгерінді), постпозиция (кейінді), контактылы (жанаса), дистантты (алшак) орналасуы негізгі көрсеткіш ретінде ескеріледі.

Бұл мақалада бөлшектелген сөйлемдердің тек көркем әдеби тілде қолданылуы туралы ғана сөз болды. Ал жалпы алғанда, қазіргі кезде бұндай сөйлемдердің бұқаралық ақпарат құралдарында да өте жиі қолданылу мысалдары көптеп кездеседі. Бөлшектелген сөйлемдер әлі де зерттеу нысаны боларлық тақырып.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

Балақаев М.Б., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б., Қазақ тілінің стилистикасы . - А.,1974,191.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі,1992.

Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. А;1977.92.

Валгина Н.С. О предикативной сложности предложения (на материале конструкции разговорного синтаксиса). «Филологические науки». 1978,№5. Стр.58-64.

Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (слодное синтаксическое целое). – М. «Высшая школа». 1973. 214.

Сыздық Р. Сөз құдыреті. – А., «Санат». 1977.

Платонова М.О. Присоединительные конструкции в языке Л.Н.Толстого. Автореф. дис. канд.-Л.,1973.

Балақаев М.Б, Сайрамбаев Т.С. Парцелляция және оны аудару. Аударманың лексико – стилистикалық мәселелері.-А.,1987.

Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. ҚазССР. Ғылым академиясы, 1964, 196.

Реферовская Е.А; Васильева А.К. Теоретическая грамматика современного французского языка. Часть 2. «Просвещение». Л.1973.

Литвиненко Е.В. Семантическое и синтаксическое осложнение структуры предложения в результате обособления и парцелляции его компонентов. – К; Гос.Университет, 1984.

Баллий Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. «Иностранная литература». М.,1955.416.

Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке// «Вопросы синтаксиса современного русского языка». – М.,1950.

Степанов Ю.С. Структура французского языка. М., 1965.355.

**ТАУЛЫҚ ФЛОМИС (*PHLOMOIDES OREOPHILA* KAR . ET KIR.)
ӨСІМДІГІНІҢ ТАМЫР ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Ануарова Л.Е.

б.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы

Омурхаджаева А.М

2 курс магистранты, жаратылыстану факультеті,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

Умирбаева З.Ч.

б.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік

технологиялар және инженеринг университеті

Anuarova68@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда әртүрлі өсімдік бірлестіктерінде, сондай – ақ, орманды, далалы және шалғынды тіршілік ету ортасында өсетін өсімдіктердің онтогенезі мен жастық құрылымдарының өзгерісі жөнінде зерттеулер кеңінен таралған. Көптеген еуропалық өсімдік түрлерінің жастық ерекшеліктерін анықтау популяциялық – онтогенетикалық зерттеулердің негізгі түсініктері мен қағидаларының қалыптасу заңдылықтарын айқындап берді [1,2]. Соңғы кездері өсімдіктер популяциясының жастық кезеңдері мен құрылымдары жөнінде мәліметтер көптеп жинақталуда, алайда мұндай мәліметтер көбінесе жазық аймақта тіршілік ететін өсімдіктерге тән. Биіктаулық өсімдіктердің онтогенезі мен популяцияларының жастық құрылымы жөнінде мағұматтар жоқ болғандықтан, Солтүстік Тянь – Шанның биіктаулық өсімдік түрлерінің онтогенезін зерттеу ботаника саласының өзекті теориялық мақсаттарының бірі боп есептеледі. Онтогенездің жеке фазаларын зерттеу барысында өсімдіктің тіршілік формаларының өзгеріске ұшырайтындығы, яғни өсімдіктің моноподиальды даму нәтижесінде жертаған өсу формасы қалыптасатындығы әдеби шолулардан белгілі [3,4].

Ерінгүлділер тұқымдасы (*Lamiaceae* Lindl.) Фломис туысы (*Phlomoidea* L.), таулық фломис (*Phlomoidea oreophila* (Kar. et Kir.) Adyl.) - өсімдігі Азиялық ареалда таралған. Бұл туыстың 100 – ге жуық түрлері бар. Совет Союзы территориясында 49 түрі, олардың көпшілігі Орта Азияда (37) соның ішінде 30 эндемикалық, қалғандары СССР – дің Еуропалық бөлігінде, Қазақда, Батыс Сібірде және Қиыр Шығыста кездеседі. Батыс Сібірде, Алтайда, Орталық Азияда: Жоңғар – Тарбағатай, Памир – Алтай, Тянь – Шан тауларының ормандыдала – орман белдеулерінен субальпі белдеуіне дейінгі аймақтарында көптеп кездеседі. Қазақстан өңірінде: Зайсан, Алтай, Тарбағатай, Жоңғар Алатауы мен Іле, Күнгей Алатауының және Кетпен, Терскей Алатауларының орманды дала және орман белдеулерінен бастау алып, субальпі белдеуінің тасты, шалғындықты беткейлеріне дейін кеңінен таралған [5,6].

Түйін сөздер: онтогенез, моноподиальды даму, жастық кезеңдер (ювенильдік, иматурлық, виргинильдік, генеративтік), популяция, морфология, вертикаль, жапырақ, сабақ, тамыр, тамырсабақ, кіндік тамыр.

THE FEATURES OF FORMATION ROOT SYSTEM OF PLANT *PHLOMOIDES (PHLOMIS OREOPHILA KAR. & KIR.)*

Anuarova L.E - Candidate of Biology, Acting Associate Professor,

Omurkhajayeva A.M. – Master student

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Umirdaeva Z.Ch. - Candidate of Biology, Acting Associate Professor

*(Caspian State University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov
Aktau, Kazakhstan)*

Annotation. Nowadays is the study of the change of the ontogeny of plants that grows in different plant associations as well as in forest, steppe and meadow habitats is the the widespread. Determining the peculiarities of many European species of plant species has revealed the patterns of formation of the basic concepts and principles of populations of ontogenetics [1,2]. Recently, data on the age and stages of the vegetation population have been accumulated, but these are typical for plants that live in the flat region Because of the lack of information about the ontogeny of plants and the age structure of the population, the ontogenesis of the Northern Tien - Shan species is one of the topical theoretical goals of the botanic industry. It is well-known in the study of the individual phases of the ontogenesis that the forms of life-forms of plants are subject to change, which is the result of monopodial growth of the plant [3,4].

The Lily family *Liliaceae* Lindl , *Phlomoïdes* L. genus , *Phlomoïdes oreophila* - the plant is spread in the Asian continent. There are about 100 species of this kind. There are 49 species in the Soviet Union, most of them in Central Asia (37), including 30 endemic, the other in the European part of the USSR, in the Caucasus, in Western Siberia and in the Far East. In West Siberia, Altai, Central Asia: Dzungar - Tarbagatai, Pamir - Altai, Tien - Shan Mountains are commonly found in woodland - forest belts to subalpine belts. In Kazakhstan: Zaisan, Altai, Tarbagatai, Dzungarian Alatau and Pi, Keginii Alatau and Ketpen, and forest belts of Terskei Alatau, are widely spread to the slopes of meadow and meadow slopes [5,6].

Key words: ontogeny, monopodial development, age state (juvenile, immature, virginal, generative), population, morphology, vertical, leaf ,stem, root, tap root, rootstock.

Осы аталған *Phlomoïdes oreophila*, өсімдігінің онтоморфогенезі мен жастық топтардың популяцияда кездесу жиілігін анықтау жұмыстары Кетпен жотасы Арлық сай шатқалының теңіз деңгейінен 2750 м биіктікте орналасқан субальпі белдеуінің солтүстік – батыс беткейінде орналасқан зерттеу аудандарында жүзеге асырылды.

Тұңғыш рет Солтүстік Тянь – Шанның биіктаулық көпжылдық шөптесін өсімдіктерінің ішінде таулық фломис - *Phlomoïdes oreophila* (Kar. et Kir.) Adyl., R. Kam. et Machmedov. онтоморфогенезі зерттеліп, оның табиғи популяцияларының жастық кезеңдері анықталып, сипаттама берілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеуге Ерінгүлділер (*Lamiaceae* Lindl.) тұқымдасы, Фломис (*Phlomoïdes* L.) туысы, таулық фломис - *Phlomoïdes oreophila* (Kar. et Kir.) өсімдігі алынды.

Табиғаттағы зерттеу ауданынан жинақталған өсімдіктердің жастық кезеңдерін анықтап, оларға өзіндік сипаттама беру үшін Т.А.Работнов [7] пен А.А.Урановтың [8] әдәстемелік нұсқаулары қолданылды.

Жерасты мүшелерінің морфологиялық ерекшеліктері В.Г.Голубев [9], И.Г.Серебряковтың [10] , И.О.Байтулиннің [11] әдістемелері арқылы зерттеліп, олардың тамыр жүйесіне нақты анықтама берілді.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау.

Таулық фломис - *Phlomoïdes oreophila* (Kar. et Kir.) Adyl., R. Kam. et Machmedov.

Ювенильдік кезең (J) – Ювенильдік өсімдіктің биіктігі - 2,5 – 3,0 см. Бұл кезеңде тұқымжарнағы тіршілігін тоқтатып, 2 – 3 нағыз жасыл жапырақтары қалыптасады. Жапырақтың пішіні жағынан ересек өсімдіктен онша ерекшеленбейді. Жапырағының пішіні жұмыртқа тәрізді, жапырақ негізіне дейін жүрек тәрізді терең ойылған, жапырақ тақтасының ернектері үшкірлене келіп, тісшелерге айнаған. Жапырақ тақтасының үстіңгі және астыңғы беттерін қалың түк жауып жатады. Жапырақ тақтасының ұзындығы 1,5 см, ені 1,4 см- ге тең болса, жапырақ сағағының ұзындығы оншалықты ұзармай, небәрі 1,3 см – ді ғана құрайды.

Ювенильдік өсімдіктің негізгі тамыр жүйесі жақсы жетіліп, топырақтың терең қабатына 7,5 – 8,0 см-дей енеді. Негізгі тамырдың тарамдалу дәрежесі бұл уақытта әлі әлсіз,

тек бірінші реттік бүйірлік тамырларға дейін ғана түзіледі. Кейбір бүйірлік тамырлардың ұзындығы 0,5 – 0,6 см – ге жетеді.

Имматурлық кезең (Im 1) - Өсімдіктің биіктігі 6,5 – 7,0 см шамасында. Дамып жетілген тамырмаңы жапырақтар саны - 4. Жапырақ тақтасы пішінінің мөлшері салыстырмалы түрде арта түседі. Жапырақ тақтасының ұзындығы - 3,8 см, ені - 2,8 см.

Негізгі тамыры күшті дамып, топырақ қабатына 13 см тереңдікте вертикальды бағытта өсе отырып, бірте – бірте даму барысында өз бағытын өзгертеді. Имматурлық кезеңде өсімдіктің негізгі тамырының тарамдалу дәрежесі жоғарлап, үшінші реттік бүйірлік тамырларын қалыптастырады. Негізгі тамырдың апикальды бөлігінен дамып шыққан бірінші реттік бүйірлік тамырлардың ұзындығы – 5,5 – 6,0 см, екінші реттік тамырларының ұзындығы – 1,2 – 1,5 см–ге - жетсе, үшінші реттік тамырлары өте әлсіз дамып, ұзындықтары – 0,2 – 0,3 см–ден аспайды.

Имматурлық кезең (Im2) – Бұл даму кезеңінде имматурлық өсімдіктің биіктігі 9,5 см – ге жетеді. Қалыптасқан тамырмаңы жапырақтар саны арта отырып, 4 – 5 – ке жетеді. Осы даму сатысында жапырақ пішінінің көлемі күрт ұлғайып, жапырақ тақтасының ұзындығы 4,7 см, ені 4,1 см – ге жетеді.

Тамыр жүйесінің құраушы негізгі тамырдың базальды бөлігі жуандап қана қоймай, сонымен қатар сүректеле түседі. Негізгі тамырының топыраққа ену тереңдігі - 30 см. Бүйірлік тамырлары да дами отыра, өз кезегінде пайда болған бірінші реттік бүйірлік тамырының ұзындығы - 6,3 – 6,5 см, екінші реттік тамыр – 1,5 – 2,0 см, үшінші реттік тамыр – 0,5 – 0,6 см – ді құрайды. Мұндай даму кезеңінде негізгі тамырдан бірінші реттік тамырлар тарамдалады да, ұзындықтары орташа есеппен 29,0 – 29,5 см шамасын құрайды. Пайда болған бірінші реттік тамырлар негізгі тамырға параллель өсе отырып, өсу қарқындылығы жағынан одан қалыспайды. Алғашқы бүйірлік тамырдан дамып жетілген екінші реттік бүйірлік тамырлардың ұзындығы – 0,6 – 0,4 см.

Виргинильдік кезең (V) – Виргинильдік кезеңдегі таулық фломис өсімдігінің биіктігі 17,5 – 18,0 см – ді қамтиды. Тамырмаңы жапырақтар саны 6 – 7. Жапырақ тақтасының көлемі күрт ұлғайып, олардың орташа ұзындығы 8,0 см, ені 6,2 см – ге тең болады. Сағақтары да жуандап, жақсы жетіле түседі де, ұзындығы 9,5 см болады.

Негізгі тамыры жеке даму барысында дамуын тоқтатпай топыраққа тереңдей түседі. Оның базальды бөлігі айтарлықтай жуандайды. Негізгі тамыры топыраққа вертикальды бағытта тереңдей өсе отырып, өсуін одан әрі жалғастырады. Білеуленген негізгі тамырдың ұзындығы – 31,0 – 32,0 см. Негізгі тамырының белсенді тарамдалуы нәтижесінде төртінші реттік бүйірлік тамырлары қалыптасады. Бірінші реттік бүйірлік тамыр жуандап, қалыңдау жағынан негізгі тамырдан қалыспайды да, кейбір ірі тамырлардың ұзындығы 13,0 – 14,2 см – ге жетеді. Ал екінші реттік тамырларының ұзындығы – 7,5 – 8,0 см, үшінші реттік тамырлар – 1,2– 1,3 см, төртінші реттік тамырларының ұзындығы – 0,4 – 0,5 см болады.

Генеративтік кезең (G) – Көп жылдық генеративтік өркеннің биіктігі - 61,5 см. Өсімдіктегі тамырмаңы жапырақтары көбейе отырып, саны 13 – ке жетеді. Жапырақ тақтасының ұзындығы - 13,5 см, ені - 7,0 см – ді құрайды. Бұл кезеңде жапырақ тақтасының ұзындығы мен сағағының ұзындықтары да салыстырмалы ұлғая түседі. Сағақтың ұзындығы – 12 см. Топырақтың беткі қабатымен салыстырғанда едәуір төмен орналасқан даму бүршіктері моноподиальды дамып, көп жылдық генеративті өркендер сабағына бастама береді. Жақсы жетілген сабақ бойында жұмыртқа тәрізді қияқты, сағақсыз бекінген 6 жапырақ өзара қарама – қарсы орналасады. Өркеннің ұшында бірнеше қызғылт түсті гүлдері орналасқан, гүлшоғыры дамып жетіледі. Ондағы гүлдер саны 3 – 5 – ке дейін кездеседі. Тамыр жүйесі бұл уақытта одан әрі қарқынды дами түседі. Сабақтың жерасты бөлігін алдыңғы жылдан қалған жапырақ қалдықтары қаптайды. Негізгі тамырдың базальды бөлігі одан әрі қалыңдап, жуандығы 4,5 – 5,0 см – ге жетеді. Негізгі тамыры жіп тәрізді ұзара отырып, топыраққа 35,0 – 40,0 см шамасында өсе түседі. Сондай – ақ, бұл кезеңде бүйірлік тамырларының саны артып, дамуы жағынан негізгі тамырдан қалыспайды. Бірінші реттік

бүйірлік тамырдың ұзындығы - 14,0 – 15,0 см-ге, екінші реттік тамыр – 9 – 10 см, үшінші реттік тамыр – 2,5 – 3,5 см, төртінші реттік тамыр – 1,0 – 1,5 см – ге ұзарады.

Негізгі тамыры вегетациялық даму кезеңінің соңына дейін қарқынды дами отыра, дамуын тоқтатпай, нағыз кіндікті тамыр жүйесін түзеді. Таулық фломис көпжылдық шөптесін өсімдігінің табиғи популяциясында кездесетін жастық кезеңдерінің бірқатар белгілерін салыстыра келіп, ондағы байқалатын елеулі өзгерістер 13 – кестеде көрсетілді. Бұл түрдің түгелге дерлік жастық кезеңдеріндегі морфологиялық белгілерінің өзара қатынасына талдау жасай отырып, ювенильдік жастық кезеңдегі өсімдіктер ($Cv= 41,23\%$) мен генеративтік өсімдіктер ($Cv=31,97\%$) биіктігінің ауытқу коэффициенті басқа жастық топтармен салыстырғанды біршама жоғары көрсеткішімен ерекшеленеді (1 - кесте).

Дегенмен, мұндай үлкен ауытқу мәндеріне ие болса да, ювенильдік кезеңдегі өсімдіктердің жапырақтар саны тұрақты боп қалып отырады.

Жетілген нағыз жапырақтар санының кездесу жиілігі имматурлық және генеративтік өсімдіктерде біркелкі дәрежеде болса виргинильдік кезеңдегі өсімдік топтарында жапырақтар санының ауытқу мәні 16,44 % - ке тең болады. Ювенильдік өсімдіктерге қарағанда имматурлық, виргинильдік және генеративтік өсімдіктердің жапырақ тақтасының ұзындығының ауытқу мәні біршама тұрақты болса, сағақтың ауытқу коэффициенті ювенильдік өсімдіктерде айтарлықтай жоғарлай ($Cv=73,51\%$) түседі.

1 – кесте. *Phlomoïdes oreophila* Kar. et Kir. популяциясындағы жастық кезеңдерінің морфометриялық сипаттамасы

Морфологиялық белгілер	Орташа мән $M \pm t$	Вариациялық коэффициенті $Cv, \%$	Стьюдент коэффициенті Tst
Ювенильдік өсімдік			
Өсімдік биіктігі (см)	1,68±0,21	41,23	7,66
Жапырақтар саны	2,00±0,00	0,00	0,00
Жапырақтың ұзындығы (см)	1,00±0,08	25,40	11,81
Жапырақтың ені (см)	0,95±0,13	41,10	7,69
Сағақтың ұзындығы (см)	2,11±1,00	73,51	2,11
Имматурлық өсімдік			
Өсімдік биіктігі (см)	15,82±0,76	16,70	20,71
Жапырақтар саны	4,74±0,34	23,49	13,93
Жапырақтың ұзындығы (см)	6,41±0,30	16,66	4,81
Жапырақтың ені (см)	5,55±0,23	14,54	23,80
Сағақтың ұзындығы (см)	11,18±0,69	21,44	30,94
Виргинильдік өсімдік			
Өсімдік биіктігі (см)	20,42±0,77	16,86	26,50
Жапырақтар саны	6,39±0,22	16,44	28,39
Жапырақтың ұзындығы (см)	8,28±0,30	17,63	26,87
Жапырақтың ені (см)	6,72±0,22	15,42	30,40
Сағақтың ұзындығы (см)	12,14±1,00	38,62	12,14
Генеративтік өсімдік			
Өсімдік биіктігі (см)	57,67±2,67	31,97	10,35
Жапырақтар саны	8,39±0,54	21,65	15,28

Жапырақтың ұзындығы (см)	7,86±0,38	16,16	20,48
Жапырақтың ені (см)	6,97±0,43	20,46	16,18
Сағақтың ұзындығы (см)	12,64±1,40	36,74	9,00
Гүлшоғырының ұзындығы (см)	6,44±0,74	38,20	8,66

Жалпы өсімдіктің морфологиялық белгілеріне салыстырмалы талдаулар жасау барысында басқа жастық кезеңдерімен салыстырғанда ювенильдік жастық кезеңдегі өсімдіктің морфологиялық белгілерінің ауытқу коэффициентінің айтарлықтай жоғары болатындығы анықталды. Тіршілік ету ортасы бірдей өсімдіктердің морфологиялық белгілерінің сандық көрсеткіштері төменде көсетілді.

Биіктік белгісінің ең жоғарғы деңгейдегі өзгерісі таулық флоemis өсімдігінің ювенильдік жастық кезеңінде ($C_v = 41,23\%$), және сібір теңге - жапырағының имматурлық жастық кезеңінде ($C_v = 45,00\%$) байқалады.

Жапырақтың жалпы санының ең жоғарғы өзгерісі жартас қазтамағының имматурлық жастық кезеңінде ($C_v = 52\%$) айқын байқалады.

Сондай – ақ, жапырақ тақтасының ұзындығы мен енінің ауданы жастық кезеңдерге сай өзгере отырып, олардың салыстырмалы қатынасы әр түрдің жапырақ тақтасының өзіндік пішінін береді. Жапырақ тақтасы мен сағақ ұзындығының ауытқу көрсеткіштері едәуір жоғары болып табылады.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Ворошилов В.Н. О некоторых жизненных формах розеточных растений. В кн.: Ритм развития у растений. М, 1960. - С. 105 – 118.
2. Петухова Л.В. Онтогенез и структура системы побегов манжетки пастушьей //Бюлл. МОИП. отд. биол. - 1977. - Т.32 (3).
3. Потапова Н.Ф. Онтоморфогенез и природа партикуляции у *Anemone protracta* //Труды 1 молод.конф. ботан. Г. Ленинград, Л. Апр, 1986, 4.3 Бот. Инст – т АН СССР. Л, 1986. - С. 60 – 70.
4. Рысина Г.П. Ранние этапы онтогенеза лесных травянистых растений Подмосковья. – М, 1973. – 215.
5. Флора СССР. Род Зопник. - Т. XXI. М. Л: 1954. – С. – 57 – 108.
6. Флора Казахстана. Род Зопник. - Т. 7. - Алма – Ата: 1964. – С. 390 – 397.
7. Работнов Т.А. Определение возрастного состава популяций видов сообществ. //Полевая геоботаника. - 1964. - Т.3. М – Л. Наука. - С. 132 – 146.
8. Уранов А.А., Смирнова О.В. Классификация и основные черты развития популяций многолетних растений //Бюлл. МОИП. отд. биол. - 1969. - Т LXXIV (1). - С. 23 – 27.
9. Голубев В.Н. К онтогенезу корневищ кистекорневых растений //Ботан. Журн. - 1956. - Т.41. - №2. - С. 248 – 256.
10. Серебряков И.Г. Морфология вегетативных органов высших растений. - М. 1952. - 391 стр.
11. Байтулин И.О. Строение и работа корневой системы растений. - Алма – Ата: Наука, 1987. - 252 с.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ

Ақжолова Ақтоты Төлеумұратқызы

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

aktoty_72@mail.ru

Эльмира Уайдуллақызы PhD доктор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

elmira_uaidulla@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада фольклордан балалар поэзиясына көшкен жанрлар нақты мысалдармен талдана келіп, фольклорды қазақ ақындарының пайдалану тәсілдері айқындалады. Балалар поэзиясының ұлттық фольклорлық дәстүрмен сабақтастығы, өзара ұштасып жатқан қырлары қарастырылады. Қазақ ақындарының ертегі жанрына дендеп кіріп, ондағы мифтік сюжеттер мен мотивтерді қалай пайдаланғандығы туралы айтылады.

Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы шығармашылық ізденуден туындаған дәстүр. Бұл дәстүр ертегіге фантастика, қиял, образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалардың әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Мақалада көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы туралы сөз болады. Ақын туындысының басынан бастап-ақ халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Толағай туралы мифтің этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болу себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты–суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады.

Ақын байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екендігін ескерген. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске алады.

Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр – екі тау атты» атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз. Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну – архайкалық дүниетанымға тән құбылыс.

Мақалада қазақ ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының қырлары айтылады. Өйткені ертегілер ең алдымен балалар

жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Мақала авторы фольклорлық мифтік сюжеттер мен мотивтерді балалар әдебиеті өкілдерінің өз шығармашылықтарында тиімді пайдалана білгендерін нақты мысалдар келтіре отырып тұжырымдайды.

Кілт сөздер: балалар поэзиясы, қазақ әдебиеті, фольклор, миф, сюжеттер, дәстүрлер ертегілер

FOLK TRADITIONS IN KAZAKH CHILDRENS POETRY

Aktoty Akzholova, Candidate of philological sciences, professor

Kazakh national pedagogical university Abai

Almaty, Republic of Kazakhstan

aktoty_72@mail.ru

Uaidullakzy Elmira PhD, Senior Lecturer

Kazakh national pedagogical university Abai

Almaty, Republic of Kazakhstan

elmira_uaidulla@mail.ru

Abstract

This article analyzes in details folklore genres introduced to children's poetry via specific examples and the ways Kazakh poets used folklore. In addition, it examines the consistency of national folkloric tradition with the children's poetry. It also looks at how Kazakh poets in developing fairy tales used mythical stories and themes.

Thus, the present tradition derived from retelling the forgotten stories and imaginative usage of the past themes by poets. This tradition instills fantasy and imagination into fairy tales. It is manifested by the extraordinary characteristics of men while animals carry humanistic behaviours. Moreover, there are found some miraculous characters as well. In the plot of the fairy tale, there are unexpected, unforeseen, and meaningful events. Those events which are not conducive to normal, ordinary life, told in a colourful and exaggerated way makes the fairy tale attractive and impressive. The article talks about the poem written by E. Tazhibaev "Tolaghay" which is based on the ancient mythical theme. The poet clearly states that he is using oral information gathered from the people. This poem is a clear reflection of a "Legend of heroism." However, the author does not pay much attention to the genre of used material. According to the people - it is a legend. The term 'myth' entered the Kazakh vocabulary through scientific usage. The etiological feature of the myth on Tolaghay is coherent. In the myth the occurrence of the lonely and freestanding mountain is defined. Giants left the mountain half way which they were bringing in the prevention of the water flood. Demons, giants are those who lift mountains. Their purpose is to stop the water flood and find a drowned child. Even if E.Tazhibaev understands the myth, he completely gives a new meaning to the story by telling about the youngster who wanted to save the people from the drought and lifted the mountain. In the myth, the youngster loses his life but save the people from the drought.

The poet E. Tazhibaev retold the known myth with his own narrative style. The young person became a hero in his story. The author emphasized that this behaviour is very useful for our young generation. He even inculcated romantic paphos into the mythic foundation. The style of the poem draws attention to some other heroic poems.

Furthermore, folklorists and psychologists noted the parallel between the ancient mythical consciousness and worldviews of kids. This corresponds to the work of M.Alimbaev which is called "Two brothers are like two mountains". Sagynysh, who saw two mountains in the painting imagined his two brothers who had left their homes in order to meet each other but never met. Viewing a mountain as a living thing is a phenomenon attributed to archaic worldview.

This article presented Kazakh poets' interest in fairy tale genre, and the ways mythical stories and themes used in those fairy tales. First of all, this is because fairy tales are appealing to children, and easy to understand. Moreover, it has an enormous value for a moral education, righteousness, and humanity. For that reason, retelling and presenting stories from the past is a mindful action. The author concludes that written folklore mythical stories and themes explained with specific examples could be useful in children's literature work.

Keywords: children poetry, Kazakh literature, folklopes, myths, plots, traditions, fairy tale

Адам үшін баласынан жақын, баласынан артық нәрсе жоқ, сол себепті халық қай ретте де ұрпағынан аянған емес. Сондықтан халық мұрасы – халық шығармашылығының үлкен бір арнасының балаларға арналған өлең-жырлармен, ертегілерден құралуы тегін емес. Бүгінгі балалар поэзиясы да фольклор үлгілерімен жанды байланыста, біте қайнаса қалыптасты, оның түп тамырынан қол үзбей, қанаттаса, тәжірибе бөлісе ержетті. Қазақ балалар әдебиетінің жанрлық құрамының қалыптасуына көз жүгіртсек, балалар поэзиясының тұрақты үлгілері – бесік жыры, тұсаукесер, санамақ, өтірік өлеңдер, аңыз, ертегі формасында көптеп кездесетіндігін байқау қиын емес. Ал, алғашқы жазба поэзия үлгілері де халық әдебиетінен тамыр тартып, нәрленгендігі шүбәсіз. Міне, осы – халық әдебиеті негізінде қалыптасу мен фольклорды философиялық ойға баспалдақ ету аралығында қазақ балалар поэзиясы жүріп өткен күрделі жол жатыр. Өзінің қаз тұрып, қалыптасу, өсіп-өркендеу жолында фольклор астарынан шығып, марқайып, ірі көркемдік табыстарға қол жеткізді. Бай, мәуелі қазақ әдебиетінің іргелі саласы балалар әдебиеті десек оның өзі іштей поэзиялық және прозалық нысандар болып бөлінеді. Поэзия – балалар әдебиетінің өрісті, өркендеген тармағы. Балалар поэзиясы ХХ ғасырда өзіндік стилін қалыптастырып, көкке бой созған бәйтеректей өсіп, өркендеді. Әсіресе, 1920-1990 жылдар аралығында фольклорды өзіне үлгі ете отырып, дидактикалық сарыннан біртіндеп қол үзіп, баланың жаттап алуына оңай, нағыз балалар поэзиясына айналды. Фольклор қазақ балалар әдебиетінің дамуы мен қалыптасуының құнарлы негізі бола отырып, жалпы әдеби үрдістің дамуына да оң әсерін тигізді, әдебиеттің барлық жанрлары мен түрлерінің өркендеуіне де өріс аша алды.

Ақындар халық мифтерін өздерінің талғам-танымына бағындыра өңдейді, ұштайды. Бірақ оқиғаның ішкі сүйегін көп өзгеріске ұшыратпай сақтайды. Көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы. Ақын туындысының бастапқы жолдарында:

Ел аузында ертеректен,
Ертек болған қызық көптен,
Бір әңгіме есімде бар
Айтып соны баяндайын[1, 35 б.], -

деп халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Поэма басында балаларды еліктіру, қызықтыру үшін әдейі «ертек болған» десе, одан әрі:

«Ерінбейін, аянбайын,
Тыңдау үшін кел, балалар, -

деп шығарманың жас балғындарға арналғанын байқатып өтеді [1]. Сол себепті бұл туындының баяндау стилі жеңіл, өлең өлшемі 7-8 буынды, көлемі шағын, жатық оқылады. Ең бастысы, жас оқырмандарын шаршатпайды да жалықтырмайды.

Фолклортанушы Ш.Керімнің зерттеуіне қарағанда, Толағай туралы мифтердің ертеректе хатқа түсіп, жарияланған төрт нұсқасы мәлім: Бірінші нұсқа «Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 29 санында, екіншісі осы газеттің 1890 жылғы 19 санында, үшіншісі Дм. Львовичтің «По киргизской степи. Путевые очерки» (Петерград, 1914) атты кітабында басылса, ал соңғы өзгешелеу нұсқасын зерттеуші Г.Н.Потанин жазып алған [2].Толағай

туралы мифтің этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болуы себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады.

Ғалым А.А.Криничнаяның пікіріне құлақ түрсек: «Нередко великаны выступают как демиурги. О локальных преобразованиях ландшафта, совершаемых великанами, повествуется в восточнославянских мифологических преданиях... Образ великана в фольклорной традиции в силу его полистадиальности и полисемантической чрезвычайно противоречив, и потому стихийные деяния названного персонажа отнюдь не исключает целенаправленных, осознанных действий» [3, 145 с.]. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты – суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады. Ел игілігі үшін мерт болады.

Ғалым Ш.Керімнің сөзімен айтсақ: «Толағай образы рухани жағынан көне грек әдебиетіндегі Прометей бейнесімен туыстас. Прометей қалың көпшілікке жарық әкеледі, от ұрлап, тәңірінің қаһарына ілінеді. Зевс оны тасқа шегелеп тастайды. Ал Толағай елді қуаңшылықтан құтқарады, қарымен, бұлтымен қоса тау арқалап әкеліп, елді жаңбырға қарық қылады, өзі тау астында қалып қаза болады. Әлемге әйгілі «Прометей» туралы трагедия гректердің көне мифтік ұғымдарының негізінде дүниеге келген еді. Екі көне мифтің идеясы асқақ – халық қамы, игілігі үшін жанды құрбан ету, асыл мұрат жолындағы күрес дәріптеледі» [2]. Әрине, қазақтың байырғы мифінде Ш.Керім көрсеткендей, асқақ идея жоқ, оны биік деңгейге көтеріп отырған ақын. Қарымды қаламгер байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Мифті тағылымды, өнегелі туындыға айналдырған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екенін ескерген. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске салады. Ә.Тәжібаевтың туындысы қазақтың дәстүрлі батырлар жырындағыдай Саржан атты мергеннің болғанын, оның Айсұлу атты жарының бар екенін, олардың отбасында ерекше «ұлдың» дүниеге келгенін баяндаумен басталады, бұл да батырлар жырына тән мотив. Оқиға Ертіс жағасында өтеді, демек ақын бұған нақтылық сипат берген. Жас сәбидің көркін, тез, жылдам өсуін фольклорда жиі қайталанатын бейнелеу тәсілімен суреттейді.

Үштен төртке жетті жасы,
Туған айдай екі қасы,
Ақ тістері ақ меруерттей,
Қос жұлдыздай көз жанары,
Қос бетінен тамып қаны,
Жалындайды жанған өрттей [1, 36 б.].

Баланың ерекше болмысы, тез ержетуі, бұла күш-қайратының суреттелуі батырлар жыры тақылеттес ұлғайтыла көрсетіледі:

Жеті жаста садақ тартты,
Атқан оғы тасты уатты,
Жай отынан кейін емес,
Темірден де өткізеді,
Күндік жерге жеткізеді [1, 38 б.].

Толағайдың алыптық қасиетін, тез қатайып, қанаттануын әсерлеу тәсілімен өрген. Бұл «Ертөстік», «Алпамыс» жырын еске салса, оның аңға шыққанда әкесін бүрген жолбарысты жайратуы «Қамбар батыр» жырының сарынымен үндеседі. «Алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды» аңшылықпен асыраған Қамбар қарсы келген жолбарысты құйрығынан көтеріп, басынан айналдырып лақтырып жібергенде қырық қадам жерге барып түседі. Халық ұғымында жолбарыс асқан қайраттың, алып күштің бейнесін (символын) білдіретін.

Ендеше сол жолбарысты құйрығынан ұстап лақтыруы - Қамбардың аса мықты батыр екендігін дәлелдемек. Ал, Ә.Тәжібаев сомдаған бала Толағайдың ашу қысып, хайуанды құйрығынан алып, «таяқ құрлы» көрмей дөңгелетіп, басынан асыра, ұршықтай үйіріп лақтырған сәтін шығармада былай бейнелейді:

Өлден кейін аспандатып,
Айдын көлге жіберді атып,
Күмп етті де кетті батып,
Бұл не деген үлкен мысық [1, 40 б.].

Яғни, Толағай үшін жолбарысты үлкен мысықтай қауқары бар етіп бейнелеу, әсерлеу қаһарманды ғажайып қайрат иесі ретінде сендіру мақсатынан туындаған тәсіл. «

«Толағай» поэмасы – жас буынды күрескерлікке үндейтін, Отансүйгіштік рухта тәрбиелейтін шығарма. Бұл поэма сәтті туынды, қазақ балалар поэзиясының табысы десек артық айтқандық болмас. Ақын байырғы сюжетті жаңа деңгейге, сапаға көтере жырлады. Поэманың соңындағы баласынан айырылған ата-ана қайғысын суреттеуде де мифтің ізі сезілмей қалмайды. Мифте әкесі Дәуіркезең деген шаттағы үңгірге кетіпті, сол үңгірден батырдың дем лебізі шығып, батыр өткенді ойлап қаһарланған уақытта дауыл болып жатады екен. Жаман хабарды естіген шешесі баласының өлген жеріне келіп, Қызылтасты көріп, баласы екенін біліп, осы күнгі Ақтас деген төбе тұрған жерде отырып, жылап қайғыдан өліпті. Сол әйелдің денесінен Ақтас төбе пайда болды дейді:

Айсұлудың күрсінгені,
Күрсінгенде алған демі,
Адам тұрсын тауға батты.
Кеуіп қалған қос шандырдан,
Күйік сүті шапшып тыңнан,
Кілең аппақ тас боп қатты [1, 43 б.].

Екі нұсқада да қайғы, күрсіністен пайда болған леб табиғатқа әсерін тигізеді. Халықтық нұсқада Ақтас төбе ананың денесінен пайда болса, Ә.Тәжібаев жырында қайғыланған ана емшегінен аққан күйік сүті аппақ тас боп қатты деп бейнелейді. Екі нұсқадағы оқиға – Ертіс жағасында өтеді. Миф Шығыс Қазақстан өңірінде таралған, сол өлкенің нақты географиялық нысандарына байланысты туған. Ақын да мифті осы өңірден естігені даусыз, сол себепті Ертіс топонимін сол қалпында сақтаған.

Ел аузындағы жұмбақ мифті А.Тоқмағамбетов балаларға арналған көлемді «Алыптар туралы ертегі» атты поэзиялық туындысына арқау еткен. Ақын поэма басында фольклорға байланысты ұстанымын былайша білдіреді:

Ертегі шыққан емес еріккеннен,
Ертек бар сөз асылын теріп берген,
Ажарлап, әсерлеп, әдемілеп,
Қазынасын ел ертекепен беріп келген [4, 123 б.].

Бұл мифте алыптар туралы, бас-аяғы түгел жұмбаққа құрылған, мұнда А.Машановтың пікіріне сүйенсек, космогониялық сипат бар. Мифті І.Жансүгіров 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген «Өтірік», Ж. Аймауытов 1929 жылы «Көк өгіз» атты жинақтарда жариялаған. Бұл миф сюжетін Сыр бойы ақыны Қ.Баймағанбетов өлеңге айналдырып, Кете Жүсіпке жұмбақ ретінде жібереді, оған философиялық астар дарытып, адам ғұмыры жайындағы жұмбаққа айналдырды. Сыр бойында туып-өскен, кейін Сыр сүлейлері туралы қалам тартқан ақынның әйгілі жұмбақ айтысын білгені анық, әрі І.Жансүгіров, Ж.Аймауытов бастырған мәтіндермен таныс болғаны күман келтірмейді [5].

А.Тоқмағамбетов поэмасы фольклорға тән асыра, ұлғайта суреттеуге аса бай. Мәселен, өгіздің алыптығын «көз жанары көлшіктей», «қос мүйізі –жота жарған шың сықылды, арасы ат шаптырым, «ерні таудың етегіндей», «жойқын желкесінде алпыс қой, жетпіс серке жайлағандай», «келместей Сырдың суы сирағынан», «сом біткен үй орнындай тұяқтары ат сыйып, ашасынан адам өтер», «көл суын шөлдегенде бір-ақ қылғып», «тұрыпты күтуінде алпыс адам» т.б., - деп шебер бейнелейді. Миф соңы «кім алып» деген сұрақпен бітсе, оны

Ж.Аймауытов: «Осының бәрінен де көк өгіз бен бүркітті» бірдей көтерген серке мықты. Екінші, көзіне түскен көк өгіздің жауырынын шөп құрлы көрмеген, қара шаруа мықты. Түлкі, қатын, бала – үшеуінің мықтылығы бірдей» деп шешсе, А.Тоқмағамбетов өз шешімін:

Меніңше, алыптардың алыбы – ана,
Анадан бәрі осының туған бала,
Халық алып, халық анасы онан да алып,
Балалар, сіздер де ойла, дәл бағала [4, 88 б.] –

деп халықтың «алып анадан туады» деген мақалымен түйеді. Поэмада байырғы космогониялық миф әсерлеу құралына айналған:

Шынжырлап «ақ боз ат пен көк боз атты»,
Жылжымай «темір қазық» мүлгіп қайтты.
«Қарақшы жеті» бірдей торуылдап,
Бар жұлдыз жымың қағып ізін бақты [4, 81 б.].

Дегенмен поэма сюжеті ауыр, шұбалаңқы, тек жоғары сынып оқушыларының қабылдауына ғана қолайлы. Ө.Тұрманжановтың «Алып кетпен» атты туындысының арқауына ежелгі мифтік түсінік негіз болған:

Бір тас бар дейтін халық «алып кетпен»,
Бір дәуден ертеде қалып кеткен,
Бұрқылдап бір құлақ су ағып жатыр,
Жерінен сағалата шауып кеткен [4, 193 б.].

Республика аймағында кейбір белгілерді алыптардың, дәулердің әрекетімен байланыстыруы мифтік сананың іздері жатыр. Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр – екі тау» атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз. Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны – ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну архайкалық дүниетанымға тән құбылыс. Атам заманғы осындай анимистік пайымдаулардан өрбіген жекеленген тау, жартастарды бұрынғы адам ретінде түсіндіретін мифтік әңгімелер қазақтар арасында да көп сақталған. С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында шаршап, ұйқыға кеткен батырдың тасқа айналғанын баяндайтын миф көрініс тапқан. Академик С.Қасқабасов: «Мифологиялық ойлаудың кейбір ерекшеліктері көне замандағы «жабайы» адамның өзі-өзін маңайындағы табиғаттан, әлемнен бөлмеуінің салдарынан пайда болған. Ол кездегі адам өз қасиетін табиғатқа, оның белгілі бір құбылысы мен объектісіне теліген, олар да адам сияқты өмір сүреді деп ойлаған» [6, 76 б.], -дейді. Қазіргі ғылымда «балалар анимизмі» атты термин орныққан. Психологтардың айғақтарына қарағанда, әсіресе, «балалар анамизмі» 3-5 жас аралығында айқын бой көрсетеді, олардың ішінде «заттардың қайғыруы» ерекше орын алады (Л.С.Выготский) [7, 91 б.].

Фольклор – қат-қабат, көп қыртысты, ол мұраларда адамзат ойының ілкі дәуірлерден басталып, бүгінге дейінгі ой-санасының өзгеруі сәулеленген. Жаңа дүниеге келген бөбектің ой-санасы ер жеткенге дейін аз мерзімде адамзаттың пайда болуынан есейгенге дейінгі ой-санасын қайта жүріп өткендей күй кешеді. М.Әлімбаевтың жоғарыдағы шығармасында бір-біріне қолы жетпеген, сағыныштан ет-жүрегі езілген бауырлардың күңіл-күйін әсерлі суреттейді:

Еміренген ұлысы:
«Қайда менің тәтем»-деп.
Тебіренген інісі:
«Қайда менің көкем»-деп.
«Көзі қандай екен» деп,
«Сөзі қандай екен»-деп,
Ет жүрегі езілген:
«Енді қашан жетем»-деп.

Басып өтіп батпақты,
 Жарып өтіп Бетпақты,
 Қолын созып, үздігіп,
 Жүз жығылып, жүз тұрып.

Ақын дәл айтпаса да, бір-біріне қосыла алмаған екі ағайындының «тауға айналуын» меңзейді. Адамның тауға, тасқа айналуы – жиі кездесетін мифтік сарын. «Екі бауыр – екі тауда» Алатау мен Қаратауды адам ретінде, олардың тауға айналуын қайғыдан деген емеурін баланың қабылдауы, «анимизмі» арқылы берілуі – ақынның шеберлігін ғана емес, балалар психологиясын жақсы білетіндігіне дәлел. Х.Талғаровтың «Ертіс туралы ертегісінде» жер-су орындары адам ретінде алынады. Алтай шал, бай адам, қойны алтынға толы, ол бір перзенттің жоктық зарын тартады, тәңірінен жалбарынып ұл сұрайды, тілегі қабыл болып, балалы болады, бұндай мотивтер батырлық жырларда жиі қайталанатындығы мәлім. Дүниеге келген бала ертегі кейіпкерлеріндей, ерекше, тумысы да бөлекше, «айдары алтын», оған Ертіс деп ат қояды, «бойында күші тасыған» «жас алып» деп сипаттайды. Ертіс әкесіне қойнына тыққан байлығының көпшілікке пайдасы тимеді деген реніш білдіреді. Обь – сылаң қаққан ару кейпінде бейнеленеді. Әкесі ұйықтаған кезде қашып шығатын Ертіс өзенге тән суреттеледі:

Бұзып-жарып тынымсыз,
 Толқыны алып қашады [8, 95 б.].

Зайсан – Ертістің көз жасынан пайда болады, Бұқтырма алдынан шығады. Құғыншылар Алтайдың кәрінен шөгіп, тауға айналады. Ертіс әкесінің сырын жар салып айтып, барлық халық соны алуға асығады. Демек бұл туындыда Алтай, Ертіс, Обь, Бұқтырма, Зайсан сынды жер-суларды қайғыратын, қуанатын адам кейпінде алуы атам заманғы наным-сенімнен туындаған көркемдік тәсілдер. Мұндай тәсілдерді ескі миф, ертегілерден табамыз. Байырғы мифтердің бірінде Байқал – Сібірді билеп төстеген бай адам, ол қаһарлы, ашулы, ызғарлы, оның көңіл күйіне сай ауа райы да құбылады, оның Зарлық атты жалғыз қызы болады, қыз Аңғара атты батырға ғашық болады, жігітімен жасырын кездесіп жүрген қыз сырын әкесі біліп қалған кезде қорқып тауға тығылады. Жалғызынан айрылған Байқал өз қаталдығынан опық жейді, қайғырып жер бауырлап жатқанда жер ойылып, көлге айналады [9, Б. 129-130]. О.Әубәкіровтің «Сүт қалай ұйықтады» атты ертегісінде сүт жанды бейне ретінде алынады, бірде қатты ұйықтап, содан ұйып, айранға айналады, бұл балғындар логикасына қонатын сурет. Автор «Ұйқы – дұшпан» деген халық мақалын сюжет барысына үйлесімді етіп қолданады. Ақын ертегісін «Әй, дегенмен, балалар, көп ұйықтаған зиян-ау» - деген тәлімді жолдарымен түйіндейді.

Балалар ақындары айналадағы құбылыстарды, аспан әлемін жиі өлеңге айналдырады. Көбінесе «ай» балаларға арналған өлең-тақпақтарда жиірек нысанаға айналған.

Айды әперші, апатай,
 Алқа қылып тағайын,
 Алқа қылып тақпайын,
 Ақ доп қылып қағайын, -

деген Ө.Тұрманжанов қаламынан шыққан бұл жолдар айтуға жеңіл, ассонанстық сәйкестіктер саздылық дарытқан, оның үстіне дәстүрлі бесік жырының ыңғайында балалардың ұғым-қабылдауына ыңғайлығымен назар аудартады.

М. Әлімбаевтың:

Айдың беті аппақ,
 Аяның беті сатпақ,
 Неге олай?
 Ол былай –
 Ай
 Аунамайды жерге,
 Шомылады,
 Көлге [10, 18 б.], -

деген шағын өлеңінде ақынның мақсаты оқырман балғындарға тағылым беру, тазалыққа үндеу болғанымен, Ай мен бала беттерін салыстыру, шендестіру құралымен кестеленген. Күн, Ай сияқты табиғат құбылыстарын адам сықылды тірі жандар ретінде ұғыну атам заманғы мифтік иланымдармен қабысады. С.Қалиевтің «Алдапты» деген өлеңіндегі «Ай туыпты» ата сөзінен соң далаға шығып, аспанға қарағаннан кейін Асқар деген аңғал, аңқау жас бөбек:

«Атам мені алдапты»,

Ай баласын таппадым, - дейді [11, 12 б.].

Тіліміздегі «ай туыпты» деген тіркес байырғы наным-сенімнен өрбіген, қазір астарлы мағынаға айналған фраза, сөзді тура мағынасында ұғынуға жетелейтін бала танымындағы анимистік пайым. Н.Әлімқұлов өлеңінің сәби кейіпкері әкесінің «ай туыпты» деген сөзін ести сала «айдың баласын алып бер» деп сұрайды. Атам заманғы мифтерден күн, ай, жұлдыз, т.б адам тәрізді көрінетін алуан үлгілерін ұшырату қиын емес. Мифтерде олардың аспанға көтеріліп кетуі түсіндіріледі, олардың аспанда адам сияқты қарым-қатынасқа түсіп, некелесіп, ұрпақ дүниеге әкеліп, ренжісіп, достасып жүреді. М.Жаманбалиновтың күн мен айды, жұлдыздарды өзара достар етіп суреттеуінде байырғы наным-сенімдердің белгісі сезіледі. Бірақ достықтары көпке ұзамай бойын қызғаныш сезімі билеген ай жұлдыздарды бастап бөлек кетеді, бірақ түнде шыққанымен халықты жарықпен қарық қылып жарытпайды. Бұл туынды дүние жүзі халықтарының космогониялық мифтеріндегі күн мен айды адам ретінде, кейін екеуінің араздасып, ажырап кетуін баяндайтын байырғы мотивтерді еске салады. Бұдан өте ежелгі дәуірлердегі дүниетаным табы сезіледі, бір кездерде адамдар өздерін табиғаттан бөліп қарай алмаған, табиғат құбылыстары да адамға тән қасиеттерге ие деген сенім әлгіндей көзқараспен ұштасады. М.Жаманбалиновтың «Ай мен күні» де адамдарша тіршілік етіп ойлайды, қызғанады, егеседі, кек кернейді, күн ұйқыға кетіп, өздерінше бөлек тұруды қалайды. Ал, Н.Айтов Гүл мен Бидайды күн қыздары деп бейнелейді, екеуі ұрысып қоймаған соң шешесі жерге адамға жүгініндер деп жібереді. Екеуі адамзатпен тіл табысқанына қуанған Күн қызуын аямай төгеді.

Ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының сыры неде? Себебі ертегілер ең алдымен балалар жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Ертегіге фантастика, қиял образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалар әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Бала жаны таныс құбылыстардан гөрі, тосын, беймәлім құбылыстарға құмар, қияли жайттарды естіп, шаттанады.

Байырғы дәуірлерде адам өзін қоршаған ортадан бөліп нық шекара қоя алмаған, сондықтан адамдардың басқа күйге жануарға, басқа жансыз заттарға айналатындығы – байырғы таным іздері.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. – Алматы: Жалын, 1977. – 460 б.
2. Керім Ш. «Ерлік туралы аңыз». // Жас алаш. 11 мамыр, 1989.
3. 97. Криничная Н.А. Становление сказителя: роль общинного начала// Мастер и народная художественная традиция Русского Севера. Петрозаводск. 2000, 145-152 с.
4. Тоқмағанбетов А. Төрт томдық шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1983. – 356 б.
5. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. – 660 б.
6. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.

7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1967. – 96 с.
8. Ертегі сыр шертеді. – Алматы: Жалын, 1986. – 319 б.
9. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
10. Әлімбаев М. Шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Санат, 1997. – 703 б.
11. Қалиев С. Қандай болып өсемін. – Алматы: Балауса, 1994. – 320 б.
12. Жұмабаев М. Таңдамалы шығ. жинағы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
13. Лосев А.В. Античная мифология в её историческом развитии. – Москва: Наука, 1957. – 57 с.
14. Чуковский К. От двух до пяти. – Москва: Педагогика, 1990. – 384 с.
15. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. – Москва: Просвещение, 1991. – 205 с.
16. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: Л., 1932. с. 201.
17. Аймұхамбетова Ж.Ә. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған канд. диссер. Астана. 1999. –126.
18. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.

IN VITRO ЖАҒДАЙЫНДА ДАРА ЖӘНЕ ҚОС ЖАРНАҚТЫ ТҰҚЫМДАРДЫҢ ӨНУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Ануарова Л.Е.

б.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы,

Берік Н.Т.

магистр оқытушы;

Мусадильдаева А.М.

2 курс магистранты,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Anuarova68@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада өсімдіктердің тіршілік циклын жан - жақты зерттеу ертеден келе жатқан пәндік негіздердің бірі боп табылады. Оны ғылымда морфологиялық, физиологиялық, экологиялық, онтогенетикалық және филогенетикалық және т. б. салалар тұрғысынан зерттейді. Тіршілік циклы – ол ағзалардың, индивидтердің, жеке бір түрлердің бір немесе бірнеше ұрпақтарының даму сатысы.

Онтогенез барысында, яғни өсімдік ағзасының пайда болуы мен тіршілігінің соңына дейінгі жеке дамуы кезеңінде ағза белгілерінің белгілі бір ретпен өсуі мен дифференциалдануы нәтижесінде бір қатар морфологиялық және физиологиялық өзгерістерге ұшырайды. Бұл процестер өзара байланыса отырып, шартты түрде бірыңғай даму процесінің әртүрлі құрылымын жасайды [1;2].

Онтогенез процесі дезинтеграция және дифференциация процесінің нәтижесінде аналық ағзадан оқшауланған ұрықтың қалыптасу барысында басталады. Ұрық аналық ағзадан оқшауланғаннан кейін (кеңістік жағдайында болмаса да, морфологиялық - физиологиялық тұрғысынан) эмбриональдық (ұрықтық) даму сатысына өтеді.

Ауылшаруашылық өсімдіктерін өсіріп, олардан жоғарғы сапалы өнім алу байырғы кезеңнен адамзаттың қызығушылығын арттырып келе жатқандықтан, олардың биологиялық ерекшеліктерін, яғни өсу және дамуын, физиологиясын зерттеу мақсаттары алға қойыла бастады. Өсімдіктің өсу мен дамуына әсіресе жарықтың, температураның, судың мөлшерінің айтарлықтай тигізетін әсері зор болғандықтан аталған қоршаған орта факторларын жан жақты зерттеуді қажет етеді. Сондай – ақ, мұндай өсімдіктерді одан әрі мәдени жағдайға енгізу барысында түрлердің онтоморфогенез ерекшеліктерін анықтау ең басты мәселе боп табылады [3;4;5].

Жұмыстың мақсатына жету үшін зерттеу объектілері ретінде мәдени дақылдардың 7 түрі алынды. Дара жарнақтылардан бидай (*Triticum*), жүгері (*Zea mays*), арпа (*Hordeum*), жуа (*Allium*), қос жарнақтылардан сәбіз (*Daucus*), баклажан (*Solanum melongena*), асқабақ (*Pepo*) өсімдік түрлері алынды.

Зертхана жағдайында тұқымның өну қарқындылығын анықтау үшін алдымен тұқымның таза салмағы өлшеніп алынып, оның сапалығы анықталды. Одан әрі тұқымның өнуі мен өсу динамикасын бақылау М.К. Фирсова [6] әдісі арқылы жүзеге асырылды.

Кілттік сөздер: Бидай, жүгері, арпа, жуа, сәбіз, баклажан, асқабақ, тұқым, термостат, гипокотиль, колиоптиль.

FACTORS THAT INFLUENCE FOR GROWTH MONOCOT AND DICOT SEEDS IN VITRO

Anuarova L.E

Candidate of Biology, Acting Associate Professor,

Berik N.T

Master teacher;

Musadildaeva A.M

Master student,

Kazakh State Women's Teacher Training University, Anuarova68@mail.ru

Annotation: An in - depth study of the plant life cycle in the article is one of the earliest subject areas. It is morphological, physiological, ecological, ontogenetic and phylogenetic in science. p. in terms of industry. Life Cycle is the stage of development of organs, individuals, or one or more generations of individual species.

During the ontogenesis, ie during the period of individual development of the plant organism and the end of its existence, it is subjected to a number of morphological and physiological changes as a result of the sequential growth and differentiation of organisms. These processes, by interconnection, create a different structure of conventional developmental processes [1, 2].

As a result of the ontogenesis process, the process of disintegration and differentiation begins in the process of formation of an isolated fetus. The fetus moves to the embryonic stage of postmenopausal (morphologically and physiologically, though not in space).

As the cultivation of agricultural plants and their high quality products have been gaining interest from the indigenous peoples, their goal is to explore their biological features, such as growth and development and physiology. The growth and development of the plant, in particular, has a significant impact on light, temperature and water, and requires a thorough study of these environmental factors. It is also important to identify the features of the ontomorphogenesis of species when introducing such plants into a more cultural context [3, 4; 5].

7 types of cultures were obtained as research objects to achieve the purpose of the work. From Monocotyledon plants were derived wheat (*Triticum*), maize (*Zea mays*), barley (*Hordeum*), onion (*Allium*), from Dicotyledon plants were obtained carrot (*Daucus*), Eggplant (*Solanum melongena*), pumpkin (*Pepo*) plant.

In the laboratory, the net weight of the seed was first measured and its quality was determined to determine the seed intensity. Further, control of the dynamics of reproduction and reproduction of seed complete with the method of Forsova [6].

Key words: Wheat, Corn, Barley, Onion, Carrot, Eggplant, Pump, Seed, Thermostat, Hypothetical, Coliophyt.

Зертханада тұқымдардың өңгіштігін анықтау 3 рет қайталанып жүргізілді (әр қайталану 100 данадан). Тұқымдар ылғалданған сүзгі қағаз салынған Петри табақшасына отырғызылып, 25 күн бойына 18⁰С, 22-25⁰С температурада зертханалық жағдайда өндірілді.

Зертхана жағдайында тәжірибеге алынған өсімдіктердің отырғызылған тұқымдарының шығымдылығы мен өну қуаты 3 нұсқа жағдайында жүзеге асырылды.

1 - нұсқа. Зертхана бөлмесінің оңтүстік - шығыс терезесінен 0,5 м аралықтағы жарықта, ылғалмен толық қаныққан (20⁰С) температуралы жағдайда;

2 - нұсқа. Толық ылғалмен қаныққан, қараңғыда (18⁰С) температуралы бөлмеде;

3 - нұсқа. Тұрақты температуралы 25⁰С, катализаторда ылғалмен толық қаныққан, жарық термостатқа орналастырады. 1-3 варианттарда толық пісіп жетілген тұқымдар;

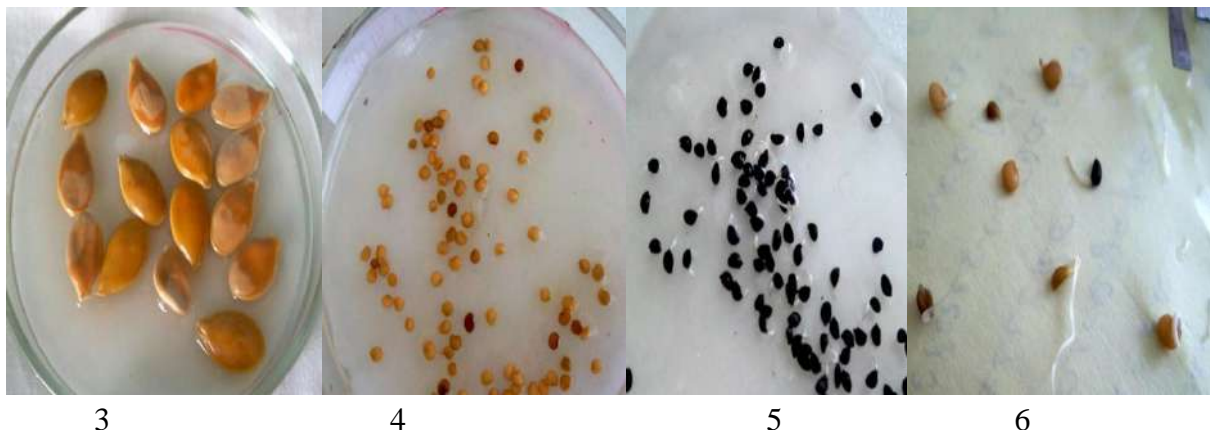
1 - нұсқа бойынша 20⁰С температуралық ылғалмен толық қаныққан жарық жағдайында әр Петри табақшасына алынған өсімдіктерден 100 данадан тұқымдар орналастырылды.

Тұқымдардың шығымдылығы мен өну динамикасын анықтау үшін олардың өсуі мен даму қарқындылығына фенологиялық бақылаулар жүргізіліп отырды.

Бақылау нәтижесі отырғызылған бидай тұқымының 100 данасынан 75 тұқым өнгендігін, жүгері тұқымының 100 данасынан 80 тұқым, пияз тұқымының 100 данасынан 85 тұқым, сәбіз тұқымының 100 данасынан 65 тұқым, баклажан тұқымының 100 данасынан 47 тұқым өнгендігін көрсетті (1, 2, 3, 4 - суреттер). Ал арпа және асқабақ өсімдіктерінің тұқымының өзіне тән биологиялық ерекшелігіне байланысты өнген жоқ. Ең алғашқы 6 күн ішінде өнген тұқымдардың саны анықталып орташа пайыздық көрсеткіші есептелінді. Зерттеу нәтижелері бойынша белгіленген 25 күннің ішінде зертханалық жағдайда әрбір жүз бидай тұқымынан алғашқы 2-ші күні 20%, орташа мәні 75%, жүгері тұқымынан алғашқы 3-

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

ші күні 20%, орташа мәні 80%, жуа тұқымынан алғашқы 6-ші күні өнгені 28%, орташа мәні 85%, сәбізден алғашқы 6-ші күні өнгені 30%, орташа есеппен 65%, баклажан тұқымынан 9-ші күні 5%, орташа мәні 47%, арпа және асқабақ тұқымдары.

Сурет 1- Асқабақ тұқымы алғашқы 6 күнде тұқымдары өнген жоқ; сурет 2 - Баклажан тұқымы; Сурет 3 - Пияздың 6 күндік өнген тұқымы; Сурет 4 - Баклажанның 6 күндік өнген тұқымы.

Осы уақыт аралығында кестеде көрсетілген мәліметтерді салыстыра отырып өну динамикасының ең жоғарғы қарқындылығы пияз өсімдігінде (85 дана), ал ең төменгі дәрежеде өну баклажан өсімдігінің тұқымында (47 дана) екендігін байқауға болады (5,6 – суреттер).

Ал келесі кезекте орташа есеппен жақсы жетілген тұқымдар жүгері (80 дана) мен бидай (75 дана) өсімдігінде, ал өсу динамикасының әлсіздігі сәбіз өсімдігінің тұқымында (65 дана) байқалды (5, 6, 7-суреттер).

33

Сурет 5-Бидайдың 6 күндік өнген тұқымы

Сурет 6-Жүгерінің 6 күндік өнген тұқымы

Сурет 7- Сәбіздің 6 күндік өнген тұқым

Ылғалдылығы жеткілікті жарық жағдайында өнген тұқымдардың өнуі барысында қалыптасқан алғашқы колеоптилі мен гипокотилінің морфометриялық көрсеткіштері өлшеніп алынып, оларға статистикалық талдаулар жасалынды (1-кесте).

1-кесте. Жарық бөлмедегі өскіндердің 6 күндік морфологиялық көрсеткіштері, мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз	Баклажан
1	Гипокотиль	0,5±0,3	0,9±0,2	0,5±0,27	0,4±0,2	0,6±0,4
2	Колеоптиль	0,8±0,4	1,3±0,7	1,1±0,2	1,1±0,4	0,3±0,8

3	Негізгі тамыр	0,7±0,28	0,4±0,2	1,3±0,4	4,3±0,9	3,2±0,81
4	Жанама тамыр	2,3±0,3	1,1±0,5	1,04±0,5	1,8±0,6	0,9±0,4
5	Қосалқы тамыр	2,7±0,8	4,0±1,0	1,2±0,5	2,7±0,5	2,1±0,5

1-кестеде келтірілген сандық көрсеткіштерге статистикалық талдау жасай отырып, 20⁰С жарық бөлмеде өскен өскіндердің ішінде жүгері өсімдігінің гипокотилының ұзындығы ең жоғары (0,9 ± 0,2) дәрежеде, ал ең төменгі көрсеткіш сәбіз өсімдігінде (0,4 ± 0,2) екендігін көрсетсе, ең ұзын колеоптиль жүгері өсімдігінде (1,3 ± 0,7), ең төменгі сандық көрсеткіш баклажан өсімдігінде (0,3 ± 0,8) екендігін байқатты. Ал негізгі тамырдың ұзындығы сәбіз өсімдігінде 4,3 ± 0,9-ге тең болса, жанама тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде (2,3 ± 0,3) жоғары болып келеді. Қосалқы тамырдың ең жоғарғы көрсеткіші бидай өсімдігінде 2,7 ± 0,8, ең төменгі дәрежеде пияз өсімдігінде (1,2 ± 0,5) қалыптасады.

Демек, 20⁰С жарық бөлмеде алынған өсімдіктер ішінде гипокотиль және колеоптиль жақсы нәтиже берген жүгері өсімдігінде болса, сәбіз және жүгері өсімдігі үшін негізгі тамыр мен қосалқы тамырларының дамып жетілуіне және бидай өсімдігінің жанама тамырының қалыптасуына ең қолайлы орта болып есептелінеді.

2 – нұсқа бойынша ылғалдылығы жеткілікті, 18⁰С температурадағы қараңғы бөлмеге қойылған тәжірибедегі өсімдік тұқымдарының шығымдылығы мен өну қарқындылығына жүргізілген 25 күндік фенологиялық бақылау нәтижелерінің қорытындысы төмендегі кестеде келтірілген. 18⁰С температурадағы қараңғы бөлмеде тұқымның өну қарқындылығы жүгері өсімдігінде (94 дана) басым екендігі анықталса, ең баяу өну динамикасы баклажан өсімдігінің тұқымында (32 дана) жүзеге асты (8,9,10- суреттер).

Сурет 8 - Қараңғы бөлмеде отырғызылған өсімдік тұқымдары; Сурет 9- Бидай тұқымы; Сурет 10 - Жүгері тұқымы.

Жүргізілген тәжірибені бақылау барысында зерттеуге алынған бидайдың 100 дана тұқымынан 74-і, жүгері тұқымының 100 данасынан 94-сы, пияз тұқымының 100 данасынан 98-і, сәбіз тұқымының 100 данасынан 67-сі, баклажан тұқымының 32 данасы өнгендігіне көз жеткіздік. Арпа мен асқабақ өсімдіктерінің тұқымдары қараңғы бөлмеде де өнбеді.

In vitro жағдайындағы қараңғы бөлмеде отырғызылған тұқымдардың 25 күн ішіндегі өнімділігі яғни әрбір бидайдың 100 тұқымынан алғашқы 3-ші күні 33%, орташа есебі 74%; жүгері өсімдігінің 100 тұқымынан алғашқы 2-ші күні 25%, орташа есебі 94%; пияз тұқымынан алғашқы 3-ші күні 37%, орташа көрсеткіші 98%; сәбіздің 100 тұқымынан алғашқы 5-ші күні 20%, орташа пайызы 67%, баклажанның 100 тұқымынан өнгені алғашқы 8-ші күні 9%, орташа көрсеткіші 32% - ті құрады. Алынған пайызды көрсеткіштікті

салыстыра отырып тұқымның өну динамикасының жоғарғы мәні пияз тұқымында (98%), ал ең төменгі мәні баклажан тұқымында (32%) тән болды.

Бидай тұқымынан өсіп шыққан алғашқы өскіндердің параллель жүйкелі, қияқ тәрізді колеоптилінде фотосинтез процесі әлсіз жүретіндіктен түсі ашық жасыл, өте нәзік болып келеді. Петри табақшасында отырғызылғаннан кейін 10 күннен соң арнайы қыш ыдыстарға, яғни топыраққа отырғызылды. Тәжірибе барысында өскен өскіндердің мүшелерінің морфологиялық өлшем бірліктері анықталынды (4-кесте).

2 – кесте. Қараңғы бөлмедегі өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері (10 күндік), мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз	Баклажан
1	Гипокотиль	0,7 ± 0,4	0,8 ± 0,3	0,5 ± 0,4	0,5 ± 0,3	0,3 ± 0,1
2	Колеоптиль	1,5 ± 0,3	1,8 ± 0,5	2,0 ± 0,5	1,4 ± 0,4	1,3 ± 0,4
3	Негізгі тамыр	3,5 ± 0,6	4,9 ± 1,1	1,7 ± 0,4	3,6 ± 0,9	3,7 ± 1,02
4	Жанама тамыр	2,6 ± 0,5	1,2 ± 0,5	1,7 ± 0,8	1,1 ± 0,4	1,04 ± 0,4
5	Қосалқы тамыр	2,8 ± 0,6	4,7 ± 1,5	1,8 ± 0,6	1,8 ± 0,2	2,7 ± 0,6

2-кестеде келтірілген қараңғы бөлмедегі 18⁰С-та өскен өскіндердің морфологиялық көрсеткіштеріне талдау жасау. Жүгері өсімдігінің гипокотильінің ұзындығы ең жоғары (0,8±0,3) дәрежеде болса, ал ең төменгі көрсеткіш баклажан өсімдігінде 0,3±0,1-ге тең екендігін көрсетті. Ең ұзын колеоптиль пияз өсімдігінде (2,0±0,5), ең төменгі сандық көрсеткіш баклажан өсімдігінде (1,3±0,4) екендігін байқатты. Ал негізгі тамырдың ұзындығы жүгері өсімдігінде (4,9±1,1) болса, жанама тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде (2,6± 0,5) жоғары болып келеді. Қосалқы тамырдың ең жоғарғы көрсеткіші жүгері өсімдігінде 4,7±1,5, ең төменгі дәрежеде сәбіз өсімдігінде (1,8±0,2) қалыптасады.

Демек, 18⁰С қараңғы бөлмеде алынған өсімдіктер ішінде жүгері өсімдігінің гипокотиль қолайлы болса, колеоптиль үшін пияз өсімдігі, жүгері өсімдігі үшін негізгі тамыр мен қосалқы тамырларының дамып жетілуіне және бидай өсімдігі үшін жанама тамырының қалыптасуы ең қолайлы орта болып есептелінеді.

3 – нұсқада зерттеуге алынған объектілерден әрбір 100 дана тұқым алынып, тұрақты температуралы 25⁰С, катализаторда ылғалмен толық қаныққан, жарық термостатқа орналастырылды.

25⁰С температурадағы термостатта отырғызылған қос жарнақты және дара жарнақты өсімдік тұқымдары алғашқы 3-ші күннен бастап-ақ өне бастады. Тұқымдардың шығымдылығы әр өсімдіктің түрлік ерекшелігіне және тұқымның морфологиялық-анатомиялық құрылысына байланысты әр түрлі дәрежеде жүзеге асты. Петри табақшасында егілген бидай тұқымдарының 100 данасынан 61-і, жүгері тұқымынан 76, пияз тұқымынан 89, сәбіз тұқымынан 76, баклажан тұқымынан 13-і өнсе (11-суреттер), асқабақ пен арпа тұқымдары әдеттегідей өнген жоқ.

Сурет 11 - Бидай, жүгері, пияз, сәбіз тұқымының термостатта өнуі

Алынған мәдени дақыл өсімдіктерінен алғашқы ұрық жапырақшасы мен ұрық тамыршаларының дамып жетілуі әр түрлі дәрежеде.

3-кесте. 25⁰С жарық термостаттағы өскіндердің 6 күндік морфологиялық көрсеткіштері, мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз	Баклажан
1	Гипокотиль	0,5±0,32	0,5±0,19	0,5±0,34	2,6±0,30	0,6±0,3
2	Колеоптиль	1,9±0,40	2,1 ±0,41	2,0±0,24	2,2±0,5	1,8±0,42
3	Негізгі тамыр	4,0 ± 1,52	4,5±0,78	2,5±0,24	4,1±0,81	1,75±0,3
4	Жанама тамыр	1,7±0,86	1,3±0,81	1,7±0,25	1,6±0,9	1,9±0,43
5	Қосалқы тамыр	2,9±0,85	2,5 ±0,93	1,6±0,37	2,7±0,37	1,9±0,29

3-кестеде келтірілген сандық көрсеткіштерге статистикалық талдау 25⁰С жарық термостатта өскен өскіндердің ішінде сәбіз өсімдігінің гипокотильінің ұзындығы ең жоғары (2,6±0,30) дәрежеде, ал ең төменгі көрсеткіш жүгері өсімдігінде (0,5± 0,19) екендігін көрсетсе, ең ұзын колеоптиль сәбіз өсімдігінде (2,2±0,5), ең төменгі сандық көрсеткіш баклажан өсімдігінде (1,8±0,42) екендігін байқатты. Ал негізгі тамырдың ұзындығы жүгері өсімдігінде 4,5± 0,78-ге тең болса, жанама тамырдың ұзындығы баклажан өсімдігінде (1,9± 0,43) жоғары болып келеді. Қосалқы тамырдың ең жоғарғы көрсеткіші бидай өсімдігінде 2,9±0,85, ең төменгі дәрежеде пияз өсімдігінде (1,6±0,37) қалыптасады.

Демек, 25⁰С жарық термостат алынған өсімдіктер ішінде сәбіз өсімдігінің гипокотиль және колеоптильі үшін қолайлы болса, жүгері өсімдігі үшін негізгі тамыр мен қосалқы тамырларының дамып жетілуіне және баклажан өсімдігінің жанама тамырының қалыптасуына ең қолайлы орта болып есептелінеді.

4-нұсқа бойынша алынған өсімдік тұқымдарына судың әр түрлі мөлшерінің (5мл,10мл,15мл) әсері зерттелінді (12,13,14 - суреттер).

12- сурет. 5мл суда тұқымдар.

13- сурет. 10мл суда өнген тұқымдар.

14 – сурет. 15мл суда өнген тұқымдар.

Петри табақшасына 5мл су құйылып, бөлме температурасында, жарықта тұқымдар отырғызылды. Алынған нәтижелердің қорытындысы төмендегідей
 бидай 3-ші күні 9%, орташа мәні 14%, жүгері өсімдігі үшін 3-ші күні 7%, орташа мәні 11%, пияздан 4-ші күні 3%, орташа мәні 11%, сәбіз өсімдігі 4-ші күні 2%, орташа мәні 4%, баклажан тұқымы әдеттегідей өнбеді.

4- кесте. Жарықта 5мл мөлшерінде су құйылған өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз
1	Гипокотиль	0,75±0,3	0,76±0,3	0,5±0,2	0,6±0,2
2	Колеоптиль	5,3±1,6	3,4±1,1	1,5±0,3	0,6±0,9
3	Негізгі тамыр	3,75±1,5	2,6±1,7	2,1±0,3	2,3±0,4
4	Жанама тамыр	2,3±1,15	4,9±0,5	1,9±0,4	1,6±0,47
5	Қосалқы тамыр	1,8±0,9	0,9±0,48	1,8±0,4	1,1±0,6

4-кестеде 5мл мөлшерінде су құйылған өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері, яғни ең жоғары гипокотиль ұзындығы жүгері өсімдігінде (0,76±0,3) болса, ең төменгісі пиязда (0,5±0,2), ал ең жоғары колеоптиль бидай өсімдігінде 5,3±1,6 көрсеткішті көрсетсе, ең төменгі колеоптиль сәбіз өсімдігінде (0,6±0,9), ал негізгі және қосалқы тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде жақсы көрсеткішті көрсетсе (3,75±1,5), жанама тамырының ұзындығы жүгері өсімдігінде 4,9±0,5-ке тең екендігін көрсетті.

Демек, жарықта 5мл мөлшерінде ылғал құйылған өсімдіктер ішінде жүгері өсімдігінің гипокотиль және колеоптиль үшін қолайлы болса, бидай өсімдігі үшін негізгі тамыр мен қосалқы тамырларының дамып жетілуіне және жүгері өсімдігінің жанама тамырының қалыптасуына ең қолайлы орта болып есептелінеді.

Бөлме температурасында, жарық бөлмеде 10мл мөлшерінде су құйылып, тұқымдар Петри табақшасына отырғызылды. Зерттеуге алынған бидай өсімдігінен 2-ші күні 4% тұқым өнсе, орташа мәні 7% көрсетті. Ал, жүгері өсімдігінен 3-ші күні 9%-ды, орташа мәні 13%, пияздан 4-ші күні 2%, орташа мәні 8% болса, сәбіз үшін 6-ші күні 9%, орташа мәні 9%, баклажан тұқымы өнген жоқ.

5- кесте. 10мл мөлшердегі ылғалда өнген өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері, мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз
1	Гипокотиль	0,2±0,1	0,7±0,28	0,4±0,25	0,8±0,36
2	Колеоптиль	3,6±1,7	2,8±1,01	1,5±0,5	1,13±0,4
3	Негізгі тамыр	4,7±1,4	5,01±0,8	1,5±0,3	1,8±0,27
4	Жанама тамыр	1,1±0,5	1,2±0,6	1,6±0,34	0,5±0,3
5	Қосалқы тамыр	2,3±0,5	1,3±0,72	2,01±0,4	1,6±0,19

5-кестеде келтірілген жарық бөлмеде, температурасы бірқалыпты, 10мл мөлшерінде ылғал құйылған өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері, ең жоғары гипокотиль ұзын жүгері өсімдігінде (0,7±0,28), ең төменгі көрсеткіш (0,2±0,13), ал ең ұзын колеоптиль бидай өсімдігінде 3,6±1,7-ге тең болса, ең төменгі колеоптиль пиязда (1,5±0,5), негізгі тамыр жақсы жетілуі жүгері (5,01±0,8) мен бидай өсімдігінде (4,7±1,4) болса, қосалқы тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде (2,3±0,5), ең төменгі жүгері өсімдігінде (1,3±0,72) көрсеткішті көрсетсе, жанама тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде 2,13±0,5-ке тең болса, ең төмені сәбіз өсімдігінде (0,5±0,3) екендігін көрсетті.

Демек, температурасы бірқалыпты, жарық бөлмедегі 10мл ылғалда өскен өсімдіктер үшін гипокотиль жақсы жетілген, ол жүгері өсімдігінде болса, колеоптиль үшін бидай өсімдігі, негізгі және қосалқы тамырларының дамып жетілуіне бидай өсімдігі қолайлы болса, жанама тамырының жақсы жетілуі пияз өсімдігі болып табылады.

Петри табақшасына 15мл су құйылып, бөлме температурасында, жарықта тұқымдар отырғызылды. Алынған тұқымдардың нәтижелері төмендегідей: бидай 2-ші күні 4%, орташа мәні 11%, жүгері өсімдігі үшін 2-ші күні 5%, орташа мәні 14%, пияз 3-ші күні 3% өнсе, орташа мәні 6%, сәбіз өсімдігінен 5-ші күні 5%, орташа мәні 10%, баклажан тұқымы әдеттегідей өнбеді.

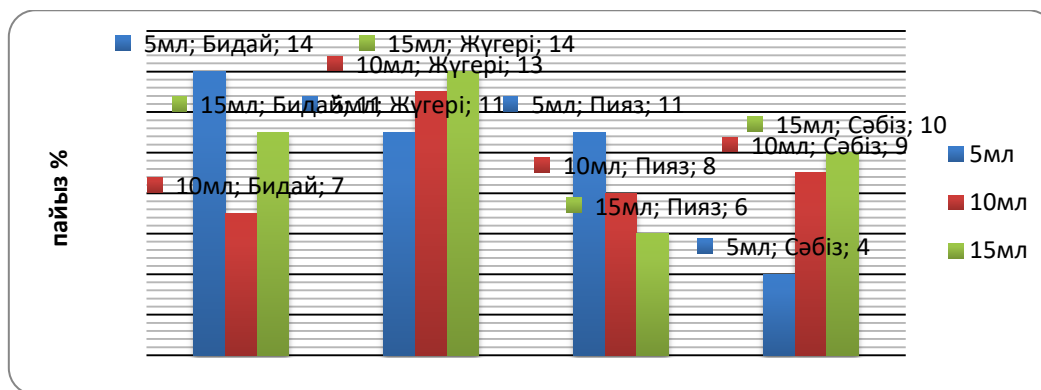
6-кестеде келтірілген 15мл ылғалда өскен өскіндердің ішінде сәбіз өсімдігінің гипокотильінің ұзындығы ең жоғары (0,7±0,3) дәрежеде, ал ең төменгі көрсеткіш бидай өсімдігінде (0,3±0,15) екендігін көрсетсе, ең ұзын колеоптиль жүгері өсімдігінде (1,16±1,04), ең төменгі көрсеткіш бидай өсімдігінде (1,3±0,3) екендігін байқатты. Ал негізгі тамырдың ұзындығы бидай өсімдігінде 3,5±1,59-ге тең болса, жанама тамырдың ұзындығы жүгері өсімдігінде (1,5±0,7) жоғары болып келеді. Қосалқы тамырдың ең жоғарғы көрсеткіші жүгері өсімдігінде 2,3±0,9, ең төменгі бидай өсімдігінде (0,7±0,4) қалыптасады.

6- кесте. 15мл мөлшердегі ылғалда өскен өскіндердің морфологиялық көрсеткіштері, мм

№	Морфологиялық белгілер, мм	Бидай	Жүгері	Пияз	Сәбіз
1	Гипокотиль	0,3±0,15	0,5±0,19	0,4±0,2	0,7±0,3
2	Колеоптиль	1,3±0,3	1,16±1,04	1,4±0,4	1,12±0,4
3	Негізгі тамыр	3,5±1,59	2,6±0,8	1,06±0,5	3,8±0,9
4	Жанама тамыр	0,7±0,4	1,5±0,7	0,9±0,42	1,78±0,3
5	Қосалқы тамыр	0,7±0,4	2,3±0,9	1,5±0,63	2,2±0,4

Демек, 15мл алынған өсімдіктер ішінде сәбіз өсімдігіне гипокотиль қолайлы болса, колеоптиль үшін жүгері өсімдігі, негізгі тамырының жақсы жетілуіне бидай өсімдігі,

қосалқы тамырларының дамып жетілуіне жүгері өсімдігі және сәбіз өсімдігінің жанама тамырының қалыптасуына ең қолайлы орта болып есептелінеді.

1-гистограмма. 5мл,10мл,15 мл ылғалда өнген өскіндердің пайыздық көрсеткіші

Петри табақшасына 5мл, 10мл, 15мл су құйылып, бөлме температурасында, жарықта тұқымдар отырғызылды. 5мл ылғалда өнген ең жоғары көрсеткішті көрсеткен бидай (14%) және пияз (11%), жүгері (11%), ең төмені сәбіз (4%) болды, ал 10 мл-де ылғалда жүгері 13%-ды, сәбіз 9% көрсетсе, 10 мл үшін ең төмені пияз (8%) бен бидай (7%) тұқымы екен. 15мл ылғалда өнген өскіндер үшін ең жоғары жүгері тұқымында 14%, сәбізде 10%, әдеттегідей бидай (8%) және пияз (6%) тұқымдарының пайыздық көрсеткіштері төмен.

Демек, бұл тұқымдарды салыстыратын болсақ: 5мл ылғал үшін ең қолайлысы бидай мен пияз тұқымдары болса, ал 10 – 15 мл су жағдайында жүгері мен сәбіз тұқымдары қолайлы екен. Баклажан тұқымы 5мл, 10мл, 15мл су жағдайында мүлде өнбеді.

Пайдаланған Әдебиеттер

1. Ағелеуов Е., Дөненбаева К., Агитова К., Иманқұлова С. Ботаника. Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы. Алматы «Санат» 1998. – 368 бет.
2. Мухитдинов Н.М., Бегенов Ә., Айдосова С. Өсімдіктер морфологиясы мен анатомиясы. Алматы, 1993, 340б.
3. Лишук С.С. Методика определения массы семян // Бот. журн. – 1991. – Т. 76, № 11. – С. 1623-1624.
4. Сикура И.И., Сырица Л.П. Методика изучения онтогенеза //Рекомендация по изучению онтогенеза интродуцированных растений в Ботанических садах СССР. - Киев, 1990. - С. 9 – 16.
5. Байтулин И.О. Строение и работа корневой системы растений. - Алма – Ата: Наука, 1987. - 252 с.
6. Фирсова М.К. Методы исследования и оценки качества семян. – М.: Наука, 1975.
7. Силыбаева Б.М., Байғана Ж.К., Карипбаева Н.Ш., Полевик В.В. Жоғары сатыдағы өсімдіктер систематикасы. Алматы: Print-S, 2012. – 615 бет.
8. Паршина Г.Н., Нестерова С.Г. Биоразнообразие растений. Алматы «Қазақ университеті» 2006. – 306 с.
9. Рысина Г.П. К биологии прорастания семян и развития всходов некоторых лесных травянистых растений. //Бюлл. ГБС. - Наука, 1967. - Вып. 64. - С. 49 – 55.
10. Умирбаева З.Ч. Қазақстанның шөптесін поликарпты өсімдіктерінің онтогенезі. Оқу – әдістемелік құрал. Ақтау, 2008. – 71бет.

RESULTS OF THE RESEARCH ON THE INFLUENCE OF THE EXPERIMENTAL PROGRAM ON RHYTHMOPLASTY ON THE PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS

A.K. Eselbaeva

*Art. lecturer of the Department of Physical Culture and Sports
Kazakh State Women's Pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
eselbaeva_a@mail.ru*

K.A. Tutibaev

*Art. teacher of the Department of Physical Education
Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov
Almaty, Republic of Kazakhstan*

S.M.Nauryzbekova

*Art. teacher of the Department of Physical Education
Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov
Almaty, Republic of Kazakhstan*

Abstract. In the article the technique of research on the basics of learning motor actions in rhythmoplasty in higher educational institutions. Possibilities of pedagogical higher education institution in the formation of the motive culture of students by means rhythmoplasty are shown. The approbation of the content of the pilot program on the formation of students by means of motor culture rhythmoplasty. Systematized program material, defined goals, objectives for each year of training and the optimum ratio means the general physical and special training under physical and technical readiness of students.

Keywords: student, teacher, rhythmoplasty, culture, training, means, occupations, movements, health, way of life, working capacity, incidence, form, methods.

Relevance. The political, economic and ideological transformations taking place in the Republic of Kazakhstan cannot but reflected in the sphere of physical education and sports in the republic. In this regard, there was an urgent need to introduce changes in the system of physical education of students, ensuring their versatile education. The republic is actively searching for effective means, forms and methods of training that will significantly improve the quality of education and training of future highly qualified specialists for the national economy.

Thus, in the Concept of the transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2007-2024, it is emphasized that "... the Kazakh nation needs a cardinal solution to the tasks of creating a healthy lifestyle that involves an increase in motor activity and a healthy lifestyle", and in the Address of the President of the Republic Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "The New Decade - New Economic Growth - New Opportunities of Kazakhstan" issues related to the strengthening, preservation and development of health, as well as the formation of a healthy lifestyle for the whole population [1,2]. The solution of the tasks is connected with the content of education, where the improvement of the culture of movement is a factor that ensures the preservation and enhancement of health, the education of a healthy lifestyle for citizens. The formation of a motor culture, the foundations of a healthy lifestyle for students has a positive impact on health, mental and physical performance, on the results of training and education, on the quality of training future professionals, especially educators. The motor culture of students is essential in their professional and pedagogical training, and it is associated with their health, a healthy lifestyle [2, 11], [3, 9].

In the field of motor culture research, it is necessary to emphasize the work of specialists who defined the theoretical and practical justification for the importance of traditional (sports) and non-traditional gymnastics (rhythmic, aerobic, shaping, yoga, pilates, etc.) [4,185].

The increased attention of both theoreticians and practitioners to this problem is explained by the fact that the role of non-traditional types of gymnastics is increasing as an effective means of physical education for students and, on this basis, increasing the effectiveness of teaching and upbringing.

Research objective. Develop ways and experimentally verify the implementation of the formation motor culture of students in rhythmoplasty.

The aims of education are determined by the social order, the system of society's needs. In society, the goal of education in physical education is the transfer of knowledge about the ways, means, methods of physical improvement of a person; the formation of vital motor skills, and on their basis - the skills and habits of managing your body for solving a variety of motor tasks in labor, defense, professional, domestic and sport activities [5, 12], [7,8,9] .

Results of the study and their discussion.

A female contingent of students took part in the training experiment. There were created 4 study groups of students (2 - experimental - 50 people, 2 control groups, also 50 people). The main task of the experimental work was to solve the tasks of this research and to establish the effectiveness of the developed program: pedagogical methods were developed and introduced into everyday practice, taking into account the individual characteristics of students engaged in rhythmoplasty. The tasks for each period of study were determined, taking into account the time limits for adapting students to the conditions of the higher education institution, the requirements of the program and the orientation to the sports orientation of the teaching and upbringing process.

The results of the studies are analyzed by methods of mathematical statistics. When analyzing the quantitative indicators, the mean values, the coefficient of variation were calculated, and the significance of the relative differences in the results by the Student's criterion was estimated.

Experimental work has shown pedagogical ways of solving the assigned research tasks for the entire period of students' training taking into account the content of the experimental program. In the course of the study, we detected the most frequent illnesses of students. It was found that acute colds are common. They occupy the main place during the training of students in higher educational institutions. And as a rule the greatest number occurs in the winter months. The students are characterized by a weak functional state of the cardiovascular system. Also the most frequent diseases are: chronic tonsillitis, cholecystitis, gastritis, neuroses. Unfortunately, recently, the leading position is a violation of vision.

At the Department of Physical Education and Sport of the Kazakh State Women's Pedagogical University, in collaboration with the student health center of Almaty conducted a medical examination on the state of student health. To this end, annual medical examinations of students and medico-pedagogical control to engage in physical education and sport, which prior to participating in the competition are subject to medical examination.

Studying the results of long-term medical examinations, we first of all proceeded from the fact that the state of health of students, as a rule, correlates with the quantitative composition of the basic, sports, special medical groups and the group of therapeutic physical culture, i.e. especially those from physical education. The main and preparatory groups are healthy students.

Students with chronic illnesses are enrolled in a special medical group. The same is found among students who are exempt from sport.

We found that a significant number of first-year students are practically healthy and after passing a medical examination they are distributed to the main and preparatory groups. The number of students with chronic diseases varies between 3.5-8.0%.

To our regret, in the higher educational institution the preparatory and special medical groups increase every year. Thus, special medical groups of first-year students in the 2014 enrollment made up 4.0%, and by the end of the third year it increased to 9.10%, from 4.64% in 2015 it increased by 4.54%. Accordingly, there is a decrease in the main group: from 83.2% in 2013 to 5.0%, from 75.0% in 2010 to 73.8%.

In the planned pedagogical experiment, the experimental work was carried out exclusively with students on the basis of the Kazakh State Women's Pedagogical University, in the experiment the students of the main medical group took part in 1-3 courses, we proceeded from the experience of the

traditional physical education of the previously developed methods of developing the physical and psychomotor qualities of those involved.

Also, the necessary ratio of hours allocated for rhythmoplasty, we clarified in the preliminary study of the state of the issue. At the present time in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan, educational and upbringing classes in physical education organized according to the principle of selected sports specializations. The principle of sporting specialization at this stage of development and establishment of higher educational institutions in the republic is more effective, it contributes to: significant improvement in physical development, physical preparedness based on the standards of the "presidential test", development of physical, psychophysical qualities necessary for the future teacher, sports achievements in the elected non-traditional kind of gymnastics.

Thus far, students of higher educational institutions have a sufficiently high educational (mental) load, systematically feel the lack of time for employment in sports sections.

The training session on rhythmoplasty should be used not only as a training load, but also as an effective means of rest, restoring physical and mental strength after considerable intellectual work in general and profiling academic and scientific disciplines, and also in the successful preparation for the upcoming training sessions.

A scientifically organized and planned activity, with a focus on the impact of training loads on the successful assimilation of other academic disciplines, stimulates the effective physical development of students and helps them optimally build time in the daily routine of the day, optimize it.

To solve the tasks set in the pedagogical experiment the study took in four stages:

First stage. The scientific-methodical literature and program documents of higher educational institutions were analyzed. The teachers of higher educational institutions on physical education were asked to study and generalize the work experience and critically evaluate the contents of the program on the discipline "Physical Education".

Second stage. Studies were carried out by questioning students of the first and third courses, which allowed us to determine the attitude of students to the discipline of "Physical Education". 520 students took part in the survey. The pedagogical possibility of conducting rhythmoplasty lessons has been established. An experimental program of physical education with the use of rhythmoplasty was developed, where the main task of this stage was the establishment of the necessary number of study hours allocated for mastering the techniques of rhythmoplasty movements.

Third stage. A pedagogical experiment was conducted to study the effectiveness of the content of the physical education program in rhythmoplasty, Physical development and physical preparation of students, accepted for 1 course in the dynamics of training, were established. According to the tasks of the work, a pedagogical assessment was made of the physical development, physical readiness, performance of students, and the state of their health. Studied indicators of students 1-3 courses according to the work plan, were filmed at the beginning and at the end of the relevant school years. In the training experiment, 75 students (3 study groups) participated, training in each group was conducted based on 120 academic hours.

To conduct classes throughout the pedagogical experiment, the conditions were the same for both experimental and control groups. The peculiarity of the proposed program was the use of students of the experimental group for the formation and improvement of physical and psychophysical qualities.

At the first organizational sessions, according to the definition of physical status and identification of students' interests. Students with a desire to engage in rhythmoplasty were identified. Thus, 25 students were selected in turn, before entering the higher educational institution engaged in non-traditional types of gymnastics, including rhythmoplasty, which consisted of two training groups.

Since, great importance for the training process has a role of the development students their motor skills and skills in rhythmoplasty, we were taken into consideration heterochronism.

The physical status of the training groups was determined by the results of a medical examination at the beginning of the academic year, with an analysis of their physical development and physical preparation.

Based on the results of the first survey, students were assigned to medical groups, i.e. they had to be engaged in the curriculum of the main department.

Table 1 shows the dynamics of the physical development of the students EG-1 and EG-2 for the period of experimental work.

Table 1.- Comparative characteristics of the dynamics of physical development of EG-1 and EG-2

Indicators	Groups	1 course	2 course	R ₁	3course	R ₂
		$\bar{X} \pm m$	$\bar{X} \pm m$		$\bar{X} \pm m$	
Height(cm)	EG-1	155,2±0,76	156,6±0,82	0,05	157,1±0,8	0,05
	EG-2	155,0±0,75	156,6±0,68	0,05	157,5±0,8	0,05
Weight(kg)	EG-1	51,5±1,06	53,4±0,99	0,05	54,4±1,01	0,05
	EG-2	51,6±0,89	52,0±1,03	0,05	51,9±1,12	0,05
OGK (cm)	EG-1	76,1±1,08	76,8±1,08	0,05	76,9±1,06	0,05
	EG-2	76,8±1,13	76,0±1,17	0,05	76,1±0,10	0,05
EGK(cm)	EG-1	10,9±0,49	11,9±0,05	0,05	14,0±0,16	0,05
	EG-2	10,9±0,45	11,2±0,32	0,05	14,0±0,18	0,05
ZHEL(cm ³)	EG-1	3126±88,6	3360,0±88,2	0,05	3754,0±0,77	0,05
	EG-2	2746±101,0	3271,0±93,3	0,05	3838,0±0,61	0,05
SPK (kg)	EG-1	32,5±0,50	38,4±0,63	0,05	39,2±0,49	0,05
	EG-2	26,5±0,49	33,1±0,69	0,05	33,2±0,77	0,05
SLK (KG)	EG-1	28,4±1,01	27,7±0,55	0,05	31,3±0,44	0,05
	EG-2	23,3±0,86	23,3±0,39	0,05	32,2±0,55	0,05
$\Sigma =$	EG-1	3480,6±93,5	3724,8±92,23		4126,9±4,73	
	EG-2	3090,1±105,6	3623,2±97,6		4202,9±4,13	
$\bar{X} =$	EG-1	497,2±13,4	532,1±13,2		589,5±0,67	
	EG-2	441,1±15,08	517,6±13,9		600,4±0,59	

R1 - significant significance between the initial and final indicators; R2 - significant significance of the final indicators between the groups.

The data of Table 1. can be presented more clearly by means of a histogram

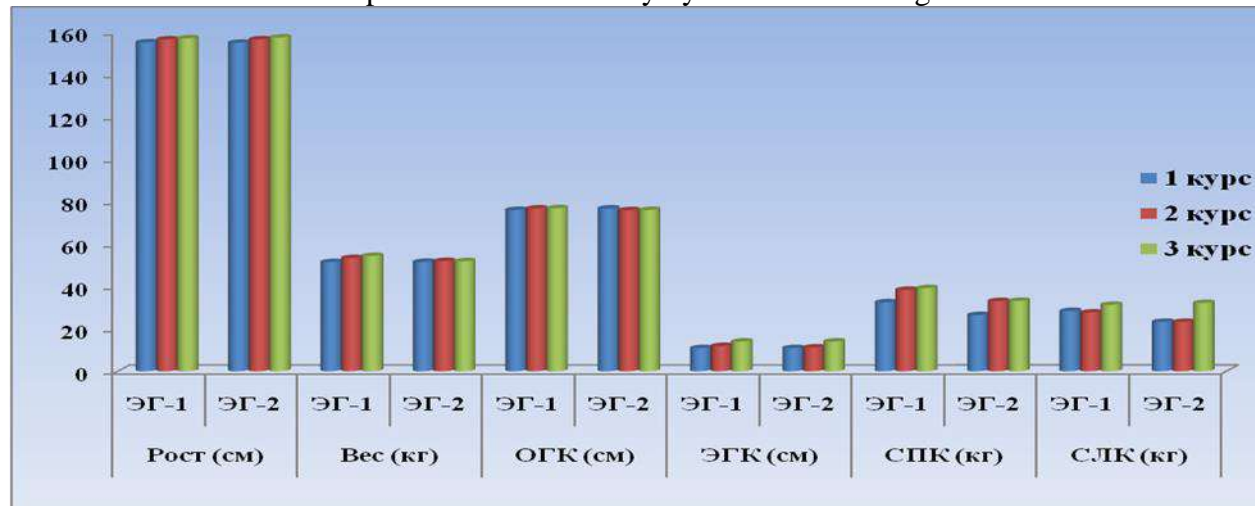

Fig. 1 - Comparative characteristics of the dynamics of physical development of EG-1 and EG-2

Note : OGC -the circumference of the chest; EGK- Excursion of the chest; ZHEL- vital capacity of the lungs; SPK- the power of the right hand; SLK- The power of the left hand

The results of the analysis show the changes that occurred in both experimental groups. In anthropometric data, it is significantly less than in physiometric data. Thus, the vital capacity of the lungs by the end of the first course in EG-1 increased by 238 cm³, and in EG-2 by 258 cm³, and by the end of the third course in EG-1, the increase was 394 cm³, in EG-2 - 567 cm³. The power of the right hand of the students of EG-1 by the end of the third year increased by 5.7 kg, and in EG-2 by 6.7 kg, the left hand force in EG-1 by 5.8, and in EG-2 - by 5.9 kg.

Dynamics in the indicators of physical development made it possible to conclude that the dynamics of the results in most numbers is higher in EG-2 than in EG-1.

Comparing the dynamics of the physical development of the students of the experimental group with the control group, it should be emphasized that positive shifts were found in the experimental tests in both experimental groups. At the same time, the increase, especially in physiometric indicators, is much higher in the experimental group: the vital capacity of the lungs for three years of training in the experimental group increased by 660 cm³, and in the CG by 217 cm³, the increase in the strength of the right hand in the EG is 6, 8 kg, and KG - 5.8 kg, in the force of the left hand in the EG - 6.9, and KG - 5.6 kg.

Conclusion. The results of the conducted study convince us of the expediency and scientific consistency and use of rhythmoplasty in the formation of the motor culture of students.

Increasing the effectiveness of physical education in a pedagogical university should be carried out by a set of methods and means, including improving the material base, increasing the number of compulsory classes, providing a free choice of the type of motor activity, etc.

Free choice by students of the sport (in our case - rhythmoplasty) significantly increases the mental and physical activity of students in physical education classes, contributes to the increase in attendance, achievement and interest in physical education and healthy lifestyle.

Practical use of this pedagogical influence on students predetermined the receipt of uninteresting results. training focused on the fulfillment of the main tasks of research: the creation of a pedagogical basis for physical development and physical fitness in accordance with the tasks assigned; improving the knowledge, skills and skills in rhythmoplasty by developing physical qualities, increasing the overall mental and physical performance and surrendering regulatory requirements, improving technical actions in rhythmoplasty with the development of the necessary physical qualities and achieving high results in the chosen form of gymnastics.

Thus, we came to the conviction that the use of rhythmoplasty in high school practice proves the need for it in raising the physical, mental, psychomotor and other qualities, in the solution of the harmonization of students.

References

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "The New Decade, a New Economic Recovery, New Opportunities of Kazakhstan // Thought. - Astana, 2010. - №3. - C. 2.
2. Abdykadyrova, D.R. Physical culture in high school as a factor of strengthening the health of students / D.R. Abdykadyrova // Scientific and methodical foundations of the formation of physical and psychological health of children and youth: materials of the all-Russian conference. - Ekaterinburg, 2006. - P.11- 13.
3. Mikhailova, S.N. Formation of a healthy lifestyle of students / S.N. Mikhailova, O.Yu. Fadeeva. - Almaty, 2008. S. - 9.
4. Zhumanova, A.S. Use of means of art gymnastics in physical education of students / A.C. Zhumanova, E.L. Karavaeva // Actual problems of physical culture and sports: materials of the international scientific and practical conference.-Bishkek, 2007. - P.185-187.
5. Lisitskaya, T. Gymnastics: a textbook / T. Lisitskaya. - Moscow: Physical training and sports, 1988. - P.12.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

6. 16. Menkhin, Yu.V. Wellness gymnastics: theory and methods / Yu.V. Mengin, A.V. Menghin. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2002. - 384 p.
7. Matveev, L.P. Theory of Physical Culture: A Textbook for Institutes of Physical Culture / L.P. Matveyev. - Moscow: Physical training and sports, 1991. - 310 p.
8. Mamytov, A.M. Theory of Sport: a tutorial for IFC / AMMamytov. - Bishkek: Technology, 1999. - 237 p.
9. Mambetaliev, K.U. Essays on the theory and methodology of physical culture: a textbook / K.U. Mambetaliev. - Bishkek: KGFKKiS, 2010. - 104 p.
10. Gymnastics: a textbook: edited by VS Smolevsky. - Moscow: Physical training and sports, 1988. - 386 p.

ҰЛТТЫҚ РУХ ПЕН ҰЛТТЫҚ НАМЫСТЫҢ ЖАРШЫЛАРЫ

Әсем Сағатова

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Қазақстан, Қарағанды қаласы
asem.sagatova@list.ru

Зауреш Нұрлигенова

Педагогика ғылымдарының магистрі
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Қазақстан, Қарағанды қаласы
sauresch_nur@mail.ru

Түйіндеме: Рухы өршіл, жігер-қайраты асқақ, қайсарлы бабаларымыздың ерте дүние тарихынан елінің мүддесі мен тағдыры жолында қаншама қиын-қыстау тарихи сынақтарды бастан кешкен еді. Сол қиындықтарға қарамастан алға қойған ұлы мақсат-мұрат – «Мәңгілік Ел» орнату жөніндегі асыл арман болған еді. «Мәңгілік Ел» - асқар таулар мен сағымы көлкіген сайын далада күн кешкен қарапайым қалың елдің көкірегіндегі мұраттар мен ізгі тілектерінің көрінісі.

Ерте дүние тарихынан түркі қағандары өз иелігіндегі ұлыстардың әдет-ғұрыпы, наным-сенімдері, тіліне сыйластықпен қараған әрекеттері қазіргі таңда ұрпақтар сабақтастығымен қазақ халқының өмірлік ұстанымдарының көрінісі іспеттес рөл атқаруда. Түрлі ұлыстардың құтты мекен жеріне айналған еліміз бейбітшілік пен келісім рухының айғағы. Тарихтың керуен көшінде сабақтастық деген ұғым бар. Ғасырлар бойы рухани тұтас бір игілік дәстүрін жалғастырып келген, адамзат ұрпағының сонау ежелгі тіршілік болмысымен тікелей сабақтас рухани кемелділікті түйсіну ерекшелігі қайнар бастау ретінде жұртшылық игілігіне айналдырылған.

Ұлы Дала рухы – еліміздің береке-бірлігі, игілігі мен ырзығы, бейбіт өмір мен тұрақтылығы, бақыты мен дәулеті, достығы мен бауырмалдылығының болашақ бағдарының арқауы. Жалпыұлттық игіліктің биік гуманистік мұраттарынан «Мәңгілік Ел» идеясы өз бастауын алса керек. Жұмыста бабалар дәстүрін асқақтатуда олардың рухани-мәдени құндылықтық асыл мұраларының қазіргі таңдағы ұрпақтар сабақтастығының рухани жаңғыру кемеліне көтеру мәселелері жан-жақты зерделенген. Жалпы ұлттық болашақтың ұтымды ізденістері ретінде ел мүддесі мен тағдырына қатысты ұлтаралық келісім мен татулықтың өркен жаюына ықпал еткен бабаларымыздан талай ұрпақтары қалыптастырған достық пен туысқандық дәстүрінің қырлары тереңінен сараланған.

Елді елдікке, ынтымаққа, бірлікке бастайтын және сол жолда жанын сала күрескен саяси қайраткерлерді туғызатын – заман екендігі тарихи таным. Тарихтың терең-терең қатпарларына көз жіберер болсақ, елдің есі мен санасында ұзақ уақыттан бері сақталып келе жатқан небір орасан оқиғалардың салиқалы соқпақтарына көз жеткізуіміздің өзі - тарихи таным. Сол соқпақтардың бойында еліне елеулі еңбек сіңіріп, қаһармандық қызмет атқарған ірі-ірі тұлғалардың өмірі мен тарихта қалдырған іздері әлі күнге дейін сайрап жатыр. Халық өз басына қатер төнген шақтарда, тағдыры таразы басына түскен алмағайып сәттерде бар күш-қайратын, әлін зобалаңға қарсы қойып, ақыл-парасатымен, білімімен, білегінің күшімен арашаға түсіп, сол жолда шыбын жанын аямаған, елінің, ұлтының тәуелсіздігін, бостандығын қорғаған нар тұлғалы, алып азаматтардың ерлігін де, есімін де еш уақытта ұмытпайды. Қайта уақыт өткен сайын қадір-қасиетін арттырып, асқақтата түседі. Тарих – өткен өмір, оны өзгертіп, өңдеп жазуға болмайды. Бірақ тарихта жақсы да, жаман да болады дейміз. Себебі, ол өмір болған соң, өмірде қарама-қайшылықсыз болмайды. Яғни бұл табиғи заңдылық. Сол тарихты зерттеп, талдау жасау арқылы ғана өз уақытындағы ірі-ірі тарихи тұлғалар халықтың дұрыс бағасын алады. Қазақ халқы өзінің бұрынғы-соңғы тарихында небір қилы замандарды өткізген. Сол қилы замандар халқымыздың рухани өмірі мен тәжірибесінде өшпес із қалдырған. Оның

басында тұрған данагөй тұлғалар екендігі, әрине, тарихи дерекке жататындығында еш күмән жоқ. Соған қарағанда белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте өзіндік тарихи болмыстың терең қатпарларынан шыңдалып нәр алған құдіретті күшке айналған. Кез келген халықтың ойлау жүйесі ұлттық болмыстың дамып, шыңдалуына негіз болған.

Қазіргі таңда рухани жаңғыру бұл - зерделі танымда ата-бабалар мұрасын тереңірек ұғынуға, ұлттық болмысымыздың тарихи тамыры болатын дүниелерді білуге деген ұмтылыс.

Кілт сөздер: рух, мақсат, мұрат, жалпыадамзаттық құндылықтар, Ұлы Дала, жалпыұлттық игілік, бабалар дәстүрі, ұрпақтар сабақтастығы, болашақ, рухани жаңғыру, ел мүддесі.

THE MESSENGERS OF NATIONAL SPIRIT AND NATIONAL HONOR

Assem Sagatova

Candidate of philosophical Sciences, associate Professor

Karaganda state technical University

asem.sagatova@list.ru

Nurligenova Zaurech

Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer

Kazakhstan, Karaganda

sauresch_nur@mail.ru

Abstract: Since the early history of our land, the spirit of ambitious, energetic ancestors have experienced many difficulties in the development of the country. Despite these difficulties, there was a noble dream to establish the ultimate goal - the Eternal Country. "Eternal Country" is a manifestation of ideals and the best qualities in the heart of the native country, the country of the great steppes and vast mountains.

Since early world history, the respect of Turkic khans to their customs, beliefs and respect for the language of their own ethnic groups are now seen as a manifestation of the way of life of the Kazakh people. The country, which has become a glorious settlement of different nationalities, is a testament to the spirit of peace and harmony. In history there is the concept of continuity of generations. The centuries-old tradition of spiritual well-being, the distinctive feature of the concept of spiritual perfection, which is directly related to the longevity of the human race, has been made public as a source. Do not go unnoticed by the incredible wisdom inherent in mankind, from century to century, steadily transmitted from generation to generation.

The spirit of the Great Steppe is a blessing, prosperity and prosperity of the country, the basis of peaceful life and stability, happiness and joy, the future of friendship and brotherhood. From the high humanistic ideals of national wealth, the idea "Eternal Country" was to begin. In the work, the traditions of ancestors aimed at increasing the spiritual heritage of the spiritual and cultural and cultural heritage, spiritual upbringing of modern generations are studied in detail. Being a rational search for a national future, it differs profoundly from the boundaries of the tradition of friendship and brotherhood created by many generations of our ancestors, which contributed to the prosperity of interethnic harmony and harmony in the interests and destiny of the country.

Historical cognition that it is the time when the country is bringing political figures to the country, to solidarity, unity, and to struggle against it. Looking at the deep and deep roots of history, it is the historical knowledge that we can convey to the weighty path of some of the great events that have persisted for a long time in the minds and consciousness of the country. The tracks left behind by the great men and women who have worked hard on their country and worked heroically on that path are still sung. At the time when the people were in danger, their destiny was in the midst of the scales and the power of their minds and minds, the power of their intellect, knowledge, and the power of the wrists, it will never forget the heroic deed and the name of gentlemen. Over time, it becomes more dignified and honored. History is the past, it can not be changed or edited. But in history we say good

and bad. The reason is that life will not be contradictory in life. That is natural law. By studying and analyzing those stories, only the largest historical figures of their time receive the right assessment of the population. The Kazakh people have spent a long time in their past and present history. These ancient times have left an indelible mark in the spiritual life and practice of our people. Of course, there are no doubts about the fact that the wise men who were at the beginning were part of the historical record. In contrast, in a particular social, political and cultural space, it has become a potent force that has grown from the deep layers of the historical reality. The thinking system of any nation has given rise to the development of national identity.

At present, spiritual revival is an aspiration for a deeper understanding of ancestral heritage and a knowledge of the roots of our national identity.

Key words: spirit, purpose, ideal, universal values, Great steppe, national good, traditions of ancestors, continuity of generations, future, spiritual revival, national interest.

Ұлттың өзіндік келбетін танытатын оның - өршіл рухы, асқақтаған жігер-қайраты, әрі өз елінің мүддесі мен тағдыры жолындағы қайсарлығы мен ерлігі. Осындай болашаққа, жасампаздыққа ұмтылыстар алға қойған асыл арман – «Мәңгілік Ел» орнату жөніндегі ұлы мақсат-мұраттарға айналған еді. Көкірек түбінен халықтың мұратына, ізгі тілегіне айналған сара жолды игеру жеке тұлғалардың көпшілік алдындағы жауапкершілігін арттыра түскен болатын.

Қалыптасқан тарихи дәстүр үлесінде қазіргі уақытта халқымыздың өмірлік, этикалық ұстанымдарына айналған түркі қағандарының өз иелігіндегі ұлыстардың әдет-ғұрыпы, наным-сенімдері, тіліне сыйластықпен қараған іс-әрекеттері дүниетанымдық басымдықтарының көрінісі ретінде мәндік мазмұнын танытады. Оның түп негізінде адамгершілік бағдарлары жатқандығы анық. Әрі тарихтың керуен көшімен ұрпақтар сабақтастығына негіз болса керек. Осылайша, табиғат пен әлеуметтік дүниедегі әрбір құбылыстың ішкі мәнін тұтас бір тіршілік болмысының көрінісі ретінде рухани кемелділікті түйсіну ерекшелігінің қайнар бастауы жұртшылықтың игілігіне айналдырылған.

Ғасырдан ғасырға жалғасқан адамзаттық керемет қадір-қасиетке ие болған өшпес даналық үлгілерінің үрдісі өзінің даму жолында өткен кезеңдер игілігі - жалпыадамзатқа ортақ құндылықтар ешқашан да ескерусіз қалмаған.

Сенім, дәстүр, ашықтық және төзімділік ұғымдары – бұл рухани сүйеніш табар сарқылмас шабыт бастауы болған, әрі көне дүниелерден тамыр тарта отырып, тарихи әлем тынысын тереңінен бойлауға тырысқан ізгілік үлгілері. Тіршілік бастауы, жаратылыс құдіреті, әр қилы замана адамдарының тағдыры баяндалатын тарих беттері әр халықтың әлем күмбезін өзінше жүйелеуге, ой-таным құдіретімен бейнелеуге ұмтылған ұрпақтарымен философиялық терең астар, жаңаша мән-мазмұн алып, рухани жағынан байи түскені белгілі. Халықтық түсінікте дәстүрлі тағылым дегеніміз адамның рухани дүниесін сыртқы табиғат құбылысымен тану арқылы қалыптастыру болып табылады. Соған қарағанда, көне дәуір мұралары табиғи дүниесі үйлесімділігінен бастау алған адамдар арасындағы бауырластық пен парасаттылықты, татулық пен өзара түсіністікті, туған жеріне деген отансүйгіштік қадір-қасиеттерін ешқашан да естен шығармауды қажет етеді.

Халқының мың жылдық даналығын бойына сіңірген ұрпақтар жалғастығының рухани дәнекер ретіндегі рөлі зор. Туған халқының басқа елдерді зерде мен зейін, қабілеттілігі арқасында таңқалдырып қана қоймай, еркін елде, азат қонысты өз тарихының жаңа бір кезеңіне бой сермеп, елінің бақытты болашағына сенген еді. Ұлт мүддесіне қатысты зерделі, саналы ой-пікірлерді ортаға салған ұлттың ұлағатты тұлғаларының іс-әрекеті, қызметі ұлттық танымға, рухани өмірге кең өріс әкелді. Халқымыздың азаматтық тарихы жаңаша байыпталған уақытта, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі кезең ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызды.

Бірлігінен айрылмаған, ұлттық санасынан арылмаған елдің рухани тізгіні ендігі жерде елінің біртұтастығын көксеген мұрат-мүдделерге бағытталған еді. Ежелгі мұра - ұлттың тұтастығын сақтауда оның рухына жол беріп, болашаққа бой сермеген, айрықша қуатты құбылыс ретінде өміршеңдігімен елдің көкірек көзін ашты. Ұлттық рухтың ауыр салмағы

осындай мұраларды тудырған қайраткерлерге түскен еді. Өткен тарихтың руханият арналарын қайта көтеруде көне мұралардың деректану көзі ретінде мән атқаратындығы айдан анық. Себебі, бұл руханияттар ата-бабаларымыздың қайратын, ерлігін, ұлттық рухымызды дәріптейтін танымдық тағылымдары болды. Қайраткерлердің тұлғалық қадір-қасиеттерін танытатын олардың көркемдік үлгі-өрнектер дәстүрі, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық көзқарастары – барлығы да өз заманының тілек-талаптарына сәйкес қалыптасқан. Тек сөзімен ғана емес, адамдар мұраты үшін тындырған ісіне қарасаңыз да дана тұлғалардың ізгі ниеті «Мәңгілік Ел» идеясымен дараланып тұрады.

Адамзат баласына тән абзал қасиеттердің бәрінің де бастауы – рухани мұраларға негізделеді. Кез келген жағдайды жан-тәнімен сезінетін иманды, мінезді қазақтың мәңгілік асыл рухы оның ұлт, мемлекет ретінде сақталып қалуының кепілі болды.

Мұның бәрі әр заманда қалыптасқан философиялық, қоғамдық, саяси және әлеуметтік көзқарастардың мән-мазмұнымен өз көріністерін тапқан. Адамдық, азаматтық қасиеттердің болмыс-бітім де осы ата-бабалар дәстүрінен жалғастық тапқан. Бүгінгі жас толқын, жаңа буын өкілдеріне іскерлік, дарындылықты ғана емес, сонымен қатар ұлтын сүйетін, өзінің туған жеріне деген шексіз махаббатымен болашақта еліне, жеріне еңбек жасай отырып, тұлғалық дәрежеге лайық болатындай күш-қуат беретін ұлтымыздың рухы осылайша барлық жерде ұлттық өрісін кеңінен жайса деген ниеттеміз. Рухани ізденісті әрі ұрпақтар сабақтастығы арқылы халқымыздың ғасырлар бойғы қалыптасқан тарихи тамырынан да танимыз.

Тарих тағылымын бүгінгі көзқарастар шеңберіне салсақ, данышпан қайраткерлер тағдыры ойлана білген жас ұрпақ үшін аса күрделі дүниетаным негіздері жатқандығы айғақ. Осы дәстүрлерден бастау алған, кейін кең арнаға түсіп дамыған алдыңғы қатарлы идеялар, халықтың азаттығын биікке көтерген, еркіндікті тәуелсіздік тұғыры еткен жарқын көріністер – халықтың түпкі түбегейлі арман-мүдделерін терең түсінуден туғаны анық. Бұл жерде ойлау қарымындағы логикалық таным жүйесі өмір тәжірибесінен қорытқан өзіндік ой түйіндеу ерекшелігі өрісінен көрінеді. Сонымен бірге, ойдың логикалық дара мәнділік сипатын ой-толғамдық үлгілердегі диалектикалық толассыз тіршілік мазмұнынан тани аламыз. Адамзаттың рухани дүниесін жетілдіруде тарихи тағылым сабақтары, дала ақылмандарының өнегелік өрістері өзіндік рөл атқарады.

Негізгі мәселе - дала данышпандарының адамдарға үлгі болатын моральдық-адамгершілік, өнегелік өсиет сөздерін, ақылманды іс-әрекеттерін келер ұрпаққа тәлім-тәрбие болсын деген ниет. Себебі, мемлекетіміздің бақ-берекесі, тыныштығы, болашағы, басқа елдермен бейбіт, рухани-мәдени қарым-қатынасы, сұхбаты осы жалғастылықта. Сол сөздерді түсінер жүрек, қабылдаушылық ниет, қорытындылайтын ақыл-ой, тұжырым-түсініктер, нәтижесінде қимылдары ізетті, ісі әділетті әрі орынды, халқымыз бен мемлекетіміздің игілігі үшін еңбек ететін азаматтар болса деген тілек. Адамды кемелділікке жеткізетін байлығы да, шыққан тегі мен ортасы да емес, оның алған, қабылдаған тәрбиесі мен мәдениеті, жоғары адамгершіліктік, кісілік қасиеттері.

Тарихи танымның бір кереметі ол болашаққа сабақ болатын тамыры тереңде жатқан, елін елдікке, ынтымақ-берекеге, бірлікке бастайтын, сол жолда жанын сала күрекен қайраткерлерді туғызатын – заман қажеттілігі екендігін көрсетуінде.

Сол соқпақтардың бойында еліне елеулі еңбек сіңіріп, қаһармандық қызмет атқарған текті, әрі намысты қолдан бермеген тұлғалардың ерлігі мен туған жердің киелілігін дәріптеудегі парасаттылықпен жасаған әрекеттері әлі күнге дейін сайрап жатыр. Халық өз басына қатер төнген шақтарда, тағдыры таразы басына түскен алмағайып сәттерде бар күш-қайратын, әлін зобалаңға қарсы қойып, ақыл-парасатымен, білімімен, білегінің күшімен қандай іс-әрекетті қолға алса да оның мән-мазмұндық бастауының өзегінде адамгершілік қадір-қасиеттер тұрған, елінің, ұлтының тәуелсіздігін, бостандығын қорғаған нар тұлғалы, алып азаматтардың ерлігін де, есімін де еш уақытта ұмытпайтындығы хақ. Қайта уақыт өткен сайын қадір-қасиетін арттырып, асқақтата түседі. Тарих – өткен өмір, оны өзгертіп, өңдеп жазуға болмайды. Бірақ тарихта жақсы да, жаман да болады дейміз. Себебі, ол өмір болған соң, өмірде қарама-қайшылықсыз болмайды. Яғни бұл табиғи заңдылық. Соған қарағанда әрбір тарихи дәуір өз

танымдық жүйесінде таным өрісі рухпен астасып жатқан адамгершілік бастаулардың негізін қалыптастырады, әрі насихаттайды, әрі ұрпақтар сабақтастығына аманат қалдырса керекті. Сол тарихты зерттеп, талдау жасау арқылы ғана өз уақытындағы ірі-ірі тарихи тұлғалар халықтың дұрыс бағасын алады. Қазақ халқы өзінің бұрынғы-соңғы тарихында небір қилы замандарды өткізген. Сол қилы замандар халқымыздың рухани өмірі мен тәжірибесінде өшпес із қалдырған. Оның басында тұрған данагөй тұлғалар екендігі, әрине, тарихи дерекке жататындығында еш күмән жоқ. Соған қарағанда белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте өзіндік тарихи болмыстың терең қатпарларынан шыңдалып нәр алған құдіретті күшке айналған. Кез келген халықтың ойлау жүйесі ұлттық болмыстың дамып, шыңдалуына негіз болған.

Ел тарихындағы XVII-XVIII ғасырлар – қазақ халқы үшін күрделі оқиғаларға толы, тарихи тағдыры сынға түскен кезең еді. Ел болып өзіндік болмысын саралау, мемлекет болып өз тағдырының тізгінін ұстау, іргелі көрші елдің жаугершілігіне байланысты ауыртпалықтар сияқты кесек-кесек тарихи жүктер осы кезеңнің белін қайыстырғандай. Осыны пайымдап-ақ қазақ халқы тарих сахынасында бірде опық жеп, бірде тығырыққа тірелгендей күй кешсе де, әйтеуір әрекетсіз болмағанын көреміз. Ал мұндай әрекетке бастайтын, әрине, асылы халқының болашағын ойлаған ерен ерлер, жеке тұлғалар екендігі айдан анық. Ал қазіргі таңда еліміздің тәуелсіздігі таңында бұл құбылыстардың мән-мазмұны, маңызы арта түсуде. Сонымен осы тарихи құбылыстарды белгілі бір кеңістікке, географиялық ортада, мерзімде бірде құйын соққандай тездететін, бірде су сепкендей баяулататын мемлекет қайраткерлері, азаттық туын желбіреткен айбынды батырлар, даналық пен ұстамдылықтың арқауы – атақты би-шешендеріміз бен жырауларымыз. Бұл рухани жаңғырудың арқауы болса керек. Еліміз ұлан-ғайыр Дала топырағынан нәр алған аса бай рухани тарихымен төл ұлттық болмысымызға негіз болған. Осындай шетсіз де шексіз далада халқымыздың рухани байланысы еш уақытта да үзілмеген.

Оның бастауында алғы философиялық ой-санасымен тікелей байланысты. Бұл халқымыздың сан ғасырлар бойы қорланған даналығының қазіргі рухани жаңғыру жағдайында ұлттық келбетін тереңінен танытатын өзекті қырлары болашақ ұрпаққа берері мол. Рухани мұралардың қалыптасуы мен дамуын жаңаша саралап, зерделеуге мүмкіндік берілді, жаңа бағыт-бағдарлар, пайым-көзқарастар және тұжырымдарға жол ашылды.

Еліміздің рухани танымдарының бастауы бұл – түркілік әлемінде жатыр. Түркілік дүниенің данышпан ғұламаларының сол заман шеңберінен асып, қазіргі уақытта мән-мазмұнының маңыздылығымен, тәлім-тәрбиелік бағдарымен таным көкжиегімізді жасампаздық тағылымдарға бастайды, жетелейді. Әрине, бұл тек халқымызға ғана тән рухани дәстүр екендігінде сөз жоқ.

Бұл дүниенің шегі жоқ, шеті жоқ. Бұны таныған тек сол дүние жаратқан Адам, оның пендесі болса керек. Соған қарағанда бабаларымыздың ой тұңғыығына жетелейтін «дауылпаз» сезімдері осы күйді бастан кешіргендей әсер қалдырса керек. Бұл сәттерді қазіргі таңда келер ұрпақ ой елегінен өткізіп, сол тарихтың сан қатпар сәттерін жадыда ұстау ол – бабалар дәстүріне, мұрасына деген ізет, ол тарихи тағылым, тарих сабақтастығы. Дүниені тану, түйсіну, тұшыну, туған еліне деген құрметі, сүйіспеншілігі - бабаларымыздың данагөйлігінің құдіреттілігінің күш-қуаты болса керекті.

Ұлы Дала көшпелілері мыңдаған жылдық өмір тәжірибесі арқылы көкжиекпен астасып, керіліп жатқан кеңістікте қоршаған орта табиғатымен үйлесімділікте өзіндік дүниетанымдарын қалыптастырған. Бұған негіз болған - табиғат пен адамзаттың рухани үйлесімділігіне тікелей байланысы еді. Бұл қазақ даналығына тән өзіндік ерекшеліктерінің айғағы. Аты аңызға айналған дала данышпаны Анарыс, қазақ сөз өнерінің атасы танылған Майқы би, халық жадында өзі өнерпаз, әулие, әрі дана тұлға ретінде қалған Қорқыт ата, рухани мұра қалдыра білген көшпелілер философы Асан Қайғы, жезтаңдай шешендігімен аты шыққан Жиренше шешендерден бастау алған даналық дәстүрінде сөз өнерінің қадір-қасиеті танылған. Қазақ халқы әр заманда айтылған сөзге үлкен мән бере білген. Тапқыр да ұлағатты сөздер, мағынасы терең, кесімді, ұшқыр ойлар, ғибратнама өсиеттер даналықтың өзегі болып табылады.

Даналықты бойына сіңіріп өскен халқымыз сонау көне заманнан бері осы ұғымның мәнін аша түскен.

Соның нәтижесінде даналыққа ұмтылған, сөз қадірін ту еткен қазақ ойлау жүйесінде тән философиялық ойлау дәстүрі өз жалғастығын тапқан. Ол халқымызға тән өзіндік төл ұлттық болмысының басты ерекшелігі –көшпенділік дәстүріне, табиғат пен адамдар арасындағы үйлесімділікте, жарасымдылықта негізделуінде. Көшпелі ортада өздерінің өмір сүрі тәртібіне бейімделген дүниетанымдық жүйесі қалыптасқан. Бұл түркілер дәстүрінен бастау алған кеңістік пен уақыт туралы түсініктер ерекше сипатта болғанын аңғартады.

Қазақ өз рухани дүниесінде мынау шексіз де шетсіз аспан әлемі мен жер бетін оймен бағдарлай танып, білуге ұмтылған. Бүкіл әлем арқылы өзін-өзі тануға, ұғынуға әрекеттенеді. Сондықтан да қазақ даналыққа, әсемдік пен көркемдікке, ізгілік пен ар-ұжданға мойын ұсынған, олардың құдіретіне бас иген. Себебі, даналықтың негізі адамгершіліктен келіп шығады. Адамгершілік, өз кезегінде, халық дүниетанымының өзегі. Ата-бабамыздың қасиетті өсиеті, даналық сөздері адамгершілікке, имандылыққа бастап, баулиды, адамға да, қоғамға да рухани тірек. Әрі биік парасаттылық, асқақ адамгершіліктің, арқалы ойдың қазынасы. Бұл құндылықтардың барлығы замана ағымына қарай адамның қадір-қасиетін, ой-санасын, оның моральдық-адамгершілік принциптерін, жалпы адамның адамдық болмысын анықтайтын философиялық категориялар.

Қазақ елі ерте дүние тарихынан бастап-ақ өзіндік табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтары мен өзіндік мәдени өркениет жетістіктерінің тұтастығын сабақтастыра дамытқан көшпелі халық. Ұлттық мәдениетіміз тарихи дамудың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық бейнелер болмысының қадір-қасиеті жүйелерін бір-бірімен байланыстырушы дәнекері болып келеді. Қазақ өз болмысына тән руханилық пен дүниетанымды өмірге әкелді. Бұл -дүниені танудың қазақи формасы, дүниені өзінше қабылдау ерекшелігі.

Дүниені тану, қабылдау халықтың тарихынан, ғылымынан, өмір сүру тәсілінен, мәдениетінен көрінеді. Осы дүниені тану ерекшелігі оның ойлау қабілетімен тікелей байланысты болады. Тарихи, ғылыми, мәдени зерттеулер барысында қазақтың көшпенділік өмір-салтынан, философиясынан, соның ішінде халық фольклорынан адам баласының өмірін, болмысын, жалпы қоғамдағы ролін қарастыру негізінде ұлттық болмысты байқаймыз. Ұлы дала төсіндегі халқымыздың мыңдаған жылдар бойындағы қалыптасқан шығармашылығы, жеке адамның рухани ізденісі, халық даналығы, міне осы ұлттық қадір-қасиетімізге тән құндылықтар қазығы. Қазақ халқының бойындағы ұлттық болмысқа, ұлттық дарын-қабілет, ерекшелігіне тереңдей көз жіберсек одан ұлт тұтастығының негізін көреміз. Халықтың ділі - оның әдет-ғұрпында, тілінде, ұлттық салт-дәстүрінде, бала тәрбиесінде, мінез-құлқы мен рухани тіршілігінде. Дүние кеңістігін шыр айналып, ең далада көшіп жүрген аталарымыздың тұрмыс-тіршілігі бұл - болмыс айнасы. Оны біздер өмір тәжірибесінен алынған жыр-толғаулар, өсиеттер, аңыз, ертегі, мақал-мәтел, шешендік нақыл сөздерден көреміз.

Шын мәнінде, бүгінде мағынасы терең осынау тарихи мұралардың мән-мазмұнының тереңінен ашылуы тарихи әділдіктің салтанат құруын айғақтайды. Халқымыздың рухани мұралары ұрпақтар байланысын және уақыт үндестігін білдіреді. Бұл – ата-бабамыздың рухына тағзым етіп, жас ұрпақты ізгілікке, отан-сүйгіштікке бағыттайтын бағыт-бағдар. Сондықтан да қазіргі өркениет «жедел» алға басқан сайын келер ұрпақ үшін оның маңызы зор демекпіз.

Жалпы кез келген ұлттың ұл болып қалыптасуында оның тіршілік мекені, географиялық ортасы, табиғат дүниесінің ықпал-әсері зор болса керек. Соған қарағанда Ұлы даланы мекендігін бабалар дәстүріне тән адамдық қасиеттердің табиғатпен ұлы үндестігі, үйлесімділігі ғажайып таңқаларлықтай. Сонымен бірге, бұл үндестіктен ұлттық сана-сезім астарындағы халқымызға тән мінез-құлықты, рухани дүниесін айқындайтын құндылықтарын байқағандаймыз. Қазақ халқының мінез-құлқы оны қоршаған орта, дәлірек айтқанда кең далалық кеңістікке, тұрмыс-қарекетіндегі шаруашылығына байланысты қалыптасқан. Байсалды өмір сүру, кешірімді болуы, кең пейілділігі, әңгіме барысында әр нәрсенің мән-жайын жете түсінуі, әр сөзді талдап, пайыммен жауап беруі, мұның барлығы, сайып келгенде, халқымыздың табиғатының қарапайымдылығын көрсетеді. Көбіне-көп халық шығармашылығында ең

алдымен адамның мінез-құлық жүйесіндегі ізденісінде имандылыққа, инабаттылыққа, ізгілікке тән құндылықтарға ерекше көңіл бөлінген. Атап айтар болсақ, адамдардың бір-бірімен өзара қарым-қатынасы, өмірдің өзегін жалғастырушы ұрпақтың өмірге келуі, адам баласының өсіп-жетілуі мен қартайып, өмірден өткенге дейінгі аралықтағы тіршілігі, тіршіліктегі адамдар арасындағы түсінік, құрмет, ізет, ата-ана мен балалары арасындағы сыйластық сияқты алуан түрлі өмірде маңызын жоймайтын көкейтесті мәселелер назардан тыс қалған емес. Ал көшпелі өмір дәстүрдің табиғат-анамен, күнделікті тұрмыспен етене тығыз болуын ұйымдастыру тәжірибесі тап осыны талап етті. Күнделікті өмір салтына бұ өмірде көргенінен көңілге түйгені көп «көнениң көзі, көзенің сынығы» іспетті қарияларға ізет, үлкендерге құрмет көрсету, әлсіздерге қамқорлық жасап отыру сияқты қасиеттер тән болған.

Тарихтың терең қатпарларындағы дүниетанымдық иірімдердің мән-мазмұнын түсіну, өз кезегінде, ежелгі дүниедегі рухани мұрадан даналықты іздеудің көрінісі. Жалпы рухани мұраларды жаңғырту мақсаты, өз кезегінде ұлттың өзіндік келбетін танытатын ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруге, ұлттық мәдениет, салт-дәстүрді құрметтеуге насихаттайды; туған еліне, «кіндік қаны тамған туған жеріне» деген адамның отансүйгіштік қадір-қасиетін тереңдетіп, шыңдаса керек; Ұлы Дала рухының құдіреті өз перзенттерін биік белестерге, үлкен жеңістерге, жасампаздықтарға бастаса керекті.

Қазақтың арғы-бергі тарихына көз салсақ, атақты адамдарымыз аз болмаған. Осындай тарихи тұлғалардың қатарында Бұқар жырау Қалқаманұлының орыны ерекше демекпіз. Халық данышпанының арманы – халық арманы, қазіргі заман тынысы, мақсат-мүддесі, ізгі тілегі тек ел-жұртының игілігі, болашақ қамы болағандығын естен шығармаған жөн. Асқан кеменгер ойшыл, қоғам қайраткері, жыр нәсері Бұқар жырау Қалқаманұлының дүниетанымдық көзқарастарындағы қазақ рухының жаршысы ретіндегі рөлі өте зор демекпіз. Дана жырау батырлығымен, көсемдігімен, шешендігімен еліне қадірлі болған аса айрықша тұлға.

Бұқар жыраудың бастан кешкен өмір жолы мен шығармашылығы, жырлары мен нақыл-өсиеттері ұрпағына қалдырған орасан зор рухани мұра болып табылады. Рухани жаңғырумен болашаққа ұмтылыс осындай болса керекті. Елдік пен ерліктің үлгісін көрсеткен, тарихи санада берік орын алған, бабаларымыздан қалған бұл рухани қазына туған жеріне деген сүйіспеншілік сезімімен астасып жатқан бірбеткей ерлік, батырлықтың ғана емес, ең бастысы, осындай қасиеттермен үйлесім тапқан сөзден өрнек өрген хас ақылмандықтың көрінісі. Оған дәлел мына бір толғау жолдары:

Асқар таудың өлгені –
 Басын мұнар шалғаны.
 Көктегі бұлттың өлгені –
 Аса алмай таудан қалғаны.
 Ай мен күннің өлгені –
 Еңкейіп барып батқаны.
 Айдың шалқар өлгені –
 Мұз болып тастай қатқаны.
 Қара жердің өлгені –
 Қар астында жатқаны.
 Өлмегенде не өлмейді?
 Жақсының аты өлмейді,
 Ғалымның хаты өлмейді [1, 42 б.].

Бірлігінен айрылмаған, ұлттық санасынан арылмаған елдің рухани тізгіні ендігі жерде көркем сөз билігіне көшкендігінің айғағы - Бұқар жыраудың өмірі мен қызметі. Ежелгі мұра ұлттың тұтастығын сақтауда оның рухына жол беріп, болашаққа бой сермеген, айрықша қуатты құбылыс ретінде өміршеңдігімен елдің көкірек көзін ашты. Ұлттық рухтың ауыр салмағы осы қайраткерлерге түскен еді. XVIII ғасыр тарихында табиғатынан ерекше жаратылған, даналық ойымен, ақылман шешендігімен, өзіндік терең болмысымен ой салған бабамыз - Бұқар жырау. «Дуалы ауыз» кеменгер ойшылдың мақсаты:

«...Арманым – бірлік, арманым,

Арманым үшін қармандым» [2, 79 б.];

«...Сақта қазақ бірлігін,

Тоқсанға келген қарт Бұқар,

Осы соңғы тілегі» [3, 86 б.].

Ұлы ғалым Мұхтар Әуезов өз ойын былайша білдірген: «Біз жоғарыда зар заман сарыны Абылай тұсындағы екі алуан ақыннан басталады дедік. Біреуі – ақылшы би, қария, екіншісі – толғаушыл жырау. Енді осы жіктің адамдары кім, соларға келейік. Әзірше бұл жіктің алғашқысына қосатынымыз – Асан қайғы, екіншісі – Бұқар жырау...» [4, 90 б.].

Сонымен, қазақ рухани әлеміндегі даналықты әлеуметтендіретін ақыл-парасаты, ой-зердесі, болмысымен өмірге әкелетін - қашан да жеке тұлға, дана, ойшыл адамдар. Қазақ философиясы дегенде XVIII ғасырда өмір сүріп, ел тізгінін қолға алып, сөз өнерінің үлгісін жасаған, даналықтың, дарындылықтың тұғырынан көрінген атақты әулие абыз – Бұқар жыраудың есімі, ойы, түсінігі, көзқарасы ойға оралады. Бұл жерде сөз болып отырған - оның телегей дарын иесі ретінде алты алаштың тіл өнерін меңгерген дарындылық қасиеті жыраулық, шешендік дәстүрлеріндегі алатын орны. Бүкіл әлеуметті аузына қаратқан, өмірден түйгендерін ақыл таразысына тартатын данагөй ақылман келер ұрпаққа мұра етіп қалдырған тек жыр-толғаулары, ой-тұжырымдары ғана емес, сонымен қатар оның іс-әрекеті, халқына сіңірген еңбегі, өмірі де үлгі тұтарлық өнеге мектебі.

Көріп отырғанымыздай, ел тарихында ерлігімен, елге сіңірген еңбегімен, ерекше адамгершілік қасиетімен халыққа қалаулы болған, ұлттық дәстүрді сақтаушы, жалғастырушы алыптар өткен. Мұндай асыл қасиеттерін олардың ақыл-ой, адамгершілігі, қайрат-жігері мен қайсарлығынан, қайран қалдыратын таудай биік тұлғасынан, шеті-шегі жырақ мекен-тұрағынан, салт-дәстүрінен, өмір тәжірибесінен түйген тәлімді сөздерінен көреміз. Кең даланы ен жайлап, еркін дәурен кешкен олардың өр мінез, кеңпейілділігімен ұлттық ерекшелігімізді жоғалтпауға, салт-дәстүрімізді сақтауға үндеген ұлағатты лебіздерінен танимыз.

Ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, ата-баба дәстүрінен рухани құндылықтарды баянды етуде ұлттық рухты дәріптеу шарт. Бұл жерде ұлттық құндылықты айқындаушы фактор ретінде әрі оның өзектілігін айқындауда халқымыздың тыныс-тіршілігінің көзі ұлттық танымдарын алыс замандар қойнауынан қайта жаңғырту керектігі қазіргі өмір қажеттілігі екендігін танытып отыр.

Соған қарағанда, Рухани жаңғыру – бұл ұлттық болмыстың негізінде ұрпақтар сабақтастығымен ғасырдан ғасырға жалғасқан қазақ халқының өмірлік ұстанымдарының, адамзаттық керемет қадір-қасиетке ие болған өшпес даналық үлгілерінің үрдісі өзінің даму жолындағы өткен кезеңдер игілігін түлету.

Пайдаланылған әдебиеттер

Қалқаманұлы Бұқар. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. -96 б.

ИННОВАЦИИ НА ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Ашимбаев Толенди
Пилалова Таншолпан
Тургинбаева Кунсулу
Талдыбаева Лаура
Преснова Людмила

*Многопрофильный колледж
непрерывного образования
Алматы, Казахстан*

Аннотация: в статье анализируется современное развитие финансового рынка и влияние инноваций на расширение возможностей финансовых институтов. Целью исследования является определение понятия инновация и его влияние на состояние финансового рынка. Результаты исследования отражают особенности функционирования финансового рынка в эпоху инноваций, которые расширяют возможности финансовых институтов в рыночных условиях. Особенное значение инновационное развитие общества приняло в последние годы в эпоху виртуализации, интернетизации и облачных технологий. В последние годы появились новые финансовые инструменты, которые предоставляют возможности перевода денег в другие страны, производить мгновенную оплату за товары и услуги, сохранять и генерировать информацию в базе данных. Исследование, отдельные выводы по которому представлены в данной статье, посвящено современным тенденциям развития финансового рынка в условиях диверсификации инноваций. В статье рассмотрены вопросы использования электронных денег или криптовалюты, которые стали популярными в последнее десятилетие. Государственное регулирование обращения электронных денег рассмотрено на материалах Казахстана и России.

Ключевые слова: экономика, финансовый рынок, инновация, информационные технологии, электронные деньги, криптовалюта

INNOVATIONS IN THE FINANCIAL MARKETS OF THE POST-SOVIET STATES

Ashimbayev Tolendi
Pylalova Tansholpan
Turginbaeva Kunsulu
Taldybaeva Laura
Presnova Lyudmila
*Multidisciplinary College
continuing education
Almaty, Kazakhstan*

Abstract: in the article the modern development of the financial market and the influence of innovations on the expansion of the possibilities of financial institutions are analyzed. The purpose of the study is to define the concept of innovation and its impact on the state of the financial market. The results of the research reflect the features of the functioning of the financial market in the era of innovation, which expand the capacity of financial institutions in market conditions. The innovative development of society has taken a special significance in recent years in the era of virtualization, Internetization and cloud technologies. In recent years, new financial instruments have appeared that provide opportunities for transferring money to other countries, making instant payments for goods and services, storing and generating information in the database. The study, the separate conclusions on which are presented in this article, is devoted to the current trends in the development of the financial market in the countries of Central Asia under the conditions of innovation diversification. The article discusses the use of electronic money or crypto currency, which has become popular in the last decade. State regulation of the circulation of electronic money is considered on the materials of

Kazakhstan and Russia.

Keywords: economy, financial market, innovation, information technologies, electronic money, crypto currency

С последнее время на финансовых рынках появились инновационные продукты, одним из которых являются электронные деньги или криптовалюты. Впервые термин «криптовалюта» начал использоваться после появления платёжной системы «Биткойн», которая была разработана в 2009 году человеком или группой людей под псевдонимом Сатоши Накамото [1]. Позже появились форки: Namecoin (децентрализованная DNS для регистрации внутри доменной зоны), Litecoin(использует хеширование scrypt), PPCoin (использует гибридный механизм proof-of-work/proof-of-stake, не имеет верхнего предела объёма эмиссии), Novacoin (аналогична PPCoin, но использует scrypt) и множество других.

До июля 2013 года программное обеспечение всех криптовалют, кроме Ripple, базировалось на открытом исходном коде системы «Биткойн». С июля 2013 года стали появляться иные платформы, которые помимо криптовалюты поддерживают различную инфраструктуру, в том числе биржевую торговлю, магазины, мессенджеры и прочее. К таким криптоплатформам относятся: BitShares, Mastercoin, Nxt и другие платформы.

В последнее время появились также частные электронные деньги на базе сетей, в частности биткойн (англ. Bitcoin, от bit — «бит, частица, немного» и coin — «монета») — пиринговая платёжная система, которая использует данную единицу для учёта операций и идентичный протокол передачи данных. Для обеспечения функционирования и защиты системы используются криптографические методы. Вся информация о транзакциях между адресами системы доступна в открытом виде. Минимальная передаваемая величина (наименьшая величина дробления) — 10^{-8} биткойна — получила название «сатоши» в честь создателя Сатоши Накамото, хотя сам он использовал в таких случаях слово «цент» [2].

Электронный платёж между двумя сторонами происходит без посредников и необратим, то есть механизм отмены подтверждённой операции отсутствует, включая случаи, когда платёж был отправлен на ошибочный или несуществующий адрес, или когда транзакция была подписана закрытым ключом, который стал известен другим лицам. Средства никто не может заблокировать или арестовать даже временно, за исключением владельца закрытого ключа или лица, которому стал известен данный ключ. При этом предусмотрена технология мультиподписи, которая позволяет привлечь третью сторону (арбитра) и реализовать «обратимые транзакции». При помощи специального языка сценариев есть возможность реализовать и другие варианты умных контрактов.

Одной из криптовалют является Ethereum (Эфир), который представляет собой платформу для создания децентрализованных онлайн-сервисов на базе блокчейна (Dapps, Decentralized applications - децентрализованных приложений), работающих на базе умных контрактов. Данная валюта реализована как единая децентрализованная виртуальная машина, которая была предложена основателем журнала «Bitcoin Magazine» Виталиком Бутериным в 2013 году, а сеть была запущена 30 июля 2015 года [3].

Являясь открытой платформой, Ethereum значительно упрощает внедрение технологии блокчейн, что объясняет интерес со стороны не только новых стартапов, но и крупнейших разработчиков программных обеспечений, таких как Microsoft, IBM и Acronis. Заметный интерес к платформе проявляют финансовые компании, включая банки, авиакомпании (Lufthansa), а также международная благотворительная организация ЮНИСЕФ.

В отличие от других криптовалют, авторы не ограничивают роль эфира платежами, а предлагают его, например, в качестве средства для обмена ресурсами или регистрации сделок с активами при помощи умных контрактов, в частности авторы назвали эфир «криптотопливом» для исполнения умных контрактов одноранговой сетью. Эфир продаётся на сервисах по обмену, а капитализация общего количества эфира превысила тридцать миллиардов долларов.

Технология Ethereum даёт возможность регистрации любых сделок с любыми активами на основе распределенной базы контрактов типа блокчейн, не прибегая к традиционным юридическим процедурам. Эта возможность является конкурентной по отношению к

существующей системе регистрации сделок. По мнению журнала «The Economist», технология «умных контрактов» знаменует собой новую эру в финансовых технологиях [4].

Блокчейновые технологии могут быть успешно совмещены с банковскими услугами удаленного типа, предоставляемыми через СМС-сообщения. Вследствие своей дешевизны, эта возможность особенно привлекательна для развивающихся стран.

Платформа Ethereum с помощью умных контрактов может применяться в различных финансовых областях, но главным направлением является использование её в качестве криптовалюты. О своём интересе к платформе заявили различные организации, включая Microsoft [5], IBM и JPMorgan Chase [6]. В 2016 году на платформе Ethereum использовались децентрализованные приложения, децентрализованные автономные организации и смарт-контракты, такие как [7]:

- децентрализованный и инвестиционный фонды;
- социально-экономическая платформа: Backfeed;
- платформа для монетизации рейтинга в играх FreeMyVunk;
- беспристрастная краудфандинговая платформа для творческих проектов и средств массовой информации: The Rudimental;
- децентрализованный обмен опционами: Etheropt.

На финансовом рынке Казахстана и стран СНГ используются инновационные технологии, услуги и продукты, которые, с учетом опыта иностранных государств, регламентируются центральными банками. Это касается наиболее распространенных инновационных продуктов. В частности, в соответствии законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам электронных денег» от 21 июля 2011 года регламентируется использование электронных денег на территории Казахстана [8].

Целью принятия данного Закона является создание правовых условий для использования электронных денег на территории Казахстана как нового инструмента оплаты по торговым сделкам, в том числе для совершения покупок в интернет-среде.

По информации центрального банка Казахстана, новым законом, подписанным Президентом Республики Казахстан 21 июля 2011 года, закреплены следующие основные принципы выпуска и использования в Казахстане электронных денег:

1) Право на выпуск электронных денег предоставляется банкам второго уровня. Это объясняется тем, что деятельность по выпуску электронных денег связана с привлечением денег физических и юридических лиц, а также выполнением ряда банковских операций. В то же время, Законом предусматривается возможность участия в системах электронных денег частных небанковских организаций (юридических лиц) в качестве агентов эмитентов либо операторов системы на основе заключенных эмитентами электронных денег договоров. То есть, частные организации могут заниматься распространением (продажей и покупкой) электронных денег, выпущенных в обращение банками-эмитентами, и обслуживанием операций с их использованием.

2) Выпуск электронных денег осуществляется эмитентом в пределах средств, предварительно полученных от владельцев электронных денег. Эта норма введена в целях исключения возможности выпуска эмитентами необеспеченных электронных денег.

3) Банки-эмитенты обязаны принимать к погашению выпущенные ими электронные деньги либо обменивать их на реальные деньги по номинальной стоимости путем выдачи наличных денег либо перечисления их на банковский счет по требованию владельца электронных денег.

4) Эмитент обязан устанавливать личность владельца электронных денег в случае выпуска электронных денег на сумму, превышающую 100 месячных расчетных показателей. Максимальная сумма одной операций, совершаемой владельцем электронных денег, не должна превышать сумму, равную 500 МРП.

В Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» в части установления и привлечения к административной ответственности банков-эмитентов за нарушение требований выпуска, использования и погашения электронных денег:

- неправомерные действия эмитента по выпуску электронных денег, не обеспеченных реальными деньгами, т.е. в ситуации, когда объем эмиссии электронных денег не соответствует сумме привлеченных денег от клиентов;

- несоблюдение норм в части обязательной идентификации владельцев электронных денег и максимальной суммы одной операции, совершаемой в системе электронных денег;

- несоблюдение или нарушение установленных требований об обязательном погашении электронных денег, полученных субъектами предпринимательства в результате продажи товаров и услуг, и сроков их погашения.

В Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый Кодекс) в части освобождения от налога на добавленную стоимость (НДС) услуг банков по выпуску и обслуживанию операций с электронными деньгами наряду с платежными карточками, векселями, ценными бумагами и иными финансовыми инструментами.

Согласно пресс-релизу Национального банка Республики Казахстан, введение электронных денег будет способствовать дальнейшей популяризации и развитию интернет-коммерции в стране, дальнейшему развитию в Казахстане новых видов онлайн-услуг в интересах всех субъектов экономики, а также позволит повысить доступность финансовых услуг для населения. Закон стимулирует создание отечественных систем электронных денег, ориентированных на внутренние потребности казахстанского интернета, и должен установить государственный контроль за их оборотом в стране.

Данным законом внесены изменения и дополнения в следующие законодательные акты Республики Казахстан:

1. В Закон Республики Казахстан «О Национальном Банке Республики Казахстан» по закреплению полномочий Национального Банка Казахстана по установлению порядка выпуска, обращения и погашения «электронных денег» на территории Казахстана, в том числе требований к эмитентам и системам электронных денег.

2. В Закон Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» в части предоставления банкам второго уровня права на выпуск и проведение операций по обслуживанию электронных денег.

3. В Закон Республики Казахстан «О платежах и переводах денег» в части введения понятия «электронных денег», порядка осуществления платежей с их использованием, а также закрепления прав и обязанностей эмитентов, владельцев электронных денег и иных участников системы электронных денег при выпуске, использовании и принятии электронных денег к погашению.

Таким образом, в связи с принятием Закона Республики Казахстан «О внесении изменения и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам электронных денег» отечественный рынок электронных денег получит развитие и дальнейшее расширение, подчеркивается в пресс-релизе. В будущем электронные деньги могут стать популярным средством платежа, так как с их появлением совершение покупок в интернете станет более удобным для населения. Подобные инновации в перспективе способны значительно повысить доступность финансовых услуг для физических лиц с использованием возможности современных технологий.

За 2016 год объем произведенных операций с использованием электронных денег казахстанских эмитентов на территории Казахстана составил 43,3 млн. транзакций на сумму 154,2 млрд. тенге (по сравнению с 2015 годом количество операций увеличилось в 2,7 раз, а сумма – в 3,5 раз).

Платежи в пользу индивидуальных предпринимателей и юридических лиц с использованием электронных денег составили в 2016 году 130,4 млрд. тенге (рост по сравнению с аналогичным периодом 2015 года – в 3,4 раз). По состоянию на 1 января 2016 года количество электронных кошельков, по которым возможно совершение операций, насчитывалось 2 943 477

кошельков, к 1 января 2017 года их показатель составил 5 913 356 кошельков, т.е. в среднем на каждого казахстанца приходится 0,3 электронных кошелька. При этом в 2016 году было выпущено (эмитировано) электронных денег в сумме 129,7 млрд. тенге. На 1 января 2017 года в обращении составляет 3,3 млрд. тенге [9].

Объем операций с электронными деньгами в Казахстане в 2016 году вырос в 3,5 раза в сравнении с 2015 годом и достиг 154,2 млрд. тенге, свидетельствуют данные департамента платежных систем Национального банка Республики Казахстан. На 1 января 2017 года электронные деньги в Казахстане выпустили 11 коммерческих банков, при этом для населения на рынке было представлено 16 систем электронных денег, говорится в сообщении пресс-службы регулятора.

В 2016 году зафиксирован рекордный показатель притока прямых иностранных инвестиций в сумме 14,4 млрд. долларов против 3,1 млрд. долларов в 2015 году. Основной объем этих инвестиций направлен на финансирование крупных нефтегазовых проектов.

Следствием масштабного притока прямых иностранных инвестиций стал рост инвестиционных доходов прямых инвесторов-нерезидентов на 24,6% до 10,9 млрд. долларов. Однако доходы, выплачиваемые иностранным прямым инвесторам, статистически приводят к ухудшению текущего счета платежного баланса. Несмотря на то, что более 60% доходов, подлежащих к выплате иностранным инвесторам, остались в стране и были направлены ими на финансирование своих предприятий в Казахстане, в первую очередь в нефтегазовой сфере. В целом за 2016 год по финансовому счету, без учета операций с резервными активами Национального Банка, чистый приток капитала составил порядка 8,7 млрд. долларов. Потоки по финансовому счету обеспечили полное покрытие сложившегося дефицита текущего счета, практически без расходования международных резервов Национального банка.

В октябре 2016 года Центральный Банк России объявил о запуске платформы «Мастерчейн», предназначенной для обмена информацией между участниками финансового рынка. По признанию участников консорциума российских банков, разработавшего этот продукт, технологии «Мастерчейн» основаны на протоколах Ethereum [10]. В октябре 2017 года Сбербанк России вступил в некоммерческий альянс Enterprise Ethereum Alliance (EEA), став первым российским банком в его составе.

Российский закон «О национальной платёжной системе» дает определение электронных денежных средств как денежных средств, которые предварительно предоставлены одним лицом (лицом, предоставившим денежные средства) другому лицу, учитывающему информацию о размере предоставленных денежных средств без открытия банковского счёта (обязанному лицу), для исполнения денежных обязательств лица, предоставившего денежные средства, перед третьими лицами, в отношении которых лицо, предоставившее денежные средства, имеет право передавать распоряжения исключительно с использованием электронных средств платежа. При этом не являются электронными денежными средствами денежные средства, полученные организациями, осуществляющими профессиональную деятельность на рынке ценных бумаг, клиринговую деятельность и (или) деятельность по управлению инвестиционными фондами, паевыми инвестиционными фондами и негосударственными пенсионными фондами и осуществляющими учёт информации о размере предоставленных денежных средств без открытия банковского счёта в соответствии с законодательством, регулирующим деятельность указанных организаций [11].

Электронные деньги в России делятся на категории, как персонифицированные электронные средства, неперсонифицированные электронные средства и корпоративные электронные средства. Персонифицированные и неперсонифицированные кошельки могут быть исключительно у частных лиц, корпоративные — исключительно у юридических лиц и частных предпринимателей. Между кошельками частных лиц разрешены внутренние платежи, так же, как и разрешены платежи на корпоративные кошельки. С корпоративных кошельков разрешено платить только частным лицам, платежи с корпоративных кошельков одним юридическим лицом на корпоративные кошельки других юридических лиц запрещены [12].

Правительство России рассматривает возможность легализовать операции с биткойнами и другой криптовалютой в 2018 году в рамках борьбы с незаконными денежными переводами. Об этом 11 апреля 2017 года сообщил заместитель министра финансов Российской Федерации Алексей Моисеев [13], что связано с тем, что государство должно знать каждого участника финансовой операции. Если осуществляется сделка, то лицам, принимающим в ней непосредственное участие, необходимо понимать, у кого они покупают и кому они продают, как это происходит при банковских операциях.

В конце мая 2017 года Банк России предложил идентифицировать криптовалюты в качестве цифрового товара и ввести их налогообложение. Такое предложение поддержали Минфин России, Минэкономразвития России и «силовые ведомства», с которыми Банк России проводил совещания [14].

На совещании у президента России Владимира Путина, прошедшем 10 октября 2017 года, было принято решение о том, что государство будет осуществлять регулирование процессов эмиссии, майнинга и обращения криптовалют. Для эмиссии разные криптовалюты применяют разные способы: майнинг, форжинг или ICO (Initial coin offering – первичное предложение монет, первичное размещение монет).

Путин В.В. подчеркнул необходимость официального регулирования обращения криптовалют, которое даст возможность использовать их потенциал и преимущества в полной мере [15].

Однако, несмотря на растущую популярность криптовалют, многие известные финансисты не признают электронные деньги полноценной валютой. Так, бывший старший советник Казначейства США и Международного валютного фонда Нуриэль Рубини в марте 2014 года заявил, что «Биткойн» является вариантом финансовой пирамиды [16].

В отчёте 2014 года Всемирного банка указывается, что «вопреки широко распространённому мнению, „Биткойн“ не является преднамеренной финансовой пирамидой» [17].

В интервью радио «Голос России» финансовый эксперт и американский предприниматель Карл Деннингер (англ. *Karl Denninger*) заявил, что биткойн никогда не был валютой, потому что для этого необходимо выполнение двух условий [18]

1. валюта должна быть средством обмена, чтобы можно было совершать операции с различными товарами и услугами, что требует повсеместного признания;
2. валюта должна быть стабильным средством сохранения стоимости, чтобы можно было вложить в данную валюту определённую стоимость, созданную в сфере экономики, и получить её обратно через некоторое время.

Уоррен Баффет, в свою очередь, считает, что биткойн не является долговечным средством обмена и утверждает, что это не валюта и может исчезнуть в ближайшие 10-20 лет [19].

Однако, следует признать тот факт, что инновационные продукты и услуги становятся все более популярными, модернизируются и диверсифицируются, что связано с эволюционными процессами на финансовых и других рынках. Отдельные инновации не приживаются, в то время как другие становятся обыденными и используются повсеместно в обычной жизни.

Прогресс является порождением конкуренции и желания получать продукты и услуги более легко и доступно. Поэтому следует ожидать более совершенных инноваций в будущем, которые помогут облегчать работу и остальные жизненные процессы. Однако, существует реальная угроза занятости населения, так как роботизация и автоматизация многих процессов снижает потребность в реальных сотрудниках, которых все чаще заменяют роботы и автоматы.

Список использованных источников

1. Bitcoin developer chats about regulation, open source, and the elusive Satoshi Nakamoto, PCWorld, 26-05-2013
2. *Satoshi Nakamoto*. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. — 2008. — 9 с.
3. Ethereum Blockchain as a Service now on Azure | Blog | Microsoft Azure

4. Why Bitcoin may herald a new era in finance // <https://api.github.com/repos/ethereum/go-ethereum/releases>
5. <http://coinews.io/ru/category/1-kripto/article/97-new-ethereum-hard-fork-is-inevitable-#sthash.PrmTNUbb.dpuf>
6. Accenture и Microsoft представили блокчейн-систему цифровых удостоверений личности на базе Ethereum (ru-RU), CoinMarket. News (20 июня 2017). Проверено 11 октября 2017.
7. R3 connects 11 banks to distributed ledger using Ethereum and Microsoft Azure, International Business Times (20 January 2016). Проверено 23 февраля 2016.
8. Электронные деньги в Казахстане будут выпускать только банки второго уровня - Нацбанк РК от 28 июля 2011 // Электронные деньги (<http://www.nationalbank.kz/?docid=3453&switch=russian>)
9. Объем операций с электронными деньгами в 2016 году вырос в 3,5 раза (<https://kapital.kz/finance/59334/obem-operacij-s-elektronnymi-dengami-v-2016-godu-vyros-v-3-5-raza.html>)
10. Вероника Горячева. ЦБ собрал информационную платформу. Коммерсантъ (06.10.2016).
11. Пункт 18 статьи 3 Федерального закона Российской Федерации № 161-ФЗ г. «О национальной платёжной системе» от 27 июня 2011 года //
12. *Хажиахметова Е. Ш.* Криптовалюта - деньги XXI века // Новая наука: от идеи к результату. — Агентство международных исследований, 2016. — № 11-2. — С. 177-179.
13. <http://tass.ru/ekonomika/4171967>
14. <http://www.rbc.ru/finances/25/05/2017/5926d3169a79473858a2c989>
15. <http://www.rbc.ru/business/28/08/2017/59a3cd869a7947835e1300d1>
- 16.
- 17.
18. Bitcoin is NOT a currency' – financial pundit Karl Denninger [https://sputniknews.com/voiceofrussia/2014_02_21/Bitcoin-is-NOT-a-currency-financial-pundit-Karl-Denninger-4024/]
19. Warren Buffett. I'm Buying Stocks If They Fall Today, And Bitcoin Is Not A Currency BUFFETT: I'm Buying Stocks If They Fall Today, And Bitcoin Is Not A Currency [http://www.businessinsider.com/warren-buffett-speaks-on-cnbc-2014-3?Pundits_only=0&get_all_comments=1&no_reply_filter=1]

**МАСТЕРСТВО ПЕДАГОГА В РЕШЕНИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО - ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ**

**Ашимбаев Толенди
Пилалова Таншолпан
Тургинбаева Кунсулу
Талдыбаева Лаура
Преснова Людмила**
*Многопрофильный колледж
непрерывного образования
Алматы, Казахстан*

Түйіндеме: Мұғалімнің балалардың жас және жеке-психологиялық ерекшеліктерін түсінуі және есепке алуы, курделілік деңгейі әртүрлі педагогикалық міндеттерді шешудегі педагогтің шеберлігіне тәуелді болады. Педагогикалық шеберліктің деңгейін тәрбиеленушілердің өзара қатынастарын көрсететін нәтижелері бойынша бағалауға болады.

Қазіргі кезеңде қоғамның дамуы, атап айтқанда, білім беру жүйесінің проблемасы педагогикалық шеберліктің өте өзекті болып табылады. Бүгін педагогқа қажет болуы мүмкін ұтқыр, білу әрдайым өзгеріп отыратын шарттарға кәсіби-педагогикалық қызметін реформалау шеңберінде білім беру. Бұл жағдайда айырмашылықтар туралы айту шеберлігі шешуде негізгі кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешу.

**THE SKILL OF THE TEACHER IN THE SOLUTION OF PROFESSIONAL-
PEDAGOGICAL TASKS**

**Ashimbayev Tolendi
Pylalova Tansholpan
Turginbaeva Kunsulu
Taldybaeva Laura
Presnova Lyudmila**
*Multidisciplinary College
continuing education
Almaty, Kazakhstan*

61

Abstract: Mastery in the decision of various pedagogical tasks of different class and level of complication depends from understanding and account by the teacher of individual psychological and age-related features of children. Estimating the level of pedagogical mastery is possible on results, being changes, happening not only with pupils but also as between them.

At the present stage of development of society, in particular, the education system, the problem of pedagogical skills is the most relevant. Today, the teacher needs to be mobile, be able to adapt to the ever-changing conditions of professional and pedagogical activity in the reformation of education. In this case, it is appropriate to talk about the skill of the teacher in solving the main professional and pedagogical tasks

Педагогическая технология и мастерство обусловлены характером решаемых учителем задач. В связи с этим необходимо определиться с самой сущностью педагогической задачи и показать ее отличие от других.

Термин «задача» используется в разных науках, при этом трактуется широко и неоднозначно: как поставленная цель, которую стремятся достичь; как поручение, знание; как вопрос, требующий решения на основании определенных знаний и размышления; проблема и т.п.

На современном этапе развития общества, в частности, системы образования, проблема педагогического мастерства является наиболее актуальной. Сегодня педагогу необходимо быть мобильным, уметь подстраиваться под постоянно меняющиеся условия профессионально-

педагогической деятельности в рамках реформирования образования. В этом случае уместно говорить о мастерстве педагога в решении основных профессионально-педагогических задач.

Педагогическое мастерство -достаточно сложное понятие. Оно включает в себя множество компонентов. Мой педагог и наставник профессор Коянбаев Р.М. определял педагогическое мастерство через такое понятие, как «педагогическое воображение». Оно, по его мнению, заключалось в умении учителя поставить себя на место ученика и в соответствии с этим строить свою работу.

В педагогической науке большое внимание уделяется научной основе мастерства учителя. Так, ученые-педагоги А. С. Макаренко, В. А. Сластенин, Р.М.Коянбаев видят основу педагогического мастерства в умении учителя применять научные теоретические знания в своей практической деятельности, иными словами, — способность использовать свои знания в решении педагогических задач. Исходя из этого, можно утверждать, что в список требований к учителю-мастеру входят не только его практические умения, но и достаточно объемный запас специальных знаний. Следовательно, чтобы умело соединить научную теорию с практикой, педагогу необходимо в совершенстве владеть навыками теоретического мышления.

Профессор Коянбаев Р.М. основу педагогического мастерства видел в знании педагогом своего дела. Он утверждал, что сами воспитанники ценят учителя и считают его мастером своего дела, если видят и чувствуют, что он уверенно использует свои разнообразные знания и умения. Коянбаев Р.М. был уверен, что учитель, не владеющий основами педагогического мастерства, не способен решить педагогические задачи: «Я на опыте пришёл к убеждению, что решает вопрос мастерство, основанное на умении, на квалификации».

Педагогическое мастерство представляет собой гармоничное сочетание знаний и умений учителя. В педагогике есть несколько точек зрения, рассматривающих мастерство педагога с данной позиции.

Автор большого количества работ в области педагогики В. А. Сластенин классифицирует умения педагога, связанные, прежде всего, с синтезом теории и практической деятельности, следующим образом:

- Умение соотносить теоретическое содержание учебного процесса с конкретными педагогическими задачами, которые необходимо решить педагогу в процессе своей профессиональной деятельности.
- Умение применять на практике имеющиеся знания, приводя тем самым в последовательное движение весь педагогический процесс.
- Умение понимать сложные взаимосвязи компонентов педагогического процесса [1].

Таким образом, в процессе решения профессиональных задач проявляются ключевые, базовые и специальные компетенции педагога, которые в своей совокупности составляют профессиональную компетентность, под которой принято понимать «специфическую способность, необходимую для эффективного выполнения определенного действия в конкретной предметной области и включающая узкоспециальные знания, особого рода предметные навыки, способы мышления, а также понимание ответственности за свои действия» [2].

Рассматривая вопросы профессионального мастерства в педагогической деятельности, ученые-педагоги предложили такое понятие, как «педагогическая техника», которое определяется как совокупность знаний, умений и навыков учителя, с помощью которых он организует комплексную работу с детьми.

В понятие «педагогическая техника» входит не только теоретическая база современного учителя и его опыт практической работы, но и движения, жесты, мимика, а также интонация. По мнению ученых, педагогическая техника, позволяет учителю дать учащимся образец социального поведения, дисциплинирует.

Кроме того, педагогическое мастерство зависит и от гражданской позиции учителя, его личностных и деловых качеств, сформированности профессионального самосознания и профессионально-ценностного отношения к себе как представителю педагогической профессии. Профессионально-ценностное самоотношение педагога определяет его отношение

к себе в профессиональной деятельности, а именно к процессу своего профессионального становления и самореализации в пространстве и во времени профессиональной деятельности, воссоздающей путем интеграции различных аспектов своего «Я» в профессии (Я-действующее, Я-взаимодействующее, Я-живой организм, Я-существующее, Я-осуществляющееся), переходящих в целостный образ «Я-профессиональное».

Таким образом, можно определить основные компоненты мастерства педагога, необходимые ему для решения профессионально-педагогических задач:

1. Профессионально-педагогическая компетентность педагога.
2. Владение педагогической техникой.
3. Высокий уровень общей и педагогической культуры.
4. Гуманистическая направленность деятельности (идеалы, интересы, ценности, гуманистические отношения).
5. Профессиональные качества (любовь к детям, интеллигентность, ответственность и т. д.).
6. Сформированность профессионального самосознания и самоотношения.
7. Творческие педагогические способности.

В настоящее время в педагогической практике большое внимание уделяется последнему компоненту педагогического мастерства, так как именно он помогает учителю применять свои умения в постоянно меняющихся условиях. Творческая деятельность педагога предполагает гибкость мышления, способность к прогнозированию, генерированию идей, рефлексии, стремление к совершенствованию. В основе своей деятельность педагога эвристична, направлена на решение профессионально-педагогических задач.

По мнению ученых В. А. Кан-Калика и Н. Д. Никандрова, в творческом процессе педагога одновременно или последовательно должны осмысливаться разные педагогические задачи. Прежде всего, это должна быть общая педагогическая задача всей деятельности учителя, которая, в конечном счете, определяет и все детали творческого процесса, выступая как его общая концепция. Затем должна осмысливаться этапная педагогическая задача, связанная с конкретным этапом педагогической деятельности в учебной или воспитательной сфере. Наконец, в каждом микроэлементе педагогического процесса должны осмысливаться постоянно возникающие ситуативные (частные) педагогические задачи [3].

Исследуя общепедагогические умения учителя, Р.М.Коянбаев считает, понятия «педагогическое мастерство» и «педагогическая задача» неразделимыми. «Чем выше ступеньки умений, тем больше в личной умелости каждого учителя научного знания, на основе которого находятся оптимальные (или близкие к ним) решения» [4].

Педагогическая задача — это неотъемлемая часть, фундамент, двигатель всего педагогического процесса. Исследуя педагогическое мастерство в решении педагогических задач, мы использовали следующее определение задачи Б. Ф. Спирина и М. Л. Фрумкина: задача — это «...результат осознания субъектом деятельности, цели деятельности, условий деятельности и проблемы деятельности (проблемы задачи)» [5].

В трудах В. А. Сластенина мы находим следующее определение педагогической задачи: «Под педагогической задачей... следует понимать осмысленную педагогическую ситуацию с привнесенной в неё целью в связи с необходимостью познания и преобразования действительности» [6].

Таким образом, педагогическое мастерство заключается в поиске наиболее эффективного решения среди существующих, рациональном анализе и отборе решений.

Ещё одним важнейшим аспектом педагогического мастерства является способность учителя привлечь к решению задачи самих воспитанников. В педагогике существует несколько классификаций педагогических задач. Нас интересует классификация, основанная на педагогических целях. В соответствии с этим, педагогические задачи делятся на:

- стратегические (достаточно стандартные задачи, решаемые большинством педагогов ежедневно);

- тактические (вытекают из стратегических, представляют собой часть решения стратегических задач);
- оперативные (возникают внезапно, в определенный, отдельно взятый, момент деятельности учителя).

Эффективность деятельности педагога определяется, прежде всего, тем, каким образом у него получается соотнести решения разных типов задач в комплексе. Особый интерес здесь вызывают оперативные педагогические задачи, так как они чаще всего носят внезапный характер и требуют от педагога высокого уровня развития теоретического и творческого мышления, сообразительности, быстрой реакции, а также немедленного принятия мер.

Как правило, при высоком уровне профессионализма педагог может иметь в своем арсенале набор способов решения задач и уметь применить его к соответствующей педагогической ситуации. Важно заметить, что для одной и той же педагогической задачи всегда может быть найдено не одно, а множество решений (нормативных способов) в зависимости от личной и профессиональной «Я-концепции» педагога.

Мастерство в решении разнообразных педагогических задач разного класса и уровня сложности зависит и от понимания и учета учителем индивидуальных психологических и возрастных особенностей детей. Если начинающий и неопытный учитель, как правило, при решении педагогической задачи намечает много способов ее решения, то достаточно опытный педагог, мастер не перебирает готовые варианты, а намечает реальную программу действий каждый раз заново, исходя из конкретных условий. Уровень педагогического профессионализма и мастерства напрямую определяется способами решения педагогических задач, но главным образом тем, в какой степени их решение опирается на теоретическое осмысление собственной деятельности. При этом уровни деятельности связаны с уровнями обобщения собственной практики, выработкой общей стратегии осуществления деятельности. Педагог лучше справляется с решением профессиональных задач, если он опирается на сильные стороны своей личности, в том числе мышления.

Педагогическое мышление учителя, прежде всего, проявляется в анализе информации, относящейся к решению задачи, т.е. ее условий, средств и способов решения. Средства и способы могут квалифицироваться как обязательные, рекомендуемые и даже запрещенные. Специфика педагогических задач в том и состоит, что информация, относящаяся к их решению, может не приниматься во внимание или игнорироваться педагогом ввиду его неопытности и по другим причинам. Квалифицированный отбор необходимой и достаточной информации - одна из детерминант, определяющих успех решения педагогических задач.

Причиной непрофессионального, интуитивного решения педагогической задачи является несформированность готовности учителя к ее квалифицированному теоретическому решению. Успех в педагогической деятельности зависит от того, как педагог умеет связать решение оперативных задач с тактическими и стратегическими. А это возможно только в том случае, если учитель отдает себе отчет в конечных результатах своей деятельности. В противном случае все задачи решаются как отдельные, не связанные между собой. Вот почему предмет преподавания для педагога никогда не должен выступать самоцелью. Как только предмет превращается в самоцель, у педагога происходит как бы смещение перспективы: деятельность теряет необходимое условие ее успешности - формирование целеустремленности у учащихся, т.е. стремление к получению предметного результата оттесняет решение более важных в воспитательном отношении задач.

Высокий профессионализм решения педагогических задач разного класса и уровня сложности основывается на знании психологии детей и законов коллективной жизни, учете возрастных и индивидуальных особенностей воспитанников. Но если начинающий и неопытный учитель при решении задачи намечает много вариантов, т.е. способов решения, то педагог продуктивной деятельности, мастер не перебирает готовые варианты, а намечает реальную программу действий каждый раз заново, исходя из конкретных условий.

Для отдельного педагога продуктивное решение творческой педагогической задачи состоит в том, чтобы, с одной стороны, максимально продуктивно решать собственные задачи, а с другой - "вписаться" в деятельность всего педагогического коллектива, членом которого он является. В свою очередь, продуктивное творчество педагогических коллективов имеет место во всех случаях, где искомый результат представляется за границей данной педагогической системы и лежит в последующей. Это позволяет отдельные педагогические мероприятия (урок, встречу, практическое занятие и т.п.) подчинить будущему. Предметом коллективного поиска при этом становятся способы: организации всего времени, отводимого на педагогический процесс; организации учебно-воспитательной информации, адресуемой учащимся в течение всего цикла обучения, года, месяца; организации преемственности и последовательности всех педагогических воздействий, которые обеспечивали бы самодвижение ученика к вершинам профессионализма; перевода ученика из объекта педагогических воздействий в субъект творческого общения, познания и труда; формирования у учащихся потребности в новых знаниях, интересах, выявлении способностей, поиске в них сильных сторон, обеспечивающих продуктивное саморазвитие.

Важнейшей предпосылкой профессионального продуктивного решения педагогической задачи при любой технологии является активно заинтересованное взаимодействие субъектов педагогического процесса - педагогов и воспитанников.

Педагог профессионал способен увидеть педагогическую задачу, самостоятельно сформулировать ее, проанализировать сложившуюся ситуацию и найти наиболее эффективные средства решения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Слостёнин В. А., Исаев, И.Ф., Мищенко, А. И. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. — М., 2001. — 512 с.
2. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М., 2003.
3. Азаров Ю. П. Тайны педагогического мастерства: учебное пособие. — М., 2004. — 432 с.
4. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. — М., 1990.
5. Костюк С. Г. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика. — 1988. — 304 с.
6. Слостёнин В. А., Исаев, И.Ф., Мищенко, А. И. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. — М., 2001. — 512 с.

**КӨК-САҒЫЗДЫҢ ТАМЫРЫНАН ПОЛИФЕНОЛДЫ БӨЛУ ЖӘНЕ
ҚҰРАМЫН, ҚҰРЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУ**

Г.Е.АЗИМБАЕВА

Б.М.ДИЯРОВА

А.К. КАМЫСБАЕВА

Ж.А. КӨШЕТОВА

*Қазақ мемлекеттік қыздар педогогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы*

Аңдатпа. Көк - сағыз – бақ - бақ тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. Бұл өсімдік Орта Азияда, соның ішінде Қазақстанда, Қырғыстанда және Өзбекстанда, Тянь-Шань тауының шығысында, Австралия және Тасмания аралдарында өседі.

Дәрілік өсімдіктің түрлері көп. Соның ішінде күрделігүлділер тұқымдасына жататын – Көк сағыз. Халық медицинасында басқа түрлерімен қатар көк сағыз түрі де кеңінен қолданылады. Оның дәрілік құндылығы туралы мәліметтер әлі толық зерттелмеген. Дегенмен де оның тамырындағы каучукті бөліп алу жұмыстары АҚШ-та, көрші Ресейде жүргізіліп жатыр. Сондықтан да осы өсімдіктің химиялық құрамын толығырақ зерттеп, фармакология үшін оның құндылығын ғылыми түрде анықтау қажет. Көк сағыз химиялық құрамы біздің алдыңғы жұмыстарымызда анықталған. Көк сағыз өсімдігінің құрамындағы биологиялық белсенді заттар яғни, полифенол, флавоноид, илегіш заттар, пектинді заттар, кумариндер және антоциандар бар екендігі анықталды. Бұл биологиялық белсенді заттардың ішінде полифенолдың үлесі жоғары. Ол 6,70%-ды құрады.

Полифенолдар – көптеген әртүрлі өсімдіктің қарапайым компоненті, сонымен қатар өсімдіктің екіншілік метаболиті екендігі белгілі Бұл мақалада көк сағыз тамырынан бөлінген полифенолдың алу жолы және құрамы зерттелген. Бөлінген полифенол ИҚ-Фурье Impact 410 “Nicolet” маркалы ИҚ спектрометрінде КВг таблеткасымен жазылды. Балқу температурасын «Voetius» электронды қыздырғыш аппаратында анықталды.

**STUDY OF THE STRUCTURE OF POLYPHENOL AND COMPOSITION THE
TARAXACUM KOK-SAGHYZ RODIN**

G.E.AZIMBAYEVA

B.D. DIYAROVA

A.K. KAMYSBAYEVA

J.A. KUSHETOVA

*Kazakh State Women Pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

Annotation. Taraxakum kok sagyz Rodin - a herb of many years' grass that belongs in the garden. This plant grows in Central Asia, including Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, east of Tien Shan, Australia and Tasmania. There are many kinds of medicinal plants. Including the genus Blueberry - Blue chewing gum. In folk medicine other types of blue chewing gum are widely used. Her medicinal value data has not yet been fully studied. However, the rubbing of its roots is being carried out in the United States and neighboring Russia. Therefore, it is necessary to study the chemical composition of this plant and to determine its value for pharmacology in scientific terms. The chemical chemistry of chewing gum is found in our previous work. It has been established that the chestnut plant contains biologically active substances, such as polyphenols, flavonoids, tanning substances, pectinic substances, gumers and anthocyanins. Among these biologically active substances, the proportion of polyphenol is high. It was 6.70%. It is known that polyphenols are a simple component of many different plants and also shown in this an article as like secondary

metabolism. This article examines the pathway and composition of polyphenols separated from the gum root. The split polyphenol was recorded by the KBr tablets on IR-Fourier Impact 410 IR-spectrometer "Nicolet". Melting temperature was determined on the "Boetius" electronic heater.

Тірек сөздер: Көк - сағыз, экстракция, кумарин, полифенол.

Кіріспе

Көк-сағыз (*Taraxacum kok-saghyz Rodin*) күрделігүлділер тұқымдасының бақ-бақ түріне жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. Бұл өсімдік Орта Азияда, соның ішінде Қазақстанда, Қырғыстанда және Өзбекстанда, Тянь-Шань тауының шығысында, Австралия және Тасмания аралдарында өседі.

Өсімдіктің негізгі көлемін тамыр және жапырақтар құрайды. Көк-сағыздың тамыры тік, жан жағына жай тармақталған, жақсы дамыған тамырдың тармақтары 1,5-2 см-ге жетеді. Жапырағы тығыз, жылтыр, көк-сұр түсті жабынды болады. Сабағы қысқа.

Бұл өсімдіктің дәрілік құндылығы туралы мәліметтер әлі толық зерттелмеген. Дегенмен де оның тамырындағы каучукті бөліп алу жұмыстары АҚШ-та, көрші Ресейде жүргізіліп жатыр. Сондықтан да осы өсімдіктің химиялық құрамын толығырақ зерттеп, фармакология үшін оның құндылығын ғылыми түрде анықтау қажет [1].

Көк сағыз химиялық құрамы біздің [3,4,5] жұмыста анықталған. Көк сағыз өсімдігінің құрамындағы биологиялық белсенді заттар яғни, полифенол, флавоноид, илегіш заттар, пектинді заттар, кумариндер және антоциандар бар екендігі анықталды. Бұл биологиялық белсенді заттардың ішінде полифенолдың үлесі жоғары. Ол 6,70%-ды құрады.

Полифенолдар – көптеген әртүрлі өсімдіктің қарапайым компоненті, сонымен қатар өсімдіктің екіншілік метаболиті екендігі белгілі [2].

Полифенолдар тағамдық өнімде көп мөлшерде пияздан, алмада, шайда, қызыл жүзімде, жүзім шырында, таңқурайда, мүкжидекте және кейбір жаңғақтарда болады. Олар дерматология мен косметологияда псориаз, витилиго, қабыну мен жазылуға емдік мақсатта қолданылады [3].

Полифенолдар адам терісін күн сәулесінен, озон және басқа да токсиндерден қорғап, қартаюдың алдын алады. Мүкжидекті тістің қызыл иек ауруларында, бүйрек ауруларында пайдалануға болады. Канадалық ғалымдардың зерттеулерінде полифенолдар қызыл шараптың құрамында болады да, тістің қызыл иектерінің ауруларын емдеуде маңызы зор екендігін анықтаған [4].

Зерттеудің мақсаты: Көк сағыздың жер асты бөлігінен полифенолды бөлу және құрамын, құрылысын зерттеу.

Зерттеу объектісі ретінде 2016 - 2017 жылдың қыркүйек-қазан айларында Кіші Алматы шатқалынан жинап алынған Көк - сағыз өсімдігі алынды.

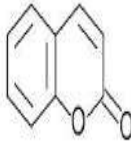
Тәжірибелік бөлім

Көк сағыз тамырынан полифенолды бөлу

Полифенолдарды бөлу үшін алдымен 50г шикізатты 250мл 70% -дық спиртке кері салқындатқышқа 2 сағатқа қояды. Алынған сүзіндінің ерітіндісін тоңазытқышқа -8⁰С тұрақты температурада бір тәулікке қояды. Ерітіндіні Шотта фильтрі арқылы сүзеді. Содан соң ерітіндіні 40⁰С температурада төрттен бір бөлігін буландырамыз, біраз бөлігі буланып болған соң, үстіне этилацетат құйып тағы да буландырады. Бөлінген полифенолдың шығымын есептейді [5].

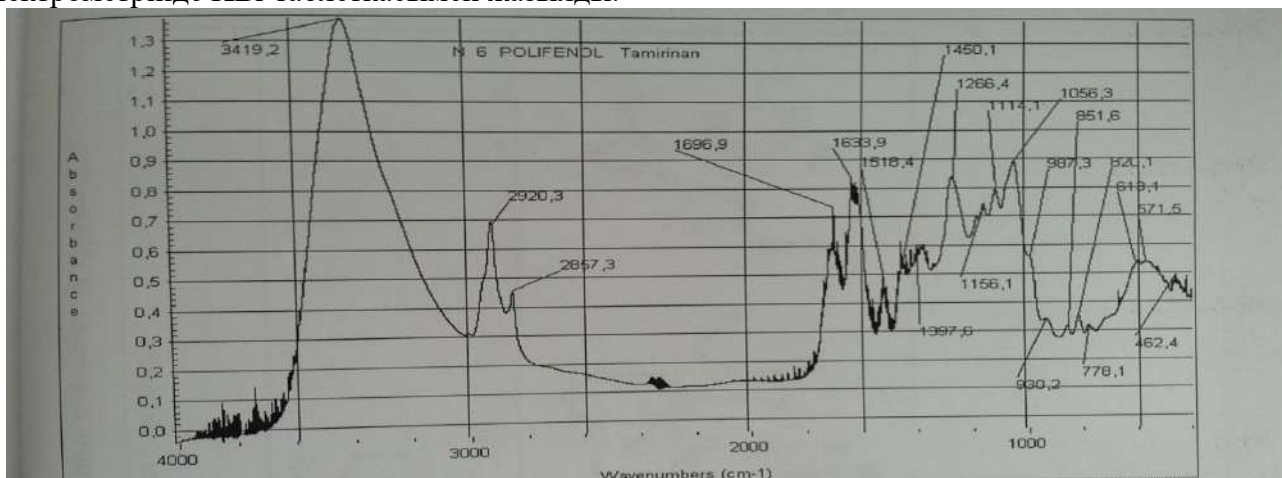
Көк сағыз тамырынан бөлінген полифенолдың құрамындағы көміртек және сутектің мөлшері микроанализ әдісімен, ал балқу температурасы «Boetius» электронды қыздырғыш аппаратында анықталды. Зерттеу нәтижесі 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. Көк сағыздың тамырынан бөлінген полифенолдың микроанализдік көрсеткіші

	Көк-сағыз	Шығымы %	Т Балку °C	Брутто Формуласы	Есептелінген %		Табылған %	
					С	Н	С	Н
	Тамыры	1,0	65	C ₉ H ₆ O ₂ 	73,97	4,11	73,00	4,09

1-кестеде көрсетілгендей Көк-сағыз тамырынан бөлінген полифенолдың формуласы C₉H₆O₂. Бұл кумаринге тән. Оның түсі ашық қоңыр, кристалды зат. Балку температурасы 65⁰C.

Бөлінген кумариннің инфрақызыл спектрі ИҚ-Фурье Impact 410 “Nicolet” маркалы ИҚ спектрометрінде KBr таблеткасымен жазылды.

1-сурет. Көк-сағыз тамырынан бөлінген кумариннің ИҚ-спектрі

1-суретте көрсетілгендей ИК спектрі 1750 - 1700см⁻¹ сіңірілу аймағы кумариннің (-C=O-) тобына сәйкес келеді [6]. Сіңіру аймағы 1620-1470см⁻¹(-C=C-) ароматты сақинаға тән болса, ал 1720 см⁻¹ пиронға сәйкес келеді. 1720 см⁻¹ (C=O) α - пиронға сәйкес келеді [7]. 1660 см⁻¹ - пиронның карбонил тобы, 1625-1580см⁻¹ ароматты ядро тербелісі, 1100-1010 см⁻¹ пиразонды сақина тербелісі, 998-1005 см⁻¹ қант копонентінің агликон мен О-гликозидті байланысқанын көрсетеді. 1610 см⁻¹ – бензол сақинасындағы қос байланыстың валеттілік тербелісі сәйкес келеді [8].

Қорыта келгенде Көк-сағыздың тамырынан полифенол бөлініп алынды. Бөлінген полифенол кумарин тобына жататыны физика-химиялық зерттеулер нәтижесінде дәлелденді. Полифенолдың шығымы 1,0 %-ды құрады.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Методы определения редуцирующих веществ. Межгосударственный совет по стандартизации, метрологии и сертификации — Минск: 2005. — 71 с.
2. В. С. Ягодка. Лекарственные растения в дерматологии и косметологии. — М.: Мир, 2008. — 98с.
3. Азимбаева Г.Е., Диярова Б.М. Көк-сағыз өсімдігінің химиялық құрамын зерттеу // «ҒЫЛЫМ және БІЛІМ -2013» атты халықаралық VIII ғылыми конференция – Астана, 2013.- С.120-123
4. Диярова Б.М., Ералиева Н.М. «Білімді ұрпақ – ел ертеңі»/ атты V республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция – Алматы, 2018- С.
5. Диярова Б.М., Шабар Н.М. «Білімді ұрпақ – ел ертеңі»/ атты V республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция – Алматы, 2018- С.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

6. Бурашева Г.Ш., Ескалиева Б.Қ., Үмбетова А.К. «Табиғи қосылыстар химиясының негіздері» Алматы:2013.-22с.
7. Соколова Н.С. и др. Дикорастущие и культурные растения в народной медицине: лечение травами, рецепты приготовления отваров и настоев из трав. — М.: Кооператив «ВУЗ» совместно с ММА, 2000. — 58 с.
8. Методы определения редуцирующих веществ. Межгосударственный совет по стандартизации, метрологии и сертификации —Минск: 2005. —71 с.
9. Коноплёва М.М. Фармакология: Природные биологически активные вещества – Москва: Витебск 2007.-272с.
10. Ескалиева Б.Қ. «Фитопрепараттар және табиғи биологиялық белсенді заттардың химиясы» Алматы: 2013.- 88с.
11. Суербаев Х.А, Джексенов М.К, Шалмагамбетов М, Насиров Р. Органическая химия. Справочное руководство. —Алматы: Ғылым 2003. —С.89-11

КРАХМАЛ ҚҰРАМДАС ШИКІЗАТТАН ЭТИЛ СПИРТІН АЛУ ӘДІСІ

Г.Е. Азимбаева
Ж.А. Кошетова
А.К. Қамысбаева
Б.М. Диярова

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
azimbaeva_g@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада күріш жармасының химиялық құрамы мен элементтік мөлшері анықталды. Күріш жармасын ашытудың қолайлы жағдай анықталды. Алғашқы айдалған спирттің концентрациясы -8-10%. Шикі спирттің құрамындағы қоспаларды тазалау үшін активтелген көмір, цеолит, силикогель, бетонит қолданылады, сусыздандыру үшін сусыз кальцийдің оксиді және натрий металы қолданылады. Этил спирті 1 кг күріш жармасынан 2-2,5л 86-90% этил спирті алынды. Алынған этил спиртінің құрамы газды-хромато-масс-спектрометрия құрылғысымен анықталып, ГОСТ мемлекеттік стандартқа сәйкестендірілді

Кілт сөздер: Күріш жармасы, спирт, шикізат, күнжара, крахмал

A METHOD OF PRODUCING ETHANOL FROM RAW MATERIALS KRAKHMALNY

G.E Azimbaeva
Zh.A. Koshetova
A.K. Kamysbaeva
D.M. Diyarova

*Kazakh State Women's Pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
azimbaeva_g@mail.ru*

Abstract: The article gives the definition of the chemical composition and content of elements of the rice seed. The optimal conditions for fermentation from the rice slicks were also determined. To clean the impurities, activated carbon, zeolite, silica gel, and concrete were used .. And anhydrous calcium oxide and sodium methoxide were used for dehydration. 1 kg of the rice section obtained 2-2.5 liters of ethyl alcohol, the concentration of the alcohol obtained is 86-90%. The composition of ethyl alcohol is determined on a gas chromatograph instrument by a mass spectrometer and rectified by the state standard.

Keywords: Rice, spirits, raw materials, sunflower, starch.

Кіріспе. Қазіргі таңда спирттің көп мөлшері синтетикалық каучук өндіргенде, фотоленка және қағаз өндірісінде, күрделі эфир өнеркәсібінде, ликер, арақ өндірісінде, фармацевтика, парфюмерия өндірісінде және көптеген тағы басқа өндірістерде қолданады. Этил спирті арақ-шарап өндірісінде, тамақты ароматтауда қоспа ретінде тамақ өнеркәсібінде қолданылады. Этил спирті өте жақсы ерітінді, этанол көптеген материал желім, кір жуатын, бояулар, дәрілік препарат еріткіштердің синтезі үшін этанол субстрат қызметін атқарады, синтетикалық талшықтарды алуда шикізат болып табылады [1, 2, 3].

Этил спирті спиртті сусын түрінде ежелгі Ресейде алғаш рет алынғаны туралы «Виатской летописи» XI ғасыр деректерде жазылған Кремль қаласында XI ғасырдан бастап вино өндіріу жолға қойылған. XIV ғасырда шарап спиртінің өндірісі Батыс Еуропа және Ресейде қарқынды дамыған. Этил спирті су мен шарап араласқан ертіндіні қыздыру арқылы қайта айдау жолымен, нан шарапы деп аталатын этил спирті алынған. Спирт алу процесінің теориясы мен практикасына шетелдік ғалымдар Ш.Марийс (Франция), Е.Киришбаум (Германия), Шугавара (Жапония), Р.Керр (Англия), сондай-ақ В.А.Смирнов, В.Н.Стабников, Д.Н.Климовский, В.Н.Швец, В.В. Кафаров және басқалар көп үлес қосты.

Сулы спиртті ертінділердің құрылысы, теориясы мен физика-химиялық қасиеттері, спиртті суладан айдау және спиртті ректификациялау бойынша Д.И.Менделеев, А.Н.Дорошевский және басқалар еселі жұмыстар жүргізді. Француз ғалымдары Е.Сорель, Э.Барье Спиртті қоспалардан тазарту теориясы мен әдістерінің негізін салды.

Спирт өндірісінің дәстүрлі шикізаты екі түрге бөлінеді: крахмалқұрамдас (дән, картоп) және қантқұрамдас (күнжара).

Спиртті пайдаланатын 150 шақты өндіріс түрлері белгілі. Қазіргі таңда негізгі крахмалқұрамдас шикізатқа әртүрлі дәндердің түрлері жатады. Негізінен, спирт кез-келген дәнді дақылдың дәнінен алынуы мүмкін, бірақ жалаңаш тұқымдылыр (бидай, қарабидай, жүгері) ерекше маңызға ие, себебі оларды (сұлы, арпа, тары) өңдеуге еңбекті көп қажетсінбейді. Сондықтан тиімді [4].

Дәндердің анатомиялық құрылысы, химиялық құрамын отандық және шет елдік ғалымдар жақсы зерттеген [5,6,7,8].

Сондықтан этил спиртін биохимиялық әдіспен өндіруде инулинқұрамдас өсімдіктерді пайдалану тиімді болып табылады. Себебі, отандық және әлемдік нарықта өнімнің бәсекелестік қабілетін және сапасын жоғарылату бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Қазақстан күрішті 400-500 мың тонна көлемде өндіре алады. Кластерлік негізде күріш өндірісінің дамуы бірінші кезекте күріш өңдеу өнеркәсібінің қалдықтарын толық пайдалануға, күріштің дән ұсағы, күріш ұнтағы, қауызы. Күріш өндірісінің бәсекеге қабілеттілігін және алынған өнімдердің сапасын арттыруда, ұсақталған күріштен крахмал өнімдерін алу үшін терең өңдеу мен оның қалдықтары өндірісінің маңызы зор.

Спирт алу үшін ұсақталған күріштен алынған ұнды және күріш салысын өңдеуде 14%-ға дейін алынатын күріштің ұнтағын пайдалануға болады. 10 кг күріш ұнынан немесе ұнтағынан 4,2 л спирт алуға болады. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін елімізде мұндай қалдықтарды өңдейтін кәсіпорындар жоқтың қасы.

Күріш салысын өңдеу кезінде 12-14%-ға дейін алынатын күріш қауызын пайдалану перспективалы болып есептеледі, себебі одан жылу өткізбейтін және құрылыс материалдары мен электрон өнеркәсібінде қолданылатын кремний алынады. Жыл сайын өзінің құрамында 15% кремний, 80% органикасы және 5%-ға дейін калий, магний фосфоры және кальцийі бар 5 мың тоннаға дейін қауыз жиналады.

Спирттің 5% аз емес крахмалдан немесе қанттан тұратын өнімдерден өндіріледі. Бидай мен жүгеріде крахмал мөлшері-50-70% құраса, ал арпада -40%, күріштің дәнінде - 80% дейін, картоп -20 %, қант қызылшасында - 11-22%, көптеген жеміс жидекте - 4-8-18% құрайды. Сондықтан спиртті күріштен өндіру жоғары сапалы болып табылады [9,10].

Күріш экономикада өте маңызды рөл атқарады. Астық мәдениетінде бидайдан кейінгі екінші орынды алады.

Спирт алу үшін күріштің келесідей көрсеткіштері қолданылады: ылғалдылығы 13,6%, крахмалдылығы 82%. Күрішті ұнтақтауда, майдалауда, қайнатуда және қанттандыруда келесідей нәтижелерді алады:

- майдаланған күрішті сапалық анықтауда сандық ылғалдылығының қалдығы орташа мәнге ие болады;

- зерттелген сынамадағы піскен массасы – жартылай күріш түйірінің құрамы қою сары түсті, жартылай сұйық, жылтыр;

- құрғақ заттардың саны қанттандырылған массасының 16% құрайды;

- сусланың қышқылдылығы шекті сызыққа жетпеді.

Әрі қарай күріштің сусланы ашыту барысында ашытқысы *Saccharomyces cerevisiae* штамм ДМ -2ВКПМ –У-3415 қолданылды [11].

Тәжірибелік бөлім.

Зерттеу жұмысының мақсаты күріш жармасынан этил спиртін алу болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде Қызылорда облысы және Бақанас елді мекенінің күріш жармалары алынды.

Зерттеу жұмысында қалдықсыз технологияны қолдана отырып, этил спиртін алудың технологиялық үлгісін жасау болып табылады.

Алынған шикізат яғни күріш жармасы: таза, құрғақ болуы қажет. Технологиялық процестер үшін пайдаланатын ауыз суына қойылатын талаптар: кермектілігі (>7) орташадан төмен, микробиологиялық тұрғыдан таза болуы керек. Спирт өндірісінде пайдаланатын судың қышқылдылығы рН=4,5-5,5 аралығында болуы тиіс. Крахмал өнімдерінің ыдырауы қышқылдық ортада тереңінен және тезірек жүреді. Сілтілік және бейтарап орта қышқылдық бактериялардың өсіп өнуіне жағдай тудырады. Сілтілік ортада ашу, глицерин тұзу бағытында жүреді. Шикізатты ашытуға бидай өскіні қолданылды. Ашытқының құрамында *Saccharomyces cerevisiae*, эмульгатор (*Sorbitan monosterate E491*) қоспалары бар.

Крахмалқұрамдас шикізаттардың микроэлементтердің мөлшері атом-эмиссионды жартылай сандық спектрлік анализ әдісімен «Analyst 400» приборында анықталды.

Сондай-ақ макроэлементтердің мөлшері төменгі вакуумдағы электронды микроскоп–JSM-6510LA приборында анықталды. Зерттеу нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

Күріш жармасының құрамындағы белок Къельдаль әдісімен анықталды. Клетчатка А.Е. Ермаковтың модификациясы бойынша салмақтық әдіспен анықталды. Құрамындағы шикі май мөлшері Сокслет аппаратының көмегімен салмақтық әдісімен анықталды. Сондай-ақ ылғалдылығы мен күлділігі гравиметриялық әдіспен анықталды. Зерттеу нәтижесі 2-кестеде келтірілген.

Күрішті ашытуға бидайды қолданған дұрыс. Бидайды 200-300 г аналитикалық таразыда өлшеп алып, жуып тазалап бір күн суда қалдырады. Келесі күні тақтайдың үстіне біркелкі етіп жайып, қайта-қайта тамшылатып су сеуіп отырады. 2-3 күннен кейін биіктігі 5-6 см болатын жасыл өскін дайын болады. Осы алған өскінді ұсақтап турап, бидайдың өскін сүті ретінде қолданады. Бұл қоспаны езіп, араластырып, оған үш есе көп мөлшерде су құйып 60-65⁰С температурада біркелкі сұйықтық алу үшін 10 минут араластырады. Осы түзілген өнім өскін сүті, оның құрамында ферменттер еріген күйде белсенді түрде кездеседі. Ашытқының құрамында *Saccharomyces cerevisiae* эмульгатор қоспалары бар. Ашыту бөлме температурасында 20-22⁰С 3-4 аптаға қойылды. Күніне бір-екі рет шайқап қою қажет.

Ашыту процесі кезінде алдын-ала жуып, тазаланған, салмағы өлшенген күріш жармасы шикізат ретінде алынды. Күріш жармасы мен суды араластыруда белгілі бір қатынастарда 1:4, 1:8, 1:12 жүргізілді. Бұл жерде тиімді қатынас 1:12 болды. Себебі күріш жармасы суды өте көп сіңіреді. Яғни 0,5кг алып, оның үстіне 1:12 қатынаста су құйылып, 80-100⁰С температурада қайнатылып пісірілді. Дайын болған шикізатты суытылып температурасы 55-58⁰С температураға төмендеген кезде қантпен араластырылады. 30-40⁰С температураға дейін салқындаған кезде үстіне белгілі бір қатынаста алдын-ала даярланған бидай өскін сүтін салып, ауасыз ашытылды. Алғашқы айдалып алынған шикі спирттің концентрациясы 8-10% және 5200 мл шикі спирт алынды. Алынған спирттің құрамында байланысқан майлар, күрделі эфирлер, альдегидтер және т.б. заттар. Қоспалардан тазалау үшін адсорбенттер (активтелген көмір, каолин, катионит, анионит) қолданылды. 500мл шикі спиртке 16г активтелген көмірден қосылды. Айдалып шыққаны 440 мл, ал қалғаны қалдық. Сондай-ақ сусыздандыру үшін яғни спирттің концентрациясын арттыру үшін сусыз кальцийдің (II) оксиді қолданылады. Зерттеу нәтижесі 1-сызбанұсқада келтірілген.

Алынған спирттің құрамын газды-хромато-масс-спектрометриялық әдіспен анықталып, спирттің сапасы мемлекеттік стандартқа сәйкестендірілді. Зерттеу нәтижесі 3,4-кесте мен 1,2-суретте келтірілген.

Тәжірибеде алынған нәтижелерді талқылау.

Зерттеу нәтижесінде 13 микроэлемент анықталынды. Олар: темір, алюминий, марганец, титан, стронций, мыс, никель, молибден, вольфрам, мырыш, күміс, хром, қорғасын.

1-Кесте. Күріш жармаларының құрамындағы макроэлементтерінің мөлшері

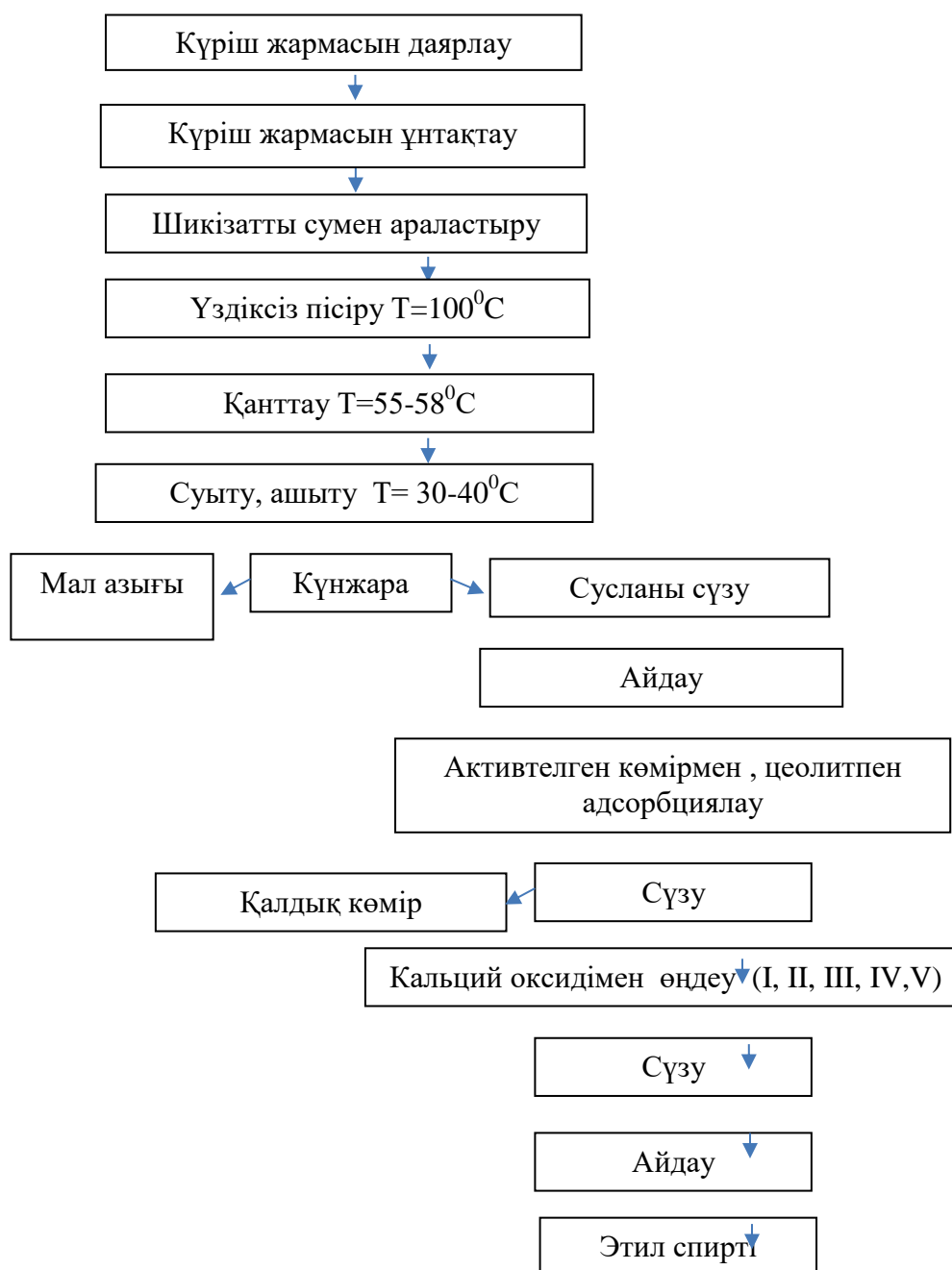
№	Элемент Шикізат	C	O	Mg	P	S	K	Ca	Si
1	Қызылорда облысының күріш жармасы	58,22	40,75	-	0,41	-	0,12	-	0,29
2	Бақанас облысының күріш жармасы	60,38	35,37	0,51	2,04	0,39	1,07	0,24	-

Зерттеу нәтижесінде 8 элемент анықталды. Қызылорда облысының күріш жармасында 5 элемент, Бақанас облысының күріш жармасында 7 элемент анықталды.

2-кесте. Күріш жармасының химиялық құрамы

№	Элемент	Белок %	Май %	Клетчатка, %	Крахмалдылығы, %	Білгалдылығы %	Күлділігі %
1	Қызылорда облысының күріш жармасы	10,00	2,00	2,62	53,60	2,48	0,35
2	Бақанас облысының күріш жармасы	9,86	1,96	2,56	53,40	2,73	0,40

2-кестеде мәліметтеріне сүйенсек, Қызылорда күріш жармасының құрамындағы белок, май, клетчатка крахмалдың мөлшері Бақанас күріш жармасына қарағанда жоғары екендігін анықталды. Анықтау барысында күріш жармасының құрамындағы крахмалдың мөлшері жоғары екендігін байқауға болады. Бұл астық тұқымдастардан тағамдық этил спиртін алуда өте маңызды орынға ие. Сондықтан ғылыми жұмыста күріш жармасынан этил спиртін алуда қажетті шикізат болып табылады [10]

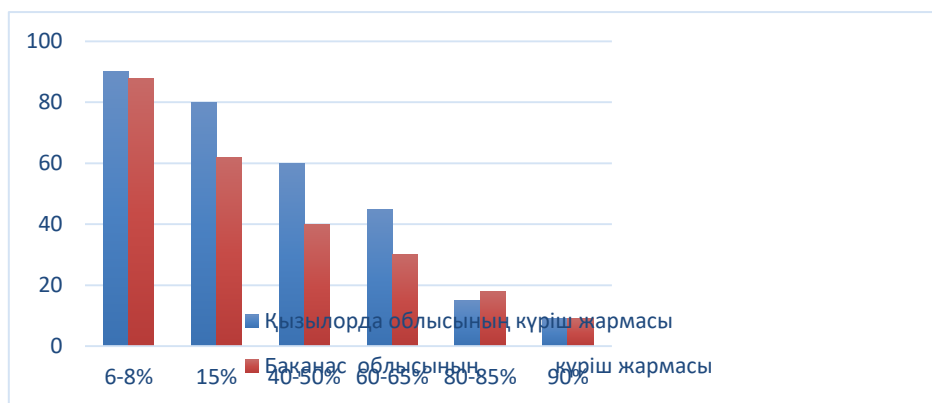
Сызбанұсқа 1. Этил спиртін алудың технологиялық үлгісі

Алғашқы айдалған өңделмеген шикі спирттің құрамындағы күрделі эфирлердің мөлшері 48-53 мг/дм³ аралығында болады.

Оны активтелген көмір, цеолиттен өткізіп айдалған спирттердің концентрациясы 20% артып, күрделі эфирлердің мөлшері, 36-44 мг/дм³ дейін азайды.

Осы спиртті 1 рет кальций оксидімен өңдеп, айдаған кезде спирттің концентрациясы 30-42% артады. Ал оның құрамындағы күрделі эфирлердің мөлшері 26-31 мг/дм³ аралығында болады.

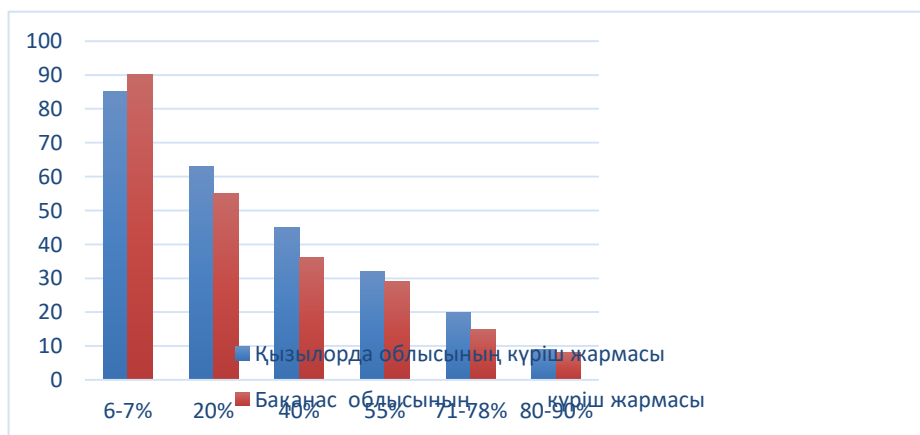
Ал кальций оксидімен 2-3 рет өңдеп, қайта айдағанда спирттің концентрациясы 53-78% артып, күрделі эфирлердің мөлшері 15-19 мг/дм³ азаяды. Төртінші рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдаған кезде спирттің концентрациясы 80-90% артып құрамындағы күрделі эфирлердің мөлшері 12-13 мг/дм³ азаяды. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1 – диаграммада келтірілген.

1-диаграмма. Күрделі эфирдің спирт концентрациясына тәуелділігі.

Алғашқы айдалған өңделмеген спирттің құрамындағы күрделі эфирдің мөлшері 85-90 мг/дм³ аралығында болды. Оны активтелген көмір, цеолиттен өткізіп айдалған спирттердің концентрациясы 20% артып, күрделі эфирдің мөлшері 55-64 мг/дм³ аралығында болды. Осы спиртті 1-рет кальций оксидімен өңдеп айдаған кезде спирттің концентрациясы 30-40% артады. Ал оның құрамындағы байланысқан майлар мөлшері 36-45 мг/дм³ азаяды.

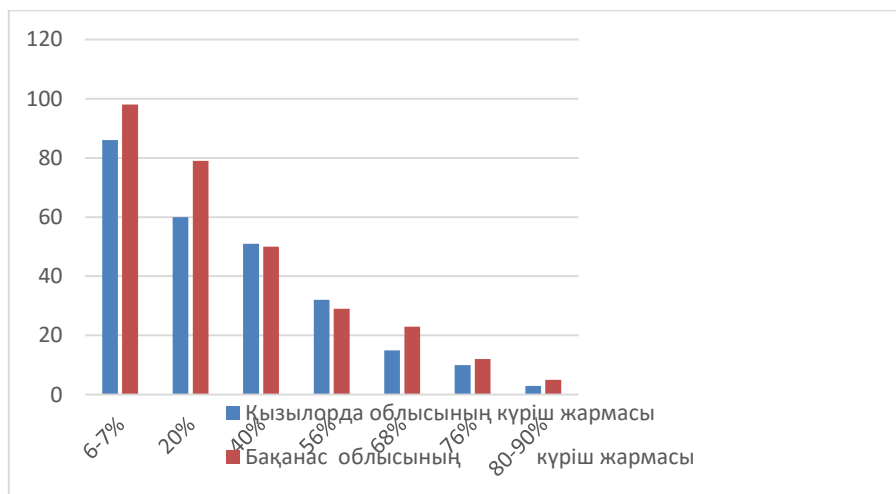
Ал 2-3 рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 53-11% артып, күрделі эфирдің мөлшері 15-19 мг/дм³ азаяды. Төртінші рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 80-90% артып құрамындағы күрделі эфирдің 12-13 мг/дм³ азаяды. Сонымен қатар, спирт құрамындағы байланысқан майлардың мөлшері спирт концентрациясына тәуелділігіне қалай өзгертіндігі 2-ші диаграммада көрсетілген.

2-диаграмма. Байланысқан майлардың спирт концентрациясына тәуелділігі

Алғашқы айдалған өңделмеген спирттің құрамындағы байланысқан майлар мөлшері 85-90 мг/дм³ аралығында болды. Оны активтелген көмір, цеолиттен өткізіп айдалған спирттердің концентрациясы 20% артып, байланысқан майлар мөлшері 55-64 мг/дм³ аралығында болды. Осы спиртті 1-рет кальций оксидімен өңдеп айдаған кезде спирттің концентрациясы 30-40% артады. Ал оның құрамындағы байланысқан майлар мөлшері 36-45 мг/дм³ азаяды.

Ал 2-3 рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 53-11% артып, байланысқан майлар мөлшері 15-21 мг/дм³ азаяды. Төртінші рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 80-90% артып құрамындағы байланысқан майлар мөлшері 8-9 мг/дм³ азаяды. Сонымен қатар, спирт құрамындағы альдегид мөлшерінің спирт концентрациясына тәуелділігіне қалай өзгертіндігі 3-ші диаграммада көрсетілген.

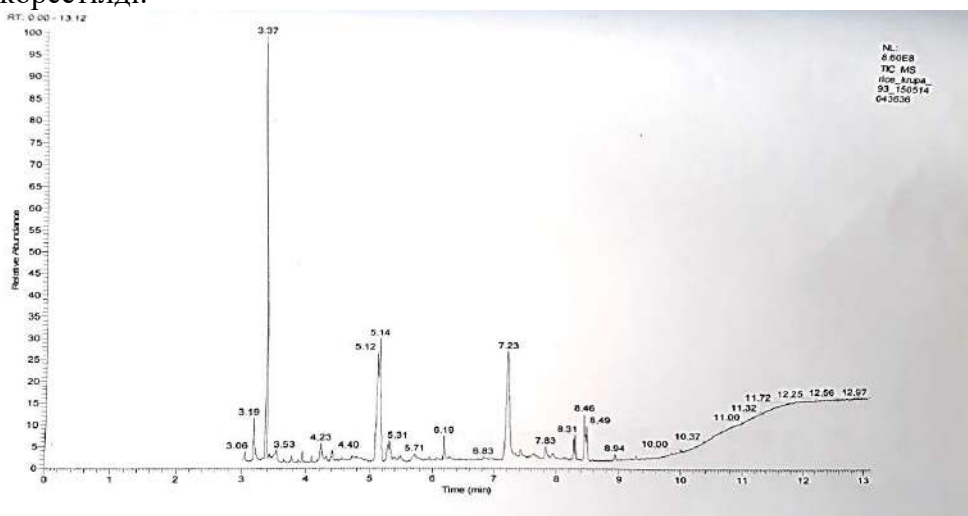

3-диаграмма. Альдегид мөлшерінің спирт концентрациясына тәуелділігі

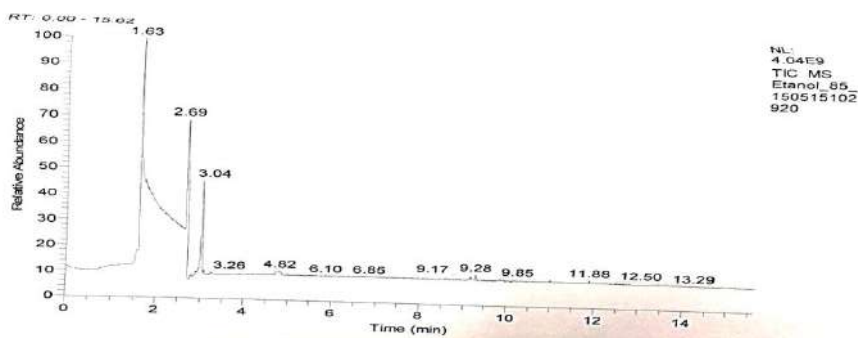
Алғашқы айдалған өңделмеген спирттің концентрациясы 4-8%. Оның құрамындағы альдегидтің мөлшері 94-98 мг/дм³ аралығында болды. Оны активтелген көмір, цеолиттен өткізіп айдалған спирттердің концентрациясы 20% артып, альдегид мөлшері 40-70 мг/дм³ аралығынла болды. Осы спиртті 1-рет кальций оксидімен өңдеп айдаған кезде спирттің концентрациясы 30-40% артады. Ал оның құрамындағы альдегид мөлшері 33-60 мг/дм³ азаяды. Ал 2-3 рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 56-76% артып, альдегид мөлшері 9-22 мг/дм³ азаяды. Төртінші рет кальций оксидімен өңдеп қайта айдағанда спирттің концентрациясы 80-90% артып құрамындағы альдегид мөлшері 4-5 мг/дм³ төмендеді. Демек таза спирт алынды.

Бақанас күріш жармасынан алынған шикі спирт концентрациясы 30% және 60% Қызылорда күріш жармасының құрамы Thermo fisher scientific, TRAGE 1310-ISQL маркалы газды хромато-масс-спектрометриялық әдіспен анықталынды. Анықтау нәтижесінде концентрациясы 30% шикі спирттің құрамында 50-320⁰С температурада 15 минут аралығында алдыңғы 5 минутта ұшқыш заттар этанол, пропан көрінді. Одан әрі қарай 1,1- диметокси, фурфурол, 2-гидроксиклопент, -2-ен-1-он, лимнонен, γ –терпинен, 5-гидроксиметилфурфурол, β-D-лицопира-ноз, 1,6 –ангидро, коффейн қоспалары болатындығы анықталды.

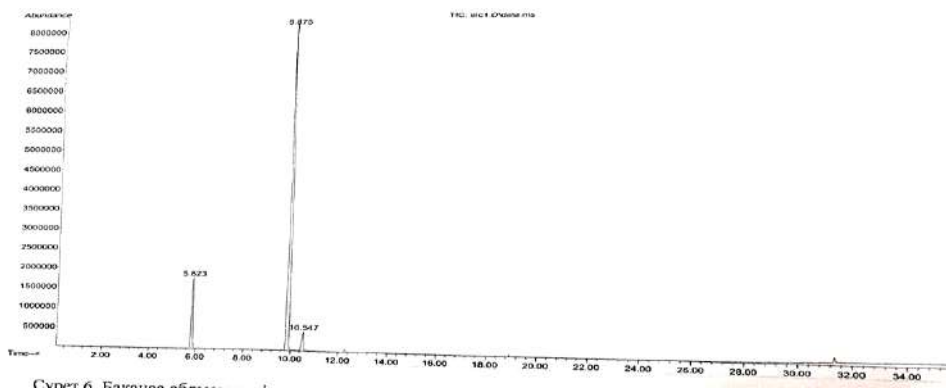
Зерттеу нәтижесінде күріш жармасының 30%-60% шикі спирттің құрамындағы қоспалар анықталып, құрылыстары ГОСТ стандартқа салыстырылды. Олар негізінен альдегидтер, байланысқан майлар, күрделі эфирлер, карбонилді қосылыстар тобына жататын заттар болып табылады. Бақанас күріш жармасынан алынған 30% шикі спирттің хроматограммасын 1-суретте көрсетілді.

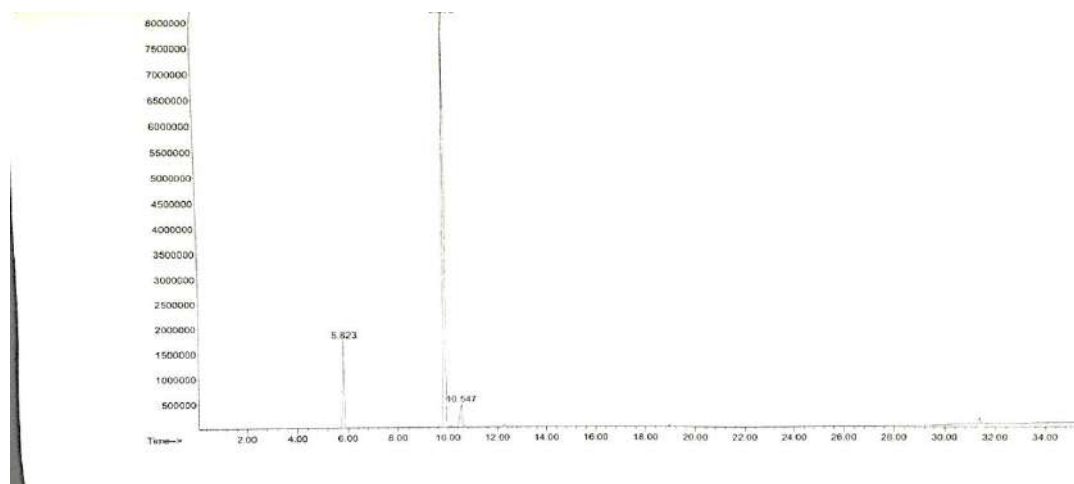
Сурет- 1. Бақанас күріш жармасынан алынған 30% шикі спирттің хроматограммасы

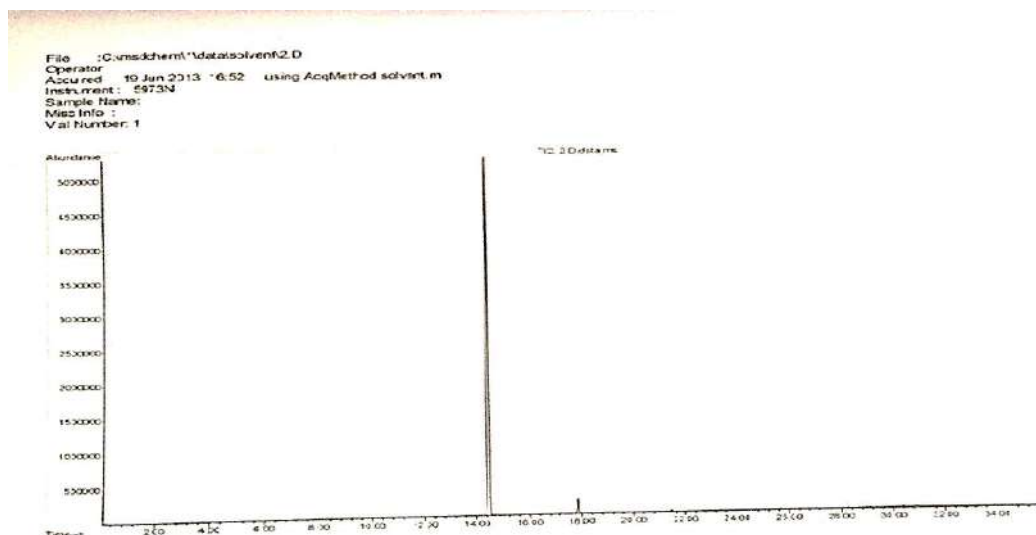
Сурет- 2 Қызылорда күріш жармасынан алынған 60% шикі спирттің хроматограммасы
 Бақанас, Қызылорда күріш жармасынан алынған 30%-60% шикі спирттердің құрамындағы қоспалардан толық арылту үшін тағы 2-3 рет кальций оксидімен айдау қажет. Өңделгеннен кейінгі спирттің концентрациясы 80-90% артып, альдегид мөлшері 4-5 мг/дм³, байланысқан майлар 8-9 мг/дм³, күрделі эфирлер 12-13 мг/дм³ азаяды. Демек таза спирт алынды. Олардың хроматограммасын 3-4 -5-суреттерде көрсетілді.

Сурет- 3 Бақанас облысы күріш жармасынан алынған 80% спирттің хроматограммасы

Сурет- 4. Қызылорда облысы күріш жармасынан алынған 86% спирттің хроматограммасы

Сурет- 5. Бақанас күріш жармасынан алынған 90% спирттің хроматограммасы Қорытынды.Этил спиртін алу үшін құрамында 53,40-53,60% крахмалы бар күріш жармасы қолданылды. Күріш жармасының химиялық құрамы мен элементтік мөлшері анықталды. Күріш жармасын ашытудың қолайлы жағдай анықталды.

Этил спирті 1 кг күріш жармасынан 2-2,5л 80-90% этил спирті алынды. Алынған этил спиртінің құрамы газды-хромато-масс-спектрометрия құрылғысымен анықталып, ГОСТ мемлекеттік стандартқа сәйкестендірілді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. РЖ Хим.0016-19Р1.302.Производство синтетического этилового спирта методом прямой гидротации в 1976-1980 г.г./Тереньтев В.С ./Башк.Хим.ж.-1999.-6.№4.-с.70-72,88.-Рус.
2. Курбатова В.И., Римарева Л.В., Трифонова В.В., Воробьева Е.В Исследование оптимальных условий ферментативной обработки яблочной ликероводочных изделий.-2005. №4.С .25-30
3. Егоров Г.А. Управление технологическими свойствами зерна .ИК.МГУПП.М: 2005г.
- 4.При поизводстве спирта из риса.Колос-Пресс 2002г.
- 5.Галынкин В.А Способ получения этанола из морских водрослей//Патент:2421521 С2.Санктпетербург 2012г.
6. Кертович В.Л Биохимия зерна и хлеба.-М:Наука.1991.136с.
7. Михайлев А.А Состояние и перспективы развития алкогольной отрасли // производство спирта ликероводочных изделий -2001-№3-с.4-5
8. Голубев В.Н.,Волкова Н.В., Кушалаков Х.М. Топинамбур состав, свойства, способы переработки , области применения.-М.1995.82 с.
9. Дубовиций Ю.Е. Разработка комплексной технологии переработки зерна пшеницы на этиловый спирт белковый продукт. Дисс.канд.техн.Наук. М.-2003.182с.3-22с
10. Максимова Е.М. Разработка комплексной ресурсосберегающей технологии этанола на основе целенаправленного изменения реологических характеристик зерна. Дисс.канд.техн.наук .-М-2001.-180с
11. Бирагова Н.Ф.,Бирагова С.Р., Бирагов Д.А. Исследование возможности использования дрожжей культуры *Saccharomyces cerevisiae* штамма дм-2 номера расы вкпм-у-3415//
12. Ә.Ф. Сейтжанов «Органикалы- химия » Алматы.2005ж 132-145б
13. Инулиназа *Saccharomyces cerevisiae* выделение, свойства. материалы 39 .Отчетной научной конференции Воронежской Государственной технологической Академии за 2000 год, Воронеж, 2001.Воронеж : Изд-во ВГТА .2001.с.74-75

14. Есқалиева Б.Қ. «Фитопрепараттар және табиғи биологиялық белсенді заттардың химиясы» Алматы: 2013.-88с

ELECTIVE COURSES - COURSES ON SELECTION

T.B.Baynazarova

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor Kazakh State Women's
TeacherTr: aining University, Almaty, Kazakhstan*

Zhumasheva T.S

*Kazakh National Pedagogical University
named after Abay, PhD doctorate*

G.K.Karimbayev

*The teacher of the pedagogics and psychology
Zharkent college of humanities and technology,
Zharkent, Republic of Kazakhstan*

A.E.Konyrbayeva

*The teacher of the pedagogics and psychology
Zharkent college of humanities and technology,
Zharkent, Republic of Kazakhstan*

ABSTRACT

Elective courses are designed to promote self-determination of students and selection of further professional activities, create positive motivation for learning on the planned profile, introduce students to the leading activities for this profile, enhance students' cognitive activities, and enhance their information and communication competence.

Key words: elective courses, students approaches.

Elective courses include about 80% of the typical curriculum specifically for higher education institutions in credit education technology, which encompasses the choice of individual orientation, trajectory of learning, raising the level of self-education and creativity of students. Undergraduate education programs are designed based on the modular system of teaching disciplines. The general load on theoretical training is determined by the list of disciplines studied.

The cycle of general education disciplines consists of subjects of compulsory component and choice component. In addition to the disciplines compulsory components of basic disciplines (BS) and subject disciplines (GP), component selection is included the elective courses. The volume of disciplines in the GPA (basic disciplines) cycle is 50% of the total amount allocated for the study of subjects in the typical curriculum, or 64 credits, of which 20 credits are divided into the compulsory component and 44 credits for selection component of elective courses.

The volume of disciplines in the cycle of disciplines (subject disciplines) is 25% of the total amount allocated for the study of subjects in the typical curriculum, or 32 credits, of which 5 credits are divided into compulsory component subjects, and 27 credits - the choice component of elective courses.

Elective courses are characteristic of the following. In particular:

- the "additive" nature of such a fully-enriched course;
- elective courses are considered to be an important component of the curriculum, which is carried out on the content of the subjects of the general, basic, vocational cycle, which is a part of general, specialties and modules defined in the working curriculum;
- It helps to satisfy the cognitive interests of the students in different fields. Elective courses should be aimed at achieving the following goals: - promote student self-orientation or future professional activity; - create a positive motivation for the students' profile; - to acquaint students with the leading directions of future professional activity in their chosen specialty; - to activate cognitive activity of students; - to improve the information and communicative competence of students.

The effectiveness of elective subjects is only provided that students are fully informed about the subject of an effective course.

First, they must clearly understand their interests and plans.

Secondly, students should be able to briefly review short summary of elective courses offered and briefly familiarize themselves with the content of the teaching materials.

Thirdly, a teacher conducting an elective course should present a course presentation so that students can get full information on the content of the course.

The main feature of the elective courses is the varied authoristic characteristic that allows students to choose professional self-identification and choose their own trajectory. In this regard, faculty members, especially young teachers, face a number of difficulties.

Methodological bases of creation of educational content V.V. Kraevsky, V.S. Lednev, M.N. Scargin and so on. are well-known by famous Russian scientists [1, 2, 3]. The Concept of Education Content identifies the four generations of the older generation's experience gained in the field of labor as its main social function:

1) Education is a process and result of acquired knowledge, skills and abilities acquired at a relevant educational institution, knowledge of global and domestic labor experience and professional activity as a necessary condition for a student to live and work. The content of the training is typical of general and personal knowledge.

2) Professional Skills - Experience in implementing certain activities that enable teachers to improve their qualifications through the use of theoretical knowledge on the basis of practical experience. The ability to use the world and domestic experience in education, professional activities, to master the experience of implementing long-established professional activities. It is the content of the experience that provides the ability to maintain and maintain a professional culture. Practical skills and abilities are the beginning of formation of professional culture of students in the theory and practice unit.

3) Professional creative and exploring practice. This experience is a treasure accumulated in the process of human development that will allow you to solve new problems. It, in its turn, requires the realization of previously acquired knowledge and skills in their new environment, and the formation of new approaches based on the well-known actions. This type of social practice will further develop the professional skills and professional culture of the younger generation. This experience demonstrates the personality of the person in the professional world, which is reflected in his relationships with his teaching.

4) An emotional-valuing relationship to their professional activities, to people who engage in different types of occupations. This is the highest level of professional experience. It is not only education, but also a personal attitude and attitude towards the individual's problems. In this case, acquired professional-social experience becomes the professional experience of the trainees, as well as professional practice.

We believe that all the components of an elective course will be involved in the formation of professional creativity and exploration practices. In the preparation of the content of similar courses I.I. Ilyasov and N.A.Galathenko's teaching material is based on the concept of structuring cognitive activities of learners on the basis of the four principal interconnected issues [4].

They:

- the ability to solve typical subject tasks by applying knowledge on basic and profile disciplines in a particular module (typical business skills);

- ability to implement basic logical approaches in material and basic subjects in a particular module (logical skills);

- ability to solve non-standard tasks using knowledge of basic and profile subjects in a particular module (creative skills);

- general knowledge of the educational requirements of basic and specialized subjects in a particular module (ability to study).

In the work of scientists such as O.E. Lebedev and A.P. Troapitsyna, students are taught to solve problems in life, to understand their essence and significance, to solve stereotyped rules and

dimensions that can help them to find solutions, to teach them to base their sources and to focus on information sources a professional creativity, which is a leading component of the content that goes into competence, in accordance with educational objectives. The following is one of the most important issues as practice of self-denial.

Competence in the A.P.Troapitsyna is characterized by the ability to find solutions based on theoretical knowledge and experience in different spheres of livelihood .

Based on the experience of professional creativity and exploration, emotional and value relationships of students to the world of objects and professions are formed. Finally, we can see that the experience of professional creativity and search engagement and emotional-value relationships can not be the basis for competence development.

The leading component of the content of elective courses in the field of competence is the experience of professional creative and search activity of students, as the value of their relationships to world objects, as well as to the world of professions, is shaped by the development of personal experience. A well-chosen future trajectory of professionalism focuses not only on the recognition of the professional world, but also on the formation of relationships with a particular profession. This is not only a school or career choice act but also a lifelong self-determination process.

Based on the didactic theory that the content of education provided by elective courses is a multilevel structure, each level can be summarized as follows:

- The general theoretical level of the content of the educational content of pedagogical interpretation of social practice, its structure (components between elements) and functions are summarized;

- actual level of disciplines;

- The level of readout material for a specific subject matter, which identifies the specific elements in the contents.

The content of elective courses on the credit system is based on design technology. The elective courses curriculum is a sample of teaching activities between teachers and students. Generally, such a software model consists of three parts that search for answers to questions such as "why", "what" and "how." In this case, the "why" option shows that the program achieves results in the course of the course of the course. What is "what" is the formation of logical structure content of the training material, that is learning technology. The "how" is a model of action. "How" - includes the interaction of the teacher and the student, which facilitates the effectiveness of teaching, the ways and means of organizing the training, the optimum choice of tools, the extent and the degree of achievement of the planned outcomes, and the adjustments to the organization of the future.

In the elective course program, both the content and the way students behave in the content of the curriculum must be clearly demonstrated.

Analysis of psychological, pedagogical and methodological literature shows that the problems of education, in particular, the content of elective courses, are still insufficient in educational and methodological literature. Therefore, we must address pedagogical design as an important tool for eliminating the content of the elective courses. On the basis of comparing the concept of "educational content" as a pedagogically adapted knowledge, skill, skills and experience of creativity and world of emotional and cost-effective communication, we can formulate the concept of "compiling the content of elective disciplines" the category of students' education system aimed at ensuring the uniformity of elective course, target orientation, their practical and creative experience, with ktilerine value is defined as the process of determining the presence and the connections between them. The goals and content of the unified elective course, the consistency of the learning outcomes, and the relationships.

He following points are taken into account when creating the content of elective courses:

1. The fundamental point of view (fundamental approach) is to study the content of education aimed at studying the discipline in the logic of transition from fundamental laws and theories to individual laws.

2. The basics of methodological approach are the scientific methods of knowledge, reflected in scientific materials. The main purpose of the course is to acquaint students with the methods of

scientific knowledge and to study the skills of research. This is a combination of design technology, laboratory work, organization of seminars and more. It also involves the use of

3. Universal versatility is characterized by the concentration of the content of knowledge within the framework of basic concepts that are universal for all. This is an acceptable problem for interdisciplinary courses that are comprehensive in various fields of science. The use of reflexive teaching methods, critical thinking, case-study methods will have special advantages.

4. Pragmatically comprehend the basic culture of students and the acquisition of specific knowledge and skills that can be widely used in their future lives. For this purpose, a series of practical classes and seminars in a particular professional area can be particularly significant.

5. The aim of the course is to introduce the activities and methods necessary to successfully master the future profession. On the one hand, there is a clear link between effective teaching activities and the effective organization of the learning process, and on the other hand, there is a clear link between the ability and inclination of the students.

6. As the competent resident is now considered a large number of supporters, it is clear that elective courses will be prioritized by developers. The sequence of actions in this area is as follows: identifying the competencies and competencies that are essential for the students to find the solution of this type of task, such as the content of the necessary knowledge - the process of teaching methods. Competence is interpreted in modern scientific literature as "the general ability to solve tasks that arise in real life situations using knowledge, learning, and life experience, and human values." At the end of the bachelor's degree, it is the ability to produce creativity based on one's own competence, which is the result of a student's education, which is the result of the graduation.

In summary, elective courses aim at developing the attitudes, abilities and inclinations of the students to acquire new knowledge and information as the basis of cognitive activity of the students, creative imagination, development of key competences.

References:

- 1 Kraevsky V. B. Problems of scientific researches: Methodological analysis. - M., 1977
- 2 Lednev VS Sources of Education. M., 1989.
- 3 Скаткин М.Х., Совершенствование процесса обучения, М., 1971
- 4 Ильясов I. I. Galantenko A. Projection of the curriculum in the subject disciplines: teaching aid for lecturers. М.: Изд. Corporation Logos, 1994. 208 pp.
- 5 Lebedev OE Role of elective courses in the newest teaching materials. - <http://www.college.ru>. - [Electronic resource].
- 6 Methodological Recommendations for Bologna Processes / Prev. Trapitsyn. AP - СПб: Search results for РГПУ им. АИ Герцена, 2006 - 175h.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТТАРЫ

п.ғ.к., Т.Б.Байназарова

Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті,

п.ғ.к., аға оқытушы Ш.О. Омарбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті

п.ғ.магистрі ., аға оқытушы Д.К. Азимбаева

Алматы қаласы

Түйіндеме: Ақпараттық технологияларды оқыту процесіне енгізудің тиімділігі оқу-тәрбие жұмысын студенттердің даярлық деңгейіне, қабілетіне, өзіндік ерекшеліктеріне, қызығушылықтарын, қажеттіктеріне қарай даралап өткізу мүмкіндігінен, студенттердің танымдық әрекетінің дербестікке, ізденіске қарай ойысуынан, студенттердің өздігінен білім алуға, қайта оқуға деген ынтасын жетілдіру мүмкіндігінен, оқытудағы пәнаралық байланыстардың күшеюі, құбылыстар мен уақиғаларды кешенді оқытудан, оқу үрдісінің икемділігінің артуы, оның жаңаруға, серпінділікке дайын болуынан, студенттердің сабақтан тыс тіршілігін ұйымдастырудың формалары мен әдістерінің өзгеруі, бос уақытты тиімді пайдалану мүмкіндігінен анық көрінеді.

Оқыту үрдісін ақпараттандырудың басты міндеті жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастыру.

Ақпараттық мәдениет – ерекше ойлау, қазіргі ақпараттық қоғам талаптарына сай болу. Ақпараттық мәдениет – компьютерлік сауаттылық, ақпараттық қарым-қатынас, диалогтік режим қабілетін меңгеру, қажетті ақпаратты іздестіруді тиімді іске асыру болып табылады. Мақалада студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың оқу процесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды жүйелеу, ақпараттық-коммуникативтік пәндік орта арқылы студенттердің оқу-кәсіби іс-әрекетін іске қосу қажетті факторлар есепке алу т.б шарттары көрсетілген.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілік, Ақпараттық мәдениет компьютерлік сауаттылық ақпараттық қарым-қатынаспәнаралық байланыс

THE INFORMATIVE AND COMMUNICATIVE COMPETENCE FORMATION
CONDITIONS.

с.р.с. Т.В.Байназарова

Kazakh State Women's Teacher
Training University,

с.р.с., Senior teacher SH.O.Omarbekova

Kazakh National Pedagogical University
named after Abay

p.s.master ., Senior teacher D.K. Azimbayeva

Almaty city

Abstract: The main part of the learning process is implementation of information technologies , which are very effective and aimed to raise the level of student's improvement ability, personality, interests, needs, personality cognitive activity, searching process of new students, self-cultivation, reinforcement of communication processes, complex learning of phenomena, increasing the flexibility of the educational process and its renovation, dynamism, the possibility of usage to the maximum extent your leisure, methods and forms transformation of organization extra-curricular student's life and usage to the maximum extent your leisure.

The primary objective of education process' information richness is development of person's culture of information.

The information culture is a special conception which is eligible for all requirements of modern information society.

The information culture - is technoliteracy, information communication, skills of dialogue's communication, the realization of effective process information's search.

In this article are emphasized the conditions of formation informational and communicative student's competence during educational process.

The author of this article underlines the process of information's systematization and communication technologies, the implementation of educational and professional student's activity by means of information-communicative object environment, etc.

Key words: Informative and communicative competence, Informative culture, computer literacy, Informative intercultural communication

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру тұжыры - ымдамасы білім берудің барлық деңгейін ақпараттандырудың негізгі мақсаты мен міндеттерін, іске асыру жолдары мен механизмдерін, бағыттарын, құралдарын анықтайтын көзқарастар жүйесі болып табылады. Ақпараттандыру – ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдаланудың негізінде электрондық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді дамытуға бағытталған ұйымдастырушылық, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық үдеріс. Сонымен бірге ақпараттандырудың педагогикалық үдеріске де тікелей қатынасы бар, өйткені білім алушылардың ақпараттануы, олардың білім, біліктіліктерінің құзыреттілігін құрайды.

Соңғы жылдары білім берудің жаңа бағытына қатысты Еуропа Кеңесінің ұсыныстарына сәйкес «құзыр» ұғымына көп мән беріліп жүр. Соған сәйкес ғылыми әдебиеттерде құзыреттілік түсінігіне әртүрлі бағытта анықтамалар берілген. Мысалы, философиялық энциклопедиялық сөздігінде: құзыреттілік «компетенция» – сөзінің француз (competence –құзыретті, хабардар), латын (competentia – әділ, дұрыс қорытынды; competere – дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген [1].

Студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға негізделген оқу іс-әрекетін құру тұлғаның басты құндылығымен бекітілетін, оның бірегейлігін, интеллектуалдылығы мен адамгершілігі еркіндігін мойындауды талап ететін тұлғалық-бағыттылық идеялардың негізіне сүйенеді. Ғалымдардың еңбектерінде біртұтас тұлғаға-бағдарланған оқыту тұжырымдамасында, соған сәйкес оқу іс-әрекетінде арнайы ұйымдастырылуын болжайтын білім беру бағыты студент тұлғасын дамытуға бағытталады (Е.В.Бондаревская, В.В.Сериков, И.С.Якиманская). Тұлғалық-бағдарлық амал кез келген пәнді оқыту барысында ұлттық, білім алушының жеке-психологиялық ерекшеліктерін ескерілетіндігін болжайды.

Құзыреттілік амалдың (Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, В.А.Исаев, В.П.Косырев, Е.О.Шишов) негізгі мақсаты құзырет пен құзыреттілікті қалыптастырудағы оқыту болып табылады. Құзыреттілік амал – білім мақсаттарына басым бағыт: өзін-өзі анықтау, өзін-өзі іске қосу, жеке тұлға қасиеттерін әлеуметтендіру және дамыту. Бұл мақсаттарға жетуде жаңаша білім беру құралдары: құзыреттілік, құзырет және кәсіби қасиеттер болып табылады. Болашақ маманның құзыреттілік моделі іс-әрекет саласында инварианттылық ретінде, арнайы немесе түйінді құзыреттерден тұрады. Студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреті түйінді бола тұра олардың кәсіби құзыреттілігінің құрамды бөлігі болып табылады.

Білім беруді ақпараттандыру – күрделі процесс болғандықтан Г.М. Коджаспирова мен К.В.Петровтың пікірі бойынша, оны іске асыру уақытты керек етеді және бірнеше кезеңдерден тұрады:

I кезең: қазіргі ақпараттық технологияларды жаппай меңгеру – компьютерлік сыныптар ашу, оқытушылар мен студенттерді арнайы дайындықтан өткізу арқылы телекоммуникация құралдарын, интерактивтік жүйелерді, базалық деректерді, бағдарламалық құралдарды меңгеру.

II кезең: дәстүрлі оқу пәндеріне қазіргі ақпараттық технологиялар құралдарын белсенді түрде енгізу, білім мазмұнын қайта қарау, бағдарламалық жабдықтау, компьютерлік курстар.

III кезең: үздіксіз білім беруді түбегейлі қайта құру, қашықтан оқыту, оқытудың әдістемелік негізін өзгерту [2].

Ақпараттық технологияларды оқыту процесіне енгізудің тиімділігі:

- оқу-тәрбие жұмысын студенттердің даярлық деңгейіне, қабілетіне, өзіндік ерекшеліктеріне, қызығушылықтарын, қажеттіктеріне қарай даралап өткізу мүмкіндігі;
- студенттердің танымдық әрекетінің дербестікке, ізденіске қарай ойысуы;
- студенттердің өздігінен білім алуға, қайта оқуға деген ынтасын жетілдіру мүмкіндігі;
- оқытудағы пәнаралық байланыстардың күшеюі, құбылыстар мен уақиғаларды кешенді оқыту;
- оқу үрдісінің икемділігінің артуы, оның жаңаруға, серпінділікке дайын болуы;
- студенттердің сабақтан тыс тіршілігін ұйымдастырудың формалары мен әдістерінің өзгеруі, бос уақытты тиімді пайдалану мүмкіндігі.

Оқыту үрдісін ақпараттандырудың басты міндеті жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастыру. Ақпараттық мәдениет – ерекше ойлау, қазіргі ақпараттық қоғам талаптарына сай болу. Ақпараттық мәдениет – компьютерлік сауаттылық, ақпараттық қарым-қатынас, диалогтік режим қабілетін меңгеру, қажетті ақпаратты іздестіруді тиімді іске асыру болып табылады.

Педагогикалық құзыреттіліктің оқыту үрдісінде қалыптасу кезеңдері:

I кезең – университеттер мен институттарда оқылатын ғылымдардың негіздері бойынша ақпараттық құзырлылық қалыптастыру, оқылатын курстың мазмұнына байланысты дағдылар мен біліктерді меңгеру бір мезетте іске асады.

II кезең – жоғары білім алу мүмкіндіктерін түсіну, мағыналы құндылықтарды бағалау, педагогикалық білім алу шешіміне ниеттеуші сеп- түрткі жүйелерінің қалыптасуы.

III кезең – педагогикалық даярлық (рейтинг жүйесі бойынша), апробация (дидактикалық ойындарда, педагогикалық практикада сабақ талдауға қатысу) жеке тұлғалық-бағыттылық, іскерлік тұрғысынан қарап өзін-өзі бағалау, өз бетімен білімдену және өзін-өзі түзету жүйесін енгізу.

IV кезең – кәсіби-педагогикалық құзырлылықты іске асыру тәжірибесін педагогикалық практикада игеру, кемшіліктерін түсіну.

V кезең – педагогикалық құзырлылықтың теориялық жағын игеру. Жобалау, теориялық бөлім алдыңғы кезеңдерде жоспарланса, тәжірибелік зерттеу жұмыстары педагогикалық практика мерзіміне түседі. Студент қысқа мерзімді эксперимент өткізеді (10-12 сабақ), кіріспе және қорытынды нақтамада оның тиімділігін анықтайды, оқушыларға сауалнама жүргізеді, математикалық статистика әдісін қолданып өткізген диагностикалық зерттеулерінің нәтижесін талдайды. Бұл өте жауапты кезең, студент өзінің педагогикалық қызметке «дайындығын» тексереді.

VI кезең – студенттің кәсіптік-педагогикалық дайындығының қорытындысы дипломдық жұмысты қорғау және мемлекеттік бағалау емтиханын тапсыру болып табылады [3].

Ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үшін оқыту процесінің ерекшеліктері ескеріліп, келесі педагогикалық шарттар ұсынылды:

- оқу процесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды жүйелеу, мақсатты кіріктіру, оқу жоспары пәндерін оқыту барысында бірінші курстан бастап жүзеге асырылады;
- ақпараттық-коммуникативтік технологиялар бойынша студенттердің оқу-кәсіби іс-әрекетін іске қосу ақпараттық-коммуникативтік пәндік орта арқылы, қажетті факторлар есепке алына жүргізіледі;
- ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдана отырып студенттердің икемділігі мен қабілеттерін диагностикалау, олардың рефлексиясын қалыптастыруға бағытталады.

Аталған педагогикалық шарттарды іске асырылуы әзірленген технологияның тиімділігі оның әдіснамалық маңызды шарты болып табылады. Студенттерінің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру шарттарын іске асыру технологиясы белгілі бір

ережеге сүйенеді, соған сәйкес міндеттерді шешу процесі болып табылатын кезеңге бөлінген іс-әрекеттер негізінде жүргізіледі.

Шарттарды іске асырудың технологиялық процесі келесі кезеңдерді белгілеуді қажет етеді: *бірінші* – ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласында оқытушының жетекшілігімен мақсатты білім алу, белгілі іскерлікті дамыту; *екінші* – өздігінен реттелетін іс-әрекеттер және ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдана отырып, біркелкі міндеттерді шешу үшін игерген іскерліктерді қолдану кезеңі; *үшінші* – өз бетінше реттелетін іс-әрекеттер және ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдана отырып, міндеттерді шешу үшін игерген іскерліктерді қолдану кезеңі; *төртінші* – белгілі жинақталған білім, іскерлік, тәжірибенің арқасында білім алушы іс-әрекеттерін бақылап, бағалап қана қоймай, ақпараттық-коммуникативтік технология саласындағы басқа да іс-әрекеттерді де бағалай алады. Әр кезеңді сипаттайтын болсақ:

Бірінші кезең ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласындағы білім деңгейінің жоғарылауымен сипатталады. Ақпараттық қызмет көлемі сол технологиялар арқылы кеңейе түсіп, түрлі ақпараттар дерек көздеріне шолу жасау, түрлі бағдарламалық-аппараттық құралдарды пайдалану арқылы студенттердің әлеуеті өседі.

Келесі үш кезең ақпараттық іс-әрекеттің топталуы және реттелуімен, ақпараттық-коммуникативтік технологиялармен жұмыс жасауда дербес алгоритмін құрумен, нақты және игерілген тәжірибе құрылымын жасаумен сипатталады. Ұсынылып отырған технологияның ерекшелігі әрбір кезеңде студент түрлі ақпараттық іс-әрекетке «түседі», демек оның құзыреттілік деңгейі қажеттілік танытады.

Бірінші кезеңнің мақсаты: студент тұлғасының ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігінің құнды бағыттылығын меңгеруге бағыттау; оны ұғыну, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласында білім қорын жинақтау. Аталған мақсаттарға табысты жету осы технологияларды пайдалана отырып дәрістік және практикалық сабақтар жүргізу арқылы қамтамасыз етіледі. Ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың бірінші кезең міндеттері: танымдық белсенділікті арттыру, ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалана отырып студенттерді түрлі ақпараттық іс-әрекетке тарту. Алғашқы кезеңдегі студент іс-әрекетінің сипаты: ақпараттық-коммуникативтік технологиялар құралдары мен әдістерін үйрену, қолдану қажеттілігін ұғыну; жеке ақпараттық іс-әрекетінің алдағы және қазіргі тәжірибесінің рефлексиясы. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы себепші, бағыттаушы және реттеуші қызметтерін атқаратын ақпараттық іс-әрекеттің мотивациялық ортасын дамытуға ерекше көңіл бөледі. Бұл кезеңде студенттің ақпараттық іс-әрекетке «түсу» процесі, ақпараттық-коммуникативтік технологиялармен жұмыс жасау әдістері мен тәсілдерін игеру, ақпараттық-коммуникативтік құзырет нормалары мен құндылықтарын теориялық тұрғыда игеруге бағыттау жүзеге асырылады. Осы мақсатта 050102 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы бойынша «Дидактика» пәнін оқытуда («Оқыту процесінің мәні», «Қазіргі дидактикалық тұжырымдамалар», «Бастауыш мектептеріндегі білім мазмұны» және т.б.) дәріс және практикалық сабақтарда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды, әдістер мен тәсілдерді пайдалана отырып жүргізілді.

Екінші және үшінші кезең мақсаты ақпараттық-коммуникативтік технологиялар бойынша студенттердің технологиялық іскерлігін дамыту болып табылады. Бұл кезең міндеттері студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруда, ол туралы білімдерін іскерлікті игеруде пайдалану. Бұл кезеңде мақсатқа жету тиімділігі студенттің белсенділігін арттыру және ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласында білім мен іскерлігін әрі қарай жетілдіріп, жаңа оқу-кәсіби әрекеттерде пайдалану арқылы қамтамасыз етіледі. Студенттің ақпараттық іс-әрекетін іске қосу ақпараттық-коммуникативтік пәндік орта арқылы оқытушы-студент өзара әрекеттестігін ұйымдастыруға ықпалын тигізеді.

Төртінші кезең мақсаты студенттердің ақпараттық іс-әрекетінің рефлексиясы болып табылады. Ақпараттық-коммуникативтік құзыретті қалыптастырудың төртінші кезеңінің міндеті – дербес ақпараттық іс-әрекетке қатысты рефлексияны қалыптастыру мен дамыту. Студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың бұл кезеңінің

мақсаты мен міндеттеріне табысты жету, ақпараттық қызметке қатысты студенттердің икемділіктері мен қабілеттерін диагностикалау және өздігінен диагностикалау процесін ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл кезеңдегі жұмыс мазмұны ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы студенттерді түрлі іс-әрекеттерге тартуды, өзі бетінше тексеруден өту парағын әзірлеуді қамтиды. Студенттерге тапсырмаларын орындап болғаннан кейін, белгіленген өлшемдер бойынша өздерінің және басқалардың да жұмыстарын бағалап, нәтижелерді салыстыру ұсынылды. Түрлі ақпараттық іс-әрекеттерді орындау барысында студенттер ақпараттық-коммуникативтік технология саласында өздерінің икемділіктері мен қабілеттерін танытты.

Студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігі универси-теттерде қалыптасады да оқу барысында дамып, кәсіби іс-әрекеттері өздігінен білім алу барысында жетіле түседі. Кәсіби даярлығы қырынан қарастыратын болсақ, студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың екі негізгі бағытын айта кеткеніміз жөн:

- ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілік болашақ маманның іс әрекетін кәсіби қолдаушы құралы ретінде (түйінді құзыреттілік);
- ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілік болашақ маманның кәсіби іс-әрекетінің компоненті ретінде (арнайы құзыреттілік).

Бүгінде білім беру саласында құзыреттіліктің ақпараттық, коммуникативтік, проблеманы шешу түрлері біртұтастықта қарастырылып түйінді құзыреттілік деп аталып жүр. Дәріс сабақтарында студенттердің ақпаратты алу, ұсыну, өңдеудің түрлі формаларымен танысу болса, практикалық сабақтарда – түрлі бағдарламалар арқылы іздену процесін модельдеуге мүмкіндік туғызылып, олардың түйінді құзыреттіліктері қалыптастырылды. Практикалық сабақтарда рейтингке байланысты бақылау жұмыстары орындатылып, онда: «эссе», «реферат», «белгілі тақырыптарға слайд», «баяндама» жазу, «пәндік олимпиада», «курстық жұмыс», «диплом жұмысы» және т.б. нәтижесінде «студент өзінің портфолиосын» құрды.

Қорыта айтқанда, студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда оның ақпараттық іс-әрекетке белсене араласуы, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар құралдары мен әдістерін өздігінен игеруі маңызды рөл атқарады. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар құралдары мен әдістерін пайдалана отырып, студенттердің арнайы ұйымдастырылған ақпараттық іс-әрекеті олардың жеке тәжірибелерінің дамуына, барлық құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейінің арттыруға бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Философиялық сөздік – Алматы, 1996 г.
2. Г.М. Коджаспирова мен К.В.Петров Педагогика – Москва, 2007 г.
3. Образование и наука Энциклопедический словарь – Астана, 2008 г.

MULTICULTURAL EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Baynazarova T.B.

candidate of pedagogical sciences, Kazakh State Women's Teacher Training University

Utebayeva A.T.

Regional Social-Innovative University, Shymkent

Zh.B.Rakhmetzhanova

The teacher of the pedagogics and psychology, Zharkent college of humanities and technology, Zharkent,

Republic of Kazakhstan

Talipova F.O.

Regional Social-Innovative University, Shymkent

Annotation: The article examines the historical source of multicultural education and discusses the importance of multicultural upbringing of the children of preschool age. The research investigates the purpose of multicultural education and contains observations of psychologists and pedagogues about multicultural personality of preschoolers. The article discusses the history of the problem of multicultural education. Multicultural education is relevant today due to globalization. The article reveals concepts such as multiculturalism, multicultural education, multicultural upbringing and multicultural personality of a preschooler. The article analyzes the psychological and pedagogical foundations of multiculturalism. The article deals with the goals and objectives of multicultural education of children of preschool age. The article makes reference to the question researchers are risen multicultural education. Learning a foreign language considered to be a tool of multicultural education.

Keywords: multicultural education, multicultural personality, culture, multicultural personality of a preschooler

Аннотация: В статье рассматривается исторический источник поликультурного образования и обсуждает важность поликультурного воспитания детей дошкольного возраста. Исследование изучает цель поликультурного образования и содержит наблюдения психологов и педагогов о поликультурной личности дошкольников. В статье раскрывается история возникновения проблемы поликультурного воспитания. Поликультурное образование актуальна на сегодняшний день в связи с глобализацией. Статья раскрывает такие понятия как поликультурность, поликультурное образование, поликультурное воспитание и поликультурная личность дошкольника. В статье проанализированы психические и педагогические основы поликультурности. В статье раскрыты цели и задачи поликультурного воспитания детей дошкольного возраста. В статье даются ссылки на исследователей рассматривавших вопрос поликультурного образования. Обучение иностранному языку рассматривается как инструмент поликультурного воспитания.

Ключевые слова: поликультурность, поликультурное образование детей дошкольного возраста, поликультурная личность дошкольника.

Андатпа: Мақала көпмәдениетті тәрбиенің шығу тарихын талқылай отырып мектепке дейінгі жастағы балалардың көпмәдениетті білімінің маңыздылығын анықтайды. Зерттеу мектепке дейінгі балалардың көп мәдениетті тұлғасы туралы психологтар мен педагогтардың тұжырымдамаларын қамтиды. Мақала көпмәдениетті білім проблемасының тарихын ашып қарастырады. Бүгінгі жаһандану салдарынан көп мәдени білім беру өзекті болып табылады. Мақала көп мәдениеттілік, көп мәдениетті білім беру, көп мәдениетті тәрбие және мектепке дейінгі көп мәдениетті тұлға сияқты ұғымдарды қарастырады. Мақала көп мәдениеттіліктің психологиялық-педагогикалық негіздерін талдайды. Мектепке дейінгі жастағы балаларды көп мәдени тәрбиелеу мақсаттары мен міндеттерін қарастырады. Мақала көп мәдени білім беру сұрақтарын зерттеген зерттеушілерге сілтеме жасайды. Көпмәдениетті білім берудің бір құралы болып саналатын шет тілін үйренудің маңыздылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: көп мәдениеттілік, көп мәдениетті тәрбие, көп мәдениетті білім, мектепке дейінгі балалардың көп мәдениетті тұлғасы, мектепке дейінгі көп мәдениетті тәрбие

According to the President Nursultan Nazarbayev "Kazakhstan is unique by its strong multiethnicity. According to the land it formed a unique multicultural space, which are the two leading flow. One reflects the revival of the Kazakh culture and its constituent elements, language. There is an objective process of restoration of the lost. Another thread – Russian language culture, based on a native tradition of the Russian people and all that they have absorbed during centuries of development. Recognition of self-existing cultural flows are in their complementarity and mutual enrichment that does not mean assimilation. Multiculturalism Kazakhstan - is a progressive factor in the development of society. Eurasian roots of the peoples of Kazakhstan allow to connect the Eastern, Asian, Western, European flows and create a unique multicultural Kazakhstan scenario "[1].

Ideas of multicultural education originated in America in the mid-1960s and were called "multi-ethnic education." However, a decade later, some researchers began to use in their work the term "multicultural education", which has become firmly established in the scientific revolution.

The first definition of the term "multicultural education" was given in the "International Dictionary of Pedagogy" in 1977 as "education, including the organization and content of the educational process, which represents two or more cultures characterized by linguistic, ethnic, national or racial patterns" [3].

The problems of multicultural education has been accessed by A.Toynbee, E.Meyer, N. Danilevsky. Y.Yakovets. This issue was considered in the foreign concepts of multicultural education (D. Banks, et al.), intercultural education (A.P. Batelaan, G. Auernhaymer V. Nike, etc.), and global education (R. Henvi).

Today, multiculturalism and multicultural education is determined by the state of the national education policy and language. Its principles are reflected in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law "On languages in the Republic of Kazakhstan" and "On Education", the "State program of functioning and development of languages for 2005 -2010 years."

Section №6 «Law on Languages" states: "Every citizen of the Republic of Kazakhstan has the right to freely choose the language of education and training."

№8 article of the Law "On Education" emphasized the importance of "civic education and patriotism, love for their homeland - the Republic of Kazakhstan, respect for state symbols, veneration of folk traditions ...; introduction to the achievements of world and domestic culture, the study of the history of customs and traditions of Kazakh and other peoples of the republic ". [2]

The issue is vital according to the message of the president in the strategy «Kazakhstan-2050» what says that it is important to create trilingual citizens by 2025, and in integration through education and there was emphasized the importance of English language. That is why the advantages were given to the creation of trilingual citizens. Therefore, the multicultural upbringing of the preschool children at the process of trilingual education and teaching English gains its momentum nowadays in Kazakhstan.

Based on cultural-historical theory of behavior and mentality L.S. Vygotsky can draw important conclusions for the study of multicultural education, according to which the sources and determinants of mental development lie in historically evolving culture. According to scientist, every function in the child's cultural development appears in two ways, first in the social, and then in the psychological. First between people as inter-psyche category, and then within the child as an intra-psyche category. Transition from the outside into the development process of the psyche changes its structure and function. Behind all higher functions and their relationships, there are real people's attitudes of society [4; 5].

As the issue of multicultural education for the first time declared itself after the World War II when the newly created UNESCO and the United Nations announced a new cultural and educational policy based on the idea of human dignity based on universal human values, most clearly reflected in the Declaration of Human Rights. In the 60s of the last century, representatives of this trend believed that only needed to establish a system of education and training to improve the conditions of life of the

community, to achieve the overthrow of totalitarianism - and then comes the triumph of universal human values. In the 70s and 80s of the XX century the emphasis of cultural policy shifted from the general to the particular, and the main task of the theory of cultural pluralism is becoming the maintenance of cultural diversity and the promotion of cultural minorities. Now to talk about the deployment of cultural multiplicity of symbolic worlds, multiple images of the world and self-image, cultural differences. In connection with this, the modern version of multiculturalism refuses to recognize the validity of any single cultural model, value system [6].

The study of the theory and practice of multicultural, civic, patriotic, national and ethnic education of children showed that this issue was relevant throughout the history of pedagogy. However, it was solved in different ways, depending on the socio-political demands of society. The meaning of "patriotic", "national", "nationalist" concepts depends on the determined attitude to the masses of the people of the state, to the people of other nationalities and races recognized a need for a friendly, tolerant coexistence or incitement to hatred and physical destruction of dissenter people of other faiths and peoples of skin color. In the modern understanding of an international (inter-ethnic) education, it is treated as an extension of national awareness to their community with many nations. National education is seen as a necessary element of international, as a problem factor of authentication.

A.N. Dzhurinskiy regards multicultural education as an alternative to international socialist education, the formation of personality out of national culture under the condition of ideological unity and social integration. At the same gender and cultural education focuses on the relationship between culture, one of which is dominant [7].

M.A. Bogomolova comes from the fact that the multicultural education in its essence is close to inter-ethnic education and involves interpersonal interaction, is opposed to nationalism and racism. It is aimed at the development of cultural and educational values, on the interaction of different cultures in a pluralistic situation of cultural adaptation to different cultural values [8].

V.V. Makaev, Z.L. Malkova, L.L. Suprunova identify multicultural education to the formation of human personality, capable of active and effective life in the multiethnic and multicultural environment, which has developed a sense of understanding and respect for other cultures and the ability to live in peace and harmony with people of different nationalities, races, religions [9].

Ethnolinguistic approach limits the multicultural education's scope by familiarizing the younger generation to the universal values forming in children and adolescents abilities to interact with representatives of neighboring cultures and in world space [10].

Several authors (N.D. Galskova, L.L. Paramonova., V. Safonova, E. Sokolova) associated willingness to accept another culture, another way of life and manifestations of tolerance, mutual tolerance because only people of different nationalities can confront hatred [11, 12, 13, 14].

All existing definition of multicultural education claim to be complete disclosure of its essence. We understand **multicultural education** as a purposeful process of mastering humanistic culture of educational values, providing for the development of skills of interpersonal interaction in a situation of cultural pluralistic environment, adapting to other cultural values.

Different sciences as philosophy, psychology, science, culture are studying the problem of personality, each in accordance with its objectives give its own interpretation of this concept. We can say that "personality" - the general scientific notion. In our opinion, the treatment of the individual that most closely corresponds to the topic of our study is of G.K. Selevko: "Personality is a mental, spiritual essence of man, serving in a variety of generalized quality system: a set of socially significant properties of the person; the system of relationship to the world and with the world, to self and with self, and to exercise social roles, a set of behavioral acts, understanding the world and ourselves in it, and the system requirements, a set of skills, creative abilities, etc." [15, 6-7].

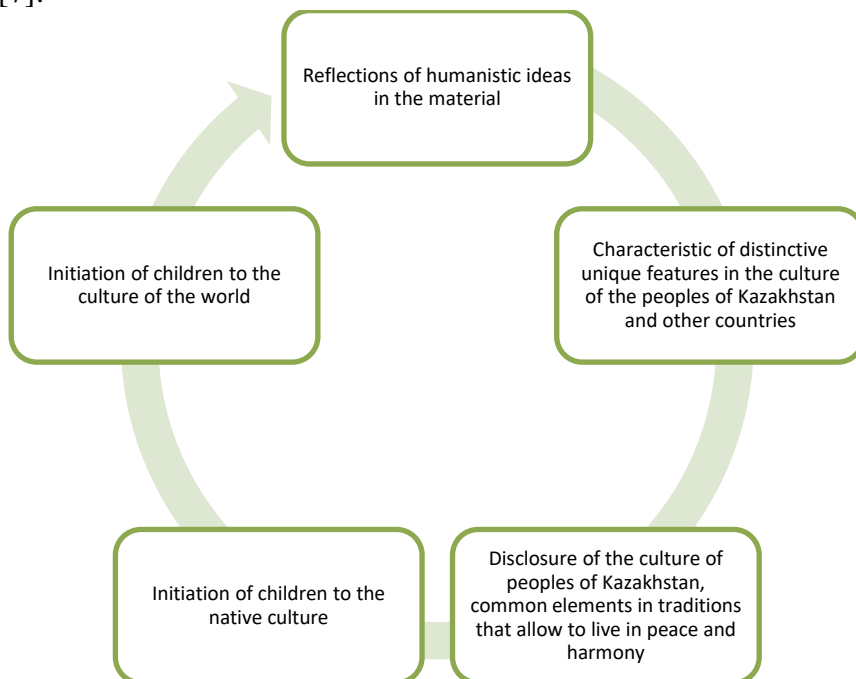
Taking into account the social experience, interests and physiological features of early childhood development "**multicultural personality of a preschooler**" can be called a child of preschool age who has a basic understanding of the native land, its nature, the material and spiritual culture, art, literature and traditions of their people and the people nearest and other national environment; know the standards of behavior at home and in society, able to comply with them; able to reproduce the

knowledge and perform in the real life activity. In other words, the purpose of multicultural education in pre-school pedagogy can be considered the formation of just such a multicultural identity.

From this purpose derive specific objectives of multicultural education of preschool children: the formation of children ideas about multiculturalism in the world and Kazakhstan, bring about positive attitudes to cultural differences; the development of skills of productive interaction with different cultures; raising children in the spirit of peace, tolerance, human interethnic dialogue.

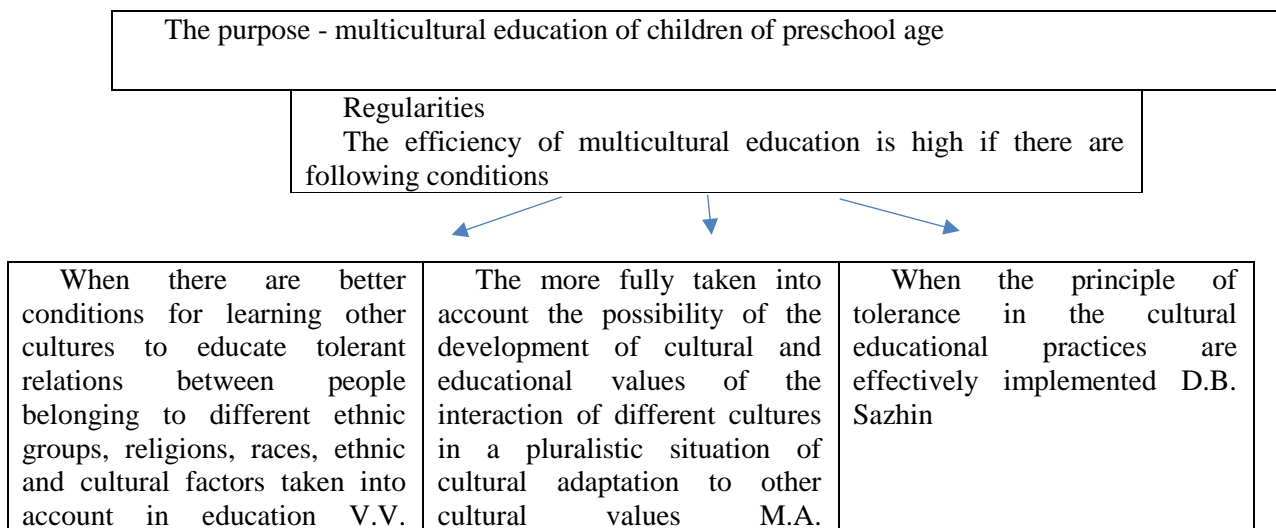
Education for tolerance should begin with the first years of life, and the leading role should belong to the teachers. That they need to implement programs related to the education of children of preschool age in the spirit of tolerance in the process of familiarizing them with the culture of the peoples living in their native land and peoples remote environment means of folklore, folk and decorative art, literature. In the process of acculturation of various nations in children, form a view of themselves and others as a person, and the originality of the national underlines the importance of universal.

In order to implement these tasks, the content of multicultural education must meet the following requirements [7]:

These tasks are important to construct the curricula in the preschool organization to give children multicultural education.

Based on collected scientific descriptions of multicultural education we made a following concept model of multicultural education of children of preschool age.

Makaev, Z.L. Malkova, L.L. Suprunova.	Bogomolova	
---------------------------------------	------------	--

In the conclusion, it is appropriate to state the use of multicultural education from early childhood. Multicultural education is a background of further mental and spiritual development.

Multicultural education of preschoolers complies with the need of society and the strategy of our country and helps to raise a future spiritual developed nation. It has a great perspective in further scientific investigations.

References:

1. N.A. Nazarbayev The strategy of social transformation and revival of the Eurasian civilization. - M., 2000. - P. 16-18.
2. The law of the Republic of Kazakhstan "On Education". Kazakhstanskaya Pravda, June 11, 1999. - P. 3.
3. Education in a multicultural environment: A guide for teachers of high school elective courses. - Almaty: "Parasat", 2001. - P. 218
4. Vygotskij U.C., Lurija A.R. Jetjudy po istorii povedenija: Obez'jana. Primitiv. Rebenok. M.: Pedagogika - Press, 1993. P. 224
5. Vygotskij L.S. Lekcii po psihologii. SPb.: Sojuz, 1997. P. 144
6. Sazhin D.B. Polikul'turalizm: teorija i obrazovatel'naja praktika. SPb.: IOV RAO, 2001. P.75
7. Dzhurinskij A.N. Sravnitel'naja pedagogika: Ucheb. posobie dlja stud. sredi vyssh. ped. ucheb. zavedenij. M.: Akademija, 1998. P.176
8. Bogomolova M.I. Dvujazychie v sisteme nacional'nogo i mezhnacional'nogo vospitanija i obuchenija v pedagogicheskom nasledii: Uchebnoe posobie dlja studentov pedagogicheskikh vuzov. Naberezhnye Chelny., 2002. P.63
9. Makaev V.V., Mal'kova Z.A., Suprunova L.L. Polikul'turnoe obrazovanie — aktual'naja problema sovremennoj shkoly // Pedagogika. 1999. №4. P. 3-10.
10. Sinagatullim I.M. Novyj millenium: rol' i mesto inostrannogo jazyka v polikul'turnom sociume // Inostrannye jazyki v shkole. 2002. № 1. P. 32-37.
11. Safonova V.V. Zadachi, problemy i perspektivy razvitija bilingval'nyh obrazovatel'nyh programm v Rossii // Opyt bilingval'nogo obrazovanija sredstvami rodnogo i inostrannyh jazykov v Rossii. M.: Evroshkola, 1990. P. 15-19.
12. Sokolova E. Obrazovanie - put' k kul'ture mira i tolerantnosti // Narodnoe obrazovanie. 2002. № 2. P. 111-118.
13. Paramonova L.A. Soderzhanie doshkol'nogo urovnja obrazovanija: s chem svjazano ego obnovenie? // Doshkol'noe vospitanie. 2003. № 3. P. 65–67.
14. Gal'skova N.D., Korjakovceva N.F., Musnickaja E.V., Nechaev H.H. Obuchenie na bilingval'noj osnove kak komponent uglublennogo jazykovogo obrazovanija//Inostrannye jazyki v shkole. 2003. № 2. P. 12-16.
15. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii: Ucheb. posobie. M.: Narodnoe obrazovanie, 1998. P.256

**КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРҒА ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ
ПСИХИКАСЫНА ЗИЯНДЫ ӘСЕРЛЕРІ**

Бапаева М.Қ.

психология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,

Шайжанова Қ.Ү.

психология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Әтен А.Ж.

Ақпараттық қауіпсіздік жүйесі мамандығының 1-курс студенті,

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Қазақстан, Алматы.

m.bapaeva@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада компьютерлік ойындардың бала психикасына тигізетін зиянды әсерлері туралы мәселелерді зерттеген алыс-жақын шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынған. Жасөспірімдердің компьютерлік ойындарға әуестенулері жайлы проблемаға қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу берілген. Сондай-ақ компьютерлік ойындардың жасөспірімдердің мінез-құлықтарына тигізетін ықпалын зерттеуге арналған тұжырымдамалар мен тұрғылар талданған.

Қазіргі таңда компьютерлік бағдарламалармен жұмыс жасай алатын, соның ішінде компьютерлік ойындарды ойнай алатын балалар мен жасөспірімдердің саны артуда. Сонымен бірге компьютерлендірудің балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік – психологиялық денсаулығына тигізетін жағымсыз ықпалы – компьютерлік тәуелділік орын алуда.

Мақалада компьютерлік тәуелділік ұғымына анықтама берілген. Тақырыптың өзектілігін айқындау мақсатында «Айналаға бағытталған агрессияның пайда болу механизмі» және «Агрессивті мінез-құлықтың пайда болуы» атты екі кесте құрастырылып, талдамасы қоса берілген.

Өткен ғасырдың 90 жж. компьютерлік ойындардың балаларға тигізетін ықпалын қарастырған американдық зерттеушілер М.Коул, Ш.Текл электрондық ойындарды «тендесі жоқ тәрбиешілер» деп атаған. Компьютерлік ойындармен ұзақ уақыт үздіксіз шұғылдану жеткіншектерде агрессиялық мінез-құлықты туғызады.

Еліміздің білім беру жүйесінің әр буынындағы оқу үрдісінде және компьютерлік бағдарламалардың енгізілуі, қоғамымызда компьютерлік клубтардың, автоматты ойындар жүйесінің көптен ендірілуі жас өспірімдердің оларға деген әуестігін, тіпті тәуелдігін тудырып отырғаны сезіледі.

Қазіргі уақытта компьютерлік технологиялардың өмірімізге дендеп енуі, адамдардың әсіресе, жасөспірімдердің мінез-құлқында түрлі сипаттағы психикалық өзгерістердің пайда болуына ықпалын тигізіп отырғанын байқауға болады.

Компьютерге тәуелділіктің қауіпті тобына жататын адамдардың психологиялық симптомдары мақалада ашып көрсетілген. Осы жайтты ата-аналардың назарда ұстауы аса қажет. Балаларының ойнап отырған ойындарына, экраннан немесе компьютерден берілетін ақпараттарға назар аударғандары жөн. Алдымен телехабар мен компьютерлік ойындардың мағынасына, сөзіне мән беру керек. Баланы мына күрделі ақпаратты әлемде жалғыз қалдырмаған маңызды. Себебі, интернет әлемнің барлығын сыйласа да, адамды бір бөлмеге қамайтыны ақиқат.

Әрине, қазіргі жаһандану кезеңінің жақындау заманында жас ұрпақтың компьютерлік технологияларды жете меңгеруін талап етуі заңды құбылыс. Дегенмен, олардың ессіз, мақсатсыз, тек асқан құмарлықпен ынтызар болуының аяғы, жасөспірімдердің психикасына орасан зор зиянын тигізетінін ескере отырып, олардың өздері, ата-аналары, мектеп ұжымы, айналасындағы ересектердің үйлесімді қарым-қатынасының ықпалын жүйелі ұйымдастыру өз нәтижесін беретінін үнемі есте ұстаған жөн. Сонымен қатар ата-аналар мен ересектер

компьютерлік технологиялардың балалардың психикасына жағымды әсерімен қатар кері де әсері туралы жалпы мағлұматы болуы аса маңызды.

Отбасында және мектепте жүйелі берілмеген тәрбие жасөспірімдерді көзсіз еліктеушілікке, құмарлыққа бой алдырушылыққа, нәпсісін тыя алмаушылыққа, ақырында өз тағдырын өз қолымен құртатын келеңсіз оқиғаларға себепші болады. Мақалада зиянды дағдылардан баланы тыя білу, сақтандыру-ата-ананың парызы деген құнды пікір жан-жақты талданған.

THE HARFUL INFLUENCE OF THE DEPENDENCE OF COMPUTER GAMES ON THE PSYCH OF ADOLESCENTS

Bapayeva M.K.

Candidate of psychological Sciences, professor

Shaizhanova K.U. C

andidate of psychological Sciences, Teacher doctor (PhD)

Kazakh state women's teacher training university

Aten A.Zh.

System Information security, 1st year student,

Kazakh National University named of al-Farabi

Kazakhstan, Almaty

Annotation : The article analyzed the work of the near and far foreign scientists studying the problems of computer games about the harmful effects to the psyche of the child. It has been provided an overview of scientific literature on the problem of adolescents' computer games . Also analyzed the concepts and approaches to study the impact of computer games on adolescents behaviors.

At present is increasing the number of children and adolescents who can work with computer programs, including computer games. At the same time computerization has a negative impact on social and psychological health of children and adolescents - computer dependence.

The article defines the concept of computer dependence. In order to determine the relevance of the topic , two tables have been developed and analyzed to describe the "Mechanisms of aggression towards the environment " and "The formation of aggressive behaviors". 90s of the last century American researchers M. Cooul, who considered the impact of computer games on children, Sh.Tekl called electronic games "unmatched educators". Long-lasting computer games create aggressive behavior in teenagers.

The introduction of computer programs in every aspect of the educational system of the country, the introduction of computer clubs and automatic games in our society is a feeling that teenagers are motivated and even dependent on them.

Nowadays, it can be seen that computer technology is affecting our lives, and that it is affecting the mentality of people, especially in adolescent behaviors. In the article are described the psychological symptoms of people who are at risk of having a computer affiliation . This is especially important for parents to keep in mind. It is important for children to pay attention to the games they play, the screen or the computer. First of all, it is necessary to pay attention to the meaning and the meaning of television and computer games. It is important not to leave the child alone with the most complex information in the world.

Of course, it is a natural phenomenon that in the age of the present globalization the younger generation needs to master computer technologies. However, it should be borne in mind that systematic organization of their influence on themselves, parents, school staff, and adult cohesive relationships is a permanent consequence of the fact that the end of their passion for excruciating, indifferent, endangering the mental disorder of adolescence .

It is also important for parents and adults to have a general knowledge of computer technology and its effects on children's psyche as well as on the impact.Undistorted upbringing in the family and

in the school will result in adolescents becoming illusory, passionate, inattentive, and eventually ruin their destiny with their own hands. The article analyzes the valuable insight into the ability of a child to abstain from the harmful practices of the child, the insurance of his or her parents.

Қоғамның компьютерлендірілу процестерін үдемелі пайдаланылуына байланысты, жаһанданған ақпаратталудың тұлғаға қандай ықпал ететініне қатысты мәселелердің маңызы артуда.

Аталмыш проблемалық саланың әрқилы аспектілерін психологтар салыстырмалы түрде бұрыннан зерттеуде. Атап айтқанда, психолог О.Т.Тихомиров және оның шәкірттері О.Н.Арестова, Л.Н.Бабанин, Ю.Д.Бабаева, А.Е.Войскунский және көптеген басқа да ғалымдар адамның, соның ішінде жасөспірімнің компьютермен өзара әрекеттестігінен психикалық іс-әрекетіндегі құрылымды және функционалды өзгерістерінің зерттеулері жасалында. Ол өзгерістер адамның *танымдық, коммуникативті және тұлғалық* аймақтарын қозғайды.

Сонымен бірге, психологтар О.Н.Черемисина, Б.Л.Бардиер, Ю.Ф.Фомичева, А.Г.Шмелев, И.В.Бурмистров мақалаларында компьютермен өткізілген уақыт бұл – жасөспірімдердің психикасына, мінез-құлқына зиянды әсерін тигізіп, көңіл көтерудің басқа түрлеріне ауыса алмау, айналасындағылардың алдында алданыш, артықшылық сезімі сияқты психопатологиялық симптомдарда көрініс беретін тәуелділік деген көзқарастарын айтады.

В.Ф.Петренко жүргізген зерттеулердің қатары виртуалды ойынды ойнаған сыналұшыларда, бақылау тобына қарағанда едәуір үлкен физиологиялық қозу, сондай-ақ агрессивті ойлардың көп мөлшері байқалатынын көрсетті.

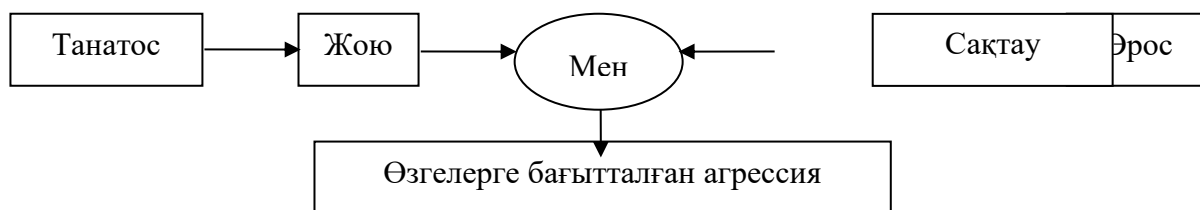
Компьютерлік технологиялардың жасөспірімдердің және тұтастай пайдаланушылардың мінез-құлықтары мен агрессивтіліктерінің деңгейіне тигізетін ықпал дәрежесінің зерттелуі аса маңызды болып табылады, өйткені адамның табиғаты жайлы түсінікке қомақты үлес қосуда.

Өткен ғасырдың 90 жылдарында компьютерлік ойындардың балаларға тигізетін ықпалын қарастырған американдық зерттеушілер М.Коул, Ш.Текл электрондық ойындарды «теңдесі жоқ тәрбиешілер» деп атаған. Компьютерлік ойындармен ұзақ уақыт үздіксіз шұғылдану жеткіншектерде агрессиялық мінез-құлықты туғызады.

Агрессивтілікті зерттеу жөніндегі әрқилы тұрғылардың талдамасын жасаған Р.Бэрон мен Д.Ричардсонның көзқарастары бойынша агрессия: 1. нышандарға; 2. сыртқы стимулдармен белсендірілетін қажеттіліктерге; 3. танымдық және эмоциялы процестерге; 4. алдын алатын үйретумен үйлесімдікте өзекті әлеуметтік және эмоциялы жағдайларға байланысты туындайды [1].

З.Фрейдтің психоаналитикалық тұрғысы бойынша адамның барлық мінез-құлқы, энергиясы өмірді сақтауға және қайта жандандыруға бағытталған Эростан пайда болады. Кейінірек З.Фрейд екінші инстинкті өлімге деген құштарлықты танытатын Танатостың да орын алатынын айтады. Танатос агрессияның сыртқа шығарылып, өзгелерге бағытталуына ықпал етеді (1 сурет).

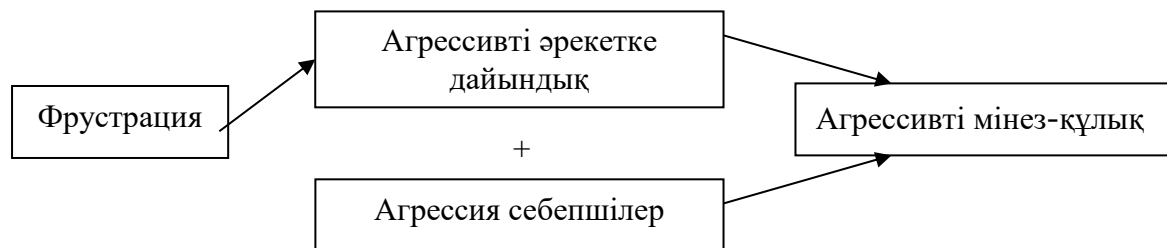
1-сурет. Айналаға бағытталған агрессияның пайда болу механизмі

Лоренц З.Фрейдтің ұстанымымен ұқсастықты көрсетіп, агрессияға деген эволюциялық тұрғыны жақтайды. Лоренц бойынша агрессия тірі қалу үшін күрес атты тумалық инстинктіден бастау алады.

Фрустрация теориясының авторы Доллард пен оның қызметтестерінің ойынша агрессия сыртқы себептермен басқаларға зиян келтіру ұмтылысынан пайда болады. Ал Берковицтің ойынша фрустрация агрессивті әрекет ету дайындығына ғана әкеледі (2 сурет) [2].

2-сурет. Агрессивті мінез-құлықтың пайда болуы

Компьютерлік тәуелділік – зақымдайтын, болжауға болмайтын, ұнамды немесе ұнамсыз адамдармен түрлі қатынастарды қалыптастыруды қажет ететін ақиқаттан қашудың бір түрі болып табылады. Сондықтан, ересек қатаң өмірде тіршілік етуге үйренбеген жасөспірім үшін компьютер, виртуалды өмір – ең жақсы шешім болып көрінеді.

Жаңа заман талабына сай ХХ - ғасырдың аяғында ғылымның жедел дамуы компьютерлік технологияның пайда болуына себепші болды. Бұл техниканың пайда болуы көптеген өнеркәсіп орындарының дамуына оң ықпалын тигізді. Соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына көптеген өзгерістер енгізді, банк және әкімшілік кеңсе жұмыстарының қағидаларын сапалы өзгертті, әскери техниканың эффективтілігін жоғарлатты деп толық айтуға болады [3].

Қазіргі уақытта заман талабына сай, компьютерлендіру темпі өте жоғары дәрежеде дамып отыр. Үлкен ірі-ірі бірлестіктерді айтпағанда, орташа деңгейдегі фирмаларда, оқу орындарында компьютер және компьютерлік желісіз нәтижелі жұмыс жасау мүмкін емес. Қай салада болмасын компьютерді кеңінен қолданатын адамдар тіпті онсыз өз өмірін елестете де алмайтындай дәрежеге жетті деуге әбден болады. Жаңа заман адамы компьютермен жиі өзара әрекетке түседі, оның біздің өмірімізде алып отырған орны соншалық, оны біз үйде, оқу орнында, жұмыста, тіпті ұшақта да пайдаланудамыз. Бір сөзбен айтқанда, біздің барлық жасап отырған іс әрекетіміздің өзі, осы кішкентай ғана түрлі-түсті қымбат металл бөлшектерінің көмегімен жүзеге асуда.

Жаңа ғасыр адамы, соның ішінде біздің жеткіншектеріміз компьютерді пайдалану барысында өзара әрекетке түседі. Компьютер белсенді түрде біздің өмірімізге еніп, біздің санамыздан өз орнын тауып отыр. Осыған байланысты адамдар көп жағдайда компьютерге тәуелділігін аңғармай да қалады.

Өкінішке орай адамның компьютерге тәуелділігі осымен ғана шектелмейді. Компьютердің одан әрі дамуына байланысты компьютерлік ойындар пайда бола бастады. Компьютерлік ойындар дамығанның үстіне дами түсуде. Соның ішінде компьютерлік ойындар балалардың назарын ерекше аудартып отыр десе артық айтқандық болмайды. Компьютерлік ойындар балалардың бар жан-тәнін салып ойнайтын ойындардың біріне айналып, оған деген тәуелділігі күннен-күнге артып отыр. Балалардың досы да, сырласы да осы компьютер болып отыр. Олар компьютерді тек үйде, не болмаса мектепте пайдаланумен ғана шектелмей, арнайы компьютерлендірілген орталықтарда өз қызығушылықтарын ары қарай жалғастырады.

Компьютерлік технологияның жетістіктеріне байланысты компьютерге тәуелді адамдардың саны, яғни «компьютерлік фанаттар» немесе «хакерлер» деп аталатын адамдар саны көбеюде. Мұндай адамның негізгі іс-әрекеті - компьютердегі ойындарды ойнау болып табылады. Ол адамдардың әлеуметтік ортадағы байланыстары өте тар, ал ойыннан тыс әрекеттері физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әрекеттер. Ең басты қажеттілік компьютерлік ойынмен қанағаттандырылады. Бұл сипаттама компьютерлік ойындарға фанаттық қызығушылығы бар адамдарға тән [4].

Ұзақ уақыт бойына компьютер алдында отыра беру және дене белсенділігінің аздығы, санитарлық режимдер нормаларының сақталмауы жасөспірімдердің организмінің дамуына кері әсерін тигізеді.

Психолог ғалымдар компьютерге тәуелді балаларда мынандай белгілердің болатындығын атап көрсетеді. Бірнеше сағат бойына компьютердің алдында бір ойынды ойнап отыра беру, ата-анасымен кикілжіңге бару, сабақ үлгерімінің нашарлауы, жиі сабақтан қалу, достарымен қарым-қатынасының азаюы, тек өзі сияқты компьютерге құмар балалармен қарым-қатынас ұстау, өз уәдесінде тұрмау, ашуланшақтық, мазасыздану мінездері пайда болады, сол сияқты ұйқының бұзылуы, зейін мен есте сақтау қабілетінің нашарлауы т.б.көрініс береді. Психологтардың пікірінше, осы белгілердің ең болмағанда бесеуі, бала бойында анықталса, компьютер ойынына тәуелділіктің болуы мүмкін деген анықтама береді. Компьютерге қызығушылық, яғни тәуелділік өз шегіне жеткенде ол патологияға айналады.

Күннен-күнге осы тәуелділікке душар болып отырған адамдар санының көбейіп отырғанын ескерсек, бұл мәселе психологиялық тұрғыда жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Баланың компьютерге тәуелділігін оның ата-аналары, достары, туысқандары сезінсе де, баланың өзі сезінбейді.

Жасөспірімнің эмоциялық сферасының тұрақсыздығы сияқты қауіп те туындайды, өйткені жеңісі келген ойыншы үнемі өз сезімдерін тұншықтырып, байсалдылықты, салқынқандылықты сақтап қалуы тиіс. Психологтардың ойынша, кейбір компьютерлік ойындар агрессивті мінез-құлыққа, соғыс пен күш жұмсаудың маңызының мөлшерден артық бағалануына арандатады. Статистикалық өлшем бойынша балалар мен жасөспірімдердің телеаудиторияның, аудиобейнелік медиамәтіндердің ең белсенді бөлігі мен көрушілері екенін көрсетіп отыр. «Балалар шамамен 2 жастан бастап теледидар көре бастайды. Нағыз америкалық бала өз уақытының шамамен 30%-ын теледидардың алдында өткізеді. Ол орта есеппен мектепке барғанша 5 мың сағат, мектеп бітіргенше 19 мың сағат экран алдында отырады», - дейді америкалық зерттеушілер (Dodrill R. Violence, Values and Media, Sacramento, 1993, p.51).

Өсе келе жас адам біртіндеп өзінің өмірінің бір бөлігіне айналатын, «үлкендердің» әлеміне кіргісі келеді. Бала шынайы өмірді білуге әрі түсінуге, ондағы құндылықтар мен мінез-құлық ережелерін қабылдауға талпынады. Үлкендердің өмірі баланың көз алдына тек отбасы мен көшеде ғана түспейді. Теледидар да балалардың үлкендердің өмірі туралы түсініктерінің қалыптасуына әсер етеді, белгілі бір шындық бейнесін жасайды.

Теледидар қалыптастыратын үлкендер өмірі туралы экрандық түсінік балалар кіретін шынайы өмірге қаншалықты сәйкес келеді? Теледидардың балаларға тек оң әсері ғана емес, теріс әсері де бар болса, онда балаларымыздың бойында қандай қасиеттер болады? - деген сұрақтар кімді болса да мазаламай қоймайды.

Көптеген бұқаралық ақпарат құралдары материалдарына жасалған шолулар, медиазорлықтың, мәселен, Шығыс елдерінде қылмыстың өсуіне үлкен әсері бар екенін дәлелдеп отыр. Зорлықты насихаттау, әсіресе теледидардан, кино мен компьютерлік ойындардан анық байқалады. БАҚ мәселелерінің психологтары мен эксперттері БАҚ-та зорлық-зомбылық көріністердің көрсетілуі мейірімсіздік пен қатыгездіктің өсуіне тікелей әсер ететінін дәлелдеді.

Соңғы 40 жылда дүниежүзінде балаларға теледидар мен кинематографияның тигізетін әсерін зерттеуге арналған мыңнан артық зерттеулер жүргізілген. Зерттеулер дүниежүзінің көптеген елдерінде, әртүрлі нәсілдерге, ұлттар мен әлеуметтік топтарға жататын ер балалар мен қыз балалардың арасында жүргізілген. Зерттеу нәтижелері іс жүзінде бірдей болып шыққан: экрандағы агрессия балалардың адамдар және жансыз заттарға агрессивтіліктерін арттыра түседі[6].

Компьютерлік тәуелділіктің қалыптасуын анықтайтын негізгі критерийлер:

- себепсіз қозғыштық немесе енжарлық, көңіл-күйдің жиі құбылуы, сынға, ескертуге, кеңеске деген ауыр да орынсыз реакция, ата-аналарына, ескі достарына деген ұласпалы қарсылық;

- естің, зейіннің нашарлауы;
- үлгерімнің төмендеуі, сабақты жүйелі босату;
- бұрында маңызды болған адамдармен: туыскандармен, достармен, сүйікті адаммен қарым-қатынастың шектелуі, қарым-қатынас аумағының біршама өзгеруі, күдікті қатынастар, кездесулер, телефондық әңгімелер;
- бұрында қызықты болған істерден, әуестіктен, сүйікті істен бас тарту;
- үйден құнды заттардың, ақшаның жоғалуы, бөгде заттардың пайда болуы, баланың ақшалы қарыздары;
- ептіліктің, жалғандықтың байқала бастауы;
- бұрында байқалмаған салақтық, ұқыпсыздық;
- депрессия, қорқыныш, мазасыздық белгілері.
- жұмыс орнына және отбасы мүшелері не өтірік айтуы, іс әрекетіне жауапсыздығы;
- жұмыс орны мен оқуында проблемаларының болуы.

Қауіпті белгілерге мыналар жатады:

- Электрондық поштаны үнемі тексеруге ұмтылу;
- Он-лайн сеансына қатысу;
- Он-лайнда жүргізген уақытын ұлғайту;
- Он-лайнға шығаратын ақшасының саны көбеюі.

Шынымен, компьютер көптеген міндеттерді атқарады. Сондықтан, баланы шынайы әлемнен өзіне аударып отырып, оның алдында мүмкіндіктер мен қызығушылықтардың сан қилы түрлерін ашады. Жаңа ақпаратқа қанық болу тілегін ауыздықтаудың психологиялық қабілетсіздігі компьютерлік тәуелділік болып табылады.

Компьютер арқылы көптеген мәселелеріміз шешіліп, біраз мүмкіндіктерге ие болдық десек те, оның адам денсаулығына қаншалықты қауіп төндіретінінен көпшілігіміз хабарсызбыз. Бұл қауіпті "ғасыр ойыншығы" тұрмыста көп қолданылады. Компьютердің біздің өмірімізде аса қажеттілігі мен қатар адам организміне, психикасына тигізері зияны да бар.

Ұзақ уақытқа компьютерде отырған адамдардың ағзасына функцияларына жоғары жүйке жүйесіне, эндокринді, репродуктивті жүйеге, көз жанарына және адамдардың сүйек – бұлшық ет аппаратына өте зиянды әсер етеді. Барлық жағынан көз жанарының ауысуынан бастап аяқтарының варикозды кеңеюіне дейін. Шынын айтқанда ол аурулардың барлығын компьютерсіз де күнделікті өмірде ретсіз әрекетімен табасыз. Компьютер тек сол ауруларға қосымша зиян келтіреді. Уақытында шара қолданбаса тәуелді адамдардың жағдайы өршіп қиындайды. Компьютердің алдында елігіп және өзін-өзі тұйықтау, ұмытшақтық, жауапсыздық дәнін себеді, өзінің үйреншікті бағалау қасиетін жоғалтады, ішкі түйсігін жоғалтады, жақындарына немқұрайлы қарайды [7].

Егерде ересек адамдар осындай қадамға саналы түрде барса, онда балалары да ата-анасының құрбаны болады. Өкінішке орай балаларды компьютероманиядан аластататын басқа да зиянды эффекттері компьютерде ұзақ пайдаланғанда пайда болады. Балалар қоршаған ортаға және компьютер әлеміне тез үйренеді. Көптеген өзгерістері бірден байқалмайды. Мұны тек маманданған педагог пен психолог қана анықтай алады. Мәселен, олардың эмоциясы, жоғары агрессиясы және зорлыққа үйірлігі байқалады. Басқа да қылықтарының байқалуы, атап айтқанда балалар қиялдамайды, өзінің визуалды кейіпкерін құрай алмайды, еш нәрсеге құлықсыз, түскен ақпаратты саралай алмайды. Компьютер балалардың интеллектуалды дамуына және психикасына ұзақ зиянды әсер етеді. Компьютерге тәуелді балаларда есте сақтау қабілеті нашар, эмоционалды пісіп жетілмейді, жауапсыз болып өседі [8].

Отбасында және мектепте жүйелі берілмеген тәрбие жасөспірімдерді көзсіз еліктеушілікке, құмарлыққа бой алдырушылыққа, нәпсісін тыя алмаушылыққа, ақырында өз тағдырын өз қолымен құртатын келеңсіз оқиғаларға себепші болады. Зиянды дағдылардан баланы тыя білу, сақтандыру-ата-ананың парызы.

Компьютерлік ойынға деген құмарлық, іңкәрлік әркімнің-ақ бойында жасырын жатады. Оның құмарлыққа ұласпауын ата-ана қадағалау керек. Осы орайда төмендегідей психологиялық кеңесті ұсынуға болады:

- Балаңыздың қандай ойындарды жиі ойнайтынын үнемі қадағалаңыз.
- Ойын барысында балаңыздың мінез-құлқында байқалатын өзгерістерге назар аударыңыз.
- Компьютер алдындағы уақыт мерзімін шектеуді ұмытпаңыз.
- Балаңызды мүмкіндігінше ақыл-ойын дамытатын ойындарға бағыттаңыз.
- Әрбір ойыннан кейін міндетті түрде балаңызбен ой бөлісуге тырысыңыз. Қандай әсер еткенін бақылаңыз.
- Монитор экраны көзден 50 см., тіпті 70 см. қашықтықта тұрғаны дұрыс.
- Бала жұмыс жасайтын жерде бір емес, бірнеше компьютер тұрса, бір-бірінен ара қашықтығы 1 м. болуы тиіс.
- Компьютердің арты мүмкіндігінше қабырғаға қарап тұрғаны жөн.
- Компьютер тұрған бөлме шаң болмауы қажет.
- Ауаны тазалап тұрыңыз, мүмкін болса, компьютердің жанына су қойылған ыдыс қойып қою керек.
- Жас балалар компьютер алдында тапжылмай отыра бермей, әр 20 минут сайын 15 минут демалуы тиіс.
- Ал ересек адамдар 2 сағатта бір 10-15 минутқа тынығуы қажет.
- Компьютермен жұмыс жасап болғаннан кейін міндетті түрде салқын сумен жуыну қажет .
- баланың бос уақытын дұрыс ұйымдастыру;
- баланы мектептен мектепке ауыстырғанда, балаға қолайсыздық туғызбайтын жағын қарастыру;
- ата-ана өз ісімен үлгі болу, ертіп жүріп пайдалы еңбекке, өнерге баулу;
- қызығушылығын спортқа, музыка тәрізді өнер үйренуге баулу;
- музыка тыңдау, теледидар, компьютер алдында ұзақ отыруға тыйым салу;
- үйде отырса болды деп, компьютерлік ойындарға беріліп кетуге жол бермеу;
- компьютерге, ұялы телефонға т.с.с байланысты талаптарының бәрін орындай беруге тырыспау;
- ұтыс ойындарына қызықтыратындай әңгіме айтпау;
- лоторея сияқты ұтыс қағаздарына әуестендірмеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб, 1997. - 122 с.
2. Возрастная и педагогическая психология /Под ред. М.В.Гамезо.-М., 1984.-С.220-231
3. Шапкин А. Компьютерные игры: новая область психологических исследований //Психологический журнал. - 1999. - №1.
4. Шмелев А. Мир поправимых ошибок. Вычислительная техника и ее применение //Компьютерные игры. -1988. - №3.
5. Эрон Л.Д.- Агрессия: Трактование // Психология. - 1980. - №35.
6. Паренс Г. Агрессия наших детей. - М, 1997. - 115 с.
7. Аникеева Н.П. Воспитание игрой. - М.,1987. - с. 59-94.
8. Лоренц Конрад. Агрессия. Издательская фирма "Универс" /Пер. на русс. яз. Г.Ф.Швейника. - М.: Прогресс, 1994.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ

*Бапаева М.К.**психология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті.**Қазақстан, Алматы,
m.bapaeva@mail.ru*

Түйіндеме: Мақалада Абайдың шығармаларының психологиялық астарларына талдау жасалынған. Ақын мұраларын зерттеген ғалымдардың философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарастарына жүйелі жасалынған. Мақалада Абай – өлеңдері мен қара сөздерінің ең басты объектісі- адам, басты мақсаты- адам тәрбиесі екені анық көрсетілген. Адам болғанда да адамдар үшін еңбек ететін, өзі айтқандай, «ақыл, қайрат, нұрлы жүректі тең ұстайтын», жан-жақты жетілген адам яғни Абайша айтқанда, «толық адам». Ал «толық адам», «жетілген адам» дегендердің мағынасы терең философиялық, психологиялық мәнді ұғымдар. Адам, индивид, тұлға, дара тұлға адамгершілік тұрғысынан, тұлғалық тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе.

Сондай-ақ мақалада ақынның еңбектеріне талдау жасай келе, оның ой-тұжырымдарының, пікірлерінің, шығармаларының астарларында қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін көрсететін салыстырмалы кесте құрастырылған. Мәселен, кестенің бір тармағында әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани білудің негізі деген Абайдың тұжырымы қазіргі заманғы ғылыми психологиядағы қарым-қатынас мәселесімен, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру деген ғылыми тұжырыммен астасып келуі таңғалдырады. Бұл ақынның ғұламалығының бұл бір дәлелі ғана. Абай психологиялық көзқарастары жалпы және педагогикалық психология мәселелерімен ғана шектелмейді. Ақын туған халқының әлеуметтік жағдайымен, оның әртүрлі топтарының мінез-құлықтарына да ерекше зейін қояды.

Абай шығармаларын оқытуда жеткіншектерге ақынның «толық адам» тұжырымының мәнін түсіндіріп, осы ұғымға жету үшін қандай бала болу керек, нені мақсат тұту керек деген пікірін жеткізу жолдарын қарастырылады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау дегенді меңзейді.

Абай мұраларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда жүйелі талдау жасап, оны нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның шығармаларын түсінуде, бағамдауда және қабалдауларына жеңіл түсіп, есте сақтап, ой қорытындысын жасауға тиімді болады. Осы орайда мақалада ақын шығармашылығын бес бағытқа бөліп көрсеткен. Мәселен, бірінші бағыты ретінде Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні алынған. Одан кейін өлеңдерінің психологиялық астарлары бағытында а) өнер - білімге шақыратын өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері қарастырылса, үшіншіден, ақынның «Ескендір», «Масғұт» поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер, төртінші бағыты деп орыс классиктерінің шығармаларынан аудармаларының психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Бесінші бағыты Абай әндерінің адам психикасына әсері деген бағыт талданады. Мақалада осы бес бағытқа қысқаша түсінік беріледі.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары анық.

Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда әрине Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде

де, оқушылармен жеке- жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса жас ұрпақтың философ ақынның жайлы біленінен білері мол болатыны сөзсіз.

PSYCHOLOGICAL HINTS OF ABAY'S WORK

Bapaeva M.K

*Candidate of Psychological Sciences, Professor
Kazakh State Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty,
m.bapaeva@mail.ru*

Annotation : The article analyzes the psychological hints of Abai's works. The philosophical, pedagogical, psychological views of scientists who have studied the heritage of the poet are systematically systematized. In the article Abai - the main object of his poems and words is human, the main purpose is up brining people. A person who works for human beings, as he says, is "full-fledged man," who is "full of intelligence, awe and joy," that is, a man of all ages. The meaning of "full human", "mature person" is deep philosophical and psychological meaning. A person, an individual, a person, a person is a complex issue with a great deal of wisdom that provides moral and personal development.

The article also analyzes the works of the poet, and draws on a comparative table reflecting the basic problems of contemporary scientific psychology, which is the basis of his thoughts, conclusions and works. For example, in one of the tables, Abay's statement on the relationship between people in social life is the basis of the behavior and psychology of each other, the problem of communication in modern scientific psychology, the exchange of actions, plans of joint action, forms of joint actions was amazed at the conclusion that the formation of norms is incompatible with the scientific conclusion. This is just one of the proofs of the poet's wisdom. Abay's psychological views are not limited to general and pedagogical psychology. The poet pays particular attention to the social situation of the native people, the behavior of different groups.

When teaching Abai's works, adults explain the meaning of the poet's "full human" conclusion and consider the ways in which a child should be asked and what to pursue in order to achieve that concept. A sign of being Abai's "full human" is to be human-minded, to look at things "with his own eyes."

While studying the Abai's heritage, psychological analysis of the poet's work and its focus on specific directions, it is helpful to memorize, memorize, and comprehend the compositions of the writer, and make conclusions. In this article, the poet devoted his creative work to five directions. For example, the psychological significance of Abay's quotation was derived as the first direction. Then the psychological aspects of poetry are: a) art - poems that call for knowledge; b) the occurrence of personality; b) the peculiarities of cognitive activity, thirdly, the psychological features of poet's poems "Iskander", "Masgut", the fourth direction - psychological features of translations of Russian classics. The fifth direction analyzes the direction of Abay's lyrics on human psyche. The article gives a brief overview of these five aspects.

Obviously, the systematic use of the great scientist's works in the educational process, which left abundant philosophical, pedagogical and psychological heritage, will have a positive impact on the development of all-round development and personality traits of young people.

Of course, the works of Abai have a great importance in the formation of the personality of children. It is not enough to limit it to the poet's poetry and poetry in the curriculum. It is also possible for younger generation to know about the philosopher's poet when it is used in classroom sessions, out-of-season sessions, and personal work with pupils.

«Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуы тиіс» [1],-деген елбасының ойлы пікірін тірек өте отыра, жас ұрпақтың санасына халқымыздың ұлы тұлғаларын олардың жеке тұлғаны үйлесімді

қалыптастырудағы ой пайымдаулары мен психологиялық, педагогикалық көзқарастарын ғылыми негіздеп, оны оқу үрдісінде жүйелі түрде сабақтастыра отырып жеткізу-білім беру жүйесінің алдындағы жауапты міндеттердің бірі.

Абайдың психология ғылымы жайлы еңбек жазбағанымен, ғұламаның өлеңдері мен поэмаларында, қарасөздерінде адамның жан –дүниесінің қыр-сыры суреттеледі. Ақынның толып жатқан өлеңдері мен қара сөздерінен адамның психологиясын жете білуге аса зер салғандығын және оның өзін күнделік өмір үшін қажетті нәрсе деп есептегендігін көруге болады. Әлеуметтік өмірде және тұрмыста дұрыс қарым-қатынас жасау, өзара әрекеттесу, түсінісу, бағалау - осылардың бәрі де Абай түсінігінде, адамдардың психологиясы мен мінездерінің ерекшеліктерін тани білуді талап етеді.

Қазақ халқының ұлы философы Абай шығармаларын филология, философия, педагогика ғылымы саласының мамандары жан-жақты зерттегені анық. Ақынның мұраларын мәселен, әдебиет саласында М.Әуезов, М.Ғабдуллин, М.Мырзахметов, А.Қыраубаева, А.Көбесов сынды ғалымдар зерттесе, философтардан Ғ.Есім, Ж.Әбділдин, М.Орынбеков, Б.Бейсембаев және т.б. өз еңбектерінде ақынның дүниетанымының көздері, адам философиясы, этика мен этикасы, әлеуметтік, азаматтық ойларын, оның шығармасындағы адам мен адам болмысы, өлең сөздегі шеберлігі мен даналығын философиялық тұрғыдан қарастырса, Абайдың педагогикалық көзқарастырына қатысты жинақтаған материалдарда оны оқыту мен тәрбиелеуде қолдануға қатысты бағыттары белгіленеді.

Абайдың психологиялық көзқарастарын психология ғылымы саласында Ш.Әлжанов [2], Т.Т.Тәжібаев [3] сынды ғалымдар зерттеулер жүргізген. Т.Тәжібаевтың тұжырымдауынша «... Абай тек қана асқан кемеңгер ойшыл ақын ғана емес, сонымен қатар ірі философ, психологиялық білімдер жүйесін насихаттаумен айналысқан ғұлама. Ол ұлттық психологиялық ұғымдардың негізін қалады...» деп түйіндейді. Бұдан кейінірек Абайдың психологиялық көзқарасы туралы профессор Қ.Б. Жарықбаев[4]та терең зерттеулер жүргізіп, сындарлы пікірлерін айтқан.

Абай тұжырымдарының ауқымы мен тереңдігі оның әлем психологтарының еңбектерімен таныс болғандығын айқын дәлелдейді. Нақтырақ айтсақ оның, психологиялық көзқарастары Аристотель, әл-Фараби көзқарастарымен астарласып жатады. Оның таным процесіне байланысты материалистік – түсініктері, аллаға сену мен жанның мәңгілігі туралы ұғымдармен араласып отырады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Көк тұман – алдындағы келер заман» т.б. өлеңдерінде ойшыл ақын адамның тәні ғана өледі, ал жаны ешқашан да өлмейді деп тұжырымдайды.

И.Р. Халитова Абайдың педагогикалық пікірлерін жас буындарды оқыту және тәрбиелеуде қолдануды философиялық-психологиялық-педагогикалық тұрғыдан, теориялық маңызын аша отырып, оқу –тәрбие практикасымен байланыстырып бүгінгі күн талабына сәйкестендіруге арналған еңбектер жоқ дейді[5].

Педагог-ғалым өз зерттеулерінде Абай шығармаларын оқытуда оның «толық адам» болу үшін қандай бала болу керек деген пікірін оқытушыларға жеткізу жолдарын қарастырады. Абай «толық адам» болудың бір белгісі адамның ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау-деп біледі.

Біз баланы, «кішкене, түсінбейді, ұқпайды»-деп оларға жеңіл-желпі сөз айтып, жеңіл-желпі істер орындатамыз. Жеңіл іс-дегенім, ойланбай орындай салатын шаруа. Баланың күшіне тимейтін бірақ ойлап істейтін жұмыс қана тәрбиелік ықпал етері хақ. Сол секілді бала кезден, сөз ұғарлық болған шағынан «ақылды сөз» тыңдатып өсірген бала оны бірде болмаса бірде ескереді. Ал ондай сөзді естімеген баланың есіне алары да шамалы. Шығыс, батыс ғұламалары, бала шағынан жақсы, жағымды әсер алып өскен баланың жан дүниесінің бай, таза болатынын білген және өз еңбектерінде осыны айтқан. Осы пікіріміздің жетегінде біз де оқытушыларға Абайдың ақылды сөздерін ертерек білсе деген ойдамыз» - деп тұжырымдайды ғалым.

Артына мол философиялық, педагогикалық, психологиялық мұралар қалдырған ұлы ғұламаның шығармаларын оқу-тәрбие процесіне енгізіп, оқыту барысында жүйелі қолданып

отырса, жеткіншектердің жан-жақты дамып, тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оңды ықпалы болары сөзсіз.

Ақынның еңбектерін оқып, таныса келе, оның ой-тұжырымдарының қазіргі заманғы ғылыми психологияның қарастыратын негізгі проблемаларымен үндестігін байқауға болады. Оны төмендегі беріліп отырған кестеден көруге болады:

Кесте-1

№	Абай түсінігі	Қазіргі заманғы ғылыми психологияның тұжырымы
1	Өлең мен ән (поэзия) адамның жан дүниесіне әсер студің керемет құралы болып табылады, ол үшін ақын адамдардың психологиясын жақсы білуі керек.	Оқу пәндерінің мазмұнына, яғни оқулықтарға іріктелініп енгізілген поэтикалық шығармалар балалардың таным процестерін ақыл-ойын дамытуды сатылап қалыптастыратындай жүйеге негізделеді.
2	Балалар психологиясын жете білу керек, оларды оқыту, тәрбиелеу ісі балалар психологиясының ерекшеліктерімен санаса отырып құрылуы тиіс.	Оқыту және тәрбиелеу мәселелері, оқу әдістемелік құралдар, оқу бағдарламаларының мазмұны балалардың жас ерекшелігін ескере отыра құрылады.
3	Әлеуметтік өмірде адамдардың өзара дұрыс қарым-қатынас жасаулары - бір-бірінің мінез-құлқын, психологиясын тани білудің негізі	Қарым-қатынас барысында қатынасқа түсу үшін тек мәліметпен алмасып және өзара түсінікке қол жеткізумен шектелу жеткіліксіз, әрекеттермен алмасу, ортақ іс-әрекетті жоспарлап, бірлескен әрекеттердің формалары мен нормаларын қалыптастыру да маңызды.

Абай шығармаларын оқыту барысында ақынның еңбектеріне психологиялық тұрғыда талдау жасап, нақты бағыттарға бөліп қарастырса, жеткіншектерде ғұламаның мұраларын түсініп, жүйелі ойлаудың қалыптасуына негіз болады. Мәселен, ақынның шығармаларын төмендегідей бағыттарға бөліп оқытуға болады:

1. Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні;
2. Өлеңдерінің психологиялық астарлары: а) өнер -білімге шақыратын өлеңдері; ә) тұлғаның қалыптасуы жағдайлары; б) таным әрекеттерінің ерекшеліктері.
3. Поэмаларындағы психологиялық ой-түйіндер “Ескендір”, “Масғұт”
4. Аудармаларының психологиялық ерекшеліктері: (М.Ю. Лермонтовтан, А.С. Пушкиннен, Буниннен т.б.)
5. Абай әндерінің адам психикасына әсері.

«Абайдың қара сөздерінің психологиялық мәні» бағыты бойынша жеткіншектердің ақынның ғақлия сөздеріне талдау жасатып, өз түсініктерінің қалыптасуына ықпал жасау, сөйтіп адамның тұлға ретінде жетілуі сияқты маңызды жайттарға назар аударту. Мәселен, Абай бала мінезінің қалыптасуы жөргектен басталатынын айта келіп, бұл жөнінде «Жетінші сөзінде» былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады... Біреуі - білсем екен демекілік ... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» тұжырымнан жақсы байқалады. Абай бала психологиясының басты ерекшелігі – білуге құштарлық деп есептейді. Баланың жеке басының ерекшеліктері жайлы айтқан психологиялық пайымдаулары өзінің ғылыми тереңдігімен ерекше бағалы.

Өзінің «Он бесінші сөзінде» ақын адам баласы алдына мақсат қоймайынша өмір сүруі мүмкін емес деп көрсетеді. Ақылды адам құмарлықтың айтарлықтай жақсы, пайдалы мақсатын дұрыс тауып алса, соны меңгеруге, игеруге, соған қолын жеткізуге тырысады, мақсатқа жету жолындағы күрес пен іздену дәуірі адам өмірінің ең таңдаулы, таптырмайтын кезеңі болып табылады. «Ақымақ адам өмірден өзіне орын таба алмайды».

Абай «Он жетінші сөзінде» ақын ақыл, сезім және қайрат арасындағы тартыс арқылы адам мінезінің қарама-қайшылықтарын түсіндіреді. Егер осы үшеуінің бір адамның бойынан табылса, онда адам жаны таза, әр істі адалдықпен, ақылмен шешіп,

қандай жағдайда да қайраттылық танытып, бойкүйездікке салынбай жігерлі көрінеді деп ой түйіндейді.

Ақынның «Отыз бірінші сөзінде» ес туралы пікірлері ғылыми психологиядағы ес процесінің мазмұнымен үндесіп келетіні таңғалдырады. «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек: екінші – сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ой кеселді нәрселерден қашық болу керек егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, иә бір қайғыға салыну, иә бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер», - деп жазды. Бір нәрсені есте сақтау, ренішті, қуанышты көңіл күйлерін тану барысындағы естің маңызы жайлы айта келіп, адам «...сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек», - деп түйіндейді.

“Отыз жетінші” қара сөзінде Абай жеке тұлғаның бойындағы психологиялық қасиеттерге тоқталады. Онда ғибрат сөздердің мәні, мағынасы адамның күнделікті ісінде әр кез есінде тұтатын ұлағаты мол, тағылымды сөздер. Мәселен, адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес; көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады; әкесінің баласы - адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырын; дүниеде жалғыз қалған адам - адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды; Жамандықты кім көрмейді. Үмітін үзбек -қайратсыздық; Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де ауызынан қара қан ағызса, домбыт мақтаншақ я қорқақ; Биік мансап - биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жаман дос - көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса іздеп таба алмайсың т.б.

Абай «толық адам» болудың бір белгісі- ойлы болуы, әр нәрсеге «өз көзімен» қарау деп біледі. Жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастыруда Абай шығармаларының мәні зор. Оны тек оқу бағдарламасында берілген ақынның бірлі-жарымды өлеңдерімен, қарасөздерімен шектеліп қалу жеткіліксіз. Ол үшін үйірме сабақтарында, сабақтан тыс кездерде де, оқушылармен жеке- жеке жұмыс жүргізгенде де қолданылып отырса құба-құп.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Абай тойы (Ұлы Абайдың 150 жылдығындағы сөзінен)/Егемен Қазақстан. Тамыз.1995
2. Әлжанов Ш. Абайдың педогогика туралы көзқарасы. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы «Рауан» 1994
3. Тәжібаев Т. Абайдың психологиялық көзқарастары. Алматы. «Қазақ университеті» 2010. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. 266-296 бб
4. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. Алматы «Қазақ университеті» 1998. 185 б
5. Халитова И.Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу процесіне ендіру мәселелері. Алматы, Қазмемқызпи. 2005. 158б

КӨНЕЛЕНГЕН СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН СӨЗДЕР

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы
 филология ғылымдарының кандидаты
 «Болашақ» университеті
 Қазақстан Республикасы, Қызылорда қаласы
 Ayiagoz_i@mail.ru

Түйіндеме: Септік категориясы есімдердің жалпы грамматикалық категориялар ішінде маңызды рөл атқарады және тілдің грамматикалық құрылымын зерттеуде басты мәселенің қатарынан орын алады. Өйткені бұл категория – сөйлемде сөздерді байланыстыратын негізгі грамматикалық көрсеткіш. Сонымен қатар септік тұлғалы сөздер синтагматикалық тұрғыдан көбіне етістікпен байланысатындықтан, тілдік қатынастың оларсыз жүзеге асуы мүмкін емес. Септік категориясын лингвистер әр қырынан қарастыруда. Септік жалғаулары морфологиялық, синтаксистік және мағыналық тұрғыдан зерттелініп келеді.

Септік жалғауларын синтаксистік қызметі мен семантикалық қызметіне қарай ғалымдар екі топқа бөліп қарастырғаны белгілі: грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс, ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс септіктерін және қазақ тіліндегі көмектес септігін жатқызады. Септіктерді бұлай топтау олардың сөйлеудегі қызметтеріне байланысты. Грамматикалық септіктерде семантикаға қарағанда грамматикалық жағы, яғни синтаксистік қызметі басым түссе, көлемдік септіктерде семантикалық мәні басым келеді. Грамматикалық септіктер адвербиалдық мәнге ие болмайды, ал көлемдік септіктер адвербиалдық мәнге ие болады.

Қазақ тілінде септіктер жүйесін құрайтын септік тұлғаларының ішінде сөз бен сөзді байланыстырмайтын, сөздерді түрлендірмейтін, септік парадигмасынан қол үзген көнеленген септік тұлғалары бар. Бұл тұлғалар сыртқы формасы жағынан септік жалғауларына ұқсас болғанымен атқарар қызметі мен мағыналық қатынасы өзгеше. Септік жүйесіндегі барлық септік көрсеткіштері септік парадигмасынан қол үзіп, сөз байланыстыру қызметінен ауытқымайды. Тек көлемдік септіктер – барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бұрынғы қызметінен ауытқып, жаңа қызметті иеленеді. Алайда бұл құбылыс тілдің ішкі және сыртқы факторлары әсер ететін, ұзақ, тарихи процесс болып табылады. Тілдегі қосымшалардың көнеру әрекетін ғалымдар лексикалану құбылысымен байланысты қарастырады. Қосымшалар ішінде септік жалғауларының көнеленуі де лексикалану әрекетінің бір тәсілі болып табылады.

Септік жалғаулары сөздердің түрлену жүйесіне енеді. Олар тек сөз бен сөзді байланыстырып, сөздердің (есімдердің) түрлі грамматикалық мағыналарын білдіреді. Алайда септік тұлғалары сөзге жалғанып, грамматикалық мағынада жұмсалмай, жаңа лексикалық бірлік құрайды. Қазақ тілінде тек септік жалғаулары ғана емес, сонымен бірге тәуелдік жалғаулары, көптік жалғаулары, етістіктің кейбір жұрнақтары да грамматикалық мағыналармен қатар, лексикалық мағынаны білдіре алады. Сөз түрлендіруші форманың сөз тудырушы формаға ауысуы лексикализация процесімен тығыз байланысты. Лексикализация процесі барысында грамматикалық форма түбірмен кіріге отырып, өздерінің бір септіктен екінші септікке ауыса алу қабілетінен айрылады, соның негізінде грамматикалық мағынасы көмескіленеді, сонымен бірге морфологиялық категория жүйесінен оқшауланады да жаңа лексикалық тұлға қалыптасады.

Бойына сөз тудырушылық қасиетті иеленген септік жалғаулары көнелене отырып, өзінің жалғастырушылық қызметінен, грамматикалық мағынасынан қол үзе келіп түбірмен кірігіп кетеді. Оқшауланған септік тұлғалы сөздер (сөз таптары) сөйлем ішіндегі байланыстыру қызметінен де алшақтап, синтаксистік тұрғыдан етістікпен байланысы артқан. Көнеленген септік жалғаулы лексикалық тұлғалардың лексикалық және грамматикалық мағыналары өзгеріп жаңа мағынаны иеленеді, бұл туынды сөздің синтаксистік қызметіне де өз әсерін тигізеді. Септік жалғаулы сөздердің көнеленуі негізінде жаңа лексикалық тұлғаға ауысу процесі синтаксистік деңгейде өтеді.

WORDS THAT ARE MADE WITH THE HELP OF OLD CASE ENDINGS

Baydauletova Ayiagöz Oteukyzy

candidate of philological sciences

University «Bolashak»

The Republic of Kazakhstan, Kyzylorda

Ayiagöz_i@mail.ru

Category of case plays an important role in the common grammatical categories of names and takes the leading place in the study of the grammar structure of the language. Because this category is the main grammatical indicator that links the words in a sentence. In addition, case words are often syntactically related to verb, and language relationships can not be realized without them. The linguists are investigating the category of case in different sides. Case endings are studied morphologically, syntactically and semantically.

Due to the syntactic activity and semantic activity of case endings, scientists divide into two groups: grammatical cases are nominative, genitive, dative, volumetric cases are accusative, locative, ablative and instrumental in Kazakh language. This sort of grouping depends on their speaking services. In grammatical cases, the grammatical side, i.e. syntax, prevails in semantics, in volumetric cases prevails semantic significance. Grammatical cases do not have adverbial value, and volumetric cases have an adverbial value.

In the Kazakh language there are old case figures among case systems, that don't link words and words, and don't convert the words, and are far from case paradigm. Although these figures are similar to their external shape, their function and meaning are different. All case indicators do not deviate from the case paradigm and act as word-linking function in the case system. Only volumetric cases – accusative, locative, ablative instrumental are retreated from the previous position and had a new service. However, this phenomenon is a long, historic process that affects the internal and external factors of the language. The scientists associate the expiration behavior of auxiliaries in language with the phenomenon of lexication. The expiration case endings among auxiliaries also means one of the ways of lexication.

Case endings are included in the word conversion system. They only link words and words and represent different grammatical meanings of words (names). However, case figures are connected to the word, are not used grammatically and make new lexical units. In the Kazakh language not only case endings, but also possessive endings, plurality endings, some suffixes of the verbs with the grammatical meaning, can also give lexical meaning. Form word converting form into a word-forming form is closely connected with the lexicalization process. In the process of lexicalization the grammatical form integrating with root loses its ability to move from one case to another, on the basis of which its grammatical meaning becomes obsolete, isolated from the morphological category system, and a new lexical figure is formed.

Having the word-forming quality the case endings get older, deviate from its continuing activity and grammatical meaning integrate with the root. Separate isolated case figures (parts of speech) are separated from the context-specific function, and have a higher syntactical connection to verbs. The lexical and grammatical meanings of the lexical figures with old case endings change and have a new meaning, which also affects the syntax of the derivative word. On the bases of deviating words with case endings the process of transition to a new lexicon is done at the syntax level.

Септік категориясы есімдердің жалпы грамматикалық категориялар ішінде маңызды рөл атқарады және тілдің грамматикалық құрылымын зерттеуде басты мәселенің қатарынан орын алады. Өйткені бұл категория – сөйлемде сөздерді байланыстыратын негізгі грамматикалық көрсеткіш. Сонымен қатар септік тұлғалы сөздер синтагматикалық тұрғыдан көбіне етістікпен байланысатындықтан, тілдік қатынастың оларсыз жүзеге асуы мүмкін емес. Септік категориясын лингвистер әр қырынан қарастыруда. Септік жалғаулары морфологиялық, синтаксистік және мағыналық тұрғыдан зерттелініп келеді.

Морфологиялық тұрғыдан септік категориясы грамматикалық мағыналары бар септік категорияларының жүйесі ретінде грамматикалық категория болып табылады. Септікті грамматикалық тұлға ретінде орыс тіл білімінде Ф.Ф. Фортунатов пен В.В. Виноградов қарастырған. Ф.Ф. Фортунатов септіктерді түрлену парадигмасында қарастырады. Ғалымның жұмысында септіктің мағынасынан гөрі түрлену парадигмасы мен оның дамып қалыптасуына көп көңіл бөлінген [1, 139 б.]. В.В. Виноградов өзінің іргелі жұмысында септікті «басқа сөз таптарына қатынасын білдіретін есімдер формасы» деп анықтайды [2, 139 б.]. Р.О. Якобсон да септікті морфологиялық тұрғыдан қарастырады. Ғалым әр септікке тән ортақ мағына бар деп біледі. Ол мағына морфологиялық сипатқа ие. Септіктердің жекелеген мағыналары сөз тіркесіне қатысты дейді [3].

Синтаксистік тұрғыдан септік сөйлемнің синтаксистік категориясы ретінде анықталады, септіктердің белгілі бір мағыналары оның парадигмалық тұлғаларында емес, сөйлемді құрайтын сөзформалар қатынасында қарастырылады. Сөз сөйлемнің құрылыс материалы бола отырып, сөйлемде түрлі тұлғаларда түрленіп келіп жұмсалады. Мысалы, зат есім септік тұлғаларының бірінде келе алады. Бұл тұлғалар сөздің сөйлемдегі орнына (позициясына) қатысты келеді. Сөздің мұндай формасы сөзформа деп аталады [4, 143 б.]. Септік категорияларын синтаксистік тұрғыдан А.А. Шахматов өз еңбектерінде талдайды, ол септіктерді анықтау негізі олардың синтаксистік қызметінде жатыр дейді. Е. Курилович көзқарасындағы септіктің синтаксистік сипаты септіктің функциясына негізделген. Ғалым септіктердің грамматикалық және семантикалық қызметтерін ажырата қарастырады [5].

Септік жалғауларын синтаксистік қызметі мен семантикалық қызметіне қарай ғалымдар екі топқа бөліп қарастырғаны белгілі: грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс, ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс септіктерін және қазақ тіліндегі көмектес септігін жатқызады. Септіктерді бұлай топтау олардың сөйлеудегі қызметтеріне байланысты. Грамматикалық септіктерде семантикаға қарағанда грамматикалық жағы, яғни синтаксистік қызметі басым түссе, көлемдік септіктерде семантикалық мәні басым келеді. Грамматикалық септіктер адвербиалдық мәнге ие болмайды, ал көлемдік септіктер адвербиалдық мәнге ие болады.

Қазақ тілінде септіктер жүйесін құрайтын септік тұлғаларының ішінде сөз бен сөзді байланыстырмайтын, сөздерді түрлендірмейтін, септік парадигмасынан қол үзген көнеленген септік тұлғалары бар. Бұл тұлғалар сыртқы формасы жағынан септік жалғауларына ұқсас болғанымен атқарар қызметі мен мағыналық қатынасы өзгеше. Септік жүйесіндегі барлық септік көрсеткіштері септік парадигмасынан қол үзіп, сөз байланыстыру қызметінен ауытқымайды. Тек көлемдік септіктер – барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бұрынғы қызметінен ауытқып, жаңа қызметті иеленеді. Алайда бұл құбылыс тілдің ішкі және сыртқы факторлары әсер ететін, ұзақ, тарихи процесс болып табылады. Тілдегі қосымшалардың көнеру әрекетін ғалымдар лексикалану құбылысымен байланысты қарастырады. Қосымшалар ішінде септік жалғауларының көнеленуі де лексикалану әрекетінің бір тәсілі болып табылады. Қазақ тілі басқа түркі тілдері сияқты морфологиялық белгісі жағынан агглютинативті тілдерге жататыны белгілі. Сөздердің түрленуі түбірге белгілі бір қосымшаның жалғануы арқылы жүзеге асады. Септік жалғаулары сөздердің түрлену жүйесіне енеді. Олар тек сөз бен сөзді байланыстырып, сөздердің (есімдердің) түрлі грамматикалық мағыналарын білдіреді. Алайда септік тұлғалары сөзге жалғанып, грамматикалық мағынада жұмсалмай, жаңа лексикалық бірлік құрайды. Қазақ тілінде тек септік жалғаулары ғана емес, сонымен бірге тәуелдік жалғаулары, көптік жалғаулары, етістіктің кейбір жұрнақтары да грамматикалық мағыналармен қатар, лексикалық мағынаны білдіре алады. Сөз түрлендіруші форманың сөз тудырушы формаға ауысуы лексикализация процесімен тығыз байланысты. Лексикализация процесі барысында грамматикалық форма түбірмен кіріге отырып, өздерінің бір септіктен екінші септікке ауыса алу қабілетінен айрылады, соның негізінде грамматикалық мағынасы көмескіленеді, сонымен бірге морфологиялық категория жүйесінен оқшауланады да жаңа лексикалық тұлға қалыптасады.

Бойына сөз тудырушылық қасиетті иеленген септік жалғаулары көнелене отырып, өзінің жалғастырушылық қызметінен, грамматикалық мағынасынан қол үзе келіп түбірмен кірігіп

кетеді. Оқшауланған септік тұлғалы сөздер (сөз таптары) сөйлем ішіндегі байланыстыру қызметінен де алшақтап, синтаксистік тұрғыдан етістікпен байланысы артқан. Көнеленген септік жалғаулы сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналары өзгеріп жаңа мағынаны иеленеді, бұл туынды сөздің синтаксистік қызметіне де өз әсерін тигізеді. Септік жалғаулы сөздердің көнеленуі негізінде жаңа лексикалық тұлғаға ауысу процесі синтаксистік деңгейде өтеді.

Сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғауларын зерттеген ғалым А.А. Раманова кірігу құбылысының бүгінге дейін қазақ тіл білімінде екі мағыналы сөздің бір-біріне бірігіп, өзара жымдасып кетуінің негізінде бір мағынаға ие болған сөздерге байланысты ғана қолданылып келгенін, ал түбір мен қосымшаның бір-біріне сіңісуінің нәтижесінде жаңа мағынаға ие болу жағдайын белгілі терминмен атау қалыптаспағанын тілге тиек етіп, автор «қосымшалардың түбірге кірігу әрекеті» деген атау ұсынады. Сонымен бірге төмендегіше белгілерін анықтайды:

- Түбірге жалғанған қосымша бастапқы мағынасы мен қызметінен бүтіндей не жартылай айырылады;

- Түбірге жалғанған қосымша көнелену әрекетіне ұшырайды;
- Бастапқы түбірмен бірігіп келіп, жаңа лексикалық мағынаны білдіреді;
- Тілде түбір ретінде саналып, өзге туынды сөздердің жасалуына негіз болады;
- Сөз таптарын қалыптастыруда негізгі тәсілдердің бірі саналады [6, 44 б.].

Бұл белгілер септік жалғауларының да көнеру әрекетін анықтайды. Бұл белгілер көнеленген септік жалғауларын мағыналық, сөзжасамдық және морфологиялық тұрғыдан айқындап тұр. Септіктердің көнеленуі барысында олардың синтаксистік сипаты да өзгеріске түседі. Септік жалғауларының түбірге кірігу, көнеру әрекеті тілімізде жиі кездесіп отырады. Бұл жағдайда септік жалғауларын бастапқы мағынасы мен қызметінен айырылып, көнеленіп, өзі жалғанған түбірге кірігіп кетеді. Соның негізінде ол сөзжасамдық қасиет атқарып, сол сөзді туынды түбірге айналдырады. Бұл сөздер тілімізде түбір мен жалғауға ажыратылмай, бір бүтін бірлік ретінде қолданылады.

Қазақ тіліндегі көнеленген септік жалғауларының өзіндік ерекшеліктері бар. Көнелену арқылы септік жалғаулары өз қызметтерінен алшақтап, жаңа семантикалық-грамматикалық қызметке ие болады. Өзі жалғанған түбірмен бірігіп, бір бүтін лексикалық мағына құрайды, сөйтіп сөздіктердің реестріне енеді. Бұл ерекшелік көнерген септік жалғауларына тән. Қазақ тіліндегі сөйлем ішінде грамматикалық қатынасты білдіретін әдеттегі септік жалғаулары мен көнеленген септік жалғауларының өзіндік ерекшеліктері болады.

1. Сөйлемдегі септік жалғаулары сөзге грамматикалық мағына үстейтін қосымша ретінде есептелсе, көнеленген септік жалғаулары жаңа лексикалық бірлік тудырып, сөзжасамдық қызмет атқарады. Мысалы, *1970 жылы бір топ ақын, жазушы шахтерлермен кездесу үшін Алматыдан Қарағандыға келді* (Ә. Нұршайықов) деген сөйлемде *шахтерлермен, Алматыдан, Қарағандыға* сөздері көмектес, шығыс және барыс септіктерінің жалғауларында тұр. *Шахтерлер, Алматы, Қарағанды* сөздеріне септік жалғаулары арқылы грамматикалық мағына үстелген. Сонымен бірге ол сөздер құрамын *шахтерлер* (түбір) + *мен* (көмектес септік), *Алматы* (түбір) + *дан* (шығыс септік), *Қарағанды* (түбір) + *ға* (барыс септігі) деп талдай аламыз. Көлемдік септіктер түбірден жеке морфема ретінде ажыратыла алады. Ал көнеленген септік жалғаулары сөздің түбіріне кірігіп, бөлшектеуге келмейтін біртұтас лексемаға айналады. Мысалы, *Бетімен жайылып жүрген бір ел бар, алыс-жақын, кедей-бай демей, барымталаса береді деп біржола сенісіп қойған сияқты* (Ғ. Мүсірепов). *Бірде жақын ағайынның Қалекең үйі мен Қожатай мағзұм үйлерінің аттарын мініп, Әзімхан деген ағайын жігіт екеуміз қашып кетіп едік* (С. Сейфуллин). *Бір-бірден тауып, аман лақтап берсе, сол төлді аман өсірсең де олжаң аз болмас, – деді Қазықан* (С. Бегалин).

Бетімен, бірде, бір-бірден сөздері құрамындағы көмектес, жатыс, шығыс және барыс септіктері түбірде көнеленуі арқылы алғашқы заттық, сандық мағыналарынан айрылып қимылсын, мезгіл үстеу мағынасын білдіріп тұр. Олар түбір мен қосымшаға жіктелмей, бір лексикалық бірлік ретінде танылады. Бұл сөздер сөздіктерде жеке-жеке, біртұтас сөз ретінде берілген.

2. Әдеттегі септік жалғауларының білдіретін грамматикалық мағыналары әртүрлі: бағыттық, мекендік, мезгілдік. *Өткен күзде «Ақиқат пен аңыз» біткен бөлімдерін өзіне оқып беру үшін Баукеңнің үйіне барғанмын* (Ә. Нұршайықов). *Шеткі үйдің іргесінен өте беріп, екі-үш қабат үсті-үстіне жөткірінді* (Б. Нұржекеев). Осы сөйлемдердегі септік жалғаулары бағыттық, мекендік мағынада жұмсалғанымен, сөздердің жеке тұрғандағы заттық мағынасы айқын. *Ал, өткен-кеткеннің бәрі еске түсіп, жұрт бет-бетіне дабырлап, әрқайсысы өз сөзін тыңдатудың таласын бастады* (Б. Майлин). *Алғашында ырыққа көңісі келмеген Сапар енді еріксіз ентелей басып бара жатыр* (А. Байтанаев) деген сөйлемдердегі *бет-бетіне*, *алғашында* сөздері септік жалғауларының көнеруі арқылы пайда болған. *Бет-бетіне* сөзі сын-қимыл мағынаны, *алғашында* сөзі мезгілдік мағынаны білдіретін үстеу ретінде жұмсалған.

3. Септік жалғаулары сөйлем ішінде меңгеру байланысу формасында жұмсалса, көнеленген септік жалғаулары арқылы жасалған сөздер қабысу байланысу формасында қолданылады, сонымен бірге сөйлем мүшелерімен байланысқа түспей, оқшау тұрып та жұмсалады. Мысалы, *Ниязбай қызыл тазыны ілуде болмаса, бұл тоғайға әкелмейтін* (С. Бегалин). *Ал кейініректе, үстіміздегі гасырдың басында бір пар ақбөкен мүйізі түйенің құнымен бағаланған* (Х. Қыдырбаев) деген сөйлемдерде септік жалғаулы сөздер *тоғайға әкелмейтін*, *құнымен бағаланған* түрінде меңгеру байланысу түрінде келген. Ал көнеленген септік жалғаулары арқылы жасалған сөздердің бір тобы сөйлем ішінде ешбір сөзбен байланысқа түспей оқшау тұрса, көнеленген септік тұлғалары арқылы қалыптасқан үстеу сөздер өзіне қатысты сөздермен қабысу байланысу түрі арқылы байланысқа түскен. Төмендегі сөйлемдерге назар аударайық, *Негізінде, Сәкен шығармаларындағы кемшіліктер, жазушының өсу жолындағы қиыншылықтарына берген бағамыз әлі де дұрыс* (Ғ. Мүсірепов). *Рас, оның бірлі-жарым балғын әні төбе көрсетіп қалады. Әйткенмен, өзге әндердің жанында ол теңізге тамшы түскендей елеусіз қалып қояды. Таяуда бір жас жігіттің повесін оқыдым* (М. Әлімбаев). *Маржанкүл Түлкібайға осы қорқынышының себебін хатында ұялта отырып лажсыздан білдіруге душар болды* (Н. Ғабдуллин).

4. Септік жалғаулы сөз әдетте сөйлем ішінде жанама толықтауыш қызметін атқаратын болса, түбірге кіріккен септік жалғауы арқылы қалыптасқан сөздер екінші сөз табына ауысуына байланысты сөйлемде тұрлаусыз мүшенің (пысықтауыштың) қызметін атқарады.

Мысалы, *Шегірткеден қорыққан егін екпес* (Мақал). *Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды* (Мақал-мәтелдер). *Әкесіне жыламағанда, қайда жылаймын дейді екен* (С. Мұқанов). *Ондай мінез кейбіреулерімізде әлі де бар ғой* (Ә. Әбішев). Сөйлемдердегі *шегірткеден*, *баламен* сөздері шығыс, көмектес жалғауларын, ал *әкесіне*, *кейбіреулерімізде* сөздері ІІІ, І жақ тәуелдік көрсеткіштерінен кейін барыс, жатыс тұлғаларын қабылдаған және сөйлемде толықтауыш қызметін атқарып тұр. Ал, *Үш гасырдан сақталған Орхон жазуының нұсқаларында шығыс септік жалғауы мен оның қосымшасы атымен болмаған* (Қазіргі қазақ тілі). *Күніне бір сағат кешкілікте сабақ беріп тұратын боп келісті* (Д. Әбілов). *Аузынан шыққан сөзге әдепкіде бойы мұздап, шошып қалса да, өңі қобалжыған жоқ* (Ә. Нұрпейісов). *Әлі күнге өздігінен отыра алмайтын болғасын айналасын көрпемен қоршап, мүйіттеп қойған кішкентай Әшім әжесін көре сала талпынып, қолын созып жылай бастайды* (Ә. Нұрпейісов). Сөйлемдердегі *атымен*, *өздігінен* сөздеріне көмектес, шығыс септіктерінің кірігуі арқылы пайда болған үстеулер сөйлем ішінде «қалай?» сұрауына және күніне, әдепкіде тәрізді барыс, жатыс септіктері жалғауларының көнеленуінен жасалған үстеу сөздер «қашан?» сұрауына жауап беріп, пысықтауыш қызметінде тұрғандығы анық. Сонда, алдыңғы мысалдардағы септік жалғаулары өзінің синтаксистік қызметін сақтаған болса, соңғы сөйлемдердегі септік жалғаулары түбірге кірігуінің нәтижесінде бастапқы қасиеттерін жойып, жаңа қызметіне көшкен. Барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларының негізгі синтаксистік қызметі меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін құру, сөздерді бір-бірімен байланыстыру болса, аталған септік қосымшаларының түбірге кірігуі әрекетінің нәтижесінде септік жалғаулары бұл қабілетінен айырылады. Мысалы: *Ұяты өзіңе келіп жүрсе, өкпелемессің!* (Ғ. Мүсірепов). *Осы бір кішкене тірлікте араласып тұрдық, Бәкең үйімізде талай болған-ды* (Т. Төреханов). *Бес нәрседен қашық бол, адам болам десеңіз* (Абай). *Адамды ақылмен көндіру*

оңай ма, күшпен көндіру оңай ма? (Ғ. Сланов). Осы сөйлемдерден *өзіңе келіп жүрсе, тірлікте араласып тұрдық, бес нәрседен қашық бол, ақылмен көндіру түріндегі меңгеру байланысу формасын көре аламыз. Бұл тіркестердің бағыныңқы сыңарлары барыс, жатыс, шығыс, көмектес жалғаулы сөздер. Демек, тіркестің құрылуына да негіз болып отырған – септік жалғаулары. Ал, түбірге кіріккен септік жалғаулары сөйлем ішінде қабыса байланысып келеді. Мысалы,*

*Топырақтан өмір исі шығады,
Оны денең тиіп кетсе, ұғады.
Еңбегіңді есесімен беретін
Жақсылық та топырақтан жұғады (Ө. Тұрманжанов).
Естіп ем ел аузынан бір аңызды,
Сол аңыз жүрегімнен жыр ағызды.
Сырламай сол қалпында ұсынайын,
Кешір, дос, олақ айтсақ мына бізді (М. Әлімбаев).
Ар жақтан отыратын Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды, Ләйлім алмай.
Балағы шідерімнің алтын еді,
Асығыстан барамын сұрай алмай (Қазақ әндері).*

Келтірілген сөйлемдердегі көнеленген септік жалғаулы сөздер өздеріне байланысты сөздермен қатар тұрып, қабыса байланысқан: *есесімен беретін, орын-орнына қойып жүрмін, сол қалпында ұсынайын, асығыстан барамын.*

5. Көнеленген септік жалғаулары бір сөз табынан екінші сөз табына ауыстыру арқылы конверсия құбылысына да қатысады, ал әдеттегі көлемдік септік жалғауларына бұл қасиет тән емес. *Тегінде, әлі күнге шейін Балзиядан үмітін үзбесе керек, үсті-үстіне хат жазып тұрады* (С. Омаров). *Асылында*, бұл бөлме осы үйдің бұйым сақтайтын музейі секілді (Б. Соқпақбаев) деген сөйлемдердегі *тегінде, асылында* қыстырмалар тәуелденген есім сөздерге септік жалғауының кірігуі арқылы жасалған. *Маржанкүл Түлкібайға осы қорқынышының себебін хатында ұялта отырып лажсыздан білдіруге душар болды* (Н. Ғабдуллин). *Тек бір рет байқаусызда әйелінің Жұмашқа айтқан сөзін естігенде селт етті* (Т. Ахтанов) деген сөйлемдердегі *лажсыздан, байқаусызда* деген үстеу сөздер сын есімдерден септік жалғауларының көнеруі арқылы жасалған. Яғни септік жалғауларының түбірге кірігуі негізінде сөздің мағынасы өзгеріп, бір сөз табынан екінші сөз табына өткен.

6. Көнеленген септік жалғаулары арқылы жасалған сөздерді сөзжасамда туынды сөздер деп атайды. Себебі көнеленген септік жалғаулары сөзжасамдық қызмет атқарып, жаңа туынды мағына жасауға қатысады. Мысалы, *лажсыздан, байқаусызда, бетімен, бірде, бір-бірден, күніне* үстеу сөздері көнеленген септік арқылы туынды мағынаны иеленген, сонымен бірге септік жалғауларының түбірге кірігіп, көнеру процесінде қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер де қалыптасатынын зерттеу еңбектерден көре аламыз [7].

7. Көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан сөздер сөздіктерде реестр сөз қатарында беріледі. Бұған дәлел ретінде «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (Алматы, 1974-1986, 1-10 т.), «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» (Алматы, 2007), «Қазақ тілінің сөздігі» (Алматы, 1999), «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Алматы, 1978, 2002) еңбектерінде көнеленген септік жалғауы арқылы жасалған сөздердің еш өзгеріссіз сол қалпында берілуін айтуға болады.

Сонымен, көнеленген септік жалғаулы сөздердің қазақ тілінде бар құбылыс екенін жоғарыдағы ерекшеліктер анықтайды. Осы аталған белгілер септік жалғауларының түбірге кірігуі, көнеру әрекетінің тілде бар құбылыс екендігін толығынан айқындап береді.

Тілімізде септік жалғауларының көнеленуі арқылы жасалған туынды сөздер мағынасы жағынан алшақ емес. Септік жалғауларының түбір сөзге кірігуі арқылы көбіне үстеу сөздер жасалатыны барлық морфологиялық еңбектерде үстеу сөз табының құрылымына байланысты айтылып келеді. Дегенмен көнеленген септік жалғаулы сөздердің түрлі мағыналық ерекшеліктерін көруге, кездестіруге болады. Мұндай көнеленген септік жалғаулы сөздер

тілімізде тек үстеулер ғана емес, сонымен бірге басқа да тілдік бірліктер жасалады. Септік тұлғалары тілдің дамуы барысында, тілдік қажеттіліктерден көнелене отырып, өзі жалғанған есім сөздерді екінші семантикалық-грамматикалық категорияларға ауыстырады.

Көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан сөздердің қалыптасу сызбасын төмендегіше көрсетуге болады:

Қазақ тіліндегі бірқатар қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер септік жалғаулар формасында қалыптасқан: *ақырында, расында, дұрысында* т.б. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздердің септік тұлғаларында түрленуі туралы М. Томанов пен Т. Сайрамбаевтың «Қазақ тіліндегі қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер» еңбегінде былай делінген: «Бұдан қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер өзгереді (яғни септеледі, не тәуелденеді) деген ұғым тумайды. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер өзгермейтін сөздер тобына жатады. Егер белгілі бір қыстырма ретінде жұмсалатын сөз белгілі бір септік жалғауында қалыптасса, сол қалпында ғана қыстырмалық қызметте жұмсалады. Ал оның сол жалғауының орнына басқа септік жалғауын қоссақ, оның қыстырмалық қасиеті жойылады. Бұл жерде белгілі бір сөздердің қыстырма қызметінде қалыптасуы морфологиялық тұлғаға байланысты деп айту қиын. Бір ғана нәрсенің басы ашық: әңгіме болған сөздер қыстырма қызметінде сол тұлғаларда ғана қалыптасқан. Сөйлем құрамындағы интонациялық жіктеліс, сөйлемнің негізгі құрамынан синтаксистік оқшаулану сол тұлғаларда ғана мүмкін. Кейде қыстырма қызметінде, кейде сөйлемнің жеке мүшесі қызметінде жұмсалатын кейбір сөздер қыстырма қызметінде түрленбейді, бірақ сөйлем мүшесі қызметінде түрленеді» [7, 10 б.].

Авторлар қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер қызметінде тұрақты жұмсалып жүрген сөздердің барлығы о баста қыстырмалық қызметте емес, сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалған сөздер болғанын, олар тіл дамуының кейінгі кезеңдерінде, сөйлемде қолданылу ыңғайында басқа сөздерден пауза арқылы ерекшелене бастап, бірте-бірте қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер қызметіне ауысқанын айтады.

Қыстырмалардың морфологиялық құрылымы, семантикалық ерекшеліктері қарастырылған еңбектерде олардың көнеленген септік негізінде қалыптасқан түрлері арнайы қарастырылмаған. Алайда септік тұлғалары арқылы қалыптасқан қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер тілімізде қалыптасқан. Септік тұлғалары арқылы қыстырма ретінде жұмсалатын сөздермен қатар қыстырма ретінде жұмсалатын сөз тіркестер де қалыптасқан. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөз тіркестері де морфологиялық сипаты жағынан есім түбірлі және етістік түбірлі болып келеді. Есім түбірлеріне сын есім мен зат есімнің (*бір жағынан, екінші жақтан*), есім мен шылаудың (*бақытымызға қарай, өкінішке орай*), есім мен үстеудің (*әлі есімде*), үстеу мен үстеудің (*ең алдымен*) тіркестерінен жасалған қыстырмалар жатады. Етістік түбірлеріне есім мен етістіктен (*соры қайнағанда, шынын айтқанда, бір сөзбен*

айтқанда), үстеу мен етістіктен (*жалпы алғанда, былайша айтқанда*) және етістік пен етістіктен (*қорыта айтқанда, қорыта келгенде*) жасалған қыстырмалар жатады.

Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері ішіндегі көнеленген септік жалғаулары арқылы қалыптасқан тұлғаларды жеке алып қарастыруға болады: *сайып келгенде, былайша айтқанда, жалпы алғанда, оның айтуына қарағанда, пәленшенің айтуына қарағанда, расында, тегінде, ақырында, задында, біріншіден, екіншіден, алдымен, шынында, ең алдымен, қорыта келгенде, үшіншіден, жалпы алғанда*. Қыстырма ретінде жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерін қалыптастыруда жатыс пен шығыс септіктері көбірек қатысқан. Септік жалғауларының түбірде көнелену әрекеті бұл сөздердің қалыптасуына негіз болған. «...Туынды мағына негіз сөздің мағынасын өзгертпей, оның мағынасына үстеліп қосылуы мағынаның түрленуіне жатады. Сөзжасамда ол түрленген туынды мағына деп аталады» [8, 42 б.].

Сонымен, көнеленген септік жалғаулы сөздер – өз мағыналарын толық ашу үшін белгілі бір лексика-синтаксистік мәтінді талап ететін, тұлға жағынан тұрақталған, атауыштық қызмет пен модальдік қызмет атқаратын, семантикалық жағынан біртұтас бірлік.

Жоғарыда айтылғандарды септік жалғауларының түбірге кірігуі арқылы бастапқы түбірдің мағынасы түрленіп, жаңа мәнге ие болатынын байқадық. Осы тәсілдің негізінде пайда болған сөздер арқылы тіліміздің, ең алдымен, сөздік құрамы толығы түседі, бір-біріне мәндес сөздер қатары да молаяды. Бұл өзгерістерді сөздік құрамымыздың толық әрі жүйелі көрсеткіші түсіндірме сөздіктерден көруге болады.

Пайдаланылған Әдебиеттер

- 1 Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1957. – 471 с.
- 2 Виноградов В.В. Русский язык. – М.: Наука, 1972. – 614 с.
- 3 Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя: сб.тр. – М.: Наука, 1972. – С. 14-27.
- 4 Ломтев Т.П. О некоторых вопросах структуры предложения // Общее и русское языкознание. – М.: Наука, 1976. – С. 140-158.
- 5 Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – 456 с.
- 6 Раманова А.А. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2004. – 144 б.
- 7 Томанов М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі қыстырмалар. – Алматы, 1983. – 47 б.
- 8 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2001. – 213 б.

АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫН ТАНЫТУ

п.ғ.к., профессор м.а. Береке Жұмақаева
ф.ғ.д., профессор м.а. Алтынай Тымболова

Түйін. Мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы, кемеңгер ақын Абайдың тұлға қалыптастырудағы басты ұстанымы, ағартушылық көзқарасы кеңінен талданады. Қоғамды ізгілендіруді аңсап, ілім-білімді, адамгершілікті, моральдық философияны барлығынан жоғары қойған ақынның тек жақсылықты мұрат еткен ойлары зерделенеді. Жаңа білім, ғылым, жоғары технология, рухани жаңғыру арқылы өркениетке қол созған бүгінгі таңда да ақынның «толық адам», «кемел» адам ілімі ескірмек емес. Абай «толық адам» тұлғасы жеке тұлғаның өзін дамытуы, үнемі ізденісі, ғылымды сүюі арқылы қалыптасады деп есептейді. «Толық адам» болу үшін адамда ақыл, қайрат, жүрек сияқты үш қасиет болуы керек. «Ақылмен ойлап-білген сөзден, жүрекпен толғап білген сөз бойға көбірек сіңеді» дейді. Сондықтан мақалада ақынның қарасөздеріндегі, өлеңдеріндегі жүректің рөлін, яғни сезімнің атқаратын қызметін ерекше арқау еткендігі бағамдалады.

Абай көптеген шығармаларында ғылымның мәнін ашып көрсетеді, яғни «Ғылымсыз дүние жоқтығын», ғылымның «дүние де өзі, мал да өзі» екендігін баса айта отырып, оған жетудің жолдарын ұсынады. Ғылымға жетудің бір жолы — талап, еңбек екендігін баса көрсетеді. Демек, танып-білу, ғылымды сүю адамзатты ізгілік жолына бастайды.

Күн мен түн, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық – адамзат тіршілігімен қоса жасасып келе жатқан мәңгілік ұғымдар. Абай көрсетіп отырған қасиеттер адам табиғатына тән. Олар адам бойында көбіне қатар келіп, қабаттасып жатады. Адам жаратылысында жақсылықтың да жамандықтың да ұрығы бар. Тәрбиедегі мақсат – Абай ұсынып отырған жақсы қасиеттерді оқушы бойына ұялату. Ол үшін ең әуелі бала осы қасиеттердің ара жігін ажырата алатын, яғни жақсының не, жаманның не екенін терең ұға алатындай болуы шарт. Дүниенің жақсы-жаманын ажырата білген бала ғана сыртқы ортаға сын көзімен қарай алады. Сондай-ақ, білім жолында көбіне жеткіншектер мен жасөспірім ұл мен қызға тапшы болып жататын жігер, қайрат екені байқалады. Кеселді нәрседен дер кезінде бойын жиып, өзін тыйып, өз бойындағы еріншектік пен бойкүйездікті, жалқаулықты жүгендей алу – үлкен жеңіс. Адамның өзді-өзімен күресі – шайқастың да ең үлкені деген ой адамзат қоғамындағы өмірлік тәжірибеден туындайтыны рас.

Абай шығармаларында осы классикалық педагогикадағы тәрбиенің бес бағыты да (ақыл-ой, еңбек, адамгершілік, дене, эстетикалық) бар. Бүгінде педагогикада танылып жүрген тәрбиенің басқа да бағыттары Абай шығармаларында түгел қамтылады. Абай шығармаларындағы адамгершілік тәрбие мәселесі философиялық ойлармен қабат өріледі де, ол адам болмысындағы ғасырлар бойы зерттеу нысанынан түспей келе жатқан психологиялық мәселелермен астасады. Сол тұтастық барысында проблемалық деңгейге дейін көтеріледі.

Яғни, Абай тәлімінде адамның жас ерекшелігіне байланысты барлық тәрбие көздері қамтылған. Жаңа талпынған жас балаға да, дүние сырларын зерделеген жас жеткіншекке де, өмір жолын жаңа бастаған жастарға да, аға ұрпақ өкілдеріне де, бала тәрбиесіндегі ұстаз бен ата-анаға да, өнер жолындағы жасқа да – Абай тағылымы ортақ.

Ақынның еңбектері қанша ұрпақ ауысса да ұлтқа, ұлттық руханиятқа қызмет етіп келе жатыр. Ұлы ақын бұл мәселелерді бір ғасыр бұрын көтерген. Әйтсе де, Абай айтып кеткен осы жәйттардың қазір де қоғамның тынысымен үндес, өміршең, өзекті екендігі көрсетілді.

Кілт сөздер: ұлы ойшыл, тұлға, тағылым, адамгершілік, моральдық философия, ағартушылық көзқарасы, білім мен тәрбие өзегі.

TEACHING THE LEAD OF ABAY

Prof. Bereke Zhumahaeva
Prof. Altinay Timbolova

Summary. The article analyzes the main principles of the great thinker, wise poet Abai in the formation of the Kazakh people and the educational aspect. The poet, who wishes to humanize human society, puts the doctrine, moral, and moral philosophy higher, puts forward only the ideas of good. Even today, the poet's "full human", "perfect" human teaching, which has gained civilization through new knowledge, science, high technologies and spiritual renewal, is not obsolete. Abay thinks that the person "full man" is formed by personality development, constant search, love of science. To become "full" man, one must have three qualities, such as intelligence, courage, and heart. "The word that has been cleverly accustomed to, comes from the heart, and the word which has been filled with the heart, Therefore, in the article the poet's poems, poems, the role of the heart, that is, the specific function of the senses is estimated.

Abay discloses the essence of science in many of his works, suggesting that there is "a world without science" and that science is "the world itself and the livestock itself." One of the ways to reach science is to emphasize the need for work. Hence, learning and learning science will lead mankind to the path of goodness.

Day and night, white and black, good and evil are the eternal concepts that accompany human life. Abay's qualities are characteristic of human nature. They are often overwhelmingly human. In the creation of human beings, there is also the seed of evil. The purpose of education is to make Abay's good qualities pupil. First of all, it is important for the child to be able to distinguish between these qualities, that is, to understand what is right or wrong. Only a child who can detect the world's good and bad can criticize the outside world. Also in the way of education it is often seen that young people and adolescents are a source of energy and emotional energy for boys and girls. It is a great victory to get rid of the gossip from time to time, to stop herself from being self-deceitful, self-immoderate, and lazy. The idea that man's fight with himself is the largest of the battles arises from the experience of life in the human society. There are five directions of education in this classical pedagogy (intelligent, labor, moral, physical, aesthetic) in Abay's works. Other trends in pedagogy today are reflected in Abay's works. The issue of moral education in Abay's works is based on philosophical thoughts, and it is associated with psychological problems that have remained in the human subject for centuries. In the same integrity, it will rise to the problem level.

Abay's instruction has all the educational sources, depending on the age of the person. Abay's advice is shared both by a young man who is young and a young person who has studied worldly secrets, newcomers, older generation, educator and parents.

The poet's work serves the nation, the national spirit, even though many generations pass. The great poet raised these issues a century ago. Nevertheless, these facts, which Abay mentioned, have been shown to be harmonious, vibrant and relevant to the society.

Key words: great thinker, personality, tradition, moral, moral philosophy, enlightenment, core of education and upbringing.

Қазақ халқының ұлы ойшылдарының бірегейі Абайдың педагогикалық ой-пікірлерінде де сезім тәрбиесі басты орын алады. «Ақылмен ойлап-білген сөзден, жүрекпен толғап білген сөз бойға көбірек сіңеді» дейтін Абайдың педагогикалық көзқарастары бір арнаға тоғысады. Қазіргі қоғам алдындағы, білім мен тәрбие өзегіндегі басты ұстаным, басты мақсат жан-жақты жетілген тұлға қалыптастыру болса, өткен ғасырдың ұлы ойшылы Абай ғасыр бұрын осы мәселені көтерген болатын. Абайдың адам тұлғасы туралы ойлары бір арнаға тоғысады. Ол – «толық адам», «кемел» адам ілімі. Абай жеке тұлға туралы ойын айтуда «толық адам» деп қалыптасқан тұлға түсінігін осы сөзбен береді. «Толық адам» қалыптастыруда жүректің рөлі, яғни сезімнің атқаратын қызметі ерекше деген ойды өзінің қарасөздерінде де, өлеңдерінде де

баса айтады. Жеке тұлға қалыптасуында, яғни «толық адам» болу үшін ақыл, қайрат, жүрек сияқты үш қасиет те адамда болуы керек:

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсек керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласын елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,

Жол да жоқ жерыместі жақсы демек» -дей отырып, осы ойын он жетінші қарасөзінде кеңіте түседі. «Ақыл, қайрат, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті», «Сонда ғылым бұл үшеуін тыңдап болып, айтыпты: - қайрат, сенің айтқандарыңның бәрі рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз еш нәрсенің болмайтуғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман... Ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтуғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі де сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де – сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүресің, соның жаман... Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, - депті» - ғылым. «Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді... Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет» деп тапсыруы — біз келтіріп отырған барлық мысалдардың байлауы болса керек. «Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды» деуінде Абайдың сезім, жүрек тәрбиесін жоғары қойғаны көрінеді. Адамның ниетіне құдай да иеді, қалпыңды, ниетіңді бұзба деген Абай ойының астарында имандылық пен ізгілік берік бекігені байқалады.

Абай тәлімінде адамның жас ерекшелігіне байланысты барлық тәрбие көздері бар. Жаңа талпынған жас балаға да дүние сырларын зерделеген жас жеткіншекке де, өмір жолын жаңа бастаған жастарға да, аға ұрпақ өкілдеріне де, бала тәрбиесіндегі ұстаз бен ата-анаға да, өнер жолындағы жасқа да – Абай тағылымы ортақ.

Абай көптеген шығармаларында ғылымның мәнін ашып көрсетеді, яғни «Ғылымсыз дүние жоқтығын», ғылымның «дүние де өзі, мал да өзі» екендігін баса айта отырып, оған жетудің жолдарын да ұсынады. Ғылымға жетудің бір жолы — талап, еңбек екендігін

«Еждиһатсыз, михнатсыз,
Табылмас ғылым сарасы» немесе:

«Пайда ойлама, ар ойла,

Талап қыл артық білуге» – деп, мақсатқа бағыттылған еңбектің ғана жеміс беретінін әр шығармалары арқылы айқындай түседі. Ғылымға жетудегі мақсат – өзіне ғана сіңіру емес, сол үйренгеніңді басқаға да үйрету, яғни Абай сөзмен айтқанда:

«Біреу білмей, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі – тұл» – немесе –

«Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың...», «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деп өнер, білімді үйренудің қоғамдық мәнін ашып, оны келешек ұрпақ мүддесі тұрғысынан түсіндіреді. Абайдың өнер, білім тақырыбындағы шығармаларын оқытқандағы мақсат – оны түсіндіріп қана қоймай, болашақ қоғамның саналы азаматын тәрбиелеу.

Ғылым, білім адамшылықтың негізі ретінде таныта отырып, кемел адам болу (толық адам) идеясын кеңіте түседі. Абай өзіне дейінгі шығыс ғылымында белгілі болған адам болудың философиялық негіздерін түсіндіреді. «Мұны жазған білген құл – Ғұламаһи Дауани» деп шығыс ғұламасына сілтеме жасайды.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ғылымның қоғам мен адам өміріндегі мәнін «дүние де өзі, мал да өзі»дей отырып, оған жетудің жолдарын ұсынады. Ғылым жолында мақсатқа бағыттылған еңбектің ғана жеміс беретінін айқындай түседі. Ғылымға жетудегі мақсат – алған білімді өзіне ғана сіңіру емес, сол үйренгенінді басқаға да үйрету, яғни Абай сөзімен айтқанда: «Біреу білмей, сен білсең, Білгеннің бәрі – тұл» - деп өнер, білімді үйренудің қоғамдық мәнін ашып, оны келешек ұрпақ мүддесі тұрғысынан түсіндіреді.

Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде адамгершілік қасиеттерді:

«Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой —

Бес асыл іс, көнсеңіз» – деп екі жікке бөле отырып, саралап көрсетеді. Бұлар адамшылықтың екі жағы, адам қасиеттерінің екі қыры іспетті. «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаділет, сезім. Бұл ғаділет, махаббат, сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым»- деп, ақын ғылым жолында да адамшылықтың жетекші екендігін аңғартады.

Күн мен түн, ақ пен қара, жақсылық пен жамандық – адамзат тіршілігімен қоса жасасып келе жатқан мәңгілік ұғымдар. Абай көрсетіп отырған қасиеттер адам табиғатына тән. Олар адам бойында көбіне қатар келіп, қабаттасып жатады. Адам жаратылысында жақсылықтың да жамандықтың да ұрығы бар. Тәрбиедегі мақсат – Абай ұсынып отырған жақсы қасиеттерді оқушы бойына ұялату. Ол үшін ең әуелі бала осы қасиеттердің ара жігін ажырата алатын, яғни жақсының не, жаманның не екенін терең ұға алатындай болуы шарт. Дүниенің жақсы-жаманын ажырата білген бала ғана сыртқы ортаға сын көзімен қарай алады. «Әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып, адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық бұл – адамға нұр болады»- деп Абай айтқандай сонда ғана қоғамдағы етек алып келе жатқан кеселдерден (ұрлық, жемқорлық, қылмыс, нәпсіқұмарлық т. б.) бойын тартуға үйретуге болары анық. Білім жолында көбіне жеткіншектер мен жасөспірім ұл мен қызға тапшы болып жататын жігер, қайрат екені байқалады. Кеселді нәрседен дер кезінде бойын жиып, өзін тыйю, өз бойындағы еріншектік пен бойкүйездікті, жалқаулықты жүгендей алу – үлкен жеңіс. Адамның өзді-өзімен күресі – шайқастың да ең үлкені деген ой адамзат қоғамындағы өмірлік бақылау мен тәжірибеден туындайтыны рас.

Сыртқы ортаға сын көзімен қарай алатын баланың өзіне де сын тұрғысынан қарайтындай мүмкіндігі туады. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім»- дейді Абай. Ол «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деп адамға ықпал етуші факторларды тұтас қамти отырып, тәрбиенің ролін биік қояды және оның құрғақ насихат, уағызбен ғана орындалмайтынын жақсы түсінеді. Адамның өзін сынға алуы, бойын билеуі – жақсылыққа жетудің де кепілі. Сондықтан да Абай:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек» - дейді.

Мектептегі Абай шығармаларының оқытылуында бүгінгі өмір биігінен қойылатын талап тұрғысынан келу аса маңызды.

Әдебиеттің адам тәрбиесіндегі, әсіресе, жас ұрпақ тәрбиесіндегі ықпал күші, осы бағытта оған жүктелетін міндет, адам баласының басынан қанша дәуір өтсе де, әлі өзгерген жоқ. Бірақ сол өзгерген дәуір талабына қарай әдебиеттің өзінің мазмұны да, ықпал ету нысанынан шығар нәтижесі қандай болу керектігі де өзгерді. Осыған орай, бүгінгі біздің өміріміздегі өзгеріс, яғни қоғам құрылысының, оның экономикалық жағдайының өзгеруі әдебиет мазмұнын да, ол бойынша мектепте жүргізілетін жұмыстардың да өзгеруін талап етеді.

Абайдың мораль мәселесін тереңнен толғап, кеңінен айтқан өлеңінің бірі – «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат». Өлеңнің алғашқы шумағынан-ақ ақын екі нәрсені салыстыра түсіндіреді. Оның бірі – ойын, екіншісі – күлкі. Ақынның қымбат деп баға бергені жай күлкі емес, ол адамның ішкі ниеті, шынайы ықыласы. Сондықтан ақын келесі тармақта «Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат» деп, сыр – ішкі болмыс, ниеті де, сымбат – сыртқы көрінісі, бет-бейнесі деп ойын айқындай түседі. «Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік, ер табылса жарайды, қылса сұхбат» деп, шынайы қарым-қатынастың адал көңіл, ақ ниетке ғана құралатынын түсіндіреді. Өлеңде ақын татулық (достық), әдеп, тұрлаулылық, адалдық, ар, мінез сияқты қасиеттерді насихаттайды. Абай қай дәуірде болсын құнын жоймайтын бағалы кеңесті әлі де өмірдің татымды-татымсызын таразылап көрмеген, көп дүниенің байыбына бара бермейтін жасөспірім қыз-жігітке ұғынықты жатық тілмен өрбітеді. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсеқызарлық, жеңсікқойлық, пайдакүнөмдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды. Өлеңнің мағыналық бір бөлігінде жар таңдау мәселесі мен отбасылық өмірдің мәні мен кейбір қалтарысты тұстары туралы ойлар айтылады. Абай:

«Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,

Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.

Жар көңіліне бір жанын пида қылып,

Білместігің бар болса, қылар сабыр» – деп, адам бойында сыйластық, сүйіспеншілік, имандылық қасиеттер биік болғанда ғана қол жетер жай екенін аңғартады. Жігіттің жар таңдауға байыппен қарауы, жеңілтек болмауы, болашақ мәнді өмірінің кепілі екендігін баса айтады. Абай өзара сүйіспеншілік пен жарға деген ықылас, пейілді болу жайынан:

«Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,

Қоржаң суық келеді кей сасық ми», – дей келе –

«Ері ақылды, қатыны мінезді боп,

Тату болса, риаз үстіндегі үй» - деп үйлесімді отбасылық ғұмырды дәріптейді. Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-ақатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Жалпы білім беретін бағдарламалар жеке адамның жалпы мәдениетін қалыптастыру және адамды қоғамдағы өмірге бейімдеу міндеттерін шешуге, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдау мен меңгеру үшін негіз жасауға бағытталған»[1]болуы керек екендігі атап көрсетіледі. Олай болса, бұл айтылғаннан туатын ұғым жаңа құрылып жатқан жас мемлекеттің, жаңа қоғамның әрбір жеке жаңа адамының қалыптасуында болатын мінез-құлық, адамдық қасиеттер негізі осы жалпы білім беру арқылы іске асырылады. Білім – адам баласының маңызды қасиеті. Тұлға білім арқылы өзінің ішкі табиғи мүмкіндіктерін ашып, өзіндік «менін» сезініп, сыртқы ортамен әлеуметтік қарым-қатынас орната алады. Білім – адамзаттың терең және үйлесімді дамуын бекітетін құралдардың бірі, прогрестің, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы. Білім – тұлғаның қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарады, яғни философиялық әдебиет білімді адамның рухани келбеті деп қарастырады. Білім философиясы білім ұғымын тұлғаны тәрбиелейтін, жасайтын негіз деп қарастырады. Қазіргі жүрдек және ақпараттық өркениетте классикалық білім беру парадигмасына өзгерістер енгені белгілі. Білімнің прогрессивті дамуы мен модернизациясы білімгерлердің де мазмұндық жағынан өзгеруіне ықпал етіп отыр. Бүгінгідей қауырт дамып жатқан қоғамға коммуникативті қарым-қатынастарға бейім, қарама-қайшылықты жағдайларда жол таба алатын, шұғыл шешім шығаруға қабілетті, интелектуалды, криативті, тәуелсіз адамдарға сұраныс артып отыр. Қалай дегенде де адамзат қоғамы үшін адами қасиеттер мен тұлғалық қабілет аса маңызды екенін үнемі бағдар қылу қажет.

«Қазақстан Республикасы орта білім мемлекеттік стандарты» мектепте пән ретінде оқылатын әдебиеттің адам өміріндегі рөлін: «Әдебиет адам баласының алуан сипаты мен байлығын көркем бейнелер арқылы суреттей отырып, өмірді эстетикалық тұрғыдан танытады. Көркем әдебиетте қоршаған орта бізге сұрыпталып, сана мен сезімге бірдей әсер етерліктей қуатқа ие болып, ең жоғарғы деңгейде көркем жинақталған әлем ретінде көрінеді. Сондықтан да әдебиеттің адамға әсері өлшеусіз»,– дей келіп, жаңа адамды тәрбиелеп, қалыптастыруда әдебиеттің ықпал етудегі осы өлшеусіз күшін пайдалану үшін жалпы білім беретін оқу орындарында әдебиетті оқытуға көркем шығармаларды сұрыптап алудың бірнеше шарт-талғамын ұсынады. Әрине, оқылуға алынатын шығармалардың сұрыпталып алынуында оның көркемдігін және «оқушының ой-санасын, танымдық қабілеттерін, эстетикалық сезімін дамытатын, рухани байытарлық күш-қуатқа ие шығармалар» болуын талап етеді. Оған қоса осы қойылған талаптың орындалуын қамтамасыз етерлік көркем шығармалар ішінде «халқымыздың жақсы дәстүріне, әдет-ғұрпына, салт-санасына баулитын, ұлттық ізгі сананы қалыптастыруға керекті туындылар» болуын басты талаптың бірі етіп қояды[2, 3]. Осы орайда:

1) Бұл қойылған талаптардың қай-қайсысының іске асырылуында да Абай шығармаларын оқытудың үлкен үлес қосатындығында талас жоқ.

2) Ұлттық мінез-құлықты көрсетудегі шеберлігі, сұлулықты суреттеудегі, адамның ішкі сезім, күйін берудегі ұлттық тілдің шұрайлылығы мен ерекше байлығын жарқыратып көрсету үлгісі Абайда ең жоғарғы деңгейде. Біріншіден, бұл бүгінгі тілімізді өркендету тілегіне қызмет етсе; екіншіден, бүгінгі жаңа адамды қоғамға икем өмір сүруге жетектері анық.

Білім беру жүйесінде кеңес дәуірінен жалғасып келе жатқан басты олқылық әдебиеттің тәрбиелік рөлін босатып алуымызда. Яғни мектепте, үйде баланың әр ғылым саласынан білімді болуы, одан жақсы бағалануы ғана басты талап етілуінде. Білім жүйесінің өгерістері барлық уақытта әдебиетті оқыту үдесінен шығып отыр деуге келе бермейді. Білімді сынау жаппай тест үлгісіне көшіріліп отырған осы кезең әдебиетті оқуға, оны терең танымдық, тәрбиелік бағытта меңгеру мүдделеріне елеулі нұқсан келтіруде. Оқушылар білімнің ішкі мазмұнынан гөрі, сандық белгілерін: қай ақын қашан, қайда туды, қанша шығармасы бар, олар қашан, қайда жарияланды т.б. мәселелер көбірек есепке алынууда. Жас ұрпақтың тұлға болып қалыптасуындағы рухани байлығы екінші орынға ығыса түсті. Осы олқылықтан арылу жолында көмек етер өте құнды материал – Абайдың адамгершілік-эстетикалық шығармалары, ұлттық ерекшелікке негіздей айтылған қарасөздері екендігін ерекшелей атағымыз келеді. Мектеп бағдарламаларында әр сынып бойынша Абайдан оқылатын шығармалардың ішінде осы қарасөздері жеткілікті ескерілмеген. Әдебиет пәнінің бүгінгі мектепте жүргізілуіне қойылып отырған талап – білімдік жағын іске асыра отырып, оның негізінен тәрбиелік мәніне ерекше көңіл аудару. Сондықтан бүгінде мектептердің басшылыққа алып отырған негізгі құжаты – бағдарлама мен мектеп оқулықтары әлі де әдістемелік жағынан көп жетілдіруді, толықтыруды қажет етеді.

Абай шығармаларында классикалық педагогикадағы тәрбиенің бес бағыты да (ақыл-ой, еңбек, адамгершілік, дене, эстетикалық) бар. Бүгінде педагогикада танылып жүрген тәрбиенің басқа да бағыттары Абай шығармаларында түгел қамтылады. Абай шығармаларындағы адамгершілік тәрбие мәселесі философиялық ойлармен қабат өріледі де, ол адам болмысындағы ғасырлар бойы зерттеу нысанынан түспей келе жатқан психологиялық мәселелермен астасады. Сол тұтастық барысында проблемалық деңгейге дейін көтеріледі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.Қазақстан Республикасының заңы 2007ж. Білім туралы. (2017.28.12 берілген өзгертулер мен толықтырулармен)

2. Білім берудің тиісті деңгейдегі мемлекеттік жалпыға білім беру стандарты. ҚР Үкіметінің 2012ж. 23 тамыздағы №10 Қаулысымен бекітілген.

3. Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін жалпы орта білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11 сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқу бағдарламасы.– Астана, 2010. – 27 б.

4. Абай Құнанбаев.Екінші том. Өлеңдер мен аудармалар. Поэма, Қара сөздер. Алматы, Жазушы, 1995.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНАНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Береке Жұмақаева

п.ғ.к., профессор м.а.

Алтынай Тымболова

*ф.ғ.д., профессор м.а.**Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті**d.bereke2009@mail.ru*

Түйін: Мақалада түркі тектес халықтардағы отбасылық құндылықтар, бала өсіру ғұрпы, ұл-қыз тәрбиесіне қатысты түркі халықтарындағы ойлар сараланады. Түркі дүниесінің басын біріктіретін құндылықтардың бірі – ортақ түркілік тәрбие екендігі белгілі. Демек, түркі халықтарының саяси, мәдени, әлеуметтік өміріндегі түркілік тәрбиенің алатын орнын айқындаудың қазіргі түркілік ықпалдасуда маңызы зор. Сондықтан түркі халықтарының тәрбиелік жүйесінің өзіндік ерекшелігін көрсету, ортақ әдеби мұралардағы ой-пайымдарды саралау, түркі тектес халықтардың дербес әдебиетіндегі ортақ арналарды табу, ұқсастықтары мен айырымдарын қарастырудың маңызы үлкен. Түркі халықтарына ортақ жәдігерлерден басталатын тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Түркілік тәлім-тәрбиелік мәдениеттің түп-төркіні сонау Орхон-Енисейден басталатын көне түркі ескерткіштерінен, тарихи жазба мұралар мен көшпенді ата-бабамыздың көшелі өмір салтынан бастау алады. Осындай асыл қазынаның бірі «Құтты білік» жәдігері. «Құтты білікте» адам баласының басындағы ақыл – сезімнен ажалға дейінгі жақсылы-жаманды жай-жапсары сан қатпарлы қалтарыстары өлең өрнегіне түскен. Солардың бір парасы қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қалыптасты. Түркі халықтарының озық ой-пікірлерін шоғарланған даналық мектебінің заңды жалғасын Абай тағылымынан көруге болады. Абайдың тәлімдік ойлары сан салалы. Соның бір арнасы отбасылық құндылықтарға арналады. Өз бауырына, одан артылса ағайынына қамқорлық жасап жүрген ата-анасының іс-әрекеті балаға өнеге болмай тұрмайды. Бауырына, ағайынына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік пен Отаншылдықтың бастауы бала бойындағы альтруизм. Абай тілінде айтқанда – жылы жүрек пен рахымшылдық.

«Ақылдың мінез сауыты», – деп айтқандай баланың мінез-құлқының іргетасы да ата-ана тәрбиесімен қаланады. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсеқызарлық, жеңсікқойлық, пайдакүнемдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды.

Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-ақатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

«Тектінің ұрпағы, көргендінің баласы бол» дегенді ту етіп ұстанған түркі жұртының ұрпақ тәрбиесіне қатты көңіл бөлгендігі мақалада келтірілген мысалдар арқылы дәйектеледі.

Кілттік сөздер: Құндылықтар, жәдігерлер, мүдде, түркі мәдениеті, түркілік тәлім-тәрбие, тағылым, қарым-қатынас, ұрпақ жалғастығы, отбасылық құндылықтар.

PROBLEMS OF FAMILY EDUCATION IN TURKIC PEOPLES

Annotation: The article analyzes the thoughts of Turkic peoples related to the family values of the Turkic peoples, the way of raising children, the education of the son and the girl. One of the values that unites the Turkic world is common Turkic education. Therefore, the role of Turkic education in

the political, cultural and social life of the Turkic peoples is crucial in modern Turkish integration. Therefore, it is important to show the originality of the educational system of the Turkic peoples, to differentiate thoughts on the common literary heritage, to find common channels in the personal literature of Turkic peoples, to look at similarities and differences. The teaching-learning ideas starting with the common items of Turkic peoples are continuing from generation to generation. The origins of the Turkic teaching culture originate from the ancient Turkic monuments starting from the Orkhon-Yenisei, from the historical record and from the nomadic lifestyle of our nomadic ancestors. One of such noble treasures is the "Kutty bilik" legacy. In "Kutty bilik" the good from the head of the human being to the grave is a good example of a good thing. One of them was formed in the oral literature and written literature of the Kazakh people. The legitimate continuity of the intellectual wisdom of the peoples of Turkic peoples can be found in Abai's essay. Abai's educational ideas are numerous. One of them is dedicated to family values. The behavior of the parent who cares for his own clansman, who cares for his brother, is inappropriate for the child. Love for a relative, a brother, a country, a land, and altruism within the childhood of patriotism. Speaking in Abay - warm heart and mercy.

As the behavior of the "mind of the mind", the foundation of the child's behavior is also raised by parenting. Describing actions such as dignity, peace, goodwill, dialogue, friendship, secrecy, and art, "the child of a country of the future" describes the opposite of such attitudes as dishonesty, cynicism, delicacy, charisma, laxity, harshness.

The value of peace and loyalty is an important factor in the relationship between the fellows and between the couple and the spouse. Ultimately, the value of a healthy society lies at the core of the poet's thought, "thinking not for profit". It is possible to notice that the poet's poem is caused by the desire of the poet, "There is no shame in the chest, no restraint, no fuss! The Turkic people, who claim "to be a son of a noble, be good breeding" are attentive to the examples given in the article.

Key words: value, relic, concern, Turkic culture, Turkic teaching, convention, relationship, continuity of the generation, family values.

Бүгінгі таңда «XXI ғасыр түркі мәдениетінің ғасыры болады, түркі жұртының дәуірі басталды» деген пікірлер барша түркі халықтарын дүр сілкіндірді. Түркітанушы ғалым Дархан Қыдырәлінің «Түркі мәдениетінсіз, түркілік санасыз, түркі тарихынсыз Еуразия кеңістігін елестету мүмкін емес» деген сөзі түркі жұртының әлем алдындағы беделін көрсетеді. Осыдан кейін ортақ түпнегіз, ортақ өркениет сынды дүниелерді түгендейтіміз рас. Жалпы түркі дүниесінің басын біріктіретін құндылықтардың бірі – ортақ түркілік тәрбие деуге болады. Демек, түркі халықтарының саяси, мәдени, әлеуметтік өміріндегі түркілік тәрбиенің алатын орнын айқындаудың қазіргі түркілік ықпалдасуда маңызы өте зор.

Түркі халықтарының ортақ рухани, мәдени мұрасы ұшан-теңіз. Сондықтан түркі халықтарының тәрбиелік жүйесінің өзіндік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік – тамыры терең тарихы мен төркіні бір тілі. Тілдес, тарихы тамырлас, діндес ұлттардың ұрпақ тәрбиелеудегі ұстанымдарының да ортақ болып келуі заңды нәрсе. Айталық, «Бесік тәрбиесі», «Салт-дәстүр, әдет-ғұрып тағылымы», «Адамгершілік-имандылық тәрбиесі», «Ерлік-отансүйгіштік тәрбие», «Еңбек пен өнер тәрбиесі», «Ақыл-ой тәрбиесі», «Сұлулық-сымбат тәрбиесі», «Дене тәрбиесі», т.б. тәрбиенің түрлері жас ұрпақтың не нәрсеге болса да құрметпен қарауына үлкен ықпалын тигізеді.

Осы орайда, түркілік тәрбиенің негізін белгілі ғалым Шәкір Ибраев былай деп бағамдайды: «Түркілік тәрбиенің тірегі – түркілік дәстүрдегі имандылық, адамгершілік, елін қорғау қағидасы – бұл көне аңыздар мен жырлар, тағылымдық туындылар, мақал-мәтелдер мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып т.б. ру- хани мәдениет құрылымдары арқылы тәжірибеге айналып, іс-тәжірибе мен халық рухында, ұрпақтар санасында, түркі этностарының менталитетінде қолдау тапқан тәрбиелік тағылымдардың басты әсерлі факторларының бірі болған» [1].

Түркі тілдес даналардың гуманистік ағартушылық идеялары – адамзат ақыл-ойының асыл қазынасы. Түркі халықтарына ортақ жәдігерлерден басталатын тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Осындай асыл қазынаның бірі «Құтты білік» жәдігері. «Құтты білікте» адам баласының басындағы ақыл – сезімнен ажалға дейінгі

жақсылы – жаманды жай-жапсары сан қатпарлы қалтарыстары өлең өрнегіне түскен. Дана халық қашанда надандыққа, тасырлыққа ежелден ақыл, білім, тілді, сезімді қарсы қойған. Бұл өсиет кейін талай – талай ірілі – ұсақты шығармаларда жалғасын тапты. Солардың бір парасы қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қалыптасты. Түркі халықтарының озық ой-пікірлерін шоғарланған даналық мектебінің заңды жалғасын Абай тағылымынан көруге болады. Абайдың тәлімдік ойлары сан салалы. Соның бір арнасы отбасылық құндылықтарға арналады.

Отбасы – адамдардың жаны –тәні жағынан өте жақын ұйымы. Тәні жағынан жақын дейтін себебіміз қандас, бауырлардың мекендеген ыстық ұясы. Барлық жан-тәнімен берілген ата-аналардың, яғни мүдделері бір екі одақтастың мейірім шуағының ордасы деуге болады. Сол отбасында бала алғаш әке, шеше, аға, іні, әпке, қарындас, сіңілі, бауыр дегеннің не екенін танып, әр қайсысының өзіндік орнын түсінеді. Ер жетіп есейіп, жеке отбасын құрғаннан кейін де әр алдамның туған ұясы мейірімнің мекені ретінде өзіне аяулы.

Биологиялық жағынан жақын болмағанымен бұндай сезім отандастарда да болады.

«Ата-анаға көз қуаныш –

Алдына алған еркесі.

Көкірегіне көп жұбаныш,

Гүлденіп ой өлкесі» [2] деген кемеңгер Абай ойы бала ата-ананың барлық мақсат-мүддесі, өмірінің өзегі, барша ғұмырының мәні екендігін айғақтайды.

Ата-ана өз баласына рухани, адамгершілік жағынан да, психологиялық жағынан да әсер етеді. Аялы алақан мен мейірімді көріп өскен баланың қатыгездік пен жауыздықтан алыс болатыны – ғылыми дәлелденген шындық.

Өз бауырына, одан артылса ағайынына қамқорлық жасап жүрген ата-анасының іс-әрекеті балаға өнеге болмай тұрмайды. Көп балалы отбасында тәрбиеленген балалар менмен, өзімшіл болмайтындығын өмір тәжірибесі көрсетіп келеді. Сондықтан қазіргі қоғамның көптеген кеселдері эгоистік тәрбиеден туындап жатады. Бауырына, ағайынына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілік пен Отаншылдықтың бастауы бала бойындағы альтруизм. Абай тілінде айтқанда – жылы жүрек пен рахымшылдық.

«Ақылдың мінез сауыты», – деп айтқандай баланың мінез-құлқының іргетасы да ата-ана тәрбиесімен қаланады.

Адамға әсер етуші үш фактор – генмен берілетін ерекшеліктер, тәрбие, қоршаған орта болса, сол басты тәрбиені арқалайтын негізгі тәлімгер – ата-ана.

«Қыран құстың балапаны ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді халық. Отбасында алған тәлім-тәрбиесі адамға өмір бойына азық болып, келесі буын ұрпағының өміріне де сәулесін түсіреді.

Өмірлік мектептің де алғашқы сабақтары отбасынан басталады. «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дейді кемеңгер халқымыз. Отбасындағы ата-ана кәсібі мен тәлімі, өмір тәжірибелері ұл, қызына беріліп жатады. Сондай-ақ салт-сана, дәстүр жалғастығында да отбасының рөлі жоғары. Әр халық өз ұлтының ерекшелігін келесі ұрпағына қалдырып отыратындығы бергілі.

Қазақ халқының да ықылым заманнан отбасымен ауысып келе жатқан өз құндылықтары бар. Қазақ халқы жасы үлкенді, ақсақалды қарияны, ақ жаулықты әжені ақылдың, даналықтың қайнар бұлағы ретінде құрмет тұтып, ерекше қадірлейді. «Атасы тұрып, ұлы сөйлегеннен без,

Анасы тұрып, қызы сөйлегеннен без», [3] — деуінің мәнісі де үлкенге деген иба мен ықыласының ерекшелігінен.

Қазақтың туыс-тума, ағайыншылдығы кейде сынға да ілініп жатады. Дегенмен, дәл қазақ халқындай бауырмал халық сирек. Сол бауырмалдық отбасындағы ағайын, туыс, құда, жегжат, нағашы, жиен, қайын жұрт арасындағы қарым-қатынастан туындап жататыны аян. Осы туыстық қарым-қатынастырдың нәтижесінде халқымыз өз ұрпағын көпшілдікке тәрбиелеп, перзенттік парызды, ата-аналық борышты өтеудің де үлгі-өнегесін, із-соқпағын салап беріп келеді.

Отбасы - баланың ең алғашқы университеті іспеттес. Өмірдің сан-салалы торабына бастар алғашқы соқпақтар отбасынан бастау алады. Баланың болашақта атқаратын міндеттері яғни болашақта отбасының қорғаны отағасы бола ма, шаңырақтың шаттығы отанасы бола ма, біреуге жар бола ма, бір елге келін не күйеу бала бола ма? барлығының бастапқы үлгі-нұсқасын, алғашқы сабақтарын отбасынан қабылдап шығады. Сол себепті де қазақ халқында:

«Бала тентек болатыны – үйінен,
Ердің тентек болатыны – биінен,- деген немесе
«Аяғын (ыдысын) көріп асын іш,
Анасын көріп, қызын ал»[4]- деген көреген сөз айтылған.

Жақсы келін, асыл жар тәрбиелі отбасынан шығады. Қазақ халқында «келін» киелі ұғым. Құрылғалы отырған жаңа отбасының негізгі ұйтқысы болатын, болашақ бір елдің анасы болатын қыз бала жаңа ортаға келгенде өз отбасынан жинақтаған үлгі-өнегесін көрсететіні анық. Дегенмен адамның туған ұясында өткізген өмірі – балалық, жастық дәуірені ғана. Былайша айтқанда үйренгенінен, үйренері көп өмір жолы басқа отбасында басталмақшы. Жаңа оратада да жас келін тәрбиесі үшін отбасы ең маңызды рөл атқарары сөзсіз. Өр отбасының өзіне тән ерекшеліктері, заңдылықтары, әдет-салты болады. «Жаман жерге келген келін – келсап» деген сөз де ел ішінде жиі айтылады. Жақсының жақсылығын асырып, кем-кетігін түзейтін, өзінше үлгі-өнеге, өмір сабағын үйрететін енелер мектебі, аталар мектебі деген сияқты тұтас «қайын жұрт академиясы» да отбасында болады.

Қайын жұрт қыз балаға қаншалықты маңызды болса, ер бала үшін де атқарар рөлі ерекше. Жігерлі ұланның азамат болып бір отбасына тірек, болашақ ұрпаққа жауапты әке болмағы да отбасынадағы жинақтаған өнегесіне қатысты. Ертеңгі отбасының материалдық моральдік ахуалын, өмірлік статусын айқындауда отағасының рөлін алмастыру мүмкін емес. Сондықтан да ер балаң саналы, намысты, жігерлі, қайратты, еңбекқор болса, өмір жолында кездесер кедергілерді жеңе алатыны, отбасының мақсат, мүддесін қорғайтыны, өмірден өз орнын белгілей алатыны айқын. Ер балаңның қайын жұртқа қарым-қатынасы да өскен ортасынан сабақталып жатады. Бұл тарапта қыз бала тәрбиесі мен ер бала тәрбиесін бөле-жара қарамай тұтас қамту керегі анық. Ата сыйлау, қайын аға, қайын апа, балдыздармен дұрыс қарым-қатынасты орнату ер баланың тізгініндегі іс-әрекеттерге қатысты.

Бұл ретте Абай өмірдің татымды-татымсызын таразылап көрмеген, көп дүниенің байыбына бара бермейтін жасөспірім қыз-жігітке тағлымды ойларын өрбітеді. «Болар елдің баласына» лайықты іс – талаптылық, татулық, жақсы қылық, сұхбаттастық, жолдастық, сырға беріктік және өнер дей отырып, осы қасиеттерге күншілдік, көрсеқызарлық, жеңсікқойлық, пайдакүнемдік, ұсақтық, пысықсымақтық сияқты іс-әрекеттерді қарсы қоя сипаттайды. Өлеңнің мағыналық бір бөлігінде жар таңдау мәселесі мен отбасылық өмірдің мәні мен кейбір қалтарысты тұстары туралы Абай:

«Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңіліне бір жанын пида қылып,

Білместігің бар болса, қылар сабыр» – деп, адам бойында сыйластық, сүйіспеншілік, имандылық қасиеттер биік болғанда ғана қол жетер жай екенін аңғартады. Жігіттің жар таңдауға байыппен қарауы, жеңілтек болмауы, болашақ мәнді өмірінің кепілі екендігін баса айтады. Абай өзара сүйіспеншілік пен жарға деген ықылас, пейілді болу жайынан:

«Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми», – дей келе –
«Ері ақылды, қатыны мінезді боп,

Тату болса, риаз үстіндегі үй» - деп үйлесімді отбасылық ғұмырды дәріштейді. Татулық, адалдық жігіттер арасында қаншалықты бағалы болса, жұбайлар (жар) арасында да, кейіндеп ерлі-зайыптылардың өзге құрбы-құрдаспен қарым-ақатынасына да маңызды фактор екендігін көрсетеді. Түптеп келгенде, ақын ойының өзегінде, «пайда ойламай, ар ойлайтын» салауатты қоғам құндылығы жатыр. Өлең ақынның «Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ, Қажымас, қайта айнымас қайран татуды!» көксеген мақсатынан туындағанын аңғаруға болады.

«Тәрбие тал бесіктен» берілетінін жете білген халық тәлімді ұл, тәрбиелі қыз қалыптастыру үшін ата, ана, ата, әже, аға, әпке, ағайын, тума, ел, жұрт болып бала тәрбиесіне қатысып, үлгі, өнегені қауым боп жүзеге асырып отырған. Бұл ретте шағын отбасында дүниеге келіп, бір есіктен кіріп-шығатын, жеке бөлме, дербес өмір сүретін кейбір ұлт өкілдеріне қарағанда қазақ отбасының балаларының өмірден қарманары мен қамтыры мол.

Сонымен түркілік тәлім-тәрбиелік мәдениеттің түп-төркіні сонау Орхон-Енисейден басталатын көне түркі ескерткіштерінен, тарихи жазба мұралар мен көшпенді ата-бабамыздың көшелі өмір салтынан бастау алады.

«Тектінің ұрпағы, көргендінің баласы бол» дегенді ту етіп ұстанған түркі жұртының ұрпақ тәрбиесіне қатты көңіл бөлгендігін жоғарыдағы мысалдардан айқын аңғаруға болады. Ал, «Ел басшысы болсаң егер, жағымды істі кәсіп ет, Бек қасында адамдарға жақсылықты тасып өт».

Парасатпен жалықпастан үйренсең зор білімді,
Көрсетесің дандайсымай сынақта асыл сырыңды.

Ұлым, саған әдепті мирас етіп қалдырамын,

Жағалағын, жайқалған білімдінің бал құрағын,—дейтін [5] адамгершілікке, білімпаздыққа, парасаттылыққа баулитын тәрбиелік мәні зор философиялық сарындағы тәмсілдер де түркі жұртының өнегелі өмірінен хабардар етеді.

Қорыта келгенде, түркі тілдес халықтарға ортақ отбасылық құндылықтардың тілдік бейнесі ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде көркем өрнек тапқан. Әсіресе сөз зергері Абайдың гуманистік ой-пікірлері идеялық жағынан, көркемдік, педагогикалық мазмұнының байлығымен ерекшеленеді. Бүгінде халықтың құнды қазынасына айналып отырған Абай тағлымы қоғамымызды рухани байытуға, оның гуманистік және адамгершілік идеяларына, мақсат-мұраттарына қызмет ететіні айдан анық. Ал Отбасы тәрбиесі қоғам тәрбиесімен сабақталып жатыр. Отбасынан болашақ ел қорғаны ұландар, ел анасы Ұмайлар, өз заманының Домалақ аналары шығары ақиқат. «Әр адам бақытты болса, адамзат қоғамы бақытты болады» демекші Егемен елдің озық болмағы да ұлағатты отбасыларға тікелей қатысты екендігі ақиқат деп түйеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Түркілік тәрбие» антологиясы. -Алматы: Интеллсервис, 2013. –1004 б.
2. Абай Құнабайұлы. Шығармаларының томдық толық жинағы. Алматы, Жазушы 1995.
3. Қазақ халқының мақал-мәтелдері. -Алматы, «Жазушы». 1989. 192 б.
4. Қазақ халқының мақал-мәтелдері. -Алматы, «Жазушы».1989ж. 192б.
5. М.Қашқари. Түбі бір түркі тілі. -Алматы, «Ана тілі». 1993. 200 б.

3D E-BOOK DEVELOPMENT

**Prof. Shynybekov Abduhali Nasyrovich
Dautbek Alan**

*International Information Technology University
Information Technologies
5B070500 – Mathematical and Computer Modeling*

Аңдатпа: Дипломдық жобада алға қойған негізгі мақсат – оқушыларға геометрия тақырыптарын анимация арқылы жүйелеп түсіндіру және тапсырмалар мен тесттер арқылы білімін шыңдау. Дипломдық жобаның құрамына: тақырыпты түсіндіретін бейне сабақтар, оқушының білімін тексеруге арналған тесттер, сайтқа кіре берісте өзінің деректерін енгізумен қатар, барлық нәтижелері мен рейтингін көру мүмкіндігі бар.

Мұғалімнің сабақ барысында түсіндірілген тақырыптарын жеке өзі анимациялық бейне сабақтар арқылы білімін толықтыра алады. Түсіндірмеден кейін арнайы сол тақырырлыққа байланысты тапсырмалар топтамасы бар.

Дипломдық жобадағы тест арнайы оқушылардың білім деңгейіне байланысты құрастырылған. Тестке кіру барысында алғашқы бетіне екі таңдау санаты шығады. Оңай және қиын сұрақтарды өз деңгейіне байланысты оқушы сұрақ санын көбейтіп, азайта алады.

Дипломдық жобаның құрылымы анимациялық бейне сабақтардан, кітаптың электронды беттерінен, әр сабақтың арнайы тапсырмаларынан, білім деңгейін тексеру тесттерден тұрады.

Кілт сөздер: IT, Adobe Flash, ActionScript, e-book, PC, Internet, multimedia, animation.

Abstract: The main goal set by the degree project is for students to explain with the help of an animated film based on a systematic approach to the themes of geometry and develop knowledge through assignments and tests. The degree project comprises: explanatory video tutorials, quizzes to test students' knowledge, along with the introduction of its data at the entrance to the site are able to view all the results and rankings.

After explaining the theme of the lesson time, students can individually himself to train and develop their knowledge. There are several exercises for development of this theme at the end of explanations.

The diploma project is designed to test the level of students in special education. There are two categories with a choice of easy and hard questions at the beginning of the test. They can reduce and increase the number of questions in the depending on the level of the student.

The structure of the degree project consists of an animated video lessons, pages of e-books, special assignments after each explanation, random tests to check the level of education.

Keywords: IT, Adobe Flash, ActionScript, e-book, PC, Internet, multimedia, animation.

The term "technology" has the Greek roots and in translation means science, set of methods and methods of processing of materials, semi-finished products, products and their transformation to consumer goods and etc.

Information technologies- process using set of means and methods of collecting, processing and data transmission for obtaining information of new quality on a condition of object, process or the phenomenon.

Personal Computer - any kind of computer equipment, which we use.

The relevance of research. Quite recently the PC not was so important thing, and people used only needs . But distribution of IT day by day, nowadays PCs is significant tool, and is essential part of our life. IT technologies, not just narrow sphere for IT specialists. Today representatives of different professions are active users of computers, opportunities, which can present of PC, and problems which are solved very simplify our life and our works. It should be noted also important in education. Many education institutions, especially schools use homework diary, and electronic books, as we can see even teaching profession is no exception.

These books can give opportunities for pupil with interest, and learn more detail subjects. Use both animation and synchronous voice and help to faster to master received information, tasks and tests consolidate knowledge. Automatically assessment allow of test were justly. However, time goes fast, and today it requires not only skills of the pupil, also teacher. Tutorials, test systems, web-resources, electronic databases and reference books - all the new information environment in which modern education is to develop, and to which students and teachers are adapting. Flash technology is one of the technologies, when you can create applications. In order to successfully complete project, and get a tangible practical result need to master theoretical and practical knowledge about the method of creating flash animation. This method based on basic knowledge of design, development of cognitive skills, the development of critical and creative thinking.

Objectives of the study:

- Defining the main concepts of flash-technologies.
- Considering the examples of the use of flash-technologies in mathematics lessons.
- Identifying the advantages and disadvantages of using flash-technology

Objectives of the study:

- To characterize the concepts of flash-technologies;
- To create animations to solve combinatorial using of flash-technology.

The importance of the work is presentation of materials in the form of animation using flash technologies will make the process of learning interesting for pupil, and results may help teachers in conducting classes.

Purpose of our work: get a result, which will helpful for both teacher and pupil, and may be maximum to convey the meaning of the information

Adobe Flash is a multimedia and software platform used for creating vector graphics, animation, browser games, rich Internet applications, desktop applications, mobile applications and mobile games. Flash displays text, vector and raster graphics to provide animations, video games and applications. It allows streaming of audio and video, and can capture mouse, keyboard, microphone and camera input.

Flash graphics and animation are designed using a variety of Flash editing software, such as Adobe Flash Builder, Adobe Animate, FlashDevelop, or any text editor when used with the Apache Flex SDK. Content may be viewed by end-users using Flash Player (for web browsers), AIR (for desktop or mobile apps) or third-party players such as Scaleform GfX (for video games). Adobe Flash Player enables end-users to view Flash content using web browsers, and is supported on Microsoft Windows, Mac OS X and Linux. Adobe Flash Lite enabled viewing Flash content on older Smartphone, but has been discontinued and superseded by Adobe AIR.

The ActionScript programming language allows creation of interactive animations, video games, web applications, desktop applications and mobile applications. Flash software can be developed using an IDE such as Adobe Animate, Adobe Flash Builder, FlashDevelop and Powerflasher FDT. Adobe AIR enables full-featured desktop and mobile applications to be developed with Flash, and published for Microsoft Windows, Mac OS X, Google Android, and iOS.

Flash is frequently used to display streaming video, advertisement and interactive multimedia content on web pages and Flash-enabled software. However, after the 2000s, the usage of Flash on Web sites has declined;[1] as of 2015, Flash is primarily used to build video games for mobile devices with Adobe AIR.

Currently, the textbooks meet the following requirements: structured, easy handling, presentation of the material. To meet the above requirements, it is advisable to use hypertext technology.

Multimedia - a set of hardware and software designed to bring together in a single user product text, graphics, audio and video. Multimedia can significantly enrich the learning material due to activation of all the ways of perception.

There are three principal modes of operation of electronic textbooks:

- test control, designed for total control of knowledge with the rating items.
- training with visual information, pictures and the accompanying sound effects;
- training without checking;

Multimedia e-learning tool (MEOS) - an electronic learning tool that contains a systematic presentation of the training course, which includes multimedia elements, which are an integral part of the teaching material.

The first computers did not have separate tools for working with graphics, but have been used for image acquisition and processing. Programming memory of the first electronic machines that are based on the matrix of lamps could get inwrought picture.

In 1961, a programmer S. Russell led the project to create the first computer game graphics. Creating games «Spacewar» («Space War») took about 200 man-hours. The game was created on the machine PDP-1.

In 1963, the American scientist Ivan Sutherland created a software and hardware system Sketchpad, which allows you to draw points, lines and circles on the tube a digital pen. Supports basic actions with primitives: moving, copying and other. In fact, it was the first bitmap editor implemented on a computer. Also the program can be called the first graphical user interface, with it being such even before the appearance of the term.

In the mid-1960s. Appeared in the development of industrial applications of computer graphics. Thus, under the direction of T. Moffett and N. Taylor company Itek developed digital electronic Drawing machine. In 1964, General Motors introduced the CAD system DAC-1, developed jointly with IBM.

In 1968, a group led by NN Konstantinov was created computer mathematical model of the motion of a cat. BESM-4, performing to write a program for solving differential equations, draw cartoon "Cat", which for its time was a breakthrough. Was used for the visualization of the alphanumeric printer. Substantial progress has experienced computer graphics with the advent of the opportunity to store images and display them on the computer display.

The software part - Adobe flash CS 5.5, DVDVideoSoft Free Studio, CorelDRAW GraphicsSuite X7, PROMT Professional 10, Irfan View, SunRavBookEditor, Aleo Flash Intro, Adobe Photoshop CS6.

Nowadays, students are often too lazy to carry textbooks, instead of them, they prefer to take their electronic handheld device such as tablets, smartphones, kindle, etc.

And with the help of my e-book "Geometry" students can learn to repeat the material, not taking with him an extra burden. Both at home and on the street, in parks and other places, have a great opportunity to use the e-book.

Previously, if a student does not have the book he copied whole paragraphs that would do homework, and now with the help of the e-book you need to send it in the mail and you're done.

When reading long books, readers at some point start to hurt your eyes, forcing stop. The book is accompanied by an audio effect until the individual points explanation, which in turn saves time.

Nowadays, one of the main problems is the ecology deforestation, for the use of paper, e-book solves this problem.

In our country, the sphere of e-books is very poorly developed compared to European countries, which in turn affects the education of today's youth, whose life is connected with the electronic device.

The purpose of this section is to assess the complexity and cost of creating and implementing programs developed and compare it with the cost of existing alternative means of training.

The main criterion on the basis of which you can really appreciate the value of creating a software tool can serve as the complexity of the value of its creation. As the program becomes a product of any type, the approach to its production must largely be similar approach to industrial production. Therefore become extremely important economic efficiency of their creation and use.

Calculating the cost of developing software educational software "Geometry" will produce the following formula:

$$S = (n * Tr * Zro * ((1 + Krd) * (1 + Krs) + Kn) + Tmo * Er), (1) \text{ where}$$

S - the cost of the program;

n - the number of developers;

The program is developed by 1 people.

Tr - the time spent on the development of this program specific programmer man-months;

The development of this embodiment, the program took a total of 3 months.

Zro - basic wage, taking into account the regional coefficient, tg / month.

The basic wage programmer excluding regional coefficient equal to 15000. For our region, district coefficient is equal to 30% and 30% of the server. Thus, we obtain:

$$Zro = 15000 + 15000 * 0.3 + 15000 * 0.3 = 24000tg$$

Krd - coefficient taking into account additional payroll software developer, as a fraction of the basic salary.

The extra salary includes payment of the next, educational leave, days performing public duties, seniority.

Take KRD = 0.4.

Krs - unified social tax.

Take Krs = 26%.

Kn - coefficient taking into account the overhead of the organization, which developed the program (2.0 to 4.0).

Take Kn = 2.0.

Tmo - computer time computer for debugging a computer programmer, machine-hours.

About debugging program took 110 hours.

Er - operating costs for 1 h. The machine time, rub / mach-hours. Let us find the value of E, the formula for calculating the value of operating costs associated with the use of the program:

$$E = Tmv * Er, (2)$$

Therefore $Er = E / Tmv$, where

E- value of operating costs associated with the use of the program, p. / Year. In turn E can be found by the formula:

$$E = Aob + Wm + Ve, \text{ where}$$

Aob - depreciation on equipment, tg. / Year. Since the approximate life of your computer is 5-years, and the average value of its parameters the computer is up to date 80000 tg, therefore, depreciation amount to 16000 tg. / Year.

Vm- costs of basic and auxiliary materials, tg. / Year. In the calculation of consolidated annual cost of basic and auxiliary materials (floppy disks, paper) shall be determined in the amount of 1% of the cost of basic equipment, ie, 600 n.

Ve - energy costs, n. / Year. Energy costs are determined on the basis of the annual fund-time TM and computer power consumption Rm ($Rm = 400W$.);

$$Ve = SkWtc * Rm * Tm, (3) \text{ where}$$

SkWtc - the cost of 1 kWh of electricity, tg. (TSP = 11,2tg.)

The annual amount of work in the computer clock is defined as follows:

$$Tm = 253 * Tcr, \text{ where}$$

Tcr - average loading equipment, h. (Computer of the third group of 6 hours);

253 - the average number of days of computers throughout the year.

$$\text{Obtain } Tm = 253 * 6 = 1518 \text{ hours.}$$

In turn, $Ve = 11,2 * 0,4 * 1518 = 6800,7 \text{ tg. / Year.}$

Then $E = 16,000 + 600 + 765 = 17365 \text{ tg. / Year.}$

Tmv - machine time required to solve customer problems with this software, machine-hours / year.

We take $Tmv = 253 * 3 = 759 \text{ machine hours / year.}$

Then $Er = 6800,7 / 759 = 8,96 \text{ tg / mach-hours.}$

For this program, the following values:

$$n = 1$$

Tr = 3 months.

$$Zro = 24000tg. / Mo.$$

Tmo = 110 h.

Krd = 0,4

Kpc = 26%

Kn = 2

Er = 8,96 tg. / Hour

According to the above formula (1) the amount of the development costs of the program are as follows:

$S = 1 * 3 * 24\ 000 * [(1 + 0.4) * (1 + 0.26) + 2] * 8.96 + 110 = 271\ 008 + 985.6 = 271993.6$ tg.

Calculating the cost of the product "educational software" Hydromechanical drive "will produce the following formula:

$Z = S + 0,2 * S, (4)$

Z - cost of the program.

$Z = 271993,6 + 0,2 * 271993,6 = 326392,32$ tg.

Based on the calculations, we can conclude that the use of the software educational software "Hydromechanical drive" facilitates the training of a large number of people at the same time, with a decrease in maintenance costs. Payback period of a software product less than one year.

Degree of development of modern communication resources has opened up new horizons reasonable humanity in the field of educational activities, but at the same time and set new goals. The decision of one of them - the essence of the work done.

The rapid development of information technology, a slow but steady transformation of a computer from the sacred object that is available only to a narrow circle of initiates, in the phenomenon of everyday routine, the emergence of Internet, etc. - All this sooner or later had to touch upon such a traditionally conservative area as domestic education. E-course was created to provide efficient access to large volumes of information necessary for students.

Stages discussed how to create a training course that provides storage and access to information. Of a variety of currently available remote sensing systems, was chosen as the optimal system CMS Moodle, as appropriate in the price category (distributed free of charge as a software open source Open Source licensed under the GNU Public License), and the convenience of implementation and operation.

The advantages of e-learning course include the ability to include a modern (including multimedia) ways of presenting information in the form of training programs, using, including animation tools, and the ability to include interactive controls and verification of knowledge, including and self-examination. Goals and objectives are met, and developed e-learning course is quite possible to apply.

References

- Grandmasters of Flash: An interview with the Creators of Flash, Cold Hard Flash.
- MACROMEDIA FLASH BACK, Digital Archaeology.
- PC Graphics & Video, Volume 6, Issues 1-6, Advanstar Communications, 1997.
- Personal Computer Magazine, PC Communications Corporation, 1995
- Waldron, Rick (August 27, 2006). "The Flash History". Flashmagazine. Retrieved June 18, 2001.
- Gay, Jonathan (2001). "The History of Flash". Adobe Systems Inc. Retrieved October 18, 2009.
- The History of Flash: Back to Graphics
- The History of Flash: The Dawn of Web Animation
- "Grandmasters of Flash: An Interview with the Creators of Flash". ColdHardFlash.com. Retrieved February 12, 2008.
- "Flash Player in 2005". ZDNet. Retrieved 2008-12-26.
- Joseph Labrecque (2011). What's New in Flash Player 11. O'Reilly Media, Inc. p. 17. ISBN 978-1-4493-1110-0.
- Adobe Flash Roadmap, Adobe
- Introducing Flash Player 11.4/AIR 3.4 beta!, by Thibault Imbert (Adobe employee), ByteArray

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

- AIR app installs cross a billion, Adobe AIR and Adobe Flash Player Team Blog
- 1 Billion AIR Installations, Ben Forta
- Compass Intelligence Announces Winners of the 2014 Mobility Awards, Compass Intelligence
- Compass Intelligence Announces Winners of the 2015 Mobility Awards, Compass Intelligence
- WARREN, CHRISTINA (2012-11-20). "The Life, Death and Rebirth of Adobe Flash". Mashable. Retrieved 2015-06-11.
- Pinho, Carlos (2009-07-07). "50 Beautiful Flash Websites". Smashing Magazine. Retrieved 2015-06-11.
- Looking back at the best Flash sites of 2009, Adobe Developer Connection, 14 December 2009
- DAVLIN, ANN (2011-06-15). "35 Of The Best 3D Flash Websites Ever". Smashing 3D. Retrieved 2015-06-11.
- 20 Best 3D Websites, Web Designer Drops, September 15, 2012
- Google to automatically convert Flash web ads to HTML5, IT Pro Magazine, Caroline Preece, 27 Feb 2015
- YOUTUBE NOW PLAYS HTML5 VIDEO BY DEFAULT, ESCHEWS ADOBE FLASH, Popular Science, Dan Moren, January 28, 2015
- YouTube ditches Adobe Flash for HTML5 on most browsers, The Inquirer, Chris Merriman, Jan 28 2015
- So long, Flash! YouTube now defaults to HTML5 on the web, PC World Magazine, Ian Paul, Jan 28, 2015
- McCune, Doug (2009-02-23). Adobe Flex 3.0 For Dummies. John Wiley & Sons. p. Chapter 1, "From HTML to RIA". ISBN 0470436824. Retrieved 2015-06-11.
- Rocchi, Cesare (2011). Data Visualization with Flash Builder. Focal Press. ISBN 0240815033.

**РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІН ЖОЮҒА
БАҒЫТТАЛҒАН ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫ (БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ МЫСАЛЫНДА)**

Муханбеткалиев Есбол Есенбайұлы
Философия ғылымдарының кандидаты

Аринов Ерлан Кенжебаевич
Философия магистрі

Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Yesbol-@mail.ru, erlan.arinov@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада авторлар XIX-XX ғасырлардағы түркі халықтарының арасындағы бауырмал әлеуметтік-саяси байланыстарды, рухани жақындықты, ортақ түркілік рухты әлсіретуге, жоюға бағытталған Ресей патшалығының, оның кейінгі мұрагері Кеңес Одағының отарлық пиғылын сол кездегі білім беру саясаты арқылы талдайды.

Ресей империясының түркі халықтарын күшпен орыстандыру жолында ұстанып келген саясатының өзекті желісі отарлаушылардың тілін таратуда және бойында Ресейдің отарлық санасын арқалаған білімдерін беруде еді. Ресей империясының Халықтық ағарту министрлігі мен ағартушы-миссионерлері бұратана халықтар арасында ашылған, орыстандыру саясатын көздеген мектептерге ерекше мән берді. Түркі халықтары үшін мектептер ашудың түбінде оларды сауаттандырып, ғылым-білімге тарту емес, керісінше өздерінің күнделікті саяси-әлеуметтік мұқтажына қызмет етер төменгі дәрежелі қызметкерлер даярлау мақсаты жатты. Жұрт ісін түзейтін оқу-тәрбие жұмысы екендігін жақсы түсінген Абай отарлық біліммен сусындаған қазақ балаларының алған білімдерін халықтың пайдасына жұмсамай, орыс ұлықтарына қосылып алып, халқын талауға жәрдемші болып жүргендерін сынап, «қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек» екендігін барша түркі халқының балаларына насихат етті.

Абайдың насихатымен сусындаған XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының шоғырын топтастырған ортақ мұрат – бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан, құлдық санадан құтқару, тарихи жадыны жаңғырту, өзге өркениетті елдер қатарына қосу болғаны белгілі. Заманында дүниені дүр сілкіндірген түркі рухының отаршылдықтың салдарынан іріп-шірігенін, «жауған оқтан қайтпайтұғын, түріктің жолбарыстай жүрегінен» жаралған, «ерікке ұмтылған түрік жанды» түркі халықтарының бірігетін уақыты жеткенін жырлаған М. Жұмабаев сынды ойшылдар оқу-білімді отарлық саясат негізінде жасалған ескі әдіспен емес, зайырлы білім беруді көздейтін жаңа әдіске сай ұйымдастыру төңірегінде топтасты. Осы тұста қазақ зиялыларының түркішілдік идеясы жадидизм идеясымен ұштасты.

Жадидшілдік бағытының қазақ жерінде кең өріс алып, Алаш қозғалысына ұласу шағы 1910-1920 жылдарды қамтыды. Жадидизм – саяси сипаттағы ағым емес, ол – ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар ағым еді. Жадидшілдер отаршылықтан құтылудың бірден-бір жолы түркі жұртының «тілде, ойда, істе – бірлігі» және халыққа білім беру арқылы санасын жаңғырту деп білді. Мектептер мен медреселерде жүргізілетін оқу жүйелерін «жаңа әдіске» сай реформалап, діни сабақтармен қатар ғылымның әр саласынан хабар беретін арифметика, жағырапия, тарих, жаратылыстану, тіл пәндерін жүргізуді алға қойды. А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатұлы т.б. қазақ зиялылары жадид бастамасын батыл қолдай отырып, қазақ даласында «жаңа әдіс» бойынша сауат ашуды қолға алды, бар күштерін халыққа миссионерлік пиғылдан ада оқу-білім үйретуге жұмсады. Бірақ, күшіне енген Кеңес үкіметі «панисламист», «пантүркист» деген жалған желеумен түркі халықтарының тілде, дінде, ойда және істегі бірлігін жырлаушы қазақ зиялыларын түрлі себептермен қудалап, «халық жауы» ретінде репрессияға ұшыратты.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында мемлекеттік деңгейде жүзеге асып жатқан рухани жаңғыру бағдарламасының мақсаты түркі халықтарының бірлігін, рухани тұтастығын, түбі бір түркілік тарихи жадысын жаңғырту екені, қазақ тілін латын қарпіне көшіру жөніндегі

шешімдер бауырлас түркі халықтарымен қазіргі өркениетте қайта тоғысу екені мақалада қарастырылады.

Кілт сөздер: отаршылық саясат, білім беру, жадидизм, түркі халықтарының бірлігі, тарихи жады, латын қарпі

COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE AGAINST THE UNITY OF TURKIC PEOPLES (ON THE EXAMPLE OF EDUCATIONAL POLICY)

Muhanbetkaliev Yesbol Yesenbaiuly

Candidate of philosophical sciences

Arinov Yerlan Kenzhebaevich

Master of philosophy

Republic of Kazakhstan, Astana

Saken Seifullin Kazakh agrotechnical university

Abstract: In the article authors analyze colonial intention of the Russian Empire and its successor the USSR directed to weaken and obliterate common Turkic spirit, spiritual affinity, and friendly social and political ties among Turkic nations in the 19th and 20th centuries through its education system.

Topical motives of the Russian Empire directed to enforced Russification of Turkic nations were to spread colonial language and to educate in the context of colonial spirit. Ministry of National Education (the Russian Empire) and teaching missionaries paid great attention to schools opened for non-Russian nations and aimed at Russification policy. The main purpose of schools for non-Russian nations was to train lower level employee serving for their political and social needs, but not to educate and motivate them. Abai who realized that education was necessary for people criticized the Kazakhs who studied in colonial schools and capitalized their knowledge assisting Russian authority to oppress the Kazakh people, he said “We ought to educate ourselves, learn what other people know so as to become their equals and be a shield and a pillar for our people”, and spread these ideas among the Turkic nation people.

Common goal gathered Kazakh intellectuals educated by Abai’s ideas in the early 20th century was to release the oppressed people from slavery, to emancipate them from mental slavery, to refresh historical memory, and to become a developed nation. Such thinkers as Magzhan Zhumabayev, who versified the collapse of Turkic spirit a great in his time, and the time to unite for the freedom-loving and courageous Turkic nations as brave as a lion, gathered within the idea of new method teaching aimed at secular education, but not colonial policy. At that point Pan-Turkism idea of “Alash” political movement coincides with Jadid ideas.

Jadid ideology was widespread in Kazakh territory and developed into “Alash” movement in 1910-1920. Jadid was not political trends, but one with platform totally covered enlightenment and spirituality. Jadids considered “language, thought, and action unity” of Turkic nations and spiritual renewal through enlightenment as main ways of decolonization. They reformed schools and madrasah education system according to the “new method”, and started to deliver such subjects as arithmetic, geography, history, natural science, and languages as well as religion. Akhmet Baitursynuly, Magzhan Zhumabayev, Mirzhakyp Dulatuly, and the other Kazakh intellectuals supporting Jadid initiatives began to teach Kazakh people by “new method”, and fostered all the efforts to educate them without missionary intentions. However the USSR government persecuted Kazakh intellectuals who spread the ideas of Turkic nations’ unity on false charges as “Pan-Islamist” and “Pan-Turkist”, and repressed them as “enemies of the people”.

This article presents that nationwide program of “Spiritual revival” implemented in Kazakhstan is aimed at renewal of Turkic nations’ unity, spiritual integrity, and common Turkic historical memory; states decisions to switch Kazakh from a Cyrillic to a Latin alphabet makes Turkic nations closer in the modern world.

Keywords: colonization policy, education, jadid, unity of the Turkic peoples, historical memory, latin script

Түркі халықтарының барлығы дерлігі XIX-XX ғасырларда Ресей империясының боданына толықтай айналғаннан кейін Ресей патшалығы және оның кейінгі мұрагері Кеңес Одағы өзінің боданындағы түркі халықтарының арасындағы бауырмал әлеуметтік-саяси байланыстарды, рухани жақындықты, ортақ түркілік рухты әлсіретіп, орыстандыруға тырысқаны тарихтан белгілі. Орыстандыруды отаршылдар халықтардың саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани өміріне қатысты ұйымдасқан түрде кезең-кезеңімен, арнайы дайындалған бағдарламаларға сәйкес жүргізді. Осы мақсатта дайындалған арнайы бағдарламалардың бірі – түркі халықтарының арасында отарлық білім беру саясаты еді.

Алдымен түркі халықтарының өмір сүру тәсілінің ерекшелігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, тарихы жайлы тыңғылықты зертеулер жүргізілді және отаршылдықтың идеологиясын бойына сіңірген миссионерлерді дайындады. 1869 жылы Мәскеуде құрылған миссионерлік қоғамы орыстандыру идеясын жүзеге асыру міндетін атқарды. В.В. Григорьев, В.В. Вельяминов-Зернов, Н.Ф. Костылецкий, И.К. Березин, Н.И. Ильминский, А.Е. Алекторов, В.Н. Витебский, Н.П. Остроумов, А.В. Васильев, П.М. Мелиоранский, А.П. Харузин, В.А. Колпаковский, Н.И. Гродеков, Н.Ф. Катанов, Я.Я. Лютш, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов сияқты тағы да басқа миссионер-ғалымдар түркі халықтарын танып-білуге ұмтылды. Орыстың миссионер-ғалымдары түркі халықтары арасында орыстың тілін таратуда және бойында Ресейдің отарлық санасын арқалаған білімдерін беруде шешуші қызмет атқарды. Сөзіміз дәлелді болуы үшін мұрағаттық құжаттардан алынған тарихи деректерге жүгінейік.

Алаш мұраларын зерттеуші ғалым Тұрсын Жұртбай «Сүре сөз» еңбегінде: «Бұратана жұрттың әдеби үлгілерін жиып, оны іріктеп, бастыруға үлкен үлес қосқан Қазақ халқының «ең сенімді досы», Ы. Алтынсариннің миссионер-ұстазы Н.И. Ильминский өзінің мақсатын ешқандай қысылып-қымтырылмастан 1891 жылы 27 желтоқсан күні В.Н. Витебскийге: «Бұратаналарға білім беру жүйесінің түпкі мақсаты – бұратаналарды орыстандыру және дінін де, тілін де мүлдем ұмыттырып, бүтіндей орысқа сіңіріп жіберу. Міне, соған ұмтылуымыз керек», – деп ашық жазды [1, 17]. «Бұратана» халықтардың арасында мектептердің ашылып, халыққа зайырлы білім беруінің астарында орыстандыру саясаты жатқандығын Түркістан мұғалімдер семинариясының 25 жылдық мерекесінде Н.П. Остроумовтың жасаған баяндамасынан да көруге болады. Ол баяндамасында: «Русско-государственные задачи и стремления нашего отечества по отношению к инородцом состоят, в обрусении... еще другая задача – способствовать слиянию киргиз с русскими в один целый политическо-государственный организм», [2, 25] – деп тайға таңба басқандай айтып берді.

Отарланған халықтарды орыстандырудың шешуші кілті – аралас мектеп немесе әртүрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға орай ашылып отырған мектептер мен кейбір кәсіптік оқу орындары болды. Ағарту министрлігі мен миссионерлердің шет аймақтағы бұратана халықтар арасында ашылатын, бірақ негізінен орыстандыру саясатын көздеген аралас мектептерге ерекше мән берілді. Түркі халықтары үшін мектептер ашудың түбінде оларды сауаттандырып, ғылым-білімге тарту емес, керісінше өздерінің күнделікті саяси-әлеуметтік мұқтажына қызмет етер төменгі дәрежелі қызметкерлер даярлау мақсаты жатқан еді. Отарлық біліммен сусындаған қазақ балаларының алған білімдерін халықтың пайдасына жұмсамай, ұлықтарға қосылып алып, халқын талауға жәрдемші болып жүргендерін көрген Абай сияқты ойшылдардың миссионерлердің бұл ойын түсінбеуі мүмкін еместін. Түсінбесе, Абай: «Баламды медресеге біл деп бердім. Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім», «Ойында жоқ бірінің, Салтыков пен Толстой. Иә тілмаш, иә адвокат, болсам деген бәрінде ой», – деп білім алып жатқан балаларды сақтандырмас еді. Мұның барлығы даланы отарлауға қызмет ететін кәсіп екенін Абай өте терең түсінген.

Ұлықтардың сойылын соғып жүргендерді Абай: «Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, к...і ашылса да, қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын

баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес» [3, 109] – деп сынайды, алған білімін елдің мұң-мұқтажы үшін жұмсауды міндет етеді.

Абайдың жиырма бесінші қара сөзінде: «Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жұртқа рахат көрсете ме?» [3, 109] – дейді. Абай балаға білім берудің қажеттілігін ашып көрсетеді. Бала бала болсын десең қатын әпермесең де, енші бермесең де оған білім үйрет. Жай білім емес, орыстың білімін үйрет. Бұл сөзден соң Абай орысшыл болған, орыстың отарлық саясатын қолдаған деген жалған пікірлер тумауы қажет. Орыс білімін, ғылымын меңгерудің астарында отарлыққа болысушылық емес, қайта одан сақтану жатыр. «Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек... Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» [3, 109]. Тілін, оқуын, ғылымын меңгерсең олардың әрекеттерінің қазақ үшін пайдалы тұсын және зиянды тұсын аңғарасың, олардың пиғылың түсінесің. Аңғарып қана қоймай, көкірек көзін ашылса, бірдейлік дағуасына кіресің. Күштінің қаруын меңгермей күшінді теңестіре алмайсың. Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы, «Дүнияда ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көпке теңгеретін ғылым менен өнерді, елсізді елдіге теңгеретін, жоқты барға теңгеретін ғылым менен өнерді керек қылатын қазақ аз. Теңдікке қолы қалай жетсін? Қатерлі жерде қаперсіз отырдық. Өзімізге өкпелемесек, өзгеге өкпелер бет жоқ» [4, 214]. Орыстың қаруы оның ғылымында, білімінде, егер оның ғылымын меңгерсең, «аса арсыздана жалынбайсың». Онымен тең тұрасың, халқыңды басыбайлықтан құтқару үшін күресесің, қорлығына көнбейсің.

Сондықтан қазақтарға орысша оқу керек, бірақ алдымен «құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады» [3, 109]. Абай бірден орыс ғылымын меңгер демейді, алдымен түркі танырлық сауатыңды аш, өз халқыңның мәдениетін, тарихын, дәстүрін, дінін біл. Одан кейін «араб, парсы керек» [3, 109]. Араб пен парсы мәдениетінің қазақпен рухани байланысы, ортақ тарихы мен ортақ діни мүддесі бар. Өз жұртыңның дүниетанымы бойынша негіз қалыптастыр, сосын барып орыс мәдениетін меңгеруге кіріс.

Жоғарыда отаршылдардың «бұратаналарға» білім беріп, мектеп ашуларының астарында орыстандыру саясаты жатыр деген болатынбыз. Бұл Абайдың білім алу, ғылым меңгеру туралы ойларына мүлдем кереғар саясат. Абай жұрт ісін түзейтін оқу-тәрбие жұмысы екендігін жақсы түсінген. Бірақ бұл іс өз тілінде, халықтық тәрбиеде жүргізілсе құба-құп. Және оқығанда да, «қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек» [3, 110]. Абай ұсынған оқудың мақсаты осы. Орыс ғылымын «соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен» деп емес, қазаққа күзетші болайын деп оқы, халық қатарына қосылудың қамын же. Бұл орыс миссионерлерінің ағарту жүйесіне мүлдем қарсы мақсат еді. Олардың көздегені ұлттық тілін, мәдениетін, дәстүрін ұмытқан, отаршылдардың сойылын соғатын адамдар жасап шығаруын. Бұл мақсат үшін отаршылдар түрлі-түрлі әдістерді ойлап тапты және орыстандыру ісіне қазақтан шыққан оқыған азаматтарды тартқысы келді. Н.И. Ильминский 1869 жылы Ағарту министріне жазған хатында: «Ыбырай Алтынсарин қазақтардың ортасына өзі мектеп ашса, орыс әліпбиін сонда қолданса, оны орыстар істетіп отыр дегізбей атқарса,... ең әуелі идея Алтынсариндікі болса...», [5, 1-2] – деп пікір қосады.

Миссионер-ғалым Н.И. Ильминскийдің хатында айтылған қазақ халқының ғасырлар бойы қолданып келген араб графикасы негізіндегі жазуын кирилл қарпімен алмастырудың салдарын академик М. Мырзахметов «Қазақ қалай орыстандырылды?» еңбегінде былай түсіндіреді: «Күнделікті тұрмыста ғасырлар бойы қолданып келе жатқан арабша жазуын кириллицамен алмастыруда – бүкіл халықтың келер ұрпағын ата-баба салтынан, ұғым-нанымынан, тарихи естегі дәстүрлік жалғастығынан үзіп, рухани жағынан қалай илесен солай қарай жығыла беретін көнбіс құлға айналдыру мақсаты жатты» [6, 45]. Патшалық Ресей кезінде

жоспарланған боданындағы түркі халықтарының араб қарпі негізіндегі жазуын кирилл жазуына ауыстыру ісі кеңестік кезеңде де өз мақсатынан ауған жоқ. Орыс отаршылдарының мұндай әрекетіне қазақ зиялыларының көбісі наразылық танытып жатты. Мәселен, А. Байтұрсынұлы: «...қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отыр. Школдар қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді. Сол үшін балалар орыс әрпімен оқысын дейді... Хүкметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі де бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал халыққа керегі – өз діні, тілі, жазуының сақталуы» [4, 268] – деп орыс әрпімен оқуға қарсылығын көрсетті.

Қарсылықтардың көптігінен орыс жазуына бірден көшу қауіп тудыратындығын ескерген Сталин уақытша латын жазуын ендіре тұру керек деген кеңеске құлақ асып, 1929 жылы латын жазуын қабылдады. Ал 1940 жылы латын жазуының орнына халықтың қалауы бойынша деген жасанды сылтаумен орыс жазуы кириллицаға көшірілді. Бұған қарсылық болмады, себебі қазақ жерінде болған ашаршылық, одан кейінгі 1937 жылғы қазақтың оқыған, білімді азаматтарын репрессиялаудан зәрезап болған халықтың қарсылық жасауға дәттері бармады. Философия ғылымдарының докторы Г.Батыгин Кеңес Одағының бұл әрекетінің әсерін: «Сталинские репрессии обрели такой масштаб, что во многих регионах была истреблена национальная интеллигенция, которая является носителем исторической памяти народа... В Азербайджане, Казахстане, Молдавии традиционный алфавит был заменен кириллицей. Корни культуры, державшейся на многовековой традиции, были подрезаны» [7, 25] – деп сипаттаған еді.

Ресей империясы осылайша өзінің түркі халықтарын орыстандыру саясатын отарлық білім беру және жазу қарпін ауыстырумен жүзеге асырғысы келді. Осы саясатты түсінген зиялы қауым түркі жұртының бірлігі болмайынша, түркілік рухты оятпайынша отарлықтың «қайыс қамытынан» құтыла алмайтынын жақсы білді. Абайдың насихатымен сусындаған ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының шоғырын топтастырған ортақ мұрат – бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан, құлдық санадан құтқару, тарихи жадыны жаңғырту, өзге өркениетті елдер қатарына қосудың. Осы ортақ мұрат үшін Мағжан Жұмабаев:

Япыр-ай, айрылдық па қалың топтан,
 Шабылып қайтпайтұғын жауған оқтан?!
 Түріктің жолбарыстай жүрегінен,
 Шынымен қорқақ болып жаудан бұққан?!
 Шарқ ұрып ерікке ұмтылған түрік жаны,
 Шынымен ауырды ма, бітіп халы?!
 От сөніп жүректегі құрыды ма
 Қайнаған тамырдағы ата қаны?!
 Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта
 Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
 Лайық па құл боп тұру? Жүр, кетелік
 Алтайға, ата мирас алтын таққа [8, 40]
 – деп жырлады.

Заманында дүниені дүр сілкіндірген түркі рухының отаршылдықтың салдарынан іріп-шірігенін, «жауған оқтан қайтпайтұғын, түріктің жолбарыстай жүрегінен» жаралған, «ерікке ұмтылған түрік жанды» түркі халықтарының бірігетін уақыты жеткенін жырлаған М. Жұмабаев сынды ойшылдар оқу-білімді отарлық саясат негізінде жасалған ескі әдіспен емес, зайырлы білім беруді көздейтін жаңа әдіске сай ұйымдастыру төңірегінде топтасты. Осы тұста қазақ зиялыларының түркішілдік идеясы жадидизм идеясымен ұштасты.

«Жадит» термині ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. «Жадид-и» арабтың «жаңа» деген мағына беретін сөзі. Алаштанушы ғалым Д. Қамзабекұлы жадидизм идеясына «Алаштың рухани тұғыры» еңбегінде: «ХІХ ғасырдың соңында Ресей империясын әлемдік озық педагогика тәжірибесіне сәйкес, алғаш рет мұсылман балаларын дыбыс жүйесімен оқытуды қырым-татары, күллі зиялының аузында жүрген ағартушысы Исмаил Гаспринский бастайды. Бұл жүйе «усул жадит» деп аталады. Қырымдағы Бақшасарайдың Зинд-жирлы медресесінде басталған осы жаңаша оқыту әдісі санаулы жылдарда Ресейдің күллі аймағына, тіпті шетел –

Үндістанға дейін тарайды», [9, 14] – деп сипаттама бере келе, жадидшілдік бағытының қазақ жерінде кең өріс алып, Алаш қозғалысына ұласу шағын 1910-1920 жылдарды қамтыды деп көрсетеді.

Жадидшілдік – саяси сипаттағы ағым емес, ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар ағым еді. Жадидшілдер отаршылықтан құтылудың бірден-бір жолы түркі жұртының «тілде, ойда, істе – бірлігі» және халыққа білім беру арқылы санасын жаңғырту деп білді. Мектептер мен медреселерде жүргізілетін оқу жүйелерін «жаңа әдіске» сай реформалап, діни сабақтармен қатар ғылымның әр саласынан хабар беретін арифметика, жағырапия, тарих, жаратылыстану, тіл пәндерін жүргізуді алға қойды. А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатұлы т.б. қазақ зиялылары жадид бастамасын батыл қолдай отырып, қазақ даласында «жаңа әдіс» бойынша сауат ашуды қолға алды, бар күштерін халыққа миссионерлік пиғылдан ада оқу-білім үйретуге жұмсады. Бірақ, күшіне енген Кеңес үкіметі «панисламист», «пантүркист» деген жалған желеумен түркі халықтарының тілде, дінде, ойда және істегі бірлігін жырлаушы қазақ зиялыларын түрлі себептермен қудалап, «халық жауы» ретінде репрессияға ұшыратты. Мәселен, А. Байтұрсынұлы №1 «пантүркист» ретінде И.В. Сталиннің тікелей бақылауында болды. Ғұмыр бойы қудалануда болған А. Байтұрсынұлы 1937 жылы 6 желтоқсанда «халық жауы» ретінде атылды. Оның барлық еңбектері пантүркистік, антикеңестік пиғылда деген жала жабылып, жиналып-теріліп өртелінді. Тіпті, оның атын атап, шығармаларын сақтаған азаматтар ұлтшыл буржуазия өкілі, халық жауы ретінде лагерьлерге қамалып, «ит жеккенге» айдалып, ату жазасына кесіліп те жатты. Бұл тек А. Байтұрсынұлының басына түскен нәубет қана емес, Ресей империясының боданы болған барлық түркі жұртының зиялыларына келген зауал еді.

Мұндай зауал Кеңес Одағының ыдырауымен тарихқа айналғанымен, қазіргі уақытта Ресейдің отарлық саясатынан зардап шеккен түркілік рух пен бірлікті жаңғыртудың да шешілмеген түйіндері бар екені белгілі. Бірлік дегенде бірліктің мағынасын дұрыс түсінгеніміз абзал. Бірлік, Абай айтпақшы: «ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малынды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы...» [3, 95]. Сондықтан Қазақстан Республикасының қазіргі таңда мемлекеттік деңгейде жүзеге асырып жатқан рухани жаңғыру бағдарламасының түркі халықтарының бірлігін, рухани тұтастығын, түбі бір түркілік тарихи жадысын жаңғыртуға, қазақ тілін латын қарпіне көшіру жөніндегі шешімдері бауырлас түркі халықтарымен қазіргі өркениетте қайта тоғысуына маңызды үлес қосатынына сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Т.Жұртбай. Сүре сөз. Алматы: Экономика. – 2005. – 400 бет.

Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования. Ташкент, 1906. – С. 25.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005. – 336 бет.

Ахмет Байтұрсынұлы. Ақ жол. Алматы: Жалын. – 1991. – 464 б.

Қазан архиві, 968-қор, 1-тізім, 16-іс, 1-2 беттер

М.Мырзахметов. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы: Атамұра. – 1993. – 128 бет.

Батыгин Г.С. Вопросы по национальному вопросу: Межнациональные конфликты при социализме. Новое время. 1989, №18. – С. 25.

М. Жұмабаев. Алматы: Жазушы. – 2002. – 400 бет.

Д.Қамзабекұлы. Алаштың рухани тұғыры. Астана: Ел-шежіре. – 2008. – 357 бет.

С. Торайғыров. Дүние дөңгелегі айналады: таңдамалы / ред. Ә. Қайран. Халықаралық Абай клубы, Жидебай. – 2009. – 350 бет.

БӨГДЕ САНА – ОТАРШЫЛДАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚАРУЫ

Муханбеткалиев Есбол Есенбайұлы

Философия ғылымдарының кандидаты

Аринов Ерлан Кенжебаевич

Философия магистрі

Қазақстан Республикасы, Астана қаласы

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Yesbol-@mail.ru, erlan.arinov@mail.ru

Түйіндеме: Авторлар мақалада Ресей отаршылығының түркі халықтарының сана болмысына, ойлау мәдениетіне тигізген әсерін философиядағы «сана» ұғымы арқылы қарастырады. Авторлар бауырлас түркі халықтарының сана болмысына тиген отаршылықтың зардабын Ресей империясының қазақ халқын отарлауы мысалында талдау мақсатында қазақ ойшылдарының «төл сана» және «бөгде санаға» қатысты ой-толғамдарын, әсіресе, М. Шоқайдың «Отаршылдардың мәдени қаруы» мақаласын негізгі зерттеу нысанына алған.

Отарлаушылар отарлаған елдерін өздеріне қарсы бас көтертпеу үшін бірінші кезекте халықтың елдік санасын, ұлттық намысын жоюға тырысатыны тарихтан белгілі. Бойында намысы бар халық құлдыққа көнбейді, қарудың күшімен бағындырғанымен, келешекте бәрібір азаттығы үшін күреске шығады. Осыны болдырмау үшін отарлаушылар елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып, бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттыруға тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты Ресей империясының түркі халықтарын отарлау саясатынан көруге болады.

Сана философиялық ұғымдардың бірі. Бұл ұғым философияда объективті шындықты бейнелеудің адамға тән жоғары формасы ретінде түсіндіріледі. Әлемдегі әр халықтың өзінің дүниеге деген өзіндік көзқарасы болатыны белгілі. Қандай да болмасын халықтың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілі бар. Дүниені бейнелеуді, объективті шындықты бейнелеуді сана деп атаймыз. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Халықтың ойлау мәдениетінде сол халықтың рухани болмысы, дүниетанымы, дүниені қабылдауы мен түсінуі, дүниеге қатынасы өрнектеледі. Ұлттық дүниетаным, ұлттық ойлау тілге байланысты. Ұлттық ойлаудың басты ерекшелігі оның тілінде. Тіл арқылы ұлт өз болмысын, өмір тіршілігін, дүниеге көзқарасын бейнелейді. Неміс ойшылы Мартин Хайдеггер айтпақшы, «тіл – болмыстың үйі». Халықтың дүниетанымы тіл арқылы көрініс тауып, тіл арқылы халықтың санасының болмысы көрінетіндіктен, отарлаушы ел отар елінің ұлттық ана тілін өшіруге күш салады. Олардың ұлттың тілін құртудың астарында отар елдің елдігін, бірлігін бұзу, ұлттық рухын құлдырату ниеті жатады.

Кеңестік кезеңде елімізде болған төңкерістер, бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар тұсындағы қазақ халқы көрген қиындықтар, бай-кулактармен күрес, ұжымдастыру саясаты, бірнеше мәрте әдейі жасалған ашаршылықтар, қазақ зиялыларын репрессиялау, коммунизм құрудағы асыра сілтеулер салдарынан қазақ халқының ұлттық рухы құлдырады. Сол кезеңдердегі қазақтың санасын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыттыруға бағытталған бөгде сана ілімдері құрудың алдында тұрған халықтың тарихи жадысын, рухани құндылықтарын, дүниетанымын өзгеріске түсірді. Авторлар мақалада Ресей отаршылығының қазақ халқының сана болмысына жасаған осы ықпалдарын философиядағы «төл сана» және «бөгде сана» ұғымдарына талдау жасау арқылы көрсетеді. Кеңес дәуірінде үстемдік еткен бөгде сана ілімдері мен еуропацентристік және ориенталистік өлшемдер бойынша қалыптасқан дұрыс емес таным-түсініктерді айқындайды.

Сонымен қатар, мақалада қазақ елінің тәуелсіздігінің іргетасын бекіте түсуде және қоғамдық сананы рухани жаңғыртуда барша түркі халықтарымен ортақ өткен тарих пен мәдениеттің отаршылық заманынан, тарих сүргінінен қазіргі кезге көмескіленіп жеткен құндылықтарын жас тәуелсіз мемлекет ретінде қайта бағалау қажеттілігі, өшкенімізді

жаңғыртып, тарихи тұлғаларымыз туралы, олардың дүниетанымдық мәселелері туралы объективті көзқарас қалыптастыру қажеттілігі баяндалады.

Кілт сөздер: сана, төл сана, бөгде сана, отарлық саясат, ойлау мәдениеті, түркілік дүниетаным.

THE OTHER MIND IS A CULTURAL WEAPON OF COLONIALISTS

Muhanbetkaliev Yesbol Yesenbaiuly

Candidate of philosophical sciences

Arinov Yerlan Kenzhebaevich

Master of philosophy

Republic of Kazakhstan, Astana

Saken Seifullin Kazakh agrotechnical university

Abstract: This article presents influence of Russian colonization on consciousness and principles of thinking of Turkic nations through the philosophic concept “consciousness”. It examines ideas of Kazakh philosophers about “own consciousness” and “alien consciousness”, especially the article called “Cultural weapon of colonizers” by M. Shokai to analyze fallouts of colonization influenced on Turkic nations’ consciousness through the examples of Kazakh nation colonized by the Russian Empire.

It is known that first of all colonizers try to destroy national pride and consciousness of colonized nation to make them not to rebel. People with the sense of national pride will stand against slavery; even colonized nations will fight for their independence. To prevent it colonizers destroy national consciousness by introducing “alien” consciousness and change historical and cultural legacy of the nations. This feature can be seen through Russian colonizer’s policy of Turkic nations.

Consciousness is one of philosophical concepts. This concept is explained as high form of human activity to describe objective reality. Each nation has its own world view. Every people have their own thinking, view of the world. Describing of objective reality is known as consciousness. It forms the fundamentals of centuries-long national culture and philosophy. Nation’s spiritual being, world outlook, world perception, and philosophy of life are formed through the nation’s thinking. National world outlook and national thinking is connected to language. The main peculiarity of national thinking is in its language. Nations describe its being, world outlook and world perception through the language. German philosopher Martin Heidegger said “Language is the home of the Being”. Since national world outlook and being of national consciousness are seen from its language, colonizers foster all efforts to destroy native language. They design to destroy national integrity, national spirit, and national identity.

Revolts in the Soviet period, hardships of World War I and World War II, dekulakization, collectivization, man-made famine in the territory of Kazakhstan in the first half of the 20th century, repression of Kazakh intellectuals, and hardships of establishing communism destroyed national spirit of Kazakhs. “Alien” consciousness learning had changed national historical memory, spiritual values, and world outlook of the nation. This article presents influence of Russian colonization of Kazakh nation through analyzing philosophic concepts as “own consciousness” and “alien consciousness”. It determines wrong insights formed by “alien consciousness” learning of the Soviet period, Eurocentric and oriental standards.

Also this article states needs to reevaluate half-forgotten values of common history and culture of Turkic nations colonized by the Russian Empire as a young independent country, and to form objective reality about the great names of Kazakh history, their world outlook. These issues are topical in the process of establishing independence and spiritual revival of Kazakh nation.

Keywords: consciousness, self-consciousness, the other mind, colonization policy, a culture of thinking, Turkic worldview

Сана философиялық ұғымдардың бірі. Бұл ұғым философияда объективті шындықты бейнелеудің адамға тән жоғары формасы ретінде түсіндіріледі. Философияда сана ұғымының күн тәртібіне қойылуы сонау ерте замандардан басталды. Философия тарихына үңілсек, сана

және материя ұғымдарының қатынасы турасында ойшылдардың үлкен екі топқа бөлінгендігін аңғаруға болады. Оның бірі сананың материядан тәуелсіздігін және оның біріншілігін мойындайтын идеализм ағымы болса, екіншісі керісінше, материяның санадан тәуелсіздігін және оның біріншілігін жақтайтын материализм ағымы еді. Идеалистер мен материалистер арасындағы тартыс философия тарихының өң-бойынан көрінеді. Тіпті, диалектикалық марксизм өкілдері философияның негізгі мәселесін сананың материяға қатынасы деп біржақты анықтады. Біржақты дейтініміз философияның негізгі мәселелері тек сананың материяға қатынасынан көрініс табуы мүмкін емес, себебі философия бұл қатынастар төңірегіндегі ғана сұрақтармен айналысып қана қоймайды. Оның айналысатын мәселелер аумағы тым кең. Философия ғылым ғана емес, оның ғылыми тұсынан гөрі дүниетанымдық негіздері басымырақ. Біз білетін барлық ғылымдардың нақты зерттеу объектісі, пәні, заңдары, түсініктері (категориялары), сол ғылым сүйенетін ұстанымдары, зерттеу әдіс-тәсілдері бар. Егер философияға Еуропа ойшылдарының көзімен қарайтын болсақ, әсіресе марксизм ілімі, философия, сөзсіз, ғылым болып табылады. Бірақ Еуропа философиясымен мойындалған түсініктер мен ұғымдар әлемнің барлық халықтарының дүниетанымы үшін әмбебап бола алар ма екен? Әлемдегі әр халықтың өзінің дүниеге деген өзіндік көзқарасы болатыны белгілі. Қандай да болмасын халықтың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілі бар. Жоғарыда дүниені бейнелеуді, объективті шындықты бейнелеуді сана деп анықтаймыз дедік. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Халықтың ойлау мәдениетінде сол ұлттың рухани ерекшелігі, тыныс-тіршілігі, сезімі, дүниетанымы, адамдардың өзара қатынасы, құндылықтарды түсіну мен қабылдау формасы өрнектеледі. Жеке бір халықтың ойлау мәдениетінің болуымен қатар, сол халықтың ойлау жүйесін өзінің дүниетанымының негізіне айналдырған, ұлттық ойлаудан нәр алған данышпандары да болады. Сондықтан халықтың дүниетанымын басқа бір халықтардың дүниетанымымен салыстырып, бір халықтың дүниетанымында қамтылмай қалған сұрақтарды, түсініктерді екінші халықтың дүниетанымынан тауып алып, біріншісіне қарағанда екіншісінің дүниетанымы философияға жақынырақ деп анықтауға болмайды, бұл жалған түсінік. Жер бетіндегі халықтар бір-бірінен дүниетанымдарымен ерекшеленеді. Қазақты қазақ қылатын оның өзінің ұлттық дүниетанымы, бұл – оның төл санасы. Егер оның дүниетанымына бөгде жұрттың дүниетанымын телісек, бұл сырттан келген бөгде сана болады.

Төл сана ұлттық тілге байланысты болады. Тілі арқылы, сөзі арқылы ұлт өз болмысын, өмір тіршілігін, дүниеге көзқарасын бейнелейді. Неміс ойшылы М.Хайдеггер айтпақшы, «Тіл – болмыстың үйі». Халықтың дүниетанымы тіл арқылы көрініс табады, тіл арқылы халықтың санасының болмысы көрінеді.

Отарлаушы елдердің не себепті отар елінің ұлттық ана тілін өшіруге күш салатыны белгілі болды. Олардың ұлттың тілін құртудың астарында отар елдің елдігін, бірлігін бұзу, ұлттық рухын құлдырату ниеті жатыр. Бойында намысы бар халық құлдыққа көнбейді, қарудың күшімен бағындырғанымен, келешекте бәрібір азаттығы үшін күреске шығады. Осыны болдырмау үшін отарлаушылар елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып, бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттыруға тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты Ресей империясының түркі халықтарын отарлау саясатынан көруге болады.

Бауырлас түркі халықтарының сана болмысына тиген отаршылықтың зардабын Ресей империясының қазақ халқын отарлауы мысалында талдау мақсатында қазақ ойшылдарының «төл сана» және «бөгде санаға» қатысты ой-толғамдарын, әсіресе, Мұстафа Шоқайдың «Отаршылдардың мәдени қаруы» мақаласын негізгі зерттеу нысанына алайық.

М. Шоқайдың 1937 жылы жазылған «Отаршылдардың мәдени қаруы» мақаласында түркі халықтарының басына орнап жатқан мәдени және ұлттық бодандықтың белгісі ретінде орыс халқының әйгілі ақыны А.С. Пушкиннің Кеңес үкіметінің насихат құралына айналғандығы айтылады. Ол мақаласында: «Көптен бері кеңес баспасөз беттерінен түспей келе жатқан бір есім бар. Ол – Пушкин есімі, «Пушкиннің өмірбаяны», «Пушкин дәуірі», «Пушкин және декабристер», «Пушкин және бостандық», «Пушкиннің туған жері», «өлген жері», Пушкин...

Пушкин... Міне, осылайша Пушкиннің атына байланысты жазылған материалдар бүкіл орыс баспасөзі беттерін ғана емес, орыс емес халықтар беттерін, сол қатарда біздің Түркістан басылымдары беттерін де жауып жатыр», [1] – дей келе, Пушкиннің Кеңес Үкіметіне және оның жүргізіп отырған саясатына, большевизмге еш қатысы болмағанымен, оның Кеңес Одағындағы барлық халықтардың ақыны деп мәлімденуін «Кеңес патриотизмі желеуі астында орыс патриотизмін, орыс ұлтшылдығын дәріптеу бағыты үстемдік алды. Сонымен, кеңестік патриотизмге қызмет ету үшін жегілген бас тұлғалардың бірі – орыс ұлтшылдарының серкесі – Пушкин болып отыр», – деп түсіндіреді. Пушкиннің өліміне 100 жыл толуына орай орыс емес барлық халықтардың тілдеріне Пушкин шығармаларын аудару міндеттелген кезде кейбір ақындардың ұраншылдыққа салынып, әсіре сілтеулерін М. Шоқай әлгі мақаласында: «Біздің ақын «тіліміз тек Пушкин шығармалары арқасында байып, ажарлана түсті» деп көкіді. «Мәдени бодандықтың» бұдан өткен сорақы түрі, сірә, бола қоймас! Пушкин шынында талантты, бостандық сүйгіш ақын. Алайда, ол – орыс ақыны. Осы күнге дейін еуропалықтарға жат саналып келген ол біздің түркістандықтар үшін де жат еді және бұдан кейін де солай болып қала береді», [1] – деп, отаршылдардың Пушкиннің атын жамылып, түркі халықтарының танымына бөгде танымды сіңіру әрекеттерін әшкерелейді. Бұл жерде бір ескерерлігі М. Шоқай Пушкиннің жеке басына қатысты ешқандай сын айтып отырған жоқ, Пушкиннің тамаша поэзиясын большевиктер біздің халыққа қарсы жұмсайтын мәдени қаруға айналдырып отырғанын сынайды. М. Шоқай мақаласының соңында: «Орыс халқы Пушкинімен мақтануға хақылы. Пушкин де оған тұратын тұлға. Алайда, Пушкин мұралары біздің халқымыздың таным-түсінігіне, рухани болмысына ешбір жанаспайды. Сол себепті оның шығармаларын күштеп аудартып, оның есімін балиғатқа толмаған жас ұрпақтарымыздың санасына зорлап сіңіруге бағытталған большевиктік іс-әрекеттер біздің халқымыздың басына орнаған мәдени және ұлттық бодандықтың ең жарқын белгілерінен басқа ештеңе де емес», [1] – деп қорытындылайды. Шынында, бөгде мәдениеттің үлгілерін талғамсыз аударып, оны жас ұрпақтың санасына сіңіру ісінің салдары төл дүниетанымға ауыр тиетіні бар. Бұл ауырлықты сезбесе аудармашылыққа талғампаздықпен және ой тереңдігімен қарайтын хакім Абай бөгде мәдениет туындыларын оңды-солды аударма берер ме еді? Абайдың осы талғамын байқаған академик Ғарифолла Есім көңілге тұшымды ой айтады. Ол өзінің «Қазақ философиясының тарихы» аталатын еңбегінде: «Абай орыс ақыны Александр Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» деген романын толық аудармаған, одан үзінділер тәржімалаған. Неге Абай романды қазақ тіліне толық аудармаған, әрине, оның себебін дөп басу айту қиын, бірақ та ойлаймын, егер «Евгений Онегин» толық аударса, оны қазақ оқырмандары қабылдамас еді, сірә, Абай соны түсінген. Қазақ оқырмандары махаббат, ғашықтық тақырыбына «Ләйлі Мәжнүннен» бастап классикалық туындылармен сусындап келе жатқан қауым, сондықтан олар Онегиннің Татьянаға шала-жансар сезімін қалайша қабылдамақ», [2, 129-130] – деп, шығыс халықтарының танымындағы махаббат ұғымы мен бөгде жұрттың танымындағы махаббат ұғымының арасындағы өзгешелікті атап өтеді. Боданындағыларды «мәдени құлға» айналдыруды көксеген отаршылдар дүниетанымдағы осындай өзгешеліктерді ескермей, төл санаға жат түсініктерді тықпалау арқылы дұрыс емес таным-түсініктерді әдейі қалыптастырады.

Отаршылық кезеңінде дұрыс емес таным-түсініктерді қалыптастыру үшін қазақ халқының тарихы, философиясы, руханияты еуроцентристік және ориенталистік сүзгіден өтіп отырды. Отаршылық дәуірдегі қоғамдық сананы зерттеуші қазақ философтарының бірі М.С. Бурабаев ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның барлық қоғамдық ғылымдар саласын еуроцентризмнің ықпалында болғандығын зерттеу еңбектерінде көрсеткен. Ол: «Наша республика вопреки воле народа, в составе СССР оказалась в системе мифического российского евроцентризма. В ходе колониальных захватов и становления современного Запада сложилась система идеологических мифов, названная евроцентризмом», [3, 91] – деп, еуроцентризмнің пайда болуын Еуропаның кейбір елдерінің өздерінен әлсіз елдерді отарлау саясатына байланысты түсіндіреді.

Еуроцентризм еуропалық халықтардан басқасының төл танымын ескермейтін, басқа халықтардың руханияттағы, ғылымдағы жетістіктерін елемейтін әмбебап сана қалыптастыруға

ұмтылады. Бұл ұстаным бойынша Еуропа өркениетінің жүріп өткен жолынан басқа дұрыс жол жоқ. Барлық этностардың түсінігі, дүниетанымы, санасы еуроцентризмнің өлшемдерімен, түсініктерімен өлшенуі керек. Еуроцентризмнің кемшілігі де осында. Әр этностың өзіндік санасы, өзіндік болмысы, өзіндік танымы, өзіндік тыныс-тіршілігі бар. Сондықтан әр этностың осы ерекшеліктерін әмбебап сана жасап берген «өлшемнің» қалыбына салып өлшеуге болғанымен, этностың төл «өлшемдері» әмбебап «өлшемдердің» арнасынан түптің-түбінде асып шығатыны да бар.

Еуроцентризмнің әмбебап сана өлшемдерін бұзып жарып шыққан тарихтағы мысалдардың бірі ретінде Үнді халқының ағылшындарға қарсы күресінің көшбасшысы Джавахарлал Неруді айтуға болады. Дж. Неру 1955 жылы жазылған «Үндістанның ашылуы» атты еңбегінде мынадай ойларды айтады: «Индиялық ұлтжандылықтың жатжұрттық билікке қарсы бірігуі – заңды әрі солай болуға тиісті құбылыс еді. Соған қарамастан, біздің зиялыларымыз XIX ғасырдың аяғына дейін саналы түрде немесе оны қаперіне алмастан империяның ағылшындық идеологиясын қалай қабылдап келді десеңші. Өзінің барлық уәжін соған негіздеп құрды, тек ішінара ғана оның кейбір сыртқы сыпаттарын сынаумен шектелді. Тарих, экономика және басқа да пәндер мектептер мен университеттерде оқылатын Британ империясының көзімен жазылды және оның біздің өткеніміз бен бүгінгі күндеріміздегі көптеген кемшіліктерімізге иек сүйей отырып, ағылшындардың жасап берген жақсылықтары мен олардың «ұлттық парызы» баса көрсетілді. Біз белгілі мөлшерде осынау жалған пайымдауды қабылдадық, тіпті оған іштей қарсы тұратын күннің өзінде ол бізге өз ықпалын жасады. Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді» [4, 283].

Қазақ елінің тарихы да солай жазылды. Ресейдің қоластына қосылмай тұрғандағы Қазақ халқының тарихы бұрмаланды, мемлекеттігінің болғандығына күмәнмен қаралды. Ресейді отарлаушы ел емес, керісінше өз еліндегі қанаушылардан құтқарушы, қазақтың көкірек көзін ашушы, қазаққа теңдік алып беруші ретінде көрсетілді. Марксизм-ленинизм ілімдеріне сай келетіндері асыра дәріптеліп, оған мазмұны келмейтіндер терістеліп отырылды. Ғылымға еуроцентристік өлшеммен қаралды. Қазақ тарихына оң көзбен қараған ғалымдар қудаланды. Мәселен, Е. Бекмахановты Кенесары Қасымұлы көтерілісін зерттеуге арналған «XIX ғасырдың 20-40 жылдардағы Қазақстан» (1947 жыл) атты монографиясы үшін 1952 жылы 4 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы сотының сот алқасы 25 жылға бас бостандығынан айырды. Шынайы тарихты жазушы ғалымға мұндай жаза кесу Батыс Еуропадағы инквизиция сотынан кейінгі заманда әлемнің бірден-бір елінде орын алмаған сорақы жағдай еді. Өз халқының өткені туралы жақсы көзқараста болған А. Жұбанов, Х. Жұмалиев, Б. Сүлейменов, Е. Смаилов, Ә. Әбішев, Қ. Аманжолов, Қ. Бекхожин, С. Бегалин, Қ. Сәтпаев, М. Әуезовтер сияқты ғалымдар, жазушылар мен өнер қайраткерлері саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп нақақтан танылған айыптармен қудалануға ұшырады. А. Құнанбайұлы, Ш. Құдайбердіұлы, «Зар заман» ойшылдары, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Т. Рысқұлов сынды азаматтардың атын атауға мүлдем тыйым салынды.

Кеңестік кезеңде елімізде болған төңкерістер, бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар тұсындағы қазақ халқы көрген қиындықтар, бай-кулактармен күрес, ұжымдастыру саясаты, бірнеше мәрте әдейі жасалған ашаршылықтар, қазақ зиялыларын репрессиялау, коммунизм құрудағы асыра сілтеулер салдарынан қазақ халқының ұлттық рухы құлдырады. Құлдыраған сол рухты қазіргі кезде қайта жаңғыртып жатқан жайымыз бар. Ұлттық рухтың, ортақ түркілік рухтың жаңғыруына екі жағдай әсер етіп жатыр деп айта аламыз. Біріншісі, ата-бабаларымыздың ешбір өзге елге бағынбайтын, азат ұлттық мемлекет құру туралы қиялын, арманын, мақсатын шындыққа айналдырып, еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі болса, екіншісі – қарға тамырлы қазақтың қалыптасуынан бастап, осы кезге дейінгі тарихын қайта зерделеу, мәдениетін, әдебиетін, данышпан ғұламаларын қайта тану.

Тарихымыз бен данышпандарымызды, тарихи тұлғаларымызды қайта тануды қолға алып жатсақ та, еңсерілмей отырған мәселелер жоқ емес. Бұл, Шәкәрім Құдайбердінің сөзімен айтсақ, «Басқа жұрт қазақты, әсіресе өзіміз –надан, білімсіз, өнерсіз, мәдениетсіз дейміз.

Өнерсіз надан қалғанымыз рас. Бірақ жете тексерсек, біздің де зор білімді адамдарымыз болған. Жер жүзіне жайылған, ғылым іздеп, өмірін сарп еткен бабаларымыз өткен. Әбу Насыр, Әбу Сина, Қорқыт, Ұлықбек тағы-тағылар түрік қауымынан, бізден шыққан. Тіпті кешегі өткен Әнет Бабаның өзі ғалым-философ адам екен. Соны да тани алмай, баға бере алмай келдік қой. Абайға не қылмадық, не көрсетпедік – қарғадық, сөктік, жала жаптық, ұрдық, соқтық, талас-тартыс, ру партиясын қуумен өттік қой. Нақыл сөздердің иесі, алтын қазынаның қорларын жасаған – Асан, Бұқар, Марабай, Марқасқа, Өтеген, Үмбетей сияқты дүлдүл, төкпе ақын, жыраулар, осыларды жете ұғынып, түсіне алдық па? Жоқ!» [5, 31-32]. Оларды жете ұғынып, дұрыс тани алмауымыздың себебі отаршылдардың мәдени қаруы – бөгде санамен таным-түсінігі қалыптасқан, әлі де еуроцентризмнің ықпалында қалып отырған ғылыми жүйеміз, құлдық санамыз. Тіпті, ұлттық философияның өзі батыстық үлгідегі парадигмалардан, қағидалардан, категориялардан, заңдардан бас тарта алмай келеді. Ресей отаршылығымен келген құлдық сана мен еуроцентристік өлшемдерден арылу қазақ елінің тәуелсіздігінің іргетасын бекіте түсуде және қоғамдық сананы рухани жаңғыртуда, барша түркі халықтарымен ортақ өткен тарих пен мәдениеттің отаршылық заманынан, тарих сүргінінен қазіргі кезге көмескіленіп жеткен құндылықтарын жас тәуелсіз мемлекет ретінде қайта бағалауда, тарихи тұлғаларымыз туралы, олардың дүниетанымдық мәселелері туралы объективті көзқарас қалыптастыруда аса қажет екенін барлығымыз мойындауымыз керек. Мойындап қана қоймай, бабаларымыздың дүниетанымын түсінуде қазақтық өлшеммен келу, олардың тарихтағы орындарын дұрыс бағалау біздің ата-баба алдындағы борышымыз. Борышымызды өтей алсақ қана, қоғамда дұрыс таным-түсінік қалыптастыра аламыз деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- М. Шоқай. Таңдамалы шығармалары: I том.
[https://kitap.kz/books/bota_tandamali1/read#epubcfi\(/6/130\[id65\]!/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/books/bota_tandamali1/read#epubcfi(/6/130[id65]!/4/2/2/1:0))
Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы. Алматы: «Қазақ университеті». – 2006. – 216 бет.
- М.С. Бурабаев. Партия разрушает историческую и культурную память туранцев. Алматы, 2009, С. 290.
- Тарих. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Әлемдік тарихи ой. Астана: Фолиант. – 2006. – 423 бет.
- А. Шәкерімұлы. Менің әкем, халық ұлы –Шәкерім // Жұлдыз. – 1992. – №11.

**BIOTEHNOLOJİLER “YÜZ KİTAP” PROJESİ SRASINDA YAZAR ASKAR
ALTAY’LA GÖRÜŞTÜ**

**G.İ.Ernazarova
S.K.Turaşeva
S.S.Kenjebaeva
S.D.Atabaeva**

Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, biyoteknoloji kürsü

Şimdiki kazak nesrinde değişik yeri var, sosyal problemleri yazan Askar Altay`la beraber olan görüşme özeldi. Görüşme “Çehov” kütüphanesinin okuma salonunda geçti. Geçen yıl mart ayında olan görüşmeye Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesinin biyoloji ve biyoteknoloji kürsü öğretmenleri ve öğrencileri, Kazak Milli kızlar pedagoji Üniversitesinin öğrencileri katıldı. Görüşmede öğrenciler yazarın eserinden bir parça oyun yaptı. Bizim öğrenciler şimdiki zaman konusu olan “Kazino” oyununu yaptı.

Eser hakkında biraz konuşsak: Eserde gelecek nesile terbiye, eğitim, toplumda kendini nasıl tutmanın, hayata bakışını değiştirmenin, genellikle gençlere terbiye ve eğitimin önemi yazılı. Özellikle yazar oyunun anlamı ve mağnasına çok önem verdi. Yazar eserlerinde toplumdaki acı gerçek ve dürüstlük meydana geliyor. Hakikat bayrağını yüksek tutup, dürüstlük sembolü olan eserleri insan ruhunu kendisine nasıl sevdirmesin.

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ УЧИТЕЛЯ – ЛОГОПЕДА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Исаева Лаура Тлеужановна

магистр педагогических наук

по специальности дефектология

Казахский государственный женский педагогический университет

Республика Казахстан, город Алматы

Электронный адрес: lelik_daur@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается проблемы инклюзивного образования, а именно особенности работы логопеда в общеобразовательной системе где обучаются детей с речевыми нарушениями.

Особенности работы учителя-логопеда начиная с начало года и до конца года, время занятий, планы, рабочее время и формы обучения.

А так же рассматривается особенности работа учителя-логопеда:

В первую очередь, прежде чем приступить к коррекционной работе, учитель-логопед, как и в случае с обычными учениками, путем тщательного специального обследования выясняет характер нарушения речевой деятельности ребенка при помощи специальных методик; на основе диагностики логопеда, совместно с другими специалистами, с учетом особенностей ребенка, составляется план индивидуального развития, определяется образовательный маршрут, вырабатываются стратегии и меры по устранению или предотвращению причин неуспеваемости детей с особыми образовательными потребностями; специфика работы учителя-логопеда в логопедическом кабинете предполагает оказание помощи разным категориям детей с ограниченными возможностями в развитии и проводится с учетом личности ребенка, как ее отрицательных сторон, так и положительных, которые используются в процессе компенсации, то есть используется привлечение здоровых анализаторов для компенсации деятельности неполноценных; в центре внимания логопедической работы все время остается наиболее пострадавший компонент речи. Так, например, при алалии - словарь, при тугоухости – фонематическое восприятие, при дизартрии - звукопроизношение и т. д.; в зависимости от этапов речевого развития логопед должен изменять свои целевые методические установки; организация, форма работы, привлекаемый материал должны соответствовать возрасту логопата: в работу со школьником быстрее включаем программный материал, а с дошкольником используем в основном игровые формы, но все же строим свою работу в виде организованных и плановых занятий; Большинство дошкольников и школьников с ограниченными возможностями в развитии, как правило, имеют проблемы в развитии восприятия, внимания, памяти, мыслительной деятельности, различную степень моторного развития и сенсорных функций, наблюдается повышенная утомляемость. Чтобы заинтересовать учащихся, нужны нестандартные подходы, индивидуальные программы, инновационные технологии.

Процесс организации и осуществления инклюзивного образования в Казахстане теоретически обоснован специалистами и учеными. Не смотря на это внедрить инклюзивное образование не так то и просто.

Ключевые слова: инклюзивное образование, логопед-учитель, дизартрия, тугоухость, инновационные технологии

**FEATURES THE WORK OF A TEACHER OF SPEECH THERAPIST IN THE
CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Issayeva Laura

master of pedagogical Sciences

Kazakh state women's pedagogical University

The Republic of Kazakhstan, Almaty

Email: lelik_daur@mail.ru

Abstract : In the article inclusive education in Kazakhstan is more and more is a leader in the education of children with disabilities in the education system, as well as in other countries, by which we mean the inclusion into a single educational process of all children, in recognition of the value of their differences and learning disabilities, individual and group approaches are most appropriate for each child way.

The process of organization and implementation of inclusive education in Kazakhstan is theoretically substantiated by the following experts as a, Iskakova A. Movkebayeva Z. aitbayeva A. Baitursynov A., Kusainov A., Argin A., Zhumakanova R. and others. But the implementation of the content and conditions of the provision of special assistance and support to children with development disabilities in educational institutions in practice is a complex socio-pedagogical problem.

Within the framework of the action plan for the second stage of the implementation of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019, it is also envisaged by 2019:

to create conditions for inclusive education in 30% of pre-school organizations; in 70% of schools; expand the network of the offices of psychological and pedagogical correction and psychological, medical and pedagogical consultations.

One of the most important specialists in inclusive education this is a speech therapist.

The content of the work of a teacher of speech therapist in the schools in terms of inclusive education:

- Diagnoses of children with the aim of identifying speech disorders and determining the level of speech development.
- Defines the contents of correction of speech disorders.
- Discussion with other professionals school examination of children to determine their educational path.
- Provides consultative and methodological assistance to parents (legal representatives) for the prevention of speech disorders in children.

Most preschoolers and students with disabilities in the development, tend to have problems in the development of perception, attention, memory, mental activity, various degrees of development of motor skills and sensory functions, there is increased fatigue. To motivate the students need innovation, customized programs, innovative technology.

Pedagogical technology:

Dialogue training

Information and computer education

Advanced training

Learning through play

Health saving technologies

Keywords: inclusive education, speech therapist-teacher, dysarthria, hearing loss, innovative technologies

Инклюзивное образование является одним из процессов трансформации системы образования, ориентированным на формирование условий доступности качественного образования для всех. Инклюзивное образование предполагает включение детей с особыми образовательными потребностями независимо от их физических, психических,

интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей в общеобразовательную среду, устранение всех барьеров для получения качественного образования, социальной адаптации и интеграции в социуме. Развитие инклюзивного образования с конца прошедшего столетия стало ведущим ориентиром образовательной политики многих развитых стран мира: США, Великобритании, Дании, Испании, Финляндии, Германии, Италии, Австралии и др. Дети с психофизическими нарушениями и отставаниями в развитии в этих странах успешно обучаются совместно с нормальными сверстниками в общеобразовательных организациях, в которых для их развития и социальной адаптации созданы соответствующие психолого-педагогические условия. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования разработаны согласно основополагающим международным документам в области прав человека, с учетом тенденций и достижений мировой практики в сфере образования и приоритетных задач развития казахстанской системы образования. [1, с 13]

Инклюзивное образование в Казахстане все активнее занимает ведущие позиции в обучении детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в системе образования, так же как и в других странах мира, мы подразумеваем включение в единый образовательный процесс все категории детей (обычно развивающихся учеников и детей с ОВЗ), признание ценности их различий и способности к обучению, индивидуальный и дифференцированный подход, которые ведут наиболее подходящим для каждого ребенка способом.

Процесс организации и осуществления инклюзивного образования в Казахстане теоретически обоснован следующими специалистами как, Искакова А.Т., Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А., Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаканова Р.А. и др. Но реализация содержания и условий оказания специальной помощи и поддержки детей с ОВЗ в условиях общеобразовательного учреждения на практике представляет сложную социально-педагогическую проблему. [2, с 3-11]

Экономические, социальные, экологические мероприятия, проводимые в нашем обществе, не привели к снижению количества детей с проблемами здоровья. Согласно диагностике, проводимой учителями – логопедами в дошкольных учреждениях г. Алматы, до 50% детей имеют те или иные проблемы: различные речевые нарушения, нарушения слуха, нарушения связанные с двуязычием в семье.

По результатам ежегодной логопедической диагностики учащихся первых классов, проводимой учителем – логопедом в государственной учреждении в школе г. Алматы, 60% детей имеют различные нарушения речи, в том числе на фоне тугоухости, двуязычия в семье, проблемы со зрением, не оказанной во время логопедической помощи.

Актуальность проблемы инклюзивного образования определяется особенностями современной социальной и образовательной ситуации: ростом рождаемости детей, сокращением в 1990-х гг. числа дошкольных образовательных учреждений, занятостью родителей и отдаленностью специального детского сада от места проживания, а также нежеланием родителей признавать проблему своего ребенка важной и работать над ней вместе со специалистами.

Логопедическая помощь в качестве дополнительной образовательной услуги — это частный пример внедрения инклюзии в деятельность современного образовательного учреждения. [3, с 17]

Работа учителя-логопеда в условиях инклюзивного образования имеет ряд особенностей:

1. В первую очередь, прежде чем приступить к коррекционной работе, учитель-логопед, как и в случае с обычными учениками, путем тщательного специального обследования выясняет характер нарушения речевой деятельности ребенка при помощи специальных методик.

2. На основе диагностики логопеда, совместно с другими специалистами, с учетом особенностей ребенка, составляется план индивидуального развития, определяется образовательный маршрут, вырабатываются стратегии и меры по устранению или предотвращению причин неуспеваемости детей с особыми образовательными потребностями.

Совместное сопровождение ребенка учителем – логопедом и педагогом психологом проводятся такие направления работы как:

Диагностическое

- определение уровня речевого и психологического развития ребенка;
- анализ полученных результатов;

Коррекционно – развивающее

• личностно-ориентированный подход;

• принципы системности (опирается на представление о речи как о сложной функциональной системе, структурные компоненты которой находятся в тесном взаимодействии. В связи с этим изучение речи, процесса ее развития и коррекции нарушений предполагает воздействие на все компоненты, на все стороны речевой функциональной системы);

- учет структуры дефекта;

Аналитическое

- выделение положительных и отрицательных сторон деятельности;
- отслеживание динамики развития ребенка.

3. Специфика работы учителя-логопеда в логопедическом кабинете предполагает оказание помощи разным категориям детей с ограниченными возможностями в развитии и проводится с учетом личности ребенка, как ее отрицательных сторон, так и положительных, которые используются в процессе компенсации, то есть используется привлечение здоровых анализаторов для компенсации деятельности неполноценных.

4. В центре внимания логопедической работы все время остается наиболее пострадавший компонент речи. Так, например, при алалии—словарь, при тугоухости – фонематическое восприятие, при дизартрии - звукопроизношение и т. д.

5. В зависимости от этапов речевого развития логопед должен изменять свои целевые методические установки.

В связи с этим может использоваться модульное планирование. Например, планирование коррекционно – развивающего обучения детей 6 -7 лет с общим недоразвитием речи (ОНР) – III уровня состоит из трех модулей:

Формирование фонетической стороны речи.

Совершенствование лексико - грамматических представлений.

Развитие навыков звукового - слогового анализа и синтеза, обучение грамоте.

Удобство данного подхода в том, что если ребенок с какой – то задачей справляется легко, то количество часов на изучение данной темы можно сократить, а для выполнения более сложной задачи увеличить. Благодаря чему больше внимания уделяется пробелам в развитии речи детей, сокращается процесс коррекционно – логопедического обучения.

6. Организация, форма работы, привлекаемый материал должны соответствовать возрасту логопата: в работу со школьником быстрее включаем программный материал, а с дошкольником используем в основном игровые формы, но все же строим свою работу в виде организованных и плановых занятий.

Для реализации личностно – ориентированного подхода в развитии ребенка, с целью повышения качества коррекционно – логопедического воздействия, мною была выбрана такая форма работы, как индивидуальные занятия. Занятия проводятся по коррекционным программам, которые подбираются для детей в соответствии с речевым нарушением и возрастом. Количество занятий состоит из двух индивидуальных в неделю (30 мин). Основная задача занятий — максимальное развитие речевой функции с опорой на возможности ребенка.

- Добиться высоких результатов в логопедической работе позволят;
- тщательный отбор дидактического и наглядного материала к занятиям;
- оптимальное распределение времени на каждый этап занятия;
- компетентная, научно-обоснованная подача учебного материала;
- использование разнообразных форм и методов логопедического воздействия;

- использование компьютерных технологий и технических средств обучения и т.д.

7. Большинство дошкольников и школьников с ограниченными возможностями в развитии, как правило, имеют проблемы в развитии восприятия, внимания, памяти, мыслительной деятельности, различную степень моторного развития и сенсорных функций, наблюдается повышенная утомляемость. Чтобы заинтересовать учащихся, нужны нестандартные подходы, индивидуальные программы, инновационные технологии. [4, с 18-27]

Педагогические технологии: см. Таблица 1.

Таблица -1. - Педагогические технологии в логопедии

<i>Образовательная технология</i>	<i>Способы реализации</i>
Диалогового обучения	Способствует тому, что в процессе коррекционного обучения дети учатся выражать свои мысли, отвечать на вопросы правильно построенными предложениями, а также самостоятельно задавать вопросы уточняющего характера.
Информационно компьютерного обучения	Использование компьютерных программ позволяет повысить интерес к логопедическим занятиям, поддержать мотивацию ребенка, заинтересовать его в получении новых знаний, помочь найти свою нишу в окружающем его социуме.
Опережающего обучения	Предполагает учет задач, трудностей, этапов, которые находятся в зоне ближайшего развития ребенка.
Игрового обучения	Основывается на том, что основными видами деятельности детей в дошкольном возрасте являются игровая и конструктивная, поэтому имеет смысл использовать такие игры, которые имеют выраженный моделирующий характер. Тренируя пальцы, мы оказываем мощное воздействие на работоспособность коры головного мозга, а, следовательно, и на развитие речи. В условиях логопедического кабинета возможно использование конструкторов, строительного материала, кубиков, мозаики для автоматизации и дифференциации звуков, для развития навыков пересказа и составления рассказов по построенным декорациям, особенно по теме «Город», для ориентировки в пространстве, в том числе при помощи предлогов. Использование конструкторных технологий и мозаики, дает возможность осуществлять коррекцию с наибольшим психологическим комфортом, способствует эмоциональному подъему, что повышает результативность работы в целом, так как дети воспринимают занятие как игру. Она не вызывает у них негативизма, приучает детей к внимательности, усидчивости, интересна и детям дошкольного возраста, и учащимся младших классов.
Здоровьесберегающие технологии	Для детей, а особенно с ОВЗ, полезно включение в логопедическое занятие здоровьесберегающих технологий В.Ф. Базарного. Дополнительными средствами, обеспечивающими здоровьесберегающую направленность логопедического занятия, выступают: кинезиология, стимулирующая интеллектуальное развитие и моторику ребенка, межполушарное взаимодействие («Колечко», «Кулак – ребро – ладонь», «Лезгинка»), пружинные и шариковые массажеры и т.д.

Таким образом, в первую очередь учитель-логопед обследуя выясняет характер нарушения речевой деятельности ребенка при помощи специальных методик; на основе диагностики логопеда, совместно с другими специалистами, с учетом особенностей ребенка, составляется план индивидуального развития; используется привлечение здоровых анализаторов для компенсации деятельности неполноценных; в центре внимания логопедической работы все время остается наиболее пострадавший компонент речи; в зависимости от этапов речевого развития логопед должен изменять свои целевые методические установки; учет индивидуальных особенностей; педагогические технологии для развитие речевой деятельности.

Список литературы:

1. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 13 с.
2. Исакова А.Т., Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А. Основы инклюзивного образования (учебное пособие). - Алматы: L-Pride, 2013. - 280 с.
3. Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаханова Р.А. Профессиональная подготовка взрослого населения в области инклюзивного образования: методическое пособие. - Алматы: ROND&A, 2008. - 120 с.
4. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. Включение детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс. Учебное пособие. - Алматы, 2014. - 241 с.

**ПСИХОМОТОРЛЫҚ ДАМУЫ КЕШЕУІЛДЕГЕН ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ
МОТОРИКАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Нурсеитова Ж.Ж.

аға оқытушы, дефектология магистрі

Исаева Л.Т.

оқытушы, дефектология магистрі

(Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

Қазақстан, Алматы қаласы

электр.пошта:l.defektolog@mail.ru

lelik_daur@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада ерте жастағы ауытқуы бар балалардың қимыл-қозғалысының даму ерекшеліктері қарастырылған. Арнайы педагогика мен психология саласындағы әдебиеттерге талдау жасалған: қалыпты және ауытқуы бар балалардың дамуы туралы Л.С.Выготский, Г.Я.Трошин, В.И.Лубовский, Р.А.Сулейменова, А.К.Ерсарина, Т.Г.Щедрин, Л.М.Шипицына және басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Қозғалыс саласының ақауларының құрылымдары туралы ғылыми жұмыстар Л.О.Бадалян, Е.И.Гусев, М.В.Ипполитова, С.С.Ляпидевский, Е.М.Мастюкова, Е.Д.Хомский және т.б. еңбектерінде баяндалады. Қозғалыс саласын басқару теориясы туралы ережелер Н.А.Бернштейннің, оқу-тәрбие жүйесінің түзету бағытындағы принциптері Л.С.Выготский, В.И.Лубовский және басқаларының, ал тірек-қозғалыс аппаратында бұзылыстары бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық технологиясының теориялары О.Г.Приходько, Е.В.Клочкова, И.Ю.Левченко, Е.М.Мастюкова, А.А.Потапчук және басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Зерттеуге психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес беру мамандарының «Психомоторлық дамуы кешеуілдеген» деген қорытындысы бар балалар алынды.

Ерте жастағы ауытқуы бар балалардың қимыл-қозғалысының даму ерекшеліктерін анықтау мақсатында арнайы зерттеу жүргізіліп, қорытындысы ұсынылған. Әр бағытқа қозғалыс аясының келесідей зерттеу көрсеткіштері анықталды:

1) Жалпы моторика: еңбектеу, еңбектеу кезінде кедергілерден өту, жылдам еңбектеу, отыра алу, тұра алу, жүру, көтерілу, түсу, жиһазға шыға білу, кедергілерді аттап өту, отырып-тұру, жүгіру, секіру, доп қағып алу, допты екі қолымен лақтыру, таныс қимылдарды орындау тәсілі, жаңа қимылдарды орындау тәсілі;

2) Ұсақ моторика: ұстау, лақтыру, ұсақ мөлшердегі заттарды ұстау, моторика үйлесімі, сурет салу және қарапайым заттарды құрастыру кезіндегі көз-қимыл координациясы.

Тексеріс жүргізу кезінде зерттеушімен қатар, жұмыс мазмұнының білетін мұғалім-дефектолог қатысты. Қорытынды мәліметтер барлығымен талқыланып, сәйкесінше бағалар хаттамаға тіркеліп отырды. Бала туралы мағлұматтар ата анасының мәліметтерімен толықтырылып отырды.

Баламен үйреншікті ортасында немесе дефектологтың бөлмесінде бірнеше рет кездесу арқылы жүзеге асты. Кездесудің ұзақтығы 20 минуттан 35 минутқа дейін болады, сол себепті тапсырмалардың бар көлемі бірнеше бөліктерге бөлінген, олар қиындығына және көлеміне қарай бір-біріне сәйкес келеді.

Алынған нәтиже мектепке дейінгі мекемелердегі психомоторлық дамуы кешеуілдеген балалардың тәрбиесінде маңызды мәнге ие, өйткені мектепке дейінгі жастағы балалардың ерте және кіші кезеңдегі психомоторлық дамуының жағдайын көруге мүмкіндік береді. Бұл балалардың психомоторлық дамуының тапсырмасын адекватты анықтауға, шешімі бойынша жұмыс бағдарламасын құрастыруға көмектеседі. Ерте жастағы психомоторлы тежелісі бар балалардың моторикасының сипаты қозғалыс әлсіздігі, ырғақсыздығы, темп пен қозғалыс баяулығы, моторлық ебедейсіздік бұлшықет күшінің жеткіліксіздігі. Алынған мәліметтерді ерте

жастағы ауытқуы бар балалардың қимыл-қозғалысын дамытуда, оқытып тәрбиелеуде, арнайы орталықтарда, оналту орталықтарында қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: ауытқу, психомоторлы даму, моторика, ерте жастағы балалар, жалпы моторика, ұсақ моторика.

FEATURES OF DEVELOPMENT OF MOTILITY OF CHILDREN OF EARLY AGE WITH DEVIATIONS OF PSYCHOMOTOR DEVELOPMENT

Nurseytova Z..Z.

senior teacher, master of defectology

Issayeva L.T.

master of pedagogical Sciences

(Kazakh state women's pedagogical University)

The Republic of Kazakhstan, Almaty

e-mail: l.defektolog@mail.ru

lelik_daur@mail.ru

Abstract

This article discusses the features of the movement of children with early age disorders. Analysis of the literature on special pedagogy and psychology: the development of children with normal and deviations L.S .Vygotsky, G.Y. Treshin, V.L.Lubovskii, R. A. Suleimenova, A.K.Ersarina, T.G .Shedrin, L. Shippitsyn and other scientists. Scientific works on the structure of defects in the field of the field include L.O .Badalian, EGusev, M.V .Ippolitova, S.S.Lyapidovsky, E.Mastyukova, E.D.Homsky and others in his works.

Psychological, medico-pedagogical consultations were given to children with the conclusion "Delay of psychomotor development".

A special study was conducted to determine the characteristics of the movement and movement of children with anemia.

For each direction, the following areas of research were identified:

1) General motivation: work, obstacles in work, fast work, sitting, standing, hiking, rock climbing, rock climbing, rock climbing, obstacles, jumping, running, jumping, throwing, the way of performing familiar gestures, the way of performing new gestures;

2) Fine motor skills: hold, throwing, hold small objects, combination of motor skills, drawing simple objects and when assembling eye-moving coordination.

During the inspection with a researcher who knows the content of the teacher-defectologist. These conclusions are discussed with all relevant assessment recorded in the report. Information about the child is updated in cooperation with parents .

The meeting with the child is held in the center with speech pathologists or in a common room several times. The duration of the meeting is 20 minutes to 35 minutes, so the tasks are distributed in volume, depending on the volume and complexity of the corresponding to each other.

This result is important in the education of children in pre-school institutions with delayed psychomotor development, psychomotor development of children of early and early preschool age, as it allows to see the state of psychomotor development of children. Data obtained at an early age of children with disorders of support movement, development, education and training in specialized centers can be used in rehabilitation centers.

Keywords: deviations, psychomotor development, motility, children of early age, general motility, small motility.

Арнайы педагогика мен психологияның ережелері, қалыпты және ауытқуы бар балалардың дамуы туралы Л.С.Выготский, Г.Я.Трошин, В.И.Лубовский, Р.А.Судейменова, А.К.Ерсарина, Т.Г.Щедрин, Л.М.Шипицына және басқа да ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Қозғалыс саласының ақауларының құрылымдары туралы ғылыми жұмыстар Л.О.Бадалян, Е.И.Гусев, М.В.Ипполитова, С.С.Ляпидевский, Е.М.Мастюкова, Е.Д.Хомский

және т.б. еңбектерінде баяндалады. Сондай-ақ, қозғалыс саласын басқару теориясы туралы ережелер Н.А.Бернштейннің, оқу-тәрбие жүйесінің түзету бағытындағы принциптері Л.С.Выготский, В.И.Лубовский және басқаларының, ал тірек-қозғалыс аппаратында бұзылыстары бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық технологиясының теориялары О.Г.Приходько, Е.В.Клочкова, И.Ю.Левченко, Е.М.Мастюкова, А.А.Потапчук және басқа да ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты айтылған.

Тұлғаның одан әрі қалыптасуының негізін қамтамасыз ететіндіктен, заманауи педагогика мен психологияда ерте балалық шақ кезеңі – бала дамуындағы ерекше құнды кезең болып қарастырылады. Осыған байланысты, педагогика мен психологиядағы ерте балалық шақтың негізгі ұғымдарының бірі болып «даму» түсінігі саналады. Бұл ұғымның аясында баланың тұлғасындағы жалпы және жеке алғандағы сапалы және сандық өзгерістер түсіндіріледі. Бала дамуының осы кезеңі шетелдік ғалымдардың үлкен қызығушылығын тудырады.

Бала дамуының алғашқы жылдарындағы диагностика мен мониторинг жасау саласындағы жетістіктер, биологиялық тұрғыда балалардың көру мен есту анализаторларының сақталған кезінде негізгі психомоторлық қызметтерінің (қимыл қозғалыс, таным процесстері, эмоционалдық жай күйі) зақымдалуы бар көптеген балалар топтарын анықтауға мүмкіндік тудырды.

Қазір бұл дамудың артта қалуына «Психомоторлық дамудың кешеуілдеуі» ұғымы қолданыла бастады. Осы уақытқа дейін бұл түсінік бір мағыналы анықтамаға ие болмады. Алиция Зарин мен Марина Яковлеваның зерттеулерінде психомоторлық дамудың кешеуілдеуі баладағы әр түрлі деңгейдегі: тірек-қимыл аппаратына, таным процесстері мен эмоционалдық ерік-жігер сферасына, сонымен қатар ерте жасқа тән түрлі әрекеттеріне жағымсыз биологиялық және әлеуметтік факторларының әсер етуі ретінде қарастырылады.

Зерттеуге Түзеу педагогикасының Ұлттық ғылыми-практикалық орталығындағы 10 бала қамтылды. Зерттеудің мақсаты: Ерте жастағы ауытқуы бар балалардың қимыл-қозғалысының даму ерекшеліктерін анықтау.

Психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес беру мамандарының «Психомоторлық дамуы кешеуілдеген» деген қорытындыны бар балалар алынды.

Зерттеуді жүзеге асыру барысында *екі бағыт* қарастырылды: жалпы және ұсақ моториканы зерттеу.

Әр бағытқа қозғалыс аясының келесідей зерттеу көрсеткіштері анықталды:

1) Жалпы моторика: еңбектеу, еңбектеу кезінде кедергілерден өту, жылдам еңбектеу, отыра алу, тұра алу, жүру, көтерілу, түсу, жиһазға шыға білу, кедергілерді аттап өту, отырып-тұру, жүгіру, секіру, доп қағып алу, допты екі қолымен лақтыру, таныс қимылдарды орындау тәсілі, жаңа қимылдарды орындау тәсілі;

2) Ұсақ моторика: ұстау, лақтыру, ұсақ мөлшердегі заттарды ұстау, моторика үйлесімі, сурет салу және қарапайым заттарды құрастыру кезіндегі көз-қимыл координациясы.

Тексеріліп отырған қызметінің онтогенезіне сүйене отырып, әрбір оқытылған кезеңді сапалы бағалау үшін 0-6 ұпай арасын қамтитын шкала жасалынды.

Тексеріс жүргізу кезінде зерттеушімен қатар, жұмыс мазмұнының білетін мұғалім-дефектолог қатысты. Қорытынды мәліметтер барлығымен талқыланып, сәйкесінше бағалар хаттамаға тіркеліп отырды. Бала туралы мағлұматтар ата анасының мәліметтерімен толықтырылып отырды.

Баламен үйреншікті ортасында немесе дефектологтың бөлмесінде бірнеше рет кездесу арқылы жүзеге асты. Кездесудің ұзақтығы 20 минуттан 35 минутқа дейін болады, сол себепті тапсырмалардың бар көлемі бірнеше бөліктерге бөлінген, олар қиындығына және көлеміне қарай бір-біріне сәйкес келеді.

Зерттеуге сүйене отырып, тәжірибе мәліметтерін талдау үшін біз 3 жастағы психомоторлық дамуы кешеуілдеген барлығы 10 баланың зерттеу нәтижелерін іріктедік.

Жүру дағдысы толықтай үш жастағы балалардың 28%-ында ғана қалыптасқан. Қалған балалар асқан қиыншылықпен, баяу және сүйеніш заттарды пайдаланып немесе ересектердің қолдарынан ұстап жүрді. Шектеулі кеңістікте қозғалғанда, балалар тепе-теңдікті жиі сақтай

алмады және кенеттен құлай берді. Олар өз бетінше жүруге еріксіз келісті, қорқыныш сезімдері басым болды, жылау арқылы жағымсыз реакцияларын көрсетті және көбінесе ата-атаналырының қасында отыруды жөн көрді. Кеңістікте қозғалу үшін жүрудің алғашқы дағдыларын игергендеріне қарамастан, олар қимыл-қозғалыстарында еңбектеуді жиі пайдаланды. Мысалы: жүру арқылы өз беттерінше қозғалуды бастай отырып, қысқа уақыт аралығында еденге отырып ары қарай еңбектей бастайтын. Тұрып тұрған жағдайынан отыруға үш жастағы балалардың тек 36%-ы ғана қабілетті болды. Олар бөкселеріне сүйеніп немесе табанымен емес, тізерлеп тұруды жөн көрді, себебі оларға ыңғайлы болды. Қалған балалар отыруға талпынбады немесе отыруға әрекет жасау кезінде тепе-теңдікті сақтай алмай құлады.

3 жасар балалардың үшінші жартысы (32%) жаяу жүру кезінде кедергілерді байқамайды, ал кедергілерге ұшыраған жағдайда, тепе-теңдік ұстай алмай құлайды. Қалған бөлігі, кедергілерді байқаған сәтте жүру жылдамдығын бәсеңдетеді, құламауға әрекеттер іздеп (көбінесе табысты емес) соның көмегімен кедергіден өтуге тырысады. Дегенмен, ересек адам көмегімен кедергіден өтуге 3 жастағы балалардың 36%-ы қабілетті.

Өз бетінше баспалдақпен жүруге (көтерілу-түсу) 3 жасар балалардың көбісі әрекеттер жасағанымен, сәтсіздікпен аяқталады. Олар баспалдақтың қанатынан ұсталып, ересектердің көмегіне жүгініп адымдап қана баспалдақпен жай көтеріліп, жай түсетін болған. Жылдамдығының күрт өзгеруінен бұл балалар тепе-теңдік жоғалтып құлайды, құлағаннан ересектердің көмегінсіз тұруға қабілетсіз. Ересектердің қолынан ұстап жүгіру 3 жасар балалардың арасында тек 32%-ды құрайды. Жүру мен жүгіру дағдыларының дұрыс қалыптаспауына, біздің ойымызша, балалардағы қимылды ойындарға деген қызығушылығының жоқтығы әсер етеді. Кейбір балалар эмоционалды тұрғыда ойынға берілгенімен, қуалаған адамнан қашуда ересек адамның көмегіне жүгінуге тура келді. 3 жасар балалардың кейбірі (36%) ересектерге еліктеп жүгірсе де, тепе-теңдігін жоғалтып құлауға әкеліп соққан. Жүгіру, секіру қабілеттерінің жоқтығын бұл балалардағы қозғалыс дағдыларының онтогенезде жай қалыптасқанымен, дамуындағы ақаулықтармен түсіндіруге болады.

Балалардың саусағының арасынан ұсақ зат сырғып кетіп тұрды. Шамамен топтағы балалардың жартысы затты алақанымен алды. Оларға тұрақты ұсақ заттарды (бұрандалар, ұсақ ойыншықтар және тұрақты геометриялық фигуралар) ұстау оңай болды. Едәуір қиындықтар тегіс және қатты кеңістікте орналасқан домалақ заттарды (моншак), тегіс (пластмасса таяқшалар) ұсақ заттарды ұстауда байқалды.

Бұл қиындықтар көбіне сәйкес қимылдарды орындау кезінде, (заттарды бірінің ішіне салу) сонымен қатар, қарапайым сурет салу және құрастыру кезінде байқалған қимыл координациясының жетіспеушілігімен байланысты. Олардың қимылында дәлділік пен ырғақтылық қиынға соқты, көп жағдайда олар көмекті қажет етті. 3 (52%) жастағы балалардың арасындағы көбісі бірдей деңгейде қарындашты күшпен ұстап тұрып парақтың сыртына шыға отырып сызу әрекетін жасады. Қалғандары қарындашты және фломастерді дұрыс ұстай отырып, әр түрлі қимыл координациясымен параққа сызды.

Тігінен құрастыру (мұнаралар) кезінде оларда моторлық ыңғайсыздық байқалды, олардың қимылы екінші және үшінші текшелерді бір бірінің үстіне қояр кезде нашар үйлесім тапты. Ерекше қиындық ұсақ және орта көлемдегі заттарды құрастыру кезінде байқалды. Олар заттарды бір бірімен дәл сәйкестендіре алмағандықтан, құрастырып бітпей жатып бөлшектер шашылып жатты. Кейде бөлшектер бір бірімен өте ретсіз жалғасып тұрды.

3 жастағы балалардың жартысынан астамы (56%) белсенді түрде ересектердің үлгісі бойынша және сөздік нұсқаулар бойынша қол шапалақтады.

Алынған нәтиже мектепке дейінгі мекемелердегі психомоторлық дамуы кешеуілдеген балалардың тәрбиесінде маңызды мәнге ие, өйткені мектепке дейінгі жастағы балалардың ерте және кіші кезеңдегі психомоторлық дамуының жағдайын көруге мүмкіндік береді. Бұл балалардың психомоторлық дамуының тапсырмасын адекватты анықтауға, шешімі бойынша жұмыс бағдарламасын құрастыруға көмектеседі.

Жалпы моториканың дамуы және оның бұзылысын түзету тірек-қимыл аппаратында церебральді патологиясы бар балаларға білім беру, тәрбиелеу маңызды орынды алады.

Мұндағы басты мақсат – жалпы моториканың дамуы мен оның бұзылысын түзету болып табылады.

БЦП бар баланың моторлық дамуы жай ғана артта қалып қоймай, сонымен қатар әр этапта күрделі түрде бұзылады. Баланың жалпы қимыл-қозғалысын дамытуды негізгі қимыл-қозғалыс дәрежесіне сүйене отырып арнайы жаттығулардың көмегімен жүйелі түрде жүзеге асыру қажет. Коррекциялық жұмыс барысында мына міндеттерді шешу қарастырылады:

- баланың басын қозғалтуы мен ұстауын бақылаудың қалыптасуы;
- денсінің жоғары бөлігін бүгуге үйрету;
- қолдың тірек функциясын жаттықтыру (иығына және білезігіне тіреу);
- кеудесін бұруға үйрету (арқасынан ішіне және ішінен арқасына аударыла алуы);
- отыру және өздігінен отыра алу қабілетінің қалыптасуы;
- еңбектеуге және еңбектеу барысында тепе-теңдікті сақтауға үйрету;
- тізесіне және аяғына тұруға үйрету;
- бір орында тұруға және тіреу арқылы жүруді дамыту мүмкіндіктері;
- өз беімен жүруді және бұзылысты түзеуге талпыну.

Классикалық емдік массаж спастикалық бұлшықетті босаңсытуға және гипотониялық (әлсіз) бұлшықеттің жұмысын жақсартып, қатайтуға әсерін тигізеді. Массаж жасауда мына жұмыстар басты орынды алады: уқалау, урғылау, діріл.

Пассивті қолғалыстар ерте жастағы балаларға тиімді деп көрсетілген, себебі олардың қимыл-қозғалыстарының белсенділігі әлі толық дамымаған. Пассивті гимнастика қозғалыс жүйесінің кинетикалық және сенсорлық сезінулерінің жұмысына әсерін тигізеді. Пассивті жаттығуларды баланың назарын оның орындалуына аудара отырып көп қайталау қажет. Бала ең болмағанда қозғалыстың бір бөлігін жасауға үйренген кезде пассивті-активті гимнастикаға көшуге болады.

Қол алақанының және саусақтарының функционалдық мүмкіндіктерінің дамуы

Арнайы педагог жұмыс барысында алақан және саусақтардың моторикасын дамыту кезеңдерін ескерген жөн: ашық алақанға тірену, алақанмен затты еркін ұстай алуы, саусақпен ұстаудың қосылуы, саусақтарын бір-біріне тигізіп қарсы қоя білу, бірте-бірте қиындатылған манипуляциялар және заттық іс-әрекеттер, саусақтардың сараланған қозғалысы. Қол алақанының және саусақтардың функционалдық мүмкіндігін қалыптастырмас бұрын, қолдың жоғары жағының бұлшықет тонусын қалыпқа келтіру қажет. Бұлшықеттің босаңсуына қолды Фелпс методикасы негізінде сілкілеу ықпал етеді (қолдың 3 тен бір бөлігінен ұстап, жеңіл тербелмелі-сілку қозғалыстары жасалады). Әрі қарай алақанға және саусақтарға массаж бен пассивті жаттығулар жасалады:

- сипалау, спираль түрінде, саусақтың ұшынан негізіне дейінгі қозғалыстар;
 - ұрғылау, шаншу арқылы, саусақ ұштарын және саусақтардың арасын уқалау;
 - саусақтың және алақанның (саусақтан шынтаққа дейін) сыртқы бетін сипалау мен ұрғылау;
 - баланың алақанымен педагогдың қолына шапалақтау, қатты және жұмсақ жақтарын;
 - саусақтарын айналдыру (әрқайсысын жеке);
 - алақанын дөңгелете айналдыру;
 - алақанын тартып-созуы (оңға - солға);
 - супинациялық қозғалыс (алақанды жоғары қаратып қолды бұру), пронация (алақанды төмен).
 - Алақан саусақтарын кезекпен ашу, содан кейін саусақтарды түгелімен бүгу (бас бармақ жоғары жағынан орналасады).
 - Бас бармақтың басқа саусақтармен беттестіру (саусақтардан сақина жасау);
 - Щеткамен массаж (саусақ ұштарын және алақанның сыртқы бетін, саусақтың ұшынан білекке дейін) қаттылығы әртүрлі бағанды щеткалар қолданылады;
- Щеткамен массажды қозғалыс сезінулерін дамытуға және алақан мен саусақтың проприоцептивтік сезінулерін ынталандыруда қолданады.

Алғашында балаңың қолына ойыншық ұстатып, аузына апаруға көмектеседі. Баланың қолына салынған ойыншықтар формасы, үлкендігі, салмағы, температурасы жағынан әртүрлі болуы қажет. Бұл сипап сезу арқылы тануға үйретеді. Олар ұстауға ыңғайлы болуы керек. Әртүрлі жағдайда (ішінде, арқасында жатқанда, отырғанда, еңбектегенде, тізесіне тұрғанда, аяғында тұрғанда), әртүрлі қашықтықта, алдында, баланың жан-жағында әртүрлі биіктікте орналасқан затты алуы мен ұстауын жаттықтырады. Бала затты шынашақ пен аты жоқ саусақпен ұстауын емес керісінше бас бармақ пен сұқ саусағын қолданып ұстауын қадағалау керек. Баланы тек ұстауға емес, сонымен қатар жіберуге де үйрету қажет. Алақанның жұдырыққа түйіліп қалуын шынашақ саусақтан ұстап сілкілеу арқылы, алақанды жоғары қаратып бұру арқылы, сонымен қатар кедір – бұдыр бетімен немесе құмның үстімен жүргізу арқылы жеңілдетуге болады. Келесі іс-әрекетті орындауды ұсынуға болады:

- ойыншықты ерікті түрде жіберу (ересек адамның қолына немесе шелекке, қорапқа лақтыру);

- бір жерден шығарып алу немесе бір жерден екінші жерге ауыстырып салу;
- қорапты ашып және жабу;
- пирамидаға сақиналарды салып қайта алу;
- допты, машинаны жүргізу;
- кубиктерден мұнара жасау;
- алақанымен үлкен затты ұстау (бір және екі қолымен);
- ұсақ заттарды екі және үш саусағымен теру.

Балалармен жүргізілген кешенді сабақтардың нәтежиесінде балалардың қимыл-қозғалыс дағдыларында алға жылжушылық орын алды.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында БЦП диагнозымен 9 мыңға жуық бала тіркелеген. Л.С.Выготскийдің, С.Л.Рубинштейннің, А.И.Леонтьевтің, И.М.Сеченованың, П.К.Анохиннің, А.Г.Лурияның, А.В.Запорожецтің және басқа авторлардың теориясымен келісе отырып тәжірибелік іс-әрекеттің анықталған түрлерінде, қимыл-қозғалыстың негізінде белсенді сипатта болатын танымдық қабылдау процесстері қалыптасады деп көрсеткен.

О.Г. Приходько қимыл-қозғалыс потологиясы бар балаларды зерттеуде олар туралы жеке мәлімет алу, таным процесінің қаншалықты дәрежеде екендігін білу, сөйлеу әрекетін зерттеу біз ойлағандай көрсеткіштерге қол жеткізе бермейтіндігіне тоқталған. Кешенді жан-жақты тексеру дамуында тірек-қимыл бұзылысы, психикалық, сөйлеу тілінің, әр түрлі анализаторларды зерттеу арқылы баланың сөйлеу тілі мен қимыл қозғалыс аппаратының деңгейін білуге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар олармен түзету жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді.

Ерте жастағы психомоторлы тежелісі бар балалардың моторикасының сипаты қозғалыс әлсіздігі, ырғақсыздығы, темп пен қозғалыс баяулығы, моторлық ебедейсіздік бұлшықет күшінің жеткіліксіздігі. Алынған мәліметтерді ерте жастағы ауытқуы бар балалардың қимыл-қозғалысын дамытуда, оқытып тәрбиелеуде, арнайы орталықтарда, оңалту орталықтарында қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Левченко И.Ю., Приходько О.Г. Технологии обучения и воспитания детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата. М., 2001.
2. Булекбаева Ш.А. Разработка и оценка эффективности реабилитационных мероприятий при различных формах детского церебрального паралича: дисс. докт.мед.наук. – Алматы, 2010.
3. Приходько О.Г. Ранняя помощь детям с двигательной патологией. СПб., 2006
4. Бот О.С. Игры и упражнения для тренировки тонких движений пальцев рук у детей с задержкой речевого развития. М., 1997.

**БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ЖАНДАНДЫРУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ**

Измагамбетова Раиса Кудайбергеновна

Булабаева Сауле Талғатовна

Измагамбетова Райля Кудайбергеновна

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ.

Ключевые слова: инновация, педагогика, процесс, проблемы, образование, образование, высшее образование, технология.

Keywords: innovation, pedagogies, process, problems, education, higher education, technology.

Аннотация

В данной статье рассматривается важность инновационных технологии в образовании, особенности, инновация и проблемы инновации. Методы, используемые в учебном процессе, определены результаты инновационной педагогической деятельности.

Annotation

The importance of innovative technologies in education, its peculiarities, the innovation, the problems are analyzed. The methods used in education process, the definite results of innovative pedagogical activities are defined.

Заман талабына сай білім берудің парадигмасының өзгеруіне сәйкес құзыретті білім беру басшылыққа алынып, оқу-білім үйретудің жаңа әдістері пайда болды. Құзыретті білім беру көбіне Еуропа елдерінде ұлттық білім беру стандарттарында қолданылады. Әр мұғалім өз пәнінде ақпараттандыру технологиясын пайдалануы: Мультимедия, электронды оқулықтармен жұмыс істеу, керекті ақпараттарды интернеттен шығарып алып пайдалануды іс жүзінде үйренуі керек. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өз сөзінде «Жаңа ғасыр – адамгершілік ғасыры, ал адамгершілік бастауы – мектеп. Ауыл баласының білімі мен тәрбиесі жаһандану аясында ұлтты рухани мәңгүрттіктен сақтандыру ұлттық тәрбие мен білімнің қайнар бұлағы» - деген еді. Ал, әлемдік өркениетке жету, мектепті компьютерлендіру, интернет желісіне енгізу және қолданудан көрінбек. Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімде ғана. Егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ. Болашақта еліміздің мәртебесін көкке көтеріп, экономикасы мен ішкі және сыртқы саясатын дамытатын да бүгінгі жас ұрпақ.

Қазіргі қоғам дамуының маңызды міндеттерінің бірі – мектептік білім беру аясында біліктілігі жоғары мамандарды даярлау болып табылады. Біздің қоғамның болашағы мұғалімнің кәсіби біліктілігіне және кәсіби деңгейіне тікелей байланысты.

Білім саласындағы маңызды өзгерістер болашақ мұғалімдердің кәсіптік дайындығына күрделі де нақты талаптар қойып отыр. Қазіргі қоғамда болып жатқан кең шеңбердегі өзгерістер білімді, саналы жастарды тәрбиелеуде үлкен міндет жүктері сөзсіз. Жас ұрпақтың жаңаша ойлауына, олардың біртұтас дүниетанымының қалыптасуына, әлемдік сапа деңгейдегі білім негіздерін меңгеруіне ықпал ететін жаңаша білім мазмұнын құру – жалпы білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелерінің бірі.

Қазір «Ғасырдың мектебі мен мұғалімі қандай болу керек?» деген негізгі сұраққа жауап ізделуде. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі мектепке ойшыл, зерттеуші, тәжірибелік қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген іскер мұғалім қажет екендігі аз айтылып жүрген жоқ. Қазір заман да, қоғам да өзгерген. Бүгінгі балалардың мақсаттары да, құндылықтары да, идеялары да бұрынғыдан мүлде басқаша. Өйткені олар – өзінің болашағына тиімділік тұрғысынан қарайтын, іскерлікке бейім, жоғары талап қоя білетін адамдар.

Ол үшін мектепке заман талабына сай мемлекеттік білім стандартын енгізу, соған сәйкес кәсіби шеберлігі дамыған кадрлармен қамтамасыз ету, өркениетті ғылыми-әдістемелік бағытқа ынталандыру, жаңа базистік оқу жоспары мен жаңа буын оқулықтарына көшу, орта білімді ақпараттандыру, тағы сол сияқты білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды әрі кезек күттірмейтін ауқымды істер.

Бұл талаптарды орындау үшін «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының оқушылардың шығармашылық жұмыс істеуіне, жаңа талапқа сай оқытуда көмегі зор.

СТО (сын тұрғысынан ойлау) – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлеуге, пікір таластыруға, бір-бірін ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге көмектесетін бағдарлама.

СТО-ның әдіс тәсілдері оқушылардың тынымсыз іздемпаздыққа баулиды. Баланың еркін де терең ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады. Белгілі бір мазмұнға сын тұрғысынан қарау арқылы жастардың ойы дамиды.

Оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын ұтымды пайдалану оқытудың шығармашылық сипатын күшейтуге маңызы ерекше. Оқушының оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу әрекетін жандандыруда, сыныпта және жалпы мектеп бойынша оқушылардың білім деңгейін көтеруде қолданылған стратегиялардың қай-қайсысы болмасын сабақ сапасының артуына үлесі зор. Сын тұрғысында ойлау барысындағы стратегияларды білімді меңгерудің әр түрлі кезеңінде қолдануға болады.

«Оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту» бағдарламасына негізделген сабақтар оқушыларды жан-жақты және тереңірек ашуға, оларға бағыт-бағдар беріп, әсер етуге, оқушы көзқарасын өзгертуге септігін тигізеді. Мұндай сабақты өту барысында сабақтың мақсатын нақтылап, оған шығармашылық тұрғыдан келіп, оқушының білімділік, тәрбиелік жағынан қызығушылығын арттырып, ой-өрісін дамытуға назар аудару аса қажет.

Ойлау үрдісі жазу кезінде көрінеді, демек мұғалім үшін қол жетерлік. Жазып жатқан адам әр кезде белсенді. Ол әр уақытта өзіндік ойлайды да, өзінде бар білімнің барлығын қолдана алады. Ол өзінің айтқандарын нақтылай түсу үшін дұрыс дәлелдер келтіре біледі. Жақсы жазба жұмысы белгілі бір мәселені шешудің жолын іздеуді қамтып, одан шығу жолын оқырманға ұсынады.

Оқушыларға жүйелі білім беру және алған білі негізінде іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру сияқты оқу процесінің негізгі мәселелері сабақ беру арқылы жүзеге асады. Сондықтан да сабақ беру әдістеріне әрқашан да ерекше көңіл бөліп, оны жетілдіру күн тәртібінен түспейтін мәселе.

Оқу жүйесінде білім беру мен тәрбиелеудің әр түрлі әдістері мен қалыптары болуға тиіс. Оқушылардың сабаққа ынтасын, шығармашылық белсенділігін арттыруда сабақты түрлендіріп, әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана өткізудің де маңызы зор. Мұғалім – сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам рөлінде. Шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушыға өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. Дегенмен, әр бала жасаған еңбегінің нәтижесін бөлісіп, дәлелдеуге талпыныс жағжайды, жеке тәжірибесін қорытындылауға үйренеді.

Соның ішінен сабақ беруде басшылыққа алып, қолдануға ынғайлысын келтіре кетейік:

1. Оқыту үрдісінде танып-білуге арналған материалға және оны игеру уәжіне оқушының қызығуын тудыру.

2. Оқыту үрдісі оқушының өзіне берілген тапсырманы орындау барысында орындауға қабілеті, білімі жеткендіктен оны ұжымдық талқылап, ойланып, гипотеза ұсынып, оны тексеруіне, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеуіне негізделуі керек.

3. Оқушының тиімді даму жолдарын ашу үшін олардың әрқайсысының жеңістік жағдаятын алдын ала ескеру қажеттігі туады, яғни, оларға өз күштерімен орындай алатын

тапсырмалар мен атқара алатын оқу тапсырмалар мен атқара алатын оқу тапсырмаларын беру керек. Сонда бала өзін жеңімпаз, қиын шыңды басып өтуші, меншікті жеңісті иеленуші ретінде сезінеді.

Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады. Сондықтан танымдылық іс-әрекеті белгілі бір дәрежеде белсендірілуі қажет. Бұл әдістемелік жүйенің басқа бөліктерінің де өзара байланысы қалпында өзгертілуін талап етеді. Мұны орындау үшін мына ұстамдар жүзеге асуы тиіс:

1. Оқушылардың өзіндік әйдену іс-әрекетінің әдістерін меңгеру талап етіледі. Өйткені бұл әдістердің күнделікті пайдаланылып жүрген оқыту әдістерінен айырмашылығы бар. Яғни, жаңа жағдайдағы «оқыту әдістемесі» деп отырғанымыз: «оқушы - мұғалім» ұстанымының өзара тығыз байланыстығы. Демек, мұнда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алуындағы белсенділігіне баса назар аударылады.

2. Жаңаша оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат – оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Ал оқытудың фронталды түрі, көбінесе, бағыт беру, талқылау және түзету енгізуде ғана пайдаланылады.

3. Жаңа технологияның мақсаты бойынша «оқытуды ізгілендіру» қажет. Бұл үшін оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Бұрынғы дәстүрлі оқулықтар мұндай талапты қанағаттандыра алмайды, сондықтан оқушылардың өз бетімен білім алуына аса бейімделген жаңа типтегі оқулықтар керек-ақ.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту мектептің басты міндеті болып отыр. Ал, бүгінгі білім кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару мұғалімнің қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылығының жемісімен келмек. Сондықтан да, әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру инновациялық технологияны ендіруді міндеттейді. Инновациялық педагогикалық іс-әрекет белгілі оқытудың, тәрбие беру мен дамытудың стереотипіне қарама-қайшы, ол белгілі межеден шығып, жеке шығармашыл, өз бағытымен жұмыс істей алатын мұғалім қалыптастыруға бағытталады. Педагогикалық жаңалықтарды жасау, игеру қолдауды біріктіретін инновациялық процесстер білім беруді жаңарта алатыны сөзсіз. Сондықтан да, инновациялық процесстерді игеру, жасау, қолдану мәселелерін талдау және жүзеге асыру білім беру жүйесінің әр түрлі баспалдақтарында кеңінен қолдануда. Мұғалімдер мен практикалық қызметкерлердің педагогикалық жаңа білімге деген қажеттіліктің күшеюінен келесі тенденция туындайды. Педагогикалық жаңалықтарға объективті баға бере алатындай, инновацияларды игере алатындай педагогикалық қауымның құрамын және құрылысын жаңарту жүзеге асып жатыр. Жаңа ақпараттық технология білім берудің стратегиясы ел мақсаттарына қызмет етеді, Қазақстан Республикасы Білім беру стандартына қоғамның қазіргі даму кезеңінен туындап отырған әлеуметтік сұранысқа орай баланың тұлға ретінде қалыптасуына, ақыл-ойын дамытуға, интеллектуалдық және ерік пен сезім белсенділігін қалыптастыруға септігін тигізетін жаңа технологиялық білім мазмұнын жасау және онымен үйлесімді оқытуды ұйымдастыру түрлерін анықтау қажеттілігі атап көрсетілген. Алайда, ғылыми зеріттеулер және біздің тәжірибеміз көрсеткендей баланы тұлға ретінде қалыптастыру үшін, қазіргі дидактиканың көкейтесті мәселесі - мектеп пәндерін соның ішінде технология мектеп курсы педагогика ғылымына сай әдістемелік жаңарту, білім беру жүйесін инновацияландыру керек екендігін көрсетіп отыр. Технология пәнін оқытудағы тиімді жолды таңдап алу үшін эканомиканың осы қағидасын сүйгенді жөн көрдік. Әрбір бала мектепке білім алуы мақсат етіп келетіні аян. Бірақ нарықтық қатынас жағдайында оқушының білім алуға деген ынтасының төмендеп кеткені бізді қатты алаңдатады. Ұстаздың алға қойған мақсаттарының бірі оқушы белсенділігін арттыру, олардың іс-әрекеттерін басқару арқылы

іздістіру, олардың іс-әрекеттерін басқару арқылы іздестіру ой – таласын туғызу. Сатылай комплексті талдау дегеніміз - оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай жүйелі, комплексті меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарда бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Бұл технологияның басты ерекшелігі-оқушы өз бетімен ізденіп, шығармашылықпен жұмыс жасайды,оның сабаққа деген ынтасы,қызығушылығы артады. Жаңаша педагогикалық технология- ғылым жетістігі. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады. Жаңа технологияны күнделікті сабақ үрдісіне пайдалану үшін әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагог мақсат-мүддесін өз шеберлігіне байланысты тандап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруды, мұғалім белсенділігін, шығармашылық ізденісін, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін әділ бағалауы ерекше орын алады. Білім беру –оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз процесі қазіргі кездегі білім берудегі мақсат жан-жақты, білімді, өмір сүруге бейім, өзіндік ой – толғамы бар, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.Оқушылардың дүниетанымын кеңейту,істеген ісіне тұжырым Мектептерде жаңа технологиялық оқытудың тиімді жолдарын іздестіру жалғасуда. Оқушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына, сабақта пікір таластырып, өз ойларын ортаға емін –еркін сала отырып, ашық айтуының да маңызы зор. Оқушылармен шығармашылық бағытта жұмыс жасаудың ұтымды жағы:

1. Бала оқулықкөлеміненшығышпойланады.
2. Ойлағаны мен оқығанынсаралап, салыстырабіледі.
3. Көпшілікалдындашығармашылықжұмысынқорғап, пікірайтабіледі.
4. Оқуға, білімге, ғылымғақызығушылығыартып, оданәрідамибереді.

Жаңа ғасырға қадам басқан жас жеткіншектердің қазіргі өмірге бейімді болуына негізгі пәндерді игеріп, сапалы білім алып, сауатты да қабілетті азамат болып шығуына ұстаздар жауапты. Олай болса мұғалім үздіксіз білім жетілдіріп, ізденіспен жұмыс жасауы қажет. Қазіргі кезде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы адам қоғамының барлық саласына еркін кіріп, байланыстың аймағын кеңейтуде. Мұғалім жан-жақты идеясын байытуда ақпараттық құралдарды қолдану арқылы түрлі инновациялық технологияларды сабақта тиімді пайдаланудың жолдарын табады. Тек өзінің шығармашылық ізденістерін ғана емес, әріптестерінің де жетістіктері мен кемшіліктерін қатар алып, аналитикалық талдаулар жасайды. Инновациялық технологияларды нәтижелі қолдану мектеп мұғалімін нақты пікір қорытып, ойлау көкжиектерін кеңейтіп, ой еркіндігіне жол ашуына мүмкіндік береді. Елбасы Н.Назарбаев «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер - бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстаздарға жүктелетін міндет ауыр» - деген болатыу. Қазіргі заман мұғалімдерімен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педогогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси эканомикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады.Орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі мақсаты оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру.Ақпараттық мәдениет бұл әңгімелесе білу, алынған мәліметті ой елегінен өткізіп талдай білу және өзгелердің еркіндігіне әсер ететін жағдайларда өз еркіндігінді шектей білу. XXI ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Ал бұл сауаттылықтың алғашқы баспалдағы мектептен басталады мектеп қабырғасынан теориялық біліммен қатар практикалық білімнің алғы шарттарын меңгеру тиіс.

Сонымен қатар, инновациялық технологияларды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен практикалық тапсырмалар орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша қажетті материалдармен танысып, кестелер және сызбалармен жұмыс жасауға дағдыланады. Жаңашыл ақпараттық құралдар арқылы түрлі суреттер, бейне көріністер, дыбыс пен музыка тындатып көрсетуге болады. Бұл, әрине

мұғалімнің тақтаға бормен жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді, әрі түсінікті. Меңгерілуі қиын тақырыптарды компьютердің көмегімен түсіндірсе жаңа тақырыпқа деген баланың құштарлығы оянады деп ойлаймыз.

Қоғамның дамуы жас ұрпақтың меңгерген білімі мен машықтық қалыпқа түскен іскерлік дәрежесіне байланысты. Ұлтты ұлт етіп дүниесүзілік деңгейге көтеретін оның саналы да дарынды, талантты ұрпағы. Ал білімді ұрпақ ,болашақ ел тірегін тәрбиелейтін, оқытатын - ұстаздар екені аян. Ендеше заман талабына сай оқыту, білім беру, модернизация деңгейіне жеткізу – біздің міндетіміз. Сондықтан балаға білімді қалай игертсем, олардың сабаққа деген қызығуын қалай арттыра түссем деген мәселе қазіргі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қорыта айтқанда, жаңа педагогикалық мұндай технологиялар арқылы оқытуды ізгілендіру мен демократияландандыруға, оқушылардың өздігінен бағыт – бағдарын анықтап, дамуына, ең бастысы, өзін-өзі тәрбиелей алатын тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасауға болатыны күмәнсіз. Инновациялық технологияларды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының күрт артқандығы байқалады. Мұғалімдер де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде инновациялық технологияларды сабаққа пайдалану – оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР білім берудің 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. А.,2010
2. ҚР 12 жылдық білім беру тұжырымдамасы. А., 2012ж.
3. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандарты. А, 2012
4. Дауыс пен көрініс. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау туралы ұлттық журнал. №3, 2004 ж.
5. Жексенбаева Ү.Б. «Зерттеушілік оқыту технологиясы» (Бастауыш мектепке). А, 2010
6. «12 жылдық білім беру» республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-сараптамалық журналы.№3, 2011

GIFTED AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL ANALYSIS

Zhubandykova A. M.

Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor

Karsybaeva R. K.

Candidate of Pedagogical Sciences, executive responsible associate professor

Izmagambetova R. K.

master of pedagogical sciences, teacher

Department of "Preschool and Elementary Education"

Kazakh State Women's Teacher Training University

Almaty city

Аннотация

В статье авторы исследуют проблему одаренности в психолого-педагогических исследованиях. Критерием одаренности выступает успешность выполнения определенного вида деятельности

по сравнению с другими людьми. Важную роль в переходе детской одаренности в одаренность взрослого человека играет мотив, который становится определяющим в выборе будущей профессии.

Ключевые слова: Одаренность; способности; интеллект; креативность; деятельность, мотив.

Annotation

The authors have examined the question of talent in psychological and pedagogical studies in the article. The success of a particular type of activity in comparison with other people serves

as a criterion of talent. A motive is of much importance in the transition of child talent into adult talent; it determines the future profession choice.

Keywords: talent; aptitudes; intelligence; creativity; activity; motive.

Identifying giftedness in children, its development and the transition to the adult talent is essential to the modern Russian society, which needs professional personnel capable to achieve high results in professional activities. Unfortunately, the gifted child is not always become gifted adults as children's gifts to go to an adult talent is not enough complex natural abilities or socially significant qualities. Development of gifted children - a long, painstaking process that requires efforts of both the child and his adult environment.

According to concepts of modern psychology talent includes: the ability to generate a model of the objective world, as close as possible to reality; high cognitive activity, which is not necessarily generated by the decision of the immediate problems; the ability to take an active imagination, it is possible "in mind" to create, retain and work with different images.

No matter how pronounced each of these components of giftedness, mediating high results of creative achievements. The ability to think creatively - not a set of mental abilities, and a single, not decomposable into components talent. But this gift - just a kind of opportunity, which is not necessarily true. But its development depends on the education system.

Unfortunately, parents and teachers can often find the opinion that great achievers in most subjects students do not need any special training for the development of creative thinking. They will be fine without her thinkers. Presupposes that honors and as high capacity for creative thinking. But poor achievers hardly something to help - they can not quite think. However, we forget or do not know what the connection speed of thought with the ability to analyze and synthesize information, to compile the data - is the same as between a computer and its user. It can ineptly run on a powerful machine, but you can perfectly program and on a modest PC. Of course, this ability helps the successful assimilation of the curriculum. But knowledge for the sake of knowledge never led to human progress. Probably all know the sad examples of round standouts who became full "bankrupt"

in the "after-school" life. No wonder the famous Chinese philosopher Lao Tse said that it is necessary to read less and less to know, and to think more. So the potential of the mind, as well as the power of the computer, you need to skillfully use.

Unfortunately, the result of the majority of students today are most often learned knowledge. But comprehension, an adequate understanding of the reality around us can boast one.

Moreover, most far-geek people, once having developed its point of view, using the power of his intellect to its protection. And usually it is a good idea succeeds. They just do not there is a need to better understand the subject. This is the pattern of negative thinking - "school of intelligence trap".

In this regard, I would like to recall the Russian nineteenth century. Neither before nor (alas!) When there was no such spike outstanding creative individuals in virtually all fields of science and culture. Furthermore, the talents of the twentieth century, a native of the nineteenth or connected with them through their teachers.

I believe that this phenomenon is associated with the following factors:

- Family education of the nineteenth century in Russia - a sample of psycho-pedagogical support of development of the capacity for creative thinking.

- Presence in the nineteenth century, a unique cultural and educational family environment in which to allocate only one - available even for the middle strata of society "dialogue" with outstanding examples of civilization.

- Respect and social security talented teachers (of which there were many).

- Social order and the patronage of the state of the creative person.

Thus, the appearance of the connection talented, creative thinking of young people with family upbringing there. And so I will try to offer you the necessary and sufficient conditions that ensure the development and implementation in the person of his intellectual gifts:

- From an early age making your child a successful search terms to search across a wide spectrum of activities: music, drawing, learning languages, dancing, sports, etc.

- Early introduction of a gifted child with the masterpieces of human culture. Do not forget about the importance of stimulating an active imagination - travel, tours, frequent change of impressions. The shock created by a true talent will create a need to create their own miracle.

- Organization of timely meetings with a mentor - a talented teacher.

So, if I'm not deaf, not blinded. And the creative fire rages in me -
Guilty of one who kindled the heart.

- The education of careful attitude to scientific knowledge. Involve a gifted child in the organization and holding of the traditional family skits, clubs, etc. Because any knowledge acquires value to the person only if he took an active part in its creation.

- It is important to teach a child to appreciate unknowableness world. Let it seeks to unravel its secrets, and learning to evaluate yourself in this vast and mysterious world. Ignorance is unique to gifted child research and teaching "laboratory". It is the striving to realize his ignorance should be brought up in a talented man-thinker.

What is the contribution of school education in the development of talented individuals? After all, without a coherent system of knowledge about the world trying to create something new sterile. Therefore, the role of schools in educating gifted person is huge.

Only a creative dialogue, personal interest of the participants of the educational process will create favorable conditions for the education of creative personality.

It is important to send a gifted child not to receive a certain amount of knowledge, but in his creative recycling, cultivate the ability to think independently, on the basis of the received material. Cooperation of teachers and family, meaningful dialogue student and teacher, the child and the parents provide the necessary personal growth, understanding of reality, and consequently, and creative thinking.

Due to modernization of Kazakhstan educational system more special attention is paid to the increasing attention to problems of identification, development and support of talented youth in various educational institutions. This problem is particularly acute in higher educational institutions as future teachers and bachelors of pedagogy are the key figures in the solution of this problem. In

modern Kazakhstan it is possible to allocate several problems restraining effective work on search, development and support of talented youth:

1. Social and psychological pedagogical problems constraining work with talented youth
2. Problems concerning consolidation of scientific and pedagogical staff efforts on complex search, development and support of talented children and students
3. Problems arising from the absence of effective mechanisms of identification, development and support of talented
4. Problems referring to the lack of pedagogical models of search, development and support of gifted youth
5. Problems connected with the creation of pedagogical system approach restraining development of organizational forms of identification and work with talented children and youth. The problems concerning effective work with gifted children and youth are considered by the authors. The Concept of Integration of Effective Search Engines and Support of Talented Children and Youth into National System marks the high level of methodological uncertainty of early recognition of giftedness and talents of children and youth. Teachers' subjectivity in estimating giftedness (talents) takes place. Besides, effective mechanisms, forms and methods of search, development and support of talented children, students and young professionals are not developed. There is no balanced pedagogical system in educational institutions on identification, development and support of talented children, students at the regional and federal levels. At the same time it is possible to designate the key problems of work with gifted students in pedagogical higher educational institutions. There is no system of consolidation of efforts of scientific pedagogical staff on search, development and support of intellectual and creative activity of talented students in the conditions of a multilevel high school complex. In many pedagogical higher educational institutions in Russia organizational and personnel opportunities for search, development and support of intellectually gifted junior students are hardly developed. The infrastructure of support of talented students at the initial stage of their professional career is not evolved. There is no capitalization of professional results significant for the job market. In Russia there is a systematic "leakage of talents" to other countries due to the lack of competitive conditions for students' professional and creative growth. To develop the national effective system of measures for search, development and support of talented and gifted students in Kazakhstan higher pedagogical educational institutions it is necessary to: • Introduce the discipline "Search, Development and Support of Gifted Children and Youth" aimed at increasing the teacher's and bachelor's competence in this part of his professional activity into the curriculum of future teachers and bachelors of pedagogy; • Develop and publish sufficient textbooks and methodological manuals on the discipline "Search, Development and Support of Gifted Children and Youth" for higher educational institutions in Kazakhstan; Organize systematic work to study the international experience on identification and development of talented children and youth in higher educational institutions; • Organize training and professional development of teachers for specialized schools and lyceums by means of master's and postgraduate courses in higher educational institutions as well; • Organize implementation of teachers' professional development programs in the field of identification, development and support of talented children and youth at the faculties of further pedagogical education in higher educational institutions and at regional institutes of professional pedagogical staff development; • Develop in higher educational institutions the system of encouragement and remuneration of the professorial staff achieving good results in work with talented children and youth. All designated problems necessitate the development of system approach for work with talented children and youth. The systematic approach to work with gifted and talented children assumes dealing with this problem as a system of well structured and closely connected elements. Such an approach, unlike traditional subject approach, is more qualitative and uptodate. System approach to search, development and support of gifted and talented children and youth has to be based on the following principles: System, integrity, hierarchy, structure and plurality. • The principle of systematic approach claims that each object can possess all signs of system. It unites all other principles • The integrity principle means that all the elements of a system are represented as a whole. They are subordinated to the general principles, purposes and tasks • The hierarchy principle is a set of the system elements, each of which has a certain value and subordination to other elements or

subordinates other elements of the system • The structure principle assumes uniting various elements of the system into separate subsystems on certain signs. Each of such subsystems in turn can have various links with other subsystems • The plurality principle assumes the use of various models for the description of each separate element and all system as a whole. Thus, pedagogical systemic approach to search and development of gifted and talented children and youth allows to distinguish and study each element of system thoroughly; to analyze, compare them with each other, uniting them into integral structure. All their similarities and distinctions, contradictions and binding characteristics, as well as the priority of the elements alongside with the each element dynamics come to light. Now in Kazakhstan talents are recognized as a strategic state resource and one of educational priorities confirmed by a number of important documents. “The Concept of the National System of Revealing, Developing of Young Talents” singles out that the special attitude has to be paid to the increase of professional development of teachers and teacher-trainers providing the high-quality maintenance of educational programs, introduction of modern educational techniques. To organize such work it is necessary to integrate the existing search engines and support of gifted children and youth into the national system. Galustov, et al.: Pedagogical System Approach to Search, Development and Support of Gifted and Talented Students official documents the ranged system of search, support and formation period maintenance of talented children alongside with the implementation of new educational standards has to be formed. The key issue of all documents is the necessity to create the effective system of search, support and maintenance of various categories of talented children and youth.

The main objectives of the center are the scientific research in the field of mechatronics and robotics; carrying out scientific search, development and support of gifted and talented students in aspa subsystem ‘search’ subsystem ‘development’ subsystem ‘support classroom activities self -education self-sdtudy contests competitions festivals conferences 3d modelling laboratory art design laboratory design - laborat ory diplomas, awards ministry of education and science, krasnodar egion, medals, diplomas of the ministry of education and science of the student’s extra emuneration students the grant support of the students and the staff who work with gifted students and mechatron ics and robotics laboratory electronic educationa l resources laboratory modern means of technologi cal measureme nts term and graduatio n papers sr and okrs the student's design -technology scientific center Figure 1: Pedagogical system of search, development and support of gifted and talented students in pedagogical higher educational institutions 2016 research in the study of physical, mechanical, technological and special characteristics of construction materials; development and research of modern methods and means for studying properties of materials, their structures; development of the elementary consumer goods, tools and devices; multimedia modeling of the phenomena, physical and technological processes, tools and devices; creation of modern laboratory works for students on the disciplines studied at the Faculty of Technology, Economics and Design; development of educational electronic educational resources on the disciplines studied at the Department of Technology and Design.

The general curriculum cannot meet the special cognitive-learning abilities and socio-emotional needs of gifted students. Gifted students at preschool education and elementary grades are a population with educational needs that regular classrooms cannot often provide because they learn in a different way than compared to non-gifted peers. Gifted education has a prominent role: ?) to provide deeper knowledge, perceptual and thinking skills, b) to develop personality and creativity characteristics and c) to enhance relationship skills of gifted students. Therefore, enrichment programmers, acceleration, special schools, special classes, special clubs and groups in school setting, may all be called gifted education intervention.

Enrichment has been found to be as one of the most important educational opportunities that are provided for gifted learners. Moreover enrichment programmes can help all the students and not only the gifted population. This method offers in gifted students the opportunity to develop thinking abilities at a higher level of thought and feeling of process; moreover it helps develop creative thinking and in depth studies of a subject. These goals are general commons for all the best and known enrichment models.

Various research studies have supported the effectiveness of acceleration as an education opportunity for intellectually gifted learners. Early entry to school may be a priority for some

intellectually gifted children, although researchers are divided as for the effectiveness of this curriculum proposal. On the other hand, some researchers believe that acceleration may have negative consequences for both students and families. Studies have reported evidence that special schools and special classes improve academic achievements and social functioning of gifted students because general classrooms are not the appropriate environment for the development of school accomplishments of gifted students. However, some students do not easily accept being separated from their peers by following a special program. Accelerated students and students enrolled in gifted classes report better perceptions of their peer relations and emotional skills and were also reported to have fewer problems with social behaviour than their non-gifted peers.

Gifted education intervention should include evidence-based counseling and social-emotional strategies for the improvement of selfconcept, self-esteem, psychological well-being and positive adjustment of gifted students. Contemporary research and clinical studies indicate that counseling approaches for gifted children should employ a preventive developmental enhancement of the students' mental health through creative, interactive activities and positive psychological strategies. Furthermore, parents and families play an important role on the development of the gifts and talents of their children. Studies have shown that these gifted education programmes may have a deeper impact on gifted students if parents help children work through these issues.

In conclusion, gifted programmes and activities should meet students' psychological and learning needs within their school and their social environment, and not in isolation from everyday life.

Bibliography:

1. Yemelyanov IE The concept of "talent" in psychological and pedagogical literature // Herald CSPU. - 2011. - № 3. - S. 62-68.
2. Savenkov AI, Karpov SI // Bulletin of the University of Tambov. Series: Humanities. - 2012. - № 5. - S. 180-187.
3. Cold MA The evolution of intellectual talent from childhood to adulthood: the effect of inversion and development // Psychological magazine. - 2011. - № 5. - S. 69-78.
4. Yakovlev EV, Yakovlev NO Giftedness as a pedagogical phenomenon // Contemporary Higher Education: Innovative Aspects. - 2011. - № 2. - S. 5-17.
5. Working concept of giftedness. [Electronic resource] - Access mode. - URL: <http://dob.1september.ru/articlef.php?ID=200501015> (reference date: 03.11.2014).

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАЗУЫН АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕСІ

Бейсембаева К.Д.

пед.ғ.магистрі, аға оқытушы

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

электр.пошта: missis.kenzhe@bk.ru

Аңдатпа. Білім беру ұйымдарындағы педагогтардың денсаулығын сақтау бойынша алдын алу іс-әрекетінің жекеленген педагогтар үшін үлкен практикалық мәні болады, сонымен бірге ол созылмалы психосоматикалық аурулардың алдын алу тұрғысында маңызды мемлекеттік міндет ретінде анықталады. Аса өзекті мәселе ретінде, педагогтың психологиялық күйін өзіндік реттеу мәселесі алынады, яғни білім беру ұйымдарындағы педагогтардың кәсіби дамуы үшін бірінші кезектегі психологиялық мәселе болып саналады. Эмоционалды қажу мәселесіне арналған қазіргі зерттеу жұмыстарының арасында, мұғалімнің еңбегі мен іс-әрекетіне қатысты жұмыстар маңызды орын алады. Педагогикалық іс-әрекеттің күйзелістің факторлардың көп болуы, педагогикалық жағдаяттардың күрделілігі сияқты ерекшеліктері, мұғалімдердің эмоционалды қажуына деген жоғары бейімділігін қалыптастырады.

Кәсіптегі қажу («жану») синдромы білім беру ұйымындағы жасампаздық үрдістердің маңызды факторы, уақытша еңбекке жарамсыздықтың және мүгедектіктің факторы, білім беру мекемесіндегі инновациялық әлеуетті құрудағы кедергі болып табылады. Қазіргі кездегі білім беру ұйымындағы аса күрделі мәселелердің бірі, педагогтардың эмоционалды қажу мәселесі («жану») болып табылады. Эмоционалды қажу («жану») мәселесі психология ғылымында жеткілікті кең қарастырылып келеді. Қазіргі ғылыми зерттеулер аталған синдромның педагог қызметкерлердің арасындағы кең таралуын көрсетеді.

Эмоционалды қажу - бұл адамның өз мүмкіндіктерінің шеңберінен тыс, шамадан көп жұмыс істеген жағдайда туындайтын эмоционалды күйі. Ол бірте-бірте пайда болады, оның дамуын үш сатыға бөліп қарастыруға болады:

1. Бірінші сатыда педагог қоршаған. болмысты өткір қабылдауды тоқтата бастайды. Оған айналасында болып жатқан оқиғалардың қолайсыздық тудырмайтын сияқты болып көрінеді, алайда оның рухани жай-күйін бағалайтын болсақ, онда жалғыздық пен үмітсіздік сезімі болатынын айқын байқауға болады.

2. Екінші сатыда педагог білім беру үдерісінің қатысушыларына өзінің жағымсыз қатынасын көрсете бастайды. Өзінің сәтсіздіктеріне кінәлі адамдарды үнемі іздейді. Өзінің қателіктері үшін жауапкершілікті басқаларға ауыстыруға тырысады. Өзінің оқушылары, олардың ата-аналары, сонымен бірге әріптестері мен басшылары туралы жағымсыз пікірде болады. Алғашқы кезде педагог өзінің жағымсыз көріністерін ұстауға тырысады, алайда симптомның артуына қарай өзінің эмоцияларын бақылай алмайды.

3. Эмоционалды қажудың үшінші сатысында педагогтың айналасында болып жатқан оқиғаларға бейтараптығы мен немқұрайлылығы пайда болады. Мұғалім өзінің міндеттерін жай орындайды, алайда оны орындауда қызығушылық пен бастама көрсетпейді. Балаларға қажетті бағдарламаны ғана ұсынады. Ата-аналармен қатынаста салқынқандылық танытады, оқушылар үшін мазасызданбайды, сыныптың мүдделерін әріптестері мен басшылардың алдында қорғамайды.

Түйін сөздер: педагог, эмоционалды қажу, кәсіби даму, денсаулық, профилактика, психологиялық диагностика, блок, білім беру ұйымы.

PROBLEM OF PROPHYLAXIS OF EMOTIONAL BURNING OUT OF TEACHERS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Beysembayeva K.D.

master of ped., senior lecturer

(The Republic of Kazakhstan, Almaty)

e-mail: missis.kenzhe@bk.ru

Abstract: Scheduled maintenance on health protection of teachers of educational institutions has important practical value for certain teachers, also this work is defined as an important national objective in respect of prophylaxis of chronic psychosomatic diseases. In article as a current problem the problem of a self-regulation of psychological state of teachers is considered, that is this problem is a major psychological problem in professional development of teachers of educational institutions. Among the modern research works devoted to a problem of emotional burning out the important place is taken by researches about professional activity of teachers. Existence of factors of a stress in pedagogical activity of teachers of educational institutions, also features and difficulties pedagogical situations, promote formation of high predilection to emotional burning out of teachers.

The syndrome of professional burning out is an important factor of reformative process in the educational organizations, is also a factor of a vrmenny netruosposobnost and disability, is an obstacle in creation of innovative potential in educational institutions. One of complex problems of modern educational institution is the problem of emotional burning out of teachers. In modern psychological researches "the syndrome of emotional burning out" is understood as a condition of physical, emotional and mental attrition. This problem is considered sufficiently in psychological science. Modern scientific research shows the fact of wide circulation of this syndrome among pedagogical workers.

The syndrome of emotional burning out is the general name of consequences of a long working stress rather the investigation of an uncontrollable course of a stress, and professional crisis. It arises gradually, its development can be divided into three stages:

1. At the first stage the teacher begins to treat a perception of surrounding reality neutrally. It seems to it that the surrounding phenomena and processes don't frame to it inconvenience, but if to estimate its spiritual condition, then it is possible to observe feeling of loneliness and a beziskhodnost.

2. At the second stage the teacher begins to show the negative attitude towards participants of educational process. Constantly looks for guilty of the failures. Tries to transfer responsibility of the mistakes to other people. Holds the negative opinion on the pupils, their parents, also about colleagues and the management of educational institution. In the beginning the teacher tries to hold the negative implications, but with development of a symptom won't be able to control the emotions.

3. At the third stage of emotional burning out there is neutrality and apathy of the teacher to surrounding reality and the phenomena. The teacher carries out the duties very slow, but when performing doesn't show interest and an initiative. The teacher shows the necessary program to pupils. Shows a hladnokrovnost in the relations with parents, isn't anxious for pupils, doesn't protect the interests of a class before colleagues and the management of educational institution.

Keywords: teacher, emotional burning out, professional development, health, prophylaxis, psychological diagnostics, block, educational institution.

Білім беру ұйымдарындағы педагогтардың денсаулығын сақтау бойынша алдын алу іс-әрекетінің жекеленген педагогтар үшін үлкен практикалық мәні болады, сонымен бірге ол созылмалы психосоматикалық аурулардың алдын алу тұрғысында маңызды мемлекеттік міндет ретінде анықталады. Аса өзекті мәселе ретінде, педагогтың психологиялық күйін өзіндік реттеу мәселесі алынады, яғни білім беру ұйымдарындағы педагогтардың кәсіби дамуы үшін бірінші кезектегі психологиялық мәселе болып саналады. Соңғы он жылда педагогтардың денсаулығын сақтау мәселесінің өзектілігі, ҚР «Білім туралы» Заңында көрсетілген өзгерістерге байланысты аса және ерекше маңызды бола түсті.

Кәсіптегі қажу («жану») синдромы білім беру ұйымындағы жасампаздық үрдістердің маңызды факторы, уақытша еңбекке жарамсыздықтың және мүгедектіктің факторы, білім беру мекемесіндегі инновациялық әлеуетті құрудағы кедергі болып табылады. Қазіргі кездегі білім беру ұйымындағы аса күрделі мәселелердің бірі, педагогтардың эмоционалды қажу мәселесі («жану») болып табылады.

Осылайша, педагогтың өз кәсібінде жеткілікті мол тәжірибе жинақтаған кезде, жоғары санатты мұғалім болған кезде, білім алушылармен жұмыстың алуан түрлі тәсілдерін меңгерген кезде, оқытудың көптеген әдістері мен әдістемелерін меңгергенде, аталған қиындыққа тап

болатыны сөзсіз. Осы жас кезеңінде көпшілік жағдайда педагогтар отбасы құрып, балалары өсіп, тұрмысы жақсарады. Алайда, олардың жұмыс белсенділігінде төмендеу байқалады, энтузиазм жоғалады, мазасыздану мен агрессивтілігі артады, педагог қоршаған әлемді «қара түсте» көре бастайды, тіпті жұмыс орнын тастап кетеді немесе қызметін ауыстыруы мүмкін.

Эмоционалды қажу («жану») мәселесі психология ғылымында жеткілікті кең қарастырылып келеді. Қазіргі ғылыми зерттеулер аталған синдромның педагог қызметкерлердің арасындағы кең таралуын көрсетеді. Сонымен бірге, аталған құбылыстың «адам-адам» саласына тән кәсіптерге қатысты болатынын көрсететін жұмыстар бар (Горелова Г.Г., Долгова В.И., Мельник Е.В.) [1].

Эмоционалды қажу мәселесіне арналған қазіргі зерттеу жұмыстарының арасында, мұғалімнің еңбегі мен іс-әрекетіне қатысты жұмыстар маңызды орын алады. Педагогикалық іс-әрекеттің күйзелістің факторлардың көп болуы, педагогикалық жағдаяттардың күрделілігі сияқты ерекшеліктері, мұғалімдердің эмоционалды қажуына деген жоғары бейімділігін қалыптастырады. Эмоционалды қажу - бұл адамның өз мүмкіндіктерінің шеңберінен тыс, шамадан көп жұмыс істеген жағдайда туындайтын эмоционалды күйі. Ол бірте-бірте пайда болады, оның дамуын үш сатыға бөліп қарастыруға болады:

1. Бірінші сатыда педагог қоршаған. болмысты өткір қабылдауды тоқтата бастайды. Оған айналасында болып жатқан оқиғалардың қолайсыздық тудырмайтын сияқты болып көрінеді, алайда оның рухани жай-күйін бағалайтын болсақ, онда жалғыздық пен үмітсіздік сезімі болатынын айқын байқауға болады.

2. Екінші сатыда педагог білім беру үдерісінің қатысушыларына өзінің жағымсыз қатынасын көрсете бастайды. Өзінің сәтсіздіктеріне кінәлі адамдарды үнемі іздейді. Өзінің қателіктері үшін жауапкершілікті басқаларға ауыстыруға тырысады. Өзінің оқушылары, олардың ата-аналары, сонымен бірге әріптестері мен басшылары туралы жағымсыз пікірде болады. Алғашқы кезде педагог өзінің жағымсыз көріністерін ұстауға тырысады, алайда симптомның артуына қарай өзінің эмоцияларын бақылай алмайды.

3. Эмоционалды қажудың үшінші сатысында педагогтың айналасында болып жатқан оқиғаларға бейтараптығы мен немқұрайлылығы пайда болады. Мұғалім өзінің міндеттерін жай орындайды, алайда оны орындауда қызығушылық пен бастама көрсетпейді. Балаларға қажетті бағдарламаны ғана ұсынады. Ата-аналармен қатынаста салқынқандылық танытады, оқушылар үшін мазасызданбайды, сыныптың мүдделерін әріптестері мен басшылардың алдында қорғамайды [2].

Эмоционалды қажу феноменін сипаттауға арналған зерттеулерде үш негізгі тұғырды ажыратып көрсетуге болады:

- а) жеке-даралық тұғыр;
- б) тұлғааралық тұғыр;
- в) ұйымдастырушылық тұғыр.

Осы аталған тұғырлардың әрқайсысы эмоционалды қажу феноменінің пайда болуын жекеленген деңгейлерде сипаттайды. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде аса тиімді әдіс ретінде модельдеу әдісі алынады, оны В.И. Орёл, В.И. Долгова, Я.Т. Жакупова, В.В. Лукьянова және т.б. сияқты қазіргі заманғы ғалымдар кең қолданады [3,4,5,6,]. Модельді құру үдерісі жеткілікті уақытты талап етеді, зерттеуші модельді құруда бірнеше кезеңдерден өтеді.

Бірінші кезең – зерттеушіні қызықтырған құбылыспен байланысты озат тәжірибені мұқият зерттеу, оы тәжірибені талдау және жалпылау, болашақ психологиялық модельдің негізіне алынатын болжамды құру.

Екінші кезең – зерттеу бағдарламасын құрастыру, бағдарламаға сәйкес практикалық іс-әрекетті ұйымдастыру, оған түзетулер енгізу, зерттеу болжамын нақтылау.

Үшінші кезең – модельдің соңғы нұсқасын құру. Егере екінші кезеңде зерттеуші құрастырылатын құбылыстың әртүрлі нұсқаларын ұсынса, үшінші кезеңде ол осы нұсқалардың негізінде жүзеге асыратын үдерістің немесе жобаның соңғы үлгісін құрады.

Біз зерттеу барысында білім беру ұйымдарының педагогтарының эмоционалды қажуының алдын алу моделін құрастырды, ол модель 4 блоктан құралады.

Бірінші диагностикалық блок.

Мақсаты: педагогтардың эмоционалды қажуын диагностикалау, қауіп факторларын анықтау, психологиялық алдын алудың жалпы бағдарламасын құрастыру.

Бұл блоктағы жұмыс диагностикалық инструментарийді іріктеуден басталады, тікелей бақылау барысында әрбір педагог туралы мәліметтер жиналады, зерттеу нәтижелері тіркелетін жеке карталар құрастырылады. Алынған ақпарат профилактикалық жұмыстың бағыттарын белгілеуге көмек береді және оны табысты жүзеге асыру үшін ұсыныстар құрастыруға ықпал етеді. Аталған ақпарат негізінде, сонымен бірге әртүрлі жағдайдағы педагогтардың бақылауы негізінде аталған педагогпен жұмыс барысында көмек беретін және басқа мамандар үшін жұмыс бағыты көрсетілетін педагогикалық сипаттама құрастырылады. Мәліметтермен аса тиімді жұмыс жасау үшін, алғашқы диагностика барысында ақпаратты өңдеудің графикалық әдісі – диаграммалар қолданылады. Мұндай әдіс зерттеу нәтижелерін көрнекі түрде ұсынуға және ақпаратты терең қайта талдауға мүмкіндік береді.

Психологиялық-педагогикалық профилактика.

Мақсаты: сыналұшылардың дамуын үйлесімді ету және оңтайландыру, дамудың жағымсыз сатысынан жағымды сатысына өту, әлеммен және өзімен өзара әрекеттесу тәсілдерін меңгеру.

Аталған блокты жүзеге асыру барысында білім беру ұйымдарындағы педагогтардың эмоционалды қажуының алдын алу бағдарламасын апробациядан өткізіледі.

Бағдарламаның мақсаты: білім беру ұйымдарындағы педагогтардың эмоционалды қажуының алдын алу.

Бағдарламаның міндеттері:

- қолайлы психологиялық ахуалды құру;
- эмоционалды күйді реттеу қабілетін дамыту, өзін-өзі реттеу тәсілдерін меңгеру;
- пән мұғалімдерінің эмоционалды қажуы тақырыбы бойынша білімдерін арттыру;
- эмоционалды қажудың алдын алу.

Топпен жұмыс формалары: жаппай жұмыс, шағын топтардағы жұмыс (3-4 адам), жұптық жұмыс, жеке-дара жұмыс, мини-дәрістер, жеке және топтық жаттығулар, релаксация әдістері. Топпен жұмыс істеу әдістері: әңгіме-пікірталас, ойын жаттығулары (психотехникалық ойындар мен жаттығулар, іскерлік ойын).

Бағдарламаны жүзеге асыруда күтілетін нәтиже:

1. Ұжымның денсаулығының негізгі көрсеткіштері тұрғысынан ондағы әлеуметтік-психологиялық ахуалды қайта талдау.

2. Психикалық қысымның себептерін анықтау, эмоционалды қажудың белгілерін төмендету және эмоционалды қысымның алдын алу.

3. Жеке-психологиялық жағымсыз күйлердің алдын алу немесе төмендету тәсілдері туралы мұғалімдердің ақпараттандырылу деңгейін арттыру.

4. Ұжымда мұғалімдерді әлеуметтік-психологиялық қолдау жүйесін құруға саналы бағдарлау негідерін қалыптастыру.

Бағдарламаның құрылымы: бағдарлама аптасына 3 сағаттан 5 сағатқа құрылған. Сабақтар тренингтік формада өткізіледі. Сабақтар циклы 3 блокқа бөлінген. Қалыптастырушы блок педагогтардың жетекші және ұсынылатын тақырыппен танысуына, мейірімді байланысты орнатуға, жеке және топтық мақсатты болжауға бағытталған 1 сабақтан тұрады. Негізгі блок 3 сабақтан құралады, олар жұмыстың тақырыпнамасы бойынша эмоционалды қажу деңгейін реттейтін және түзететін білімді арттыруды қамтиды. Қорытынды блок соңғы сабақтардан құралады және өнімді бірлескен іс-әрекет арқылы алынған тәжірибені бекітуді қамтиды.

Бағдарламаны жүзеге асыру формасы. Бағдарламаны жүзеге асыру педагогтармен топтық сабақтар циклын жүргізуді қамтиды. Мақсатты топ – білім беру ұйымдарының педагогтары. Топтың толықтырылуы - 10-12 адам. Сабақты білім беру ұйымының педагог-психологы жүргізеді. Курстың ұзақтығы 15 сағатты құрайды. Сабақты жүргізу үшін кең бөлме, орындықтар мен үстел, компьютер, проектор, колонкалар қажет.

1-сабақ. Мақсаты: қатысушыларды тренинг тобындағы жұмыс ерекшеліктерімен таныстыру, орындалатын жұмыстан қатысушылардың нәтиже күтуін анықтау.

2-сабақ. Мақсаты: «Эмоционалды қажу» тақырыбы бойынша білімдерін арттыру.

3-сабақ. Мақсаты: өзінің кәсіби іс-әрекетін модельдеу.

4-сабақ. Мақсаты: бұлшық ет қысымын төмендету, босаңсу.

5-сабақ. Мақсаты: топтың жұмысының қорытындысын шығару, тренинг нәтижелерін бағалау, зерттеу проблемасын жалғастырудың ықтималды жолдарын болжау.

Екінші диагностикалық блок. Мақсаты: психологиялық мазмұнды өлшеу.

Бұрын таңдалған әдістемелер бойынша диагностика қайталанып жүргізіледі. Оның нәтижелері педагогтардың жеке карталарына тіркеледі.

Алынған нәтижелерді талдау. Мақсаты: реакцияның динамикасын өлшеу, мінез-құлықтық жағымды реакциялар мен күйлердің туындауына ықпал ету, позитивті өзіндік бағалауды тұрақтандыру.

Психологиялық профилактиканың тиімділігін бағалау критерийлері, дефектінің құрылымын, оның көріну механизмдерін есепке алуды, профилактиканың мақсаттарын және психологиялық әсер ету әдістерін талдауды талап етеді. Профилактикалық жұмыстың нәтижелері педагогтың жұмыс істеу барысында, аталған үдерістің соңында және сабақтар аяқталғаннан кейін ұзық уақыт бойында көрінуі мүмкін. Әрі қарай эмоционалды қажудың алдын алу бойынша әрбір педагогқа арналған жеке ұсыныстар құрастырылды.

Жоғарыда баяндалғандарды қорытындылай келе, келесі тұжырым жасауға болады: білім беру ұйымындағы педагогтардың эмоционалды қажуының алдын алу ең аз дегенде 4 блоктан құралуы керек: екі диагностикалық блок, бір профилактикалық блок және бір аналитикалық блок. Барлық блоктар өзара байланысты болуы қажет, себебі модельді құрастыруда және зерттеу жүргізу барысында материалды баяндаудың тұтастығы және қисындылығы принциптерін басшылыққа алу қажет. Біз ұсынған блоктар бірыңғай мақсатты көздейді: ол – білім беру ұйымдарының педагогтарының эмоционалды қажуының алдын алу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Горелова Г.Г. Личность и профессия: Профессионально-личностная реадaptация в условиях «тройного» кризиса. — Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2001. — С 45-47.

2. Долгова В.И. Проявление рефлексивного компонента системы профессионально важных качеств будущих педагогов-психологов / Травматизм, психологическая безопасность, сопротивляемость и культура: мат. Международной конф. (г. Челябинск, 26-28 апреля 2007 г.): в 2-х ч. — Челябинск: изд-во ЧГПУ, 2007. — С. 147-151.

3. Орёл В.Е. Синдром выгорания в современной психологии: состояние, проблемы, перспективы // Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий. - Курск. гос. ун-т. — Курск, 2008. - С. 55-82.

4. Долгова В.И. Понятие «восприятие эмоций» в психологии / Методология и методика формирования научных понятий у учащихся школ и студентов вузов: материалы XII Международной науч.-практич.конф. 16-17 мая, 2005 г. — Челябинск: изд-во ИИУМЦ «Образование», 2005. — Ч.1. — С.105-107.

5. Лукьянова В.В. Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий: коллективная монография. — Курск, 2008. — 336 с.

6. Долгова В.И., Жакупова Я.Т. Моделирование эмоционально-коммуникативной культуры (на примере подготовки педагогов-музыкантов)// В сборнике: Forms of social communication in the dynamics of human society development Materials digest of the XXXVII International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in philological, historical and sociological sciences. (London, December 05 - December 10, 2012). Chief editor - Pavlov V. V.. — London, 2013. — С. 69-71.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

Бейсембаева К.Д.

*магистр пед.наук, ст. преподаватель
(Республика Казахстан, город Алматы)*

электр.почта: missis.kenzhe@bk.ru

Аннотация. В эпоху глобализации и всемирной интеграции успешность предприятия напрямую зависит от способности его руководства налаживать коммуникационные связи и заключать взаимовыгодные сотрудничества. При правильном подходе к деловому общению руководители могут повышать значимость и имидж компании в глазах сотрудников, партнеров и даже мировой общественности.

Данная статья затрагивает вопросы психологии общения в деловой среде, в частности, акцентирует внимание на барьерах восприятия и эмоционального состояния собеседников. В статье подробно изложены характерные черты делового общения с точки зрения психологии и поведения человека.

Деловое общение – это процесс взаимосвязи и взаимодействия, в котором происходит обмен деятельностью, информацией и опытом, предполагающим достижение определенного результата, решение конкретной проблемы или реализацию определенной цели. В современном мире, в котором присутствуют постоянные коммуникации с другими людьми и быстрый темп жизни, знание навыков эффективного делового общения является обязательным преимуществом.

Процесс деловых коммуникаций проходит как с членами самой организации, так и с внешними партнерами. Суть «внутреннего», или «служебного» делового общения кроется в обмене информацией между сотрудниками и их руководителями, между низшим и высшим звеном руководства. Оно выражается в деловых беседах, совещаниях, дискуссиях, телефонных звонках и переписках, в процессе которых производится анализ результатов, высказываются возражения и различные точки зрения по поводу предмета обсуждения, на основе которых совместно разрабатываются и оцениваются рабочие идеи. В данном случае, деловое общение выступает средством контроля и координации деятельности, получения обратной связи.

Партнеры по деловому общению могут не понимать друг друга в связи с разным уровнем и направленностью профессиональной подготовки, узким видением, различиями в социальном статусе, однако немаловажным фактором, препятствующим на пути взаимопонимания собеседников, являются психологические барьеры. Сущность таких барьеров заключается в психологическом и эмоциональном состоянии собеседника, в его индивидуальных установках и способах восприятия. Таким образом, психологическими барьерами в деловых коммуникациях являются:

1. Отрицательные эмоции партнера, выраженные в плохом настроении, гнев или раздражении. Агрессия, нежелание слушать, резкий критицизм и отрицание – одни из наиболее вероятных и явных форм проявления отрицательных эмоций. Хотя эмоции – ситуативное явление, однако, если они переполняют руководителя организации, даже пусть в скрытой форме, во время совещания или переговорного процесса, то это может привести к необдуманным решениям и необратимым последствиям. В случае возникновения такого барьера охваченный эмоциями собеседник может дать неправильную оценку ситуации, вызванную искаженным представлением о действительности.

2. Барьеры восприятия. Восприятие, или перцепция, представляет собой совокупность процессов, посредством которых формируется идеальная модель (субъективный образ) объективно существующей реальной действительности. Любое суждение или действие партнера во время делового общения проецируется в нашем подсознании с позиции наших собственных жизненных установок и опыта. Однако более глубоким восприятием является оценка внешнего вида и поведения человека. Если со стороны одного партнера второй не

вызывает должного уважения или симпатии, то значит он не соответствует его ранее сформированным стереотипам, что нарушает коммуникативный процесс.

Ключевые слова: деловое общение; психологические барьеры; восприятие; ролевое общение.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF BUSINESS COMMUNICATION

Beysembayeva K.D.

master of ped., senior lecturer

(The Republic of Kazakhstan, Almaty)

e-mail: missis.kenzhe@bk.ru

Abstract. During an era of globalization and global integration the success of the enterprise directly depends on ability of its manual to establish communication relations and to conclude mutually advantageous cooperation. In case of the correct approach to business communication principals can strengthen the significance and image of the company in the opinion of employees, partners and even world community.

This article raises the communication psychology questions in the business environment, in particular, focuses attention on barriers of perception and an emotional status of interlocutors. In article characteristic features of business communication from the point of view of psychology and behavior of the person explicitly are explained.

Business communication is a process of correlation and interaction in which there is an exchange of activities, information and the experience assuming achievement of a certain result, the solution of a specific problem or implementation of a definite purpose. In the modern world at which there are continuous communications with other people and the fast rate of life knowledge of skills of effective business communication is mandatory advantage.

Process of business communications takes place both with members of the organization, and with external partners. The essence of "internal", or "official" business communication is in information exchange between employees and their principals, between the lowest and the higher a manual link. It expresses in business conversations, meetings, discussions, phone calls and correspondences in the course of which the analysis of results is made, objections and different points of view pass an opinion on a subject of discussion on the basis of which the working ideas are jointly developed and estimated. In this case, business communication appears a monitoring aid and coordination of activities, receiving back coupling.

Partners in business communication can not understand each other in connection with the different level and a directivity of vocational training, narrow vision, differences in the social status, however the important factor hindering on the way of mutual understanding of interlocutors psychological barriers are. The entity of such barriers consists in a psychological and emotional state of the interlocutor, in his personal installations and methods of perception. Thus, psychological barriers in business communications are:

1. The negative emotions of the partner expressed in bad mood, anger or irritation. Aggression, unwillingness to listen, sharp criticism and denial – one of the most probable and obvious forms of manifestation of negative emotions. Though emotions – the situational phenomenon, however, if they overflow the head of the organization, even let in the latent form, during the meeting or negotiation process, then it can lead to rash decisions and irreversible consequences. In case of such barrier the interlocutor captured by emotions can give the wrong assessment of the situation caused by the distorted idea of reality.

2. Perception barriers. Perception, or perception, represents set of processes by means of which the ideal model (a subjective image) of objectively existing reality is formed. Any judgment or action of the partner during business communication is projected in our subconsciousness from a position of our own vital installations and experience. However deeper perception is assessment of appearance and behavior of the person. If from one partner of the second doesn't cause due respect or sympathy then he doesn't correspond to his earlier created stereotypes that breaks communicative process.

Keywords: business communication; psychological barriers; perception; role communication.

В эпоху глобализации и всемирной интеграции успешность предприятия напрямую зависит от способности его руководства налаживать коммуникационные связи и заключать взаимовыгодные сотрудничества. При правильном подходе к деловому общению руководители могут повышать значимость и имидж компании в глазах сотрудников, партнеров и даже мировой общественности.

Деловое общение – это процесс взаимосвязи и взаимодействия, в котором происходит обмен деятельностью, информацией и опытом, предполагающим достижение определенного результата, решение конкретной проблемы или реализацию определенной цели [1, с. 58].

В современном мире, в котором присутствуют постоянные коммуникации с другими людьми и быстрый темп жизни, знание навыков эффективного делового общения является обязательным преимуществом.

Общение – это сложный многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми (межличностное общение) и группами (межгрупповое общение), порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя, как минимум, три различных процесса:

- коммуникация (обмен информацией);
- интеракция (обмен действиями);
- социальная перцепция (восприятие и понимание партнера).

Деловое общение – это вид общения, цель которого лежит за пределами процесса общения и которое подчинено решению определенной задачи (производственной, научной, коммерческой и т. д.) исходя из общих интересов и целей коммуникантов.

Примеры делового общения: деловая беседа, совещание, заседание, собрание, переговоры, презентация, конференции и телеконференции, деловая переписка, консультация эксперта по конкретному вопросу, консилиум, интервью журналисту, задания подчиненным, их отчеты перед руководством, выступление студента на семинаре, сдача экзамена, зачета, собеседование с преподавателем.

Суть делового общения имеет регламентированный (целевой) характер и ограничивается рамками определенной темы или круга вопросов. Оно осуществляется, как правило, в ходе делового взаимодействия, в официальной, рабочей обстановке как в форме непосредственного личного контакта, так и через технические средства.

Психологами отмечаются некоторые **современные тенденции в изменении роли, содержания и качества делового общения:**

▪ Наблюдается значительное усиление в современной жизни как в России, так и за рубежом, роли общения, причем как делового, так и межличностного. В настоящее время расширились контакты между людьми, особенно в сфере международных отношений. В России существенно усилилась роль общения в процессе создания и оказания различных услуг.

▪ Происходит заметное ослабление роли непосредственного общения в связи с развитием электронных коммуникационных систем и виртуальной организации труда.

Процесс деловых коммуникаций проходит как с членами самой организации, так и с внешними партнерами. Суть «внутреннего», или «служебного» делового общения кроется в обмене информацией между сотрудниками и их руководителями, между низшим и высшим звеном руководства. Оно выражается в деловых беседах, совещаниях, дискуссиях, телефонных звонках и переписках, в процессе которых производится анализ результатов, высказываются возражения и различные точки зрения по поводу предмета обсуждения, на основе которых совместно разрабатываются и оцениваются рабочие идеи. В данном случае, деловое общение выступает средством контроля и координации деятельности, получения обратной связи. Деловые коммуникации с внешними партнерами, как правило, в форме переговоров, встреч или телефонных звонков, позволяют организовать совместные мероприятия, обозначить круг обязанностей, закрепить ответственность и сформировать условия взаимовыгодного сотрудничества.

Следовательно, целью деловой коммуникативной связи выступает сбор информации и выработка определенного решения (мероприятия), где важным психологическим аспектом достижения данной цели выступает взаимопонимание участников деловой беседы.

Партнеры по деловому общению могут не понимать друг друга в связи с разным уровнем и направленностью профессиональной подготовки, узким видением, различиями в социальном статусе, однако немаловажным фактором, препятствующим на пути взаимопонимания собеседников, являются психологические барьеры. Сущность таких барьеров заключается в психологическом и эмоциональном состоянии собеседника, в его индивидуальных установках и способах восприятия. Таким образом, психологическими барьерами в деловых коммуникациях являются:

1. Отрицательные эмоции партнера, выраженные в плохом настроении, гневе или раздражении. Агрессия, нежелание слушать, резкий критицизм и отрицание – одни из наиболее вероятных и явных форм проявления отрицательных эмоций. Хотя эмоции – ситуативное явление, однако, если они переполняют руководителя организации, даже пусть в скрытой форме, во время совещания или переговорного процесса, то это может привести к необдуманным решениям и необратимым последствиям. В случае возникновения такого барьера охваченный эмоциями собеседник может дать неправильную оценку ситуации, вызванную искаженным представлением о действительности.

2. Барьеры восприятия. Восприятие, или перцепция, представляет собой совокупность процессов, посредством которых формируется идеальная модель (субъективный образ) объективно существующей реальной действительности [2, с. 122]. Любое суждение или действие партнера во время делового общения проецируется в нашем подсознании с позиции наших собственных жизненных установок и опыта. Однако более глубоким восприятием является оценка внешнего вида и поведения человека. Если со стороны одного партнера второй не вызывает должного уважения или симпатии, то значит он не соответствует его ранее сформированным стереотипам, что нарушает коммуникативный процесс.

Перцептивная сторона общения заключается, таким образом, в восприятии внешних признаков собеседника, в соотношении их с его личностными характеристиками, в интерпретации и прогнозировании на этой основе его поступков [2, с. 122]. Следовательно, если партнер по общению не привлекает ни своим поведением, ни внешним видом, то есть не отвечает нашим стереотипам, то все его суждения, идеи и поступки будут заведомо отрицаться или вовсе не будут восприниматься собеседником. Несмотря на то, что у каждого человека имеются собственные жизненные ориентиры, на которые он опирается в процессе общения, существуют и общие, навязанные обществом, социально-психологические механизмы (схемы) восприятия. Одним из таких социокультурных факторов является социальный статус партнера: чем выше его уровень, тем более положительный образ складывается в глазах большинства людей. Построение образа партнера по этим схемам иногда приводит к так называемым эффектам первого впечатления или систематическим ошибкам социального восприятия [1, с. 18].

Принципы делового общения. К общим принципам, регулирующим протекание процессов делового общения, относят:

1. межличностность;
2. целенаправленность;
3. непрерывность;
4. многомерность.

1. Межличностность:

межличностное общение характеризуется открытостью и многоплановостью взаимодействия людей, основанного на их личном интересе друг к другу. Несмотря на преимущественно деловую направленность, деловое общение неминуемо имеет характер межличностного контакта, содержит некий межличностный радикал. Осуществление делового общения, в любом случае, обусловлено не только конкретным делом или обсуждаемым

деловым вопросом, но и личностными качествами партнеров, их отношением друг к другу. Поэтому деловое общение неотделимо от межличностного контакта.

2. Целенаправленность:

направленность делового общения многоцелевая. В процессе общения, наряду с осознаваемой целью, информационную нагрузку несет и неосознаваемая (подспудная) цель. Так, например, докладчик, сообщая аудитории статистические данные, хочет обрисовать объективную ситуацию в проблемной области. Вместе с этим, может быть, на неосознаваемом уровне у него есть стремление продемонстрировать присутствующим свой интеллект, эрудицию и красноречие.

3. Непрерывность:

попав в поле зрения делового партнера, мы инициируем непрерывный деловой и межличностный контакт с ним. Поскольку общение включает как вербальные, так и невербальные элементы, мы постоянно посылаем поведенческие сообщения, которым собеседник придает определенный смысл и делает соответствующие выводы. Даже молчание партнера или его физическое отсутствие в данный момент включены в акт общения, если они значимы для другого человека. Это происходит потому, что любое наше поведение информирует о чем-либо. Оно представляет собой реакцию на ситуацию и на окружающих людей.

4. Многомерность:

в любой ситуации делового взаимодействия люди не только обмениваются информацией, но так или иначе регулируют свои взаимоотношения. Например, когда, собираясь в поездку, Леонид говорит Денису: «Нам надо взять с собой карту», он не только передает информацию. Важно, как Леонид говорит — в зависимости от тона его сообщение может подразумевать: «я главное тебя — если бы не я, мы бы забыли важную вещь для нашей поездки».

В ходе делового общения могут реализовываться, по крайней мере, **два аспекта взаимоотношений:**

1. поддержание делового контакта, передача деловой информации;
2. передача эмоционального отношения партнеру (позитивного или негативного), присутствующего в любом взаимодействии.

Деловая общение, как правило, состоит из следующих этапов:

- ознакомление с решаемым вопросом и его изложение;
- уточнение влияющих на выбор решения факторов;
- выбор решения;
- принятие решения и доведение его до собеседника.

Залог успеха деловой беседы — компетентность, тактичность и доброжелательность ее участников. Важным элементом как деловой, так и светской беседы является *умение слушать собеседника*.

Регламентаторами беседы являются вопросы. Для уяснения проблемы целесообразно задавать *вопросы открытого типа*: что? где? когда? как? зачем? — на которые невозможно ответить «да» или «нет», а требуется развернутый ответ с изложением необходимых деталей.

Если возникает необходимость конкретизировать беседу и сузить тему обсуждения, то задают вопросы закрытого типа: должен ли? был ли? имеется ли? будет ли? Такие вопросы предполагают односложный ответ.

Этика делового общения является профессиональной этикой, регулирующей систему отношений между людьми в сфере бизнеса. Деловое общение должно протекать в соответствии с профессионально-этическими нормами и стандартами. Их можно объединить в две группы:

- комплекс этических представлений, норм, оценок, которыми личность владеет от рождения, представление о том, что такое добро и что такое зло — то есть собственный этический кодекс, с которым человек живёт и работает, какую бы должность он ни занимал и какую бы работу ни выполнял;
- нормы и стандарты, привносимые извне: правила внутреннего распорядка организации, этический кодекс фирмы, устные указания руководства, профессиональный этический кодекс.

Деловое общение отличается от общения в широком смысле тем, что в его процессе ставятся цель и конкретные задачи, которые требуют своего решения [3, с. 31]. Поэтому обмен информацией в ходе делового общения осуществляется в основном по строго определенным правилам – в рамках делового этикета. То есть деловое общение представляет собой стандартизированную процедуру, где определены схемы проведения деловых переговоров, совещаний и встреч, а также распределены роли участников коммуникативного процесса. Поэтому «типизация» делового общения связана с тем, что деловое общение – это ролевое общение. В таком общении человек лишается возможности выбирать тот или иной образ поведения, потому что все действия предопределены его социальной позицией и должны соответствовать ожиданиям участников общения. Таким образом, можно выделить психологические аспекты делового общения:

- на объективную профессиональную оценку информации во время делового общения оказывают субъективные представления и восприятия друг друга каждым отдельным участником общения;
- деловое общение будет результативным только в том случае, если влияние психологических факторов на участников – минимальны;
- это ролевое общение, которое обязывает участников держаться определенных устоев поведения.

Для эффективного делового общения характерно прежде всего достижение взаимопонимания партнеров, а также лучшее понимание ситуации и предмета общения (достижение большей определенности в понимании ситуации способствует разрешению проблем, обеспечивает достижение целей с оптимальным расходом ресурсов) [3, с.31]. Принцип стандартизации общения в деловых коммуникациях закрепляет систему определенных ценностей, которая помогает преодолеть зависимость от субъективности и сосредоточиться на получении результата от общения, а следовательно установить скорейший контакт и взаимопонимание между участниками общения.

Существуют определенные общие правила, которые целесообразно придерживаться при ведении деловой беседы:

- Говорить нужно так, чтобы каждый участник беседы имел возможность легко вступить в разговор и высказать свое мнение.
- Недопустимо нападать с эмоциями и нетерпением на чужую точку зрения.
- Высказывая свое мнение, нельзя отстаивать его и повышать голос: спокойствие и твердость в интонациях действуют более убедительно.
- Изящество в разговоре достигается через ясность, точность и сжатость высказываемых доводов и соображений.
- Во время беседы необходимо сохранять самообладание, хорошее расположение духа и благожелательность.
- Серьезная полемика, даже при уверенности в своей правоте, негативно сказывается на взаимно полезных контактах и деловых отношениях.
- Ни при каких обстоятельствах нельзя перебивать говорящего. Лишь в крайних случаях можно сделать замечание со всевозможными формами вежливости.
- Воспитанный человек, прервав беседу, когда в комнату вошел новый посетитель, не продолжит разговор, прежде чем не ознакомит вкратце пришедшего с тем, что было сказано до его прихода.
- Недопустимо в беседах злословить или поддерживать злословие в адрес отсутствующих. Нельзя вступать в обсуждение вопросов, о которых нет достаточно ясного представления. Упомянув в беседе третьих лиц, необходимо называть их по имени-отчеству, а не по фамилии.
- Женщина никогда не должна называть мужчин по фамилии.
- Необходимо строго следить за тем, чтобы не допускать бестактных высказываний (например, критика религиозных воззрений, национальных особенностей и т.п.).
- Считается неучтивым заставлять собеседника повторять сказанное под тем предлогом, что вы не расслышали каких-то деталей.

▪ Если другой человек заговорит одновременно с вами, предоставьте право сначала высказаться ему.

▪ Образованного и воспитанного человека узнают по скромности. Он избегает хвастать своими знаниями и знакомствами с людьми, занимающими высокое положение.

Однако в современной культуре эмоциональные отношения и субъективная оценка имеют высокую значимость в деловых коммуникациях, и скорее будут присущи всегда системе субординационных отношений и делового общения как психологический аспект российского менталитета.

Список литературы:

1. Бороздина Г.В. Психология делового общения : учебник / Г.В. Бороздина. — 2-е изд. — М. : ИНФРА-М, 2017. — 295 с.

2. Кошечкина И.П. Профессиональная этика и психология делового общения: Учебное пособие / И.П. Кошечкина, А.А. Канке. - М.: ИД ФОРУМ: НИЦ Инфра-М, 2013. - 304 с.

3. Сидоров П.И. Деловое общение: Учебник для вузов / П.И. Сидоров, М.Е. Путин и др.; Под ред. проф. П.И. Сидорова - 2-е изд., перераб. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 384 с.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҚАСҚЫР БЕЙНЕСІ

Қымбат Нұрсұлтанқызы

*Қазақстан Республикасы Журналистер одағының мүшесі
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
nurkyz999@mail.ru*

Түйіндеме: Фольклор – халық өмірінің айнасы іспеттес, өте ерте замандарда туып, жазба мәдениеттен бұрын қалыптасқан мәдени құбылыс. Ауыздан-ауызға, атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, ел аузында сақталып келген көркем сөз өнері. Кез келген фольклор үлгісі – нақты бір халықтың ортақ рухани-мәдени мұрасы. Ол халықтың көркем ойлау ерекшеліктерін – эстетикалық және тарихи талап-талғамдарын аңғартады.

Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде пайда болған фольклор дамыған қоғамның этностарында да сақталған. Ол нақты тарихи фактілер мен тұлғаларды бейнелеуге ғана арналмай, өткен тарихтың басты-басты мән-мазмұнын көркемдік бейнесі тұрғысынан да суреттейді. Фольклор – рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі, халық бұқарасының, этностардың көркемдік ой-толғамының пәрменді нысаны, эстетикалық талғамының, адамгершілік қағидаларының шоғырлы көрінісі болып табылады. Фольклордағы көркемдік жинақтама бейнелер арқылы халық қоғамдық өмірдің әр түрлі құбылыстарына өз көзқарасын білдірген.

Соның бірі – халық шығармашылығындағы бөрі бейнесі. Көшпелілердің көне мифтік көзқарастары жыр-аңыздарында көрініс тапқан. Көшпелілер мәдениетінің ең бір көне нұсқалары – миф пен эпсаналар. Миф – фольклордың ең көне жанры. Оның түп-тамыры сонау алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Адам баласы өзін қоршаған орта, табиғат, жан-жануарлар, өмір, өлім, өсіп-өну туралы ерте заманнан-ақ өз түсініктерін қалыптастырған.

Көк бөрі тотемі түркілер өмірінде үлкен орын алды. Тотем түсінігі – халықтың өз тегіміз, туысымыз деп жан-жануарды қастерлеуі, оларға сиынуы. Түркілер өздерінің ата-тегі қасқыр деп санаған. Осы қайратты да ерікті, айлакер де ақылды тұз тағысы жаулардың шабуылынан қырғынға ұшыраған тайпаның ең соңғы ұрпағын – кішкентай сәбиді желеп-жебеуші, асыраушы, құтқарушы болып танылған. Аңыз бойынша, түркі халқының көсемі Ашина өзінің осы тектік ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басының суреті бар ту байлаған. Бұл аңыздың бұлыңғыр сілемі кейінгі қазақтарға дейін жеткен. Қазақта бөріні «тәңір серісі» деп құрметтеген. Қасқыр бейнесі – қазақ халқының діни наным-сенімін, дүниетанымын, рухани деңгейін аңғартатын танымдық тұлға, ерлік пен қайсарлықтың, күштілік пен еркіндіктің символы.

Кілт сөздер: Қасқыр, миф, фольклор, тотем.

THE IMAGE OF WOLF IN KAZAKH FOLKLORE

Kymbat Nursultankyzy

*Member of the Journalists Union of the Republic of Kazakhstan
Almaty, Republic of Kazakhstan
nurkyz999@mail.ru*

Abstract: Folklore – a mirror of the people's life, it was born in very early times and is a cultural phenomenon before printing. It's a literary style that reached from mouth to mouth, from father to child, from generation to generation. Any kind of folklore is a common spiritual-cultural heritage of a specific nation. It refers to the peculiarities of the artistic-literary thinking of the people – aesthetic and historical taste. The folklore that emerged during the first community building was also preserved in the cultures of a developed society. It does not only represent specific historical facts and figures, but also illustrates the main point of view of the past in the context of its artistic image. Folklore – an important component of spiritual culture, is the effective form of artistic thought of the ethnos, of the

people's masses, a consolidated view of aesthetic taste and moral principles. Through the artistic-literary collectional images in folklore, people express their own views on various aspects of social life. One of them is the image of wolf in folk art. Ancient mythical views of nomads are reflected in legends. One of the oldest versions of nomadic culture is myths and epics. Myth is the oldest genre of folklore. Its origins begin with the very first community society. Human beings have formed their own understanding of the environment, nature, animals, life, death, reproduction from the earliest times. The totem of gray wolf has a great place in the life of the Turks. The notion of Totem – is the respect for the animals, praying on them as people's family relatives. Turks believed that their ancestors were wolves. This courageous and voluntary, cunning and clever wild animal depicting as a supporter, a feeder, a rescuer of a child, the last generation of the tribe that has been attacked and slaughtered by enemies. According to the legend, Ashina, the leader of the Turkic people, hangs a picture of the head of the wolf to the gate of the horde to express her originality. This legend reached the Kazakhs of later time. The Kazakh people respected as a «god knight». The image of a wolf is a symbol of the cognitive personality of the Kazakh people, which reflects the religious beliefs, world outlook, spirituality, heroism and fortitude, strength and freedom. At the present time, the words «қасқыр, көкжал, бөрі» are spoken as praise to the Kazakh guy. Giving the spirit to the generation by «Wolf flag is my motto!» («Бөрілі байрақ – ұраным!») our ancestors continue giving the name of wolf to their children. Examples of such names are Boribay, Burikul, Boltyrik, Kaskyrbai and Bori. The main character in the Alpamys batyr poetry is the father of Baibori - a reflection of that process. The image of this holy and honorable Gray wolg - an old-fashioned image of ancient Turkic literature and folklore. It can be found in the ancient Turkic inscriptions. One of them is the legend of the common to all of the Turkic peoples archive «Oqiznama», written in XIII-XV centuries. The phrase in the poem «Our motto is Gray wolf» is of great importance. Here the Gray wolf, which has been promoted to the slogan, is an honorable and sacred legend of the Turkic-speaking peoples.

Keywords: Wolf, Myth, Folklore, Totem.

Фольклор – халық өмірінің айнасы іспеттес, өте ерте замандарда туып, жазба мәдениеттен бұрын қалыптасқан мәдени құбылыс. Ауыздан-ауызға, атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, ел аузында сақталып келген көркем сөз өнерінің асыл қазынасы, ортақ рухани-мәдени мұрасы. Фольклор – кең ауқымды ұғым. Ол ауызекі әңгіме, хикаят, миф, аңыз, ертегі, әпсана, эпос, мақал-мәтел, музыка, би, сурет, сәулет, археология тәрізді жанрларды қамтиды.

Адам баласы өзін қоршаған орта, табиғат, жан-жануарлар, өмір, өлім, өсіп-өну туралы ерте заманнан-ақ өз түсініктерін қалыптастырған. Қазақтың сөз өнерінің тегі әріден, түркі тілдес тайпалардың өз алдына халық болып қалыптаспай тұрған кезінен басталады. Сан ғасырлық ақыл-ойының жемісінен халықтың көркемдік тарихы, эстетикалық талғам-талабы, адамгершілік қағидаларының көрінісі аңғарылады. Фольклордағы көркемдік жинақтама бейнелер арқылы халық қоғам өмірінің әр түрлі құбылыстарына өз көзқарасын білдірген.

Соның бірі – халық шығармашылығындағы қасқыр бейнесі. Көзі қарақты жан фольклор жанрларында қасқыр бейнесінің негізінен ақ, көк және қара түспен сипатталатынын аңғарары анық. Бұл тегін емес. Ғылыми мәлімет бойынша, табиғатта қара және көк қасқыр кездеспейтіндігі, қасқырлар қара-қоңыр, сұр және ақшыл түсті болатындығы белгілі. Ал, фольклорлық шығармалардағы сипатталатын түстер қасқыр бейнесінің символикалық мазмұнын ашатын маңызды мәнге ие. Көк бөрі адамның қамқоршы, жебеушісі, ал қара қасқыр зұлымдықты бейнелейді.

Көшпелілер мәдениетінің ең бір көне нұсқалары – миф пен әпсаналар. Оның түп-тамыры сонау алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Көк бөрі тотемі көшпелілер өмірінде үлкен орын алды. Тотем түсінігі өз тегіміз деп жан-жануарды қастерлеп, оларға сиынудан шыққан. Түркілер өздерінің ата-тегі қасқыр деп санаған. Түз тағысы жаулардың шабуылынан қырғынға ұшыраған тайпаның ең соңғы ұрпағын – кішкентай сәбиді құтқарушы, асыраушы болып танылған. Аңыз бойынша, түркі көсемі Ашина өзінің осы тектік ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басы бейнеленген ту байлаған екен. Бұл аңыздың көріністері қазақ фольклорында да орын алған. Көк бөрі бейнесі көк Тәңірі түсінігімен астасып жатыр. Ол – адамзаттың арғы тегі, ғайыптан пайда болған құтқарушысы.

Көк бөрі образы түркі халықтарының ежелгі дәуір әдебиетінде, фольклорында көнеден келе жатыр. Оны көне түркі жазба ескерткіштерінен де кездестіре аламыз. Соның бірі – XIII-XV ғасырларда жазылған, түркілерге ортақ көне мұрағат «Оғызнама» дастаны. Дастандағы «Ұранымыз көк бөрі болсын!» деген тіркестен ұран дәрежесіне дейін көтерілген бөрі бейнесін түркі тілді халықтардың аса қадір тұтқанын аңғарамыз.

Бөріні "тәңір серісі" деп қастерлеген қазақ халқы «бөрілі байрақ – ұраным!» деген бір ауыз сөзбен-ақ ұрпағына рух берген. Кескілескен шайқастарда бөрілі байрақпен атойласа, баласының бесігіне ырымдап, қасқырдың азуын байлаған. Қасқыр бейнесі – қазақ халқының дүниетанымын, рухани деңгейін, діни наным-сенімін айқын аңғартатын танымдық тұлға, ерлік пен қайсарлықтың, күштілік пен еркіндіктің символы. Әйелінің аяғы ауыр кезде ер адам түсінде көк бөрі көрсе, аса бір жақсылыққа балап, текті бала туады деп жорыған. Баланың болашақ тағдырына азан шақырып қойған есімі үлкен ықпал етеді деген сеніммен қасқыр атын беру үрдісі де ерте заманнан жалғасын тапқан. Бұған ел арасында кең таралған Бөлтірік, Бөрібай, Бөрікұл, Бөрі, Қасқырбай тәрізді есімдер мысал бола алады. «Алпамыс батыр» жырындағы басты кейіпкердің әкесінің Байбөрі аталуы – сол үрдістің бір көрінісі. Қазіргі уақытта да қасқыр, көкжал, бөрі деген сөздер қазақта жігітке мақтау ретінде айтылады. Ертеде жарық дүниеге жаңа келген шақалаққа анасының уыз сүтінен бұрын көкжалдың жүнімен таңдайына су тамызып, ауыздандырып, талмау жасатқан. Содан соң таң асырып барып, анасының сүтін емуге мүмкіндік берген. Қасқырдың жүрегімен баланы ауыздандырса, ол бала қасқырдай алғыр әрі тегін болмайды деп ырымдаған. Тісін, тырнағын бойтұмар қылып тағып жүрсе, тіл-көзден сақтайды деп ұққан. Күшті де қаһарлы, ақылды да айралы қасқырдың қасиеті нәрестенің бойына жастайынан сіңгенін көкसेген.

Қалай болғанда да, мифтік сана әлі күнге дейін адаммен бірге өмір сүріп келеді. Ежелгі заманда тотем-бабаның етінен дәм тату арқылы оның қасиетін иеленуге болады деп сенген. Әрине, бертінгі замандарда оның түпкі негізі ұмытылып, ол мотив тек шығарма қаһарманын дәріптеу үшін көркемдік құрал ретінде пайдаланылған. Бұл тәсіл көбінесе аңыздар мен шежірелерде байқалады. Әдетте, болашақ көсемнің немесе ханның, батырдың анасы құрсақ көтерген кезінде өте күшті жыртқыш аңның етіне, бауырына, өтіне жерік болады. Жұбайы міндетті түрде әйелінің аңсағанын тауып береді. Содан кейін туған бала анасы жерік болып, етін жеген күшті аң сияқты аса қайратты, ержүрек, елден ерекше болып өседі. Оның алабөтен жаратылысы – анасының тотемдік қасиеттерді бойына сіңіруінен деп түсіндіріледі. Мысалы, ел аузындағы шежіре бойынша, Шапырашты батырдың анасы қасқырдың бауырына жерік болыпты. Жерігі қанғаннан кейін әйел мезгілі жетіп ұл туады. Кейін ол бала асқан батыр, жауынгер болып өседі. Оның ержүректігі мен қайсарлығын анасының бөрі бауырына жерік болғанымен байланыстырып, ел оны «бөрі бауырын жеген Шапырашты» деп атаған дейді. Сүйінбай ақынның:

«Бөрілі байрақ астында ту түсіріп,
Жау алған Шапырашты батыр бабамыз.
Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі – менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым», – дегені де сондықтан.

Фольклорлық мотивтің тағы бір қыры – халық нанымындағы қасқыр бейнесінің тәңірі мен пенделердің арасын байланыстырушы күшке және нагуалға, яғни жеке адамдардың жебеуші рухына айналуы. Бір аңыздарда атақты Қаз дауысты Қазыбектің жиені Абақ керей Жәнібектің, Есет батырдың жебеушісі көк бөрілер болған деп суреттеледі. Керей Жәнібек ұйықтаған кезде үстінде екі бөлтірік ойнап жүрсе, Есет батырдың езуін арлан жалап тұрады екен. Бұл батырлардың бойындағы асқан күш-жігер мен қайсарлық Тәңірінен берілгендігінің белгісі, ал бөрілер – Тәңірінің қолдауын жеткізуші. Қиын-қыстау кезеңде ұрпағына жәрдем етеді, қолдап-қорғап, желеп-жебеп жүреді. Қысылған халыққа көктен көмекші ретінде келеді, жорықтарда қол бастап, көшкенде жол көрсетеді, ажалдан арашалап қалады.

Адам баласының аңмен туыстығы туралы көне миф кейін ертегіге айналып, аң мен адам арақатынасы басқа мәнде баяндалады. Оның мысалын қазақ ертегілерінен көруге болады. Ауыз әдебиетінің ықылым заманнан келе жатқан мол мұрасында халық басынан кешкен ғасырлар ізі жатыр. Онда халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрып, арман-мұраты, мұң-шері бейнеленген. Сол дүниеде жаңалық пен жамандық, әділдік пен жауыздық, адалдық пен қаскөйлік бітіспес арпалыста болады. Тартыс осы қарама-қарсы күштер арасында өрбиді. Ертегілерде қасқыр бейнесі екі түрде кездеседі. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі ақ қасқырлар – сиқырлық қасиеті бар, адамзаттың киелі досы. Қалаған уақытында қасқырдан адам кейпіне ауысып, құбыла алады. Адам баласымен келісімге келіп, уағдаласады, одақ құрады, некелеседі. Ертегілердің негізгі арқауы бөрінің тылсым сиқыр әлемімен адамдардың байланысы төңірегінде өрбиді. Ал жер астын, түнек әлемін мекендеген қара қасқырлар адамға зұлымдық жасайды. Қасқырдың осылайша жағымды-жағымсыз бейнеде сипатталуы белгілі бір түсте берілуімен символикалық түрде байланысады. Бұл образдар біріккен күйде халқымыздың әлем құрылысы туралы ескіліктегі түсінігімен астасып жатқанын аңғару қиын емес. Ертедегі ата-бабаларымыздың дүниені үш бөлікке: бірінші бөлік – жеті қат көк – Тәңірі тұрағы; екінші бөлік – қара жер – адамзат пен оған дос, сиқырлы киелердің мекені; үшінші бөлік – жер асты – зұлым, қараңғы күштердің қонысы деп бөліп, жаратылыс пен оның құпия сырларына дендеуге ұмтылғандығының көрінісі бола алады.

«Қасқыр мен жігіт» ертегісінде қасқырды соққалы қуған бозбала бөрінің қызына үйленеді. Ал «Қасқырдың жасаған қамқорлығы» ертегісінде қасқыр адамға ғажайып қамқорлықтар жасайды. «Сырттандар» деген ертегіде жігіттің, қасқырдың, иттің сырттаны, аттың тұлпары тайталасқа түседі. Бұл ертегідегі қасқыр – айқын қаскөй күш, зұлымдықтың жиынтық бейнесі. Қасқыр сырттаны жалғыз баланы туа салысымен жеп қоймақ болады. Баламен бірге адал серігі, ажалына арашашы болып, құлын тұлпар да қоса туады. Осы арпалыс арқылы дүние адам үшін жарымы дос, жарымы қас, мәңгі жойылмас керісте деген ұғым-наным танылады. Кейінірек жігітке жәрдемші боп ит сырттаны да араласады. Тіршілік үшін жанталасқан күресте ат пен ит достығы арқылы қасқыр сырттаны жеңіліп, жігіт үлкен сыннан өтеді.

Ертегінің тағы бір саласы – тұрмыс-салт ертегілері және хайуанаттар туралы ертегілерде көбінесе елдің тұрмыс-тіршілігі суреттеледі. Сондықтан да қасқыр бейнесі адамның мінез-құлқына бейне, тұспал, мысқыл есебінде қолданылған. Адамның кемдігін, мінін ұлғайтып, жаман қасиетін жиренішті етіп көрсету үшін, сондай сын арқылы жаманшылықпен алысу үшін мысал етіп алынады. Екінші көркемдік тәсіл – қасқырды өзінің хайуан бейнесінде, тағылық сипатында көрсету. Оның қайсарлығы мен сақтығына қарамастан қорқаулықтың символы ретінде, жағымсыз ұғымға балапатын тұстары да жеткілікті. Осы жайттар фольклордағы қасқыр символикасын аса күрделендіре түседі.

«Қасқыр мен кісі» ертегісінде өзін аңшылардан құтқарып қалған егіншіні жеп қоймақ болған қасқырдың ашкөздігі суреттелсе, «Түлкі мен қасқыр» ертегісінде қомағайлығының кесірінен қақпанға түсіп қалған ақымақтығы сөз болады. Тұрмыс-салт ертегілердің басым көпшілігінде қасқыр ақымақ, қаскөй, қомағай хайуан ретінде, сатиралық образ түрінде бейнеленеді.

Ал қасқыр жайындағы ауызекі әңгімелерде оның нағыз жыртқыштық, тағылық қасиеті боямасыз беріледі. Мәселен: «Бір байдың иті қасқырға қой алдырмас, ауыл маңына қасқыр жолатпас бөрібасар болса керек. Бір күні бай төбеден ауылға қарап тұрған ерекше ірі көкжал қасқырды көреді. Содан мақтаулы итін шақырса, ол тіптен шегіне-шегіне киіз үйдің ішіндегі жүкаяқтың астына ұмтылып, кіріп кетпек те болады. Қатты таңырқаған бай көкжалдың мысы басып тұрғанын бірден түсінеді. Сөйткенше, қасқыр да төбетпен алыспақ ниетте үйге тақап келе жатады. Бай қысылтаянда айбалтасын ала салып, босағаға тұра қалады. Кіре берген көкжалды қақ маңдайдан салып қалып, ұрып жығады. Сонда ғана ит жүк астынан шығып, өлген қасқырды талай бастаған екен».

Халық шығармашылығының тағы бір үлгісі – фольклорлық айтыста бір адамның жануармен, аңмен немесе басқа бір затпен айтысқа түсіп, екеуінің де атынан өзі сөйлейтіні жиі кездеседі. Қазақ халқы ғасырлар бойы көшпелі өмір сүріп, табиғатпен қоян-қолтық тіршілік

кешкендіктен, бұл жанрда да әлбетте, қасқыр жайлы айтылмай қоймайды. Соның біреуі – «Қасқыр мен тоқтының айтысы». Мұнда белгісіз автор өзі әрі қасқыр, әрі тоқты болып сөйлейді.

«Тоқты: – Қасқыр-ау, аузың құрсын ырбыңдаған,
Жол таппай, қараңғыда тұрған жаман.
Ер болсаң тайлақ пенен тайды жеші,
Тоқтының несін жейсің тырбыңдаған?»

Қасқыр: –Тоқтышық, не десең де құтылмайсың,
Ішінде шым қораның жұтылғайсың.

Әуелі сені жеймін, сосын тайды,

Ешбірің де сәтін салса ұмытылмайсың», - дегендей, қасқырдың айлакерлігі мен тегеурінділігін бейнелейтін шумақтар аз емес.

Ал батырлар жырында қасқыр образы кейіпкердің әлеуетін, қайрат-күшін, жігерін, алғырлығы мен салмақтылығын көрсетуге, жауды қойша қырған сәтін бейнелеуге, кейде автордың позициясын айқындауға, енді бірде шығарманың идеясын кеңейтіп, күшейтуге әсерін тигізеді. Мәселен, «Тама батыр» атты жырдағы:

«Мен Ноғайлы деген ер едім,

Асыл туған төре едім,

Азулы туған бөрі едім», - деген шумақта батыр өзін азулы бөріге балайды.

Көлемі шағын болғанымен, мазмұны бай халық шығармасы – мақал-мәтелдердегі қасқыр бейнесі халықтың қоғам тіршілігінен, әлеуметтік және жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастарды зерделеуінен, табиғат құбылысынан жасалған қысқаша қорытындысынан, шаруашылық кәсібі мен тұрмыс-салтына байланысты пайымдарынан жинақталған. «Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірісі бар», «Қасқырдың терісін сыпырсаң да, тектілігін сыпыра алмайсың», «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына», «Қасқыр айдағанға көнбес, шошқа байлағанға көнбес», «Бөрі арығын білдірмес, итке сыртын қампайтар» дегендей мақалдарда қасқыр бейнесі тектіліктің, өрлік пен намысқойлықтың символы ретінде асқақталады.

«Құтты қонақ келсе қой егіз табар, құтсыз қонақ келсе қойға қасқыр шабар», «Қасқырлы жердің елі айтақшыл», «Қасқыр қарызын терісімен өтейді», «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан», «Бөрік тастап бөріден құтылмассың», «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен алады», «Қасқырдың ойлағаны – арамдық, қойдың ойлағаны – амандық», «Қасқыр тойғанына емес, қырғанына маз», «Қасқырдан қорыққан қой ұстамайды», «Қасқырлы жердің елі айтақшыл», «Айтақтай-айтақтай қасқырдан да ұят болды» тәрізді мағынадағы мақал-мәтелдерден қасқырдың табиғи жыртқыштығы, ашкөздігі тайға таңба басқандай көрінеді. Сонымен бірге ауыл өмірінің күнбе-күнгі тіршілігі, тынысы сезіледі.

Ал «Бөлінгенді бөрі алар, ұзағанды ұры алар», «Қасқыр мен ұры мінездес, екеуі де түнді андиды, бұлбұл мен гүл мінездес, екеуі де күнді андиды», «Елді жерде ұры бар, таулы жерде бөрі бар», «Ұры түн асқанша, бөрі қыр асқанша», «Орман бөрісіз болмас, ел ұрысыз болмас», «Бөрі азығы мен ұры азығы жолда» сияқты бірсарынды, бір ғана мәнді мақалдар арқылы халық ұры мен бөрі бейнесін әдеби синонимдік образ ретінде көрсетеді. Елді қан қақсатқан ұрының табиғаттағы егіздің сыңарындай қайталамасы мен көшірмесі қасқыр деп табады. Тұрмыс-тіршілікке зардабын тигізіп, отбасының несібесін қаққан адамның жыртқышы мен аңның жыртқышына деген ішкі ыза-кегінің, жеккөрініштілігінің өзін қысқа да тұжырымды тілмен, айтылған ойды ажарлап, әрлеп жеткізеді.

Қорыта келгенде, фольклордағы қасқыр бейнесі – сан қырлы, аса күрделі жиынтық образ.

1. Тотем мен нагуал бейнесі. Ол – жоғарғы сананың иесі. Ол – түркі тектес халықтардың түпкі атасы, ілкі бабасы. Тұтастай бір халықтың жол бастаушысы, құтқарушысы. Қасқыр мен адамның некесінің нәтижесінде бүтіндей бір халықтың дүниеге келіп, іргелі елге айналғаны туралы аңыз ғасырлар бойы адам тіршілігімен қатар өмір сүріп келді. Бөрі бейнесі – тектілік пен қайсарлықтың, өрлік пен жігерліліктің мінсіз үлгісі. Сонымен бірге, жеке адамдардың нагуалы, яғни рух беретін жебеуші киесі.

2. Магиялық күш иесі. Уағдасына берік адал дос, қысылтаяң шақтарда көмекке келетін желеп-жебеуші, қорғаушы күш. Фольклорлық шығарманың бас қаһарманын барша мұратына жеткізетін жанқияр досы. Азуы мен тырнағы тіл-көзден сақтайтын сиқырлы күшке ие. Бауыры мен өті дауасы табылмаған кеселдердің мың да бір емі, ал еті адам бойына батырлық күш дарытады деп саналды.

3. Сатиралық жағымсыз, ұнамсыз кейіпкер. Бұл қырында қасқыр бейнесі ақымақтық пен қомағайлықтың шынайы көрінісін еш боямасыз береді. Қасқыр бейнесі арқылы әлеуметтік мәселелер көтеріліп, ұнамсыз қылықтар сыналады. Мұндағы қасқыр бейнесі – халықтың өмір тәжірибесінен алынған тәлімін ұрпағына ақыл-өнеге ретінде бағыттаудың әдеби құралы.

4. Табиғаттағы жыртқыш аң бейнесі. Қарапайым жыртқыш. Малды қынадай қырып кететін, шаруаны шығынға батыратын кәдуілгі аң. Бұл бағыттағы шығармалардан халықтың рухани әлемі ғана емес, материалдық және шаруашылық бедері де айқын көрініс табады.

Бір ауыз сөзбен ойымызды түйіндер болсақ, фольклордағы қасқыр бейнесі – халықтың ертедегі көзқарасы мен пайымын, діни наным-сенімін, дүниетанымын танытатын, бірде тотемдік-нагуалдық тұлғада, бірде сатиралық-аллегориялық астарда, бірде кәдуілгі жыртқыштық кейіпте суреттелетін аса күрделі бейне.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайбарұлы А, Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1981. – 160 бет.
2. Ертегілер. Т.І (Жауапты шығарушы Т.Алпысбаев) – Алматы: Жазушы, 1988. – 288 бет.
3. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: Білім, 1994. – 480 бет.
4. Батырлар жыры (Жауапты шығарушы Ж.Әбішев). Т.ІІІ. – Алматы: Жазушы, 1987. – 304 бет.
5. Қазақтың мақал-мәтелдері. (Алғы сөзін жазған Ш.Ыбыраев, құрастырған Б.Абдульдина) – Алматы: Өлке, 2000. – 160 бет.

БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖОЛДАРЫН ДАМУ

Кырбасова Э.А.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы

kyrbasova_elzira@mail.ru

Андатпа: Мақалада биология пәндерін қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқыту арқылы студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру туралы берілген. Көптілді болу – уақыт талабы.

Көптілділік – соңғы жылдары академиялық тұрғыда көп көңіл аударылып келе жатқан өте кең таралған құбылыс [1]. Әлемнің көптеген елдерінде негізгі немесе тіпті, оқу бағдарламаларын ағылшын тілінде жүргізу кең етек алуда. Бірақ кейбір елдерде мұндай әрекеттің кері әсерлері блуы мүмкін деп санап, сабақтарды қайтадан өз тілдерінде жүргізуде. Көбісі өз мамандары болмағандықтан тілдер әлсіреп, ағылшын тілі ұлттық тілмен немесе олардың ұлттық тілі ағылшын тілімен алмастырылуы мүмкін деп те қауіптенеді. Бұл жергілікті мәдениетке де сонымен қатар, халықаралық қатынастарға да әсері болуы мүмкін. Тілге қатысты маңызды шешімдер көп жағдайда мансап үшін ағылшын тілінің қажеттілігінен туындайды [2].

Бүкіл әлемде соңғы он жылдықта экономикалық және саяси өзгерістер жүріп жатыр. Бұл өзгерістер бүкіл әлемдік оқыту мен оқу жүйесіне де өз үлесін қосуда. Көптілді практикаға бағытталған білім беру туралы ЮНЕСКО-ның «Көптілді әлемде білім беру» атты құжатында нақты қадамдар берілген [3].

Мемлекет басшысы Н.Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауында: «Үкіметке тиісті ұсыныстар беруді тапсырамын. Атап айтқанда, үш тілді оқуға кезең-кезеңмен көшу мәселесі бойынша ұсыныстар әзірленсін. Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90% ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды.» деп ағылшын тілін меңгерудің өзектілігін нақты айтып кетті [4].

Мектепте оқу пәндерін қазақ және орыс тілдерімен қатар ағылшын тілінде жүргізу үшін ең алдымен пәндік біліммен қатар осы тілдерді меңгерген мұғалімдер қажет.

Осыған байланысты, біздің университетімізде де білім беру жүйесі көптілділікті дамыту бағытында жүреді. Биылғы оқу жылында 1-курсқа қабылданған 5B011300-биология мамандықтарының студенттерінің оқу жұмыс жоспары бойынша элективті кәсіби пәндердің 50 %-ы қазақ, 30 %-ы ағылшын және 20 %-ы орыс тілдерінде жүргізілетін болады. Биология пәндерін үш тілді саясатта оқыту біртіндеп іске асырылады. Екінші курста өтілетін «Кәсіби қазақ/орыс тілі» және «Кәсіби бағытталған шет тілі» кәсіби жоғары білім берудің практикалық - бағдарланған сипаттағы және әлеуметтік-экономикалық жаратылыстану және кәсіби циклдардағы пәндермен пәнаралық байланыстары ескеріліп жазылған пән болып табылады. Ол биология саласындағы мамандықтар бойынша оқитын студенттердің шет тілін кәсіби деңгейде қолдана білу дағдыларын жетілдіруге және дамытуға бағытталған.

Кілт сөздер: көптілді білім, құзыреттілік, TUNING

Abstract : This article considers the formation of the professional competence of students through the teaching of biological disciplines in Kazakh, Russian and English. A multilingualism - the dictates of time.

Multilingualism is a very common phenomenon that has received much scholarly attention in recent years. [1] In many parts of the world, it has also become popular to teach mainstream or even all curriculum subjects in English. Some, however, have found this to be detrimental in several ways and have therefore reverted to teaching subjects in their national language. Many are concerned about the possibility that languages with a small number of speakers are doomed to being lost and replaced

by a national language, or that their national language could eventually be replaced by English. This could have important repercussions both on local cultures and on international relations, given the emotive aspects of one's first language. Vital decisions on language are frequently made based on the need for English in careers [2].

Over the past few decades, significant economic and political changes have taken place around the world. These changes also have put a significant mark on language teaching and learning practices across the globe. There is a clear movement towards multilingual practices in the world, which is also evident in the title of UNESCO 2003 education position paper, "*Education in a multilingual world*" [3].

Head of State N.Nzarbayev in his messages to the people of Kazakhstan on January 31, 2017 clearly showing the relevance of studying the English language and the way of transition to it said: "I instruct the Government to submit relevant proposals. On the issue of phased transition to trilingual education. The Kazakh language will retain its dominant position. Much attention will be paid to its further development. At the same time, today English is the language of new technologies, new industries, and a new economy. Currently, 90% of the information is created in the world in English. Every two years its volume is doubled. Without mastering English, Kazakhstan will not achieve national progress." [4].

To teach school discipline in Kazakh, Russian and English, the teachers of the school, along with the subject knowledge, must master these languages.

In this regard, educational programs are made up in the developmental directions of multilingualism. In this academic year, first year students of 5B011300- biology specialty will be study 50% - in Kazakh, 30% - in Russian and 20% - in English according to the curriculum of elective professional disciplines. The transition to the teaching of biological disciplines in the three languages will be gradual. The disciplines "Professionally-oriented Kazakh / Russian Language" and "Professionally-oriented Foreign Language", that are studied in the second year, are compiled taking into account the interdisciplinary connections of the disciplines of natural sciences and the discipline of the professional cycle. In addition, this program fully reflects the main provisions on which the concept of language training of students of a higher education institution is built.

Кіріспе. Педагогикалық білім бағытындағы бакалаврдың жалпы педагог ретінде қалыптасуы, оның педагогикалық білімі мен білігінің дамуы және білім беру үдерісіндегі әдістерді меңгеруі үшін жалпы мәдениеттік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру қажет. Бірақ педагог пән мұғалімі (мысалы, биология мұғалімі) болу үшін, тек оқу материалын білу жеткіліксіз. Педагог ең алдымен, арнайы пән бойынша кәсіби қызметіне қажет көлемде білім, білік, дағдысы, яғни оның пән саласының ерекшелігіне сәйкес арнайы құзыреттіліктері қалыптасқан болуы керек [5]. Себебі, маман дайындау сапасы оның заманауи әлемнің жылдам өзгеруі жағдайына бейімделу қабілетімен және тиімді кәсіби іс-әрекетімен яғни, кешенді кәсіби құзыреттіліктерді меңгеру деңгейімен анықталады. Сократ-Эразмус Еуропалық комиссиясының білім беру бағдарламасы аясында Деусто (Испания) және Горнинген (Нидерландия) университеттерінің жетекшілігімен жүргізілген TUNING жобасында құзыреттіліктің төмендегідей топтарын ажыратып көрсетті: жалпы, арнайы және мамандандырылған [6]. Жалпы құзыреттілік үшке бөлінеді: инструментальды, тұлғааралық және жүйелік. Соның ішінде, инструментальды құзыреттілікке жататыны – ана тілі мен шет тіліндегі коммуникативтілік қабілетін дамыту. Осы тұрғыда тұлғаның кәсіби коммуникативті құзыреттілігі барлық кәсіби құзыреттіліктердің стержені болып табылады. Көптілді білім беру нәтижесінде әртүрлі коммуникациялық жағдайда қарым-қатынасқа түсе алатын құзыретті көп тілді тұлға қалыптасады. Ол өз кезегінде әртүрлі халықаралық жобаларға, конференцияларға қатыса алады, дәрістер тыңдайды, басқа ұлт өкілдерімен өз мамандығы және ғылыми жұмыстары бойынша еркін тілдеседі, ғылыми баяндамалар жасайды, шет елдік серіктестерге іскерлік хаттар құрастырады.

Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемнің ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты

қажеттілік. Әр адамның рухани-адамгершілігін арттыру үшін, бүгінгі тез өзгеріп жатқан дүниеде өмір сүріп, еңбек ету үшін жан-жақты болу қажет. Осыған орай, бүгінгі таңда Қазақстанға ақпараттық-технологиялық, ғылыми, медициналық, оқу-әдістемелік т.б. салаларда жаңалықтарды, әлемдік ілгері тәжірибелерден хабары болып, бұл жаңалықтарды өзінің ана тілінде халқының игілігіне пайдаланып, халықаралық байланыстарды нығайтып, әлем аренасына шығу үшін көп тіл білетін мамандар қажет. Осы бағытта балабақшалар, мектептер, ЖОО-дары өз үлесін қосуда. Нарықтық экономика еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды қажет ететіні белгілі. Бұл оқу орындарының барлық салаларына жаңа талап, жаңа міндет, жаңа мақсаттар жүктейді. Осыған орай білім беру жүйесінде оқытушыларға қойылатын басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, бәсекеге қабілетті маман тәрбиелеу [7].

Көптілді білім беруді өзара байланысты және бір-біріне тәуелді әлем жағдайындайында жас ұрпақты дайындауда маңызды құрал деп қарастыруға болады [8].

Көптеген шет елдерде көптілділік қалыпты жағдай. Мысалы, Италияда техникалық мамандықтар үшін ағылшын тілін білу міндетті, ал Қытай мектептерінде бұл негізгі оқылатын тіл.

Интернет желісінде ең кең таралған тіл – ағылшын тілі. Ондағы ақпараттардың 57% ағылшын тілінде берілген.

Сонымен қатар, ғылым, медицина, техника, экономика, спорт, туризм, сауда және т.б. салаларда ағылшын тілі маңызды рөл атқарады. Қай елдің ғалымы болса да өз ашқан жаңалығы немесе қызықты зерттеу нәтижелерін ағылшын тілінде шығатын ғылыми басылымдарда жариялайды. Ағылшын тілі көптеген халықаралық ғылыми, техникалық, кәсіби конференциялардың, симпозиумдардың және семинарлардың жұмысшы тілі болып табылады [9].

Көптілді білім – көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой-өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлттаралық қатынас мәдениетін, толеранттылығын және планетарлық ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар көптілділікті меңгертуді жолға қою – бүгінгі таңда білім жүйесіндегі педагогикалық үдерістің негізгі бағыттарының бірі [10].

Зерттеу бөлімі. Бүгінгі күні ғылымның, техниканың, ақпараттық және инновациялық технологиялардың қарқынды дамуы кезеңінде болашақ мұғалімдерде қалыптастырылатын кәсіби құзыреттіліктерінің бірі ағылшын тілін меңгерту болып табылмақ.

Осыған байланысты, бідің университетімізде де білім беру жүйесі көптілділікті дамыту бағытында жүреді. Биылғы оқу жылында 1-курсқа қабылданған 5B011300-биология мамандықтарының студенттерінің оқу жұмыс жоспары бойынша элективті кәсіби пәндердің 50 %-ы қазақ, 30 %-ы ағылшын және 20 %-ы орыс тілдерінде жүргізілетін болады. Биология пәндерін үш тілді саясатта оқыту біртіндеп іске асырылады. Екінші курста өтілетін «Кәсіби қазақ/орыс тілі» және «Кәсіби бағытталған шет тілі» кәсіби жоғары білім берудің практикалық-бағдарланған сипаттағы және әлеуметтік-экономикалық жаратылыстану және кәсіби циклдардағы пәндермен пәнаралық байланыстары ескеріліп жазылған пән болып табылады. Ол биология саласындағы мамандықтар бойынша оқитын студенттердің шет тілін кәсіби деңгейде қолдана білу дағдыларын жетілдіруге және дамытуға бағытталған. Бұл екі пәндер міндетті компоненттерге жатады.

Биологиялық терминдерді, анықтамаларды және заңдылықтарды 2-ші курста орыс және ағылшын тілінде меңгеріп алғаннан кейін, оқу жоспарына сәйкес 3-курста элективті кәсіби пәндер орыс және ағылшын тілдерінде өтіледі.

Еліміздің жоғары оқу орындарына көптілді білім беруді енгізуде Білім беру және ғылым министрлігі тарапынан нақты қадамдар жасалып отыр. Болон үдерісінің басты шарттарының бірі – ол білім алушылардың ұтқырлығы болып табылады. Бұл мәселе де қазақ мемлекеттік

қыздар педагогикалық университетінде жақсы жолға қойылған. Ұтқырлық бағдарламасы бойынша университетіміздің студенттері мен магистранттары Силезия университетіне және Миссисипи (АҚШ) Валлей мемлекеттік университетінде білім ала алады. Жылдан-жылға өзінің ана тілмен қоса ағылшын тілін жетік меңгерген студенттер саны артып келеді.

Қазіргі Қазақстандық жоғары оқу орындарының үш тілді білім беру жағдайында кәсіби бағыттылықты дамытудың ерекшеліктеріне студенттердің білім алу траекторияларын өз беттерімен тиянақты жоспарлауы; бірыңғай халықаралық жоғары білікті еңбек нарығында бәсекелестік қабілетке дайындығын дамыту. Сондықтан, «Өзге тілдің бәрін біл, өз тілдіңді құрметте» демекші жас ұрпақтың қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін, өзге тілдерді оқып білуге деген қызығушылығы мен талпынысын арттыруымыз керек және де сол арқылы Отанға деген патриоттық сезімі жұдырықтай жүректерінде оттай лаулап тұратын тұлға тәрбиелеуді – басты міндетіміз деп білуіміз керек [11].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, бүгінгі күні біздің алдымызда тұрған міндеттердің бірі – өз ана тіліміз бен мәдениетімізді дамыта отырып, көп тілді тұлға қалыптастыру. Әртүрлі этникалық және конфессионалды топ өкілдері тұратын көптеген елдердің білім беру практикасында көптілділікті ендіру негізгі мәселенің бірі болып табылады. Көп тілді білу уақыт талабы, ол арқылы адамдар бір-бірімен түсініседі, яғни көптілді білім беру нәтижесінде әртүрлі ұлт, нәсіл, діни өкілдерімен бейбітшілікте және көп ұлтты, көп мәдениетті ортада белсенді өмір сүру қабілеті бар тұлға қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. [Jasone Cenoz](#) Defining Multilingualism. Volum 33 March 2013 , pp. 3-18
2. Angela Rogers. Multilingualism in education: the role of first language. Indonesian Journal of Applied Linguistics, Vol. 4 No. 1, July 2014, pp. 1-9.
3. Navin Kumar Singh; Shaoan Zhang; Parwez Besmel. Globalization and language policies of multilingual societies: some case studies of south east Asia. Rev. bras. linguist. apl. vol.12 no.2 Belo Horizonte Apr./June 2012.
4. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»
5. Кырбасова Э.А., Кеңесбаев С.М., Дюскалиева Г.У. Болашақ биолог мамандарының кәсіби құзыреттіліктерінің мазмұны мен құрылымы. ҚазМемҚызПУ профессор Қазна Аймағамбетқызы Аймағамбетованың 80 жылдығына арналған «Қазіргі мектепке дейінгі және бастауыш білім беру: теориясы, әдістемесі мен тәжірибесі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 6-шы секция: «Үздіксіз білім беру жағдайында педагогтардың кәсіби дамуы». Алматы, - 2017. 185–188 б.
6. TUNING Educational Structures in Europe Deusto P. 70-73
7. Абдиркенова А.К. Көптілділік – заман талабы. «Қазіргі әлемде көптілділік және мәдениет тоғысындағы білім беру» – Кросскультурное и полиязычное образование в современном мире: Халықаралық ғылыми-практикалық конф. материалдары– Қостанай, 2013 ж. – . 2013. 221-223 б.
8. Жаданова, К.Х. Культурологический аспект полиязычного образования // Наука и образование. – 2013. – № 2(69). – С. 33.
9. Шарипов К.О., Омирзакова К.К., Жакыпбекова С.С., Мухамадиева Е.О., Яхин Р.Ф. Полиязычное образование как фактор подготовки конкурентноспособных медицинских специалистов // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, №2 (50), 2016 ж. – 18-22 б.
10. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Орта мектепте оқыту процесінде көптілділікті дамыту мәселелері / Әдістемелік құрал. – Астана 2013.
11. Раманова Л.Б. Студенттерге көптілді білім беру жағдайында кәсіби құзыреттілігін дамыта оқыту ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, № 3(51), 2016 ж. – 79-82 б.

М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ ТӘРБИЕ

**Қыяқбаева Ұлбосын Қозыбаевна,
Айбергенова Салтанат Төлегенқызы,
Бекмағамбетова Роза Карпыковна,
Демеуова Ляззат Нұрмаханқызы,
Сержанқызы Жансая**
*АБАЙ атындағы Қаз ҰПУ
Алматы қаласы*

Түйіндеме: Ұлттық тәрбие - ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман тәрбиелеуде білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге - жерге, тілімізге, дінімізге, салт-дәстүрімізге деген құрмет жатыр. «Ұлттық тәрбие» атауын алғаш әдеби-педагогикалық оқулықтарға енгізген М. Жұмабаев болды. Мақалада ХХІ ғасырда жас ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттары мен педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыруға бай көкейкесті мәселелердің маңыздылығы мен қажеттілігінің қаншалықты құнды екенін алаш ардақтысы, ұлттық педагогикамыздың негізін қалаушылардың бірі М.Жұмабаев ата-бабамыздан бірге келе жатқан ұлттық рухани құндылықтарымызды «Педагогика» оқулығында қарастырған.

Ұлттық тәрбие Отанын сүйетін патриот, жоғары адамгершілік иесі, ұлттық рухы биік парасатты азамат тәрбиелеу үшін қажет. Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;
- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;
- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Түйінді сөздер: Жас ұрпақ, ұлттық тәрбие, ұлттық құндылық, ұлттық сана-сезім, тәлім-тәрбие, ұлттық сана-сезім, дін, тарих, мәдениет, өнер, салт-дәстүр, рухани-мәдени мұра, патриот.

M.ZHUMABAYEV PEDAGOGY AND NATIONAL EDUCATIONAL TEACHING

**Kiyahbaeva Ulbosyn Kozybayevna,
Aybergenova Saltanat Tulegenovna,
Bekmagambetova Roza Karpykovna,
Demeuova Lyazzat Nurmakhanovna,
Serzhanovna Zhansaya**
*KazNPU named after Abai
Almaty city*

Abstract: National education national identity part of the system of higher education in the upbringing of the future specialist. Overall, the "word" under - country, land, language, religion, traditions and customs of respect.

"National education" enter the name of the literary and pedagogical, included in the textbooks. M. Zhumabayev.

In the article the younger generation in the twenty-first century the education and formation of national consciousness of the importance of education and the need to improve and priorities in the pedagogical science that everyone knows how rich in valuable Alash topical issues, one of the founders of the national pedagogikasy M. Zhumabayev ancestors, which, together with the national spiritual values "Pedagogy" in the textbook under consideration.

A patriot loves his country, national education, high moral owner, the citizen, the education of national spirit, for a reasonable. If the main goal is the education of the younger generation the benefit of national and universal values, spiritual and cultural heritage of respecting the continuity of education.

For the education of national values, capable of leading to the global face level: students, the formation of national identity;

- in the minds of the younger generation of respect for the native people, love of country, instilling a sense of pride and national spirit.

- native language and religion , its history, culture, art, traditions, spiritually-cultural heritage project;

- the younger generation, compassion, confidence, as only the main, when you perform tasks such as the formation of the national namechild masters to reach the goal.

Keywords: The younger generation, national education, National values, national identity, education ,national identity, religion, history, culture, art, traditions, spiritual and cultural heritage, patriot.

Бүгінгі таңда ХХІ ғасырда жас ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру көкейкесті мәселелердің бірі болып отырғаны анық. Сондықтан келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» халыққа жолдауында былай деп жазылған: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн» [1].

Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;

- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;

- ана тілі мен дінін , оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін,

рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;

- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты

мақсатқа жетеміз.

Қазақ халқы бала тәрбиесіне өте көп көңіл бөлген. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі-әлемде теңдесі жоқ тәрбие. Баланың жастайынан ұлттық құндылықтарды дәріптеуінің, елімізді, жерімізді, дініміз бен тілімізді құрметтеуінің негізі осы ұлттық тәрбиенің негізінде жатыр. Ұлттық тәрбие Отанын сүйетін патриот, жоғары адамгершілік иесі, ұлттық рухы биік парасатты азамат тәрбиелеу үшін қажет. Оның маңыздылығы мен қажеттілігінің қаншалықты құнды екенін алаш ардақтысы, ұлттық педагогикамыздың негізін қалаушылардың бірі М.Жұмабаев: «Біз дәл қазір ұлттық мектептің берік негізін қалауымыз керек. Соңғы кездері біз соқыр еліктеу ауруына шалдыққанымызды ескеруіміз керек. Бұл дерт жаңа мектептің негіздерін құруда ғана емес, шаруашылық және саяси өмірдегі қайта құруда да байқалады. Біз қазақтың жанына жаңа бейне беруіміз керек. Қазақтың жанын басқа үлгіге қарай ауыстыру қорқыныш тудырады. Жаңа мектептің негізін қалай отырып, осы соқыр еліктеу жолына тағы да түсіп кетпегеніміз дұрыс

болар еді» - деп өзі өмір сүрген қоғамда ерекше назар аударған болатын [2]. Қазақ жастарының бойындағы қабілеттерін ел мүддесі үшін қолдана білуін, танымдық жаңашылдыққа бет алуын арман етті. Мағжан арман еткен жаңашылдық мен ұлттық тәрбие мәселелері бүгінгі күні өзекті сипатқа ие болып отыр. Мектеп тұрмақ, отбасылық тәрбиемізге де кіріп алған өзге жұрттың тәрбиесі ұрпағының келешегіне кесірін тигізетінін Мағжан күні бұрын болжап білді. Соқыр еліктеудің соңы сүріндірерін, опындырарын біліп, сақтанудың жолдарын қарастырған болатын.

Ұлттық тәрбие- ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман тәрбиелеуде білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге- жерге, тілімізге, дінімізге, салт-дәстүрімізге деген құрмет жатыр. «Ұлттық тәрбие» атауын алғаш әдеби-педагогикалық оқулықтарға енгізген М. Жұмабаев болды. «Педагогика» атты еңбегінде [3]: «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет ететін болғандықтан, әрбір тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі көрініп тұрады... Ұлттың тілінің кеми бастауы – ұлттың құри бастауы» - деп, ата-бабамыздан мирас рухани байлыққа үстірт қараудан ақын ұрпағын әбден сақтандырған [2]. Атақты Бонапарт: «Халық толық азат болу үшін ұлқыздары дана, басшысы құдай текті болуы керек» депті. Ұлттың кемелденуі - ұлынан, елдің көгермегі - ерінен екенін әсірелеп жеткізген. Азаматы парасатты болса, халықтың жұлдызы жанады, басшысы кемеңгер болса, бағы жанады. Елбасының «Табанды тұлғалар тәрбиелеу арқылы ғана ел тәуелсіздігін баянды етуге болады» деуі де осыдан. М.Жұмабаев ұлттық тәрбиенің мақсаты мен міндетін белгіледі [3]. Ұлттық тәрбие мақсаты - ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу, ал ұлттық тәрбие міндеті- ұлттық тәрбиенің дінгегі- ана тілі болып қалатынын негіздеу екендігіне айрықша тоқталады. Ана тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеуде жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастырудың жолдарын көрсетеді. Қазақ халқы арыстанның айбатын, жолбарыстың қайратын, қыран құстың қырағылығын дәріптеген. Жастар бойынан осындай ұлттық ерекшелікке тән қасиеттерді көрсем деген ақын болашақ жастарға сенім білдіреді. Ұлттық тәрбие барысында ұлттық сананы қалыптастыру ең маңызды шарттардың бірі. Бүгінгі күннің шешімін табуда кезек күттірмейтін мәселелердің бірі де жастардың ұлттық санасын оятып, жат діни ағымдарға кіріп кетпеуін, бұрыс жолға түспеуін қадағалау. Қазіргі таңда жаңартылған білім беру бағдарламасына дінімізді танытуға бағытталған жұмыстардың қолға алынуы көпшілікті қуантуда. Қазақстан білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – әлеуметтік-экономикалық өзгермелі жағдайларда жаңа үдерістерге бейімделуге қабілетті және ол жағдайларды жақсартуға игі ықпал ете алатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар – білімділік, рухани сауаттылық, жоғары интеллектуалдық, кәсіби сауаттылық. Осыған байланысты білім беру институттарының бала дамуындағы қоғамдық жауапкершілігі артып отыр. Жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуын, өзіндік көзқарасының қалыптасуы және ой-өрісінің кеңеюін қамтамасыз ету басты назарда тұрған мәселе.

Елбасы «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа жолдауында ұлттық тәрбие берудің маңыздылығы жайлы: «Ұлттық намыс –ұлы ұғым. Ұлттық намыс ұлттық рухтан тамырланатынын, ал ұлттық рухты сақтау үшін тәрбие ісін ұлттық мазмұнда дамыту керектігін»- деп, ел өміріндегі дерек-дәйектермен жеріне жеткізе дәлелдеді. «Ұлтты жаңа сапалы мазмұнда жаңғырту ұзаққа созылатынын, ол үшін үйренетін ұлттан енді үйрететін ұлтқа айналуға тиіс» [4] екендігімізді алға тартты. Бұл бағдарламалық құжатта жоғары және арнаулы оқу орындарының алдында заман талабына сай тың да жаңа міндеттер қойылып отыр. Оқыту үдерісіне заманауи әдістеме мен технологияны енгізуге, оқытушы-педагогикалық құрамның сапасын жақсартуға,біліктілікті растайтын тәуелсіз жүйені құруға, талапты шәкірттер үшін білімге қолжетімділік аясын кеңейтуге, тағы да басқа өзекті мәселелерге келіп саяды. Осы орайда, Елбасы тек білім беріп қана қоймай, алған білімдерін

әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге икемделу қажеттігін нақтылай түсті. Бұл білімгерлерге деген талапты күшейте түсу деген сөз. Мағжан ұлттық психологияны қалыптастыруды да көлемді түрде сөз етеді. Ол жан көріністерін «білу, яки ақыл, сезім яки көңіл, һәм қайрат» деп үшке бөліп қарастырады.

М.Жұмабаев өзінің қысқа өмірінде нағыз поэзия биігіне самғаған, оның асқар асуларынан өлшеусіз нәр алған біртуар, әмбебап зиялы қайраткер болды. Сонымен бірге оның тәлім-тәрбие ғылымының теориялық жағына төңкерістен кейін тұңғыш терең үнілушілердің бірі болуы Мағжан дарынының тағы бір қырын көрсетеді. Осы тұрғыдан, Мағжан 1922 жылы «Педагогика» атты ғылыми еңбек жазды. Кітабы жөнінде автор былай дейді: «Бұл кітап 2-3 жыл бұрын қысқа уақыттық мұғалімдер курсына оқытылған дәрістерден түзілген еді. Бұл күнге дейін басылып шығып, жарық көре алмады». Біз бұдан кітаптың басылуы оған оңай болмағанын, көпшілік талқысына түсіп, тәжірибелі мұғалімдердің сынынан өткен еңбек екенін байқаймыз. М.Жұмабаев тағы да былай дейді: «Тәрбие ғалымдарының пікірлерін таңдап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше қазақ жанына қабыстыруға тырыстым... Бізде бұрын пән тілі болмағандықтан, түрлі терминдерге таңдап тап басқанда қазақша сөз табу көп күшке тиді. Қалайда, курстарда оқыған мұғалімдердің жәрдемімен таза орысшадан қазақшаға айналдырылды. Ал енді жаһан тілі болып кеткен сөздерді қазақшаға аударам деп азаптануды тиіс таппадым». Автор өз еңбегін төрт аяғын тең басқан дүние демейді. Сөйтіп тұрса да, бұл еңбектің ғылыми әлемді елең еткізген керемет туынды екені хақ. Оқу құралының бірінші бөлімі педагогиканың жалпы мәселелеріне арналған. Оның пікірінше, тәрбие саласы төртке бөлінеді. Олар: дене, жан, ақыл тәрбиесі сұлулық пен әдеп құлық тәрбиесі. Автор олардың бір-бірімен табиғи тамырластығын тәптіштеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егер де ол ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын күштерді елемейтін мықты берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...», «...баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек заманына лайық қып шығару», – деу арқылы М.Жұмабаев тәрбие мақсатын келер күн талабымен ұштастырғысы келеді. Оның туған халқының тәлім-тәрбиелік бай мұрасын игеру жөніндегі бағыт-бағдары да құптарлық.

« Ұлт тәрбиесі,- деп жазды ол,- баяғыда сыналып келе жатқан тастақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» [3] . М.Жұмабаев халық тәрбиесін қастерлей отырып, оны да жұрт талқысынан өткізіп қабылдаудың қажеттігін ескертеді.« талай нашар, зиянды әдеттер әрбәр ұлт тәрбиесі ішінде толып жатыр», -дей келіп, автор тәрбиешінің педагогикалық шеберлігін ұштау мәселелеріне ден қояды. Мағжанның көшпелі қазақ тұрмысындағы тәлім-тәрбиеге байланысты көзқарасында ұлттық бояу ерекше байқалады. «Киіз үйдің зиянды жағы болғаны сияқты, – деп жазды ол, – пайдалы жағы да бар. Әңгіме сол киіз үйдің ішінде баланы ұстай білуде. Шын таза ауа сол киіз үйде болмағанда қайда болады? Тегінде жаратылыспен бауырласып, құшақтасқан, алдындағы малымен бірге жүріп, бірге өскен қазақ баласын аса нәзік қылып, үлбіретіп тәрбие қылмағаны дұрыс болар еді. ... қазақ баласының тәрбиесі қазақ тұрмысына қабысуы мақұл». Оның ойлары адамның табиғатпен кіндіктестігін ескере келіп, оқу-тәрбие жұмысының жаратылыспен астарластығын меңзейді. Табиғат-анадан алшақтап, оған немқұрайды салқындықпен сырт айналудың зардабын бүгінгі ұрпақ көріп отырғаны белгілі.

М.Жұмабаев: «Адамның әдемілікті сүю сезімін тереңдететін де осы есту сезімі», – дей келіп оларды дұрыс жетілдірудің жолдарын көрсетеді. Бұларды жетілдіруде ұлттық дәстүрге сүйене отырып жүргізуді, мәселен құлынның кісінеуін, қойдың маңырауын, түйенің боздауын ажырата білу арқылы тәрбиелеуді ұсынады. Біріншіден ұлттық тәрбие беруде халықтың бай ауыз әдебиетін оқытудың маңыздылығын түсіндірді. Мағжан қазақ әдебиетінің қалыптасуында ежелгі сақ, хұн, түрік,қыпшақ дәуірінен бастау алған ауыз әдебиетінің роліне ерекше ден қойған. Халқымыздың аса бағалы рухани байлығы деп бағалап, оны сақтауға ерекше мән

берген. Мағжан бала тәрбиесінде фольклорды пайдалануының бір себебі -халық ауыз әдебиетін халықтың санасын оятып, сол арқылы әлеуметтік орта мен қоғамдағы орын алып отырған келеңсіздікке қарсы күрестің құралы деп түсінді. Біздің халқымыздың бала тәрбиесіндегі ерекшелігі - ежелден қалыптасқан ауыз әдебиетінің түрі боп саналатын бесік жырында, ертегілерінде, мақал-мәтелдерінде, батырлар жырларында. Ол адам өміріндегі қиялдың (фантазияның) рөліне тоқтала келіп «Қиялы дамымаған адам мылқау адам... Қиял адам ойын дамытады... Ол үшін балаларға жастайынан қиял-ғажайып ертегілер айтқызып үйрету керек», - дейді. Оқушылардың танымдық-шығармашылық ойын дамыту оқу әрекетін белсендірумен тығыз байланысты. Ал белсенділіктің бастауы – қызығушылық, яғни мотивациялар жүйесі, қызығушылық өз қолымен істеген әрекеттен нәтиже алудан, өз еңбегінен ләззат алудан туындайды. «Бала еш уақытта іссіз отыра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыру керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді», - дейді. М.Жұмабаев қашан да тәрбие мақсатын келер күн талабымен ұштастырды. М.Жұмабаев халық тәрбиесін қастерлей отырып, оны да жұрт талқысынан өткізіп қабылдаудың қажеттігін ескертеді. «Талай нашар, зиянды әдеттер әрбір ұлт тәрбиесі ішінде толып жатыр», - дей келіп, автор тәрбиешінің педагогикалық шеберлігін ұштау мәселелеріне ден қояды. Қоғамға қалыпты бейімделген, қалыптасқан және әлеуметтік нормаларды игерген адам қоғамда тұлғалық дамуға, жүйелі өмір сүруге қол жеткізеді. Отбасында алған – тәрбие, білім беру мекемелерінде алған - білімі мен тәрбиесі және тағы басқа институттардан алған оң құндылықтар адамның өмір бойы дұрыс, салауатты өмір сүруінің кепілі болады. Адам баласының хайуанаттан басты ерекшелігі оның «өте әлсіз, аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды» дей келе, оған дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық һәм құлық тәрбиесін беру керектігін ескертті. Баланың дұрыс әлеуметтенуінде тәрбиешінің маңызды роль атқаратындығын осыдан бір ғасыр бұрын жан-жақты талдап берді. Автор олардың бір-бірімен табиғи тамырластығын тәптіштеп түсіндіре келіп, былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егер де ол ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын күштерді елемейтін мықты берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек заманына лайық қып шығару», - деу арқылы өмір салттарымызды жырға қосты. Жанталасқан заманда алыс пен жақын деген ұғым теңескен. Есігінді қағып тұрған ғаламмен табыспасаң, адамзаттан алыстайсың. Ұшқыр ғасыр жүйріктен тұлпарға, тұлпардан пыраққа айналмасаң шаң қаптырады.

Қорыта келгенде, ұлттық тәрбие дегеніміз- дені сау, ұлттық сана- сезімі оянған, рухы биік, мәдениеті жоғары, ар- ожданы мол, парасатты, еңбекқор, іскер, т.б. жағымды қасиеттері жеткілікті адамды тәрбиелеу. Тәлім- тәрбиенің негізіне адамгершілік, имандылық, ізгілік, елжандылық үрдістер, соларға негізделген айла- тәсілдер алынуға тиіс. Ұлттық тәрбие барысында ұлттық сананы қалыптастыру ең маңызды шарттардың бірі десек қателеспейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан - 2030». – Астана, 2005
2. Жұмабаев М. Үш томдық толық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдау. «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Егемен Қазақстан, 2014

ОТБАСЫ ЖӘНЕ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНІҢ БАЛА ДАМУЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

*Қыяқбаева Ұлбосын Қозыбаевна,
Бекбенбетова Қазына Асанқызы
Азимбаева Дариға Қуанқызы,
Каримова Разия Елеупанқызы
Алимбекова Анар Аймолданқызы
Абай атындағы Қаз ҰПУ
Алматы қаласы*

Түйіндеме: Еліміздің өркендеуі, дамуы, болашағы қазіргі жас ұрпағымыздың тәрбиелі, жан-жақты білімді болуына көп байланысты. Қай ғасырда болсын, тәрбие мәселелері назардан тыс қалып көрген емес. Бала тәрбиесі - мемлекеттің аса маңызды міндеттерінің бірі.

Отбасы тәрбиесінің негізгі мәні отбасындағы өзара ынтымақтастық пен түсіністік болып табылады. Балалар ата-анасының еңбектегі ісіне көңіл бөліп, оны түсінуге тырысады. Ата-аналар да балаларының күн сайынғы әрекеттерін қадағалап жағдайларын біліп отырады. Отбасының берік негізі міне, осы рухани мүдденің бірлігінде. Оның біртұтас ынтымақта болуы, береке бірлігі ең алдымен ата-ана мүддесінің мәні мен мағынасында, әке мен шешенің бір-біріне, балаларына, олардың достары мен жолдастарына деген қарым-қатынасына байланысты болады.

Әрбір ата-ана өз ұлы мен қызының әдепті, саналы, иманды да ибалы, Отанының білімді азаматы мен азаматшасы болып жетілуін қалайды. Ата-ана перзентінің жақсы азамат болып жетілуі үшін өз отбасында тәрбиелеудің нәзік жақтарының заңдылықтарын білуі қажет. Сыйластық, түсіністік, үлкен жауапкершілік сезімдері бар отбасы - бақытты отбасы. Бақытты отбасында ғана ата-ана және олардың өзара қарым-қатынасы мазмұнды, сенімді болады.

Бала тәрбиесінің алғашқы алтын қазығы - туған ұясы, өз отының басындағы тәрбиесі.

Түйінді сөздер: Отбасы, ата - ана, тәрбие, отбасы тәрбиесі, отбасында ата-ананың рөлі, ынтымақтастық, ұлт болашағы, берік отбасы, бақытты отбасы, адамгершілік қасиет.

THE ROLE OF FAMILY AND FAMILY EDUCATION IN CHILD DEVELOPMENT

*Kiyahbaeva Ulbosyn Kozybayevna
Bekbenbetova Kazyna Asanovna
Azimbayeva Dariga Kuanovna
Karimova Razia Eleupanovna
Alimbekova Anar Aymoldanovna
KazNPU named after Abai
Almaty city*

Abstract: The prosperity, development and prospects of our country are largely due to the fact that today's young generation is educated and versatile. In all ages, the issues of upbringing did not go unnoticed. Child rearing is one of the most important tasks of the state.

The main subject of family education is mutual understanding and understanding in the family. Children tend to understand and appreciate the work of their parents. Parents also know the circumstances of their children's daily activities. The strong foundation of this family is the unity of this spiritual interest. The unity of one's unity will depend first of all on the meaning and meaning of the parent's interests, the relationship between the father and the mother, their children, their friends and companions.

Every parent wants his son and daughter to be educated, intelligent, and educated, educated citizen and citizen of their homeland. Parents should be aware of the subtle aspects of their upbringing in their own family so that their child can be a good citizen. Family with a sense of tolerance, understanding, and sense of responsibility is a happy family. In a happy family, parents and their relationships are content, confident.

The first golden trump card for the upbringing of the child is the nesting nest, the education of his own fire.

Keywords: Family, parenting, upbringing, family education, parents' role in the family, cooperation, nation's future, strong family, happy family, moral qualities.

Еліміздің өркендеуі, дамуы, болашағы қазіргі жас ұрпағымыздың тәрбиелі, жан-жақты білімді болуына көп байланысты. Қай ғасырда болсын, тәрбие мәселелері назардан тыс қалып көрген емес. Бала тәрбиесі - мемлекеттің аса маңызды міндеттерінің бірі. Осы қағиданы нақты ұғынған елбасы Н.Ә.Назарбаевтың, «Ұлт болашағы білімді ұрпақ қолында» деп әрдайым айтқан сөзі дәлел [1]. Шын мәнінде бүгінгі жас - ертеңгі елдің мызғымас тірегі, келешек келбеті. Сол себепті олардың білімді, бәсекеге қабілетті, жан-жақты әлеуметтенуі ел дамуындағы аса маңызды фактор болып табылады. Сондықтан да кешеден бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатқан ұрпақ тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі. Жалпы бала тәрбиесі - берері де, сұрауы да, жемісі де мол тәрбие саласының ең өзектісі. Дана халқымыз «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болып өскенде оны түзете алмайсың» деп бекер айтпаған.

Қай халық болмасын үмітін ең алдымен өзінің ұрпағымен тікелей байланыстырады. Отбасы-адам баласының өсіп-өнер алтын ұясы. Адамның өміріндегі ең қуанышты қызық дәурені осы отбасында өтіп жатыр. Бала өмірінің алғашқы күнінен бастап ата-ана өздерінің негізгі борыштарын тәрбие жұмысын атқаруға кіріседі. Ата-аналардың балалары алдында олардың денсаулығының дұрыс жетіліп өсуін қамтамасыз ету, тәрбие беру, білім беру, үй болып аяққа тұрып ел қатарына қосылып кетуін қамтамасыз ету сияқты міндеттерін орындауы, ал балалары алдында ата-анасын қамқорлыққа алып, сүйеніш болуы секілді міндеттері ұштасып жатады. Бүгінгі таңдағы отбасы тәрбиесінде қоғам ата-аналар алдына үлкен жауапкершілікті жүктеп отыр. Бүгінгі тәрбие берудің негізгі міндеттерінің өзі «ең алдымен дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, ар-ожданы мол, мәдениетті, парасатты, еңбекқор, іскер, бойында басқа да ізгі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу» деп көрсетілген Қазақстан Республикасының тәлім-тәрбие тұжырымдамасында [2].

Отбасы тәрбиесінің негізгі мәні отбасындағы өзара ынтымақтастық пен түсіністік болып табылады. Балалар ата-анасының еңбектегі ісіне көңіл бөліп, оны түсінуге тырысады. Ата-аналар да балаларының күн сайынғы әрекеттерін қадағалап жағдайларын біліп отырады. Отбасының берік негізі міне, осы рухани мүдденің бірлігінде. Оның біртұтас ынтымақта болуы, береке бірлігі ең алдымен ата-ана мүддесінің мәні мен мағынасында, әке мен шешенің бір-біріне, балаларына, олардың достары мен жолдастарына деген қарым-қатынасына байланысты болады. Босағасы берік отбасында әрбір адам өзара қамқорлық пен татулыққа, үй іші жұмыстарын жұмыла кірісіп орындауға, жақсы мен жаман туралы пікірлерін ортаға салып ұштастыруға, қаражатты дұрыс бөліп тұтынуға, еңбекпен табылған ақша құнын бағалап, қадірлеуге үйренеді. Отбасындағы тіршіліктің дұрыс ұйымдастырылуы балалардың еңбекқор болуы, әр нәрсеге жоғары жауапкершілік сезіммен қарау, адамды құрметтеу сияқты адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Баланың адамдармен қарым-қатынас жасауы, қоғамға енуі отбасынан басталады. Сондай-ақ, отбасының баланың дамуы мен қалыптасуы процесіндегі рөлі де ерекше. Отбасында тұрмыстың белгілі жағдайлары жаслады, мәдени орта қалыптасады, сезімдік күйлер орнығады. Бала өскен сайын, оның тәрбиесі де күрделеніп, оған қойылатын талаптарда күшейе түседі. Ақыл-ойының дамуы, ұнамды мінез-құлық қалыптастыру ең негізгі міндетке айналады. Оның негізгісі мектепке дейінгі жаста қаланады. Бала жақсы адам болып өсуі үшін ол күн сайын отбасы мүшелері арасында ең

жарасымды, ең әділетті қарым-қатынастардың куәсі болуы керек. Анасы баласына әкесін өз әрекеттері арқылы қуантып, сыйлап құрметтеуді, оның жұмысын жеңілдетіп, оған қолқанат болып жүруін талап етіп түсіндіріп отырады. Отбасы шын мәнінде тату-тәтті, өзара түсіністікте болса, одан адамгершілік пен әділеттің көрінісі айқын сезіліп тұрады. Отбасының бірлігі мен ынтымақтастығы оның құрамындағы адамдардың бір-біріне деген қамқорлығынан, тіпті бірегей саяси көзқарасты ұстануын, соған орай ерлі-зайыптылық және ата-аналық сезімін терең түсіне білулерінен байқалады. Отбасының негізгі міндеті-баланы еңбек етуге, жарқын сезімдер мен мұраттарға тәрбиелеу және адамдар арасында өмір сүре білуге үйрету. Бұл қасиеттердің бәрі негізінен отбасы-ошақ қасында қалыптасып нығаяды. Мұнда әсіресе, отбасындағы ересек адамдар өздерінің жеке бастарының өнегесі арқылы жас балалардың бойында осындай сезімдерді қалыптастырады. Өз ата-анасын сыйлап, құрметтеп үйренген бала өзге ата-аналарды да құрметтей біледі, қашан да үлкендер алдында өзін дұрыс ұстап, құрмет пен қамқорлық таныта біледі.

Отбасының бала тәрбиесіндегі рөлі Чехтің ұлы педагогі Ян Амос Коменский еңбектерінің төрінен орын алған. Ол тәрбие негізі ретінде отбасын бөліп, қарастырып, оны білім беру жүйесінің алғашқы сатысы «Ана мектебі» деп көрсетеді [3]. Өйткені, бала адамгершіліктің негізгі түсіністіктерін отбасында алып, алғашқы адамдық қасиеттерін отбасында қалыптастырады.

Орыстың ұлы педагогі К.Д.Ушинский баланы дұрыс тәрбиелеу туралы былай деп жазады: «Адамның жеке қара басы біреудің жеке басының қалыптасуына және дамуына әсер ете алады, мінезді қалыптастыру үшін де мінезбен әсер ету керек» [4]. Бала тәрбиелеу оңай жұмыс емес, ол үлкен шеберлік пен шыдамдылықты талап етеді.

Қазақтың ұлы ақыны Абай да отбасындағы баланы тәрбиелеуде ата-аналар тарапынан жол берілетін кемшіліктерді ескерте отырып, отбасы тәрбиесін ұйымдастыруға кеңестер береді. Нақтырақ айтатын болсақ, Абай өзінің 10 қара сөзінде: «Әуелі баланды өзің алдайсың: әне, оны берем, міне, мұны берем деп, баста баланды алдағаныңа маз боласың. Соңынан балаң алдамшы болса, кімнен көресің?» деп балаларына теріс тәрбие беретін ата-аналарды сынаиды [5].

Қазақ ағартушысы С.Көбеев те отбасы тәрбиесі мәселелеріне аса үлкен мән берген. Ол өзінің «Баланы семьяда тәрбиелеу» деген еңбегінде ата-аналардың балалары алдындағы беделі отбасындағы тәрбие нәтижесі екендігін атап көрсетеді [6]. Ұзақ жылдар бойы отбасы тәрбиесі баланы тәрбиелеудің бірден-бір формасы болып келеді. Қазіргі қоғамда отбасы баланың шыр етіп дүниеге келген күнінен бастап өмірінің соңына дейін тәрбиелік ықпал ететін негізгі ошақ болып отыр. Әрине, әркім баласын жаман болсын демейді, оның тәрбиелі, білімді, әрі еңбек сүйгіш, жақсы адам болса, еліне, халқына пайдасын тигізетіндей бір маман иесі, үлкен қызмет иесі болса екен деп тілейді. Жақсы тілек пен ниеттің орындалуына мүмкіндік жасайтын ата-ананың өзі. Балаға дүниеге келісімен көп көңіл ауларып, «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дегендей оның өнегелі қасиеттерін отбасында қалыптастырған жөн.

«Адамның бір қызығы бала деген, баланы медресеге біл деп бердім, қызмет қылсын шен алсын деп бермедім деп», - Абай Құнанбайұлы айтқандай, адам ұрпағымен қымбат, адам баласының ең қызығы, бақыты, ұрпағының жалғасы [5].

«Балалы үй базар, баласыз үй мазар», - дегендей бала отбасы жалғастығы, ұрпағы. Ал тәрбие тал бесіктен емес құрсақтан басталады. Оның себебі болашақ ана баланы бесіктен емес, құрсақтан бастап тәрбиелеуі керек. Балаға деген мейірімі, сезімі, махаббаты ананың ыстық ықыласы мен тәрбиесінен берілетін құнды дүние. Бала тәрбиесі ата-ана тәрбиесімен ұштасып жатуы тиіс. Ата-ананың бала тәрбиелеудегі мақсаты - болашақта баланың жеке тұлға болып қалыптасуына, саналы ұрпақ болып өсуіне, дұрыс білім алып жетілуіне, өмірде өз орнын табуына көмек беру. Себебі, білім тәрбие арқылы беріледі. Тәрбие жоқ жерде білім де жоқ. Тәрбие қаншалықты тереңде болса білім де соншалықты тереңде. Болашақ білімді, дарынды, адмгершілігі мол ұрпақ үшін бұл өте маңызды. Отбасының бала тәрбиесінде алатын орны айрықша. Ал қазақ отбасының өзіндік ерекшеліктері бар.

1. Халықтық сипат алуы: көп балалы болуды қалауы, ауыл қариялары, көрші-қолан, тума-туыс, құрбы-құрдас және т.б. тәрбиеге баулуы;

2.Ізгіліктілігі: отбасындағы әрбір әрекет, қарым-қатынас, ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрлер;

3.Жеке-даралығы: ұл мен қыз бала тәрбиесі.

Осы аталған қасиеттер тұтас қамтылған жағдайда тұлғалық қасиеттер қалыптасып, кемелдікке жеткізеді.

Әрбір ата-ана өз ұлы мен қызының әдепті, саналы, иманды да ибалы, Отанының білімді азаматы мен азаматшасы болып жетілуін қалайды. Ата-ана перзентінің жақсы азамат болып жетілуі үшін өз отбасында тәрбиелеудің нәзік жақтарының заңдылықтарын білуі қажет. Сыйластық, түсіністік, үлкен жауапкершілік сезімдері бар отбасы - бақытты отбасы. Бақытты отбасында ғана ата-ана және олардың өзара қарым-қатынасы мазмұнды, сенімді болады.

Бала тәрбиесінің алғашқы алтын қазығы - туған ұясы, өз отының басындағы тәрбиесі. Қазақтың: «Баланың бас ұстазы - ата-ана», «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» - дегендей, тәй-тәй басып, есі кіріп, тілі шыға бастағаннан-ақ баланы байсалды, ұғымпаз, тілалғыш етіп баулыған дұрыс. Қай заманда болса да бала тәрбиесі - басты байлық, ал ең асыл дүние - оның тәрбиесі. Әрбір мемлекеттің болашағы оның төл мектебінде шыңдалады.

Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, яғни адамгершілік секілді құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікке тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші рөл атқарады.

Бүгінгі ұл - ертеңгі әке, ол әкеге қарап өседі. Бүгінгі қыз - ертеңгі ана, ол шешеге қарап өсіп, бой түзейді. Балаға білім,тәрбие беруде басты тұлға ұстаз болса, оны жалғастырушы, демеуші - ата-ана, қала берді қоғам. Баланы өмірге бейімдеуде мектеп, ұстаз және ата-ананың орны бөлек. Қоғамның алғашқы ұйтқысы отбасында бала үлкендермен араласады. Баланың қоғамдық әлеуметтік дамуы жанұяда өз орнын алуынан басталады. Жас шыбық иілгіш болса, жас адам да сондай, жақсыға да жаманға да бірдей бейімделгіш. Халқымызда «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер» немесе «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген нақыл сөздер тегін айтылмаған.

Ата-ана өзінің мінезі, дағдысы, сөзі, іс-әрекеті арқылы баласына үлгі көрсетеді. «Сіздер баланы тек сөйлеген кезде ғана, оған ақыл айтқанда немесе бұйрық берген кезде ғана тәрбиелейміз деп ойламаңыздар, - деп жазады белгілі педагог А.С. Макаренко, «Сіздер оны өмірлеріңіздің әрбір минутында, тіпті өздеріңіз үйлеріңізде жоқ уақыттың өзінде тәрбиелейсіздер, сіздер қалай киінесіздер, сіздер басқалармен қалай сөйлесесіздер немесе басқа адамдар туралы қалай қуанасыздар және ренжисіздер, сіздер достарыңызбен қандай қарым-қатынаста боласыздар, сіздер қалай күлесіздер, газет-журнал оқисыздар - осылардың бәрінің бала үшін маңызы бар» [7]. Бала әрқашанда ата-анадан мейірімділікті, сүйіспеншілікті, жүрек жылуын қажет етіп, ата-ананы өмірдің тірегі деп санайды. Дүниенің ең тамаша туындысы - тамаша тәрбие алып шыққан адам болып табылады. Адамның жеке басының алғашқы қалыптасуы отбасынан басталады. Оның ер жетіп өсуі, бойындағы алғашқы адамгершілік белгілері отбасында қалыптасады, сондықтан да туған үйдің жылуы - оның көкірегінде көп жылдар бойы сақталып, мәңгі есінде болады. Отбасы - бала тәрбиесінің ең алғашқы ұжымы. Баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі отбасының тигізетін әсері мол. Ал берекелі отбасының ата-анасы өзінің міндеті мен жауапкершілігін жақсы білуі тиіс:

1. Мәдениетті адам тәрбиелеуге және өз баласын таза өмір сүруге бейімдеуге міндетті;
2. Жүйелі білім алуына көмектесуге міндетті;
3. Ұдайы ата-аналар жиналысына қатысуға, оқытушымен кездесуге, баласының мектептегі өмірімен танысуға міндетті;
4. Баланың өміріне, денсаулығына зиян келтіретін темекі, арақ, т.б. улы заттарды қолданбауға, олардың балаға зиянды екенін түсіндіруге міндетті;
5. «Баланы жетіге келгенше тыйма, жетіден он төртке келгенше білім беріп қина, он төрттен кейін үлкен азамат деп сыйла» деген қағиданы берік сақтауға міндетті.

Отбасында ата-ана баланың жеке басын танып білуге де міндетті.

1. Бала туралы жалпы мағлұматтарды;
2. Оқуға қабілеті мен әрекетін;
3. Баланың еңбекке әрекеті мен бейімін;
4. Баланың арнайы қабілеті
5. Баланың тәртібін
6. Баланың темпераменті мен мінезіндегі ерекшеліктерін.

Сонда ғана бүгінгі оқушы мемлекетіміздің ертеңгі үлкен азаматы, кәсіп иесі. Сондықтан да бала тәрбиесіне асқан жауапкершілікпен қарап, жас ұрпақты назардан тыс қалдырмаған жөн. Оны жұмыс жүргізу формасы ретінде де көрсетуімізге болады.

Қорытындылай келе, белгілі жауынгер Б.Момышұлының «Жауынгерлік тәрбие әскери киімде емес, жөргекте жатыр» деген аталық сөздерінде үлкен мән жатқанын баса айтқымыз келеді. Отбасы – ана-ата – мектеп үштік ұғымы біріккенде сапалы білім мен саналы тәрбие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Ғасырлар тоғысында». –Астана, 2016
2. Қазақстан Республикасының тәлім-тәрбие тұжырымдамасы. –Астана, 2012
3. Коменский Я.А. «Ұлы дидактика». –Алматы, 2004
4. Ушинский К.Д. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. –Алматы 1990
5. Абай. Қара сөздері. –Алматы, 2015
6. Көбеев С. Баланы семьяда тәрбиелеу. –Алматы, 1992
7. Макаренко А.С. Ата-аналар кітабы. -Алматы, 1985

ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ «ШАШЫЛЫП ТҮСКЕН ТІРКЕСТЕРІ»

Әділбекова Л. М.

фил.ғ.к., профессор,

Көпесбаева М. Б.

I курс магистранты,

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

элек.почта: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада жазушы, драматург, аудармашы Асқар Сүлейменовтің шығармаларындағы қанатты сөздердің көркемдік ерекшеліктері, құрылымы мен ой қуаттылығы қарастырылады. Қанатты сөздердің, ең алдымен, әдеби жанр екендігін мойындай отырып, олардың ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен құрылымы жөнінен ұқсастығы болғанмен, қай жағынан да аясы кеңірек. Негізгі энциклопедиялық жинақтарда қанатты сөздерге, немесе, афоризмдерге апофегмаларды, максималарды, сентенцияларды жатқызамыз. Бұл сөздердің ортақ ерекшеліктеріне: ақиқатқа ұмтылған терең ойы, көлемінің қысқалығы, қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі, айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі, сыртқы көркемдігі, эстетикалық тартымдылығы жатады. Нақылдардан, мақалдардан қанатты сөздер түр пішінімен, шығу тегімен ажыратылады. Мақалада афоризмдердің эпиграммадан, парадокстан, эсседен өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Қанатты сөз авторларының басты мақсаты – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой, күрделі мәселені айта отырып, өз көзқарасы бойынша адамдарға ең дұрыс жолды жеткізгісі келуі. Қанатты сөздер көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туады және оны тұжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санауға болады. Яғни көлемді ойдың сығындысы, квинтэссенциясы. Ықшамдылық қанатты сөздің ең байыпты өзгешілігі әрі бұл ерекшеліктер оқушыға ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етеді. Ойдың аяқталғандығы қанатты сөздердің дербес тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Бейнелілік, кемелділік, ұшқыр ой, нақтылық — оқырманды өзіне тартатын қанатты сөздің қасиеті. Зерттеуде әдебиет теориясына афоризмдерді алғаш ғылыми түрде сипаттап, түсіндіріп, айналымға кіргізген, өз кезеңінде-ақ (XVIII ғасыр) қоғамның рухани емшісіне айналған испан философы, әдеби теоретик, мифологияның білгірі Бальтасар Грасианның «Қалта орақулы» еңбегіне сілтемелер жасалынады. Сонымен қатар, мақалада, теориялық тұжырымдардың анықтамасына, белгілі қазақ жазушыларының қанатты сөздері, олардың ішінде жазушы, драматург, аудармашы Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестері» негізге алынып отырады. Сөз, сөйлем, стиль, драма т.б. әдебиет терминдеріне өзіндік түсініктемелерін берген жазушының сан тақырыпты қозғайтын қанатты сөздері халық арасына кеңінен тап кеткен. «Сөйлемнің жазатын өмірі бар да, сөйлемнің өз өмірі бар. Жазарман сөйлемді тірі шөпті таптағандай таптайды. Сөйлемнің тән екені, оның сан тарау тамырлары, капилляр-тамыршалары бары ұмыт қалады. Абзацқа, тарауға, бүкіл кітапқа қызмет ететін сөйлемнің автономды өмір кешерін ұмытады. Шығарманың бір аты – ырғағы ыңқылдаған, бояуы кемпірқосақ боп көрінер, күміс ойы түпке тартар сөйлем ғана. Жазарман емес жазушы үшін қиынға түсері: сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірін жымын білдірмей өру. Сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірі бірікпегесін тірі тіркес тумайды. Өмірдің тамыр солқылы мен сөйлемнің тамыр солқылын лингвистикалық проза ғана қоса алады» сынды талғампаз суреткердің талғамды ойлары мақалада кеңінен пайдаланылды.

Түйін сөздер: Қазақ қанатты сөздері, драматург, Асқар Сүлейменов, көркемдік қуаты, жанр.

THE NATURE OF THE WINGED WORDS AND DIFFERENT UTTERANCES OF ASKAR SULEIMENOV

*Adilbekova L.M. - Candidate of Philology, Professor,
Kopesbaeva M.B. - Master of I course
(Republic of Kazakhstan, Almaty city)
Email: lazzat.m.adilbekova@gmail.com*

Summary: The article explores the artistic features, structure and power of winged words in the works of writer, playwright, translator Askar Suleimenov. It is clear that the structure of winged words as a genre of literature is similar to proverbs, but winged words are broader. In the main encyclopaedic collections winged words are relating to the apophages, maxima. Common features: short words, deep thoughts, accuracy, external beauty and aesthetic appeal. Winged words are divided from from proverbs by their origin. The article discusses features of aphorisms from the epigram, the paradox, the essay. The main goal of the winged words authors' is to explain to reader the deep meaning of the wise words by two words. Winged words arise from the synthesis of many data and consciousness and can be considered as conclusions, rules, regulations, conclusions. That is, an excerpt from a broad idea, a quintessence. The simplest difference is that the features of the winged word are so well remembered. The end of the idea indicates that winged words can exist independently. Virtuosity, perfection, energetic thought, realism are qualities of a winged word that attracts the reader. The article explores the scientific description of the Spanish philosopher and literary theorist and expert on mythology Baltasar Grasiyan's work called "Pocket Oracle" (XVII century) where aphorism theory was explored as genre of literature at the first time. In addition, the definition of theoretical conclusions in the article is based on Kazakh winged words of the authors, including the work of the novelist, playwright, translator Askar Suleimenov called "Disjointed expressions". Word, sentence, style, drama, etc. wounded words of the writer, who gave his explanations for the conditions of literature are widely explained to the public. "The phrase has a life of writing, and this phrase has its own life. The writor tries to strike with a phrase, as if he tramples on the grass. One of the explanations of the works is a rhythm and glimpse. The article widely uses the complex thoughts of a different writers. **Keywords:** Kazakh aphorisms, playwright, Askar Suleimenov, artistic power, genre.

Әлем әдебиеті бойынша қарастырғанның өзінде қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер қанатты сөздерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда [1]. Әйтсе де, қанатты сөздерді, ең алдымен, әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек. Қалай десек те, қанатты сөздердің ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен құрылымы жөнінен ұқсастығы болғанмен, қанатты сөздердің қай жағынан да аясы кеңірек. Негізгі энциклопедиялық жинақтарда қанатты сөздерге, немесе, афоризмдерге апофегмаларды, максималарды, сентенцияларды т.б. [2, 64] жатқызады. Егесі бар, авторы анық бұл сөздердің ортақ ерекшеліктеріне: ақиқатқа ұмтылған терең ойы, көлемінің қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі, қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі, айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі, ойының көркемдігі, сыртқы сұлу сымбаты, эстетикалық тартымдылығы жатады. Яғни, нақылдардан, мақалдардан қанатты сөздер түр пішінімен де, шығу тегімен ажыратылады. Айтар ойы толық аяқталғанған қанатты сөз эпиграммадан үлкен тематикалық тереңдігімен, парадокстан – ой ақиқатына жету күштарлығымен, эсседен – кішігірім көлемімен, лаконизмімен ерекшеленеді. Жоғарыда көрсетілген басты айқындауыштық құрамы – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой болса, ондағы басты мақсат - автордың күрделі мәселені айта отырып, оның көзқарасы бойынша адамдарға ең дұрыс жолды жеткізгісі келуі. Қанатты сөздер көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туады және оны тұжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санауға болады. Сонымен қатар, ықшамдылық – қанатты сөздің ең байыпты өзгешілігі әрі бұл ерекшеліктер оқушыға ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етеді. Ойдың аяқталғандығы – қанатты сөздердің дербес

тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Бейнелілік, кемелділік, ұшқыр ой, нақтылық — оқырманды өзіне тартатын қанатты сөздің қасиеті десек те болғандай.

Қанатты сөздердің стилистикасы туралы айтпас бұрын, алдымен композициялық ерекшеліктерін қарастыру керек. Қанатты сөздер негізінен екі бөлімнен тұрады: нақты ой және түйінделген тұжырым. Кейде бұл сыңарларды бөліп қарастыра алмайсың. Алайда, олар әрқашан көрініс тауып отырады. Тұжырымда, әдетте афоризмнің «сөлі» - бірінші бөлімге деген авторлық баға мазмұндалады. Қанатты сөздерге өзара жиі қарама-қайшылықта келетін екі аспекті тән. Мысал келтірсек, А.Сүлейменовтің [3] «Ай айнасын бұлт басса, жан айнасын шаң басқан», «Өтірікті кешіруге болады – тек ақтауға емес» сөздерін алып қарастырайық. Айды бұлт басқанынан жан айнасын шаң басқаны қауіптірек, өтірікті ақтауға болмайды кешіруге болса да. О.Уайльдтің: «Көңіл толмау – адамның да, ұлттың да алға жылжудағы (прогресс) алғашқы қадамы», - деген қанатты сөзін [4] алар болсақ, «көңіл толмау – әрекетке итермелейді» деп жеңіл түсіндіруге де болар еді. Қанатты сөздердегі қарама-қайшылықтар оларды парадокстерге айналдырмайды. Парадокстер жалпылай пікірге қарама-қарсы тұрады. Ал қанатты сөздердің қарама-қайшылығы олардың өз ішінде тұйықталады.

Қанатты сөздер әрқашан да қос аспектілі, бірақ олардағы қарама-қайшылықтар үнемі байқала бермейді. Мына қанатты сөздерді алып қарастырайық: «Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай», «Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай, қалғандары – қас жауы», «Кемталант мүмкіндігінше, шын талант қалағанынша жазады» [3] (Асқар Сүлейменовтен). Қанатты сөздердің композициялық-стилистикалық қасиеттерін осы тұрғыдан анықтай отырып, олардың көркемдік-стильдік ерекшеліктерін қарастыруға болады. Ойының дәлдігі мен тапқырлығы тұрғысынан, көркемдігі тұрғысынан, қанатты сөздерді шешендік тапқырлыққа жатқызу да орынды. Енді осы тұрғыдан, көлемділеу болса да белгілі бір ырғақты сақтаған Асқар Сүлейменов айтқан пікірлерге жол берейік. «Әр сөздің өз ұяты бар. Жақсы кітап – ұяттың антологиясы. Жақсы кітапта ұят сөз де ұяттың төкпей көрінеді», «Дін құрыса тіл сақтайды, тіл құрыса үн сақтайды, бәрі құрыса діл сақтайды (иәһуди-еврейлер мысалы). Дін, тіл, діл тізе қосқанда оны оқ қана жеңеді», «Ажал келмейді, ажалға барасың. Барған бетте аудиенция береді», «Радловтың: «қазақтар – шығыстың француздары» дегенін «француздар – еуропаның қазақтары» деп қисындауға болады», «Цивилизация сияқты мың сан үйірден тұратын ұлы ұғымның ішіндегі алмауыты – ойлана білу, оның мәдениеті. Бұл болмайынша ұлттық сананың ілгерілеуі қиын», «Елдің, жұрттың, ұлттың құруы, алдымен, интеллигенцияның иттігінен, сатымпаздығынан басталады».

Қанатты сөздің қасиеті туралы XVII ғасырда әдеби афоризмнің бірінші теоретигі Бальтасар Грасиан [5] өзінің ұшқыр ойлар туралы трактатында жазған болатын. «Шешендік тапқырлық» дегеніміз, Грасиан бойынша, бұл – ақылдың ұшқырлығы, өткір ойлау, ол өз ішіне логика мен эстетиканың қасиеттерін жинай отырып, олардан асып түседі. «Ұшқыр ойлау шеберлігі, - деп жазады ол – сананың бір актісі арқылы байланысқан екі немесе алыс түсініктерді үйлесімді салыстырған нәзік үндестіктен тұрады». Бұл анықтаманың дәлдігі қазір де айқын. Б.Грасианның трактатында, әсіресе ұшқыр ойдың әсемдігіне баса назар аударылады. Ол: «Ұшқыр ой топшылауға қарағанда бір ғана шындықты қанағат тұтпайды, әсемдікке ұмтылады», - деп жазады [6]. Ой мен оның мәніндегі әсемдікті өте маңызды қасиет деп санайды және әсемділікке түрлі көркемдік құралдарды қолдану жолы арқылы жетуге болады. «Трактаттар мен шешендік фигуралар – ұшқыр ойдың өзіндік әсемдігін құрайтын материал және негіз болып табылады. Сөз неғұрлым аз болса, оның мәні соғұрлым терең болады», - деп жазады ол. Б.Грасиан өз трактатында өткір ойларды беруде даналық пен әсемдіктен басқа дәлдік қасиетін атап көрсетеді, әрі қанатты сөздердің анықтамалық және парадокстік, антитезалық, градациялық, риторикалық сұрақ, эллипсис сияқты құралдарды қолданған кезде жеткен нәтижелеріне талдау жүргізеді. Сондықтан да, ұлы ойшыл ғалым өзінің трактаты арқылы көркем әдебиеттегі қанатты сөздердің теориялық негізін қалады. Әлемдік әдебиетте стилистикалық фигуралар мен троптар сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар арқылы қанатты сөздердің көркемдік қырын анықтаған ғалым өз тұжырымдарын «Қалталы оракул» сияқты маңдайалды шығармаларымен дәлелдеді. Зерттеушілер қанатты сөздердің көркемдеуіш

құралдарын бірнеше топқа бөліп қарастырады. Антитеза – әсерді күшейту үшін қарама-қайшы образдар мен түсініктерден құрау: «Сенімсіздік философтарға жарасқанмен, солдаттарға қауіпті» (Н.Грибачев). Параллелизм – екі ұшты ойды бір арнаға тоғыстырып, образ құрайтын құрал: «Жастық білгенде ғой, қарттық қолынан келгенде ғой» (А.Этьен). Хиазм – негізгі ұғымдарды білдіретін біркелкі екі сөз тіркесінің қарама-қарсы мәнде жұмсалуды: «Адамдардың санасы тұрмысын анықтамайды, керісінше, қоғамдық тұрмысы санасын анықтайды» (К.Маркс); «Тірілер өлгендерді оқыта алмайды, ал өлгендер тірілерге сабақ бола алады» (Шатобриан); «Күште шындық жоқ, шындықта күш бар» (В.Кубанев). Риторикалық сұрақ – белгілі бір сұраққа жауап алу үшін емес, қайта белгілі бір жауапты бекіту үшін қолданылады. Бұл қанатты сөздерге көтеріңкі леп береді: «Көшпенді, көшпенді, көшпенді – сонда Сауран, Саудакент, Созақ, Түркістан, Шымкент, Ташкент, Тараз, Алматыдағы біздің дәуірге дейін қазылған су жүйелері қайда қалады? Осы біз көрген дихандар, біздің көкпар тартып жүріп мираб болған, торлама қауынды құранды ердің алғы қасына ұрып жеген жеті аталарымыз қайда қалады? Арқа көшті екен деп тозып кетеміз бе?! Оратын жерін орған, егетін жеріне еккен, жайлайтын жерін жайлаған жұрт болмай ма? Бицивилизация дегенді естіп пе едіңіз?» (А.Сүлейменов) [7]. Градация – мағыналы ойдың мазмұнын күшейтетін (түсіретін) біркелкі сөздердің орналасуы: «Өмір – тән, өнер – жан, тән тұншыққанда – жан шыңғырады» (А.Сүлейменов). Анафора – бастапқы сөздердің қайталанып жұмсалуды. Бұл эмоциялық реңкті күшейту мақсатында қолданылады: «Мен жанбасам лапылдап, сен жанбасаң лапылдап, біз жанбасақ лапылдап, қараңғыны кім жояд?» (Назым Хикмет). «Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» (З.Қабдолов) [8].

Осындай әр түрлі стилистикалық фигуралардың қолданысы арқылы қанатты сөздердің мағыналық сипаты мен эмоциялық күші арттыруға болады. Сы ерекшеліктерге тоқтала отыра, қанатты сөздерді көркем әдебиеттің бір жанры ретінде есептеуге болады.

Қорыта айтатын болсақ, қанатты сөздердің тақырыбы адамзаттық, ғаламдық, адам өмірінің ең байыпты жақтары мен адами қоғамға, адамдарды мазалайтын басты мәселелерге бағытталған. Сол себептен де қанатты сөздеді топтастырған кітаптар ғасырлап өмір сүреді және оқырмандардың назарын өздеріне аударудан қалмайды. Қанатты сөздер — үздік ойшылдардың жалынды ойларынан құралған әдеби жанр дамуының үдерісінің көрсеткіші болып табылады. Қанатты сөз шешендік сөздің қаймағындай болып қашанда өмір сүрді, өмір сүруде және мәңгі өмір сүреді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок. Москва: Транзиткнига. - 2006. -1119 стр, 31-стр
- 2 Литературная энциклопедия терминов и понятий. Под ред. А.Н.Николкин. Москва:Интелвак.-2001.-1596 стр. 64
- 3 Сүлейменов А. Шашылып түскен тіркестер.-Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы.-Алматы:Қазығұрт.І-ІІ-ІІІ-ІV Т.-2006
- 4 Энциклопедия афоризмов7 Мысль в слове.Борхов Э.-Москва:издательство АСТ.-2001.- 711 стр
- 5 Грасиан Бальтасар Карманый оракул. Пер. Е. М. Лысенко. Москва, «Астрель: Полиграфиздат», 2012 (серия «Philosophy»)/
- 6 Оганисьян М.Ю. Творчество Бальтасара Грасиана в контексте барочной риторической традиции // Сервантесовские чтения. 1988. Л., с.224–228.
- 7 Бөпежанова Ә. Асқар Сүлейменов:Шашылып түскен тіркестер. Түркістан газеті. 16.05.2017. Ұлт тәуелсіз интернет басылымы. <http://ult.kz/post/askar-suleymenov-shashylyp-tusken-tirkester>
- 8 «Ана тілі» газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж., 6-бетте.

**ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНДЕГІ ҚУАТТЫ ОЙЛАР: А. СҮЛЕЙМЕНОВ,
З.ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ**

*Әділбекова Л. М.
фил.ғ.к., профессор,*

Көпесбаева М. Б.

1 курс магистранты,

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

элек.почта: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

Аңдатпа: Мақалада қай әдебиетте болмасын ақын-жазушылардың сирек қалам тартатын жанры — қанатты сөздер, яғни афоризмдердің көркемдік ерекшеліктері, құрылымы мен ой қуаттылығы туралы қарастырылады. Адамзат баласы жиырма бірінші ғасырға аттаған және де биік технология мен цифрлы дәуірге аяқ басқанына қарамастан, кітап ғасыры адами капиталды рухани жетілдірудің бірден бірі жолы ретінде өз құнын жойған жоқ. Сонымен бірге, әдеби жанрлар ішінде шағын көлемді көркем шығармалар мен бір қазан ойды бір қасық сөзбен жеткізуге қауһарлы, айтылуы көркем әрі ырғақты болып келетін сентенциялар, григерийлер, афоризмдер мен қанатты сөздер қашан да қырман сұранысына еге болып келеді. Мемлекет көлеміндегі мыңдаған баспаханалардан шығып жатқан түрлі саладағы әдеби, ғылыми, мәдени еңбектерге күніне толығып жататын ақпаратты басылымдарды қоссақ, интернет пен технология заманы саналатын ХХІ ғасырда оқырман назары әлі де кітапта екендігіне көз жеткізу қиын емес. Мақалада қазақ әдебиетіндегі тақырыптық жанрлық аясы күні бүгінге дейін арнайы қарастырылмаған, сонда да адамзат ақыл-ойының квинтэссенциялық көрсеткіші болып табылатын қанатты сөздер мәселесіне арналып отыр. Қанатты сөздердің ауқымы қанша кең болса, тарихы да сонша терең болып келеді. Қанатты сөздер - өз дәуірі тудырған замана таңбасын арқалайтындығын, оған қатысты барлық проблемаларды көтеретіндігін, кейде тарихи оқиғаларға нақты әсер ететіндігін ғылыми дәлелдеп шығуға болады. Ой иесі, сөз иесі адам туралы жанр болып табылатын қанатты сөздер әдебиеттің бір қарағанда көне түріне жатқанымен де, интеллектуалдық өнердің теңдессіз түрі ретінде бүгінгі қоғамда нағыз ғұмырлы жанрға жатады. Бүгінгідей ақпараттар ағымы айрықша ағылған заманда, афоризмдердің мәні артуда десек қателеспейміз.

Кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер афоризмдерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда. Әйтсе де, афоризм, ең алдымен әдеби жанр екендігін мойындауға тиістіміз.

Түйін сөздер: Қазақ афоризмдері, Асқар Сүлейменов, Зейнолла Қабдолов, көркемдік қуаты, тәуелсіздік, жанр.

**BASIC THOUGHTS IN KAZAKH APHORISMS: ON THE EXAMPLE OF WORKS BY
A.SULEYMENOV AND Z.KABDULOV**

Adilbekova L.M. - Candidate of Philology, Professor,

Kopesbaeva M.B. - Master of 1 course

(Republic of Kazakhstan, Almaty city)

Email: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

Summary: The article considers the artistic power and peculiarities of the aphorisms of Kazakh poets and writers, It is a rare and original genre of literature.

This article is about the aphorisms - the most popular genre among poet writers, i.e. about the beauty, deepness of words, construction and power of aphorisms. XXI century is the century of technologies and digital age, but despite this century of books is already vital for moral development. Also, short, understandable aphorisms, maxims that can describe the big and deep idea in two words

were always interesting for every reader. It is clear that in the era of digital technologies, developed means of communication and accessible internet, importance of thousand works of every genre: literary, cultural, scientific, classical and others printed by printing house has a big impact to the readers. In this article you can find a lot of theses on the means of development of aphorisms as genre in the literature. According to the analysis, aphorism as one of the genres of Kazakh literature was not fully explored to this day. Aim of this article is to give versatile information on establishment of the new genre in Kazakh literature, also advantages and specificity of aphorisms in Kazakh literature was fully explored. History of catchwords is as deep and large as their scope. It is easy to prove the fact that aphorisms reflect the history and vital problems of the time, when they were written. Aphorisms as genre play an important role in literature due to the fact that they are top of mind every time, despite they are ancient form of literature that didn't require relevance till our days. So we can say that in the time of huge data of information, role of aphorisms is increasing day by day.

Nowadays philosophers, linguists, litterateurs try to use aphorisms in their activities during exploration of this genre. We have to admit the fact that aphorism is firstly literary genre.

Keywords: Kazakh aphorisms, Askar Suleimenov, Zeynolla Kabdulov, artistic power, independence, genre.

Тәуелсіз мемлекетіміздің бай, кемел де көркем әдебиетінің бар екендігіне ешкім де шек келтірмейді. Республика көлеміндегі бұрыннан және жүздеген жана ашылған баспаханалардан шығып жатқан түрлі саладағы әдеби, ғылыми, мәдени еңбектерге күніне толығып жататын ақпаратты басылымдарды қоссақ, интернет пен технология заманы саналатын ХХІ ғасырда оқырман назары әлі де кітапта екендігіне көз жеткізу қиын емес. Осы бір ақ қағаз бетіне теріліп, сан мыңдаған тиражбен таралып жатқан ағымды жарияланымдарда тақырыбына, мазмұны мен құрылымына, яғни жанрына қарамастан кеңінен қолданылатын бір үрдіс бар. Ол қанатты сөздерді қолдану үрдісі. Сіз оны көркем әдебиеттен де, ғылыми жұмыстан да, әкімнің баяндамасынан да, басшының есебінен де, тіпті күнделікті оқитын газетіміздің бетінен де кездестіреміз.

Көп жылдар көлемінде «Ақшамның афоризмдерінде» үзбей шыққан ақын Кадыр Мырзалиевтің «Алмас жерде қалмас» [1] кітабынан алынған үзінділерді «Алматы Ақшамының кітапханасы» айдарымен қалың оқырман сүйсіне оқып отырды десек қателеспейміз. Әйтсе де, қолына қалам алғанның қолданысына еркін түсетін бұл сөздер қай жағынан болмасын, тақырыптық тұрғыдан да, жанрлық тұрғыдан да әдебиет ғылымында арнайы зерделенбеген. Сондықтан да мақала қазақ әдебиетіндегі тақырыптық жанрлық аясы күні бүгінге дейін арнайы қарастырылмаған, сонда да адамзат ақыл-ойының квинтэссенциялық көрсеткіші болып табылатын қанатты сөздер мәселесіне арналды.

Қанатты сөздердің ауқымы қанша кең болса, тарихы да сонша терең. Адамзат тарихында қанатты сөздер - өз дәуірі тудырған замана таңбасын арқалайтындығын, оған қатысты барлық проблемаларды көтеретіндігін, кейде тарихи оқиғаларға нақты әсер ететіндігін ғылыми дәлелдеп шығуға болады. Өмір туралы, оның негізгі тірегі «Homo sapiens» - ой иесі, сөз иесі адам туралы жанр болып табылатын қанатты сөздер әдебиеттің бір қарағанда көне түріне жатқанмен де, интеллектуалдық өнердің теңдессіз түрі ретінде бүгінгі қоғамда нағыз ғұмырлы жанрға жатады. Бүгінгідей ақпараттар ағымы айрықша ағылған заманда, қашанда «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» бере білетін «оймақтай ой» - афоризмдердің мәні артуда десек қателеспейміз.

Ағылшын, неміс, француз, орыс әдебиеттеріне сүйенсек, қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер афоризмдерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда. Әйтсе де, орыс филологтары тұжырымына сүйенсек, афоризм, ең алдымен әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек.

– Афоризмнің бірінші ерекшелігі - ақиқатқа ұмтылған терең ой.

– Афоризмнің екінші ерекшелігі - олардың қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі.

– Афоризмнің үшінші ерекшелігі - қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі.

– Афоризмнің төртінші ерекшелігі - айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі.

– Афоризмнің бесінші, әрі негізгі ерекшелігі - ойдың көркемдігі, адамзат ақыл ойының асыл қазынасының сыртқы сұлу сымбаты, эстетикалық тартымдылығы.

Афоризмдер туралы анықтамаларға бір мақала аясында шолу жасау мүмкін еместігін ескере отырып, 1998 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан «Әдебиеттану терминдер сөздігінің» [2] 206-бетінде берілген филология ғылымдарының докторы С. Негимов берген анықтаманы келтірейік. «Қанатты сөз жанрлық белгісі жағынан мақал-мәтелдерге өте ұқсас. Айырмашылығы, мақал-мәтелдердің авторы белгісіз, шыққан тегі белгісіз, халық шығармашылығына жатса, қанатты сөз авторы бар не нақты болмаған күнде аңыз күйінде ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен қанатты сөздің мол болуы сол тілдің сөз байлығын, тіл орамдылығын және ұлттық бейнелік ерекшеліктерін байқатады».

Бұл анықтамадан фольклор мен афоризмдер арасындағы ұқсастық нақты көрсетілген. Әйтсе де «ауызша болса да бүгінгі күнге жеткен» деген пікірдің себебін әдебиетіміздегі бұл жанрдың арнайы қарастырылмағандығына, афоризмдердің өміршең жанр ретінде күннен күнге толығып келе жатқандығының ғылыми түсініктемесі қазақ әдебиетінде әлі жасалмағандығынан деп білуіміз керек. Ауыз әдебиетіндегі мақал- мәтелдердің қысқалығына, ритмділігіне, мағыналығына қарап орыс ғылымының бір топ ғалымдары оларды афоризмдерден мүлдем ара жігін ажыратып қараса, екінші бір ғалымдар тобы, керісінше, мақал-мәтелдерді афоризмдермен бірге қарастыруды ұсынады. Ал әдебиеттің кейбір жанрлық түріне арналған сөздіктерде афоризмдерді тек тақырып аясына қатысты ғана алып, анықтама беруге тырысады. Мысалы А.Квятковскийдің «Поэтикалық сөздігін» [3] алайық.

«Афоризм (греч.) изречение, выражающее с предельной лаконичностью в отточенной форме какую-либо оригинальную мысль. Афористические строки нередки в стихах русских поэтов. Привычка свыше нам дана, Замена счастию она. (А. Пушкин); Поэтом можешь ты не быть, Но гражданином быть обязан. (Н. Некрасов); Мысль изреченная есть ложь. (Ф. Тютчев); Ненавижу всяческую мертвечину, Обожаю всяческую жизнь. (В. Маяковский); Чем продолжительный молчанье, Тем удивительнее речь. (Н. Ушаков). Афоризмами насыщена комедия А. Грибоедова «Горе от ума», например: «... Счастливые часов не наблюдают; Служить бы рад, прислуживаться тошно; Блажен, кто верует тепло ему на свете.»

Сонау Тонькөк, Күлтегін ескерткіштері мен көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, бертін келе жыраулар поэзиясы мен қазақ әдебиетінің XIX, XX ғасырлардағы мол мұрасында кездесетін қанатты сөздер қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың тамырының тереңдігін, ауқымының кеңдігін көрсетеді. Қазақ халқының қаһарман ұлы, жазушы Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері халық арасында кең тарағаны белгілі. Бұл туралы ізденушінің бірнеше мақалалары жарық көрді. Оқырман қауымға Құлмат Өмірәлиевтің «Абайдың афоризмі» (Алматы: Қазақстан баспасы, 1993, 124 б.) [4], Әбділхамит Нарымбетов дайындаған «Ғабит Мүсіреповтің күнделігі» (Алматы. Ана тілі баспасы. 1997, 288б.) [5], Әлия Бөпежанова дайындаған 1978-1992 жылдар арасындағы Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестері» (Сүлейменов А.Шығармаларының толық жинағы.-Алматы:Қазығұрт.-2006) [6] жинақтары кеңінен таныс. Бұл тұрғыда баспасөз бетінде осы жанрда жиі көрінген Қадыр Мырзалиев, Мұзафар Әлімбаев қаламынан туған қанатты сөздерді айту орынды.

Шығармаларының дүниетанымдық, интеллектуалдық қуаты күшті жазушы, драматург, аудармашы А.Сүлейменов қанатты сөздерінің философиялық астары да терең болып келеді. Бір ғана ұлы ақын Абайға қатысты ойларына тоқталу арқылы ғана жазушының сұңғыла ұғым тереңдігін байқауға болатындай.

–Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай.

–Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай. Қалғандары – қас жауы.

–Абайдың қазағынан қара үзіп кеткен қазақ жоқтың қасы.

–Талант – тұяқ, Абай – жол. Сол жолмен анау Жидебайға, мынау Қарауылға кемеңгер де келеді, кеше де келеді. Мұнда «үйренемін» деп, «үйретемін» деп келмеу керек... Мұнда тазарамын, арыламын деп келу керек. Елдің неге келгенін білмеймін. Мен өзім арыламын деп келдім.

Кезінде ұлттық «Ана тілі» [7] газеті сөз өнерінің жүйрігі Зейнолла Қабдоловтың біраз қанатты сөздерін келтіре отырып, редакция атынан оқырманнан ел арасына кең тараған басқа да ғалымның қанатты сөздерін білетіндердің хабарласуын сұрағандығы белгілі. Міне бұл үрдіс негізінен кемеліне келген әдебиеттерде қалыптасатын үрдіс. Келесі кезекте Қабдолов айтқан қанатты сөздерге тоқталайық:

–Әдебиет ардың ісі.

–Жазушы талант, тағдыр.

–Жазушы ұлттың ұяты, иманы, намысы.

–Жазушы өз дәуірінің ұлы, өз ғасырының үні.

–Махамбеттің әр сөзі құйылған құрыш, қорытылған қорғасын. Оны өңдеп жөндеймін деп жасытпақ керек.

–Махамбет пен Абайға редакция жүрмейді.

–Бүгінде Толстойды оқымай орысты, Бальзакты оқымай французды білдім деу қандай қиын болса, Әуезовті оқымай қазақты білдім деу сондай қиын.

–Жазушының ең жақсы шығармасы жазылмаған яки жазатын шығармасы.

–Жаза білу, жазғаныңды сыза білу шеберлік. Шеберліктен туатын шедевр осы әрекеттің астында жатыр.

–Ұлтсыздық имансыздық.

–Тамыры жоқ ағаш, тарихы жоқ халық болмайды.

–Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек.

–Талант деген қыран секілді қанатты нәрсе.

–Ұстаз болу өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау.

Кезінде баспасөз бетінде қазақ афоризмдерінің толығына сүбелі үлес қосқан Қадыр Мырзалиевтің жарияланған қанатты сөздеріне [8] алғысөз ретінде афоризмдер туралы ақтарыла айтқан мына бір өзіндік пікірі қанатты сөздің шығу табиғатынан оқушысын хабардар ететіндей: «Афоризм дегеніміз - белгілі бір күні басталып, белгілі бір күні біте қалатын шығарма емес. Ол ғұмыр бойы айтылып, ғұмыр бойы қағазға түсіп, өмірдің соңғы сәтіне шейін созыла беретін дүние. Афоризм қызық жанр. Ол негізінен, ауыз әдебиетіне жатады. Ауызша тарайды. Біреу айтады, біреу қағып әкетеді. Содан кейін қағазға түседі. Өкінішке орай, ауыздан шыққанның бәрі қағазға түсе бермейді. Қағазға түскеннің бәрі бірдей кітапқа кірмейді. Кіргеннің бәрі бірдей тарихта қалмайды. Олар да екшеледі... қанатты сөз болуға лайық, татымды тіркес менің аузымнан бірінші рет қашан шықты. Ол жағы маған беймәлім. Есімде жоқ. Адам өз сөзін өзі бағалай бермейді. Сөзді қадірлеу қасиеті кейін, біраз кейін келді».

Ойының тереңдігімен, құрылымының көркемдігімен ерекшеленетін қанатты сөздер қай әдебиеттің болмасын қаймағы болып табылады, әрі ол жеке жанр ретінде сындарлы зерттеуді қажет етеді. Ал түркі тілдерінің ішінде тереңдігімен де, кемелділігімен де топ бастайтын қазақ әдебиетіндегі құнарлы қанатты сөздер ғылыми саралау мен бағалаудан кейін өз кезегінде орнын тауып, қазақ әдебиеттану ғылымының деңгейін әлемдік биік белестерге көтеруге өз үлесін қосатыны анық.

Пайдаланған Әдебиеттер:

1. Мырзалиев Қ. Алмас жерде қалмас.-Алматы:
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы:Ана тілі. 1998. -384 б.
3. Квятковский А. Поэтический словарь. -Москва. Издательство «Советская энциклопедия», 1996. -376 б.
4. Өмірәлиев Құлмат . Абайдың афоризмі. Алматы: Қазақстан баспасы. -1993.- 124 б.
5. Нарымбетов Әбділхамит. Ғабит Мүсіреповтің күнделігі. –Алматы: Ана тілі баспасы. 1997, 288б.)
6. Сүлейменов А. Шашылып түскен тіркестер. - Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы.-Алматы:Қазығұрт.І-ІІ-ІІІ-ІV Т.-2006
7. «Ана тілі» газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж., 6-бетте.
8. «Егемен Қазақстан» газеті. 2005 жыл, 6 қаңтар, 4-бетте.

**GEOGRAPHICAL FEATURE OF TOURISTIC OBJECT
“ISSYK-KUL” (DESCRIPTION)**

Prof.Dr. FATİH YÜCEL

Turkey Republic, Nigde city, Ömer Halisdemir University

MAKHASHEVA Aigerim Sansyzbayeva

*Kyrgyz Republic. Bishkek city. Kyrgyzstan Interstate University. PhD doctoral student of the
“Tourism” specialization*

AIGUZHINA Saniya Uringaliyevna

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Geography department, senior lecturer

Түйіндеме

Бұл мақалада «Ыстықкөл» туристік нысанының географиялық ерекшелігіне сипаттама берілген. Ыстықкөл – Қырғыз жеріндегі тұйық көл. Солтүстік Тянь-Шаньдағы Күнгей Алатауы мен Теріскей Алатау аралығындағы тау жоталарында, теңіз деңгейінен 1608 метр биіктікте орналасқан. Ыстықкөл әлемдегі ең ірі тау көлдерінің бірі. Аталмыш мақалада Ыстықкөл туралы толықтай анықтама кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар, бұл мақалада көлдің тарихи атауы да атап өтіледі. Бұрынға кездерде көл атауы Цинчжи және Дацинчжи (қытайша «мөлдір» және «үлкен мөлдір»), Суйе көлі, Жехай, Яньхай болған. Бұл қытай тілінен аударғанда «Шу өзенінің көлі», «ыстық немесе жылы», «тұзды» деген мағынаны береді. Түркі және монғол тілінде «тұзды көл Тұзкөл немесе Тұзкөл-Нор». Қытай деректеріне сүйенетін болсақ, VII ғасырдың бастап жергілікті халық оны Ыстықкөл деп атаған. Көлдің қазіргі атауы туралы екі түрлі дерек бар, бұл туралы толығырақ осы мақалада түсіндіріледі. Геологиялық құрылымы жағынан алғанда Ыстықкөл тектоникалық көл болып саналады. Оның себептері кеңінен аталған мақаланың соңғы бөлігінде қарастырылады.

Тянь-Шань таулары аралығында орналасқан Ыстықкөл елдің ең басты рекреациялық байлығы болып есептеледі, оны "Тянь-Шаньның інжу-маржаны" деп атайды. Мұнда Қырғыз елінің көрікті демалыс-сауықтыру орындары орналасқан. Бұл туралы деректер де осы мақалада баяндалады.

Сонымен қатар, бұл мақалада тау халқының өмірі қарастырылған. Тауалды белдеуі мен орта таулы аудандардағы халық етті-сүтті бағыттағы ірі қара мал, биік тауларда қодас өсіреді. Бұл ірі қаралармен салыстырғанда жылқы малының саны 300 мыңға көп. Сондықтан, таулы аудандардағы шаруашылықтардағы жергілікті халықтың басты және сүйікті сусыны қымыз кеңінен дайындалады. Асыл тұқымды жылқылар өсіретін шаруашылықтар да Ыстықкөл жағалауында орналасқан.

Аталмыш мақалада Ыстықкөл көлінің географиялық орналасуына және геоморфологиялық құрылысының қалыптасу айырмашылығын талқылай келе, туристік нысанының шипалы аймақ екендігі атап көрсетілген. Сонымен қатар, Ыстықкөл көлінің аумағындағы қорықтар мен көркем жерлердің географиялық жағдайлары туралы қарастырылған.

Түйін сөздер: Тянь-Шань, Ыстықкөл, Шолпан-Ата, Ыстық-ата, Жетіөгіз, Алтын-Арашан, туризм, геология, тектоника, ландшафт, топоним, минералды бұлақ.

Аннотация

В данной статье рассматриваются географические особенности туристического объекта «Иссык-Куль». Иссык-Куль это закрытое озеро, расположенное на севере Тянь-Шаня между горными хребтами Кунгей Алатау и Терской Алатау на высоте 1608 метров над уровнем моря в Иссык-Кульских котлованах. Это одно из крупнейших горных озер в мире. В этой статье детальные описания данного озера широко раскрываются. Также описывается историческое происхождение названий озера. Ранее его называли Цинчжи и Датсинджи (с китайского

означает "прозрачное" и "очень прозрачное"), озеро Суе, Жексай, Яньсай, также переводили с китайского как "Озеро реки Чу", "горячее или теплое", "соль". Тузколь или Тузколь-Нор (от тюркского и монгольского "соленого озера"). По китайским данным, с VII века местные жители называют озеро Иссык - Куль. Настоящее название озера можно объяснить двумя разными значениями которое рассматривается во второй части этой работы. Из - за своей геологической структуры Иссык-Куль является тектоническим озером. Эти структуры детально преведены в этой статье.

Иссык-Куль расположен в горах Тянь - Шаня и считается важнейшим рекреационным ресурсом страны, его называют "жемчужиной Тянь-Шаня". Здесь расположены красивые места отдыха и развлечений Кыргызстана которое также рассматривается в данной статье.

Эта статья также включает информацию о жизни в горах Тянь-Шань. Горные жители в предгорьях и средних горных районах и в высоких горах держат крупных рогатых скот для мясных и молочных продуктов. Сравнительно численность лошадей составляет 300 тыс. В горных районах фермы производят любимый напиток местных жителей – кумыс (кобылье молоко). На берегу озера Иссык - Куль имеются фермы для разведения чистокровных лошадей.

В одной статье невозможно рассмотреть все географические особенности региона Тянь-Шаня. Поэтому мы попытались сжать все географические, топонимические характеристики озера Иссык-Куль, которое расположено на горной долине Тянь – Шаня.

Ключевые слова: Тянь-Шань, Иссык куль, Чолпан Ата, Иссык Ата, Алтын-Арашан, туризм, геология, тектоника, ландшафт, топоним, минеральный родник.

The success of the tourism industry is one of the fastest growing international trade services. Modern tourism is having annual paid holidays, which gives opportunity and right to a person to relax and spend his free time. It has become a factor of development of mutual understanding between people and nations. In this article we have decided to focus on geographical features of the tourist object "Issyk-Kul", which is located in Kyrgyzstan.

Land of Kyrgyz Republic is mainly mountainous location, where the highest point of the Tien Shan Mountain is the "Zhenis" (Victory) peak, which is 7439-meter. Intermountain valleys between Chu, Issyk-Kul, Talas, which are separated by mountain ranges are located mainly in the latitudinal direction.

Their geological and tectonic structure and the nature of the landscape are very complex. More than 95% of Kyrgyz part of the land is located at an altitude of 1000 m above sea level, and over 40% of its altitude of 3000 m. Mountain landscape and nature, form good nature conditions, which gives a strong impact on the development of the country's economy.

The mountainous terrain has very strong impact to the spreading of air temperature and moisture. In such cases, the structure of soils and vegetation will be very strong. Especially, where mountains are very high. Therefore, the natural conditions suitable for vacationers.

The majority of the annual and perennial plants in the South-Western Tien-Shan gray soils are bluegrass, elymus, knotgrass etc. In the Eastern Tien Shan grow joint – pine (euphedra), in some places saksaul grows and the rest of them tarragon and salt marshes. Semi dessert located in 1600-2100 m of the north - eastern part of Piedmont area 2200 m of the south slopes in the Tien Shan. In the gray soil grows – sagebrush – fescue - salt marsh range of the plant communities. There are in the red brown and brown soils grow different types of grains of the steppe vegetation between 1000 - 2000 meters and 2500 - 2600 meters in the northern slope of Western Tien Shan, also between 1800 - 3000 meters in the eastern southern slope of the Tien Shan. The forest does not format entire belt, meadows and steppes alternate in the northern part.

In the lower regions on the forest's gray soils grow wild fruit trees and deciduous trees. Nuts, fruit trees are spreaded in the South - Western Tien Shan. Coniferous forests of spruce, fir grow above 2000 meters. Subalpine and alpine meadows mainly cover 3000 - 3200 meters high northern slopes. Cold desert covers exterior of the Central Tien Shan. Glacial - nival zone begins on the 3600 - 3800

meters height. Rocky desert, semi - desert and dry steppe landscapes characteristically high height internal closed pits.

Issyk-Kul is a closed lake, which is located in the North Tien Shan between Kungey Alatau and Terskey Alatau mountain ridges at the 1608 meters an altitude above the sea level in the Issyk-Kul pits. It is one of the largest mountain lakes in the world. The total area is 6280 km², the volume 1738 km³ and the length - 182 km. Previously it was called Tsinchji and Datsinji (from Chinese means "transparent" and "very transparent"), Suye lake, Zhexay, Yanxay, also translated from Chinese as a "Lake of the river Chu", "hot or warm", "salt". Tuzkol or Tuzkol - Nor (from Turkic and Mongol "salt lake"). According to Chinese data, from VII century local people called the lake - Issyk- Kul. The present name of the lake can be explained by two different meanings. The first version is very famous version. It is in Turkic languages "ystyk, yssy, issyk" means "hot". Therefore, it does not freeze in winter. According to a second version, locals considered it as a sacred lake, therefore they did not fished, did not wash their clothes in this lake and even they did not swim, and this actions were forbidden. In this case, the main bases to these toponyms are ancient words "iduk" or "ytyk" (means "holy").

In both versions live truth and it has a right for it. The oldest name of the lake is Tianchi ("full"). This Chinese toponym has two thousand years history. This name shows that in the past from this lake flowed rivers such as Chu River. Mongol name of the river is Temurtu - Nor (correctly Temir Nur) then Temir (Iron). The name of the lake was caused by availability of the large amount of magnetite in the soil, and the locals had melted it to get iron.

Tien - Shan Mountains is located in the Issyk - Kul and it is considered as the country's most important recreational resources, it is called "the pearl of the Tien - Shan". There is located beautiful places of recreation and entertainment of the Kyrgyzstan.

The length of the coastal line is 597 km. More than 50 small rivers flow into the lake, their annual flow is 3 km³. The Largest are Zhyrgalan, Tup. Issyk - Kul array area is 21.9 thousand km². Coast badly sliced, deep bays are found in the Eastern and South - Eastern coast. The climate is temperate continental. Air temperature on the coast is 16 - 17 ° C in July and -2°C to 7°C in January. The amount of annual rainfall is 110 - 470 mm. The amount of evaporation from the surface of the lake is 700 mm. Strong wind speed is 30 - 40 m/s and it influence 3 - 4 meters height waves. The amplitude of the fluctuations is 10 - 50 cm. The surface water temperature is 2 to 3°C in January and 19 - 20°C in July - August. Water does not freeze in winter; only bays freeze in very cold seasons. Transparency - 12 m, salinity 5.8 ‰. There are different ranges of fishes especially herring, carp etc. Ship sails. Nature Reserve was organized in the lake area in 1958. The main port is Balykshi.

Issyk - Kul is tectonic lake because of its geological structure; depth of it is 702 meters. Because of the high volume of the water, Issyk-Kul does not freeze in the winter, and the name of the lake explains it itself. The lake including the surrounding lake Issyk -Kul enters into the territory of the reserve. In the lake there are more than 100 leisure, medical and health places on the shore of Lake Issyk - Kul. They use it not only salt to therapeutic healing; also they use it in the coastal therapeutic mud procedures. There are a lot of mineral springs in the pit of Issyk - Kul. In particular, Cholpon - Ata, Issyk - Ata, Zhetyogiz, Altyn - Arashan healing waters are very popular.

A cattle grows for meat and dairy products in the foothill belt and mid mountainous areas, yak in high mountains. Comparatively numbers of horses are 300 thousand. In mountain areas farms produce favorite drink of locals – kumis (horse milk). On the shore of the lake Issyk - Kul have farms for breeding thoroughbred horses [3].

It is impossible to consider all geographical features of the region Tien Shan in one article. Therefore, we tried to compact all geographical, toponymic characteristics of the lake Issyk-Kul, which is located on the mountain valley of the Tien – Shan.

References:

1. Мариковский, П. И. В горах Тянь-Шаня [Текст] / Мариковский П. И. - Алма-Ата : Казахстан, 1981. - 128 с.
2. Горбунов Алдар, доктор географических наук. Центральная Азия: в мире

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

географических имен [Мәтін]/ А.Горбунов. //Известия -2012. -31 октября (№206). -6-7 стр.

3. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы[Мәтін]: Т. 9/Бас ред. Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 720 бет.

4. Иманбеков, М. Компаративистика Ч.Ч. Валиханова в иссык-кульском и кульджинском дневниках [Текст] / М.Иманбеков // Евразийское сообщество: общество, политика, культура. - 2002. - №4. - С. 101-107

THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN CONDITIONS OF INTEGRATION INTO THE WORLD EDUCATIONAL SPACE

Aizhan Baimukhamedova

First Author and Corresponding Author. Assistant Professor, Dr. Aizhan Baimukhamedova, Senior Research Fellow, Eurasian Research Institute, Almaty, Kazakhstan

[E-mail: djanin50@mail.ru](mailto:djanin50@mail.ru)

Gulzada Baimukhamedova

Co-Author. Assistant Professor, Department of Economics and Management, Kostanay Social-Technical University by Z.Aldamzhar, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulzada48@mail.ru

Abstract

The article is devoted to problems of development of the education system of the Republic of Kazakhstan within the integration into the world educational space. It is noted that a key reference in the further development of the education system should be strict adherence to the political course of the President in the Strategy "Kazakhstan - 2050" to create a modern education system appropriate to the needs of economic and social modernization of the country. In 2010, Kazakhstan signed the Bologna Charter, the main objectives of which are promoting learning mobility and employability of citizens, the international competitiveness of higher education. As a result, the universities have implemented the Credit system of education that implements the principles of the Bologna process.

It is noted that the time has come for the likeness of the Bologna Declaration adoption of a Declaration of Turkic-speaking countries in the field of education, ensuring the integration of education systems of these countries. It is necessary to develop the principles of integration of education in the Turkic-speaking countries, aiming at their rapprochement in the field of language, history, literature, culture, art, sociology and religion and, ultimately, contributing to the creation of a unified educational space of these countries.

Keywords: educational space, integration, the Bologna Declaration, the world educational space, management, competitiveness, trilingualism, the Turkic-speaking countries.

1. Introduction

One of the components of successful development of the country is the level of education and science. Kazakhstan has introduced a new model of the national education system, which differs greatly from the former. In accordance with this model on the basis of the principle of continuity and succession, there are four levels of education: pre-school education and training, secondary, higher and postgraduate education, as stipulated in the International standard classification of education recommended by UNESCO.

For the purposes of integration of Kazakhstani education in the world educational space is accepted on introduction in the educational process of the trilingual – Kazakh, Russian and English. Introduction in the educational process of English language will create more favorable conditions for the implementation of academic mobility of students and, eventually, for the integration of Kazakhstan education in the world educational space.

An important role in the transition to trilingual will play the translation of the script of the Kazakh language from Cyrillic to Latin, i.e. the Latin alphabet. In the Republic, one of the most promising projects is the so-called Latin 2017, which involves the transfer of specific sounds of the Kazakh language by means of combinations of letters, without the use of diacritics, in order to avoid technical difficulties in communication

The main problems facing the education system at the present stage. For the solution of existing problems in the production of specialists required purposeful work on enhancement of the competence and motivation of teachers, improving the material-technical base of educational institutions, the extensive use of international experience, modern educational technologies and information resources to improve educational programs, implementation of control mechanisms enabling the institutions,

including the formation of spiritual and moral values, healthy lifestyles, citizenship and patriotism, responsibility and hard work of young people.

Education is one of the main socio-economic priorities affecting all spheres of public life, which largely determine the effectiveness of the country's economy, opportunities for integration processes and the strengthening of its positions in the world arena. In his message to the people of Kazakhstan on January 10, 2018, President N.A. Nazarbayev pointed to the need to accelerate the creation of its own advanced educational system, encompassing citizens of all ages, and corresponding to international educational standards [1].

In 2010, the Kazakhstani higher school with the aim of joining the international educational block supported integration into the Bologna Process (signed the Bologna Charter) whose main goals are to promote the mobility of citizens' training and employment and to raise the international competitiveness of higher education. In 2010, the Kazakhstani higher school with the aim of joining the international educational block supported integration into the Bologna Process (signed the Bologna Charter) whose main goals are to promote the mobility of citizens' training and employment and to raise the international competitiveness of higher education. As a result, the republic's higher education institutions introduced a credit training system that implements the principles of the Bologna process.

Conditions have been created for using the opportunities of the Bologna Protocol to select an individual educational design and to obtain additional career benefits in the domestic and international labor market, thereby increasing its accessibility and quality.

2. 3. Literature Review and Aims and Objectives of the Research

A key guideline in the further development of the education system should be a clear adherence to the political course of the President of the country within the framework of the "Kazakhstan-2050" Strategy for the creation of a modern education system that meets the needs of economic and social modernization of the country. This strategy identifies four main directions in the future work on the development of the Kazakhstani educational system [2]:

- raising the level of national preschool education;
- the primary development of the system of training in modern engineering and technical specialties;
- more active support of education by private business, non-governmental and charitable organizations;
- appropriate modernization of teaching methods themselves

World experience shows that education, science and innovative technologies based on them have always been the key to all economic and social successes, the foundation of the sustainable development of any state. In all developed countries, intellectual labor, knowledge, and information bring tremendous income and are therefore valued above all.

That is why the modern Kazakhstani society faces one of the most important tasks: to create a promising educational system capable of preparing the younger generation for life under the new conditions of a global civilization, namely, specialists, capable of thinking and working, high-class analysts, specialists in generating new ideas in all spheres of activity, in all branches of the national economy.

In our country, higher education has undergone major changes over the past 20 years. Practically it went into free swimming. The universities had to solve many problems that the state had previously been solving for them. Most of these problems required large cash injections, which led to a high degree of commercialization of education, starting from paid retake sessions, ending with extra budgetary training. Universities had to survive, and this required money. And a lot of money. And if financial revenues from the state decreased, then money could be taken from consumers - applicants.

And to attract entrants, it was necessary to make higher education more accessible. Which happened. Many universities preferred to focus on increasing the number of trainees, and only then - the quality of the knowledge provided.

It should be noted that the world educational space connects national educational systems of different types and levels and allows to single out modern

- striving for a democratic education system, accessibility of education for the entire population, continuity of levels, providing greater independence to educational institutions;
- Increase educational and organizational activities aimed at meeting the diverse interests and abilities of students;
- the growth of the market of educational services;
- the combination of centralization and autonomy in management;
- continuous updating of educational and research programs;
- a reference point for the education of "gifted" youth through the disclosure and development of her abilities.

Over the past 15-20 years, domestic higher education has achieved many positive results: transition to a three-level training of specialists, the introduction of credit technology, and the use of world experience in various teaching methods. Kazakhstani education has become more modern, focused on international standards.

In order to integrate the Kazakhstani education into the world educational space, an installation was adopted to introduce into the educational process trilingualism - Kazakh, Russian and English. From 2019, the transition to teaching in English the individual natural science disciplines in the 10th and 11th grades will be started.

As a result, all our graduates of secondary schools will have three languages at the level necessary for living and working in the country and abroad. A number of profiling disciplines will be studied in English at the universities of the republic. Undoubtedly, the introduction of the English language into the teaching process will create more favorable conditions for the academic mobility of students and, ultimately, for the integration of Kazakhstan's education in the world space.

An important role in the transition to trilingualism will be played by translating the Kazakh script from Cyrillic to Latin, i.e. in the Latin alphabet. Translation of the Kazakh language into Latin alphabet is a step towards integration into the global system of science and education, ensuring our spiritual unity. In the modern information and technological space, Latin is a global and pragmatic tool. [4]

The fact that the Latin alphabet became the most common form of writing is conditioned by historical conditions. The oldest discovered Latin inscriptions date from about the 7th century BC. In the process of romanization (i.e. the planting of Roman culture), Latin became the language of intercultural interaction among the peoples of the Roman Empire, and with its disintegration - the language of the literate population of medieval Europe. In the conditions of cultural bilingualism, when it became necessary to record in new European languages that existed only orally, the Latin alphabet was adapted for the graphics of these languages, including English, which currently occupies the first place among the world's languages.

It should be noted that the Turkish script was translated into the Latin alphabet in 1928 on the initiative of the Turkish ruler Atatürk. In our republic, one of the most promising projects is the so-called Latin script 2017, which involves the transmission of specific sounds of the Kazakh language with the help of letter combinations, without the use of diacritical marks, which will avoid technical difficulties in communication [3]. Currently, there are the following problems facing the education system of the Republic.

The inconsistency of educational norms, the existence of various organizational and legal forms of educational institutions make it difficult to effectively manage the education system. Modern universities operate in different forms, including: in the form of national (state-owned enterprises that have a special status), republican state-owned state enterprises and institutions, joint-stock companies with a share of the state and without, partnerships with limited liability, educational institutions, and many others. The variety of forms creates legal collisions with uniform regulatory legal acts in the sphere of education.

The acutest problem of higher education in Kazakhstan is the low quality of knowledge of students unconnected with the needs of the economy, and this threatens the situation in the Arab countries - a large number of "educated" but unemployed young people.

The quality of education is determined both by the level and scale of scientific research, and this largely depends on the graduation of teachers. Frankly speaking, it is far from sufficient.

The percentage of diligence, taking into account part-time workers, according to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, was 46.6% in 2015/2016, while the current norm of graduation was only 50% for regular PPPs, 60% for magistracy programs. And in the new draft qualification requirements degree percent is already 70%. It is natural that access to the international competitive educational space, accreditation in foreign accreditation agencies require a high quality of conducting classes by step-by-step teachers. Ensuring the qualification of teachers, their quality training requires special measures to meet the requirements. Therefore, it is necessary to develop ways to address this problem as soon as possible.

The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan is actively developing the concept of a new educational field, where, along with the requirements of the Bologna agreements, the priorities of the national education will be preserved. In this context, it is necessary to impart a new quality, social status to the system of higher education as a special sphere whose primary task is to train professionally mobile, competitive and competent specialists.

New approaches are focused primarily on the Kazakhstan labor market and, in fact, the normative documents - state standards of all specialties, curricula and standard programs aim the graduate of the university to adapt to the modern conditions of the professional environment that develops in different regions of Kazakhstan. Therefore, today Kazakhstan researchers are actively searching for new ways of organizing and developing the education system, the essence of which is to create conditions for students to acquire in the educational organizations "active knowledge", necessary in everyday life to solve the real problems of our time.

Ensuring the competitiveness of the entire system of higher education is the task not only of individual universities but also of the state. After all, education is the cornerstone of the whole system of national security. Who besides us needs qualified and competitive specialists in our country?

The state should solve global strategic problems in education in a comprehensive manner, on the basis of unified programs, regardless of the form of ownership of universities. Such problems include the provision of academic mobility, access to information resources, the promotion of strategic partnership programs with foreign universities, the creation of a high status of the educator, the involvement of young people in higher education institutions, the access of employees to privileged housing, the professional development of personnel, the creation of lifelong learning programs and business education.

I would like to emphasize that the Strategy "Kazakhstan - 2050" denotes the boundaries of the notion of "highly educated Kazakh nation", which it must become to match the image of a "developed competitive state" in the modern world. Before the national educational system, the task is no longer solely to achieve the full literacy of the entire population of the country. A new task in this sector is the emergence in the foreseeable future of a number of high-quality specialists in various scientific areas of priority for the state, comparable in level of training with their counterparts from the most developed countries of the world.

A perfection of the national system of higher education in the near future is carried out in accordance with the State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan [5]. This program is aimed at achieving a high level of quality of higher education, satisfying the needs of the labor market, the tasks of industrial and innovative development of the country and corresponding to the best world practices in the field of education. The ultimate goal of the State Education Program is to create conditions in which Kazakhstani universities can provide education at the level of world standards, and diplomas of leading universities and institutes will be recognized in the world.

Today, the management system of Kazakhstani higher educational institutions does not allow to realize potential opportunities in ensuring the rapid development of the country's economy due to a variety of objective and subjective reasons. And in order to solve the problems that have arisen in the issue of specialists, a purposeful work is needed to improve the competence and motivation of teachers' work, improve the material and technical base of educational institutions, make extensive use

of international experience, modern educational technologies and information resources, improve educational programs, introduce management tools that stimulate the work of institutions , including the formation of spiritual and moral values, skills of a healthy lifestyle nor, citizenship and patriotism, responsibility and hard work of young people.

We believe that it is time, in the likeness of the Bologna Declaration, to adopt the Declaration of the Turkic-speaking countries in the field of education, for example, the Istanbul Declaration or Antalya Declaration, which ensures the integration of the education systems of these countries. To develop the principles of the development of education in our countries, aimed at bringing our peoples closer in the sphere of language, history, literature, culture, art, sociology, religion and, ultimately, contributing to the creation of a unified educational space for these countries. The creation of a unified educational space of the Turkic-speaking countries will enforce the following conditions in the interests of those countries:

- adoption of unified educational standards for secondary, higher and postgraduate education;
- introduction of a unified credit transfer system in the higher education system, which will create favorable conditions for the academic mobility of students;
- realization of academic exchange of students and undergraduates between universities of these countries;
- convertibility of diplomas of higher and post-graduate education, which will ensure the exchange of teachers and specialists, free employment of specialists;
- conclusion of agreements on cooperation between universities from Turkic-speaking countries in order to implement programs of two-diploma education with joint training of specialists.

The creation of a unified educational space of the Turkic speaking countries will doubtless contribute to the political, economic, cultural and spiritual rapprochement of our peoples.

In conclusion, it should be noted that for our state, a comprehensively developed youth is a priority, which will later become at the helm and continue the baton, with the possibility of continuity of generations, strengthening of the state's positions in the international arena.

Ensure the competitiveness of a specialist, endowing him with such abilities as computer literacy, knowledge of foreign languages, cultural openness and professional competence. Achieving these goals will ensure favorable conditions for the integration of Kazakhstan's education system into the world educational space.

7. Conclusion

In conclusion, it should be noted that for our state, a comprehensively developed youth is a priority, which will later become at the helm and continue the baton, with the possibility of continuity of generations, strengthening of the state's positions in the international arena. That is why the strategy of the development of the education system is aimed at helping to educate a moral person, to foster the consciousness of a new generation of Kazakhstanis, who will stand up to the challenges of our time. Ensure the competitiveness of a specialist, endowing him with such abilities as computer literacy, knowledge of foreign languages, cultural openness.

References

1. The message of the President of the Republic of Kazakhstan. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 10, 2017
2. The message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": a new political course of the state held." December 14, 2012.
3. Kotlyarova T.Ya., Shtukina E.E. Transition of graphics of the Kazakh language into the Latin alphabet as one of the ways of Kazakhstan's integration into the world community. // Materials of the regional scientific and practical conference "Conceptual bases of" Ruhani jangiru "in the process of modernization of the economy and society". Kostanay, 2017.-C.248-249.
4. www.khabar.kz
5. The state program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019. March 11, 2016

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Медеуова Ф.Ж.

а.ш.ғ. канд., қауымд.проф.м.а.

Рахимова З.С.

пед.ғыл.магистр, аға оқытушы

Құрасбаева А.Ж.

пед.ғыл.магистр, оқытушы

Қойлыбаев Жасұлан

ж.ғ.м., оқытушы

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

электр.почта: medeuova.galiya@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада білім беру жүйесінің алдында қоғам дамуының қай кезінде болмасын үлкен міндеттер тұрғаны белгілі.

Өйткені білім беруді дамыту арқылы, мемелекттің өсіп өркендуіне жақсы жол ашылары сөссіз. Қазір қоғамның өзгеруіне байланысты білім беру әдістері де, білімнің көлемі де үнемі өзгеріп, дамып отырады. Жаңа педагогикалық технологияларға білім беруді ізгілендіру технологиясы, түсіндіре басқарып, озат оқу технологиясы, деңгейлеп саралап оқыту технология, міндетті нәтижелерге негізделген саралап оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы және дамыта оқыту технологиясы кіреді. Дамыта оқыту технологиясының басты міндетті оқушыларды өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдылық икемділіктерін дамыту.

Ізгілендіру технологиясының мақсаты баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту.

Озат оқыту технологиясы барлық балаларды табысты оқыту, сараптау, әр оқушыға берілетін тапсырманың қиыншылықтарын жеңу. Деңгейлеп саралап оқыту, оқушыға оқу деңгейін таңдауға ерік беру.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының ерекшелігі - баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологиясын шығаруға ұмтылу. Білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және өзін-өзі дамытып оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Жаңа технологиялар қызықты әрі сапалы жүргізудің жинақталғын тәсілі бола келіп, оқылатын пәндердің жете меңгерілуіне әсер етеді. Оқу жүйесіне тың тәсілдер жүйесінің тиімді технологиясының енуі - бүгінгі күннің талабы. Бұл жағдайда мұғалімнің алға қойған маңызды міндеттері орындалып, талабы таудай жеке тұлға қалыптасатыны сөссіз. Әр оқушының қабілетін танып білуге жаңашыл жұмыс, жаңашыл ізденіс оң нәтиже береді. Қойылған педагогикалық мақсатты нәтижеге дейін жеткізуге арналған "оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту" бағдарламасының оң нәтижесін беретін құрылымдық ерекшелігін оқытушыларымыз жақсы түсіндіреді, өз тәжірбиесіне жан-жақты енгізеді. Мұғалім білім беру үрдісінде сабақты құрамдас бөліктерге бөліп, оқушының пәнге деген қызығушылығын ояту, ойлау мен үйренуге бағытталған жаңа мағынаны тану, жаңа материалды ой-толғаныс кезеңінен өткізіп оқушы өзін-өзі бағалауға, салыстыруға, қорытынды жасауға үлкен мүмкіндік береді. Педагогикалық технологияның бұл түрінде баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру алға қойылады.

Заман талабына лайық қызмет ететін оқытушылар білім сапасын арттыру үшін жаңа педагогикалық технологиялады кеңінен пайдалану керек.

Кілттік сөздер: технология, диагностика, деңгейлеу, саралау, дамыту, озық, модульдеу, ізгілендіру, сын тұрғысынан, оқыту.

RAISE THE QUALITY OF KNOWLEDGE USING A NEW TECHNOLOGY

Medeuova G.Zh. – candidate of agricultural sciences, professor

Rakhimova Z.S. – master of ped, senior lecturer

Kurasbaeva A.Zh. – master of ped, lecturer

Koylybayev Zhasulan - Master of Natural Sciences, Lecturer

(The Republic of Kazakhstan, Almaty)

e-mail: medeuova.galiya@mail.ru

Annotation. In this article, it is clear that at any time, the educational system faces great challenges by the development of society. Because by the development of education, you will find a way to the prosperity of the nation. Nowadays, the educational methods and the amount of education are constantly changing and developing in connection with society change. New pedagogical technologies include technology of humanization of education, educate by explaining, advanced technology, analyzing and selecting technologies, analyzing and selecting technologies based on mandatory results, modular learning technology and advanced learning technology. Teaching the students to be self-motivated, the development of their cognitive abilities.

The purpose of the optimization technology is to create and develop the cognitive force of the child.

The advanced teaching technology is directed to educate, analyze, and overcome the obstacles by students. Teaching by analyzing and selecting gives to student the opportunity to choose the level of study.

At present, the peculiarity of pedagogical science is the aspiration for the development of new educational technologies aimed at the personal development of the child. It is impossible to be a competent, versatile specialist until you master the advanced training technologies on the area of knowledge. Learning new technology will help the teacher to organize the intellectual, professional, moral, spiritual, civic and self-motivated learning process effectively. New technologies are an exciting and high-quality way to keep track of the learning subjects. The introduction of effective technologies in the training system of the learning system is a requirement of nowadays. In this case, it's clear that all important purposes of teacher will be realized and as a result the individual with high potential will be formed. Innovative works, modern searches give a positive outcome to knowing each student's abilities. Our teachers are well aware of the structural peculiarities of the program "Developing the critical thinking by writing and reading" to deliver the targeted pedagogical goal. The teacher will be able to divide the lesson into the learning processes, to arouse the interest of the student's in the subject, to understand and to learn, to pass the new material through the stage of thought, and to give the student self-esteem, comparisons and conclusions. In this type of pedagogical technologies, the goal is to organize student's search and research activity.

Modern teaching technologies should be widely used by teachers who correspond to modern requirements to improve the quality of education.

Key words: technology, diagnostics, leveling, differentiation, development, advanced, modularization, humanization, critical thinking.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына сәйкес жеке адамның рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін ашу, адамгершілікпен салауатты өмір сүруге берік негізін қалыптастыру, жеке адамның шығармашылық және эстетикалық қабілетін дамыту, қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін оқып үйрену үшін жағдайлар жасау, рухани бай, азаматтың ары таза, ой-еңбегі сай, сегіз қырлы бір сырлы етіп тәрбиелеу қажет.

XXI ғасыр – білімділер ғасыры болмақ. Білімділерді аялап тербетер, баптап өсірер тәрбие керек, білім қрек. Еліміздің, қоғамының экономикалық, саяси-мәдени дамуына үлес қосатын, әлеуметтік цивилизацияға көтерілетін, парасатты, денсаулығы мықты азаматын тәрбиелеп шығару – ұстаздар қауымының басты міндеті.

Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуына бағытталған негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жақсартумен қатар, оқудың әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттыру қажеттігі көрсетілген.

Елдегі білім берудің дамуын сипаттай келе, Президент Қазақстан өмірдің барлық саласында, соның ішінде білім беру мен ғылымда да көптеген міндеттерді шешу мүмкін болатын дамудың жаңа кезеңіне шыққанын атап өтіп, «Жаңа формацияның педагогы қажет. Мұғалімдердің жаңа ұрпағы білім деңгейі жөнінен әрдайым саналып келгендей біршама емес, әлде қайда жоғары болуы тиіс – бұл уақыт талабы» деп, ұстаздар қауымына жауапты талап қойды [1].

Әр заманның өзіне тән экологиялық, саяси-әлеуметтік және идеологиялық ерекшеліктері болатыны айқын. Сол сияқты, бүгінгі күннің оқыту үдерісінде, ұрпақ тәрбиесінде де ерекшелік бар.

Жаһандану дәуірінде Қазақстанның білім беру саласын алдында болашақ ұрпақ тәрбиесін жақсарту үшін тың көзқарастар қажет. Халқымыз «Тауына қарай аңы, заманына қарай заңы» деп тауып айтқан.

Өскелең ұрпақты қоғам талаптары мен оның мақсат-міндеттеріне сай өмір сүруге бейімдей отырып, оқытып, тәрбиелеу – білім беру ұйымының басты міндеті. Қай заманда да білім беру ұйымы қоғамның әлеуметтік-экономикалық салаларындағы өзгерістерге икемделіп отырған. Жаңа кезеңге бет бұру оңай емес. Рухани жан дүниесі бай, халқын сүйген, ата-баба жерін қадірлейтін ұрпақ қана болашақ тірегі бола алады. Жан дүниесі ұлттық рухани мұрамен сусындап, сапалы білім алған саналы жас ұрпақты тәрбиелемей, ел мәдениеті көтерілмейді [2].

Сондықтан мұғалімның алға қойған маңызды міндеттерінің бірі – талабы таудай жеке тұлғаны іздеп табу, оны өсіру. Әр оқушының қабілетін танып-білім дамытып, жеке тұлға дәрежесіне жеткізу үшін, жаңашыл педагогикалық қызмет пен іс-әрекетке басымдық танытып, бейім болу керек.

Еліміздің қоғамдық өмірінің барлық саласында, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгіліктендіру оқу мазмұнын осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға ол ашты. Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда.

Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуды. Бұл педогогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Яғни, білім беру педогогикасы өзгеріп, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңа педогогикалық қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда. Атап айтқанда:

- білім мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылауымен баии түсуде;

- ақпараттың дәстүрлі әдістері – ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;

- баланың еке басын тәрбиелеуде, оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуде;

- мектеп, отбасы және қоршаған әлеуметтік ортаның бала тәрбиесіндегі бірлігіне кешенді ұмтылыс жасалуда;

- қоғамдық біліммен бара-бар педогогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән берілуде;

- әрбір педогогикалық ұжым кәсіби қауымдастыққа бет алуда.

Бұл ерекшеліктер баланың оқу қызметінің субъектісі ретінде өзін-өзі өзектілендіруге, өзін танытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын дамушы тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған. Жоғарыда аталып кеткеннің бәрі өзін-өзі танудың аспектілері. Мұндай жағдайда педогогикалық процестің маңызды құрамы, оқу ісіндегі субъектілер мұғалім мен оқушының тұлғалық бағытталған өзара әрекеті болып табылады. Жаңа білім педогогикасы бірінші орынға

баланың білімі, білік, дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуына айрықша маңыз бергендігі байқалып отыр.

Қазіргі уақытта педогогика ғылымының ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологиясын шығаруға ұмтылуы.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. АҚШ-та, Ұлыбританияда, Ресейде т.б. жүргізілген зерттеулерде оқытудың технологиялық тәсілінің тиімділігі дәлелденген.

Жаңа технологияның меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азамттық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Оқыту технологиясын жетілдірудің психологиялық-педогогикалық бағыттағы негізгі ойтұжырымдарын төмендегіше сипаттауға болады:

- есте сақтауға негізделген оқып білім алудан бұрынғы меңгергенді пайдалана отырып, ақыл-ой дамытатын оқуға көшу;
- білімнің статистикалық үлгісінен ақыл-ой әрекетінің динамикалық құрылым жүйесіне көшу;
- оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына өту.

Бір технологияның өзі әр түрлі атқарушылардың шеберлігіне байланысты жүзеге асырылуы мүмкін. Қазіргі кезде әдебиеттерден қазіргі заманғы білім берудің даму бағыты мен тенденцияларын қамтитын елуден астам педогогикалық технологиялар қолданылып жүргендігі мәлім. Жаңа технологиялар қызықты әрі сапалы жүргізудің жинақталған тәсілі бола келіп, оқытылатын пәндердің жете меңгерілуіне әсер етеді. Оқу жүйесіне тың тәсілдер жүйесінің, тиімді технологиясының енуі – бүгінгі күннің талабы.

Сабақ – ұстаздың көп ізденуінен, көп еңбек етуінен туатын педогогикалық шығарма. Ал осы «шығарманы» алдында отырған оқушыларға игертуде оңай шаруа емес. Ол үшін мұғалімнің біліктілігі, іскерлігі көптеген әдіс-тәсілдерді қолдана білуі, айтқанын оқушы жүрегіне жеткізе алатындай шешендігі, шебер ой-өрісі болуы керек.

Сабақ үстінде небір күрделі қиындықтар, оқыс әрекеттер кездеседі. Шебер ұстаз соның бәріне төтеп беріп, ешқандай жағдаятқа жол бермей, сабақ үдерісін түрлендіре білсе ғана нәтижеге жететіні сөзсіз.

Сондықтан оқушылардың сұраныстарын, қызығушылықтарын ескеріп, оқыту процесін әр бейінде, оқу материалын игерудің түрлі топтарына негіздеп құруымыз керек. Ол үшін мектепте мұғаліммен оқушы арасында дұрыс қарым-қатынас орнатылып, оқушының қаеттілігін анықтап, осы арқылы табысқа, нәтижеге жетуіміз керек. Осы бағытта мақсаттарды дұрыс қоя білсек, атқарылатын жұмыстарымыздың нәтижесі табыс критерийлері арқылы өлшеніп отырады.

Мұғалім үшін	Оқушы үшін	Мектеп үшін
<p>Білім беру деңгейі жаңа деңгейге шығарылады;</p> <p>Мұғалімдер оқыту тәжірибесін жетілдіреді;</p> <p>Деңгейлік жұмыстар ұйымдастырады;</p> <p>Өз пәнінің мазмұнын толығымен жеткізіп, қалыптастыра алады;</p> <p>Теориялық және тәжірибелік білімдердің біртұтастығы;</p> <p>Мұғалімдер сын тұрғысынан ойлаудың әдіс-тәсілін меңгереді, оқу үрдісіне тиімді пайдаланады;</p> <p>Шығармашылық әлеуеті өседі;</p> <p>Кәсіби-жеке тұлғалық құзіреттілігін жетілдіреді;</p>	<p>Сыни тұрғыдан ойлау қабілеті дамиды;</p> <p>Оқушылардың өздігінен ізденуіне мүмкіндік беріледі;</p> <p>Эксперименттік жұмыстар барысында өз деректерін жинауға, талдауға негізделген есептеулер мен қорытынды жасауға үйренеді;</p> <p>Өздігінен болжам жасайды;</p> <p>Өзін-өзі бағалау және өзара бағалау;</p> <p>Ойлаудың жоғары деңгейі қалыптасып, жоғары деңгейлі тапсырмаларды орындайды;</p> <p>Кәсіби жолын таңдай алуға үйренеді;</p>	<p>Білім беру мазмұны жаңарады;</p> <p>Болашаққа бағдарланады;</p> <p>Оқушылардың сапалық көрсеткіштері артады;</p> <p>Оқушылар түрлі сайыстарға тартылады;</p> <p>Жетістіктер пайызы артады;</p>

Қазіргі білім жүйесінде кеңінен қолданып үрген, оқушыларымыздың тәжірбиесіне еніп үлгерген технологиялардың кейбіреулердің ерекшелігін айқындай түссек артық болмас. Осындай технологиялардың бірі – Ж.Қараевтың деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы.

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы – оқушының туа біткен ақыл-ой қабілетінің жеке дамуы мен жан-жақтылығына негізделген білім беру жүйесі деңгейлеп оқыту – оқушыларға қойылатын талаптардың әртүрлілігі арқылы жүзеге асырылады. Бұл технологияларда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білімалуға белсенділігіне аса назар аударады.

Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін барынша пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасайды. Әр түрлі категориядағы балаларға бірдей зейін аударып, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді [3].

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясымен жұмыс жүргізгендегі оқушы мен мұғалім іс-әрекеті

Кезеңдер	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті
1. Дайындық кезең	Оқушылардың оқу материалын базалық, бағдарламалық, күрделенген деңгейлер бойынша меңгеруін анықтау.	
2. Диагностикалық кезең	Білімді меңгеру деңгейін анықтайтын тапсырмалар дайындау. Оқушылар білімін диагностикалау. Оқушылардан сауалнама алу, сынып жетекшісімен, ата-аналармен сұхбаттасу.	Оқушы өзінді таңдау жасайды.
3. Оқушыларды топтарға бөлу кезеңі	Топқа бөлуді ұйымдастыру, әр топ үшін оқу мазмұнын анықтау, нақты талаптар дайындау.	Топты оқушының таңдауы. Топтағы оқыту талаптарының жобасын талдауға қатысу.
4. Деңгейлеп оқыту жүзеге асылу кезеңі	Оқушылардың топтарға жұмысын ұйымдастыру.	Топта оқу іс-әрекетіне қатысу.
5. Білімді меңгеру нәтижелерін бағалау кезеңі	Атқарылан жұмыстар нәтиесі бойынша оқушыларды бағалау.	Өзара бағалау, бірін-бірі бағалау.

Бұл жағдайда мұғалімнің алға қойған маңызды міндеттері орындалып, талабы таудай жеке тұлға қалыптасуы сөзсіз екендігі байқалып та жүр.

Әр оқушының қабілетін танып-біліп, дамытып, адам дәреесіне жеткізу үшін, жаңашыл жұмыс, жаңашыл ізденіс оң нәтиже береді. Қойылған педогогикалық мақсатты нәтижеге дейін жеткізуге арналған «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының оң нәтиже беретін құрылымыдық ерекшелігін оқытушыларымыз жақсы түсінді, өз тәжірбиелеріне жан-жақты енгізіп те үлгерді. Бұл бағдарлама бойынша:

Сабақ үш құрамдас бөліктен тұратыны белгілі.

1. Оқу мақсаттарының қойылуы
2. Оны шешудің жолын бірлесе қарастыру
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Бұл үшеуі – дамыта оқытудың Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов жасаған жүйесінің негізгі компоненттері, бұл жағдайда оқушыларға ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу, талқылау мен жинақтау арқылы жүзеге асады. Ал, мұғалім – ұйымдастырушы, бағыттаушы. Шешімі табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушыға өз ойынан хабар беруге, пікір айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптары тыңдалады. Әрине, жауап үнемі дұрыс бола беруіде мүмкін емес. Бұндай жағдайда мұғалім оқушыға қолдау көрсетіп, сенім артып, қайта ойлануына мүмкіндік беруі – оқушы үшін үлкен демеу [4].

Дамыта оқыту жүйесінің тағы бір ерекшелігі – сынып оқушыларын жақсы-жаман деп бөлмей, олардың тең тұлға болып, дамуы үшін қолайлы жағдай жасауы тиіс. Әр оқушының өз қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуі ойластырылған. Сол арқылы ол өзін дамыта алады.

Мұғалім мен оқушының арасында жақсы қарым-қатынас туады. Ол үшін баланың жауабы мұқият тыңдалып, дұрыс мақталып, қатесін ептеп түзету керек. Сын тұрғысынан дамыта оқыту сынақ емес, ой өрісті шыңдау. Белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу. Ерекшелігін нақтылай түссек:

- Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту;
- Жаңа мағынаны тану;
- Ойтолғаныс кезеңдерінен түзіледі.

Қызығушылықты ояту кезеңі – үйрету үрдісі – бұрынғы білетін мен жаңа үйретілетін білімді ұштастыру. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, бұрын өзі білетін білімін жаңа ақпаратпен толтырады, кеңейте түседі. Ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіргендіргіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңде: топтау, түртіп алу, ойлану, жұпқа талқылау, болжау, әлемдік шеберлер, т.б. әдістер жинақталған. Негізгі мақсат – үйренушінің белсенділігін арттыру.

Ойлау мен үйренуге бағытталған бағдарламаның екінші кезеңі – **жаңа мағынаны тану**. Бұл кезеңге үйренуші жаңа ақпаратпен танысады. Тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Өз бетімен жұмыс жасап, белсенділігін көрсетеді. Тақырып бойынша жұмыс жасауға көмектесіп оқу стратегиялары бар.

Сабақтың **ойтолғаныс кезеңінің** басты артықшылығы – баланың өзін-өзі бағалауға, салыстыруға, қорытынды жасауға, өзін-өзі дамытуына үлкен мүмкіндік беруі.

Педагогикалық технологиялық бұл түрінде сын тұрғысынан дамыта оқытуда баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру алға қойылады. Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдары мен тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін түсінетіндей жағдайға ұйымдастырылуы керек. Содан барып, оның білім алуға ынта-ықыласы артып, әрекеттенеді.

Мұғалімнің жеке басының ерекшелігі, жан-жақтылығы, білімі сабағынан айқын көрініс табары анық. Мұны А.Сухомлинский: «Сабақ – мұғалімнің педагогикалық мәдениетінің айнасы», - деп көрегендікпен тұжырымдаған.

Оқыту мен қатар жүретін, әрі тығыз байланыстағы маңызды процесс бар. Ол – білік, яғни оқушылардың білімді жеңіл меңгеруін, соынмен қоса ол өз бетінше ала білуін қамтамасыз ететін оқу еңбегінің тәсілдері.

Сондықтан бұл процестердің біреуін екіншісінен маңыздырақ деп бөліп қарастыруға болмайды. Оқушының алатын білім қорын оқу білігін қалыптастыратын материал есебінде қабылдасақ, онда оқу кезінде қалыптасқан білікті осы қорды жаңа біліммен толықтыруға мүмкіндік жасайды деп айтуға болады [5].

Оқытушының іздене жүріп үйретенінін, өзіндік ой түйетінін, білімі мен білігін шығармашылыққа ұштастыратын ескерсек, білім сапасын арттыру үшін оқытушы өз тәжірбиесінде сабақты жаңаша ұйымдастырып, жаңа педтехнологияларды кеңінен түрлендіріп пайдалана беретіні сөзсіз.

Заман талабына лайық қызмет ететін оқытушылар білім сапасын арттыра түсу үшін пән мұғалімінің біліктілігі, қабілеті, шеберлігі болуы қажет.

Мұғалім нені білуі керек?

1. жаңа технология көмегімен шешілетін мәселелерді;
2. жаңа технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді;
3. жаңа технологияда мұғалім қолданылатын әдіс-тәсілдерді;
4. оқушылардың жұмыс әдісін;

Мұғалім не істей алуы керек?

1. Оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыру;
- дамыта оқыту бағытында;
 - модульдік курс үшін;

- әлеуметтендіру бағытында;

- ұжымдық жүйедегі оқыту;

Басқа да технологиялар үшін;

2. Күнгізбелік тақырыптық жоспарды сауатты құрастыру.

3. Әр сабақтың дидактикалық мақсатын нақты қойып, нәтижеге жету жолын жан-жақты жоспарлау.

4. Жаңа технология бойынша жүргізілетін әр түрлі типтегі сабақ жоспарларын жасау;

5. Оқушылардың өзіндік жұмыстар үшін таратпалы материалдарды дайындау.

6. Оқушылардың топтық жұмысы үшін берілетін тапсырмаларды дайындау.

7. Оқу жобаларының мазмұнын анықтау.

8. Оқу жобалары бойынша оқушаларға арналаған тапсырмаларды құрастыру.

9. Оқушалардың жаңа материалды меңгеруі бойынша өз бетінше орындайтын деңгейленген жаттығулар жүйесін жасау.

10. Тестілік бақылау тапсырмаларын дайындау.

Мұғалім қандай іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыруы қажет?

1. Жаңа технологияда пайдаланатын жекелеген әдістер мен тәсілдерді қолдану.

2. Әртүрлі типтегі сабақтар өткізу.

3. Өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктерін анықтау.

4. Жаңа технологияда қолданылатын оқу әдістерінің әдістерін оқушыларға үйрету.

5. Педагогикалық диагностикалық қарапайым әдістерін қолдана отырып, жаңа технологияны пайдалану тиімділігін бағалау.

Дидактикалық мақсаттың оң нәтижесін көру – бір күннің, бір мезеттің еншісінде емес. Талай айтылып жүргендей және айтыла беретіндей, ол – үздіксіз және тынымсыз еңбектің нәтижесі болмақ. Ол үшін, әрине, әр педагог өзінің кәсіби әрекетіне кәсіби сүйіспеншілікпен қарап, өз кәсібінің патриоты болуы керек.

Оқыту мен оқу үдерісін жетілдіруге бағытталған жаңа тәсілдердің жоғары нәтижесін көру үшін дамып келе жатқан білім беру ұйымдарымен тәжірбие алмаса отырып оқушылардың мүддесі үшін «Білім беру желілерімен» байланыстар құруымыз керек. Педагогикалық іс-әрекетімізді жаңаша қарастыруда Ұлттық жоспарды жүйелі және одан әді іске асыру арқылы білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігіне әрбір педагог өз үлесін қоса алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

2. М. М. Жанпейісова «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» Алматы, 2002 ж.

3. Ж. У. Кобдикова «Орта мектепте білім алуды технологиялардыру», Алматы, 2002 ж.

4. «Халық тәлімі» газеті, 2017 ж. №7

5. Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев Педагогика. Алматы, 1993

ХИМИЯ ПӘНІН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ КІРІКТІРЕ ОҚИТУ

Мырзахметова Н.О.

химия кафедрасының х.ғ.к., қау. профессор м.а.,

Қуанышева Ж.Қ.

педагогика ғылымдарының кандидаты, қау. профессор м.а.,

Арғынбаева З.М.

химия магистрі, аға оқытушы,

Кенжабаева М.Д.

химия кафедрасының 1-курс магистранты,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ. e-mail: mmyrzahmetova64@mail.ru,

Түйіндеме: Кіріктіріп оқыту әдісі жалпы барлық дидактика тәрізді, қазіргі кезде қиын кезеңнен өтуде. Жалпы орта білім берудің мақсаттары өзгерді, жаңа оқу жоспарлары және пәндерді кіріктіріп оқытудың жаңа тәсілдері әзірленуде. Ал білім беру мазмұнын жаңарту оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі емес әдістері мен түрлерін, сондай-ақ түрлі пәндерді кіріктіріп оқыту сабақтарын қолдануды талап етеді. Сол себепті де білім берудің жаңа технологиялары пайда болуда, олардың бірі – CLIL пәндік-т ілдік кіріктіріп оқыту технологиясы. CLIL технологиялары шет тілін басқа пәндерді оқытуда оқудың қажетті құрал ретінде қарастырады. Яғни тілді үйрену кез келген пән саласы арқылы жүргізіледі, демек CLIL шет тілі сабағы емес, шет тілінде өтетін пән сабағы. Сонымен бірге оқушылардың тілдік қарым-қатынастағы қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ана тілінде ойлануларына жағжай жасайды.

Кіріктіріп оқыту дегеніміз:–біріншіден, сабақта пәнаралық байланыстарды дамытуды және тереңдетуді, олардың ғылымаралық байланысының түпнұсқасы, яғни түрлі пәндерді оқытуды қиыстырудан, олардың өзара терең байланысуына өтуді қарастыру болып табылады;

– екіншіден, жекелеген пәндер бойынша білімді біріктіретін, ұштастыратын жүйе, осының негізінде балалардың әлемді тұтастықта қабылдау қалыптасады;– үшіншіден, оқушылардың ойлау қабілеттерін белсендендіруге, танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын, өз бетінше жұмыс істеуін дамытуға ықпал етеді, түрлі ғылым салаларына қатысты білімді қорытындылауға бағыттайды. Пәнаралық байланысты жұмыстың мақсаты, мазмұны, әдістері және тәсілдері бойынша пайдаланы кіріктіріп оқытудың негізі болып табылады. Кіріктіріп оқыту барысында идеялар мен ұстанымдардың ұқсастығы айқын байқалады, сонымен бірге алынған білімді түрлі салаларда пайдалану мүмкіндігі пайда болады. Сондай-ақ, кіріктіріп оқыту барысында екі немесе одан да көп пәнді қарастыру және әлемдегі құбылыстар мен нысандардың өзара тығыз байланысын көрнекі көрсету мүмкіндігі болады.

Кілт сөздер: кіріктіре оқыту, пәнаралық байланыс, дидактика, ағылшын тілі

Abstract: At the present stage of development of the theory and practice of teaching, the question of creating motives for schoolchildren's educational activity is rightly considered to be one of the central. The quality of training largely depends on how much it is motivated in the eyes of students. The problem of motivation is especially important in the absence of a natural need for communication. In the secondary school abroad, the integration of subjects in the natural science cycle, in particular chemistry, and the foreign language has been practiced very extensively in the last decade. A recently introduced concept related to the integration of a foreign language with other disciplines is the integrated teaching of language and content (subject matter) - Content and Language Integrated Learning (CLIL). The aim of the CLIL projects is to introduce the students to new fields of knowledge and concepts within the framework of already known subjects using a foreign language as a communication medium, which helps to avoid restrictions imposed by the use of the mother tongue exclusively in the educational process.

Intersubject communications serve as a way of revealing the current trends in the development of science in the content of teaching. The mathematical course of chemistry is getting stronger. Reliance on mathematical methods in chemistry programs makes it possible to quantify the regularities of chemical processes, to substantiate certain laws and theories logically. A great cognitive value is the construction of graphs reflecting, for example, the dependence of the percentage concentration of the solution on the mass of the dissolved substance in a given mass of the solution; the thermal effect of the reaction on the mass of the formed substance; the completeness of oxidation of the substance from the temperature conditions; the degree of dissociation of a substance from the concentration of its solution, and so on. Such graphs are important for the development and concretization of students' knowledge of the graphs and their properties. They express the quantitative dependencies of chemical processes in a visual and generalized form. At the same time, the mathematical and chemical knowledge and skills of students are generalized. Thanks to interdisciplinary connections, science appears before students not only as a system of knowledge, but also as a system of methods.

Keywords: integrated training, intersubject communication, didactics, English

Қазақстан – дүниежүзі халықтарына есігін айқара ашқан, әлемдегі елу озық елдің қатарына енуді мақсат еткен, стратегиясы айқын, зайырлы мемлекет болғандықтан, ондағы тіл саясатына айрықша мән беріліп отыр. Әсіресе, көп ұлтты, көп конфессиялы мемлекеттің бүкіл халқының басын біріктіру, олардың тілдік мүддесін бір арнаға тоғыстыру міндетінің жүктелуі уақыт талабы. Сондықтан мемлекеттің негізін құраушы аса маңызды үш фактордың бірі – тіл қолданысын кеңейтіп, позициясын нығайтуға үлес қосу – әрбір азаматтың борышы. Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы керек. Олар: Қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт - аралық қарым – қатынас тілі, Ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кіргізу тілі [1].

Қазіргі кезде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білімнің кеңістігіне енуге бағыт алуда. Сондықтан көптілді білім беру жүйесі дамудың кешенді бағдарламасында негізгі бағыттардың бірі болып отыр. Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі ең басты қажеттілігі. Қоғамның қазіргі кездегі әлеуметтік тапсырысы жаратылыстану – математикалық, химия – биологиялық пәндерді ағылшын тілінде оқытуды жүзеге асыру [2].

Химия пәнін ағылшын тілі пәнімен ақпараттандыру білім берудегі мақсат-міндеттерді орындауды интенсификациялауға мүмкіндік беріп отырған бірден – бір тиімді үрдіс. Осы ретте химия пәнін ағылшын тілі пәнімен ақпараттандыру негізінде кіріктіре оқыту тиімді:

Химия пәнінде қолданылатын негізгі терминдердің ағылшын тілінде аудармаларын үйрету, глоссариймен жұмыс істеу;

Ақпарат көздерін пайдалану, ондағы мәліметтерді ағылшын тілінде пайдалану;

Мазмұн сабақтастығын сақтай отырып ағылшын тілінің үндесуін қамтамасыз ету;

Қазіргі кезде мектептерінде химия пәндерін ағылшын тілінде оқыту қолға алынып отыр. Бұл бір жағынан қиын болғанымен, қажеттіліктен туындап отыр. Химия пәнін ағылшын тілінде оқытуды ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асыруға болады.

Химия пәнін ағылшын тілімен үндестіре оқыту және материалдарын, терминологиясын ағылшын тілінде оқыту оқушылардың сөздік қорын байытып, білім қолданысын кеңейтіп, жаңалық ашуға, әр түрлі бақылаулар жүргізуге құлшындырады және алған білімінің өмірге қажеттілігін қанағаттандырады сонымен қатар өз бетімен ізденуге жол ашып, танымдық, шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды [3].

Химия пәні мен ағылшын тілі пәнін байланыстыра оқыту үшін мысал ретінде қарастыру үшін « Д.И. Менделеев жасаған периодтық жүйесі мен заңына кіріспе. Химиялық элементтерді жіктеудің нәтижесінде периодтық заңның ашылуы» тақырыбын өту барысында төмендегідей тапсырмалар беруге болады:

1-Тапсырма. Қажетті сөздерді пайдалана отырып мәтінді толықтыр.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

/ жіктелуі, кестесі, жүйеге, қасиеттері, заңдылықтары, table, classification, law, system /

Химиялық элементтердің периодтық _____, химиялық элементтердің _____ - Д.И. Менделеев ашқан периодтық заңның кестелік бейнесі. Менделеев элементтерді периодтық _____ орналастырғанда олардың атом, салмақтарының өсуіне, сонымен қатар олардың химиялық _____ өзгеруіндегі периодты _____ сүйенеді.

The periodic _____ of chemical is the _____ of chemical elements; it is a table of Periodic _____ formulated by D.I. Mendeleev. Mendeleev organized the elements in periodic _____ on the basis of their atomic numbers, growing of their mass, and recurring chemical _____ according to the Periodic Law.

2-Тапсырма. Периодтық кестені пайдаланып, планеталарға байланысты химиялық элементтерді қазақша атаулары мен химиялық таңбаларын жазыңыз.

Ағылшынша атауы	Қазақша атауы	Химиялық таңбасы
Neptune		
Plutonium		
Uranium		

3-Тапсырма. Химиялық элементтердің атауларын сәйкестендіріңіз.

Ағылшын тілінде	Қазақ тілінде	Химиялық таңбасы
Oxygen	Мыс	Sn
Sulfur	Темір	Ag
Gold	Сутек	H
Iron	Күкірт	Fe
Tin	Күміс	S
Copper	Көміртегі	C

4-Тапсырма. Химиялық элемент таңбалары. Кестені толтыру.

Қазақша атауы	Ағылшынша атауы	Элементтің таңбасы	Химиялық элементтің оқылуы	Салыстырмалы атомдық массасы
Сутегі		H		
Оттегі			O	
Сынап				201
Алтын		Au		
Көміртек				12
Калий			Калий	
Мыс		Cu		
Темір				
Күміс			Аргентум	
Қорғасын				
Азот				14
Барий		Ba		
Йод				127
Мырыш			Цинк	
Хлор				
Фосфор		P		
Фтор				55
Марганец				
Кальций		Ca		40
Натрий			Натрий	
Бром				80
Кремний		Si		

5-Тапсырма. Ағылшын тілінде берілген мәтінді оқып шығып, түсінгенінді кестеде белгіле.

Oxygen is colorless, odorless, tasteless gaseous chemical element which appears in great abundance on Earth, trapped by the atmosphere. Many people are familiar with oxygen, because it is a vital component of the respiration process; without oxygen, most organisms will die within minutes. A number of forms of oxygen and oxygen compounds can be found in nature. Oxygen can also be isolated and sold in pure form for an assortment of uses, and was first isolated and identified in 1774. The atomic number of oxygen is eight and it is identified by an O symbol on the periodic table of elements.

Сөйлем шындық немесе жалған.	Ия	Жоқ
Мәтін оттегі элемент туралы.		
Оттегі түссіз, иіссіз және дәмсіз.		
Оттегі ақ түсті.		
Оттегі қышқыл дәмді.		
Оттегі химияның ең маңызсыз элементі.		
Оттегі жер бетіндегі көптеген тірі ағзалардың тыныс алуын қамтамасыз етеді.		
Тіршілік иесі оттегісіз де өмір сүре алады.		
Оттегінің атом саны 12.		
Оттегі периодтық кестеде О әрпімен белгіленеді.		
Жер бетінде өте көп мөлшерде оттегі болады.		
Тіршілік иесі оттегісіз өмір сүре алмайды.		
Оттегі бірінші рет 1774 анықталған.		

Қазақстанның болашағы жасөспірімдер мен жас ұрпақтар, біз оларға болашақта үлкен сенім артамыз. Олардың сол сенімді орындауы үшін оларға үлкен жол көрсетуіміз керек, сондықтан біз химия пәнін ағылшын тілінде байланыстыра оқыту арқылы сабақ барысында қосымша берілетін химиялық терминдер сөздігімен оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қорын қалыптастыруға және бәсекеге қабілетті болардай білімін толықтыруға өз көмегімізді тигізе аламыз [4,5].

Осылайша, химия пәнін ағылшын тілінде үндестіре отырып меңгерту оқушылардың қызығушылығын арттырып, кез келген әрекетке жауапкершілікпен, шығармашылықпен қарау деңгейіне жеткізеді. Сонымен қатар бір пәнді ғана меңгеріп қоймай басқа пәнді де меңгеруіне көмегін тигізбек. Нақтырақ айтсақ кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта терең зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымның қалыптасуына септігін тигізеді. Елімізде көптеген мектептерде пәндерді ағылшын тілінде оқыту жүзеге асырылуда. Осының барлығын негізге ала отырып химия пәнін ағылшын тілінде кіріктіре оқытудың маңызы да алар орны да зор.

Әдебиеттер тізімі

Н.Ә.Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан», 2007ж «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауы, 2017ж

Сабилов Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп,1999.- 112б.

Сипатова И.М. О реализации межпредметных связей химии с английским языком

// Химия в школе 2010, № 10

«Химия мектепте» журналы 2005ж-3. 25 бет

Зезелинский А.Л., Методика внеклассной работы по химии в школах с углубленным изучением иностранного языка. Автореф. Канд.пед.наук:13.00.02-М.:РГБ,2003

ХИМИЯНЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТА ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мырзахметова Н.О.

химия кафедрасының х.ғ.к., қау. профессор м.а.,

Қуанышева Ж.Қ.

педагогика ғылымдарының кандидаты, қау. профессор м.а.,

Аргынбаева З.М.

химия магистрі, аға оқытушы,

Кенжабаева М.Д.

химия кафедрасының 1-курс магистранты,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Алматы қ., e-mail: mmyrzakhmetova64@mail.ru

Түйіндеме: Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі – бұл түлектің әрекеттегі сапалық жеке қабілеттері. Ол түлектің келесі мүмкіндіктері мен біліктіліктерін қамтиды: жоғары кәсіби деңгейде өз бетімен ақпаратты іздеу, жинау, талдау, көрсету, тасымалдау, объектілер мен үрдістерді, соның ішінде өз жеке әрекеттерін және ұжымның жұмысын модельдеу және жобалау.

Сабақ өткізу барысында оқушыларға сапалы білім, саналы тәрбие беру үшін сабақ беру әдісінің тиімді түрлерін, озық технологияларды кеңінен пайдалану қажет. Оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру, өткенді бекіту, оларды тапқырлыққа баулып, зейінін, байқампаздығын, ойлау қабілетін дамыту, дүниетанымын кеңейту мақсатында пәнаралық байланыс қолдану арқылы білімнің жинақтаушы, қорытындылаушы және үйлестіруші қызметін атқаруға болады.

Пәнаралық байланыс – оқу жұмысының әдіс-тәсілдерін, ұйымдастыру формаларына қосымша талаптарды енгізу керектігін, қоршаған орта, табиғаттағы құбылыстарды бақылауда мұқият мән беруді, сонымен бірге оқытудың аналитикалық деңгейін көтеруді, себеп-салдарлы функциональдық байланыстарды орнатуда үлкен назар аударуды, оқыту, тәрбиелеу процесінде пәнаралық байланыстың тәсілдерін кеңейтуді талап етеді және де жалпы білім сапасын көтеруде алатын орны маңызды.

Қазіргі таңда пәнаралық байланыстың теориясы мен практикасы үздіксіз дамуда, пәнаралық байланыстың негізгі дидактикалық функциялары, сабақта оларды жүзеге асыру тәсілдері, сабақтың түрлері қарастырылған. Пәнаралық байланыс құрамындағы маңызды болып табылатын мазмұндық және шығармашылық негіздерін бөліп қарастыруға болады. Мазмұндық негізін жалпы ғылыми фактілер, түсініктер, заңдар және теориялар құрайды. Мысалы, жаратылыстану-ғылыми циклдегі пәндер үшін жалпы түсініктер болып материяның (зат және өріс) құрылымдық формалары, денелердің қасиеттерін сипаттайтын, құбылыстарды және бақылауларды сипаттайтын шамалар болып табылады. Ал, жалпы заңдарға масса, энергия, электр зарядының сақталу заңдары, химиялық реакциялардың жүру заңдары және т.б. жатады. Теорияларға химия, физика және биология ғылымдарында қолданылатын, тірі және тірі емес табиғаттың көптеген құбылыстарын түсіндіретін зат құрылысының молекула-кинетикалық теориясын, зат құрылысының электронды теориясын, квантты-өрісті теорияны және т.б. айтуға болады.

Мақалада химия сабақтарында пәнаралық байланыс негізінде құзыреттілікті қалыптастыру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: пәнаралық байланыс, интеграция, білім беру жүйесі, жаратылыстану пәндері

FORMATION OF THE COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH INTERSUBJECT COMMUNICATION IN THE TEACHING OF CHEMISTRY

Myrzakhmetova N.O., Kuanysheva Zh.K., Argynbaeva Z.M., Kenzhabaeva.M.D

Abstract: Intersubject competence is a system of knowledge, skills and skills, formed by an integrated knowledge of the substance, phenomena and processes. The interdisciplinary nature of chemical knowledge originates in the nature of the relationships "structure - properties - functions": the biological (physiological) functions of all biogenic elements are determined by their physicochemical properties, which in turn depend on the features of the structure of atoms, their place in the periodic system. I. Mendeleev. The means of formation of interdisciplinary competencies is integration, as an integration into a whole of disparate parts, a deep interpenetration, the merging in one material of generalized knowledge in one area or another. The integrated content of training provides more opportunities for the formation of intellectual, creative thinking through the creation of problem situations, the solution of intersubject problems. Interdisciplinary integration makes it possible to impart personal importance to one area of knowledge by satisfying the interests of students in other areas of knowledge. This is especially true in classes with a humanitarian direction of instruction. Working on the formation of interdisciplinary competence, it is necessary to use interdisciplinary connections in the teaching and educational process in the system. To do this, study textbooks on other subjects and additional literature. To create calendar - thematic and pourochnoe planning taking into account interdisciplinary relations.

The article examines ways of forming competence in chemistry lessons by means of knowledge integration.

Keywords: interdisciplinary communication, integration, the system of education, subjects of natural science.

Кез - келген елдің болашағы білім беру жүйесінің және зиялылар қауымының деңгейіне байланысты болғандықтан, Қазақстан халқына да әлемнің дамыған елдерімен тең дәрежеде білім беру қажеттігі күмән тудырмайды. Әлемдік білім беру жүйесі кеңістігіне еркін енуді көздейтін еліміз білім мазмұнын жаңарту мәселесімен ерекшеленеді және білім алушының бойында құзыреттілікті қалыптастыруды көздейді [1].

Ғылым мен техника дамуының интеграциясы және жаһанданудың ықпалы қоғамның барлық салаларынан, соның ішінде білім мен ғылымнан көрініс табуда. Жаһанданудың етек алуы, жаңа технологиялардың өрістеуі терең білімді мамандарды дайындауды талап етеді. Бәсекеге қабілетті, сапалы мамандар даярлауда оқытудың қазіргі заманға сәйкес технологияларын, оқытудағы интерактивті әдіс-тәсілдерін, пәнаралықты кеңінен пайдалану қажеттілігін тудырып отыр [2].

Пәнаралық байланыс - бұл біздің заманымыздың сипатты көріністерінің және оқытудың қазіргі кезеңдегі ең көп қолданылатын үрдістерінің бірі, білімнің әлеуметтік және саяси интеграциясы. Көпжақтылы ұғымда пәнаралықтың бірпәнділіктен айырмашылығы оның әртүрлі пәндер, білім салалары арасында өзара әрекет етуі түрінде түсіндіріледі. Пәнаралық байланыстың дамуы білімді белгілі бір ғылым салаларынан екінші ғылым салаларына жеткізуден көрінеді.

Пәнаралық байланыстар пәндерге ортақ фактілер, түсініктер, идеялар, іскерліктер мен дағдыларға орай қалыптастырылуы қажет. Пәнаралық байланысты әмбебаптық сипатта қарастырсақ, олардың қызметі мен ықпалы барлық пәндерге жалпы, ортақ болып келеді. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асырмайынша дүние танымдық көзқарастың бір тұтастығын сақтау мүмкін емес. Ол пәндер арасындағы заңды байланыстылықты реттейді, білім алушылардың алған білімдерінің бір-бірімен сабақтастығын бір жүйеге келтіреді, меңгерген білімін кешенді түрде пайдалана білуге жол ашады. Бұл мәселенің ең негізгі дидактикалық міндеті –оқыту үрдісінің білім беру, тәрбие беру, дамытушылық сипатының ара сындағы байланысты күшейте отырып,білім сапасын көтеру болып табылады [3].

Педагогикалық ғылым пәнаралық байланысты бірнеше аспектіде қарастыруда. Бір жағынан үлкен теориялық мәні болса, екінші жағынан қолданылу мақсаты мен міндеттеріне сәйкес әртүрлі тұрғыда болуы. Яғни, пәнаралық байланысты дидактикалық принцип, дидактикалық шарт, жүйелілік пен бірізділік принципі деп те қарастыруда. Жалпы қазіргі

таңда, пәнаралық байланысты қолдана отырып білім процесін жүргізу барысында мынадай міндеттер қойылуда:

Химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда қазіргі заманғы оқыту технологияларын қолдану бойынша ұсыныстар жасап, тиімділігін анықтау;

Химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда қазіргі заманның оқыту технологияларын қолдану мәселелерін талдау;

Химияны пәнаралық байланыс арқылы оқыту үдерісінде жаңа оқыту технологияларын қолдану әдіс тәсілдерін қарастыру;

Химияны пәнаралық байланыс арқылы оқыту үдерісінде қазіргі заманғы оқыту технологияларын қолдану әдістемесінің контент-талдауын жасау.

Химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда кейбір физикалық,

Химиялық құбылыстардың модельдерін жасау;

Қазіргі кезде, педагог яғни білім беруші ол – менеджер, кеңесші, модератор, тьютор болып табылады. Ал білім алуші ол – серіктес ретінде есептеледі. Осыған орай білім алушыда өзін-өзі басқару жүйесіне қатысуы, жеке тұлғалық сипатының дамуы, шығармашылық бейімнінің шындалуы, өзіне деген сенімділігі мен коммуникативтік құзыреттілік қабілеттерінің қалыптасатынын байқай аламыз. Әрбір білім алушының дамуы басқа білім алушымен емес, өзімен салыстырылады. Білім алушының өзін-өзі бағалауға мүмкіндігі болады және өзіне дұрыс баға беруге үйренеді.

Білім алушылардың танымдық қызметін белсендіру үшін келесі әдістемелік тәсілдерді қолдануға болады:

Жаңа материалды түсіндіру үрдісінде басқа пәндерден алған білімдерін еске түсіру үшін қайталау арқылы әңіселесу процесін жүргізу;

Білімді толықтыруды қажет ететін мәселелік сұрақтар қойып, мәселелік ситуацияларды тудыра отырып оларды шешу;

Әр түрлі пәндерден алған білімдерін жинақтайтын ұжымдық, жекелей, топтық тапсырмалар орындай отырып білім алушының құзыреттілігін арттыру [3].

Пәнаралық байланысты қолдана отырып білім алушыға білім, құзыреттілік қалыптастыратын тәрбие беруде педагогикалық әдіс-тәсілдерді тиімді және орнымен қолдануда ғана нақты нәтиже шығары анық. Сондықтан: Әр сабақтың соңында білім алушы өзінің тақырыпқа қатысты ой-пікірін қайталау сұрақтарына жауап беру арқылы білдіріп, бөлісіп отырғаны жөн. Осы мезетте білім алушының өзінің:

шығармашылық қабілетін тани білуіне,

ғылыми ұғымдар мен түсініктерді дұрыс қолданып мәдениетті сөйлеуге дағдыландыруға;

мәдениетті жолдастық қарым-қатынас дамытуға;

жаңашыл іс-әрекет жасауға;

білімнің жетіспеушілігін сезініп білуіне;

жаңаны танып білуге деген құлшынысын, қабілеттерін оята білуге бағытталады, заман талабына сай маман «дайындап шығаруға» мүмкіндік туады [4].

Химия пәнін оқытуда – биология, физика, математика пәндерін білмейінше, қазіргі кездегі химия негіздерін меңгеру мүмкін емес, ал жаратылыстану пәндерін химияны білмей, толық түсіне алмайды. Олай болса, химия пәнінен алған сапалы білім, жалпы білім алушының көзқарасының қалыптасуына әсері зор. Химия жаратылысты зерттейтін ғылымдардың бірі. Жаратылыс дегеніміз – бізді айнала қоршаған материалдық дүние. Сондықтан химия жаратылыстану ғылымдарының қатарына жатады. Бұдан шығатын түйін пәнаралық байланыс арқылы берілетін білім барлық пәнді, білімді бір жүйеде тоғыстыра отырып толық ақпарат береді [5].

Әдебиеттер тізімі

Құдайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты- тұлғаның өздік дамуында//Алматы - 2006.

Бәкелестікке қабілетті тұлға тәрбиелеу. Қ.Жүнісханов. 2008.3бет, 39бет.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Оқытудағы жаңа технологиялар оқытушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы //Білім берудегі менеджмент. –Алматы, 2010.- №4. -Б.149-153.

К. Ж. Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. //Алматы. Жазушы, 2004 Б. 28-52

Мамандарды кәсіби жетілдіруде пәнаралық байланысты қолдану ерекшеліктері //Қазақстан кәсіпкері-Профессионал Қазақстана. – Алматы, 2010.-№ 10. –Б.12-13.

A. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Б. Молдағали

PhD докторы, доцент, Инновациялық Еуразия университеті
bahados@mail.ru, Қазақстан, Павлодар

Г.Т. Кәріпжанова

филол.ғыл. канд.доцент

С.Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті
Adon70@mail.ru, Қазақстан, Павлодар

Райымкулова Сауле

ғылыми әдіскер, Алматы қаласы

Аңдатпа: Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының тарихы қарастырылады. Бүгінгі қоғамның басты назарындағы әліпби мәселесі де ұлттық құндылықтың негізімен тамырлас, өзектес. Қазақ жазуының бастауы пиктография, бітік жазуларынан нәр алатындығы аян. Бітік жазу түркі халқының тарихы мен мәдениетінің негізі. Араб алфавиті арамей жазуының бір тармағы набатей алфавитінің негізінде пайда болғанын білеміз. Осы араб жазуынан қазақ жазуының «жаңа емелесін» Ахмет Байтұрсынұлы құрастырды. Бұл «төте жазуы» немесе ғалымдардың сөзімен А. Байтұрсынұлы жазу. «Төте жазу» дейтініміз, онынан солға қарай жазылуынан. «Төте жазу» бүгінгі күнге дейін Қытай қазақтарының арасында сақталған.

Қазақ жазуының тарихында VI ғасырда 22 әріпті қамтыса, VIII ғасырда олардың саны 28-ге жетті. Жалпы араб жазуының кемшіліктерімен қоса, алғашқы қазақ баспасөзінің жазу құралы болған араб графикасының қазақ әдеби тілінің қалыптасуына көп септігі тигендігін де айта кетуіміз керек. Баспа беттерінде жарияланған мәліметтерге сүйенсек, 1915 жылдың бір өзінде жаңа емлемен 15-тей кітап басылып шығыпты. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы ұсынған «жаңа емле» 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ - орыс мектептерінде де қолданыла бастады. Жалпы А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесі ұлттық қазақ жазуы деп аталды. Тілші ғалымның араб әріптері негізінде лайықталған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-сінде басталған қазақ, қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ресми түрде талқыланған. XXI ғасыр қазақ жазуына үлкен өзгеріс кіргелі тұр. Барлық түркі халқына ортақ әліпбиі латын графикасына енбек. Мақалада латын әліпбиі жөніндегі ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынып, өз ой пікіріміз қорытындынды.

Кілт сөздер: араб, төте жазу, әліпби, латын, қазақ.

A.BAITOURSINOV AND KAZAKH WRITING

B. Moldagali, PhD, Associate Professor
Innovative University of Eurasia
bahados@mail.ru

Kazakhstan, Pavlodar

G. Karipzhanova, Ph.D. Candidate of sciences
S.Toraigyrov. Pavlodar state university
Adon70@mail.ru

Kazakhstan, Pavlodar

Raimkulova Saule - scientific methodologist
Almaty city

Annotation :The article considers Akhmet Baitursynov and trich of Kazakh writings. The alphabet, which is in the focus of today's society, is also fundamental and relevant to national values. Revealed that the beginning of the Kazakh inscription comes from the pictographs, inscriptions. The inscription is the basis of the history and culture of the Turkic people. We know that one of the Arabic

alphabets was written on the basis of the alphabet of the Arabian alphabet. Akhmet Baitursynov, the "new member of the Kazakh writer", wrote this Arabic letter. This is a "direct inscription" Baitursynuly write. The word "write" is from the right to the left. The "Quick Recording" is still preserved among the Chinese Kazakhs.

In the history of the Kazakh writer, there were 22 letters in the VII century, while in the VII century there were 28 of them. In addition to the shortcomings of the Arabic script, it should be noted that the Arabic graphics, the first Kazakh press, had a great impact on the formation of the Kazakh literary language. According to the information published in the print media, in 1915 alone, about 15 books were published with a new spelling. And also A. Baitursynov's "new spelling" began to be used in Muslim madrasahs and Kazakh-Russian schools since 1913. In general, this recording system of A. Baitursynov was called the national Kazakh script. The Kazakh graphics, based on the Arabic alphabet, was officially discussed at the First Congress of the Kyrgyz, Kyrgyz intellectuals, which began in Oman on June 12, 1924. A big change in the Kazakh writing of the 21st century is expected. All Turkic people will get Latin alphabet. The article is based on the views of the Latin alphabet, and our conclusions have been summed up.

Key words: Arabic, direct writing, alphabet, Latin, Kazakh.

Ахмет Байтұрсынұлының есімі қазақ жазуы, қазақ әдебиеті ұғымдарымен қатарлас, мәндес саналып, одан қала берді жалпы қазақ руханиятының айнымас, ажырамас бөлшегіне айналған ардақты есімдердің бірі. Ғалымның ұлт үшін жан пидалықпен атқарған еңбектерінің бағасы еш ортаймақ емес.

Бүгінгі қоғамның басты назарындағы әліпби мәселесі де ұлттық құндылықтың негізімен тамырлас, өзектес. Қазақ жазуының бастауы пиктография, бітік жазуларынан нәр алатындығы аян. Бітік жазу түркі халқының тарихы мен мәдениетінің негізі десек те болады. Араб алфавиті арамей жазуының бір тармағы набатей алфавитінің негізінде пайда болған Ахмет Байтұрсынұлының «төте жазуы». «Төте жазу» дейтініміз, оңынан солға қарай жазылуынан. «Төте жазу» бүгінгі күнге дейін Қытай қазақтарының арасында сақталған.

Тарихқа үңілсек VI ғасырда 22 әріпті қамтыса, VIII ғасырда олардың саны 28-ге жетті. Жалпы араб жазуының кемшіліктерімен қоса, алғашқы қазақ баспасөзінің жазу құралы болған араб графикасының қазақ әдеби тілінің қалыптасуына көп септігі тигендігін де айта кетуіміз керек. Баспа беттерінде жарияланған мәліметтерге сүйенсек, 1915 жылдың бір өзінде жаңа емлемен 15-тей кітап басылып шығыпты. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы ұсынған «жаңа емле» 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ - орыс мектептерінде де қолданыла бастады. Жалпы А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесі ұлттық қазақ жазуы деп аталды. Тілші ғалымның араб әріптері негізінде лайықталған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-сінде басталған қазақ, қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ресми түрде талқыланды. Бұл съездің күн тәртібінде алты мәселе қойылды:

- 1) жазу, яғни орфография ережелері,
- 2) әліпби (яғни алфавит, графика мәселесі),
- 3) қазақша пән сөздер (терминология),
- 4) ауыз әдебиетін жою шаралары,
- 5) оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары,
- 6) бастауыш мектептің программасы.

Съезде Ахмет Байтұрсынұлы «Әліпби тақырыпты» [1] деген атпен баяндама жасайды. Түркі халықтарының қолданылып келе жатқан жазуы бар екендігін, оны тастап, басқа графикаға көшу оңай емес деген пікірін осы съезде дәлелдейді. Әліпби (алфавит) қандай қасиеттерге ие болу керек деп, қазақ халқы қолданып отырған, икемделіп, өңделген (реформаланған) араб алфавитінің оң сипаттарын (қасиеттерін) көрсетеді де, латынға көшкенде, латын алфавитін қолданушы Европа халықтары тіліне түркі жұрттарының қатысы жоқ дей келіп, «латын әліпбиін тұтынған (европалық) жұрттар орыстың орнында болып, аузына қарап... балаларымызға тілін үйретіп отырған жұрттар болса екен... Онда алуға мағына бар дер едік» [1.83] деп ойын орнықтыра түседі. Бұл жерде, сірә, араб алфавитін тастау қайткенде де қажет

болса, латынға емес, тілін қоса үйреніп жатқан, отандас, тағдырлас орыс халқы қолданып отырған жазу қолайлы емес пе деген ой ұшқыны жалт ететін тәрізді. А.Байтұрсынұлының осы баяндамасын және латын таңбаларын алуды қостаған Нәзір Төреқұловтың баяндамасын талқылап, екі алфавиттің оң-теріс жақтарын сарапқа салып қарағаннан кейін, съезд: «Қазақ тұтынып отырған түрік (араб таңбалы) әліпбиінің баспа түрінің дара болмауы баспа ісіне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатын болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек» [1] деп А. Байтұрсынұлы реформалаған және баспа түрінің де вариантын ұсынған араб жазуы негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек деген ҚАРАП ұсынды. Соған қарамастан, қазақ жазуы 1929 жылы латын графикасына көшірілді. Бұл туралы белгілі ғалым Ә. Қайдаров: «1929 жылы Қазақстанда тіліміздің табиғатына бейімделіп, ресми ұлттық жазу болып қалыптаса бастаған Ахаңның әліпбиін аластатуға ешқандай объективті себеп, қажеттілік болмаған еді», - дейді.

А. Байтұрсынов фонемографиясына ғылыми анализ жасаған түрколог-фонетист М.Жүсіпов түркі тілінің дыбыс үндесім тіл екенін анықтап тұңғыш рет «дыбыс үндесім» (сингармофонем) деген атау енгізіп келді [2.11-19]. Кейін 2005 жылы белгілі фонетист Ә. Жүнісбек осы дыбыс үндесім теориясын байытып байырғы түрік жазба тілінің фонологиялық моделін жасады [3.120-125].

1940 жылдан бастап Ресей миссионер Ильминскийдің арманын жүзеге асырды, яғни түркі халықтарын орыс жазуын қабылдауға мәжбүр етті. Осылайша, түркілер ұлттық санасынан ажырай бастады.

1938 жылы шыққан «Батырлар жыры» кітабындағы «Қыз Жібек» жыры:

Qыssa воӊр вуӊ Ҷивек, Васвасьна qarasam , Bәri sala sөziniӊ Eӊirep ҫылар ҫур ҫудер... Тындаған адам ҫылаған. Arvaqтарӊ ҫar volsa Syjejn mupь bir demer [5116].	Құса (қыйса) болып бұл Жібек Бас басына қарасам Бәрі шала сөзінің Еңіреп жылап жүр жүдеп Тындаған адам жылаған Аурақтары жар болса Сүйейін мұны бір демеп
--	---

«Б- ы, с-ш, ҫ-ж, в-б, ӊ-ң, Q - ғ, қ, j-й» деп берлігенін көреміз. Ал Ә, Ө дыбыстары өзгеріссіз қалдырылған. Ғалым С. Н. Мырзабеков «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» (2001ж). «Орфографиялық сөздік» демей «айтылым сөздік» деудің өзінде де мағына жатыр. Мәселен, ғалым С.Н. Мырзабеков А. Байтұрсынұлының ізімен қазақ әліпбиінің 28 таңба ғана пайдаланған. Қазіргі 32 деп беріп отырған әліпбидің 4-еуі артық (ф, в, ч, х). Сөзіміз дәлелді болу үшін тағы С.Н. Мырзабековке сүйенеміз.

Айтылу сарын бойынша «ф –п» әріпі / Фәни-дүние- пәни дүние. X- қ / Хабар-қабар, хат-қат.

Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тіл бұзар әріптер мен емлелер өзіннен-өзі түсіп қалады.

Латын әліпбиіне ауысуға жөнінде әріптестеріміз де құпатайды, атап айтар болсақ, филол.ғылым. докторы Бекен Сағындықұлы «Жаһандану кезінде латын әліпбиіне көшеміз деген мемлекеттік саясатты екі қолымды көтеріп тұрып қолдаймын. Бұл – дұрыс нәрсе! Тіпті, сандық жағынан салыстырып көрсеңіз де кирилл әліпбиі мен латын әліпбиін қолданатындардың арасы жер мен көктей. Егер кирилл әрпінде қала беретін болсақ, жаһанданудан қалдық деп ойлаймын. Ал латынды қолданар болсақ, алдыңғы қатарлы елдермен тереземіз тең болатын деңгейге жетеміз» десе, фонетист ғалым, профессор В. А. Шнайдер «Біздің негізгі мақсатымыз, қазақты латын әліпбиіне көшіру арқылы, басқа латын әліпбиіне жазатын, оқитын түркі тілдеріне жақындасу. Дұрыс алфавит қабылдасамыз, біз тілдің жүйесін құртамыз. Тілдің жаны - дыбыстық жүйесінде. Қаншалықты бұрыс не, дұрыс алфавит

қабылданады, мен жүрген жерімде айтып жүремін бұл бүгінгі күннің ісі емес, үстіртін қарауға болмайды, бақандай бір халықтың тілінің тарихы, болашағы. Ертең алвафит теріс болса, тілде теріс кетеді. Дыбыстық жүйесіне нұқсан келсе, онда шынында бабалардың мұрасы жоққа кетеді». Ағылшын тілінің маманы, «Болашақ» халықаралық стипендиаты, филол.ғылым. кандидаты А.В. Алиясова «Бұл Қазақстан үш өте дұрыс шешім, мен тіл маманы ретінде оң жақтарын көп көремін. Біріншіден, біз дамыған ел қатарында болуымыз, лингвистикалық мәселелер Қазақстанның экономикасына әсер етеді. Көбі ойлайды, қазақтың тарихы, әдебиеті, дәстүрі ұмыт қалады деп, латынға көшкен басқа да мемлекеттердің соның ішінде Азия елдері әлі күнге дейін латын әліпбиін қолданып келеді. Олардың әдебиеті, өнері және ежелгі салт-дәстүрлері де сақталып қалған. Сондықтан менің ойымша, бұл қазақ тілінің дамуына ешқандай кері әсер бермейді. Әрине егде адамдарға бұл жазуға үйренісе алмауы қиын болады, бірақ уақытша ғана. Уақыт - шекараны өшіреді. Жас ұрпақ бұған тез үйреніп кетеді» деп өз ойларын ортаға салады.

Неге қазақ жазуы төте жазу, латын әліпбиі, одан қала берді кириллица болып өзгере келе енді қайта латын әліпбиіне көшеміз? Кириллицада қала берсек болмай ма? дейтін сұрақтар туындайтыны рас. Елімізді Тәуелсіздігін алды. Тәуелсіз елдің қоғамдағы өзгерісі, саяси-идеологиялық, экономикалық тиімділігі байланысты жазу емлесін де өзгертуіміз керек. Бұл Тәуелсіздігіміздің жетістігі.

Жазу реформасын игеру үшін көпшілік бұқараға бір жылдың ар жақ бер жағы жетіп жатыр. Ал мектеп және өзге оқу орындары үшін жазба құралдарының дайындығына кететін уақытты есепке алуға тура келеді. Дегенмен, тарсыл-гүрсіл боп жатқан баспаханалар жоқ, компьютердің кілтпен кириллицадан латыншаға қас қағымда аударып алуға болады. Ағылшын тілін жаппай оқып жатқан балаларға қазақ латыншасына жаттығу қиындық туғызбайды. Ендеше жылдан жылға созақтаудың еш реті жоқ. Егер оқулықтар мен оқу-құрадарының латыншаға көшірілуі қол байлау болмаса, қазақ латыншасының көз жаттамы мен қол дағдысын қатар игеріп алу, арысы екі-үш жылдың шамасы, берісін тым жақындатпай-ақ қояйық, уақыт көрсетер.

Сөз сонында, қазақ тілі дамып, кірме дыбыстармен байып жатыр немесе жазудағы қаражат шығындары көп деп қорқу, терминдер мәселесі тағы бар, айта берсек бітпес іске себеп көп. Сонымен,

- бірінші, алымен, «сауат ашып алу» керек, көпшілік үшін қазақ мәтінінің «әліпби дыбыс жазбасын (транскрипциясын)» дайындау.

- екінші, «әліпби дыбыс жазбасына» лайық морфем, буын, тасымал емле-ережелерін қайта дайындау (өзгерістер енгізу);

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. А., 2005. – 114 б.
2. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсынова и фонология сингармонизма. - Ташкент, 1995.
3. Жүнісбек Ә. Көне түркі жазуының фонологиялық моделі жайлы // Тіл және қоғам. -Астана, 2005. -№1. -120-125 б.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР

Жазира Нұрсұлтанқызы

*Филология ғылымдарының кандидаты, доцент**Болашақ университеті**Қызылорда, Қазақстан Республикасы**zhaznur@mail.ru*

Түйіндеме: Қарым-қатынастың тілдік амалдары сияқты бейвербалды амалдар да ұлттық нышандарға ие. Бейвербалды амалдар әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші болып табылады. Ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдардың мағыналық астарында халық өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталған. Сондықтан ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдар этносымыздың ұлттық-ментальдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі болып саналады. Ұлт болмысын танып білуде бейвербалды амалдардың қосар үлесі зор. Мысалы, Европа және Америка елдерінде бас бармақты көрсету «өте жақсы», «бәрі де жақсы» деген мағынаны білдірсе, бұл кинема Грецияда – сақтандыру, Шығыс Африкада – масқаралау ұғымын айқын береді. Сол сияқты болгар халқында бас шайқау – мақұлдау, келісуді аңғартса, бас изеу – қарсылық білдіру, келіспеушілікті ұғындырады.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Бейвербалды амалдар тілдік амал-тәсілдер сияқты ұлттық феномен. Әр халықтың бейвербалды амалдары сол халықтың мәдениетімен тығыз байланысты. Бейвербалды амалдар әр этностың ұлттық-мәдени ерешеліктерін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Коммуникативтік актіде қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпына қатысты бейвербалды амалдар өзіндік көркемдік таныммен ерекшеленеді. Мысалы, ата-бабамыздың ежелден келе жатқан салтының бірі – **біз шаншу**. Бұл – «құда болайық» деген өтініш, елшілік хабарды аңғартатын бейвербалды амалдардың бірі. Қазақ халқы жолаушылап жүрген адамдарды жылы қарсы алып, сый-сыяпатын көрсетіп, аттандырып салатын. Біз шаншуға келгендер ешкіммен сөйлеспейді. Қандай шаруамен жүргенін де айтпайды. Қонақасын ішкеннен кейін үн-түнсіз аттанып кетеді. Қонақтар кеткен соң, үй иелері сырмақ қағады. Егер сырмаққа қадалған бізді көрсе: «Ұл ержетті, қыз бойжетті қасқұлақ бала бізде бар, қаса сұлу сізде бар, құда болайық», - деген ұсынысты сөзсіз түсінген.

Бейвербалдық сипатқа ие қазақ халқының салт-дәстүрінің бірі – **сырға салу**. «Сырға салу» амалы ерте кезден келе жатқан дәстүр екені белгілі. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша, әдетте үйінде оң босағада отырған қызы болса, керегедегі түскиізге сырға іліп қоятын. Құда түсудің тағы бір амалы – **қамшы іліп кету**. Қызды көруге келген жігіттің әкесіне шешесі Қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет» деген. Жігіт әкесі «құдалықтың басы осы болсын» деп үйдің төріне қамшысын іліп кеткен. Осындай жоралғыдан кейін ол үйдің қызы «үкі таққан қыз» атанған. Яғни қамшы бұл дәстүрде құдалықтың бір белгісі болып табылатыны байқалады. Осындай әдет-ғұрыптық сипатқа ие бейвербалды амалдардың бірі – **қамшы тастау**. Бұл ұлттық салт-дәстүр, әдет заңының жолы бойынша шешендер мен билердің, талапкерлердің дау-шар кезінде сөз сұраған белгісі болып саналады. Дау-жанжал, ақылдасу сәттерінде ер адам бір тізерлей отырып, қамшысын бүктеп, жерге қадаса, бұл бітімге келушілік белгісін аңғартқан.

Қорыта келгенде, әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып әртүрлі бейвербалды амалдар арқылы орындалады, толығыады. Және де бұндай бейвербалды амалдар этностың мәдени-ментальдық ерекшеліктерін, болмысын ашады.

Мақалада бейвербалды амалдардың зерттелуі, бейвербалды амалдардың ұлттық-мәдени ерекшелігі сөз болады. Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы,

ырымы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Бейвербалды амалдар тілдік амал-тәсілдер сияқты ұлттық феномен. Әр халықтың бейвербалды амалдары сол халықтың мәдениетімен тығыз байланысты.

NONVERBAL ACTIONS IN NATIONAL CULTURE

Zhazira Nursultankyzy

Candidate of philological sciences, associate professor

University Bolashak

Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

zhaznur@mail.ru

As the actions of linguistic communication, nonverbal actions also have national symbols. Nonverbal actions are an indicator of the national-cultural peculiarities of each population. In the context of the nonverbal actions of national and cultural backgrounds, all aspects of national life have been preserved in various ways. Therefore, nonverbal actions on a national-cultural basis are considered as one of the main cultural treasures of the national-mentality of our ethnoses. It's a great deal of nonverbal actions to get to know the identity of the nation. For example, in Europe and America, showing the thumb means "very good" and "everything is good", in Greece this action means insurance, in East Africa - conception of shame. Likewise, in the Bulgarian people head shaking means to approve, to agree, nodding - to discriminate, to express disagreement.

One of the national and cultural features of the Kazakh people is customs, ritual, tradition. No matter what people, according to their lifestyle, there is the custom, ritual and tradition of only the same nation. The peculiarities of the way of life, behavior and attitudes of the people of each country are shown through their own customs and traditions. Nonverbal actions are a national phenomenon as language approaches. The nonverbal actions of every nation are closely linked to the culture of the people. Nonverbal actions play an important role in determining the ethnic and cultural identity of each ethnic group.

Kazakh people are rich with national traditions and customs. In a communicative act, the nonverbal actions associated with the customs and traditions of the Kazakh people are characterized by their own artistic knowledge. For example, one of the ancient traditions of our ancestors is **to hit with bradawl**. This means - "Let's be relatives", one of the nonverbal actions that make request, embassy message. The Kazakh people warmly welcomed the passengers, gave them a gift and showed off. People who came to hit with bradawl do not talk to anybody. They don't not tell what they are doing. After having meals they go away silently. After the guests leave, the homeowners shake the syrmaq. If they see the bradawl hit in syrmaq, they understand such kind of offer without a word: «We have a boy, you have a beautiful girl, so let's be relatives».

One of the traditions of the Kazakh people, which is nonverbal action, is **the putting on earring**. «Putting on earring» is known that it is an ancient tradition. According to ancient tradition, usually if a family has a girl, parents hang earrings on side of the yurt. Another way to get relatives is **to hang a whip**. Girl's mother tell the father of the guy, who came to see the girl, "If you like my daughter, leave a mark". The boy's father saying "the beginning of relationship", hang his whip on top of the house. After this ritual, the daughter of that home became "an owl girl". That is, the whip is one of the symbols of this tradition. One of the most nonverbal actions of this kind is **to drop the whip**. This is a sign of asking a word of orators and judges according to the national tradition, customary law during the contestants' conflict. During the conflict and consultation, if a man stumbles over his knees and casts his whip on the ground, it is a sign of agreement.

In conclusion, the peculiarity of each nation is observed in national consciousness, traditions and customs of ethnos. Traditions and customs are accomplished by means of various nonverbal actions. And such nonverbal actions reveal the cultural and mental features of the ethnos.

As the actions of linguistic communication, nonverbal actions also have national symbols. Nonverbal actions are an indicator of the national-cultural peculiarities of each population. In the context of the nonverbal actions of national and cultural backgrounds, all aspects of national life have been preserved in various ways. Therefore, nonverbal actions on a national-cultural basis are considered as one of the main cultural treasures of the national-mentality of our ethnos. It's a great deal of nonverbal actions to get to know the identity of the nation.

Бейвербалды амалдарды зерттеу алғаш Г.Спенсер, В.Вундт, Ч.Дарвин еңбектеріннен бастау алған. Ч.Дарвиннің 1872 жылы жарық көрген «Эмоцияның адам және жануарларда бейнеленуі» атты еңбегін атап өткен абзал. Зерттеуші тілдің шығу тарихы мен ым-ишараның дамуындағы байланыстарды ұштастырады. Ч.Дарвиннің қазіргі «бейвербалды амалдарға» қатысты айтқан тұжырымдары мен бақылауларын бүгінгі күні әлемнің барлық ғалымдары мойындайды. Зерттеуші осы күнгі адамда байқалатын айтайын деген бір ұғымды жеткізуге арналған қозғалыстардың біразы біздің ерте кездегі ата-бабаларымыздың тіршілігінде елеулі орын алған әрекеттердің қалдығы екендігін айтады. Содан бері көптеген ғалымдар бейвербалды амалдардың сөйлеудегі ерекшеліктерін анықтай келе, адам өмірінде қайсысы қандай қызмет атқаратынына айрықша назар аударған. Мәселен, француз психологы Альберт Мейербиан қарым-қатынас кезінде вербалды амалдар (тек сөз) жеті пайыз, дыбыс, интонация отыз сегіз пайыз, бейвербалды амалдар елу бес пайыз қолданылады деген пікір айтқан. Ал профессор Бердвислл адамдар қарым-қатынасында отыз сегіз пайыз сөз, алпыс бес пайыз хабар бейвербалды амалдардың көмегімен беріледі деп тұжырымдайды [1,13]. Әрине, бұл статистикалық мәліметтер қазақ халқының қарым-қатынасында қолданылатын бейвербалды амалдардың негізінде жасалмаған. С.Татубаев: «Казахов нельзя отнести к народам многожестиколирующим. Раньше, да и сейчас по этикету не рекомендуется интенсивная жестиколяция (здесь мы не касаемся вопросов, связанных с типом высшей нервной деятельности, в том числе и с темпераментом индивидумма)», - деп ой түйеді [2,6].

Бейвербалды амалдар – өз мәні мен өзектілігін қазіргі таңда да жоғалтпаған мәселелердің бірі. XX ғасырдың елуінші жылдарынан бастап бұл сала аса үлкен қарқынмен зерттелді. Шетел тіл білімінде бейвербалды амалдар елуінші жылдардың басында қолға алынды. Дж.Трейгер, М.Джос, Т.Сибек, Ч.Хоккет, М.Уэст, Р.Бердвислл т.б. лингвистердің еңбектерінде, П.Бэтсон, П.Оствальд, У.Лабарр, А.Шефлен, М.Уэст, К.Л.Пайк т.б. психологтардың еңбектерінде сөз болып, ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Қарым-қатынастың бұл түрі қазақ тіл білімінде тек соңғы жылдар жемісі болса да, бейвербалды амалдардың қызметі туралы ойларды, терең тұжырымдарды ертеден кездестіруге болады. Атап айтсақ, бейвербалды амалдар туралы көзқарастар, алғашқы ойлар қазақ филологиясының тұңғыш профессоры Қ.Жұбанов еңбегінде кездеседі. Ғалым ымның ерекшелігі туралы былай дейді: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толығыады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» [3,148]. Қ.Жұбановтың ойынан бейвербалды амалдар ауызекі тілдің ажырамас бөлігі екенін, сонымен қатар қарым-қатынасқа көмекші компонент ретінде рөл атқаратынын аңғаруға болады.

Қарым-қатынастың тілдік амалдары сияқты бейвербалды амалдар да ұлттық нышандарға ие. Бейвербалды амалдар әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрсеткіші болып табылады. Ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдардың мағыналық астарында халық өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталған. Сондықтан ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдар этносымыздың ұлттық-ментальдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі болып саналады. Ұлт болмысын танып білуде бейвербалды амалдардың қосар үлесі зор. Көрнекті лингвист Е.Д.Поливанов: «...значение слов дополняется

разнообразными видоизменениями звуковой стороны, куда входит главным образом мелодия голосового тона, и, наконец,- жестами... При этом надо иметь в виду, что в разных языках имеется различное использование интонации и жестов»,- деп, бейвербалды амалдарды әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің ажырамас бөлігі екендігі туралы айтады [4,296]. Мысалы, Европа және Америка елдерінде бас бармақты көрсету «өте жақсы», «бәрі де жақсы» деген мағынаны білдірсе, бұл кинема Грецияда – сақтандыру, Шығыс Африкада – масқаралау ұғымын айқын береді. Сол сияқты болгар халқында бас шайқау – мақұлдау, келісуді аңғартса, бас изеу – қарсылық білдіру, келіспеушілікті ұғындырады. Сонымен қатар «тілін шығару» кинемасы қытай халқында сес көрсетудің, үнді тайпаларында даналықтың, айн халқында сәлемдесудің, қазақ халқында мазақтау, келемеж қылудың белгісін береді. Бейвербалды амалдар барлық халыққа тән болғанымен, әр ұлттың бейвербалды амалдар жүйесі әр түрлі, бірдей емес. Бұл айырмашылық сол елдің тұрмысының, қоғамдық-әлеуметтік өмірінің, осыған орай халықтың таным-түсінігінің әр түрлілігімен сипатталады.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, ырымы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Бейвербалды амалдар тілдік амал-тәсілдер сияқты ұлттық феномен. Әр халықтың бейвербалды амалдары сол халықтың мәдениетімен тығыз байланысты. Бейвербалды амалдар әр этностың ұлттық-мәдени ерешеліктерін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Коммуникативтік актіде қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпына қатысты бейвербалды амалдар өзіндік көркемдік таныммен ерекшеленеді. Мысалы, ата-бабамыздың ежелден келе жатқан салтының бірі – **біз шаншу**. Бұл – «құда болайық» деген өтініш, елшілік хабарды аңғартатын бейвербалды амалдардың бірі. Қазақ халқы жолаушылап жүрген адамдарды жылы қарсы алып, сый-сыяпатын көрсетіп, аттандырып салатын. Біз шаншуға келгендер ешкіммен сөйлеспейді. Қандай шаруамен жүргенін де айтпайды. Қонақасын ішкеннен кейін үн-түнсіз аттанып кетеді. Қонақтар кеткен соң, үй иелері сырмақ қағады. Егер сырмаққа қадалған бізді көрсе: «Ұл ержетті, қыз бойжетті қасқұлақ бала бізде бар, қаса сұлу сізде бар, құда болайық»,- деген ұсынысты сөзсіз түсінген.

Бейвербалдық сипатқа ие қазақ халқының салт-дәстүрінің бірі – **сырға салу**. «Сырға салу» амалы ерте кезден келе жатқан дәстүр екені белгілі. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша, әдетте үйінде оң босағада отырған қызы болса, керегедегі түскиізге сырға іліп қоятын. Осы дәстүр туралы қазақ зергерлік өнерінің лексикасына этнолингвистикалық сипаттама берген ғалым Р.Шойбеков былай дейді: “Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ, яки жолаушы үй ішін көзімен шолып, ілулі тұрған сырғаны көрсе, «бұл үйдің бой жетіп келе жатқан не бой жетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен» деген ой түйген. Мұның аяғы кейде құдалыққа ұласып жататын. Мұндай салт сонау көне заманнан келе жатыр. Оны ертегі-аңыздардан да байқаймыз. Қазақ ертектің ішіндегі ең көнесі «Ер Төстік» ертегісінде былай деген этнографиялық мәні күшті дерек кездеседі: «...тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын; тоғыз ұлымның бір әке-шешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын. Керегенің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қалып едім, санасам, біреуі кем екен, соған жылап отырмын», - дейді Ерназар. - Ендеше жылама, тағы біреуі бар, әне тұр,- деп бәйбіше тұс бақаннан тағы бір сырғаны алып келеді... Сөйтіп Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады [5,20-21]. Құда түсудің тағы бір амалы – **қамшы іліп кету**. Қызды көруге келген жігіттің әкесіне шешесі Қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет» деген. Жігіт әкесі «құдалықтың басы осы болсын» деп үйдің төріне қамшысын іліп кеткен. Осындай жоралғыдан кейін ол үйдің қызы «үкі таққан қыз» атанған. Яғни қамшы бұл дәстүрде құдалықтың бір белгісі болып табылатыны байқалады. Осындай әдет-ғұрыптық сипатқа ие бейвербалды амалдардың бірі – **қамшы тастау**. Бұл ұлттық салт-дәстүр, әдет заңының жолы бойынша шешендер мен билердің, талапкерлердің дау-шар

кезінде сөз сұраған белгісі болып саналады. Дау-жанжал, ақылдасу сәттерінде ер адам бір тізерлей отырып, қамшысын бүктеп, жерге қадаса, бұл бітімге келушілік белгісін аңғартқан. Қамшы – өте ерте заманнан бері қолданылып келе жатқан құрал. Сондықтан қамшы төңірегінде айтылатын әр түрлі әдет-ғұрып, салттық ерекшеліктер жиі кездесіп отырған. Сондай-ақ ертеректе «үйге қамшыны бүктеп алып кіру» әдептілікті байқатады деп есептеген. Қамшыға байланысты тағы бір бейвербалды амал – **«қамшы тастар»**. Үй иесі үйінде болмаған кезде жолаушы қамшысын тастап, басқа үйге кетеді. Бұл бейвербалды амал қайта соғамын деген мағынаны білдірген. Қазақ халқы еш уақытта «қанша балаң бар?» деп сұрамаған. Жөн-жосық білетін адам керегеде ілулі тұрған қамшының санына қарап, ол үйдің қанша баласы бар екенін, оның нешеуі ұл, нешеуі қыз екенін айтқызбай-ақ болжап білген. Ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан дәстүріміздің бірі – **шашу**. Қуанышты сәттің бәрінің шашумен басталуы – арты той-томалаққа ұласып, игілікті істерге жалғасын деген ізгі ниеттің белгісі. Сондықтан да халқымыз келін алғаш босағадан аттаған сәтте, күйеу қайын жұртына келіп түскенде, қыздың жасауы келгенде, отау көтергенде, бәріне шашу арнайды. Гендерлік ерекшелікке байланысты шашуды әйел адамдар шашады. Қазақ халқында ант ету, ант беру дәстүрінде **құранды кеудеге басу, нан ұстау, нан жеу, тілінен қан шығару** сияқты қимылдары да кездесіп отырады. Ұлттық-мәдени негіздегі бейвербалды амалдардың мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталған. Ұлт болмысын танып білуде бейвербалды амалдардың қосар үлесі зор. Көптеген салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарда ата-бабаларымыз тіл қатпай-ақ түрлі іс-әрекеттер, дене қимылдарымен демек, бейвербалды амалдармен көп нәрсенің мән-жайын жеткізе білуге тырысқан. Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктері бейвербалды амалдармен толығып отырады. Бейвербалды амалдардың ұлттық-мәдени ерешеліктерін түсіндіру үшін оның ұлттық-мәдени негізіне сүйену керек.

Халқымыздың ерте заманнан келе жатқан салт-дәстүрлерінің бірі – **бата беру**. Бата негізінен екіге бөлінеді. Бірі – оң бата (ақ бата), екіншісі – теріс бата. Әдетте, оң бата жолың болсын, ісің сәтті болсын деген жақсы тілекті білдіреді. Оң бата берерде адам **екі алақанын алға қарай жайып тұрып**, ақ тілегін, адал ниетін айтып, **қос қолымен бетін сипайды**.

Қазақ халқында бұрын өлген адамның әйелі, апа-қарындастары мен қыздары, келіндері шаштарын жайып жіберіп жоқтау айтатын. Қара киім киіп, үйіне кісілер келіп көңіл айқан сайын дауыс салатын болған. Кейбіреулерінің күйініштерінің күштілігі сондай, өз бетін өзі тырнап, жаралап тастайтыны да кездесіп отырған. Сонау көне замандарда түркі тайпалары өлген адамға қатты қайғырып, марқұмның тумалары шашын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын әдет болған. Оның мәнісі «өлген адамның артында қалып, онсыз сүрген өмірде не мән бар?»,- деген ұғымнан шыққан. О дүниелік пендені жоқтауда әйелдердің атқаратын қызметі ерекше. Тұрмыс-тіршілікте сирек кездесетін «шаш жаю», «шашын жұлу» немесе «шаш тарқату» сияқты бейвербалды амалдар – жоқтаудың көне түріне жатады.

Қарым-қатынастың көңіл айту ситуациясы аса күрделі. Көңіл айту дәстүрінде қарым-қатынастың вербалды түрімен қатар, бейвербалды түрі де ерекше қызмет атқарады. Көңіл айтушылардың «ой бауырымдап» ат қойып, дауыс салып келуі, аза тұтушылардың көңіл айтушылармен құшақтасып көрісуі, аза тұтушы әйел адамдардың үй ішінде дауыс айтып жоқтауы – көңіл айту дәстүріндегі бейвербалды амалдар болып табылады.

Аза тұтушыларға көңіл айтушылардың жылап, құшақтасып көрісуі – қайғыға ортақтықты білдіретін бейвербалды амалдар. Жоқтаудың тағы бір үлгісі – **жер бауырлап жылау**. Бұл жылау жазушы шығармаларында жас жігіттің жарым көңілін білдіреді.

Ертеректе қадірлі азаматы өлген қаралы ауыл киіз үйдің түңлігінен, кейде жапсарынан аза туын іліп қоятын болған. Егер өлген адам жас болса, қызыл түсті жалау; орта жастағы адам болса, қара түсті жалау; қарт адам болса, ақ түсті жалау ілінетін. Бұл жөнінде Ш.Уәлиханов қысқаша болса да, баға жетпес мәлімет беріп кеткен. Айтып кететін бір жайт, қаралы үйде қандай адам өлгенін осындай бейвербалды амалдар арқылы жүргінші-жолаушыға білдірген. Арғы дәуірлерде суық хабарды сөзбен айтудан гөрі түрлі ишара, дене қимылдары, шартты белгілермен жеткізу салты басым болған. **Қара жамылу, шашын жұлу, бетін тырнау,**

шашын жұлу т.б. сияқты бейвербалды амалдардың барлығы қазаның хабаршысы қызметін атқарған.

Сәлем ету. Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайынағалары мен жасы үлкен абысын-ажынға қырындап тұрып, тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С.Кенжеахметұлы: «Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған тойға жиналған туыс-туғандар тегіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», - дейді [6,15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді.

Қорыта келгенде, әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып әртүрлі бейвербалды амалдар арқылы орындалады, толығыады. Және де бұндай бейвербалды амалдар этностың мәдени-ментальдық ерекшеліктерін, болмысын ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Пиз А. Язык телодвижения: Как читать мысли других людей по их жестам (пер. с англ. яз.). -Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. -262 с.
- 2 Татубаев С. Жесты как компонент искусства. -Алма-Ата: Қазақстан, 1979. -108 с.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
- 4 Поливанов Е.Д. По поводу «звуковых» жестов японского языка //Статьи по общему языкознанию. -М.: Главная редакция восточной литературы, 1968. -С. 295-306.
- 5 Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. -Алматы: Қазақстан, 1993.-129 б.
- 6 Кенжеахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. -Алматы: Ана тілі, 1994. -79 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ

М. Оразбек

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Астана, makpal_zere@mail.ru*

Түйіндеме: Мақалада ХХ ғасыр басында проза жанрында М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров сияқты алаш азаматтары көтерген қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар мен экономикалық дағдарыс, адамның рухани құлдырауы, қылмыстың өршуі сияқты құбылыстың көркем шығармада бейнелену тәсілі жан-жақты талданған. Аталған жазушылар ХХ ғасыр басындағы Қазан төңкерісінің салдарынан ел ішінде орын алған оқиғаларды жеке адам образы арқылы бейнелеген еді. Аталған мәселелердің алаш қайраткерлерінен кейін қазіргі қазақ әдебиетінде өзінің заңды жалғасын тапқаны, жаңа мазмұн, өзгеше тәсілде суреттелгені қарастырылған.

Қазіргі әдебиетте Н.Ораз, Т.Ахметжан, Р.Мұқанова, Ж.Қорғасбек шығармаларында қоғамда болып жатқан жағдайды адамның ішкі субъективизмі арқылы бейнелеуге жете мән берді. Тәуелсіздіктен кейінгі жазылған көркем шығармаларда тақырып, идея, композиция мен сюжеттік оқиғаның өрілу тәсілі де өзгерді. Жазушылар ұзақ роман, повесть жазудан гөрі қысқа мазмұнды әңгіме, новелла жазуға ойысты. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен жеке меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткенін суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қоғамға тез жайылған алып-сатарлық, алдау-арбау, күштінің әлсізге қокан локқы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын, жеке адамның психикасы мен дара тіршілігіне үнілу арқылы суреттеуге ойысты.

Көркем шығармада бұрынғы кеңестік кезең әдебиетіндегі еңбек адамының, зиялы қауым өкілдерінің бейнесі өзгеше сипатқа ие болды. Ол кездегі әдебиетте өнер мен ғылым саласындағы адамдардың биік рухы, асқақ арманы, ел ішіне сіңірген еңбегі суреттелсе, кейінгі прозада есіл еңбегі еленбеген, өнері бағалбай, қоғамнан оқшау қалған бейнелер алға шықты.

Кілт сөздер: кейіпкер, авторлық идея, әдеби туынды, баспасөз, қаламгер

THE ALASH IDEA IN MODERN KAZAKH PROSE

М. Оразбек

*Prof., Dr., L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, makpal_zere@mail.ru*

SUMMARY Earlier of XX centuries, M.Jumabayev, J.Aytmatov, M.Dulatov, M.Awezov and S.Torayhirov are try to describe the social problems like economy crisis, spiritual falls, crime problem on their proses. In our paper I try to analyze those description methods. Alash Writers also describe the social problems during the Kazan Revolution through the single person images. After the Alash Writers, how these issues show in modern Kazakh proses. I will also answered these questions.

In modern proses, Writers (N.Oraz, T.Ahmetjan, R.Mukanova, J.Qorhasbes) who pay more attention to show the social issues with the inner subjectivities of images. The method of theme, idea, composition and storytelling are had been changed after the independence. Those Writers also prefer to write a short contentious story or novella than novels. In their works, they described the impact of a market economy on the Kazakh people. The work describes the experiences of people, fraud, they were involved in, and the weakness of science and art throughout the country. The image of the workers and intellectuals of the former Soviet period in belles-letters was significantly distorted. The works of that time described the spiritual life of the people, honesty and ability to work of the young people.

The prose of independent Kazakhstan, in turn, reveals the existential character of people.

Key words: Figure, Writers idea, Literature work, Publication, Writer

Қазақ әдебиетінде проза жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасып, жаңа даму сатысына аяқ басты. Проза жанрының жандануына алаш қайраткерлері: М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров т.б. қаламгерлер ерекше үлес қосты. Аталған жазушылар ХХ ғасырдың басында-ақ өз шығармаларында өмірдің күңгірт, көлеңкелі жақтарына тереңірек мән беріп, сол кездегі қазақ қоғамындағы түрлі жағдайлардың (сайлау, ақ пен қызылға бөліну, таптық күрес, революция, аштық т.б.) ел ішінде сұрқиялық пен сұмдық атаулыны қоздырып, адам санасына селкеу, арасына іріткі түсірген кеселдің бетін ашуға, тамырын тануға ұмтылған болатын. Бір М.Әуезовтың өзі 20-30 жылдары-ақ қазақ арасында орын алып отырған оғаш оқиғалар мен ел ішіндегі кесел мінезді арқау етіп, бірнеше әңгіме жазған болатын. Және ол шығармаларда суреттелген оқиғалар қазақтың өз өмірінен алынып, суреткердің *терең интуициясы, тиянақты позициясы* арқасында бай қиялынан өріліп шыққан еді. Ол туралы жазушының үзеңгілес інісі, дос-жар серігі болған, белгілі ғалым Қ.Мұхамедханов: «Тегінде Мұхтар Әуезов ешбір шығармасын ойдан алып, қиялмен жазған емес, оның әрбір шығармасының негізі шын өмірде болған және болатын оқиғаның көркем әдебиеттегі шежіресі, оның әрбір кейіпкері, өмірде болған адамдардың, ұлы жазушының құдыретті қаламымен мүсінделген көркем образдары» [1, 27] деп, Әуезовтей шығармашылық тұлғаның нақты өмірде көргені мен түйгенін әрбір шығармасына қазық еткенін атап көрсетеді. Демек, ұлы суреткер зары мол заманның адам баласын түңілдіріп, түршіктірген жақтарына жете мән бере отырып, адам баласының бүркеулі жатқан қиян-қилы табиғатын ашқаны ақиқат. Сондықтан “Қорғансыздың күні”, “Оқыған азамат”, “Үйлену”, “Кім кінәлі?”, “Жетім”, “Кінәмшіл бойжеткен”, “Қаралы сұлу” әңгімелері ел арасында болған оқиғалардың сілемінен алынып, сол соқталы оқиғалар адам жанын жаралап, біреулерге күйік-қайғы болып жабысқандықтан да жазушының авторлық позициясына ықпал етіп, оның субъективтік ой-санасында сан қилы қаһарман туғызуға мәжбүр еткені байқалады.

Жалпы әлем әдебиетінде өткен ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы өнер дүниесінде адамның жан-дүниесі мен психологиясына үнілу басты орында тұрды. Себебі қоғамдық дағдарыс, бірінші дүниежүзілік соғыс елдің кедейленуіне, қылмыстың көбеюіне жол ашты. Батыс пен Ресей, Американдық әдебиетінде Ф.Кафка, Д.Джойс, Д.Хармс, С.Беккет, Э.Ионеско, Т.С.Элиот, Т.Уильямс, Ф.Достоевский, Гоголь, У.Фолкнер, жапон әдебиетінде Р.Акутагава, Ю.Мисима сияқты белгілі қаламгерлер М.Әуезов, М.Жұмабаевтар сияқты өмірдің күңгірт жақтары мен адам баласының өзі байқай бермейтін мінезінің тұңғыық, неғұрлым түсініксіз астарын айқындауға ұмтылды. Сондай шығармалардың тууына қоғамды билеп алған *әлеуметтік дағдарыс, кедейлік пен жұмыссыздық, дүниежүзілік соғыс, нашақорлық* сияқты адамды материалдық жүдеулікке, моральдық азғындыққа ұрындырған түрлі тұманды жағдай суреткер атаулының шығармашылық әлеміне ерекше ықпал етті.

Француз жазушысы Альбер Камюдың ойына үңілсек, “Мен жарты [өмір – М.О.] жолымды қайыршылық пен жарық күн арасында өткіздім. Қайыршылық маған күн астында және тарихта бәрі сәтті болатындығына сенуге бөгет жасады, сондай-ақ жарық күн маған тарих дегеніміз балығы емес екенін үйретті” дей келіп, күнделігіне өзінің өмір сүрген кезеңі туралы да жазуды ұмытпаған. “Әр жолы мен бізді басқарушылардың саяси сөздері мен мәлімдемелерін оқыған кезде түршігіп кетемін және бұл бірінші жыл емес, мен одан адамшылықтың мысқалын да ұстай алмаймын. Мәңгі бақи бәрі сол сөздер, бәрі сол бір өтірік” [2,6].

Жазушы өзі өмірдің көлеңкелі жақтарын көріп, басынан өткізгендіктен де қоғамдағы “қайыршылық” пен басшы атаулының да рухани “қайыршы” болғандығынан адам баласының азып-тозған жан әлемін суреттеуге мәжбүр. Қитұрқы саясат пен жалғандыққа толы құрғақ та саяси уәделер, екі жүзділікке салынған, адамшылықтан жұрдай ел басшылары мен зәбір-жапа шеккен, азғындаған елдің бұлтартпайтын бейнесін жасауға суреткердің толық творчестволық құқы бар. Осындай қоғамдағы әділетсіздік жазушыны адам мен ол өмір сүрген қоғамды суреттеуге еріксіз итермелейді. Автордың қиял дүниесі мен ақыл ойында жаңа идеялар тууға,

кереғар позицияның пайда болуына ықпал етеді. М.Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесінде болыс, елге басшы азаматтырдың дертке ұшыраған санасын суреттеу арқылы қоғамның дертін қозғайды. Бір емес бірнеше қылмыс жасаған (адам зорлау және оны өлімге итермелеу) болыстың жазасыз кетуі мен жас ұрпақтың қыршынынан қиылған тағдырын суреттеуі тектен тек емес. Санасы дертке шалдыққан адамның билікке келуінің қоғамда қандай жағдай туғызатынын меңзесе керек.

Американ жазушысы Уильям Фолкнер де, “Жазушы, ақын немесе романист болсын, олар жай ғана адамшылық істің “регистраторы” [тіркеп отырушысы] ғана емес, ол адамға одан да жақсырақ болу сенімін есіне түсіріп, ойына салу керек деп есептеймін. Егер жазушы бірдеңе істеуге үндесе, онда өмірді өзі көргеннен де күштірек етуге, өзінің бар күшімен, қандай жолмен болса да соғыс сияқты зұлымдықтың, әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек, – міне, оның жұмысы” [3, 4] дейді. Фолкнер айтпақшы «әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек» болғандықтан да жазушы көркем шығармада адамның ары мен ол өмір сүрген заман шындығын ащы бейнелейді.

М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдары мен М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М.Әуезовтың «Кім кінәлі?», «Қорғансыздың күні» әңгімелері мен Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесін бір ауыз сөзбен әйел теңсіздігі тақырыбына жазылған шығармалар деп айту оңай. Бұрын солай талданды. Шындығында әйел теңсіздігі мәселесі де бар. Бірақ осы аталған әрбір шығарманың идеясы әйел тағдырын сөз ете отырып, ол өмір сүрген заманның шешілуі қиын қағидалары мен өсіп келе жатқан ұрпақтың болашағының қорғансыздығы, қазақтың бейқам, қамсыз, надан тіршілігі мен ел арасындағы араздықтың өршуі сияқты келеңсіздіктің ұлт санасына сызат түсіріп, психологиялық күйзеліске түсірген кеселдер еді. Алаш қайраткерлері мен ақын-жазушылары осындай келелі оймен, қоғам сырына терең үңілгендіктен де жан-дүниесі астан-кестең кейіпкерлер сомдады. Орыстың белгілі әдебиеттанушы ғалымы Л.Гинзбургтың пікіріне сүйенсек, «романтикалық роман қаһармандарының бойында қасиет те, құмарлық та бар, бірақ оларды байланыстырушы, қаһарман етуші нағыз принцип – идея болып табылады» [4,126].

Демек, қаһарман бүкіл көркем шығарманың көркемдік, адамгершілік, тәрбиелік мән-мазмұнын танытушы ролін атқара келіп, оның ең басты ерекшелігі – *авторлық идеяны жеткізушілігі* болып табылады. «Қаһарман оқиғаларды өткізетін стержень емес, тип те, характер де, маска да емес, ол – идеяны сөзсіз жеткізуші. Міне, осы тұрғыдан келгенде ол – символдық фигура» [4,126].

Гинзбург бұл жерде кейіпкердің тип, характер ретіндегі негізгі мағынасынан да гөрі автордың идеясын тікелей иеленуші екендігіне, автордың танытқысы келген ой-пікірі мен көзқарасын өз мойнына алып, іс-әрекеті мен адамдық характері негізінде автор идеясын жеткізушілік қабілетіне баса назар аударған.

Идея – адам образы немесе кез келген құбылыстың символдық бейнесі, яғни көркем бейне ұғымына өте жақын екендігін Карл Юнг та нақтылай түседі. “Белгілі психологиялық элемент “идеяны” кейде мен оған жақын түсініктегі образ деп те атаймын. Сондықтан образ жеке-дара немесе өзіндік бет-бедері жоқ жалпылама да болады” [5, 518].

Идея ұғымының образбен етене жақындығын көрсету үшін Юнг идеяның автор ойында, қиялында нақты образбен немесе белгілі бір көркем бейнелермен, суреттермен елес беретінін, *заттанатынын* айтып отыр. Тіпті, идеяны символ деп те ұғындырады. Өйткені автор психикасында пайда болған идея белгілі бір символдық бейнелер арқылы заттанып, нақты мәнге, тіпті белгілі бір *характерге* ие болатындығы шындық.

XX ғасыр басындағы шығарма кейіпкерлері сөзсіз автор идеясын жеткізуші, әрі жаңғыртушы мәнге ие. М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров, Б.Майлин т.б. қаламгерлер шығармаларының идеясы – сол заманның қордаланған, күрмеуі қиын ел мен жердің, ұлттың мәселесі. Ал оны арқалап сол заманға да бүгінгі біздің заманымызға да жеткізген шығарма кейіпкерлері екені сөзсіз. Сондықтан да жоғарыда аталған шығарма кейіпкерлері қазіргі таңда да жан-жақты талдауды қажет етеді. Осы тектес шығармалар қазіргі қазақ прозасында өз жалғасын табуда.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басындағы Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқанова өз шығармаларында елдің рухани және моральдық ахуалын, адам баласының болмыс-бітімін әрқайсысы шығармашылық әлеміне өзінше арқау етті. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен жеке меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткенін суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қазаққа тез жайылған алып-сатарлық, алдау-арбау, күштінің әлсізге қоқан лоққы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын оқырманға аңдатып отыруды жеке адамның психикасы мен дара тіршілігіне үнілу арқылы суреттеуге ойысты.

Жүсіпбек Қорғасбектің “Өлі көл”, “Қасқыр-Адам” повестері мен “Жансебіл”, “Үрей” т.б. әңгімелерінде жалғыздықта жаны құлазып, жапа шеккен, уайым-қайғы көкірегінен кернеп, дүниеден баз кешкен адам образы орын алса, Роза Мұқанованың “Монастырь”, “Тұл”, “Мәңгілік бала бейне”, “Мұқағали”, т.б. әңгімелерінде қоғамдағы әділетсіздік пен өнердің ауыр жүгін арқалаған, өнерде жолы болмаған немесе басындағы бақты қадірлей алмай қасиетсіздіктің зардабын шеккен жеке тұлғалар мен бүлінген, зақымданған табиғатпен бірге кемтар күй кешіп, азап тартқан адамдар бейнесін суреттеуге жете мән береді.

Еуропа әдебиетінде Сартр мен Камю антиқаһарман сипатты “абсурд адам” бейнесін неғұрлым ащы, әрі анық бейнелеген еді, ал Мұқанованың әңгімелерінде абсурд адаммен қоса жалпы *абсурд қоғам бейнесі* анық елес береді. Өйткені “Құбыжық” әңгімесіндегі арманшыл бастықтың “алдамшы болса да сұлулығы басым өмірден” безінуге, адамдық тоқырауға, өз-өзін жатсынуға себепкер – тағы да қоғам. “Тұтқын” әңгімесіндегі “Жалғыз боламын деп, жалғыз қаламын деп тіпті де ойламаған” әумесер суретшінің де қызығы тек өнерге байланып, “қалың нөпір” қоғамнан бөлініп қалған. Ол – тек мәңгі-бақи өз қиялының “тұтқыны”. Қоғамның әділетсіздігі мен адамдардың күншілдігінен қорланған, өмірден өз орнын таппаған, одан қалса тереңге тұнған сырын сыртқа шығара алмай тұншыққан, өз-өзін жатсынған, күллі ел мен жарық дүниеден безінген адам образы басқа шығармаларынан да алдымыздан шығып отырады. Жазушы кез келген адам түсіне алмайтын өнердің биік мұратына, ұлы қасиетіне ой жүгірте отырып, керемет дарын басына бақ боп қонақтаған адамдардың бақыттан гөрі қасірет құшатынын, ақыреттік азап шегетінін – тағдырын тәрк еткен адамдардың жан әлемі арқылы танытқысы келгенін ұғамыз.

Т.Ахметжанның «О дүниенің қонағы» әңгімесіндегі Қияқ образынан қазақ қоғамында кәсіпкерлікті дүние мен қызыққа айналдырып, ел ішіне тек зиян әкелгендігін анық аңғарамыз. А.Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесі мен «Прописка», «Лайбаран» әңгімелеріне қалада үйсіз-күйсіз жүрген, жұмыс іздеп сандалған қазақ жастары мен қымбатшылық жайлаған ел өмірі өзек болған.

Өзіміз куәгер болған 90-шы жылдардан кейін жазылған бұл шығармаларда кейіпкерлер өмір сүрген орта, әлеуметтік жағдай, уақыт бейнесі авторлық баяндауға немесе жалпылама таныс көзқарас тұрғысынан заман келбетін суреттеуге құрылмайды. Керісінше бірді-екілі дара кейіпкердің жан азабы, ішкі ой-сезім арпалысы, жан-дүниесінің алай-түлей құбылыстары арқылы олар өмір сүрген қоғам мен уақыт бедерін түсінуге жетелейді. Қазақ қоғамындағы экономикалық дағдарыс пен жұмыссыздықтың кеселі ұлт санасына, ел тіршілігіне ықпал еткенін олардың кейіпкерлерінің қилы тағдыры арқылы білеміз. Ендеше кейіпкер жазушының өз шығармасында суреттеп отырған заманның ырқы мен болашағы туралы ой қозғайтын негізгі фигура. Жазушының идеясы заманның көлеңкелі жақтарын суреттеу арқылы елді түңілдіру, тұңғыыққа тарту емес, тығырықтан шығудың жолын қарастыру. Ел ішін жайлаған кеселден арылудың жолдарын ойластыру десек артық айтқандық емес.

Ж.Қорғасбек “Қасқыр-Адам” повесінде жаны таза, үміті таудай, ғылым жолына түскен Әділет атты жас жігіттің ғылымды ақшаға айналдырған ғалымсымақтардың кесірінен айдалада қаңғырып, тағы хайуанға айналған сорлы кейпіне куә етеді. Автор қоғамда, әсіресе ғылым мен өнерде орын алған тамыр-таныстық, көзбояушылық, біреудің еңбегін сыртынан ұрлау, тіпті сатып алу, таланттың жолына кесе-көлденең тұру сияқты зұлым әрекеттің күнделікті әдетке айналып бара жатқанына зер салып, көркемдік әлеміне, шығармашылық кредосына әдейі арқау

еткен сияқты. Өйткені мұндай рухани құлдыраудың салдары адамның өмірін ойрандап, кесірін тигізетін зор қауіп екенін, әсіресе ұлт үшін, болашақ ұрпақ үшін үлкен қатер екенін ескертетіні анық.

Повестегі Әділеттің адамдық бет-бейнесін жоғалтуға себеп болғандар – өзінің ғылыми жетекшісі мен еңбектеріне сын айтқан ғылымдағы “мүйізді” ағалары. Автор өз өміріне ренжулі, тағдырына да іштей налыған, кеудесін үрей мен қорқыныш билеген жігіт жанының қасіретті күйін бейнелей отырып, өмірдегі сенімнен айырылудың, үмітсіздік пен үрейдің не екенін ұқтырғысы келетін сияқты. Қазақтың ғасыр соңындағы қасіретін сорлы жігіттің жалғызсыраған көңіл ауаны мен бейшара халіне үңілу негізінде басқаларға да ой салады. «Жалғызсырап, жанына жылу сұрап, даусын толғай созып, қасқырша ұлыды. Өз даусынан өзі шошып, іштен тына қалған мезетінде, кепесін шынымен де қасқыр торып жүргендей сыртта қыбыр-жыбыр көбейіп, айнала төңіректі суық үрей қаптады... Кешелі-бүгін қасқырлар көзге түсе қоймаған соң, аң екеш аң да мұны жалғыз тастап кеткендей, көңілі және жабыққан-ды. Ит-құсты жанына шақырғандай ұлырын ұлып алып, алақандай кепенің қуысына тығылып жатыр енді» [6, 100].

Адамдардың арасынан орын таппай, есіл еңбегі жанбай, пендешілік пасықтықты кешіре алмай, өзіне де көңілі толмай, рухани дағдарысқа ұшыраған жігіттің жер-кепедегі өмірін автор оның қу жанына медет таппай аласұрған, алай-түлей ой мен үрей аралас сезім иектеп, жалғызсыраған бейшара кейпін бейнелеу арқылы көрсетеді.

Әдебиеттегі қаһарманның өз-өзін жатсынған, өзінен де, өмірден де запы болып түңілген образы батыс әдебиетінде жиі бейнеленетіні белгілі. Ал енді қазақ әдебиетінде мұндай кейіпкерлер қазіргі қазақ прозасында жиі көрініс бере бастады. Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқановалар бір кезде М.Әуезов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев алаңдаған қорғансыз, панасыз, әлсіз адамдардың өмірін бүгінгі күнде енді өздері де сезінгендіктен, әрі туған ұлтының басында сондай сұмдықтар жиі қайталанғандықтан, оны терең түйсінгендіктен де шығармашылық әлеміне ащы шындықты арқау еткен.

Библиографиялық тізім:

1. Мұхамедханов Қ. Ұлы ұстаз, қамқор аға // «Абай» журналы, 2004, № 2, Б. 22-33.
2. Камю А. Избранное: Сборник. – М.: Радуга, 1989. – 464 с.
3. Фолкнер У. Вступ. Статья Б.Грибанова “О чести, достоинстве и выдержке человека”. //В кн.: Фолкнер У. Рассказы. Медведь. Осквернитель праха. – М.: Правда, 1986. – 544 с.
4. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1979, –224 с.
5. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – 720 с.
6. Қорғасбек Ж. Жансебіл: Повестер мен әңгімелер. – А.: Жалын, 1995. – 240 б.

АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕГІ «КӨЛЕҢКЕ» АРХЕТИПІ

М. Оразбек

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қаласы*

Түйіндеме. Көлеңке – адамдар мен жан-жануарлардың, қоршаған ортадағы пішіні бар кез-келген заттар мен нәрселердің жарық түскен кездегі күңгірт, көмескі сұлбасы. Көлеңкенің өзіне тән формасы бар. Бірақ сұлбаның пішіні уақыт қозғалысына қарай өзгеріп отырады. Сондықтан өнер дүниесінде, көркем әдебиетте, психология және жаратылыстану ғылымында көлеңкенің өзіндік философиялық мәні бар. Ал әдебиетте көлеңкенің аллегориялық, метафоралық және ауыспалы мағыналары жеткілікті. Сондай-ақ адам санасында «көлеңке» архетипі әр түрлі образға ие. Көлеңке өмірдегі нәрселердің, оның ішінде адамдардың да күн түспейтін жағындағы көмескі сұлбасы болғандықтан, шындықтан алыстау, жұмбақ, құпия жақтарымен қатар, тұрлаусыздық пен тұрақсыздықтың символы ретінде де ұғым қалыптасқан. Күнді бұлт басқанда көлеңке де жоғалады. Абай бұл туралы: «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың» дейді.

Көлеңке күн батып бара жатқанда ұзарады. Көркем әдебиетте адам өмірінің қартайған шағын ұзарған көлеңке деп метафоралық ұғымда бейнелейді. Оған дәлел ретінде Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» өлеңін алуға болады.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,

- деп қызарып күн ұясына батып бара жатқан уақытты бейнелеген сияқты болғанымен, келесі өлең жолдарында:

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,

Ақын кешқұрым, бейуақ мезгілді айтқанымен адам өмірінің егделеп, «күңгірт, сұрғылт» тартқан шағын:

Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.

– деп, артында қалдырған өнегелі ізің де жоқ, әбден тапталып, талайлар жүріп келген «қу соқпақтан» өзге ой тоқтататын ештеңе жоқ «елес» қана қалғанын анық бейнелейді. Жалпы әлемдік әдебиетте көлеңке әр түлі символдық ұғымдармен суреттелді. Соның бірі «елес» (призрак) образы. В.Дальдің сөздігінде көлеңкені күннің жарығы түспейтін «бұлыңғыр» деп түсіндірумен қатар, адамның «елесі» деп те түсіндіреді. Абай да адамның өлер шағында ойға алғаны тек өкінішті өмірінің елесі екенін:

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей ұды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке. –деп,

қанша қармансаң да өткеніңнен «керекке жарайтын нәрсе» таппай, бүкіл өмір бойы өзің жиған «умен» уланып өмірден өтесің дегенді меңзейді.

Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде, Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегісінде де көлеңкенің адамның екінші жартысы, көлеңкелі жағы үнемі қаралық жасап, өзінің өліміне алып келетінін түспалдайды.

«Көлеңке» архетипі жалпы адамзат баласының санасына тән ұғым екені батыс ойшылдары К.Г.Юнг пен Э.Нойманн еңбектерінде айтылған болатын. Сондай-ақ көлеңкенің магиялық күші туралы жан-жақты зерттейді. Яғни, адам санасы іштей екіге жарылып, екінші «көлеңкелі» жағының адамды бейсаналы түрде жаулап алатынын психоаналитикалық тұрғыда зерттелді. Демек, Абай шығармасы әлемдік оймен сабақтасатынына көз жеткіземіз.

Кілт сөздер: Көлеңке архетипі, адам өлімі, Абай шығармалары, жаман дос, елес, өмір

ABAY AND THE «SHADE» ARCHETYPE IN THE LITERATURE

M.Orazbek,

L. N. Gumilyov Eurasian National University
Astana

Summary. A shadow is a dark, obscure scheme of lightning, when things and objects are formed in the form of people and animals.

The shadow has its own form. But the form of the scheme varies depending on the movement of time. Therefore, the shadow of art, literature, psychology and the natural sciences has its own philosophical meaning.

However, in literature, the shadow has allergic, metaphorical and variable meanings. In the human mind, the "shadow" has different archetypal symbols. The shadow is a symbol of things in life, including people, this fuzzy scheme on the sunny side, so far from the truth, mysterious, secret, a symbol of instability and instability. Shadows also disappear when clouds are scratch. Abay says, "You can not find a bad friend, you can not run away, you can not find your face."

The shade grows during sunset. In a profane literary, the lifeless shadow of a lifeless image reflects the metaphorical concept. In the goodness of this story can use "Extending the shadow head".

Expanding the head of the shadow,

If he is hiding from the source,

Although it seems that the sun scrapes in the sunlight, in the following verse lines:

I'm sorry

To the gray-haired.

The poet is a little man with a gray past:

Past Life - A Path to Go,

It jumps.

– and that there is no moral trace left, and it is clear that there is no "ghost" who has nothing to stop thinking about "the curve."

In the world literature, each shadow has been described with symbolic concepts. One of them is the image of a ghost. In the words of Walsh Dale, the shadow is interpreted as "dull," and is interpreted as "the illusion of a man." Abay also admits that the idea of a person's death was a miracle of his life:

Find what you find, find it,

Not a must.

When he went out,

The reason is the heartbreaking heart.

– you know that no matter what you do, it will mean that you will die a lifetime throughout life. In the shadow of H.H. Hadersen's fairy tale, in the play "The Shadow" by Schwartz, the shadow suggests that the second half of the shadow, the shadow side, will always lead to the death. They say that the Western thinkers K.G. Yoon and E. Neumann have a shadow of the "shadow" inherent in the mind of the universal human race. He also explores the magical power of the shadow. That is, a psychoanalytic study of human consciousness exploded in the middle, and the second "shadow" side won unconsciously. So, we see that Abay's work corresponds to the worldview.

The key words: Shadow Archetype, person's death, Abay's work, bad friend, ghost, lifetime.

Әлемдік философия ғылымында ғалымдар архетип ұғымының бастау көзін көне грек ойшылдары Платон, Сократ еңбектерімен тығыз байланыста қарастырады.

Архетип дегеніміз адам санасында сақталып келе жатқан бастапқы образ. Философиялық сөздікте: «грекше арғы, бастапқы образ деген мағынаны береді. Кейінгі антикалық философияда (*Филон Александрийский т.б.*) бейне, идея» [1.] деп түсіндіреді.

Бұл ұғымды философиялық категория ретінде жандандырған швейцариялық ғалым К.Юнг[2.]. Ол Филон, Цицерон, Плиния еңбектеріне сілтеме жасай отырып, адам санасындағы

туа біткен алғашқы кескіндердің өмірде әртүрлі жағдайлардың (қайғы, қорқыныш сезімдері, алаңдаушылық немесе шығармашылық қиял, фантазия т.б.) әсерінен жанданып белгілі бір образдарға айналуы деп түсіндіреді. Ендеше, архетип көркем әдебиетке, ақын-жазушылардың шығармашылығына тікелей қатысты екенін байқаймыз. Шығармашылық психологиясын зерттеуші ғалымдар көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адам баласының жаратылысында туа біткен кескін, бейнелерден іздейді [2.]. «Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура, бұл тарих қойнауында пайда болып, үнемі қайта туындап отыратын процесс барысында творчестволық фантазияның [шығармашылық қиял] өзін-өзі танытуы»[2, 26].

«Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді» [3,50]. «Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген “жұмбақ” күйін, оның творчестволық тұлғасындағы “архетип образдардан бастау” алып, соның ырқында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды кейіпкерінің бейсаналық ырқында суреттеп кететінін түсіндіріп берген» [3,51]. Көркем өнер дүниесінің ішінде, әсіресе әдеби көркем шығарманың табиғаты күрделі, психологиялық қатпары өте терең, адам баласына жұмбақ болып келетін өнердің айрықша бір түрі. Сондықтан да психолог ғалымдар көркем шығарманы туғызушы автордың психологиялық қырларын ашып, автор тұлғасының шығармашылық ерекшеліктерін [особенности] анықтауға ұмтылды. Шығармашылық тұлғаны анықтау үшін оның шығармасында суреттелген образдарды психологиялық жағынан зерттеуге тура келеді. Бұл туралы ХХ ғасыр басында Ж.Аймауытов: «Адамның жан құбылыстарын зерттеп, таныс болу үшін сол шығармалардағы кейіпкерлердің [тип] бастан кешірген халдерін бақылау керек»[4,263 б.]деп түсіндіреді. Ендеше жазушы шығармасында бейнеленген образдың архетипіне үнілу арқылы көркем шығарманың идеясын, авторлық позициясын айқындаймыз.

Адамзат санасында бағзы заманнан келе жатқан ұжымдық архетиптер бар. Солардың бірі көлеңке архетипі. Бұл архетип қазақ санасына да тән.

Көлеңке – адамдар мен жан-жануарлардың, қоршаған ортадағы пішіні бар кез-келген заттар мен нәрселердің жарық түскен кездегі күнгірт, көмескі сұлбасы. Көлеңкенің өзіне тән формасы бар. Бірақ сұлбаның пішіні уақыт қозғалысына, күн сәулесінің түсуіне қарай өзгеріп отырады. Сондықтан өнер дүниесінде, көркем әдебиетте, психология және жаратылыстану ғылымында көлеңкенің өзіндік философиялық мәні бар. Ал әдебиетте көлеңкенің аллегориялық, метафоралық және ауыспалы мағыналары жеткілікті. Сондай-ақ адам санасында «көлеңке» архетипі әр түрлі образға ие. Көлеңке өмірдегі нәрселердің, оның ішінде адамдардың да күн түспейтін жағындағы көмескі сұлбасы болғандықтан, шындықтан алыстау, жұмбақ, құпия жақтарымен қатар, тұрлаусыздық пен тұрақсыздықтың символы ретінде де ұғым қалыптасқан. Күнді бұлт басқанда көлеңке де жоғалады. Абай бұл туралы: «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың» дейді.

Өлем әдебиетінде көлеңке архетипі туралы шығармалар өте көп. Өлемге танымал жазушы Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» («Тень») ертегісі, Е.Шварцтың «Көлеңке» («Тень») атты ертегілік пьесасы бар болса, А.Шамиссоның «Петер Шлегельдің таңғажайып тарихы» деп аталатын фантастикалық ертегісі, Э.М.Ремарктың «Жұмақтағы көлеңке» («Тени в раю»), А.Камюдің «Чужой» романдары баршаға мәлім. Тіпті осы ХХІ ғасырдың басында да шетел жазушылары бұл тақырыптан бас тартқан емес. Испан жазушысы К.Руис Сафонның «Желдің көлеңкесі» («Тень ветра»), Д.Робертстің «Шантарам. Тень горы» романдары жарыққа шықты.

Орыс жазушылары мен ақындарының да бұл тақырыптың айналасында жазған шығармалары аз емес. ХІХ ғасырда әйгілі орыс ақындары К.Н.Батюшковтың «Досымның көлеңкесі» («Тень друга»), М.Лермонтовтың «Силуэт», «Я видел тень блаженство, но вполне...», «Я жду ее в сумрачной равнине», «Как жизнь скучна, когда борнья нет» т.б.

бірақатар өлеңдері, Л.Н.Толстойдың «Ит және оның көлеңкесі» мысалын атауға болады. XX ғасырдағы орыс жазушысы Н.И.Сладковтың «Көлеңке» («Тень») деп аталатын ертегісі бар. Демек, әлемдік әдебиетте көлеңке туралы философиялық ұғым-түсінік әрбір халықтың дүниетанымына сәйкес көркем шығармаларында өзіндік образдар мен кескінге айналған.

Көлеңке ұғымына байланысты қазақтың мақал-мәтелдері, тұрақты тіркестері де бар. «Қоян көлеңкесінен қорқады», «қорыққанға қос көрінеді» деген мәтелдермен бірге «көлеңкесінен қорқу» деген тұрақты тіркесті кездестіреміз. Аталған мысалдарда көлеңкенің қорқыныш ұғымымен байланысты екеніне көз жеткіземіз.

Бұл ұғым – әлемдік философияда жалпы адамзатқа ортақ түсінік. Неміс зерттеушісі, К.Юнгтің шәкірті Э.Нойманн «Өнер және уақыт» («Искусство и время») еңбегінде: «Дүниеде тұрақтылық бұзылған кезде, адамды қашып құтылмастай тозақ жалмайды (человека неизбежно пожирает *nigredo*) қараңғылық және хаос (*prima materia*), және әлемде екі архетиптік кескін: Сайтан (Дьявол) мен қаһарлы Ана билік орнатады. Сайтан (Дьявол) – бұл көлеңке, жауыздық, депрессия, сөніп бара жатқан жарық, өршеленген үйлеспеушілік (отчаянная дисгармония)» [2,177] деп көлеңкені «қараңғылық, жауыздық, депрессия» сияқты адамға үрей туғызатын ұғымдармен қатар атайды. Осы қорқыныштың өнер адамдарында, олардың шығармаларына әсерін: «Егер суретшілер туралы айтатын болсақ, соңғы алпыс жылда атақ-даңқы шыққан бірнешеу ғана: Сезан, Ван Гог, Гоген, Руссо, Мунк, Клее, Матисс, Шагал, Пикассо – тарихта бұлардан өзге ештеңе болған жоқ. Бұлардың әрқайсысы өздерімен тұтас әлемді танытты, әрқайсысы өздеріне тән жанқиярлықпен жалғыздықта өз бастарына төнген хаосты жеңіп шықты немесе осы хаосқа форма берді. Біз бүгінде нәтижесіздік, түңілу мен индивидуалдың (тұлғаның) қараусыз, керексіз қалғаны туралы жиі еститініміз кездейсоқ емес. Суретшілерге тән бұл сенімсіздік, тамырынан жұлынып қалу және әлемдік қираудың қорқынышы композиторлар мен ақындарға да тән» [2, 176-177] деген тұжырым жасайды.

Қазақ әдебиетінде Абай да «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса;

-деп қызарып, ұясына батып бара жатқан беймезгіл уақытта ұзарған көлеңкеге айналған ақын мағынасыз тіршіліктен ешбір мән таппайды. Көлеңке күн батып бара жатқанда ұзарады. Абай адам өмірінің егделенген шағын ұзарған көлеңке деп метафоралық ұғымда бейнелейді.

Күңгірт көңілім сырласар

Сұрғылт тартқан бейуаққа,

-деп, сырласарға қара таппай, өзінің де құр сұлдері қалып, «көңілі күңгірт» тартып, көлеңке болып, беймезгіл уақытпен сырласады.

Төмен қарап мұңдасар,

Ой жіберіп әр жаққа.

Өткен өмір — қу соқпақ,

Қыдырады талайды.

-деп, әбден тапталып, талайлар жүріп келген «қу соқпақпен» өзі де жүріп келгендіктен, ел ішінің бұзылуынан, заман адамының мың құбылған мінезінен, нәтижесіз істерінен түңіліп, байлауы жоқ босқа кеткен уақытына, артта қалған өкінішті өміріне «ой жібереді».

Нені тапсаң, оны тап,

Жарамайды керекке.

Өңкей улы жиып ап,

Себеді сорлы жүрекке. –деп,

қанша қармансаң да өткенінен «керекке жарайтын нәрсе» таппай, бүкіл өмір бойы тартысып, таласып жиғаның «у» болып, сол «уынмен» «сорлы жүректі» улайсың дейді. Адам ағзасындағы тіршілік көзі – жүрек. Қу тіршілікте азап көретін де адамның жүрегі дегенді меңзейді.

Г.Х.Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде, Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегісінде де көлеңкенің адамның екінші жартысы, көлеңкелі жағы үнемі қаралық жасап, өзінің өліміне алып

келетінін тұспалдайды. Г.Х.Андерсен шығармасына ыстық өлкеге алыстан келген ғалымның күні бойы ешқайда шықпай қайырымдылық, сұлулық, жақсылық, махаббат туралы жазып, дәлелдеп, зерттеп жүргенінде жанынан бір елі қалмай жүрген көлеңкесімен болған оқиға өзек болады. Абайдың «ұзарған көлеңкесі» сияқты ғалымның да көлеңкесі кешқұрым балконға даланың ауасымен тыныстауға шыққанда сөйлеседі. Андерсеннің кейіпкері көлеңкесін қуып жібереді. Арада көп уақыт өткенде көлеңкесі адам кейпінде қайтып оралады. Қайдан келгенін сұрағанда ол көрші үйдегі поэзиядан келгенін жеткізеді. Құлпырған, көңілді көлеңке поэзияның соншалықты асқақ, жоғары көңіл-күймен өмір сүріп жатқанын да баяндайды. Ендігі жерде адамзат үшін еңбек жазып, жүдеп-жадаған ғалымды азғырып, өзімен саяхатқа ертіп алып, өзінің көлеңкесіне айналдырады. Ендігі жерде ғалым өзі көлеңкеге айналып, ал көлеңкесі мұның әміршісіне айналды. Ханшайыммен көңіл жарастырған көлеңке оны мәңгіге өзінің тұтқыны еткісі келеді. Шындықты айтқысы келген ғалым көлеңкесінің құрбаны болады. Адамзатқа арнап жазған қайырымдылық, сұлулық, жақсылық, махаббат туралы дәлелдері өзінен өзге ешкімге керегі болмай қалады. Абай да өзінің айналасына айтқан ойлары туралы былай дейді:

Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой.

Қара сөздері мен өлеңдерінде, поэмаларында Абай адам өмірінің мәні туралы, оқу, білім, өнер, еңбек, махаббат, имандылық, сұлулық туралы жеріне жеткізе жырлады. Бірақ сол ойларын өзіне қайтып келген «ұлыған, адасқан күшікке» балайды. Еліне арнаған ұлы ойлары жетімсіреп, «адасқан күшік секілді» болған ақынның жан-дүниесі құлазыған жалғыздықта күй кешіп, ұзарған көлеңкеге айналған ақын образын көреміз. Халқының отаршылдық қамытын кие бастағаны, «бас басына би болып», елдің өз билігі өзінен кете бастағаны ақын жүрегіне у болып құйылды деуге әбден болады. Жалпы әлемдік әдебиетте көлеңке әр түлі символдық ұғымдармен суреттелді. Соның бірі «елес» (призрак) образы. Абай да адамның өткені, артындағысы тек өкінішті өмірінің елесі екенін,

Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

-деп, тіршілікте текке әуре болудың қажеті жоқ деген байламға келеді.

Орыс зерттеушісі Н.Г.Урванцева «Зеркала как принцип поэтики в русской детской литературе XX века» (Казань, 2015) еңбегінде «көлеңкенің адамның екінші жартысы (двойник) немесе елесі, кескін сұлбасы» [5.] деп түсіндіреді. Қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесі осы сарынға құрылған. Жазушы біреумен дауласады. Сөйтсе ол өзінің екінші жартысы немесе елесі болып шығады. Андерсен мен Абайда да көлеңке елес пен адамның екінші жартысына айналады. М.Бахтин әдебиеттегі мұндай құбылысты: «Айнадағы адам. (Человек у зеркала) Бұл құбылыстың қиындығы (қарапайым болып көрінуінде). Оның элементінде. Жай ғана формуласы: мен өзіме басқа біреудің көзімен қараймын, өзімді басқаның көзқарасымен бағалаймын. Бірақ бұл қарапайымдылықтың астарында өзгеше қиындық бұл оқиғаға қатысушылардың (олар көптігі) өзара қарым-қатынасы. Менің өзіме сыртқы бейнем қалай көрінеді. Мен өзім туралы ойлағанда, өзімді өзіме қалай көрсете алам» [6,241] деп адамның өзіне айнадан қарағандай, өзінің жан-дүниесіне үңілуі деп түсіндіреді. Ендеше, көркем шығарма мазмұнына арқау болған көлеңке кескіні де кейіпкердің өз жан дүниесіне үңілуі, айнадан көргендей өз бейнесіне өзге біреудің көзқарасымен қарауы деген байламға келеміз. Л.Н.Толстойдың «Ит және оның көлеңкесі» мысалында сүйек тістеген иттің судан өз бейнесін, суға түсіп тұрған көлеңкесін көріп, аузындағы сүйегін тастай салып, судағы иттің сүйегін алам деп суға батып кеткен мысалы да көлеңке архетипінің жазушы шығармасында өзгеше образға ие болғанын көрсетеді. Н.И.Сладковтың «Көлеңке» ертегісінде де әсем табиғат аясында аюдың өз көлеңкесімен алысқан сәтін суреттейді. Демек әдебиетте көлеңке тек адам образына ғана қатысты бейнеленбейді. Ол жан-жануарлар туралы шығармаларда символдық бейнеге айналады.

А.Байтұрсыновтың «Кісі мен көлеңке» мысалында өзінің көлеңкесін қанша қуса да жете алмаған ессіз адамға біраздан соң «әуре болып, неге қудым» деп ой түседі. Сол кезде мұның артынан көлеңкесі өзі қуады. Бұл жерде ақын адамның басына «қонатын бақты» осы көлеңке

кейіпінде көрсетеді. Бақ адамның басына қашан қонатыны және қай кезде кететіні белгісіз. Бақ – ол да жұмбақ құбылыс. Бақ қонақтап бір жерде тұратын, тұрмайтыны белгісіз. Ол да адамның ақылы мен hareketіне байланысты. Демек көлеңке архетипі көптеген ұғымдармен байланыста қаралады. Әдебиеттегі «айна мифологемасымен», дьявол, сатана мифологиясымен, елес, аруак (призрак) немесе түрлі күштер мотивімен, көлеңкенің магиялық күші туралы, жұмбақ, құпия жаратылыс, көмескі сұлба ұғымдарымен және адамның іштей екіге жарылуы (раздвоение личности) сияқты бейсаналықпен байланыста қарастырылады. Қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың ортасында С.Бақбергенов «Адам және көлеңке» деп аталатын роман жазды.

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі ғасырлар бойы өз жалғасын табуда. «Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті» деп аталатын ұжымдық жинақта академик, абайтанушы З. Ахметовтің «Абайдың адам мен қоғам жайындағы концепциясы қазақ топырағындағы жаңа концепция, Абай адамды белгілі қоғамдық өмірдің жемісі, нәтижесі ретінде қарады, оның қимыл-әрекетін, психологиясын, моральдық келбетін өмірге, әлеуметтік тұрмысқа байланысты көріп, бағалап-бейнеледі» [7,356] деген тұжырымына ден қоямыз. Абайдың көлеңке архетипін негіз еткен шығармасы әлемдік әдебиеттің көтерген мәселесімен үндестік тапқан.

«Көлеңке» архетипі жалпы адамзат баласының санасына тән ұғым екені батыс ойшылдары К.Г.Юнг пен Э.Нойманн еңбектерінде айтылған болатын. Сондай-ақ аталған ғалымдар көлеңкенің магиялық күші туралы жан-жақты зерттейді. Яғни, адам санасы іштей екіге жарылып, екінші «көлеңкелі» жағының адамды бейсаналы түрде жаулап алатынын психоаналитикалық тұрғыда зерттелді. Демек, Абай шығармасы әлемдік оймен сабақтасатынына көз жеткіземіз.

Көлеңке архетипі әлем әдебиетінде күні бүгінге дейін көркем шығарманың өзегіне айналып келеді.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1.Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983.

2.Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – 304 с.

3. Оразбек М.С. Автор және шығармашылық процесс. – А.: Атамұра, 2006, -488 б.

4. Аймауытұлы Ж. Психология. – А.: Рауан, 1995. – 312 б.

5. Н.Г.Урванцева «Зеркала как принцип поэтики в русской детской литературе ХХ века» <https://books.google.Қаралды> 13.03.2018.

6.Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Азбука, 2000. – 336с.

7. Сариев Ш. Абай дәстүрі және тәуелсіздік кезіндегі қазақ лирикасы // Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: «Арда», 2009. – 392 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУЛЫ АЙМАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ж.ғ.м., аға оқытушы Садыкова Дамежан
тарих пәні оқытушысы Әділхан Динура

Алматы қаласы
Қазақстан
damelia_71@mail.ru

ТҮЙІНДЕМЕ: Туризмнің дамуы халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салалары ретінде әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе.

Мақалада Қазақстандағы тау туризмінің қалыптасуы мен даму тарихы, туризмнің басты нысаны тау ландшафттарын қорғау, экологиялық ластанудың алдын алу мәселелері мен экотуризмді дамыту бағыттары қарастырылды. Дүниежүзілік дамыған және дамушы мемлекеттердің тау туризмі ерекшеліктері, тау ландшафттары мен рекреациялық ресурстарын қорғаудағы әдіс-тәсілдері, табиғат қорғау заңдары мен ұлттық туризм саласын дамытудағы жобалары мен тәжірибелері айқындалып болашақта еліміздегі тау экотуризмін дамытуда пайдаланатын әдістері мен тиімді жолдары көрсетілді. Қазақстанның көрікті тау аймақтары мен рекреациялық ресурстары, экологиялық туризм нысандарын пайдалану, экотуризмді дамыту арқылы еліміздегі экологиялық, экономикалық мәселелерді шешу, экотуризм саласын аймақтық деңгейде дамыту мүмкіншіліктері, еліміздегі таулы аймақтарда экотуризмді дамыту бағыттары, жобалары, әлемдік тәжірибелерді пайдаланудың салыстырмалы әдістері мен экотуризмді дамытудың статистикалық, ғылыми болжау әдістері айқындалды.

Кілттік сөздер: экология, экотуризм, тау ландшафты, рекреация, тұрақты даму, табиғат ресурстары, рекреациялық аймақтар, кепілдеме, лицензия, ерекше қорғалатын аймақтар, туризм.

PROBLEMS OF MOUNTAIN TOURISM DEVELOPMENT IN VILLAGE REGIONS IN KAZAKHSTAN

251

Senior teacher Sadykova Damezhan
teacher of history Adilkhan Dinura

Almaty city
Kazakhstan
damelia_71@mail.ru

ABSTRACT: The development of tourism this is actual problem of world-class as the main dynamic sectors of the international economy.

The article discusses the history of the development and formation of mountain tourism in Kazakhstan, protection of mountain landscapes - the main objects of tourism and eco-tourism development trends. It also determines the characteristics of mountain tourism, methods and ways to protect mountain landscapes and recreational resources, nature conservation legislation, projects and experiences of domestic tourism in the world's developed and developing countries, provides a method and effective ways used in the future development of mountain tourism in Kazakhstan. It is defined as follows: scenic mountain landscapes and recreational resources of Kazakhstan, the possibility of solving the economic problems of the country through the development of eco-tourism, eco-tourism development at the regional level, direction and development of ecotourism projects mountain regions, comparative methods use global experience and statistical methods for the development of ecotourism and methods of scientific forecasting.

Keywords: ecology, eco-tourism, mountain landscapes, recreation, sustainable development, natural resources, recreational areas, warranty, license, specially protected areas, tourism.

Туризм - халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салаларының бірі.

Туризмнің шаруашылық саласы ретінде дамуы мемлекеттердің орнықты даму стратегиясымен тығыз байланысты. Әлеуметтік - экономикалық дамудың катализаторы болып табылатын бұл күрделі құрылымды сала табиғаты экономикалық мақсатта тиімді пайдаланудың негізінде адамдар өмірінің жоғары деңгейін қамтамасыз ете алады. Туристік базалардың салынуы және туристік ағымның шамадан тыс шоғырлануы табиғи ортаның туристік құндылығын төмендетеді. Жыл сайын күшейіп отыратын туристік миграция, туристік инфрақұрылымның дамуы табиғи ортаға қауіп төндіреді, оның әсерін өнеркәсіп, көлік пен урбанизацияның дамуымен салыстыруға болады. Сондықтан да, кейде туризмнің табиғатқа, қоршаған ортаға тигізетін әсерін "агрессивті" деп те атайды. Туризмнің бұндай әсерлерін көре отырып, мамандар ең маңызды рекреациялық ресурстарды "туризмнен және туризм үшін" қорғауды мақсат етіп отыр. Осыған байланысты, зерттеушілердің көбісі туристік құбылыстар мен нысандарды аймақтарда бірқалыпты орналастыру принципін қолдайды, ол туристер көп баратын аудандарға әсерін азайтады. Көптеген мемлекеттерде туристік қозғалыстың жоспарлы аймақтық саясаты жүргізіліп отыр. Бұндай саясаттың ерекшелігі - ол туристік ықпалдың аймақ бойынша біркелкі таралып, табиғи ландшафттарды сақтап қалуында. Табиғи кешендердің бірқалыптылығын сақтайтын туризм түрін "экологиялық туризм" деп атайды. 1972 жылы Стокгольмде «Қоршаған ортаны қорғау» туралы білім беру, 1977 жылы Тбилиси қаласында өткен БҰҰ жанындағы ЮНЕСКО және ЮНЕП ұйымдары экологиялық мәселелерді шешу бағытында 40-тан астам шешімдер қабылдап, оның ғаламдық стратегиялық жоспарлары қабылданды. Осыған байланысты дүниежүзілік мемлекеттерінің келісімшартымен 1980 жылы экологиялық туризм пайда болды. Экологиялық туризм табиғат нысандарына белсенді, танымдық саяхат жасау. Қоғамның дамуымен өнеркәсіп дамиды. Жер бетіндегі халықтар саны артып, урбандалу дәрежесі кеңейді. Антропогендік іс-әрекет, туризмнің экологиялық талаптарды орындамай дамуы табиғи кешендердің біртіндеп деградацияға ұшырауына әсер етті. Рекреациялық аймақтардың деградацияға ұшырауының бір себебі ол туристік ұсыныстың туристік сұраныстан әлдеқайда төмен болуы, яғни рекреациялық саланың дамымауы. Өндірістік технология, индустрияның дамуы қала халқының психологиялық және физиологиялық тұрғыдан қажеттілігін қанағаттандыру сұранысын туғызды. Туризм дамуында адамдар таза ауада демалып, көрікті табиғат аясында, экологиялық ластанбаған аймақта тынығу қажеттілігі артты.

Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден айырмашылығы табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шектен тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау, ластанудан қорғау. Экотуризм табиғи ортасы жақсы сақталған аймақта болады. Экотуризмде туристердің көңіл-күйін, тәртібін қатал қадағалайды, яғни өсімдіктерді жұлмау, аяусыз қарамау, арнайы соқпақтармен жүру, айқайламау, тыныштықты сақтау мәселелеріне көңіл бөледі. Экотуризм жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға, қызмет көрсету салаларының сапалылығына, салт-дәстүрлерді қорғауға және дамытуға, табыс арқылы әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Жалпы экотуризм үшін тау ландшафттарының орны ерекше. Дүниежүзінде көптеген мемлекеттерде экотуризмді дамыту үшін көрікті ландшафттар мен минералды су көздеріне ие болған тау рекреациялық ресурстарын жиі пайдаланады. Таулар пайда болу ерекшелігіне, табиғат жағдайларының қалыптасуына қарай туристік іс-әрекеттерді дамытуда өте қолайлы. Таулар ертеден өзінің табиғи ерекшелігімен адамдарды қызықтыратын туризмнің, экотуризмнің басты нысаны болды. Таулы аймақтарда туристік іс-әрекеттер ұйымдастыру, инфрақұрылымды дамытуда біршама қиыншылық, кедергілер туындатқанымен таулар туристерді қызықтыратын факторлар түріне жатады. Таулар арқылы экотуризмнің танымдық, спорттық және мәдени тәжірибелік жорықтарын ұйымдастыруға болады. Жер шарының 35,9 млн шаршы км (24,3%) аумағын таулы аймақтар алып жатыр. Жер шарының 24% халқы тауларда жасайды. Жер шарының ірі мегополис қалалары Мехико, Токио, Джакарта биік таулы аймақтарда орналасқан. Дүниежүзі мемлекеттердің іс-тәжірибесінде жалпы туризмнің, экотуризмнің

дамуында тау ландшафттары маңызды роль атқарады. Антикалық туризм дамуын Грекия және Риммен байланыстыратын болсақ Римдіктер алыс сапарларға су жолдары арқылы сапар ұйымдастырса Грекияда курортология мен емдік туризм таулы аймақтарында пайда бола бастайды. Сонымен бірге Олимпиялық ойындар, яғни спорттық туризм түрлері де Грекияда дамыған. Алғашында қалада тұратын бай гректер мен римдіктер қала сыртындағы таулы немесе таулы аймақтарда орналасқан ауылды мекендерге шығып отырса, кейініректе бұл саяхаттардың географиялық шектеулері кеңейе түсті. Минералды бұлақтар мен храмдардың қасында қазіргі емдік-сауықтыру орындарына ұқсас нысандар салына бастады, ал емдік жерлер жоғары қолайлы жағдайлары мен ойын-сауықтың көп түрлілігімен әйгілі болды. Орта ғасырларда Ресейдің таулы өлкесі Кавказ аудандарына кеңінен саяхаттар жасалып, олардың мақсаттары тек діни және сауда болып қана қоймай, танымдық мақсаттар да көзделеді. XIX ғасырдың соңында ресейліктер арасында екінші таулы аудан - Қырым әйгілі бола бастайды. 1980-ші жылдардың соңында Ялтада «Табиғат, тау туризм және Қырым тауларын сүйгіштедің үйірмесі» ашылды. Ол Ресейде тау туризмін дамытуға үлес қосты. 1890 жылдың 25 қаңтарында «Қырым тау клубы» құрылды. XIX-XX ғ.ғ Қырым мен Кавказдың таудағы тұзды, емдік суларымен бірге Ресейде туризмнің ролі көтеріле бастады. Ол Кавказдағы Эльбурс және Кавказ шындарымен байланысты. 1901 жылы Мәскеуде Орыстың тау қоғамы ашылды және Верный қаласында (қазіргі Алматы қаласы) Орыс тау қоғамының бөлімшесі ашылып, 1927 жылға дейін іс-әрекет аясында болды. Қазақстандағы таулы аймақтар Жетісу, Іле-Алатауының тау бөктері мен Қарқаралы тау массивтері арқылы жиі саяхат маршруттары ұйымдастырылды. 1910-1912 жылдары Әліби Жангелдиннің таяу "жер дүниесін айналып өтетін" жаяу жорық саяхаты, 1913ж Жетісуда атты туризмнің дамуы, 1925-1926 жылдардағы Алматы - Ыстық көл арасындағы жаяу жорықтар, 1931 жылы Жетісу губерниялық мұражайы жанынан ашылған «Пролетарлық туризм мен экскурсиялардың бүкілодақтық қоғамының бастауыш ұйымы» ның тау аймақтарында ұйымдастырған іс-шаралары, 1930 жылдары Іле Алатауында альпинизмнің дамуы, 1936 жылы тау аймағында "Горельник" туристік базасының салынуы, тау массивтерінде әртүрлі вело, мото спорттық сайыстарын ұйымдастыру, Шығыс Қазақстан өңірінде теңіз деңгейінен 1750м биіктікте орналасқан «Рахманов бұлағы»-ның ашылуы еліміздің туризм саласын дамытуда тау ландшафттары мен тау аймақтарының ролі ерекше болғандығын айқындауға болады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары 1941ж В.Зимин биік тау жорығын ұйымдастырып, қарлы шындарға саяхат жасады. 1943ж Қазақстанда Бүкілодақтық тау инструкциясын дайындау мектебі, 1945ж Алматыда дене шынықтыру институты, 1946ж туризм-алпинизм кафедрасының ашылуы елімізде тау туризміне басты назар аударылғандығын айқындатады¹. 1953ж Горельникте Бүкілодақтық тау туризмін дайындау сборы өтіп, 1962 ж туристер Жоңғар Алатауына шаңғы жорығын жасады. 1978ж Қазақстандық велотуристер Тянь-Шань тау жолымен жорық, 1990ж Алматыда шаңғы жорығы, Орталық Тянь-Шань тауында 6 қатерлі жорық ұйымдастырылды. Сонымен бірге экотуризмнің негізгі нысандары болып нақтыланған еліміздің емдік бағыттағы емдік-сауықтыру орталықтары, туризм және демалыс орындары Орталық және Солтүстік Қазақстанда, Қарағанды облысындағы Қарқаралы тау-орман массивінде, Қостанай, Павлодар облысындағы Баянауыл тау-орман массивінде біршама алдыңғы дәрежеде болды. Қазақстандағы емдік 500-ге жуық анықталған минералды су көздері, 78 шипалы батпақ көлдер, 50 климатпен емдеу аудандары және зоналары республикамыздың барлық облыстарында, басым бөлігі негізінен еліміздің таулы аймақтарында дамыған. Қазақстанның оңтүстігіндегі Іле Алатауында «Жаркент – Арасан» - республикалық маңызы бар, бальнеологиялық емдік-сауықтыру орталығы, Іле Алатауының солтүстік беткейінде 1800 км биікте *Алма-Арасан* - емдік сауықтыру орталығы, Алтай тауында орналасқан «Рахманов бұлағы», Іле Алатауының етегінде теңіз деңгейінен 1100 м биіктікте «*Көктем*» - таза ауамен және шипалы сумен емдейтін емдеу -сауықтыру орталығы, Алматы облысы Іле Алатауының солтүстік беткейінде Түрген өзенінің бойындағы табиғаты әсем шатқалда «*Түрген*» су көздері, Жамбыл облысы, Мерке темір жол

¹ Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г, стр 194-200

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

станциясының оңтүстігінде 14 км жерде, теңіз деңгейінен 1200 м биіктікте, таулы аймақта «Мерке» бальнеологиялық емдеу - сауықтыру орталығы, Бурабай көлінің жағасында теңіз деңгейінен 350-480 м биіктікте орналасқан «Көкшетау» демалыс үйі орналасқан (Сурет-1)

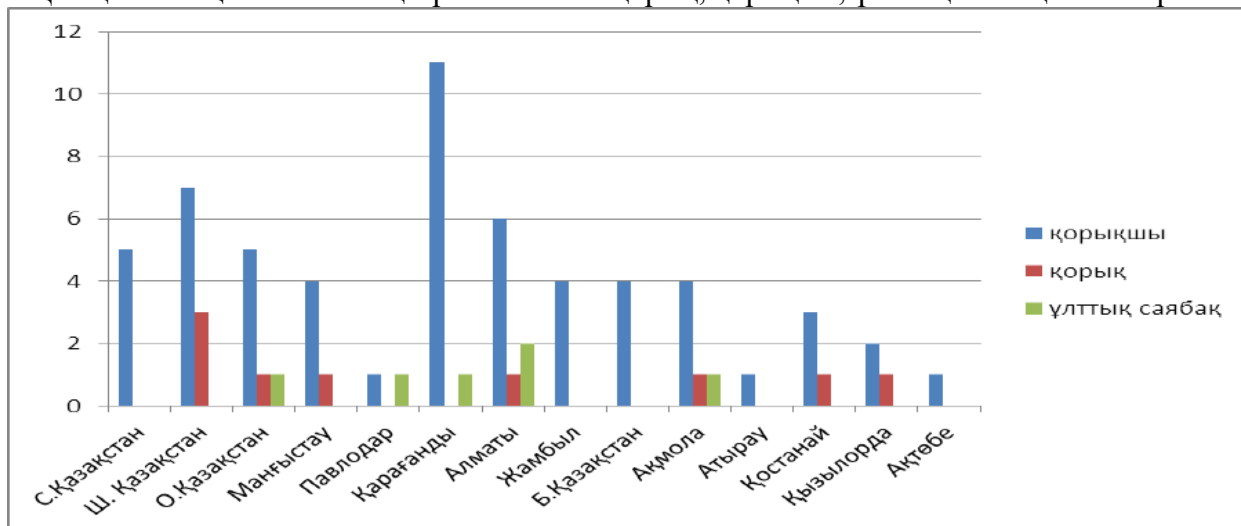
Сурет-1

Экологиялық туризмнің негізгі нысандары елміздің табиғатын қорғау үшін ұйымдастырылған 9 мемлекеттік қорық, 66 қорықша (оның 44 зоологиялық, 20 ботаникалық, 2 палентологиялық), 6 ұлттық саябақ және 24-тен астам табиғат ескерткіштерінің негізгі бөлігі таулы аймақтарда орналасқан. *Ақсу-Жабағалы мемлекеттік қорығы* – Талас Алатауы мен Угам жоталарының ең бір шұрайлы, табиғаты көркем жерінде 4 мың м тау биіктігінде, *Батыс Алтай қорығы* - қазақстандық Алтайдың Линей, Холзун, Кокшин атты тау сілемдерінде, *Алматы мемлекеттік қорығы* - Іле Алатауының таулы алқабын алып жатыр. Оның ең төменгі нүктесі 1000 метрлік биіктіктен басталып 5017 метрлік Талғар шыңына дейінгі аралықты қамтиды. Болашақта ұйымдастырылатын қорықтардан *Жоңғар қорығы*, *Кент қорығы* Қазақстанның оңтүстік бөлігінде Жоңғар Алатауы аймағында *Көкшетау ұлттық табиғи саябағы* Зеренді, Шалқар және Имантау және Айыртау табиғи аймақтарының таулы-орманды, өзен-көлді өлкелерінде орналасқан. «*Көлсай көлдері*» мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы - Алматы қаласынан 300 шақырым қашықтықта Күнге-Алатау баурайында Көлсай мекенінде, *Іле Алатауы саябағы* - ұзындығы 2500, көлденеңі 600 километрге созылып жатқан аса ірі таулы алқапта орналасқан. *Баянауыл ұлттық саябағы*- Павлодар облысының Қарағанды облысымен шектескен жерінде жартылай шөлейт жерлердің арасынан шағын ғана таулы алқапта, *Қарқаралы мемлекеттік ұлттық саябағы* –Қарағанды облысының Қарқаралы тау массивінде, *Сайрам-Ұғам (Өгем) мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы*- аумағы Оңтүстік Қазақстан облысында Іле Алатауында орналасқан. Қорықшалардан Оңтүстік Қазақстан облысының Жамбыл және Шалдар қорықшалары Іле Алатауында, Шығыс Қазақстан облысының Үржар ауданында орналасқан Үржар және Атлет, Солдат жырасы қорықшалары Тарбағатай тауында, Тораңғылы, Бектауата қорықшалары Қарағанды облысының Ақтоғай ауданында Қарқаралы тауында, Берікқара қорықшасы Жамбыл облысының Жуалы ауданында, Қара қоңыз қорықшасы Қордай ауданында таулы аймақта орналасқан. Зоологиялық қорықшалардан Алматы облысында «Лепсі», «Тоқты», «Қоқан» және «Жоғарғы Көксу» қорықшалары, Шығыс Қазақстан облысында Алтай, Тарбағатай тауларында «Құлжа» және «Тарбағатай» қорықшалары, *Алматы қорықшасы* Алматы облысының аумағында Іле Алатауында, *Боралдай қорықшасы* –Оңтүстік Қазақстан облысының Түлкібас ауданында, *Жоғарғы Көксу қорықшасы* – Жетісу өңірінде тау аймақтарында орналасқан (мониторинг-1).

Мониторинг-1

Қазақстанның облыс аймақтары бойынша қорық, қорықша, ұлттық саябақ мониторингі

Бүгінгі күнде көрікті таулы аймақтардың рекреациялық ресурстарын тиімді пайдалану арқылы туризмді дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселесі болғанымен оның экологиялық тұрғыдан ластанбауын қорғау, экологиялық проблемалардың алдын алу мәселелері айқындалуда. Сондықтан дүниежүзі мемлекеттерінде тау ландшафттарында туризмді дамыту шараларын арттырумен бірге оның экологиялық тұрғыдан ластанбауына басты назар аударуда. Дамыған және дамушы мемлекеттерде тау массивтеріндегі туризмді экотуризм бағытында дамыту жұмыстары жандандырылуда. Кейбір мемлекеттерде тау туризмнің дамуы арқылы түскен пайда тауды қорғау жұмыстарына емес шет елдік компаниялар мен фирмалардың қалтасына кетіп жатқандығы анықталды. Осыған орай таулы аймақтарда туризм дамытудың табиғи түрі экотуризмді дамыту мәселелері нақтыланып оның болашағы мен экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан тиімділігі айқындалуда. Әлемдік дамыған және дамушы мемлекеттердің іс-тәжірибелерін салыстыру арқылы көптеген мемлекеттердің табиғи көрікті аймақтарды қорғау мен туризмді дамыту іс-шаралары таулы аймақтарда көп шоғырланғандығы нақтыланды. Дүние жүзі дамыған мемлекеттердің бірі АҚШ мемлекетінің негізгі табиғатты қорғау аймақтары мен туризм дамыған аудандары мемлекеттің батыс бөлігінде Кордилер таулы аймағында көп шоғырланған. АҚШ да 1916 жылдан бастап «Ұлттық саябақтар жүйесі» негізінде ұлттық саябақтарды қорғау қызметтері АҚШ мемлекеті ішкі істер министрлігі тарапынан басқарылып жүргізілуде. 1978 жылы «Ұлттық саябақтарды қорғау туралы заң» қабылданды. Қазіргі күнде АҚШ да 350 ден астам ұлттық саябақтар бар, олардың жалпы аумағы 30 млн га (3,2%) аумағын алып жатыр. АҚШ да орналасқан 26 әртүрлі табиғи қорық аймақтарды 3 топқа бөлеміз: табиғи, тарихи, рекреациялық. Табиғи топқа ұлттық саябақтар, ескерткіштер, резерваттар жатады. 1980 жылға дейін АҚШ да аумағы 20 млн га жерді алып жатқан 50 ұлттық саябақ қалыптасып жыл сайын 300 млн туристерді қабылдаған. АҚШ дағы негізгі ірі ұлттық саябақтар мемлекеттің батыс бөлігінде орналасқан. Олардың ең негізгілері: Йеллоустон, Йосемит, Глейшер, Секвойэ, Гранд-Тетон, Гранд-Каньон, Калифорния штатындағы Йосеми-ты. Калифорния штатындағы Йосеми-ты ұлттық саябағында Солтүстік Америкадағы ең ірі, биіктігі 800м Йосемит-Фол сарқырамасы бар. Секвойэ ұлттық саябағында биіктігі 100 метр, диаметрі 8-9 м секвойя ағаштары қорықталады. АҚШ мемлекетінің батысында Колорадо таулы үстіртінде бірнеше ұлттық саябақтар орналасқан. Олардан әлемге белгілі Колорадо өзенінің 170 км аумағын қамтыған Колорадо шатқалы. Бұл шатқалға жыл сайын 20 млн туристер келетіні айқындалған. Скала тау жүйесіне байланысты теңіз деңгейінен 2300 м биікте орналасқан Йеллеустон ұлттық саябағы 1872 жылы құрылған. Ұлттық саябақ Вайоминг штатында 900 мың га аумақты алып жатыр және жылына 3 млн туристерді қабылдайды. Йеллоустон ұлттық саябағында теңіз деңгейінен ең биікте орналасқан Йеллоустон тау көлі, орман ағаштар, әрбір 65 минутта әрекет ететін Олд-Файтфул гейзері Мамонт ауданындағы ең ыстық қайнар көздерден бірі

орналасқан. Йеллоустон ұлттық саябағының оңтүстік бөлігінде Гранд-Тетон ұлттық саябағы орналасқан. Солтүстік бөлігінде, яғни Канада мемлекетімен шекаралас Глейшер ұлттық саябағы орналасқан. Орталық бөлігінде әртүрлі живописілік жер бедерін қалыптастырған Роки-Маунтин саябағында әлемге әйгілі Колорадо-Спрингс емдеу-сауықтыру орталығы орналасқан. Таулы аймақтың шығыс бөлігінде Ұлы жазық аймағына қарай бірнеше ұлттық саябақтар бар. Оңтүстік Дакота штатының солтүстік бөлігінде географиялық терминге байланысты (күрделі жер бедеріне ие болған жер аумағы) Бедленд ұлттық саябағы, оңтүстік бөлігінде Нью-Мексика штатында Карлсбад ұлттық саябағы, оңтүстігінде Техас штатының «жабайы» табиғатын айқындататын Биг-Бенд ұлттық саябағы орналасқан. АҚШ тың шығыс бөлігінде ұлттық саябақтар біршама аз, оңтүстігінде Айкейдия, Эверглейд, Флорида штатында Шенадоа ұлттық саябақтары бар. Шығыс бөлігіндегі ең белгілі ұлттық саябақ Теннесси және Солтүстік Каролина штаттарының шекарасындағы Аппалач тауларында орналасқан Грейт-Смоки-Маунтинс ұлттық саябағы. Солтүстік аймақта орналасқан Аляска түбегінде ХХ ғасырдың 90 жылдары 8 ұлттық саябақ құрылды. Олар аумағы бойынша басқа ұлттық саябақтардан ерекшеленеді. Мәселен, Денали ұлттық саябағының аумағы 23 мың км. Гавай аралдарында екі ұлттық саябақ бар, олар Гавай жанартау ұлттық саябағында Килауэаимануа-Лоа белсенді жанартау аймағында орналасқан. Табиғат қорғау аймақтарына табиғат ескерткіштері мен резерваттар жатады. АҚШ да 800 ге жуық ұлттық ескерткіштер, табиғи қорықшалар бар. Әрбір ұлттық саябақтар жылына 1 млн туристерді қабылдайды. Америкалықтар жылдық еңбек демалыстарында ұлттық саябақтарға, табиғи ландшафттарға туристік саяхат, демалыс, тынығу шараларын ұйымдастырады. Ұлттық саябақта су маршруттары моторлы қайық, байдар немесе жүзу арқылы ұйымдастырылады. «Жабайы табиғат» аясына жаяу жүру, тауға атпен жүру маршруттары жүргізіледі. Ұлттық саябақ аумағында от жағуға, тамақ дайындауға демалуға арналған жеке орындарда ғана рұқсат беріледі. Оған қарсы болған жағдайда заңды түрде айыппұлдар мен жазалау шаралары қарастырылған. Көптеген ұлттық саябақтарға демалу, танымдық саяхаттар ұйымдастыру күн мерзіміне байланысты ақылы болады. Бірнеше ұлттық саябақтарды көруге арналған жылдық билет сатылады, онда билет сатып алушы үшін немесе барлық жолаушылар үшін арнаулы жеке автокөлік қамтылады. Сонымен бірге ұлттық саябақ аумағында қонақ үйлер орналастырылған. Туристердің сұранысына байланысты шаңғы, жаяу, атты маршруттар ұйымдастырылады.² Ұлттық саябақтардағы рекреациялық ресурстар теңіз, өзен жағалаулары, шатқал, тау, аңғар, скала әртүрлі табиғи аймақтар. 1968 жылы жалпы ұлттық соқпақтар жүйесі бірнеше мың шаршы км алып жатқан 250 ге жуық нысандарды қамтыған. Ең ірі ұлттық табиғи соқпақ Нью-Йорк штатынан батысқа қарай 5,2 мың км созылған. Африка мемлекеттерінде ең көп халықаралық туристік орталықтар Африканың шығыс бөлігіндегі таулы аймақ Шығыс-Африка таулы үстіртінде орналасқан. Онда Килиманджаро (5895м), Кения (5199м) жанартаулары мен Маргерита (5109м), Карисимби (4507м) шыңдары қамтылған. Килиманджаро жанартауының шыңы қар және мұздықтармен жамылған. Сонымен бірге әртүрлі эндемик өсімдіктер бар. 1973 жылы таудың ерекше табиғатын қорғау мақсатында 2700 м биіктен бастап ұлттық саябақ, 1989 жылдан Әлемдік ескерткіш мұрасына айналды. Ұлттық саябақ 1977 жылы туристер үшін ашылып жыл сайын 36000 адам «Африка төбесін» көру үшін келеді және тау басында 5 күндік демалыс маршруттарын ұйымдастырады. Бірақ адам іс-әрекеті нәтижесінде бұл аймақтың экологиялық тұрғыдан ластануына себеп болуда. Туристер тау өсімдіктерінің азаюына, эрозиялық әрекеттердің қалыптасуына, әртүрлі коқыс қалдықтардың көбеюіне әсер етуде. Мәселен, 1993 жылы 2 шет ел туристінің әсерінен 4500 тұрмыстық қалдықтар жиналған, әрбір 10 км аралықта ағаш арасында 450 тұрмыстық қалдықтар табылған. Туризмдегі экологиялық проблемалар Африка мемлекеттері үшін экономикалық тұрғыдан кері әсерін тигізуде. Сондықтан мемлекет экотуризмді дамыту арқылы табиғатты, көрікті аймақтарды қорғау шараларын қарастыруда. Мысалы, Кения мемлекетінің экотуризм аймақтарында әрбір 1га жерге саяхат жасау үшін 0,8 ден 40\$ АҚШ доллары көлемінде ақылы болады. Себебі Африка ормандарының көлемі жылдан жылға азаюда, соңғы мәліметтер бойынша 17 млн га орман жойылған. Осыған байланысты орманға ақылы саяхат маршруттарын ұйымдастыру жұмыстары жандандырылған. Африка флорасы мен

² Александрова А.Ю. Международный туризм. М., 2001.

фаунасының ерекшелігін тамашалау үшін жыл сайын миллиондаған туристер келеді. Амбоси ұлттық саябағындағы бір арыстан жылына 27000\$, ал бір піл 610000 \$ АҚШ доллары көлемінде табыс табады екен. Бұл әрине табиғатты қорғау шаралары мен экономикалық тұрғыдан жандануына әсер етеді. Африкадағы ең белгілі экотуризмнің бірі табиғат кешеніне сафари ұйымдастырумен байланысты. Америкалық туроператорлардың сараптамасы бойынша бұл экотуризмді ұйымдастыру төмендегідей нәтижеге ие болады:

- селолық аймақтарда жасайтын Африка халқының тұрмыстық, әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына әсер етеді:

- жабайы табиғаттың қорғалуына себеп болады:

- табиғатты қорғаумен бірге Африка мемлекеттері үшін ең маңызды табыс көзі болды:

- шет елдік аңшылар табыс көзінің бір бөлігін, яғни жабайы аңдардың етін жергілікті халыққа қалдырып отырады бұл халықтың тұрмыс жағдайына, цеце шыбынының азаюына әсер етеді:

- ұйымдастырушылар арнаулы су қоймаларын жасау арқылы жергілікті халықтың сумен қамтылуын қамтамасыз етеді:

- туризм маршрутын ұйымдастыруда көптеген жергілікті адамдар жұмыспен қамтылады (лагерь құрылысы, аңшылыққа үйрету, зергерлік бұйымдарды, тамақ өнімдерін сату т.б):

- маршрут ұйымдастырушылар шалғай аймақта орналасқан жергілікті халық үшін арнаулы медициналық көмек орталығына айналады;

- маршрут ұйымдастыру жергілікті халықтың қолөнерін дамытуға (сүйек қалдықтарынан бұйымдар жасау), инфрақұрылымын жақсартуға (көпір, жол т.б) әсер етеді:

- аңшылық кәсібі жергілікті халықтың өз жеміс-жидектерін, бақша жемістерін сатуға, сол арқылы әлеуметтік жағдайларын жақсартуға әсер етеді³.

Әлемдік банк табысының 55% дамушы мемлекеттерді дамытуға бөлінетін болса, 1990 жылдары дамушы елдер өз мемлекетінде экотуризмді дамыту арқылы жылына 12 млрд доллар табыс көзіне ие болды. Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азия елдерінде экотуризмді дамыту бағыттарын қарастырсақ Оңтүстік Азиядағы экотуризм аймағы Индонезия мемлекеті. Әлемге әйгілі Суматра аралында орналасқан Ганнинг ұлттық саябағы. Аумағы 10950 шаршы км (кв) орман қорықталады. 1981 жылы биосфералық қорық атауын алды. Соңғы мәліметтер бойынша 1993 жылы келген туристердің саны 18000 шет елдік, 54000 өз мемлекетінен маршрут ұйымдастырған. Туристердің кері әсері жергілікті жануарлардың өз жасау жерін өзгертіп түнде жорықтауына, керісінше кейбір тиіндердің адамға бейімделу жағдайларының қалыптасуы айқындалған. Сондықтан жануарлардың табиғи өмірінің өзгермеуі үшін арнаулы зоналарға бөлу, өсімдіктердің жойылмауы үшін арнаулы бейне камералар орнату жұмыстары жандандырылды. Әрбір маршрут саяхатында 10 адамнан артық адам болмауын қадағалады. Үндістан мемлекетінде экотуризм Үндістан мемлекетінің тау фонды тарапынан бақыланады, қадағаланады. Әрбір турист топтары туристік саяхат жасаудан 3 ай бұрын Үндістан Үкіметіне сұраныс жазады, осыған байланысты рұқсат қағазында маршрутқа қатысушылардың тізімі мен тау шыңдарына саяхат жасауы бойынша шешім шығарылады. Рұқсат қағазы бойынша маршрутқа 12 адамнан артық қатыспайды және маршрут үшін төмендегідей ақы төленеді:

- Шығыс Қарақорым - 4000 АҚШ доллары:

- ішкі аудан – 4000 АҚШ доллары:

- Нунь-Кунь – 3000 АҚШ доллары:

- 8000м биікке көтерілу-8000 АҚШ доллары:

- 7000м жоғары-3000 АҚШ доллары:

- 6501м жоғары 7000м дейін-2000 АҚШ доллары:

- 6500 м төмен-1500 АҚШ доллары:

- Канченджанга тауы үшін-20000 АҚШ доллары лагерге келуден 15 күн бұрын төленуі тиіс. Әрбір экспедиция үшін арнаулы әскери офицер бөлінеді. Оның киім т.б экспедиция

³ Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г., стр 200-210

камтамасыз етеді, 4 станция үшін 4 аптаға арнаулы сөйлесу құралы рация алады және оның лицензиясын 200 АҚШ долларына сатып алады. Әрбір экспедиция алдын ала 300 АҚШ доллары көлемінде табиғатты қорғау, ластамау үшін кепілдеме береді. Қаржының 4/1 бөлігі Гималай штатына табиғатты қорғау жұмыстарына беріледі. Төтенше қорғау вертолеттері 6000 АҚШ долларын құрайды. Үндістанда соло-экспедицияға, яғни жалғыз саяхат жасауға тиым салынған. 1999 жылы экотуризмге қатысушылар үшін 198 шың ашылды. Үндістандағы әйгілі шыңдар: Сикким, Гарвал, Кулу-Лахул, Падар, Жанскар, Ладк. Әрбір аймақ өзіне тән рекреациялық ресурстарымен ерекшеленеді. Непалда халықаралық тау экотуризмі Туризм Министрлігі тау бөлімі және азаматтық авиация тарапынан бақыланады. Тауға саяхат ұйымдастыру Непал тау ассоциациясынан шешім қабылдайды. Бұл жерде альпинизм және тау туризміне арналған тау биіктігінен төмен бөлігіне дейін маршрут ұйымдастыруға ғана рұқсат берілген. Саяхат ұйымдастыруға рұқсат шешім Туризм Министрлігінен беріледі және маршрут ұйымдастыру ақысы 2 ай бұрын төленеді. Саяхат тобында 7 немесе 12 адамға дейін болуы тиіс. Саяхатта:

- Эверест -70000 АҚШ доллары:
- Эверест (басқа маршрут)-50000 АҚШ доллары:
- 8000м-10000 АҚШ доллары:
- 7501-8000м-4000 АҚШ доллары:
- 7001-7500 дейін-3000 АҚШ доллары:
- 6501 м ден 7000м дейін-2000 АҚШ доллары:
- 6500м төмен-1500 АҚШ доллары:

Турист топтары үшін қызмет көрсетушілер (аспазшы, жол көрсетуші, жүк көтеруші т.б) жергілікті халықтан камтамасыз етіледі. Бейне түсірілім, рацияны пайдалану, спутник құралдары үшін алдын ала рұқсат алынады және табиғатты қорғау үшін қаржы көлемінде кепілдеме береді. Кепілдеме ақысы: Эверест аймағы үшін-4000 АҚШ доллары, одан төмен қарай 3000, 2000 АҚШ доллары көлемінде беріледі. Альпинизм, тау туризмі үшін гид алынады және табиғатты қорғау кепілдемесіне 150-300 АҚШ доллары көлемінде алынады. Топ үшін саяхат маршрутын ұйымдастыру мерзімі 1 ай. Қазіргі күнде тау экотуризмі үшін 1310 шыңдан 140 шыңы айқындалды және оның ең әйгілісі Махалунгур, Лангтак, Ганеш, Манаслу, Аннапурна, Дхаулагири, Нилгири. Пакистанда тау туризмі Пакистан Үкіметі туризм бөлімі тарапынан бақыланады. Мемлекеттер туристердің саяхаты үшін қызмет көрсету жағдайлары туралы мәліметтерді Пакистан елшілігінен алады. Тау туризмі үшін топта 5 адам болуы қажет:

- К2 Чогори шыңы – 9000 АҚШ доллары:
- 8001м-8500м – 7500 АҚШ доллары:
- 7501м-8000м - 3000 АҚШ доллары:
- 7001м – 7500м – 2000 АҚШ доллары:
- 6000м -7000 м аралығы -1200 АҚШ доллары⁴.

Тау аймақтарына туристік саяхат ұйымдастыру үшін 6000 м биіктік үшін трекинг рұқсатын алу керек. Сонымен бірге әскери-офицер байланысшысын камтамасыз ету, экологиялық тазалық үшін әрбір топ 200 АҚШ доллары көлемінде ақша төлеуге дайын болуы тиіс. Пакистандағы ең әйгілі тау туризмі Каракорум және Гиндукуш. Тау туризмі үшін ақылы қызметтердің ұсынысы, тау экотуризм маршруттарын жасауда мемлекеттік рұқсаттың болуы төмендегідей жетістіктерге әсер етеді:

- саяхат жасау жүйесі жеке, өзіндік іс-әрекет ұйымдастырудың алдын алады:
- тау туризмін ұйымдастырушы турфирмалар немесе туризм бөлімі мемлекет тарапынан қатаң бақылауға алынады:
- отандық турфирмаларды ұлттық рыноктағы шет елдік турфирмалардан қорғайды:
- әр жылғы жаңадан ашылған экотуризм тау шыңдары хабарланып отырады, ол табиғат кешеніне шектен тыс кері әсердің болмауын қадағалауға мүмкіндік береді:

⁴ А.В.Бабкин Специальные виды туризма учебное пособие Москва 2003г

- алдын ала рұқсат алу маршрут міндеттері мен турист топ адамдарымен танысуға, сол арқылы шет елдік туристердің мінез-құлқын айқындауға мүмкіндік береді:

- байланыс офицерлер институты, жолсеріктер тау халқы үшін экотуризм маршруттарын, қозғалысын бақылау және экотуристердің іс-әрекетін қадағалау үшін жаңадан жұмыс орнын қалыптастырады:

- табиғатты қорғау жүйесіндегі кепілдеме туристердің ұлттық қоршаған ортаны қорғау заңын орындауға жауапкершілігін арттырады:

- тау туризмін дамыту ұлттық тау қорғау Фонды және Ассоциациясымен байланыста жұмыс жасайды. Осының әсерінен туристік әкімшілік жұмыстарын жүргізу, тау аймақтарына қызығушылығын арттыру, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жандандыруға әсер етеді.

Тау туризмі жақсы дамыған Батыс Кавказ аймағында тау ландшафттары мен рекреациялық ресурстарын қорғау мақсатында экотуризмді жандандыру шаралары ұйымдастырылуда. Батыс Кавказдағы *Краснодар өлкесі* туристік ауданның батысында, Кавказ тау жоталары аласа таулы өлкеде орналасқан. Таулы аймақ минералды су көздеріне, емдік суға бай. Туристік ауданда тауға тән болған емдік-сауықтыру орталықтары бар. Әлемге әйгілі «Горячий Ключ» бальнеологиялық емдеу-сауықтыру орталығы осы өлкеде орналасқан. Сондықтан Ресей мемлекетіндегі тау экотуризмін дамытуға мүмкіндігі бар аудан болып саналады. Болашақта трекинг экотуризмі (тау аңғары арқылы Қара теңізге саяхат жасау), спорттық және оқу скала (Планческ, Монастыр, Индюк), спелотуризм (Фанатау тоғайы, Богатыр тоғайы т.б), шатқал (Двубрат шатқалы, Бе-шенки озені шатқалы). Орман арасындағы жолдар тау велотуризм, атпен жүру туризмін дамыту арқылы тау экотуризмін дамыту бағыттары айқындалуда. Бұл аймақта қыста қар 20-50 күн аралығында ғана болады сондықтан шаңғы туризмін дамыту біршама күрделі. *Апшерон туристік ауданы* Кавказ тау жоталарында, Кубань тауы бөлігінде орналасқан. Туристік ерекшеліктеріне байланысты ауданды екі топқа бөлеміз: Черниговско-Отдаленный және Гуамо-Мезмайск. Черниговско-Отдаленный аудан Гуамо-Мезмайск ауданынан табиғат ескерткіштері, экзотикалық табиғат ресурстарының көптігімен ерекшеленеді. Бірақ бұл туристік ауданға туристер өте аз немесе мүлдем келмейді, себебі бұл ауданның туристік өлкелер арасында жарнамалау қызметтерінің аз болуы, инфрақұрылымның дамымауы. Апшеронда емдік-минералдық су көздерінің болуы емдік туризмнің дамуына әсер етуде. Болашақта туристік ауданда экотуризмді дамыту мақсатында Қара теңіз арқылы тау аңғары, Пшеха өзені арқылы радикалды маршрут ұйымдастыру, Собор, Спящий Черкес арқылы жаяу жүру мен спелотуризм (Қаратау үстірті, Исиченко тоғайы, Лагонаки тау тоғайы), шатқал (Гуам, Вольчи, Курджип өзені шатқалы, Хахопсе, Гогопсе) тау экотуризм маршруттарын ұйымдастыруға мүмкіндіктері айқындалып жандандыру жұмыстары жүргізілуде. *Сочи туристік ауданы* 1902 жылы анықталған емдік-демалыс мақсатында пайдаланылды. Сонымен бірге жағажай, экологиялық (шытырман, табиғатқа тарихи жорықтар, табиғи резерваттарға саяхат жасау), экскурсия, фестиваль, спорт туризмі, бальнеологиялық, аэротерапия, гелиотерапия, талассотерапия дамыған. Болашақта жаяу, Фишт тауларында альпинизм, Алек тау жоталарында спелотуризм, шатқал, джиппинг (Красная поляна селосында), Ачишхо тауларында тау шаңғысы, спорттық туризм түрлерін дамыту тау экотуризмін қалыптастыруда негізгі көзі болып саналады. Тау туризмін дамыту мақсатында 4 аспалы жолдарын салу жобалануда. Адыгей республикасында *Майкоп туристік ауданында* тау экотуризмін дамыту жобалары жандандырылуда. Туристік ауданның ең биік нүктесі Чугуш (3238,2м), ауданның оңтүстік батысында Фишт (2867м) тауы орналасқан. Фишт таулары альпинизмде «А», «Б» санаты үшін күрделі маршруттар ұйымдастырылады. 1985 жылы В.В.Литвинов жетекшілігімен тұңғыш қысқы шаңғы спорт түрі өткізілді. 1981 жылы Абадзеш-Мурзикао массивінде дельтаплан спорт түрлері бойынша сайыс ұйымдастырылды. Туристік аудандағы Лагонак таулары алуан түрлі биологиялық ресурстары бойынша ерекшеленеді. 600 түрлі өсімдіктің 23 түрі дүниежүзінде кездеспейтін локальды эндемик, 44 субэндемик, яғни Батыс Кавказ аймақтарында кездесетін өсімдіктер, 35 эндемик өсімдіктер Кавказ тау жоталарында кездеседі. Сондықтан бұл аймақта ғылыми-зерттеу экспедициялары жиі маршруттар ұйымдастыруда. Болашақта халықаралық тау экотуризмі, тау табиғаты тарихы,

ғылыми, шытырман экотуризмін дамытуға мүмкіншілікгі айқын⁵. *Архыз туристік ауданы* Карачай-Черкесс Республикасында орналасқан, онда Пшиш тауы (3790м) бар. Туристік ауданда шаңғы, альпинизм, демалыс, танымдық туризм мақсатында қолданылған. Белгілі неміс жазушысы Альфред Курелла 1938 жылы осы аймақта болып оның ерекше рекреациялық ресурстарына тәнті болып «Адхыз! Сенің көркің келешек ғасырлар бойы біздің ұрпақтарымызды қуантатын болады!» деп өз ойын жазып қалдырған. Туристік ауданда трекинг, тау шаңғы туризмі, спело экотуризмді дамыту жобалары жандандырылуда. *Домбай туристік ауданы* Теберда өзені жағасында орналасқан. Ең биік нүктесі Ульген (4046м). Бұл аймақта климатпен емдеу орталықтары жақсы дамыған. 1923 жылдан «Аманауз», «Алибек» т.б демалыс үйлері мен орталықтары салынды. Таудың 800-1200 м биіктігінде жылы климат, орта бөлігінде ылғалды климат қалыптасқан. 1913 жылы швейцар ғалымы М.Рикли Батыс Кавказ өлкесін психологи-эстетикалық тұрғыдан флора мен фаунасы, рекреациялық ресурстары бойынша бай өлке деп атаған. Өсімдіктері мен жануарларын қорғау мақсатында Тебердин мемлекеттік қорығы, орман арасында Теберды емдік-сауықтыру орталығы құрылды. Инфрақұрылымы жақсы дамыған. Болашақта экотуризмді дамытуда тау спорт туризм түрлері мен жабайы табиғатқа саяхат жаяу, ғылыми-танымдық туризм түрлерін дамыту жұмыстары жобалануда.

Қазақстанда экологиялық туризмді дамытуда жаңадан бастамалар мен іс-шаралар жүргізіліп жатқанымен экологиялық туризмнің дамуының көптеген шешілмеген мәселелері бар. Елімізде әлі күнге дейін экотуризм аймақтары мен нысандарының саны белгісіз, және де күнделікті тауға, қорықтар мен ұлттық саябақтарға саяхаттап баратын туристерді ешкім бақыламайды. Осының салдарынан қорықтардағы «Қызыл кітапқа» енген өсімдіктер мен жануарлар жойылып бара жатыр. Туризм дамыған таулы аудандарда инфрақұрылым, қызмет көрсету салалары әлі нақты қолға алынбаған және осыған байланысты еліміздің көрікті рекреациялық аймағы тау ландшафттарының ластану деңгейі артуда.

Сондықтан бұл мәселелерді дұрыс, әрі тиімді шешуде әлемдегі экотуризмді жақсы дамыған АҚШ, Африка, Аустралия, Азия, Еуропа, Ресей мемлекеттерінің іс-тәжірибесін өз мемлекетіміздің табиғи ерекшеліктерін ескере отырып пайдалану арқылы дамытуға басты назар аударуымыз қажет. Швецияда "Natures Best" немесе "Табиғат кереметтері" деген экологиялық сапа белгісі бар. Бұл сапа белгісін табиғаты көркем жерлерге беріп қоймай, жыл сайын мемлекеттік бюджеттен сол жердің инфрақұрылымының одан әрі дамуына нақты ақша бөледі. Сонымен бірге мемлекет көрікті аймақтар мен экотуризм нысандарына шетел инвесторларын көптеп тартады екен. Осының нәтижесінде Швеция Еуропадағы экотуризм жөнінен ең көп турист келетін және сәйкесінше ең көп табыс табатын мемлекет болып табылады. Осы тәжірибе арқылы айқындасақ елімізде табиғаты көркем, керемет жерлер өте көп. Көрікті аймақтарға Швеция тәрізді арнайы жоспармен экотуризмді дамытса біздің де табыстың шыңына жетеріміз анық.

Экотуризмді дамытуда Коста-Рика тәжірибесін пайдалансақ Латын Америкасының көптеген мемлекеттері өздерінің табиғаттарына кері әсерін тигізіп жатқанда, Коста-Рика мемлекеті табиғатқа қарсы қол ұшын тигізбей, табиғатты қорғау мақсатында тиімді заңдар қабылдаған. Сол заңдардың нәтижесінде қазіргі таңда бұл мемлекет әсем табиғатының ерекшелігімен экотуризмнен үлкен табыс алып, мемлекеттік бюджетін осы сала арқылы жоғарғы деңгейге жеткізіп отыр. Қазіргі кезде Коста-Рика халқының жағдайы керемет, өмір сүру ұзақтығы әлемдегі ең жоғары болып табылады. 1996 жылы Пакистан Үкіметінің тау шыңдарына шығуға лицензия сатудан жиналған қордың мөлшері АҚШ-тың 390800 долларына жетті. Экологиялық туризмнен түскен табыс тау ландшафтының сақталуы мен қалпына келтірілуіне жұмсалады.

Қазақстан туристік рынокта көлемі бойынша және табиғаты көрікті, рекреациялық бай өлке екендігі айқын. Соңғы статистикалық мәліметтер бойынша Қазақстанға шет мемлекеттерден демалыс мақсатында туристердің көп келуі анықталды және Германия, Франция, Оңтүстік Корея, Жапония мемлекеттері мен т.б шет мемлекеттер Қазақстанның

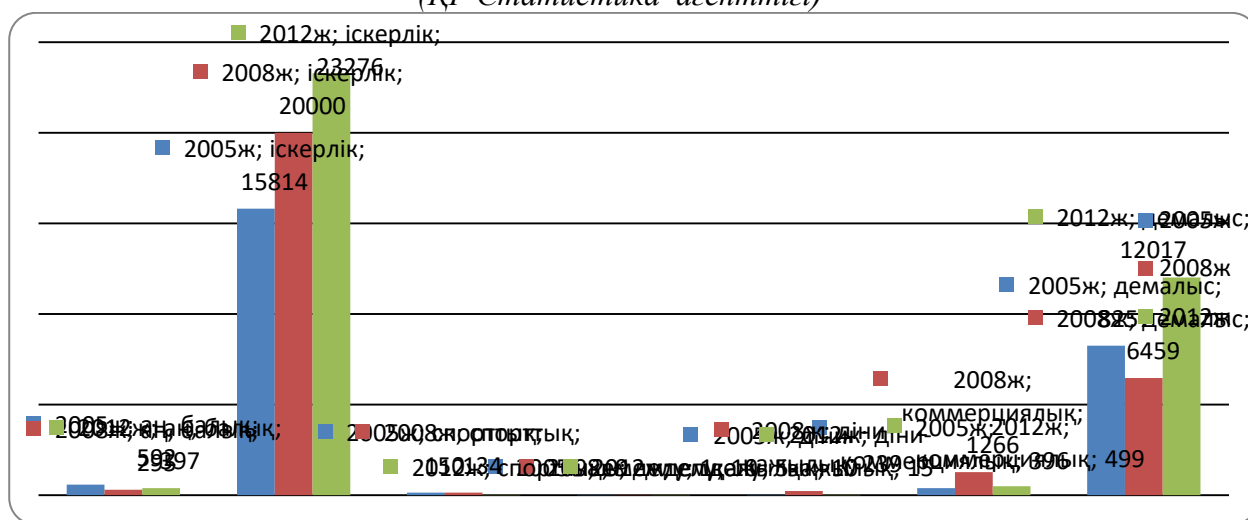
⁵ Захаров П. П. Западный Кавказ. Узункол - М.: Издатель И.В. Бабанов, 1999.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

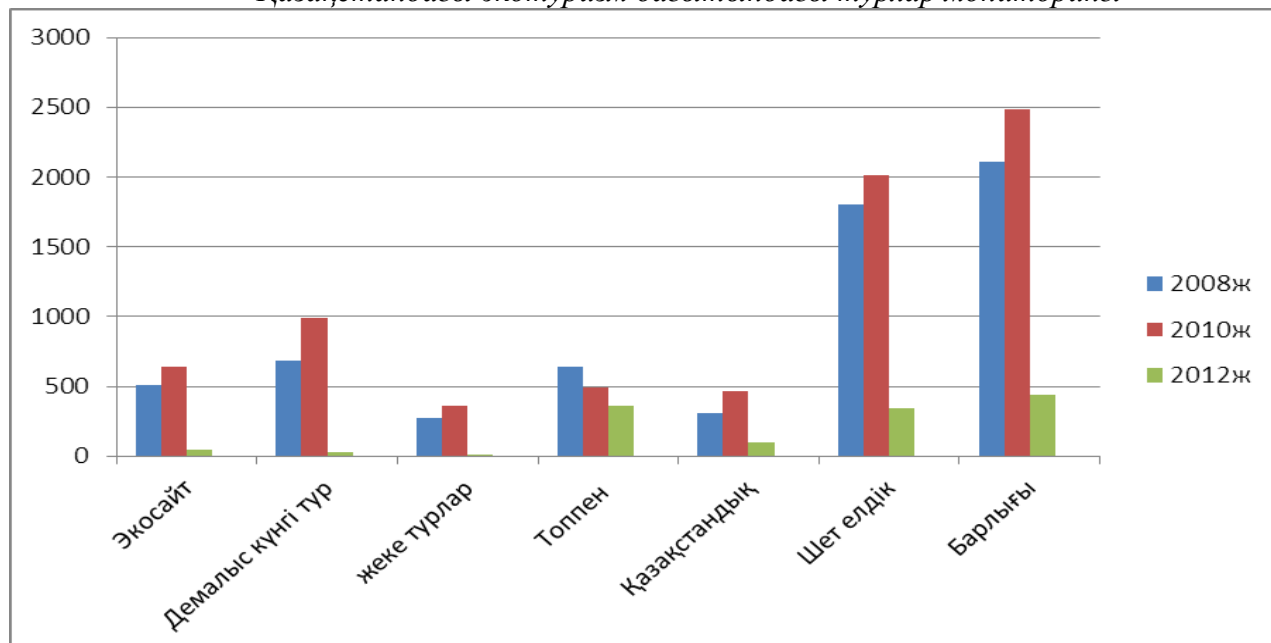
экологиялық турларына жоғары деңгейде қызығушылық туғызатынын айқындалды. Болжам бойынша 2020 жылы Қазақстанды экотуристік бағытта дамытуда 1 млрд көлемде қаражат салу қажеттігі анықталды. Сондықтан елімізде іскерлік туризмі мен экотуризм бағытындағы туристік өнімді жоғарғы деңгейде дамытуымыз қажет. Жыл сайын шет мемлекеттерден Қазақстанға іскерлік мақсатта келеді. Жалпы туризмнің 72% іскерлік туризмі. Қазақстан Республикасы статистика агенттігі мәліметі бойынша еліміздегі келу туризмі бойынша соңғы жылдары төмендегідей көрсеткішке ие болған (Мониторинг-2,3).

Еліміздегі ең алғаш өткізілген «Белуха-2002» (Шығыс Қазақстан обл, Қатон - Қарағай ауданы) Халықаралық туристік фестиваль таулы Алтай бөктерінің ерекше табиғатын, экологиялық туризмді насихаттаған болатын. Әлемдегі халықаралық туризм дамыған Америка, Австрия, Ұлыбритания, Германия, Франция, Италия, Ресей, Украина елдерінен 260- тан аса адамдар жиналған мұндай шара елімізге келген қонақтардың ағымын ұлғайтады. Алматы, Астана, Ақтау қалаларында өткізіліп жүрген Халықаралық көрмелер Бүкіләлемдік Туристік Ұйымның шаралар күнтізбегіне еніп, жыл сайын ұйымдастырылуда.

Мониторинг-2
Қазақстандағы келу туризмі мониторингі
(ҚР Статистика агенттігі)

Мониторинг-3
Қазақстандағы экотуризм бағытындағы турлар мониторингі

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Болашақта еліміздегі аймақтар бойынша экотуризмді дамыту бағыттарын анықтау арқылы Оңтүстік Қазақстандағы Іле Алатауы аймағында альпинизм, спорттық және танымдық туризмді дамытуға әсерін тигізетін таулы массивтер (мұздықтар, шығуы қиын тау шындары, таудағы өзендер және т.б.) туристік қызмет пен демалысты ұйымдастыруда маңызды аймақ. Солтүстік Қазақстан аумағындағы республиканың негізгі табиғи ресурстары (Баянауыл, Көкшетау таулы массивтері мен көлдері) минералды сулардың қоры мен аймақтың климаттық жағдайына байланысты емдік, спорттық экотуризм түрлерін дамытуға алғышарттар жасайды. Орталық Қазақстан климатының құрғақтығына жекелеген жерлерде халықтың демалысы мен туристік қызметті ұйымдастыру, минералды су көздері орындарының болуы бальнеологиялық мекемелер құрудың мүмкіндіктерін туғызады. Республикадағы орман қорының 60% пайызы шоғырланған минералды су көздері мен биік тау ресурстарына бай Шығыс Қазақстан экотуристік қызметті қалыптастырудың орталығы бола алады. Мұндағы қарлы қыс тау шаңғысы және жаяу жорық экотуризмін дамытудың ролі жоғарғы деңгейде (Кесте-1).

Кесте-1

Қазақстан аумағында экотуризм түрлерін дамыту

Оңтүстік	Солтүстік	Орталық	Шығыс	Батыс
Тау туризмі	Шаңғы	Экскурсия	Тау туризмі	Су туризмі
Жаяу жорық	Жаяу жорық	Су туризмі	Танымдық	Жаяу жорық
Велотуризм	Экскурсия	Спелотуризм	Экскурсия	Экскурсия
Экскурсия	Емдік	Тарихи	Емдік	Тарихи
Тарихи			Шаңғы	Танымдық

Қорыта айтқанда экологиялық туризм қазіргі таңда әлемде болып жатқан экологиялық мәселелерді шешудегі мемлекеттің тұрақты дамуына жетуінің бір жолы бола алатын туризм саласының бір бағыты болып табылады. Экологиялық туризм әрбір мемлекеттің туризм саласында орнығатын болса, онда экологияның да тұрақтануы байқалар еді. Себебі, экотуризм табиғи ресурстарды, табиғи ландшафтар мен кешендерді сақтауға, туристік ағымдардың біркелкі таралуына үлкен үлесін тигізеді. Қазақстандағы туризм дамыған таулы аймақтарда экологиялық туризмді дамыту арқылы еліміздің жабайы табиғат қорын, табиғат ресурстары мен көрікті - рекреациялық аймақтарын қорғаймыз. Әлемдік тәжірибелердің тиімді әдіс-тәсілдерін пайдалану арқылы рекреациялық ресурстарымызды қорғау жұмыстарын жандандырамыз. Еліміздегі экологиялық туризм салаларын жан-жақты дамыту, қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, еліміздегі ішкі және сыртқы туризмді дамыту арқылы ұлттық экологиялық мәселелерді шешу мүмкіншіліктерін арттырамыз. Еліміздегі экотуризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайымызды жақсартамыз, әлемдік деңгейдегі мәртебемізді айқындаймыз, бәсекеге қабілетті өркениетті мемлекеттер қатарында боламыз.

Пайдаланылған Әдебиеттер

- 1.Александрова А.Ю. Международный туризм. М., 2001.
2. Ердавлетов С.Р. Основы географии туризма: Учебное пособие. Алма-Ата : КазГУ, 1991.
3. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - СПб., 2001.
- 4.А.В.Бабкин Специальные виды туризма учебное пособие Москва 2003г
5. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. Минск Университетское, 1985.
- 6.Декина В. С. Анализ современного состояния ресурсов США// www.wsu.m/Vtravel, 2000.
- 7.Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г
8. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1988.
- 9.Захаров П. П. Западный Кавказ. Узункол - М.: Издатель И.В. Бабанов, 1999.
10. Кропф Ф. А. Спасательные работы в горах. - М.: Физкультура и спорт, 1966.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

11. Штюрмер Ю. А. Охрана природы и туризм. - М.: Физкультура и спорт, 1974.
12. С.Р.Ердаулетов. Проблемы и перспективы казахстанского туризма. Алматы, 1997г
13. В.Н.Вуколов. Экономика и география туризма. Москва. 1984г.
14. Алиева Ж.Н. Экологический туризм. — Алматы, 2002.
15. Сергеева Т.К. Экологическая туризм Учебник М.: Финансы и статистика 2002г
16. Закон РК «О туризме», Постановление РК 3.07.1992г. Алматы.
17. Садыкова Д.А. Мухамединова Н.Н. ҚР экологиялық проблемалары, -А.: ҚазмемПУ. 2010ж.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨНІМДЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ПРОБЛЕМАЛАР

Садыкова Дамежан

ж.ғ.м., аға оқытушы

Алматы қаласы

damelia_71@mail.ru

Әділхан Марияш

Әдіскер, Жамбыл облысы

Қордай ауданы

Түйіндеме: Қазақстан – пайдалы қазбалар қоры жағынан әлемдегі ең бай елдердің бірі. Қазақстанның баға жетпес байлығы - ол оның табиғи ресурстары. Сонымен бірге энергетикалық және ауыл шаруашылық ресурстар да мол табыс әкеледі. Осындай байтақ жері мен аздаған елі барда Қазақстанның ауыл шаруашылықты дамытуға үлкен әлеуеті болуына қарамастан көптеген ауылшаруашылық өнімдерін шет елдерден импорттау мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселелеріне айналууда. Қазақстандағы экономиканың дамуының ең басты көзі соңғы он жылда орташа шамамен 20% артқан, қарқынды өсіп келе жатқан экспорт болып табылады. Соның ішінде тамақ өнімдерінің өндірісі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін стратегиялық маңызы бар сала болып табылады. Тамақ өнімдерін тұтынудың өсуімен және тұтыну құрылымының неғұрлым сапалы өнімдер жағына өзгеруі ауыл шаруашылығы өндірісімен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметі бойынша тамақ өнімдері өндірісі құрылымындағы негізгі үлесті астық өңдеу саласы (23,5%), сүт өңдеу (16,3%), нан және нан-тоқаш өнімдері (15,3%), ет өңдеу (13,4%), жеміс-көкөніс (8,1%), май-тоң май (7,8%) және өзге де салалар (15,6%) алып отыр. Еліміздегі экспортқа шолу жасасақ Қазақстаннан экспортталатын негізгі танымал азық-түлік өнімі астық болып табылады. Негізгі нарықтар Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Ресей, Иран, Түркия, Түркмения, Грузия мемлекеттері болып табылады. Қазақстанның шет мемлекеттерден өнімдерді импорттау мәселелері шешімі анықталмаған өзекті мәселерге жатады. Бүгінде елімізде жыл он екі ай бойы сатылатын көкөністер мен жемістердің 90 пайызы – Қытай өнімдері.

Мақалада Қазақстандағы трансшекаралық өнімдер, олардың түрлері мен пайдалану жолдары, экспорт өнімдерінің экологиялық зардаптары туралы мәселелер және оның алдын алу шаралары туралы мәселелер қарастырылған.

Кілт сөздер: экспорт, импорт, трансшекара, трансөнімдер, экономика, тамақ, табиғат ресурстары.

ECOLOGICAL PROBLEMS IN TRANSBOUNDARY PRODUCTION IN KAZAKHSTAN

Sadykova Damezhan - Senior Lecturer

Almaty city

damelia_71@mail.ru

Adilkhan Mariyash - Methodist

Zhambyl Oblast

Korday district

Summary: Kazakhstan is one of the richest countries in the world in terms of mineral resources. The priceless wealth of Kazakhstan is its natural resources. As well as big energy and agricultural resources are generated income. Despite the fact that Kazakhstan possesses such a vast and rich country, and the fact that Kazakhstan has a great potential for agricultural development, many issues of imports of agricultural products from abroad are becoming relevant today. The most important source of economic development in Kazakhstan is dynamically growing export, which has grown by about

20% in the last ten years. In particular, food production is a strategically important area ensuring food security of the country. Food consumption and an increase in consumption structure change towards higher quality products closely depend to agricultural production. According to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, the main share in the structure of food production was accounted for by grain processing industry (23.5%), milk processing (16.3%), bread and bakery products (15.3%), 13.4%), fruits and vegetables (8.1%), oils and fats (7.8%) and other industries (15.6%). According to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, the main share in the structure of food production was accounted for the following sectors: grain processing industry (23.5%), milk processing (16.3%), bread and bakery products (15.3%), meat processing (13.4%), fruit and vegetable (8.1%), oil and fat (7.8%) and other industries (15.6%). If we make an overview of the country's export, we will find that Kazakhstan's main export is popular for food grain production. The main markets are Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Russia, Iran, Turkey, Turkmenistan and Georgia. The problem of Kazakhstan's imports from foreign countries refers to the key issues that have not been solved. Today, 90 percent of the vegetables and fruits sold in the country within twelve months a year – Chinese products.

This article was dealt with the issues of transboundary products in Kazakhstan, their types and uses, environmental consequences of export products and their prevention measures.

Keywords: export, import, transboundary, transproducts, economy, food, natural resources.

Қазақстан – пайдалы қазбалар қоры жағынан әлемдегі ең бай елдердің бірі. Қазақстанның баға жетпес байлығы - ол оның табиғи ресурстары. Сонымен бірге энергетикалық және ауыл шаруашылық ресурстар да мол табыс әкеледі. Осындай байтақ жері мен аздаған елі барда Қазақстанның ауыл шаруашылықты дамытуға үлкен әлеуеті болуына қарамастан көптеген ауылшаруашылық өнімдерін шет елдерден экспорттау мәселелері бүгінгі күннің өзекті мәселелеріне айналады. Қазақстандағы экономиканың дамуының ең басты көзі соңғы он жылда орташа шамамен 20% артқан, қарқынды өсіп келе жатқан экспорт болып табылады. Соның ішінде тамақ өнімдерінің өндірісі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін стратегиялық маңызы бар сала болып табылады. Тамақ өнімдерін тұтынудың өсуімен және тұтыну құрылымының неғұрлым сапалы өнімдер жағына өзгеруі ауыл шаруашылығы өндірісімен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметі бойынша тамақ өнімдері өндірісі құрылымындағы негізгі үлесті астық өңдеу саласы (23,5%), сүт өңдеу (16,3%), нан және нан-тоқаш өнімдері (15,3%), ет өңдеу (13,4%), жеміс-көкөніс (8,1%), май-тоң май (7,8%) және өзге де салалар (15,6%) алып отыр. Еліміздегі экспортқа шолу жасасақ Қазақстаннан экспортталатын негізгі танымал азық-түлік өнімі астық болып табылады. Негізгі нарықтар Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Ресей, Иран, Түркия, Түркмения, Грузия мемлекеттері болып табылады. Қазақстанның шет мемлекеттерден өнімдерді импорттау мәселелері шешімі анықталмаған өзекті мәселерге жатады. Бүгінде елімізде жыл он екі ай бойы сатылатын көкөністер мен жемістердің 90 пайызы – Қытай өнімдері. Көптеген шет елдерде тағам құрамына трансгеннің қай түрі және қанша қосылғаны бақыланып отырады. Қазақстанда шетелден әкелінген тауарларға әзірге трансгені тұрғысынан тексеру жасалмайды. Себебі, гендік инженерия елімізде соңғы жылдары ғана қалыптасқан. Бүгінде алманың отаны болған Алматыда апортты сабанның іздеп табу қиынға соғады. Алманы будандастырып, неше түрін жасап шығаратын қазақстандық «Мичуриндер» де жоқ. Оның орнына қытайдың әртүрлі алмалары көбейіп халықтың ең басты тұтынушы өнімдеріне айналып кетті. Қытайдан экспортталатын алмалардың көлемі үлкен және құрт түспейді. Сондай-ақ алмұрт сияқты жемісін жесеңіз, қағаз шайнағандай боласыз. Соған қарамастан Қытай жемістерін тұтыну біздің елде ең жоғарғы деңгейде. Еліміздің жеміс-жидек импортына деген тәуелділігі жыл санап артып барады. Нарықтық экономика еліміздің жеміс-көкөніс саласын құрдымға жіберді десек, артық айтқандық болмас. Бүгінде шетелден ең көп тасымалданып жеміс түрі алма мен жүзім болып тұр. Басты экспорттаушы, әрине, Қытай. Былтыр

елімізге осы елден 145 мың тоннадан астам алма тасымалданған. 2007 жылы алманың импортынан гөрі, керісінше, экспорты басым болған еді. Отандық алма Ресейге экспортталып, елімізге келетін қытайлық алма импортының ауқымы көбейді. Қытайда жеміс шаруашылығына басым көңіл бөлініп, қарқынды дамуына байланысты біздің нарықты жаулап алды. 2007 жылы алма мен алмұрт 60 мың тоннадан артық әкелінді. Сөйтіп, алма экспорты бірден 90 пайызға жетті. Әрі құрт түспеген соң іріп-шірімейтін қытай алмасы базар жаймаларында жылдап тұра береді. Өтпей қалып кері қайтару деген тағы жоқ. Зиянды екенін біле тұра тұтынушы нарығы қанша әкелсе де сатып алып жатыр. Еліміздің Оңтүстік, Алматы және Жамбыл облыстары алманы да, жүзімді де өсіріп жатыр. Ресми деректерге жүгінсек, 2008 жылы – 947,4, ал өткен жылы 1,180 мың центнерге жуық алма жиналып алынған. Алайда бұл ішкі нарықты толық өтей алмайды. Осыған қарап-ақ қытай тауарына деген тәуелділіктен құтыла алмасымызды аңғаруға болатындай. Мамандар ол жақтан келетін алмаларға шамадан тыс химикаттар қосылатынын айтып дабыл қақса да, импорт алмадан бас тартып жатқан ешкім жоқ. Білетіндер оны парафинмен пісірген деседі. Ал сол алмалардың әрқайсысын ұқыптап, бөлек-бөлек ораған ақ «дәкелерін» тышқанның ұясына тастасаңыз, кеміргіштерді сеспей қатырады. Оның ішінде сақталған алманы жеп жүрген адамдардың да сау емесі сөзсіз. Қытай асып келетін тауарлардан улы заттар табылып та жатыр. Қазіргі таңда шекарада қытай тауарларын тексеріп өткізетін зертханалар салу күн тәртібіндегі мәселеге айналууда. Қытайдың тауарларына Еуроодақ, АҚШ, Жапония, Малайзия сияқты көптеген елдер тыйым салды. Себеп біреу: адам денсаулығына зиянды, тіпті улы заттары көп. Бір кездері АҚШ үй жануарларына арналған Қытай тағамдарынан зиянды қоспа тауып еді, ит пен мысығының денсаулығын мемлекеттік деңгейде қорғап, Пекинге қарсы нота жіберді. 2003 жылы Павлодар облыстық СЭС-і Қытайдан әкелінетін ашытқының құрамынан қалыптағыдан 50 есе жоғары токсиндік заттар бар екенін анықтап, дабыл қақты. Ал 2008 жылы Петропавлда қытай ойыншықтарының зиянды партиясы тәркіленді. Ол ойыншықтардағы улы заттардың мөлшері шекті нормадан 60 есе асатын болып шыққан. Қазақстанға 2004 жылы 0,5 мың тонна алма тасымалданса, 2008 жылы 4,6 мың тонна жеткізілген. Алма мен алмұрттың импорты 1,4-тен 151 мың тоннаға дейін өскен. Өзге елден тасымалданатын жеміс-жидек пен тамақ өнімдері жылдан жылға артып келеді. Соымен бірге Қытайдағы әрбір бесінші сүт зауытының өнімінде адам өміріне аса қауіпті химиялық зат – меламин бар. Бұл улы зат Қытайда шығарылатын кондитерлік өнімдер – кофе, печенье, шоколад, тіс пастасы сияқты т.б. өнімдердің құрамынан табылған. Адамдарды бүйрек дертіне, несеп жолдарының қатерлі ісігіне және бедеулік пен белсіздікке әкеп соғатын меламинді адамдарды қырып - жою үшін тағамдарға әдейі пайдаланды деген күдік бар. Азия, Африка мен Еуропалық Одақтың бірқатар елдері қытайлық өнімдерге заң жүзінде тыйым салды. Таяуда ресейлік “Роспотребнадзор” басқармасы Ресей мен Қытай арасына қатынайтын әуе ұшақтарында күмәнді ет таратылатынын айтып, дабыл қаққан-ды. Басқарманың мәлімдеуінше жолаушыларға атжалман, әлде егеуқұйрықтың еті қосылған тамақтар беріледі екен. Осындай күмәндарын жариялаған “Роспотребнадзор” басқармасы “ол еттердің кәдімгі сиыр және қой етінен айырмасын таппайсыз” дейді. Мамандардың мұндай шешімге келуіне Қытайда егеуқұйрықтың еті қосылған жартылай фабрикаттар шығарылғаны туралы ақпарат себеп болған.

Бұл қытай тауарларына қатысты бірінші мәселе емес. Осыған дейін де қытайлық компаниялар өндіретін адам ағзасына зиянды неше түрлі тауарлар сауда айналымына түсіп, елді талай дүрліктірген. Осы жылдың басында Германия, Франция, Испания елдеріне боялған күмәнді еттердің экспортталғаны мәлім болды. Сәбилерге арналған құрамында меломині бар жасанды сүттер, сиыр, жылқы, қой етіне ұқсас түрлі химикаттармен боялып, “сүрленген” еттер, адам ағзасына өте қауіпті улы ойыншықтар мен есірткі тектес дәрі-дәрмектер әлі күнге әлемдік сауда нарығы айналымынан шыққан жоқ.

Қытай неліктен қауіпті тауар өндіруші елге айналды? Біріншіден, бұл елде өндіріс орындары өте көп. Әрқайсысы нарықтағы бәсекелесін басып озу мақсатында тауардың сапасынан гөрі санына мән берері анық. Сонымен қатар тұтынушының сұранысына қарай арзан тауар өндіру – қытайлық тауар өндірушілердің негізгі ұстанымы. Кез келген заттың

көшірмесін қытайлық компаниялардың айнытпай, дәл етіп шығаратыны сондай, кейде ажырата алмайсыз. Қытайда азық-түлік құрамына кәдімгі пластик қосып шығарғаны туралы мақала батыс басылымдарында үздіксіз шыққан еді. Соған қарамастан, қытайлар зиянды заттардан тауарларының құрамын тазартқан емес. Керісінше, күн санап қытай тауарларының қауіпті тұстары еселеп өсуде.

Қазақстанға келетін тауарлардың 70-80 пайызы қытайлық тауарлар. Олардың ішінде әлі күнге мәселесі шешілмей отырған балалар ойыншығы да бар. Осыған дейін біздегі сауда нүктелерінде сатылатын ойыншықтардың құрамында бала ағзасын улайтын зиянды қоспалар бары анықталған. Бірер жыл бұрын ресми Пекин өз елдеріндегі 242 түрлі ойыншыққа тексеру жұмыстарын жүргізу барысында 242 түрлі ойыншықтың жартысынан астамы бала денсаулығына зиян заттардан жасалғаны анықталған. Ал тағы ондаған ойыншық түрлері талапқа сай жасалмағаны белгілі болды. Ең қауіптісі, 242 ойыншық түрлерінің 80 пайызының құрамынан хром және мырыш қоспалары табылған.

Қытайдан біздің елімізге күріш экспортталады. Қытайда өсірілген күріштердің 35 пайызында кадмий және мырыштың үлесі көп және бұл күріштер талапқа сай емес. Сондай-ақ қарақұмық жармасы, жержаңғақтардың да құрамында адам ағзасына қауіпті химикаттар өте көп екен. Мұндай мәліметті халықаралық сарапшылар анықтауда және сарапшылар мұның себебін қытайдағы өндіріс аймақтарының экологиялық жағдайымен салыстырады.

2011 жылы алкогольсіз саналатын “спорттық” сусындардың құрамынан тератогенді және канцерогенді әсері бар диэтилгексил фталат табылып еді. Ет-балық өнімдерінде кездескен антибиотиктер, картопты қытырлақта, бисквит нандарда болатын меломиндер, түрлі дәрі-дәрмектердің құрамындағы есірткі тектес қоспалар мен жартылай фабрикаттардағы улы химикаттар бар екендігі анықталуда. Қазақстандағы негізгі тұтынатын тамақ өнімдері Қытай өнімдері. Ал киімдеріміздің 90 пайызы қытайда жасалған. Қазақстан үшін ең қауіпті трансшекаралық өнімдердің бірі дәрілік заттар. Әсіресе арықтауға, емделуге, беттің әрін келтіруге және ішкі ағзалар үшін Қытайдың дәрісін сатады. Бұл дәрілердің құзырлы орындарда тіркелмегенін, контрафактілік жолмен келгенін былай қойғанда, емін-еркін қаламыздың қақ ортасында оны саудалау неге оңай деген сұрақ туады. Дәрілерді сақтаудың да нормалары ескерілмейді. Күннің шыжыған ыстығында түрлі жақпамайларды да сатып тұрғанын көзіміз көрді. Фармацевтердің айтуынша, оның бәрі контрафактілік жолмен келген. Ұлттық сараптау орталығының Дәрілік заттарды фармакологиялық сараптама басқармасының бастығы Шынар Байдуллаева: «Олардың бәрі сараптамадан өтпеген, біздің мемлекеттік тіркеуде ол дәрілер жоқ. Сондықтан, адам өміріне адам өміріне қауіп төнуі мүмкін» деп өз пікірін дәлелдеуде. «Дәрілік заттарды сараптау Ұлттық Орталығынан тіркеуден өтуге жылына 1000 түрлі дәрілік зат келсе, оның тек 70 пайызы ғана қабылданады» дейді ол. Өйткені олардың сапасы, қауіпсіздігі, сақталуы, тіпті сыртқы қабына дейін жоғары талап қойылады. «Кез-келген дәрілік заттың өлшемі болмаса - оның бәрі уға айналады» дейді дәрігерлер.

Қытайды зерттеп жүрген ғалымдардың зерттеулері бойынша Қытайдың жалпы табиғи ресурстары 2 миллиард адамды қамтамасыз етуге ғана жетеді екен. Қытайда су көздері тартылып, орман сиреп, жайылымдар азайып, егістік алқаптар уланып, экологиялық апат төне бастағаны туралы өздері де біліп дабыл қағуда. Сондықтан Қытай мемлекеті халықты азық түлікпен қамтамасыз етуде биотехнология арқылы ас өндіруді жоғарғы деңгейде қолдануда. Себебі 9,2 миллион шаршы шақырым жерде екі жарым миллиардтай халқымен тығыз орналасқан Қытай мемлекеті табиғи өнімдерді пайдаланып халықты табиғи азық-түлікпен қамтамасыз етуге мүмкіндігі жоқ. Сол себепті де, химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді шектен тыс пайдаланып, жылдам өсіп шығатын, тез пісетін және ұзақ сақталатын өсімдіктер өсіру жолын пайдаланды.

Гендік модификация – биотехнологиялық жолмен улы заттарға, суыққа, ыстыққа төзімді өсімдік түрін жасап шығару. 1950 жылдарда атом энергиясымен қосанжарласа дамыған биотехнология ғылымы бүгінде адам баласына өсімдіктің жаңа түрлерін тұтынуға мүмкіндік тудырды. Мұның бір пайдасы – бүгінгі күні Жер шарындағы азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемаларын шешуге көмектеседі. Мәселен, Америка, Англия елдері ғалымдардың

көмегімен осындай жаңа өнім түрлерін өндіріп, Кения, Үндістан, Африка елдеріне экспорттау жұмыстарын жүргізуде. Бірақ, бұны мемлекеттік деңгейде жүргізбеген. Жекелеген кәсіпкерлердің қолымен жүзеге асырды. Биотехнология арқылы өндірілген азық-түлік пен жеміс-жидектер өз елдерінде сатылуына жол берілмейді. Ғылымның осы түрі арқылы адам баласы азық-түлік, жеміс-жидек пен көкөністер тұтына отырып, түрлі жан-жануарлар мен жәндіктердің генін сіңіруде. Мәселен, акуланың азу тісінің бір генін алып, қызанақ жасушасының ішіндегі ДНК-ның бір бөлігімен алмастырып жібереді. Осылайша қызанақ ДНК-сы өзгеріп, мүлдем басқа өсімдік өсіп шыға келеді [Шамшина Ж.К. ГМО өнімдерінің пайдасы мен зияны].

Дүниежүзілік сауда ұйымының талабы бойынша, құрамдас елдер генетикалық түрлендірілген тағамдарды импорттауға шектеу қоймауға тиіс. Алайда, айтып өткеніміздей, АҚШ пен Англия гендік модификациядан өткен өнімдердің өз елдерінде сатылуына шек қойып отырады. Сонымен бірге Америка осыдан бірнеше жыл бұрын Қытайға қарсы нота жариялап, қытайлық азық-түлік тауарларының елге кіргізілуіне тыйым жасады. Дәл осылай Еуроодақ, жекелеген елдерден – Малайзия мен Жапония да Қытай тағамдарының кейбір түрлерінің әкелінуіне тосқауыл қойды. Ресей ғалымдары, дамыған жетекші мемлекеттер қауіптің алдын алып жатқандықтан гендік модификацияланған тағам түрлері адам денсаулығына зиян деген байламға келді.

Елімізде ГМА (гені модификацияланған ағза) бағдарламасы енгізілген. Тіпті, ғалымдар алғашқы жоба бойынша трансгенді өсімдік өсіріп те көріпті. Ол бірақ өндіріске енгізілген жоқ. Өйткені, гендік модификациядан өткен өнім әбден тексеріліп, ұрығы алынып, көбейтіліп болғанша біраз уақыт өтеді. 1993 жылы құрылған Биотехнология орталығы күріш, мақта, соя, картоп, т.б. өнімдер бойынша ғылыми жұмыстарын жалғастыруда.

Қазақстанда 2010 жылы қабылданған «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» заң бойынша, бізде қазір трансгенді өнім нарыққа енгізілмесін деген тыйым жоқ. Алайда, бүгінгі күні Парламент «Гендік инженерия қызметін мемлекеттік бақылау туралы» заң жобасымен жұмыс жасап келеді. Қазіргі бет алыс бойынша, депутаттардың мақсаты – гендік өзгеріске ұшыраған өнімдердің отанымызда кіргізілуіне, сатылуына шек қою.

Мемлекеттік санитарлық-эпидемиологиялық бақылау комитетінің 2013 жылғы I жартыжылдықтағы тексерісінен кейін 400 тонна тамақ өнімдері жарамсыз деп танылса, соның ішінде сақтау мерзімі өтіп кеткен азық 80 тоннадан асыпкеткен. «7 тонна өнімнің қауіпсіздігі расталатын тиісті құжаттары жоқ болып шықты. Сонымен қатар микробиологиялық көрсеткіштермен сәйкес келмейтін 300 тонна өнім анықталған. «Оның айтуынша, мамырдың басынан 18 шілдеге дейін зертханаларда көкөніс пен жеміс-жидек өнімдерінің 10 мың сынамасына зерттеу жүргізілген. Солардың 178-інде нитрат (тұз және азот қышқылының эфирі) деңгейінің тиісті мөлшерден асып кету жағдайы тіркелген. Ал қазіргі таңда әлі де болса қарбыз бен қауындардағы нитрат құрамының деңгейі тиісті мөлшерден 1,5 есеге асып отырғаны байқалады [www.bcrb.kz/.../401-azastanda_6_ajda_400_tonna_tama_nmder_zheuge_zharamsyz].

Бізде ешқандай зерттеу орталықтарының жоқтығынан қытай тауарлары арқылы аурулардың түрі көбейіп келеді. Қытай тағамдарының дерлік бәрі гендік модификацияланған тағамдар. Тіпті кейбір тағам түрлерінің зияндылығын анықтауға мүмкіндігіміз жетпейтін көрінеді. Бірде қытайдан Семейге келген шошқаның еті қаншама тексерулерден өтіп халық тұтынатын орынға келгенде ғана зияндылығы анықталады.

Еліміз бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына енудің стратегиялық бағдарламасын жасап қойды. «Ел боламын десең бесігінді түзе» демекші жас ұрпақтың генетикалық тұрғыдан дені сау болып қалыптасуы үшін табиғи таза өнімдерді қолданудың маңызы үлкен.

Статистика агенттігінің мәліметінше елімізде 14 жасқа дейінгі 3,5 миллион бала бар екен. Әрқайсына бір қуыршақты 1 мың теңгеден есептегеннің өзінде Қытай бюджетіне қыруар қаражат құйылады. Сонымен бірге 3,5 млн бала ойыншық құрамындағы қорғасын, мырыш, сынаппен зардаптануда. Сонымен бірге күнде қолданып жүрген ұялы телефонымыздың маркасы басқа елдікі болғанымен Қытайда жасалғандығы және оның

радиация мөлшері шектес тыс болғандықтан миымызды зақымдап жатқанынан көбіміздің хабарымыз жоқ.

Қазақстанның Қытаймен экономикалық байланысымыздың шектен тыс асып бара жатқандығын, яғни қауіптілігін салыстырмалы түрде айтар болсақда қытай тауарларына тыйым салып, сауда нүктелерін жаба алмаймыз. Сондықтан қытай тауарларына қатысты екі нұсқа жол бар:

- шекарада сауда орталықтарын ашып, сол арадан тауарын алып, өздерін сол жерде қалдырып отыру;

- тауарларды Қазақстанда өндіру.

Егер бізде өндіретін болса Қытайдағыдай зиянды қоспаларды қосуға, өндіруге тыйым салынып жас ұрпақтың денсаулығына кері әсерін тигізуден сақтанатын едік. Сонымен бірге тарншекаралық өнімдерден қорғанудың бір жолы шекарада қытай тауарларын тексеріп өткізетін зертханалар салуымыз керек. Себебі Қытайдың көптеген тауарларына Еуро Одақ, АҚШ, Жапония, Малайзия сияқты көптеген елдер тиым салды. Себеп біреу, Қытай өнімдері адам денсаулығына зиянды, улы заттар.

Статистикалық мәліметтер бойынша бүгінде жер бетінде күн сайын 20 мың адам аштықтан қайтыс болуда екен. Осыны ойлағанымызда халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету бағытында гендік инженерия арқылы өнім өндіру қажеттілігі айқындалуда. Бірақ кең-байтақ жері бар, суы бар, күні де жылы, мал өсіріп, егін егуге қолайлы аймақта небәрі 17 миллион халық тұратын бізге гендік модификациядан өткен өнімді тұтынудың қажеті қаншалық? Қытай ғалымы Лао-Цзы: «не жесең, соған тартасың» деген екен. Адамның қандай малдың етін көбірек жесе, мінезі соған ұқсап кететінін басқа ғалымдар да дәлелдеп баққан. Ендеше доңыздың гені қосылып, пішіні өзгерген, үлкен шие мен қауынмен бірдей қытай қиярларын жеу бізді жылқы мінезімізден алыстатып доңыз тектес геніміздің қалыптасуына әсер етпесіне кім кепіл береді. Өртүрлі жан-жануардың гені қосылып өндірілген өніммен экологиялық улы химикаттарды шектен тыс пайдаланған улы азық-түлікті пайдалану болашақ ұрпағымыздың да геніне, мінезі мен болмысына әсер ететіні айқын. Сондықтан траншекаралық өнімдердің әсіресе Қытай өнімдерінің елімізде шектен тыс қолдануының алдын алу мемлекеттік және ұлттық деңгейде шешілетін өзекті мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Интернет сайт.
www.bcrb.kz/.../401azastanda_6_ajda_400_tonna_tama_nmder_zheuge_zharamsyz
2. Шамшина Ж.Қ. ГМО өнімдерінің пайдасы мен зияны. – 2013.
3. Раманқұлов Е. Дамыған деген елдерде ГМО пайдалану қалай реттелуде?! – 2013.
4. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Заңы.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ АРҚЫЛЫ БИОРЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУ

Садыкова Дамежан

ж.ғ.м., аға оқытушы

ҚазмемқызПУ

Даутбек Аккия

4 сынып оқушысы

№157 орта мектеп, Алматы қаласы

Түйіндеме: Экологиялық туризм - қазіргі заман туризм бағытындағы әлемдік дамыған туризм түрі.

Экологиялық туризм адамның айналадағы ортаға тигізетін әсерінен пайда болады. Экологиялық туризм табиғат нысандарына белсенді, танымдық саяхат жасау.

Антропогендік іс-әрекет, туризмнің экологиялық талаптарды орындамай дамуы табиғи кешендердің біртіндеп деградацияға ұшырауына әсер етті. Соған байланысты әлемнің көптеген елдерінде табиғи кешендердің бірқалыптылығын сақтайтын жоспарланған аймақтық туризм, яғни экологиялық туризм пайда болды.

Экологиялық туризмді дамыту мақсатында дүние жүзілік табиғат қоры, табиғат ресурстары мен табиғатты қорғау халықаралық одағы ұйымдары құрылды [1].

Әрине, «экологиялық туризм» ұғымы жер шарының адам аяғы баспаған, әрі пайдаланылмаған жерлерімен саяхат жасауды ғана білдірмейді. Қазіргі уақытта бұл ұғым кең ауқымды қамтиды. Ол экологиялық туризмнің басты мақсатымен анықталады: табиғатпен бірігу, оның түпкілікті маңызын ұғыну және қорғау қажеттілігін түсіну. Сондықтан туризмді адамзаттың «ашық» ортада болуымен сипаттауға болады. Сонымен қатар оның көркемдік, экзотикалық, қайталанбас табиғат құбылыстары мен нысандар арасындағы тығыз байланысты білдіретін, адамның ғылыми аймақтанушылық қажеттіліктерін қанағаттандырады. 2001 жылы халықаралық конференцияда экологиялық туризмнің нақты анықтамасы ұсынылды.

Экологиялық туризм:

1. Кез-келген туризм түрі мемлекеттердің тартымдылығы мен табиғи негізі.
2. Экотуризм-экологиялық білім мен экологиялық тұрақты даму принциптері негізінде қоршаған ортаны қорғау.
3. Табиғаттың сирек өсімдіктері мен жануарларын зерттеу, ерекше экожүйелерін зерттеу мақсатындағы тиімді саяхат.
4. Туризм мен жергілікті халық, биоалуантүрлілік арасындағы қолайлы орта қалыптастыратын саяхат. Сонымен; «экологиялық туризм- табиғатты зерттеу, білу арқылы зиянды әсерін тигізбей саяхат жасау, экологиялық жағдайларының алдын - алу арқылы қорғау». Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден айырмашылығы табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шектен тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау, ластанудан қорғау.

Кілт сөздер: қорық, туризм, саяхат, экология, экожүйе, биоресурс, табиғат, ландшафт.

PROTECTION OF BIORESOURCES THROUGH THE DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN KAZAKHSTAN

Sadykova Damezhan - Ph.D., Senior Lecturer

Kazakh State Women's Pedagogical University

Dautbek Akkiya is a 4th form pupil

Secondary school №157

Almaty city

Ecological tourism is a modern type of tourism in the developed world in the field of tourism.

Ecological tourism is the result of human impact on the environment. Ecological tourism is an active and educational travel to nature objects.

Human action, fulfilling the requirements of the environmental tourism development contributed to the degradation of natural systems gradually. Thereby, in many countries of the world planned regional tourism, ie environmental tourism, which maintains the uniformity of natural complexes. In order to develop ecological tourism, the World Wildlife Fund, the International Union of Natural Resources and Environmental Protection has been established [1].

Of course, the concept of "ecological tourism" does not just mean traveling around the globe with no human feet came and unused areas. Currently, this concept covers a wide range. It is defined as the main purpose of ecological tourism: to understand the need to integrate with nature, understand its essential meaning and protect it. Therefore, tourism can be characterized by the presence of an "open" environment of mankind. At the same time, it is closely linked with its artistic, exotic, unique phenomena and phenomena, and meets the scientific geographical needs of a person. In 2001 the international conference presented a clear definition of ecological tourism.

Ecological Tourism:

1. Any type of tourism is the appeal and natural base of states.
2. Ecotourism - Environmental protection based on sustainable environmental development and environmental sustainability principles.
3. The study of the nature and rare animals, plants, ecosystems in order to effectively study a special journey.
4. Tourism and local population, creating a favorable environment for biodiversity. Now then; «ecological tourism - protection of nature through research, knowledge of travel without harmful influence, prevention of ecological situations». The ecological tourism differs from other tourism in order to protect the natural environment from excessive pollution and to prevent the degradation of natural resources, which is the main condition for the development of industrial tourism, from pollution.

Keywords: nature reserve, tourism, travel, ecology, ecosystem, bioresources, nature, landscape.

Экологиялық туризм - қазіргі заман туризм бағытындағы әлемдік дамыған туризм түрі.

Экологиялық туризм адамның айналадағы ортаға тигізетін әсерінен пайда болады. Экологиялық туризм табиғат нысандарына белсенді, танымдық саяхат жасау.

Антропогендік іс-әрекет, туризмнің экологиялық талаптарды орындамай дамуы табиғи кешендердің біртіндеп деградацияға ұшырауына әсер етті. Соған байланысты әлемнің көптеген елдерінде табиғи кешендердің бірқалыптылығын сақтайтын жоспарланған аймақтық туризм, яғни экологиялық туризм пайда болды.

Экологиялық туризмді дамыту мақсатында дүние жүзілік табиғат қоры, табиғат ресурстары мен табиғатты қорғау халықаралық одағы ұйымдары құрылды [1].

Әрине, «экологиялық туризм» ұғымы жер шарының адам аяғы баспаған, әрі пайдаланылмаған жерлерімен саяхат жасауды ғана білдірмейді. Қазіргі уақытта бұл ұғым кең ауқымды қамтиды. Ол экологиялық туризмнің басты мақсатымен анықталады: табиғатпен бірігу, оның түпкілікті маңызын ұғыну және қорғау қажеттілігін түсіну. Сондықтан туризмді адамзаттың «ашық» ортада болуымен сипаттауға болады. Сонымен қатар оның көркемдік, экзотикалық, қайталанбас табиғат құбылыстары мен нысандар арасындағы тығыз байланысты білдіретін, адамның ғылыми аймақтанушылық қажеттіліктерін қанағаттандырады. 2001 жылы халықаралық конференцияда экологиялық туризмнің нақты анықтамасы ұсынылды.

Экологиялық туризм:

1. Кез-келген туризм түрі мемлекеттердің тартымдылығы мен табиғи негізі.
2. Экотуризм-экологиялық білім мен экологиялық тұрақты даму принциптері негізінде қоршаған ортаны қорғау.
3. Табиғаттың сирек өсімдіктері мен жануарларын зерттеу, ерекше экожүйелерін зерттеу мақсатындағы тиімді саяхат.

4.Туризм мен жергілікті халық, биоалуантүрлілік арасындағы қолайлы орта қалыптастыратын саяхат. Сонымен; «экологиялық туризм- табиғатты зерттеу, білу арқылы зиянды әсерін тигізбей саяхат жасау,экологиялық жағдайларының алдын - алу арқылы қорғау». Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден айырмашылығы табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шектен тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау, ластанудан қорғау.

Экологиялық туризмдегі ең басты нысан қорықтар.

Қорық-ерекше қорғауды қажет ететін құрып бара жатқан өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін табиғи күйінде сақтайтын жер.

Көптеген тарихшы ғалымдардың еңбектерінде қазақ жерінде ерекше қорғалатын жерлер YI-YII ғасырларда болғанын жазады. Мысалы, тарихшы В.В.Бартольд еңбектерінде жер жаннаты-Жетісу аталған мекенде өмір сүрген үйсін тайпалары шұрайлы, көк аталған мекенде өмір сүрген үйсін тайпалары шұрайлы, көк шалғынды, бау-бақшалы салқын жерлерді қорыққа айналдырып, ретсіз мал жаймағандығын, мезгілсіз аң ауламағандығын жазған. Бұдан бабаларымыз ерте кезде-ақ келешек ұрпақ үшін туған табиғаттың әсем жерлерін аялап, сақтай білгенін байқаймыз.

Табиғатты, биоалуантүрлілікті қорғаудың ең жоғарғы формасы – қорықтар ұйымдастыру. Бүкіл дүниежүзілік тәжірибелерге сүйенсек жер шарының жекелеген елдерінде қорық ұйымдастыру XIX ғасырдың басқы кездерінен бастап жүзеге аса бастағаны көрсетіледі. Ал, оны алғашқы нәтижелердің бірі – тіптен 1872 жылы Америка жерінде ұйымдастырылған алғашқы ұлттық саябақтар (бақтар). Одан соң Канада, Африка, Австралия, Жаңа Зеландия, т.б. материктерде қорықтар мен ұлттық саябақтар ұйымдастырылғаны белгілі. Ресейде 1874 жылы Аскания – Нова ұлттық бағы құрылған болатын.

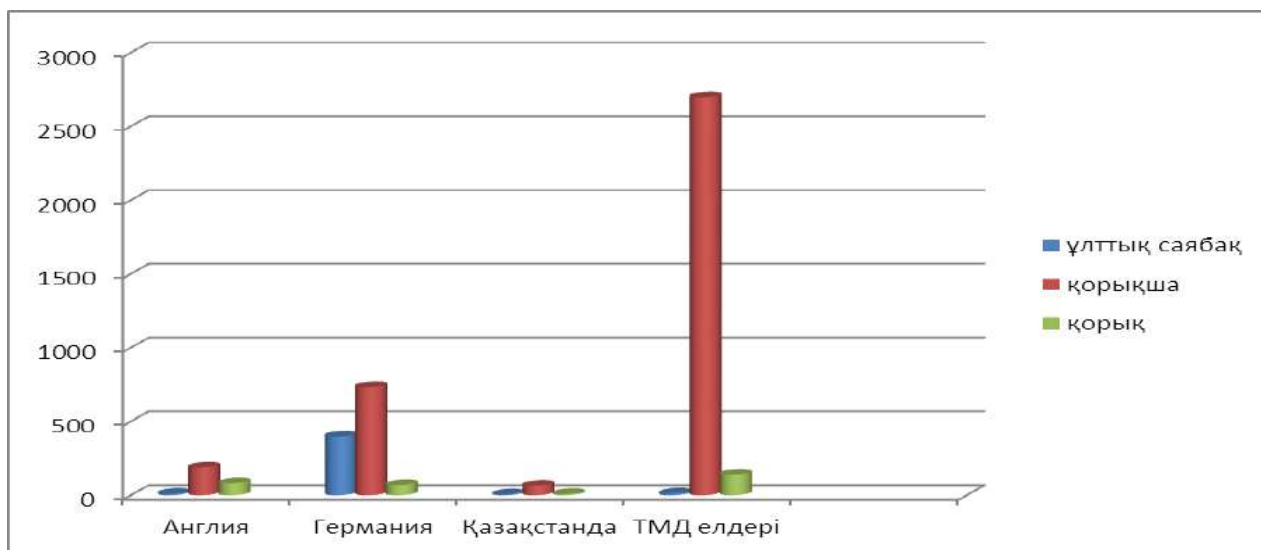
Қазіргі кезде жер шарында қорықтарға қарағанда ұлттық бақтардың саны әлдеқайда көп. Оның себебі, шет елдерде қорықтар аймақтары шектелген табиғат қорғау жүйесі болғандықтан, табиғатты қорғау үшін ұлттық бақтар ұйымдастыру әлдеқайда ұтымды екенін дер кезінде түсіне білді. Шын мәнінде, табиғатты қорғау оның аймағымен шектелмеуі тиіс, керісінше барлық жер адам баласы үшін саялы бақ, құтты қонысы болуы керек. Осы орайда, Канада, Африка, Австралия, Англия, т.б. өркениетті елдерде мемлекеттің барлық аумағы ұлттық байлық деп қорғауға алынған. Мәселен, Англияның кішкене ғана жерінде 189 ұлттық қорықша, 10 ұлттық саябақ, 81 корольдік қорықтар болса, ал Германия жерінде 735 қорықшалар, 400-ден астам ландшафттық заказниктер, 9100 табиғат ескерткіштері бар. Сол сияқты Франция жерінде 22 ұлттық саябақ, 20 қорық бар екенін ескерсек, жоғарыдағы «өркениетті» елдердің табиғатты қалайша сүйетінін айқындауға болады.

Бұрынғы Кеңес үкіметінің жағдайына тоқталсақ, КСРО, қазіргі ТМД елдері бойынша 141 мемлекеттік қорық, 2700 қорыққор, 12 ғана ұлттық саябақ, бірнеше мың табиғат ескерткіштері болған. Әрине, шет елдермен салыстырғанда бұл өте аз. Оның да өзіндік себептері бар. Десе де, табиғат қорғау ісінде шетелдік тәжірибелер мен парасатты көзқарастарымыздың жетпей жатқанын мойындауымыз тиіс[2,4].

Өртүрлі ландшафт және биологиялық ресурстарға бай Қазақстан әлемдік беделге ие. Бірақ бүгінгі күні елімізде 9 мемлекеттік қорық, 66 қорыққор (оның 44 зоологиялық, 20 ботаникалық, 2 палентологиялық), 6 ұлттық саябақ және 24-тен астам табиғат ескерткіштері бар. Әрине, біздің аумақтың көлеміне шаққанда қорғалатын жерлер барлық жердің 3% пайызын қамтиды. Мұның өзі табиғат қорғау проблемасының өз шешімін таппай отырғанын көрсетсе керек. Дегенмен, республикамызда қорықтар ұйымдастыру соңғы жылдары қолға алына бастады. Мәселен, соңғы жылдары Батыс Алтай мен Алакөл қорығының ұйымдастырылуы, Алтынемел, Ордабасы, Қарқаралы, Іле Алатауы ұлттық саябақтарының құрылуы осының айғағы болса керек (Мониторинг-1).

Мониторинг-1

Экологиялық туризм нысандары

Егеменді Қазақстан жері жақын жылдары Қаратау, Қаптанқыр, Балқаш, Ерейментау, Торғай т.б. көптеген қорықтар мен ұлттық саябақтарды пайдалану шараларын қарастыруда. Негізінен ландшафттарды қорғаудың 10 категориясы бар: қорықтар, қорыққорлар, ұлттық саябақтар, табиғат ескерткіштері, қорғалатын ландшафттар, табиғат ресурстарының қорыққорлары, биосфералық қорықтар, микроқорықтар (омыртқасыз жәндіктер мен өсімдіктерге арналған), табиғат объектілері және көп мақсатта қорғауға алынған жерлер. Қазақстан жері жасыл өсімдіктер әлемі мен жабайы жануарлар дүниесі өкілдеріне бай өлке. Өздеріңізге белгілі, олардың арасында туған өлке топырағына ғана тән жануарлар мен өсімдіктердің эндемикалық түрлерімен қатар, сонау мұздану дәуірінен бері бізге жеткен реликт және толып жатқан себептерге байланысты азайтып кеткен түрлері де аз емес. Елімізде жойылып кету қаупі бар және сиреп кеткендер тізіміне жануарлардың 87, өсімдіктердің 306 түрі бар екен. Олардың алдын алу үшін қорықтар мен табиғи саябақтар, қорыққор мен табиғат ескерткіштерін ұйымдастырып, ботаникалық бақтар мен жануарлар саябағын құру қажет.

Қорықтарды ашық аспан астындағы нағыз «табиғат зертханасы» деп те атап жүр. Өйткені, мұнда ұзақ жылдар бойына табиғат кешендерін табиғи жағдайда ғылыми терең зерттеу, «табиғат жылнамаларын» жүргізу сияқты алуан түрлі жұмыстар жүзеге асырылады. Қорықтарда тек саны азайып, жойылып кетуге жақын тұрған жануарлар мен аса бағалы өсімдіктер ғана қамқорлыққа алынып қоймай, сонымен қатар, өлкеміздің көрікті табиғат ландшафтты, жалпы табиғат комплекстері сол қалпында сақталады.

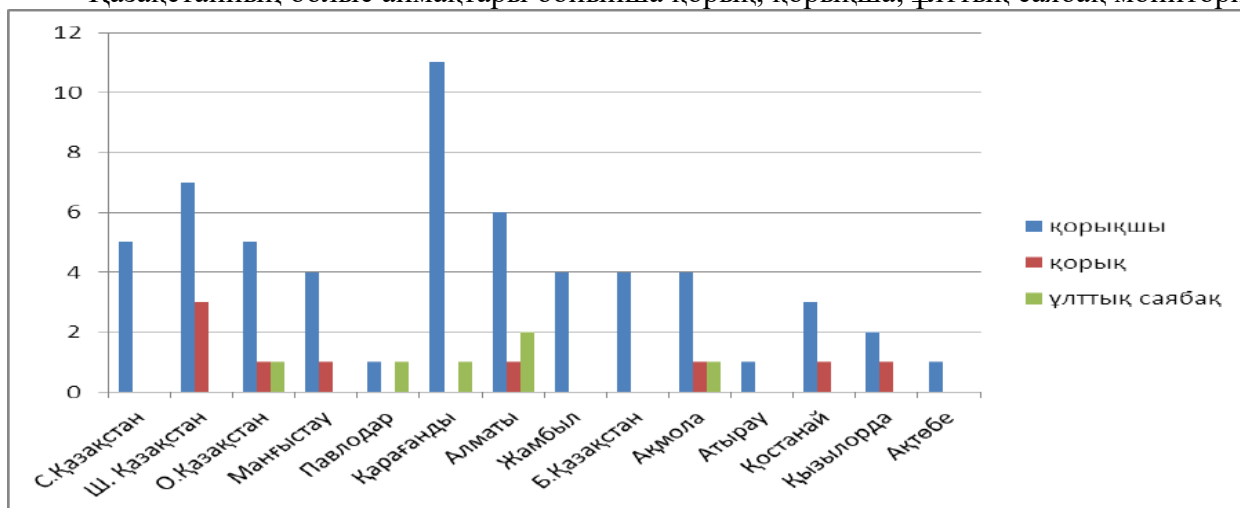
Қазақстанда ұйымдастырылған «Ақсу-Жабағылы» (1926), «Алматы» (1934), «Наурызым» (1959), «Барсакелмес» (1939), «Қорғалжын» (1968) және «Марқакөл» (1976), «Үстірт» (1984), «Батыс Алтай» (1992), «Алакөл» (1998) қорықтары бар. Осы орайда Қазақстан қорықтары республикамыздың табиғат байлықтарын қорғау ісіне орасан зор үлес қосып отыратындығын айта кетпеске болмайды [2,3].

Сурет-1

Мониторинг-2

Қазақстанның облыс аймақтары бойынша қорық, қорықша, ұлттық саябақ мониторингі

Қазақстан Республикасы жерінде ұйымдастырылған мемлекеттік 9 қорық туған өлке табиғатының небір көрікті жерлерін, қойнауындағы бар байлығымен сақтап, көркейту тұрғысында табиғат қорғау ісіне зор үлес қосып келеді. Дегенмен де, Қазақстанның қорық ұйымдастыру ісінде көп кейіндеп қалғандығы байқалады. Осынау ұлан-ғайыр өлкеде 9 қорықтың болуы кімге болса да ой салады. Оның үстіне бұл қорықтардың көлемі республика аумағының 0,3% пайызын алып жатыр [2].

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы мен Экология және Табиғи Ресурстар министрлігі жанынан құрылған «Қазақстанда қорық ұйымдастыру ісінің ғылыми негізі» проблемасы жөніндегі комиссия бүгінде республикамызда әр түрлі географиялық аймақтарды қамтитын 20 шақты қорық ұйымдастыруға болады деген қорытындыға келіп отыр. Сондықтан келешекте ұлан-ғайыр өлкемізде құрылатын қорықтармен таныстыра кеткеніміз жөн болады. Олардың негізгілері атап айтқанда мыналар:

Ерментау қорығы, Қаратау қорығы, Бетпақдала немесе Андасай қорығы, Торғай қорығы, Жоңғар қорығы, Кент қорығы, Қапланқыр қорығы, Зайсан шөлді қорығы [2].

Кез келген мемлекеттің ерекше қорғалатын табиғи аймақтарды құрып, дамыту стратегиясы негізгі екі міндеттің орындалуын қамтамасыз етуі тиіс:

- оның аймағындағы барлық негізгі географиялық аймақтар мен өңірлердің табиғи эталондарын барынша толық көрсетілуі;

- жүйелі топтастырылған деңгейдегі биологиялық ресурстарды, топырақты енгізе отырып, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін және микроорганизмдерді сақтау. Мұны арттыру үшін ең дұрыс шара қорықтар мен ұлттық саябақтарды ұйымдастыру болып табылады.

Еліміздің жер құнарын, орман мен тоғайдың әсем келбетін бұзбай, өзен-көл тұнығын шайқамай, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін қымбат қазынадай қастерлеп, қамқорлыққа алатын бірнеше мемлекеттік қорық ұйымдастыру - бүгінгі күннің талабы.

Болашақта еліміздің басты экологиялық туризм нысандары қорықтарды дамыту арқылы аймақтардың көріктілігі мен рекреациялық ерекшелігін сақтау мәселелеріне ерекше көңіл аударуды қажет етеді.

Қорыта айтқанда Қазақстандағы экологиялық туризмді дамыту арқылы еліміздегі экологиялық туризм салаларын жан-жақты дамытамыз, қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, биоалуантүрлілікті сақтау, жабайы табиғат қорын, табиғат ресурстары мен көрікті – рекреациялық аймақтарын қорғау, еліміздегі ішкі және сыртқы туризмді дамыту арқылы ұлттық экологиялық мәселелерді шешу мүмкіншіліктері артады. Экотуризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайымызды жақсартамыз, әлемдік деңгейдегі мәртебемизді айқындаймыз, бәсекеге қабілетті өркениетті мемлекеттер қатарында боламыз.

Пайдаланылған Әдебиеттер

- 1.Алиева Ж.Н. Экологический туризм. — Алматы, 2002.
2. Садыкова Д.А.Мухамединова Н.Н. ҚР экологиялық проблемалары,-А.: ҚазмемПУ.2010ж.
3. Н.Н.Дублицкий. Туристские маршруты по Казахстану.Алматы, 1985г.
- 4.Белусова Л.С. Охраняемые природные территории: нац парки, заповед.Москва.
- 5.Закон РК «О туризме», Постановление РК 3.07.1992г.Алматы.
- 6.Природные ресурсы и охрана окружающей среды в РК. Алматы 1994г.
- 7.А.В.Чигаркин. Памятники природы Казахстана. Алматы, 1980г.

ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY

Konyrbayeva S.S.,

*Candidate of pedagogy science, socialized professor
Department of general pedagogy,
Kazakh State Women’s Teacher Training University.*

Kazakhstan, Almaty, Aiteke bi str. 99

Tel: 8-701-440-3860. E-mail: pedsheberlik@mail.ru

Summary:

In the article author takes stand for necessity of promulgating the historical individuals – aru displays and morals and also socialization possibilities of it during the special course education “Kazakh aru” in the Kazakh state women’s teacher training university in Kazakhstan.

Keywords:

Kazakh aru, historical individuals, Kazakh women, traditional experience, social roles

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ «ҚАЗАҚ АРУЫ» КУРСЫ БОЙЫНША БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДАҒЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін сөздер: Қазақ аруы, тарихи тұлғалар, қазақ әйелдері, дәстүрлі тәжірибелер, әлеуметтік рөлдер.

Аннотация:

Мақалада этномәдени мұраларымызды зерделей отырып, халқымыздың отбасы жағдайында өз ұрпағын жұбайлық өмірге даярлаудағы, оның ішінде қыз бала тәрбиесіне қатысты қолданылған ұлттық құндылық сапаларының мағынасын ашу қажеттігі ғылым үшін де, ұрпақтар сабақтастығы мақсатында ұлттық тәрбиенің тереңіне бойлау үшін де маңыздылығы айтылған.

Қыз тәрбиесіне қатысты: «ару», «тектілік», «қылықтылық», «он екі де бір гүлі» немесе «пәктік» ұғымдары ашылып, оның этнопсихологиялық қырлары қарастырылады.

Қазақтың ұрпақ тәрбиесіне қатысты ұлттық құндылық сапаларды қалыптастырудың психологиялық мүмкіндіктерін ескеріп, тәрбие өлшемінде басшылыққа алуға болады деген тұжырым жасалған.

The issues as preparing, adapting and bringing up girls to the family life which were worded in the nomad culture gives a problematic idea from the social point of view of that period. If to analyze our consequence concerning to the girls upbringing by making a sense of our history and ethno culture we will get an opportunity to give ground from the methodological point of view. It is not so hard to prove that naming of the special course as “Kazakh Aru” which is educated in the Kazakh State women's teacher training university is connected with the destination and inner meaning.

About the etymology of the word «KYZ» (girl) in the historical work «Fact about Kazakh in the Chinese historiography» was given the meaning as «Kyz (gia) – is used instead of word princess. In ancient times, daughters of khan and tsar, man of quality was called «kyz» and daughters of ordinary folks were called «kyrkyn» [1, 42]. Nowadays, all the weak half of humanity is called «kyz», because the nation wants their offsprings to be as daughters of aristocrats, to be respected and well-regarded.

We met great many the concept «aru» relative to kyz (girl) in the Chinese historic records and in the poetries of poets. This epithet runs on XV, XVIII centuries. We use this word until today. We give consideration the synonym only for the word kyz (girl). In the defining dictionary the definition of word kyz as following: «very beautiful, miraculous, graceful, lovely, posh, nymph» [2, 46]. We often hear this saying that «Kazakh – equate daughter to honour, son to generosity». However, if to take on the base the proverb «I learned from my hero ancestor to defend homeland, I learned from my aru (pure) mother to protect honour» («Batyr bolgan babamnan el korgaudy uyrensem, aru bolgan

anamnan ar korgaudy uyrengem») it is not difficult to understand that to be «aru» is equal to protect your homeland and to be hero. The “honour” that “aru” saves is humaneness virtuous quality. It give the meaning with the numerous concepts: ar-namys (honour), ar-uyat (conscience), ar-uzhdan (breast), ar-abyroi (kind reputation). Therefore, if we pay attention to jonour, conscience, breat, reputation in the bringing up process of our daughters, we will increase up our daughters level to the «aru».

There are many examples in historical works for that «Aru» is proper apellation for girls and it has the high level of upbringing. We can concretize our first thought through this examples.

Maybe because of saying «Forty bounds for girls» we understand the opinions about girls upbringing and on theme about girls as carefulness to nation accomplishment. We can understand that “aru” is purity and innocence after these sayings: «Oh beauties of the modern world! You have to understand that men aspire to marry girls who saved her honor in every period! Oh beauties of the modern world! Remember, that at the tradition «ak neke tuni (wedding night) girl honor will be tested!» [3]. Also one example is that when the man is dead and buried we can hear about «cover him with white, make him pure». These mean that the «pureness» is part of Sharia. Thus, ARU is heavenly-minded and conscientious, pure and innocent, ambitious person and honorable person:

- *Can save her honor.*
- *Resist desire.*
- *Innocent from bad offence.*
- *Can get on track with people.*
- *Behavior and character are praiseworthy.*
- *Par excellence in the homeland.*
- *Authoritative around the relatives. By these characteristics, the meaning of «Aru» became larger and better.*

The conception «Aru» is asset which is needed for preparing Kazakh youth to the family life. Our girls must be worthy who we will prepare for the wives life in the future family.

In the matter of upbringing generation based on national qualities, the meaning of the word "Noble birth" has roots in Chinese writings. the word «birth» is the root of the word «Noble birth». We know that Olzhas Suleimenov has investigated the word «birth» according to the Orkhon-Enisei writings of the eighth century. In Turkic: tek-birth (in Kazakh language), tik-birth (in Tatar language) etc. Derivative: tegi, tegin - descendant, prince (in ancient Turkic language). The earliest values were separated from Greek: tek – 1), «child», 2) «birth» [4, 145]. In the dictionary, the meaning of the word «birth» is passed as «noble ancestors, peculiar origins of noble people. Man of a noble family never to disgrace their ancestors, and has protected the authority of its ancestral roots», and concerning to a noble-birth, with the pedagogical-psychological point of view, will fully designate, that «individual should be like its noble-birth, to be reasonable and solid [5, 213]. Man of a noble family respects the dignity of their ancestors».

In matters of identification of the person and when choosing a wife/husband, in the culture of nomadic Kazakhs related to individual qualities of noble-birth had a deep meaning than the word «elite». In her entitled article «Traditional Kazakh culture» [6, 54]. G. Omarov pointed that «In Medieval Europe, the word elite was adopted as the group of sectionalism, and in our nation as the link between generations». Earlier we had marked the poetry of narrators on the theme of noble-birth and the indiscretion. Noble birth rebuffing bad qualities and different kind of testing. To improve the quality of noble-birth, our ancestors did not allow marriage to the seventh generation of ancestors, it contributes to the understanding of human nature

A distinguishing features of noble-birth: parents, legal marriage, well-mannered, no bad relation parents' and the dynasty, having a conscience and honor, a sense of dignity. These words of the speaker of Nakysbek «don't take a ill-mannered people as a friend, they are not men, just ordinary people», and these words of Bauyrzhan Momyshuly "Muck is better than ill-mannered, animal is better than shameless", this kind of sayings have become canons, that our people were estranged from the bad qualities. The lack of quality education, in the concept of nation equals to bad manners. And also, sometimes, the meaning of the word «celibacy is equals to the ill-mannered. The reason for this statement is given in the dictionary as «uncertain origin». They are sometimes called «born on the

road», «illegitimate child» and «vile». For Kazakhs: the child is wealth. Therefore, among the peoples you can meet receivers of such children, saying «Olzhatay» they brings them up. For born out of wedlock children, famous ethnographer S. Kenzheakhmetuly gave such kind of naming as: «unexpectedly born», «born on the road», «rootless», «vile» [7, 83].

Anyway, from the origin of good people, friendly, honestly acting, whose married with good intentions and not because of the lust of man, will expect good descendants.

Ill-mannered is typical for impolite people, cruel people, people who are under the passion and human weaknesses. In addition, the people have such a measure of education as «not having a noble-birth ancestors» and «ill-mannered». «Not knowing their ancestry to the seventh generation children are stupid», from such words are born of thoughts as, the unreasonableness from children, lack of manners from parents, from the Not having a noble-birth ancestors from ancestors. Such measurements as «a descendant of the noble», «children of the civilized people», «smart generation» in the upbringing of children will remain valuable things for the nation [8].

Anarchy is the coresponding name for those who have bad manners and slave of their lust. Also there is the understanding as «unshaven», «unmannered». Thoughts from concept «Unshaven who do not know his seven ancestors»: «Ignorance from child, unmannered from parents, anarchy from ancestors».

This is one of the national values "attractiveness", meaning of the word from the ethno pedagogical and ethno psychological point of view was not defined and revealed. Then what kind of girls offered us Balasaguni, Caycaus, Bukhar and Aktamberdy? In the dictionary, the meaning of the word «attractive» is passed as «fascination of the character, pleasantness, attractiveness» [2, 435]. The representative of the Kazakh psychology S. Balaubaev, translated the word «behavior» as a «misbehavior» [9, 130]. On the one hand, the word «behavior» means dealing and action. If «behavior» is translated as «order», then «attractiveness» is translated as «discipline». Attractiveness - is peculiar to the girls attractiveness, seductiveness and richness of character. Actions and behavior must not go beyond ethics and should influence in a spectacular way. If the girl has precious qualities, but does not know how to convey with an attractive way, does not show through fascinating appeal, then they are unacceptable. Besides, in which cases attractiveness is manifested, and to become attractive? In our opinion, girl's behaviors are in:

- *relationship;*
- *deportment;*
- *understanding of jokes;*
- *admitting the truth;*
- *avoid the quarrels;*
- *showing the feelings;*
- *heart-to-heart talking;*
- *speaking before the people;*
- *doing the favorite things;*
- *being tested during the emotional issues, making richer the Kazakh girl's manners. Thus, attractiveness is the fullness of character.*

In our days, girls who had patience, innocence, discipline, due to the lack of completeness of the character can't show properly. That is, not enough appeal. Therefore, for girls who are adapting to family life, attractiveness is a very necessary thing and qualification. In this case, the grandfather who bringing up Nurila (recognized as Domalak Ana) which had imbibed by Islamic education, descendant of Kozha Ahmet Yassau, the Imam Agzam said «I'll give you to the first man who touched your forearm» these words are formulated requirements for the girls, which has been generated from the Shariah.

In our nation we have the phrasal verb as «not unsolved in their twelve» for girls. Concerning to the describing of narrators, we want to show the following:

- *No one has touched (in the Domalak ana legend);*
- *No one has seen her hair (Dospambet);*
- *«The sun» has not seen her forehead (Dospambet);*

- *Has not look straight to anyone (Shal akyn: «two eyes is around if the people nomadize»);*
- *No one touched her cloth (Dospambet);*
- *Has not see the men's face (Dospambet)*
- *No one has touched her waist (Dospambet);*
- *Saved her beauty (Aktamberdi)*
- *Attracted with laugh (Bukhar)*
- *Made to fall in love with character (Bukhar)*
- *Fragrant (Bukhar);*
- *Has honour (Kopesh).*

But, it seems like nowadays the understanding as «not unsolved in their twelve» is have been destroyed. The writer of folk pedagogy Z. Akhmetova in her entitled article "the Sources of the examples of the Kazakh people" said that the Kazakh girl, for not to spend tickling, didn't give the opportunity to hold her hand, «if she begins to give the opportunity to everyone, then she will be shameless", such kind of saying clarified above-mentioned measurements.

But these days, there is no possibility to perform all above-mentioned measurements. Because, since kindergarten they are sitting together, playing together, swimming together, such kind of contrary activities. In our society in the early grades may not be visible, but over time the girls begin develop freedom rather than the tenderness and delicacy. Due to the fact that their bodies grow at an early age than boys, they begin to feel grown-up. They begin to dictate as a senior's on the boys. Boys have late terms of physiological development, due to the advantages of girls they subside. Even in high school, in the classroom, limits the activity in public works. Not for no secret that, without observing these requirements in the education of girls, not only girls but also boys, we'll have a lot of weaknesses and backwardness.

However, the measurement is «not unsolved in their twelve» generally means «chastity». At all times, for girls, to protect with the conditions of the «chastity» does not lose its value. In ethno-pedagogical works it was not considered as a concept and national measurement. Ethnographer S.Kenzheahmetov pointed out that these words «unexposed flowers» are expressive words, and accordingly gave the following definition as a «young, chaste, and clear» [7, 82]. Thus, clarifying with the ethnographic point of view, from a pedagogical point of view, we consider that the chastity - is compliance with noble qualities, sensible and having good figure girl.

So, by studying our ethno-cultural heritage, we from ethno pedagogical point of view, made sure that our people determine the value of the nurture of girls according to traditional values while preparing for the marriage relationships, it plays a significant role and contributes to the science, with the purpose of the relationship between generation helps plunged into the depth of a traditional nurture. Based on these ethno pedagogical principles (basis), during the planning of a special course of the University «Kazakh Aru» comprehended guided by questions from the point of view of methodology of ethno pedagogical, offering students a special item, we have provided the possibility of adapting to life.

In our university's girls will be influential teacher in the future of children education, bring a life and be good mother, it can only lead to the generation of educational preparation of their life, taking into account the national outlook and values, with the main instrument for the valuable qualities of the future are taken by the teachers' pedagogical culture. Taken directly at the university's ethno-pedagogic educational work «Kazakh Aru» (Miss Kazakh) special course concept, made within 7 module training programs. This special course was offered as elective subject in credit educational system to 2nd year students. Because, they will study "Genders" as compulsory subject in 1st year. After gaining knowledge of gender, it had decided studying special course of university. This is logical settlement by pedagogical point of view too.

Special course has 2 modules: made up myself, and I want to tell about peculiarities of syllabus which were involved into studying process since 2007-2008. The university has historical figure's gallery and it is called «The great women of great steppe» (Uly dalanyn kyzdary) This program had done by conclusion that the students of university should know about these figures.

The program «GREAT KAZAKH STEPPE HISTORICAL INDIVIDUAL WOMEN» (Uly Kazak dalasynda otken tarihi dara tulga-arular) daughters of the great history of the Kazakh steppe: think about the future generation of women leaders and patriotic heroes headed by mothers and grandmothers genius, love, feeling proud of precious lives and properties of the individual who are learning, promoting, based on imitating life. In this program will be consider the educational-knowledge attains of kazakh women which are listed below.

Educational attains: will get acquainted with life of individual historical figure of kazakh steppe; will absorb the knowledge of everyone's peculiarities and features; will know how to make the model of human honorable peculiarities.

Knowledge attains: acquired glorifying of image of individual historical figures; adopted the honorable peculiarities of mothers and women; command, govern a country, activity, power which cheer up heroism and aura of patriotism are appreciated; women's good qualities and human peculiarities would know to appraise.

Concrete directions under consideration of syllabus: image of holy mother (Umai ana, Domalak ana); commander women (Tomiris, Zarina); haughty women (Aysha bibi, Bayan sulu, Kyz Zhibek); women who govern a country (Suimbike, Aiganym, Ulpan); well-wisher grandmothers (Aiganym, Zere); strong mothers (Nurbike hanym, Borte hanym, Tauke khan's mother, Zhagan Begim, Alzhan grandmother and etc.); good wives (Borte hanym, Karashash, Domalak ana, Aiganym, Gauhar, Ulpan); patriotic brave women (Gauhar, Nazym, Bopai, Manshuk, Aliya, Hiyaz); public figures (Alma Orzabayeva, Nazipa Kulzhanova); celebrities (Sara Tastanbekkyzy, Dina Nurpeyisova, Maira Ualikyzy, Kulyash Baiseyitova, Shara Zhienkulova); scientist women (Nazipa Kulzhanova, Fatima Gabitova, Naila Bazanova); suffered Alash women (because of left-handed policy daughters and wives of the Kazakh intellectuals were called as «enemy of the nation» and their's true human image (Saken's wife Gulbahram, Beyimbet's wife Gulzhamal, Ilyas's wife Fatima, Asfendiyarkyzy Magmura, Mirzhakypkyzy Gulnar Dulatova, Mukhtarkyzy Mugamila Auezova, etc.); nowadays honorable mothers (daughter-in-law of Tasmagambet Dilda Mataikyzy wrote several books about upbringing, scientist Nemat Kelimbetov's wife Kuanysh Tazabekkyzy who has difficult destiny and proved her true woman nature, writer A.Nurshaiykov's wife Halima Kaliakbarkyzy, etc.).

«TRADITIONAL FAMILY EDUCATION» (Dasturli otbasy tarbiesy) through this program family education in the context of the present and future pedagogical knowledge and experience in order to deduce that the family is the main source of education for girls-students of the relevant factors and explain the role of the daughter of Kazakh, and national education will focus on topical issues. During the study of the special program educational and knowledge attains will build up.

Educational attains: get knowledge in the context of theoretical-scientific in family pedagogy, pedagogy of the mother, pedagogy of the father; study the laws related to family and marriage, national peculiarities of history essence, and aspects for future generation's education; from kazakh standard level to social level's education types: education of daughter-in-law, abdominal education, girl's education, boy's education, generation's education etc. teaching; as a future teacher find out ways and methods to work with parents, ethno-social roles in family, and know legal capability.

Knowledge attains: to research the meaning of social-pedagogical in kazakh ethno-pedagogic traditions, to implement into life attains; to be ready for family issues: incline to social role, acquire the norms of good behavior, to save a community, respect to family members, fidelity to carry out duty; appreciate the value things in social life of marriage and through family behaviors and traditions as parents, mother-in-law.

Since the 2007-2008 academic year, according to the credit system «Қазақ аруы» (Miss Kazakh) special course of study offered the choice of students as an elective subject.

This subject several times in order to introduce a wide range of extra-curricular educational activities have been implemented to the university. The heads of the educational work of the university in the country, as well as the organization of the head of the education system and teaching staff of the national Institute for professional development classes with teachers from all over the country was held several times, evidenced by the results and expressed his gratitude to the teachers' comments. At the same time, from parents of students were call attention and spoke gratitude often. Taking into account

the students' future education system is the subject, and the opinion polls on the subject. As well as the teaching of this discipline, organization and methods, about the experience of undergraduate and graduate students research work is ongoing.

Adults, although there are often complaints from the education of youth, through surveys of our students: to become a specialist in high-quality education, civilization, scientific and technical capabilities to work for the good of the country, to be a good citizen of our country is good you can do good to others to learn about their ancestors have become a favorite with affection, to become a bride, become intimate and sympathetic sister-in-law, brother-sister become the mother of a child to be respected educator, to be wise grandmother, etc. many companies as the necessary specialist knowledge in the future as a happy family and social roles, and ethno-social roles have learned that there is a demand for spiritual fulfillment. Where has genuine desire, interest and intention, there is no place for failure. Prospects for strengthening students' knowledge and as an individual who is leading a happy life, and want to maintain the level «KAZAKH ARU» (Miss Kazakh).

Reference:

1. Konyrbayeva S. Қазақ қызы ару да қылықты болсын десек...//Қазақ әдебиеті 52(1) (3109) 25. 12. 2008. 42-43 бб.
 2. Қазақ тілінің сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
 3. Буурабай В. Тектілік деген ұғым бар немесе «Қызға қырық үйден тыю қала берді қара күннен тыю» деген қазақ, соны білген. //Ислам және өркениет. –2003. мамыр. - №5 (29).
 4. Suleymenov O. Язык письма. – Алматы: Рим, 1998. - 502 с.
 5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2002. - 256 б.
 6. Омарова Г. Дәстүрлі қазақ мәдениеті //Ақиқат журналы. –2004. -№1. 54-б.
 7. Kenzheakhmetuly S. Жеті қазына (екінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2003. 82,83-б.
 8. Nelidov S. Егерде балаңыз 100% сіздікі болсын десеңіз, етегін жел ашпаған қызға үйленіңіз //Ислам және өркениет. –2003, мамыр. -№5 (29).
 9. Zharykbayev K. Қазақ психологиясының тарихы. /Ред: М.Қазбеков,– Алматы: Қазақстан, 1996, - 160 б.
 10. Torekululy N. Билер сөзі – ақылдың көзі. – Алматы: Қазақстан, 1996. -240 б.
- Akhmetova Z. Қазақ тәлімінің кәусары //«Аружан» журналы. –2006. -№4. 18-19 бб.

СТУДЕНТТЕРГЕ МӘТІНДІ ОҚИТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Сарбасова Арайлым Нұрғабылқызы
тіл білімі магистрі, лектор
КИМЭП Университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
arailym@kimep.kz

Түйіндеме: Жоғарғы оқу орындарында оқылатын қазақ тілі пәнінің мақсаты- студенттерге қазақ тілін меңгерту, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білуге үйрету, ойлау, тыңдау қабілеттерін арттырып, пікірін білдіре алуға бағытталады. Осы үдерістерді жүзеге асыруда тіл үйренуші студент сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін қолдану арқылы білімін жетілдіреді. Лексикалық қорды толықтырып, пікірін айтып, талдауға үйрететуде оқылым әрекетінің орны ерекше. Оқылым әрекеті студенттің тілдік біліктілігін қалыптастыратын негізгі бағыт екенін ескере келе, грамматикалық құрылымдар мен лексикалық ерекшеліктерді меңгерте отырып, жаттығуларды орындату тәжірибеде айтарлықтай нәтиже беретіні белгілі. Олай болса оқылымның негізі – мәтін, ал мәтінді меңгеру үш кезең арқылы жүзеге асатыны мәлім. Бірінші кезеңдегі мәтін алды тапсырмалардың мақсаты – лексикалық тапсырмалар. Ол тапсырмаларды екі түрге бөлуге болады: мәтіндегі ойға алып келетін сөйлесім тапсырмалары және мәтінде кездесетін сөздік тапсырмалар. Бұл тапсырмаларды орындау барысында студент кіріспе жасап, мәтіннің мазмұнын алдын ала болжамдап түсіне алады. Мәтінмен жұмыс кезеңінде ақпаратпен жұмыс түрлері талданады. Мәтіннен негізгі, қосымша ақпараттарды тауып, түсінуге бағытталған жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Мұндағы мақсат - мәтіннің мазмұнымен жұмыс, яғни мәтінді оқу барысында кездескен тілдік бірліктерді түрлі айтылымдарда қолдануға мүмкіндік береді. Мәтіннен кейінгі кезеңде мәтіннің мазмұнында көтерілген мәселелерге пікір білдіру, қолдау, қарсы шығу сияқты студенттің шығармашылығымен байланысты тапсырмалар жүргізіледі. Мақалада өз тәжірибемізден алынған оқылым тапсырмалары үш бағытта: сабақ барысындағы оқылым, үйде оқу жұмысы және аутенттік мәтіндерді үйретуде қолданылатын үш кезеңдік тапсырмалардың түрлері беріліп, мысалдармен талданады.

Кілт сөздер: оқылым түрлері, үйде оқу жұмысы, аутенттік мәтіндер, үш кезеңдік тапсырма.

FROM THE EXPERIENCE OF TEACHING READING TO STUDENTS

Arailym Sarbassova
MA, lecturer of Kazakh Language
KIMEP University
Republic of Kazakhstan, Almaty
arailym@kimep.kz

Abstract: The goal of the “Kazakh language” course in higher education is to teach students to improve their ability to speak and express their opinion in Kazakh language, improve their thinking and listening skills. In carrying out these processes, the language learner improves his knowledge with the help of different forms of interaction. “Reading” plays one of the most important roles in the learning process of a foreign language. It is always aimed at perceiving a ready-made speech message (rather than creating it), receiving information. Considering that reading activity is the main direction in improving student's language proficiency, it is clear that the studying process of grammatical structures and lexical features have a significant impact on the use of language in real-life practice. It is known that the basis of reading is text, and textuality is realized in three stages. The purpose of the first part of the text is to perform lexical tasks. These tasks can be divided into two types: discussion of the text and vocabulary of the text. When performing these tasks, the student can enter and anticipate the content of the text. While working with the text, the type of work with information is analyzed.

Text is taught to find and understand the key, additional information. The goal here is to work with the content of the text, that is, the use of language units that occur when reading the text in different versions. During the post-text period, the content of the text raises tasks related to the creativity of the student, such as feedback, support and contradictions. The article presents three types of theoretical tasks that are used in reading our experience and are analyzed by examples.

Keywords: types of reading, home reading, authentic texts, three-stage tasks

Студенттерге қазақ тілін меңгерту, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білуге үйрету, олардың ойлау, тыңдау қабілеттерін арттырып, пікірін білдіре алуымен қатар, кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жоғарғы оқу орнындағы қазақ тілінің мақсаты болып саналады. Кәсіби бағыттағы ақпаратты мерзімді басылымдардан, арнайы оқулықтардан алынып, студенттің қарым-қатынасқа түсуіне ықпал ететінін ескерсек, оқылым әрекетінің орны ерекше. Оқылым мақсаты, шарты, уәждеме беруі және нәтижесі арқылы сипатталады. Оқылымның мақсаты ақпарат алу болса, ақпарат қарым-қатынасқа уәждеме туғызады. Оқылымның шарты ретінде тілдік жүйелерді меңгеру қажет болса, нәтижесі ретінде ақпаратты түсіну, талдай білу болып табылады. Оқылым әрекетінің маңызын ғалым Ф.Оразбаева былайша жіктеп көрсетеді: 1)Тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады. 2)Оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, адамдардың қарым-қатынасын жетілдіреді, ішкі ой-санасын дамытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған адамның сөйлеу қабілеті де ерекше болады. 3)Оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйренуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды [1].Оқылым әрекеті теориялық және практикалық тұрғыда зерттеліп, тіл үйретуде табысты қолданылып келсе де әр оқытушының тәжірибесінде түрлі әдістерімен, нәтижесімен ерекшеленеді.Мақалада өз тәжірибемізден алынған оқылым әрекетінің тәжірибесімен бөлісіп, студентке мәтінді оқытуды үш бағытта алып, талдау түрлерін ұсынамыз. Біріншіден, аудиторияда оқылатын шағын мәтіндермен жұмыс істеу түрлері, екіншіден, үйге оқуға арналған көркем әдебиетті оқыту, үшіншіден, аутенттік мәтіндерді пайдаланудың ерекшеліктері.

Аудиторияда оқылатын мәтін студенттің деңгейіне сай болуы шарт. Бірақ кейбір әзірлемелердің ақпараттық мазмұны, грамматиканың деңгейге сәйкес берілуі бір мәтіннің бойынан табыла бермейді. Сондықтан мәтін алдын ала студенттің қызығушылығы мен қажеттілігіне сай коммуникативті, ақпаратты, тілдік деңгейге сәйкес іріктелуі міндетті. Мәтін таңдауда мынадай ерекшеліктерге көңіл бөлеміз: 1)студенттің деңгейіне сай қандай да бір тілдік тапсырманы орындауға бағытталуы; 2)студенттің танымдық мүмкіндігі мен қызығушылығын ескеретін мазмұндылығы,3)қарым-қатынас тудыра алатындай ақпараттығы.

Күнделікті сабақ барысындағы мәтіндерді оқытудың мақсаты студенттің түсіну, талдау, қарым-қатынасқа шығу, ақпаратты пайдаланып жазу жұмыстарына үйретіп, тілдік деңгейін кеңейтуге бағытталады. Бұл әрекеттер мәтін алды, мәтіндік, мәтіннен кейінгі жаттығу жұмыстарымен жүзеге асып, меңгеріледі. Бірінші кезеңдегі мәтін алды тапсырмалардың мақсаты – лексикалық тапсырмалар. Тіл үйренушінің мәтін тілімен жұмыс істеуі қиындық тудырмау үшін оқытушы мәтіндегі бұрыннан таныс емес лексикалық және грамматикалық материалдарды қарап, жаңа сөздер мен сөз тіркестерін ауыстырып немесе алып тастап, яғни деңгейге сай бейімдеу қажет. Мәтін алды тапсырмаларды екі түрге бөлуге болады: мәтіндегі ойға алып келетін сөйлесім тапсырмалары және мәтінде кездесетін сөздік тапсырмалар. Бұл тапсырмаларды орындау барысында студент кіріспе жасап, мәтіннің мазмұнын алдын ала болжамдап түсіне алады.

Мәтінмен жұмыс және мәтіннен кейінгі кезеңдерде түсінуге бағытталған тапсырмаларды орындайды. Ғалым С.К.Фоломкина мәтінді түсінуге бағытталған оқылым әрекетінің түрлерін төртке бөліп көрсетеді: танысып оқу, зерделей оқу, шолып оқу, ізденіп оқу[2].Танысып оқудың мақсаты мәтіндегі негізгі мазмұнды немесе негізгі фактілерді таңдау арқылы жылдам оқып шығу. Оқылымның бұл түріне мәтіннің 70 % -ын түсіну жеткілікті. Ең маңыздысы – мәтін мазмұнын жалпылай білу, яғни мәтіннің негізгі қарым-қатынастық міндетін анықтай білу. Бұл

оқылым түрінде мәтіннен негізгі, қосымша ақпараттарды тауып, түсінуге бағытталған жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Мысалы, жалпы мазмұн бойынша сұрақтарға жауап бер, тұжырымдардан негізгі, қосымша ақпаратты көрсет, шын/жалған ақпаратты тап деген сияқты тапсырмаларды ұсынамыз. Екінші оқылым түрі – шолып оқу. Мәтінді оқудың бұл түрі қандай да бір пайдалы ақпараттың бар/ жоқтығын түсіну, яғни жылдам қажетті ақпаратты тауып оқу. Мысалы студент өзіне қажетті ақпаратты жинау үшін мәтіннің құрылымын, тықырыбын немесе жеке абзацтарды оқып шықса жеткілікті. Шолып оқудың мақсаты- мәтіннен ақпаратты білдіретін нақты кілт сөздерді табу. Мысалы, абзацтарға сәйкес келетін кілт сөздерді көрсет, тұжырымдар қатарынан мәтін мазмұнына сәйкес сөйлемдерді тап т.б. тапсырмаларды беруге болады. Оқылымның үшінші түріне ізденіп оқу жатады және оның мақсаты мәтіннен нақты ақпаратты іздеу. Ол ақпарат жыл, күн, немесе нақты атаулар, ақпараттың суреттелуі немесе аргументтелуі болуы мүмкін. Мысалы, мәтіннен тұжырымдарға сәйкес келетін 3 аргументті табыңыз, кейіпкерді суреттейтін екі оқиғаны табыңыз деген сияқты тапсырмаларды бере аламыз. Мәтінді оқудың төртінші түрі – зерделеп оқу. Зерделеп оқудың мақсаты - мәтінді толық түсініп, ондағы негізгі, қосымша ақпараттарды айыра біліп, мәтінді бағалап, түсіндіріп, сыни тұрғыда пікір білдіре алу. Бұл оқылым түрін орындау барысында студент контекстегі сөздердің мағынасын, сөйлемдердің логикалық жүйесін, абзацтар арасындағы байланысты түсінгенде ғана орындай алатыны белгілі. Мысалы, абзацтарға сәйкес келетін сөйлемдерді көрсет, әр абзацтың негізгі идеясын тап, автордың көзқарасына өз пікіріңді білдір немесе логикалық ретсіз берілген сөйлемдердің мәтін мазмұны бойынша ретін тап деген сияқты шығармашылықпен байланысты тапсырмаларды қолданамыз.

Жоғарыда аталған оқылым түріне бағытталған оқылым тапсырмаларын орындап, мәтінді талдаған студенттің мәтінді толық түсінуіне мүмкіндігі туады. Студенттің қызығушылығын жоғалтып алмау үшін жоғарыдағы тапсырмаларды жұппен, топпен орындау да нәтижелі, мысалы шағын топ алдында өз пікір айту немесе мәтін абзацтарын топқа бөліп, бір-біріне түсіндіре алуы.

Мәтінді оқытудың екінші бағыты – үйде оқу жұмыстары. Түпнұсқа тілінде көркем шығарманы оқу студенттің ауыз екі тілін дамытып, сөздік қорын кеңейтіп, елдің мәдениеті мен әдебиетін түсінуге мүмкіндік береді, сондықтан үйде оқу жұмысы оқу үдерісіндегі міндетті әрекет. Көркем шығарманы оқу барысында студент шартты-оқу мәтінін емес түпнұсқа тілімен танысады; екіншіден, шығармаға, кейіпкерге, ситуацияға өз пікірін білдіре алады. Көркем шығармаларды оқытудың тиімді жолдарын зерттеген әдіскер Қ. Бітібаеваның еңбегі зор. Әдіскер М.Әуезов шығармашылығын оқыту мәселесіне байланысты үш кітап жазып, образдық талдау жүйесін негізге алған. Көркем шығарманы талдау жүйесі, ең алдымен көркем туындыда жазылған, баяндалған оқиғалардың тарихи негізіне назар аударады. Мұғалімнің түсіндірме әңгімелерінен кейін, мәтінді мәнерлеп оқып, мазмұнымен танысу, мәтінді бөлшектерге бөліп, ат қою, әр бөліміне жоспар құру, құрылған жоспар бойынша тірек сөздерді қолданып мазмұндау, шығарманың басталуы, шығарма ішіндегі оқиғалардың байланысы, оқиғаның шарықтау шегі, шешімі айқындалады. Әр шығармадағы адам тағдыры жеке кейіпкерлер арқылы пайымдалып, іс-қимылы, мінезі, қылығы, әрекеті айқындала түседі. Кейіпкерді танытатын, айқындап, даралап беретін негізгі элементтер: портрет, іс-қимыл әрекеті, тілдік көрінісі, көркемдік детальдар, суреттеме, кейіпкерлер диалогы, жанама сипаттамалар, кейіпкердің өзара қарым-қатынасы жақсы талданған. Кейіпкерді талдап, тану барысында оқушы көркем шығармадағы кейіпкердің жүйесін нақтылайды, өзара байланысын, жазушының әр кейіпкерге қандай сипаттама бергенін, портретін, кейіпкерлердің диалогтары арқылы олардың мінезін ерекшелеп айқындап, негізгі тұлғаны анықтайды[3]. Шағын әңгімелерді үйде оқу жұмысын жоғарыда аталған әдіскердің әдістерін пайдалану арқылы студенттерге жеткізуге болады. Көркем шығарманы да оқымас бұрын студентке мәтін алды тапсырмаларды берген дұрыс. Бұл тапсырмалар лексикалық тапсырмалармен қатар шығармаға кіріспе ретінде қызығушылық тудыратын тапсырмалар, мысалы, тірек сөздерді беріп шығарманың мазмұнына болжам жасау, жазу, кейін мазмұнмен салыстыру. Қазіргі уақытта электронды кітаптар қолжетімді, сондықтан кез келген шығарманы табуға мүмкіндік бар. Мысалы, ikitar.kz сайтынан біздің студенттер оқытушы ұсынған көркем

шығарманы оқып, талдау жұмыстарын түрлі тапсырмаларды орындау арқылы пайдаланып келеді. Мысалы, өзіне ұнаған бір эпизодты қысқаша баяндау, тезис жазу, негізгі кейіпкерлерді жинақтау, аудитория алдында шығрамадан алған әсерін баяндау немесе кейіпкердің мінезін ашатын аргументтерге дәлелдер келтіріп, сипаттамалық жазылым жұмысын жүргізу, шығраманың эпизодтарына сәйкес тезистерді табу т.б тапсырмаларды пайдалану нәтиже беріп келеді. Осылайша өздік жұмыс ретінде берілген көркем шығармалар студенттер арасында сұранысқа ие.

Үшінші оқылым әрекетінің бағыты - аутенттік мәтіндер. Аутенттік мәтін дегеніміз (грек сөзі – authentikos- алғашқы, түпнұсқа) кәсіби салада мамандық бойынша тіл иеленуші жазған мәтіндер. Өзге тілді аудиторияда Сөйлеу, жазу тілі толық қалыптаспаған студентке аутенттік мәтінді оқыту үшін алдын ала дайындық қажет. Берілген аутенттік мәтіндер студенттердің тілдік даярлығына қарай іріктеліп алынып, олардың кәсіби дағды қалыптастыруға жұмыс жасауы керек. Студенттің кәсіптік тілдік дағдысын жетілдіру үшін аутенттік мәтіндерді деңгейге сай іріктеу, бейімдеу жұмыстары белгілі бір ұстанымдарға негізделеді. Кәсіби қазақ тіліндегі аутенттік мәтінді іріктеу барысында мынадай қағидаларға сүйенеміз: біріншіден, мәтін кәсіби бағдарлы соңғы ақпараттармен қамтылуы тиіс; екіншіден, студенттің қызығушылығын ескере отырып, коммуникативтік қажеттілік тудыра білуі қажет. Сонымен, мәтін таңдауда студенттердің коммуникативтік қажеттіліктерімен қатар мәтіннің көлемі мен деңгейі студенттің сөйлеу деңгейіне сай берілуін ескерген жөн және сол аутенттік мәтін арқылы берілген лексика кәсіби жағдаяттарда пайдалануы тиіс. «Методическая аутентичность допускает методическую обработку подлинно аутентичного текста в целях достижения его доступности для обучаемых» деген пікірді алға тартқан ғалымдар Носонович Е.В., Мильруд Р.П. [4]. Аутенттік мәтіндер көбінесе кәсіби саламен байланысты беріледі, сондықтан әр саланың терминдері мен ұғымдарын түсіну студентке қиындық туғызатындықтан жоғарыдағы ғалымдардың пікірін қолдай келе, біз де мәтінді бейімдеуді жөн көреміз. Аутенттік мәтін лексикалық, грамматикалық бейімделгенде ғана студентке қолжетімді болады. Мәтінді бейімдеу – кәсіби салада кездесетін қиын ақпаратты түсіну үшін өзгертілген мәтін. Мәтінді бейімдеу деп ғылыми, кәсіби салада жазылған аутенттік мәтіндердің оқырманға арналған мәтіннің екінші нұсқасын айтамыз. Аутенттік мәтіндерді бейімдеуді құрылымдық, мағыналық және коммуникациялық тұрғыдан бөліп қарастыруға болады. Мәтінді бейімдеудің құрылымдық түріне сандық және сапалық бейімдеуді жатқызуға болады. Сандық бейімдеу- мәтіннің негізгі идеясы түсінікті болу үшін қосымша сөйлемдерді алып тастау, қысқарту. Сапалық бейімдеу – мәтіннің лексикалық, синтаксистік және грамматикалық деңгейде қайта құрылуы. Мағыналық бейімдеу түрінің өзін бірнешеге бөлуге болады. Лингвистикалық бейімдеу – мәтіндегі лексикалық бірліктердің ауысуы және грамматикалық трансформациялануы. Бейлингвистикалық бейімдеу – мәтін мазмұнының жеңілдетіліп, қысқартылуы. Прагматикалық бейімдеу – түпнұсқа мәтіннің прагматикалық тиімділігін сақтау. Мәдени бейімдеу – лингвомәдени ақпаратты оқырманға түсіндіру. Коммуникативтік бейімдеу түріне мына тәсілдерді жатқызуға болады: Субъектті бейімдеу – егер автор түпнұсқа мәтіндегі ақпараттан білімі болса, дұрыс түсінсе оқырманға жеңілдетіп бере алады. Ал сол саланы толық түсінбесе өз пікірін ұсынып, интерпретация жасайды. Инструменталды бейімдеу – кәсіби мәтінді бейімдеуші түпнұсқа мәтінді саласындағы маманның көмегіне жүгінеді. Адресаттық бейімдеу – жеке, топтық адресатқа бағытталады. Түпнұсқа мәтінді көпшілікке бағытталап бейімделеді немесе белгілі тілдік деңгейіне қарай бейімделеді [5]. Жоғарыда көрсетілген бейімдеуден өткен мәтінді оқу материалы ретінде ұсынып, мәтіннің үш кезеңдік тапсырмаларын орындату кәсіби қазақ тілінің негізгі әрекеті болып табылады. Аутенттік мәтін мәтіналды оқу кезеңінде терминдерді түсіну, сөйлемдерде пайдалану, дефинициялар беру тапсырмаларымен жүзеге асып, мәтінді түсінуге дайындық жұмыстары жүргізіледі. Мәтіндік, мәтіннен кейінгі кезеңдерде оқылымның төрт түрін пайдаланып мәтінді талдаймыз, мысалы кәсіби мәтін кәсіби сұхбатқа қызмет етуі үшін мәтін мазмұны бойынша сұхбат құру, диаргаммаларды пайдаланып, сөйлеу әрекеттерінің іскери түріне байланысты тапсырмалар беру. Кәсіби мәтінді түсініп, талдап,

ондағы ақпарат пен лексиканы пайдаланып қарым-қатынасқа шығу кәсіби қазақ тілінде басым орын алатын оқу үдерісі.

Оқылым қай бағытта да өзінің ерекшелігімен, қызметімен, мақсатымен маңызды. Тек оқылымды студенттің түсінуіне ұтымды пайдалану оқытушының шеберлігіне байланысты. Әр оқытушы мәтінді меңгеруде оқылымның мынандай әрекеттерін оқу үдерісінде қолдануы тиіс деп түсінеміз: студенттерге мәтіндік материалды оқыту барысында интерактивті тапсырма түрлерін ұсыну; өзбетінше мәтінмен жұмыс істеу түрлеріне үйрету, сонымен қатар студенттердің тілдік материалды меңгеруге бағытталған ойлау қабілетін дамыту; студентті өзге тілді материалды қарқынды, табысты үйренуге ықпалын тигізетін оқу тәсілдерін өзбетінше іздеуге ынталандыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер — Алматы, «Ан Арыс» баспасы, 2009 жыл, 360 - б.
2. Фоломкина С. К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. М.: Высшая школа, 2005 -255 с.
3. Бітібаева. Қ. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары, А., «Жазушы», 1990.
4. Мильруд Р.П., Носонович Е.В. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // ИЯШ. 1999. № 2. С. 8–12.
5. Первухина С.В. Виды адаптации текста /Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика», 2014 – С. 98, № 1.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ КАРТАЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛАТЫН
АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ҚҰРУ

проф.Аженов Алмат
Маманова Сымбат
Сәтбаев университеті
Mamanova Symbat

5B070300 – ақпараттық жүйелер мамандығы

Аңдатпа: Қазіргі кезде қандайда бір жұмыс орнының жұмыс өнімділігін арттыру мен адамдарға көрсететін қызмет сапасын жақсарту үшін жұмыс орнының ақпараттық жүйесі болу қажет. Мәліметтер базасы дегеніміз - ақпаратты сақтауға және жинақтауға арналған ұйымдасқан құрылым.

Ақпараттық технологиялардың даму үрдісі адам өміріне көптеген жаңалықтар, мол мүмкіншіліктер туғызуда. Атап айтқанда, ақпарат алу мен алмасу, ғылым-білім, қаржы, жарнама, транспорт, бұқаралық-ақпарат, медицина сынды салалардағы жаңалықтарды, жетістіктері мен нәтижелерді жедел түрде, қолма-қол пайдалана алуға мүмкіндік туғызатын жаңа жүйелерді, нысандарды енгізуде.

Жұмыстың мақсаты: Студенттік емханада мед. Карталардың электронды жүйесін және дәрігерге жазылуға болатын жүйе құру. Осы мақсатқа жету үшін келесі операцияларды орындау қажет:

- Кестелерді құру;
- Кестелерді байланыстыру;
- Сұраныстарды өңдеу;
- Ақпараттық жүйені тестілеу;
- Ақпараттық жүйені іске қосу.

Аталған есептерді орындау үшін Oracle мәліметтер базасын басқару жүйесін қолданған жөн.

Пәндік аймақты талдау барысында қажетті деректерді қанша кестеге орналастыруға болатыны туралы мәліметтер анықталады.

Кілт сөздер: Oracle, C#, SQL, МБ, МББЖ, XML.

CREATING INFORMATION SYSTEM FOR STUDENT'S MEDICAL CARDS
CALCULATION

Prof. Azhenov Almat
Mamanova Symbat
Satbayev University
Information Technologies
5B070300 – Information System

Abstract: Now it is necessary to create an information system in a workplace for increase in productivity of any workplace and improvement of quality of the services provided to people. The database represents organized structure for storage and storage of information.

Tendencies in information technology development create many new opportunities and opportunities for life of people. In particular, they introduce new systems and means which allow them to get direct access to news, achievements and results in the field of information and exchange, science, education, finance, advertizing, transport, mass media and medicine.

Work purpose: Creation of electronic system of a medical card in student's polyclinic and the system of registration of the doctor. For achievement of this purpose you need to execute the following operations:

- creation of tables;

- To connect tables;
- processing of inquiries;
- testing of information systems;
- Start of an information system.

For performance of these tasks it is recommended to use Oracle Database.

At design of subject domain it is in detail described how many data can be placed in the table.

Keywords: Oracle, C#, SQL, DB, DBMS, XML.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолданысқа кеңінен еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – студенттерге ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау, құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыру және оқушы әлеуметінің ақпараттық сауатты болып өсуі мен ғасыр ағымына бейімделе білуге тәрбиелеу, яғни ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны.

Коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым.

Ақпараттық-коммуникативтік технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Ақпараттық технологиялар бүтіндей объектті зерттеу көзқарасынан, сонымен қатар бөлек құрылыстық құраушылар көзқарасынан да классификациялануы мүмкін. Әдетте ақпараттық технологиялар классификациясына келесі ұғымдар кіреді: ақпараттың материалды тасығыш типі, ақпаратты техниканың даму деңгейі, адамның интеллектуалды қызметінің автоматтандыру мәртебесі және т.б. Осындай әдістеме сәйкестілігімен ақпараттық технологиялардың келесі түрлерін белгілеуге болады: жаратылысты-табиғи, қағазды-механизацияланған, автоматтандырылған.

Электронды медициналық карталарды есепке алатын ақпараттық жүйені құру не үшін керек және оның артықшылықтары қандай ?

Ақпараттық технологиялардың даму үрдісі адам өміріне көптеген жаңалықтар, мол мүмкіншіліктер туғызуда. Атап айтқанда, ақпарат алу, алмасу ғылым-білім, қаржылық, жарнамалық, транспорттық, бұқаралық-ақпараттық медициналық сынды т.б. салалардағы жаңалықтарды, жетістіктері мен нәтижелерді жедел түрде, қолма-қол пайдалана алуға мүмкіндік туғызатын жаңа жүйелерді, нысандарды енгізуде.

Менің мақаламның мақсаты электронды медициналық карталарды есепке алатын ақпараттық жүйені құрудың артықшылықтарын түсіндіру. Ең бірінші кезекте емханалардағы бірнеше өзекті мәселеге тоқтайтын болсақ:

- Науқастардың медициналық карталарының жоғалуы;
- Науқастардың тапсырған анализдерінің жоғалуы;
- Науқастардың дәрігерге кезекке тұрып, көп уақыт жоғалтулары.

Айтылып кеткен үш мәселе ең көп кездесетін мәселелер қатарына кіреді. Барлық шолып өткен мәселелерді электронды медициналық карталарды есепке алатын ақпараттық жүйені енгізу арқылы шешуге болады.

Ақпараттық жүйенің артықшылықтарына тоқталатын болсақ:

- Медициналық карта әрдайым қолжетімді болады.
- Медициналық карта ешқашан жоғалмайды.
- Анализдердің барлығы медициналық картаның ішіне сақтаулы болады.

- Медициналық карталарды есепке алатын жүйеде қаралушының дәрігерге онлайн режимде жазылуға мүмкінділігі болады. Соның арқасында науқастар өз уақыттарың үнемдей алады.

- Электронды медициналық картаға көшу арқылы, медицина саласында қағаздан толық бастартуға мүмкіндік туады. Бұл қадам арқылы көптеген ағаштарды сақтап қала аламыз. Әрине, бұл экологияның дұрыс бағдарда дамуына ықпал етеді.

Өнімді жасау барысында бірнеше құралдарды қолданамыз. Нақты айта кетсек: мәліметтер базасы, C# программалау тілі, Oracle 11g. PL SQL.

Мәліметтер базасы (МБ) есептеу жүйесінің жадысында сақталатын және қарастырылатын пәндік облыста объектілердің жағдайын мен олардың байланысын көрсететін мәліметтердің арнайы ұйымдастырылған жиынтығы. Электронды медициналық карталарды есепке алаын ақпараттық жүйені құру кезінде мәліметтер базасын Oracle 11g тілінде көтереміз. Oracle деректер базасы - деректерді және қосымшаларды басқарудың ең икемді және үнемді әдісі - кәсіпорын торының есептеуі үшін жасалған алғашқы дерекқор. Enterprise grid computing индустриялық стандартты, модульді сақтау және серверлердің үлкен бассейндерін жасайды. Осы архитектурамен әрбір жаңа жүйе құрамдас бөліктерден тез арада қамтамасыз етілуі мүмкін. Oracle Database 11g МББЖ - ашық платформалар түрлі қолжетімді болып табылады және үшінші тарап қолданбаларының түрлі қолдайды ақпаратты басқару үшін бірыңғай интеграцияланған шешімін береді. Дерекқор тек реляциялық деректерді ғана емес, сонымен бірге деректердің орналасуы және GIS ақпараты туралы құжаттар, XML, мультимедиялық ақпаратты сақтайды. Жүйе өнімділігі сияқты (файлдар Secure), олар сақтау жіберіледі және артқы тезірек басқа жүйелерде қарағанда алынуы мүмкін «Қауіпсіздік Файл» пайдалана отырып, деректер базасында сақталған файлдар, сондай-ақ деректер осы түрлерін, оңтайландырылған. дерекқорындағы деректерге барлық түрлері үшін индексі орындаған және ол оңай қолданыстағы қосымшалар деректер жаңа түрлерін енгізу қабылдау, SQL-қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мәліметтерді модельдеудің реляциялық моделі

Қазіргі кездегі МББЖ құруға, соның ішінде Oracle, мәліметтерді модельдеудің реляциялық тәсілі әсер етті. Ол бөлігі "реляциялық модель" болып табылатын "реляциялық теорияға" негізделген. Бұл теорияның негізін қалаушы Э. Кодд (E. F. Codd) 1969 жылы "Derivability, Redundancy, and Consistency of Relations Stored in Large Data Banks" (IBM Research Report RJ599) мақаласын жариялады.

Реляциялық модельді жобалау есебі ретінде МБ да пәндік облыс туралы қажетті пікірді қалпына келтіретін қатынастар жиынына қол жеткізу және де пәндік облыстың барлық мағлұматтары қайталанбай бір рет қана көрсетілу деп санауға болады. Мұндай жобалаудың реляциялық модельден ерекшелігі оны математикалық сипаттау күрделі және оны жасау жобаалушының тәжірибесіне байланысты болады[4].

МБ өмірлік циклы. Мәліметтер база жүйесінің өмір сүру кезеңінде белгілі бір уақыт аралығы бар: мәліметтер базасын жасау шешімі қабылдаған кезден бастап оларды жою шешімі, содан соң шын мәнінде физикалық түрде жою қабылдаған сәтке дейін.

Өмір кезеңдерінде екі фаза бар:

1)Талдау және жобалау фазасындағы кезеңдер:

- а) Талаптарды түрге келтіру және талдау;
- ә) астарлы (концептуалды) жобалау;
- б) логикалық жобалау;
- в) физикалық жобалау.

2) Іске асыру және қолдау фазасындағы кезеңдер:

- а) Мәліметтер базасын іске асыру;
- ә) мәліметтер базасының жұмысын талдау;
- б) мәліметтер базасының бейімделуі мен түрлендірілуі[5].

Логикалық жобалау нәтижесі – логикалық модель, яғни МББЖ бағытталған схема және де барлық бағдарламалар пакеті үшін схема бөлшектері. Одан басқа мәліметке

жеткізетін жолдарды және тәсілдерді таңдау бойынша бағдарламалар пакетіне ұсыныс жасалынады және МБӘ шығарып салу топтары үшін басшылықтар түзеледі.

Физикалық жобалау.

Физикалық зердеде мәліметтерді ұйымдастыру үшін көптеген құрылымдар бар. Сыртқы және оперативті зерделер арасындағы алмасулар физикалық жазылымдар арқылы өтеді.

Олардың құрылымдары былай болады:

Кез келген басқа физикалық жазылымға көрсеткіштер арқылы қол жеткізуге болады. Бұл іс жүзінде көрсетілген физикалық жазылымдар мекен-жайы болып табылады.

Физикалық жобалау кезеңінде шешілетін есептер:

- физикалық жазылымның конструкциясын жасау;
- физикалық жазылымды орналастыру;
- қол жеткізу тәсілдерін таңдау.

Физикалық жазылымның конструкциясын жасау: физикалық жазылым жоспарлау кезінде логикалық модель ішінде жасалған логикалық жазу құрылымына арқа сүйейді. Зердені үнемдеу үшін кодтауды және мәліметтерді тығыздауды қолданады. Кодтау дегеніміз – мәліметтерді өңдеу немесе жіберу кезінде қателерді табу және түзету мақсатында мәліметтерді нормалды немесе қысқартылған форматтарға аударуға мүмкіндік беретін кең тәсілдер сыныбы.

Тығыздау тәсілдері мәліметтер алатын зерде көлемін әжептәуір қысқартады және оларды өңдеуді жылдамдатады.

Мәліметтерді тығыздау тәсілдері:

- аббревиатураларды қолдану;
- нольдерді басу (жою);
- шаблондарды пайдалану

Ақпараттық жүйенің программа бөлігін Си-шарп тілінде көтеру ең икемді опция болып табылады. C# - объектілі-бағытталған бағдарламалау тілі болып табылады. C# CLR үшін қолданбалы бағдарламалау тілі ретінде дамытылған және сол сияқты, ең алдымен, CLR-тің мүмкіндіктеріне байланысты. Бұл, ең алдымен, BCL жүйесін көрсететін C# типті жүйеге қатысты. Тілдің белгілі бір экспрессивтік ерекшеліктерінің болуы немесе болмауы белгілі бір лингвистикалық ерекшеліктің CLR құрылымына тиісті. C# бірнеше іске асыру бар:

- Csc.exe компиляторының C# түрінде орындалуы .
- NET Framework құрамына кіреді (.NET Micro Framework, .NET Compact Framework және оның Silverlight және Windows Phone 7 астында іске асырылуы).
- Microsoft роторының (Shared Source Common Language Infrastructure) жобасының бөлігі ретінде.
- Mono жобасы C# -тің ашық көзі бар іске асырылуын қамтиды.
- DotGNU жобасы ашық көзден C# компиляторын қамтиды.
- DotNetAnywhere - енгізілген жүйеге бағытталған CLR іске асыру, C# 2.0 толық сипаттамасын қолдайды.

Oracle-да база құрып және Си шарп программалау тілімен қосу арқылы біз жақсы ақпараттық жүйені құрып шыға аламыз.

Қорытындылайтын болсақ, электронды медициналық карталарды есепке алатын ақпараттық жүйенің медицина саласына алып келетін пайдасы өте көп. Қазіргі таңда ақпараттық жүйе адамның өмірінің ажырамас бөлігі болып келеді, демек ақпарат жүйелері деректерді тарату, құру, өңдеу, фильтрлеу, жинауға, адамдар мен компанияларға қажетті техникалық құрал-жабдықтар мен бағдарламалық жасақтамаларды оқу мүмкіншілігін беретініне көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиет

1. <http://stud.kz/referat/show/13692>
2. "Мәліметтер база жүйелері" пәні бойынша оқу –әдістемелік кешені. Балғабаева Л.Ш., Абдуллина В.З. Алматы.: КазНТУ, 2004ж.
3. Ульман Дж. Основы систем баз данных.- М.: Финансы и статистика, 1983.
4. Тиори Т, Фрай Дж. Проектирование структур баз данных.- М.: Мир, 1985.
5. Четвериков В.Н. и др. Базы и банки данных. - М: Высшая школа, 1987.
6. Дейт К. Введение в системы баз данных.- М.: Мир, 1980.
7. Пржиялковский В.В. Введение в Oracle SQL. 1-е изд. 2012

WELCOME, AZ NAURYZ OR ABOUT THE HOLIDAY WITH THE ONE THOUSAND YEARS HISTORY

Dauren YESKEKBAYEV

*National Museum of the Republic Kazakhstan,
Senior Scientific Researcher,
History sciences candidate, Ethnographic*

One of sacred and ancient traditional great feasts of our people is the Nauryz holiday. For any people, the role of national traditions as an archaic source of its vital essence, especially for Kazakhs, is especially important. Because it is well known that one third of our people (approximately more than five million) live abroad, far from the ethnic territory. There is no doubt that such ancient traditional holidays unite not only our blood relatives who are spread to different parts of the world (neither with their native state nor with their native language environment), but also all Turkic *Uluses*.

There are many disputes about the origination of *Nauryz* holiday. And the real history of *Nauryz* covers very long periods, originating from the eras before the emergence of Islam. Some scholars attribute this to the period of religious Zoroastrianism and shamanism during the era of the Ahmendy dynasty, and others relate it to the campaigns of the Persian king. The *Nauryz* holiday is one of the oldest holidays in the world. *Nauryz* is not a religious holiday. This means that it emerged before traditional religions of our days. Considered by nations of Central Asia as a holiday that has a history of five thousand years, it had been honored before the Islamic era and had a huge support among the population.

Through associating the hypothesis of the last flood of the Earth 12-13 thousand years ago, the well-known historian Zh. Artykbaev had come to following scientific conclusions: *"I suppose that the Nauryz holiday is celebrated in the Eurasian steppes not two or three thousand years ago, but twelve to thirteen thousand years ago. The steppe region that covers lands beginning from the Chinese fortresses in the east to the Danube is an environment that had formed "homo sapiens", i.e. conscious person. Because the vast steppe region extends in such a natural environment where all four continental periods are present... Saying Nauryz, first of all we designate the time of the vernal equinox... And who will cognize it if not the steppe people that experience all his life outside? Engineers like Nelson Fell, who came from Europe in the Saryarka steppe to work in the mining, had admired: "The Kazakhs, looking at the sky, determine the exact time of day!" [1, p.50-53]. It should be noted that it is not true that this is a holiday only of people that lived in the Near East before coming of the Arab Khalifate, i.e. before emergence of Islam here, and Arabs did not celebrate this holiday. If so then one of four nations who can state "The Noah's ark stopped in our land" is Arabs (other three are Jews – Mount Zion, Armenians – Ararat, Kazakhs – Kazyghurt, -Zh.A.); it means that this concept should be researched yet.*

According to calendar of Eastern countries (shamsy calendar) the beginning of *Nauryz* is a first day of the month Hamal (Amal). Hamal is a name of the Taurus asterism in old Persian language. At the moment of equinox and entering of the Hamal month the Taurus asterism appears. *Nauryz* is a beginning of a New Year. At this day, i.e. in the night from 21st to 22nd of the month of *Nauryz*, the celestial bodies come to their original point, the length of day and night equals. Therefore, Kazakh people name it 'az *Nauryz*', 'Great Day of the nation'. In the beginning of the 20th century 21-22 of *Nauryz* had been recognized by Kazakhs as the beginning of the year officially. In the calendar issued in Orynbor in 1922 the 22nd *Nauryz* is stated as the end of year of the Dog and beginning of the year of the Pig. According to Kazakh people's calendar a New Year starts in the day of vernal equinox that exactly coincides with 20th and 21st of *Nauryz*. However this time is not strictly observed in practice. Earlier Kazakh people celebrated *Nauryz* holiday from three to nine days. As the Kazakhstan's territory is vast, when the spring came to one region, it might still be winter in other region. Therefore, while Kazakhstan inhabitants consider the 22nd of March as official New Year, the *Nauryz* holiday is not celebrated exactly on this day. Particularly, in the Zhetisu region it is celebrated on February 15, in warm south regions in days of return of some spring birds, in west regions of Kazakhstan it coincides

with March 14-15. And in Central Kazakhstan it is celebrated in first equinox of a first day of a New Year. Also, interfacing of Pleiads with Moon on the western part of the sky means the beginning of the Nauryz. Chinese ambassadors also wrote that they witnessed celebration of the New Year by nomads when the green starts to grow and livestock start to breed [2, p.23].

It is wonderful that there are interesting matches between star gazing experience of Sumerian oracles and astronomical concepts of Kazakh astrologers in observation of Pleiads. For instance, the change of a season at replacement of asterisms had been beheld. In IV-III milleniums B.C. Sumerian oracles in Mesopotamia commanded to start seedage on February 10. It was time when Leo and King stars are appeared in the sky and Pleiads and Roedeer come down and disappear. On May 15 the Leo and King stars disappear when stars Pigin and Capricorn appear. Such exchanges repeat in autumn months after fourty days. These astronomical concepts are observed in archaeological artifacts discovered in the Sak ruins. In the wonderful 'animals style' art of nomads the composition of a lion eating a goat or a roe means the coming of Autumn and a lion eating a bullock (Pleiads) means the vernal equinox., i.e. a New Year.[3, p. 61-62]

From ancient sources it is known that the holiday of Nauryz was celebrated in Ancient Greece, Ancient Rome, Great Britain until the XVIII century, celebrated in ancient Russia until 1700-th year. The information about the Spring Festival is met in the works of ancient writers and writers of the Middle Ages. According to the Gregorian calendar, on March 9th, in the old style calendar, the night from March 21st to March 22nd corresponds exactly to this holiday. Before the adoption of Christianity in ancient Russia, there was a tradition to welcome the New Year on the first of March. And the British celebrated the New Year on March 26 until the beginning of the XVIII century [4, p.11].

A tradition of celebrating the Nauryz holiday exists in the culture of majority of world peoples for a long time. We have obtained old data with description of celebration of Nauryz by Eastern peoples through works of Abu Raikhan Biruni, Ibn Balkhi, Omar Hayam. According to Eastern calendar the Nauryz holiday coincides with Iranian new year Nawrooz and they had celebrated this feast during several sequential days. In this day they set several big fire and poured oil in flames; forecast future harvest looking at vegetating seed; offer traditional national *kozhe* (beverage) – 'saumalyq'.

If there were wars, armed clashes in the East, on that day they were stopped. In this regard, **the scope and significance of celebrating Nauryz** can only be compared with **the popularity of the Olympic Games**.

Alongside with this people forgive previous offences in this day and renew their friendship. They change old wear to new and beautiful ones and visit each other. Majority of Turkic nations celebrate Nauryz. Nations of Central Asia pronounce the word 'nauryz' differently because of earlier influence of Persian culture while the root of those words is common. In Persian the word 'nauryz' means 'A new day'. Old men called the 22nd of Nauryz as 'Nauryz of *Qyzylbas*' (Qyzylbas is Iran, current name of former Persia).

According to Kazakh concept of Nauryz, Qydyr Ata is spiritual image of this holiday. In the eve of 22nd of Nauryz all people look forward for his visit. And the people name this night as 'the night of Qydyr'. Qydyr Ata is a saint that cares about all the people and cause of goodness, carrier of well-being, welfare, happiness, owner of wisdom. There is belief that he comes in this Great Day of Nation to every people and blesses every family. Regardingly, waiting for his visit all try to keep pure and clean their souls, bodies, wear, dishware and implements. They clean house and yard, landscape and irrigate plants. The society imagined that Qydyr Ata comes to such houses and blesses them. Old men are generous for good blessings in this day.

Nauryz is a great National holiday. The holiday of Nauryz not only in Kazakhstan, but also widely celebrated in the near abroad: Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia: Buryatia, Chuvashia, Bashkortostan, Tatarstan, Dagestan, Crimean Tatars, in Xinjiang Uygur Autonomous Region of China, and also in some regions of India, in Afghanistan, Iran, Albania, Bosnia, Herzegovina, Macedonia, Pakistan, Turkey and other countries. In some countries, for instance in Syria and Iraq, Nauryz is still prohibited.

In 1920 Soviet government returned the Nauryz to people and on 22nd March of 1925 had published the congratulations on national newspapers 'Enbekshi qazaq'. Kazakh activists of that time had supported celebration of Nauryz as the beginning of the year and all they agreed that the Nauryz is only national holiday beyond holidays common for all Muslim population as *Oraza*, *Qurban Ait*.

This renewal of celebration of this Great Day of nation had been interrupted in 1926. Only in 1988 this holiday had been returned to our people. Head of our State proclaimed the 22nd of Nauryz month as 'Nauryz holiday'. And on April 24, 2009 N.A.Nazarbayev, President of the Republic of Kazakhstan assigned to 21, 22, 23 of Nauryz month the status of 'Nauryz holiday'.

Literature:

1. Artykbaev Zh., "Nauryz is original Kazakh holiday". - "Astana" Journal, February-March, 2014, №1.
2. Nauryz: renewed traditions (compiler M. Kazbekov). – Almaty: "Kazakhstan", 1991. – p. 256.
3. Grodekov N. Kirgizes and Karakirgizes of the Syr-Darya Oblast, - Tashkent, 1889. – vol. 1. – p. 280.
4. Komsomolskaya Pravda, 1988 // Nauryz: renewed traditions.
5. Welcome, Nauryz! Almaty: "Ak Orda", publishing house "Olke", 1993. – p. 80.
6. History of the Kazakh Literature. – Almaty, 1948. – p.160
7. "Tan", - 1925, - №4, - p. 121.
8. Omirzaq T.M. The Ulys Day book. – Astana: "Center of the Spirituality", 2001. – p. 136.
9. Akhmedov G. The periods of life of A. Baytursynov. //Zhuldyz. - №6. – June, 1989. - p. 109.

АРМЫСЫҢ ӘЗ-НАУРЫЗ НЕМЕСЕ МЫҢ ЖЫЛДЫҚ МЕЙРАМ ТУРАЛЫ

Дәурен Ескекбаев

ҚР музейі аға ғылыми қызметкері

Тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф

294

Халқымыздың қасиетті де көнеден келе жатқан дәстүрлі ұлы мейрамдарының бірі бұл - Наурыз мерекесі. Ұлттық дәстүрлер қай халықтың болмасын тіршілік болмысының архаикалық көрінісі ретіндегі ролі әсіресе, қазақ халқы үшін орасан зор, себебі тағдыр-талайымен халқымыздың үштен бірі (шамамен бес миллионнан асады) өз ортамыздан тыс, этникалық территориясынан шалғай жерлерде ғұмыр кешіп, өмір сүріп жатқандығы белгілі. Әлемнің әр түкпіріне тарыдай шашылып кеткен (не мемлекеті не тілдік ортасы жоқ) қандастарымыз ғана емес жалпы түркі ұлыстарының басын қосып, бірлігін арттыратын осындай дәстүрлі көне мейрамдар екендігі даусыз.

Наурыз мерекесінің туу тарихы турасында талас көп. Наурыздың нақты тарихы тереңде жатыр, ол өзінің бастауын мұсылмандыққа дейінгі заманнан алады. Кейбір ғалымдар бұны Ахменидтер династиясы дәуіріндегі діни мейрам зороастризм мен шаманизм кезеңіне дейінгі уақытпен, ал енді біреулері Парсы патшасының жорықтарымен байланыстырып жүр. Наурыз мерекесі — әлемнің ең көне мерекелерінің бірі. Наурыз - діни мереке емес. Яғни, қазіргі дәстүрлі діндерден бұрын пайда болған. Орта Азия халықтарында бес мың жылдық тарихы бар деп саналатын бұл мереке Ислам дәуіріне дейін-ақ тойланып, халық арасында ерекше қолдауға ие болып келген. Алайда, белгілі тарихшы Ж.Артықбаев жер бетін соңғы топан судың бұдан 12-13 **мың** жыл бұрын басуымен байланыстыра келіп «Наурыз мейрамы Еуразия даласында екі-үш мың жыл емес, он екі- он үш мың жыл бұрын тойлана бастады деген пікірдемін. Шығысында Қытай қамалынан басталып Дунайға дейінгі жерді алып жатқан далалық алқап адамзаттың «homo sapiens», яғни саналы адам есебінде қалыптасқан ортасы. Оған себеп далалық алқап жылдың төрт мезгілі түгел континентальды табиғи ортада жатыр... Наурыз деп біз алдымен күн мен түннің теңелген уақытын айтамыз, оны бар тіршілігі далада өтетін ... сахара адамы аңғармағанда кім аңғарады? XIX ғасырдың соңында Европадан Сарыарқа

жеріндегі тау кен өндірісіне келген Нельсон-Фелл сияқты инженерлер «Қазақ аспанға қарап, тәуліктің сағатына дейін дәл айтып береді» деген деп өзінің ғылыми тұжырымдарын жасаған [1,б.50-53]. Атап өтетін бір нәрсе бұл мейрам Таяу Шығыс елдерін Араб халифаты яғни, арабтар келіп ислам діні пайда болғанға дейін мекендеген халықтардың ғана мерекесі, ал бұл мейрамды арабтар тойлаған емес. Олай болса әлемде «біздің жерімізде Нұқ пайғамбардың кемесі тоқтаған» деп айта алатын төрт халық болса соның бірі арабтар (қалған үшеуі еврейлерде - Сион тауы, армияндарда-Арабат, қазақтарда-Қазығұрт - Ж.А.); демек бұл концепцияны әлі де болса тереңірек зерттеу қажет болар.

Шығыс елдерінің (шәмси) күнтізбесі бойынша, наурыздың басталуы хамал (амал) айының бірінші жұлдызы болып есептеледі. Хамал — Тоқты шоқжұлдызының ескі парсыша атауы. Күн мен түн теңеліп, амал кірген сәтте Тоқты шоқжұлдызы туады. Жыл басы Наурыз - Жаңа жылдың басы. Бұл күн, яғни наурыз айының 21-нен 22-не қараған түні - аспан денелері өздерінің бастапқы нүктелеріне келіп, күн мен түн теңеледі. Сондықтан қазақтың халық санасында ол - Өз Наурыз, «ұлыстың ұлы күні ұлыс күні» деп аталынған. XX ғ. басында 21-22 наурыз қазақтарда жыл басы деп ресми саналған. 1922 жылы Орынборда шыққан қазақ календарында 22 наурыз ит жылының аяқталып, доңыз жылының басталуы деп жазылған. Қазақтың халықтық календары бойынша Жаңа жыл көктемгі күн мен түннің теңелуі - тоғыз күні басталады, яғни Наурыздың 20-сы мен 21-не дәл келеді. Алайда, тәжірибеде бұл мерзім қатаң түрде сақталмаған. Бұрынғы қазақ жұрты Наурыз мерекесін үш күннен тоғыз күнге дейін тойлаған. Қазақстан территориясының аумағы өте кең болғандықтан, әр аймағында әр кезде көк шығып, мал төлдеп бір шетінде көктем шығып жатса екінші бір аймағында қыстың ызғары сақтала береді. Сондықтан да Қазақстан тұрғындары 22 март күнін Жаңа жыл деп ресми санағанымен, барлық жерде бірдей дәл осы күні Наурыз мерекесі тойлана бермейді. Дәлірек айтсақ, Жетісу өңірінде 15 ақпанда, оңтүстік жылы өлкелерде «жыл басы жылқышы торғайдың» (наурызек, наурыз торғай, көктұмсық торғай) ұшып кеуімен тұспа-тұс тойласа, Қазақстанның Батыс өңірлерінде 14-15 мартқа сәйкес келеді. Ал Орталық Қазақстанда Жаңа жылдың алғашқы күнінің тоғысуы бойынша аталып өткен. Сонымен бірге Үркердің, оның аспанның батыс бөлігінде жаңа туған Аймен ұшырасуы да Наурыздың басталғанын білдірген. Көшпелілердің Жаңа жылды көк қылтиып, мал төлдей бастаған кезде қарсы алып, атап өтетінін өз көзімен көрген Қытай елшілері де жазып қалдырған [2, б.23].

Бір таңғаларлық жайт, Үркер шоқ жұлдызын бақылауда Шумер абыздарының жұлдыз есептеу тәжірибесі мен қазақ есепшілерінің астрономиялық түсініктерінің арасында қызғылықты сәйкестіктер байқалады. Мысалы, шоқ жұлдыздар бірін бірі алмастырғанда маусым өзгеретінін жіті байқаған. Шумер абыздары біздің заманымызға дейінгі IV-III мыңжылдықтарда Месопотамиядағы егін жұмыстарын 10 ақпанда бастатқан. Бұл шақта аспан төрінен Арыстан мен Патша жұлдызы көрініп, ал Үркер мен Елік жұлдыздары болса жерге түсіп, 40 күн көрінбей кететін. 15 майда Көнек пен Теке жұлдыздары туған кезде керісінше Арыстан мен Патша көрінбей кететін. Осындай алмасулар араға қырық күн салып, күз айларында да керісінше қайталанатын. Осы астрономиялық ұғым түсініктер сақ жұрттарынан табылып отырған археологиялық артефактілерден де көрініп отыр. Көшпелілердің талайды тамсандырған ғажайып «жануарлар стильді» өнерінде арыстанның текені немесе елікті жеу көрінісі күздің түсуін бейнелесе, ал арыстанның өгізді (Үркерді) жеу көрінісі көктемгі күн тоғысын, яғни Жаңа жылды бейнелеген [3,б.61-62].

Наурыз мерекесі XVIII ғасырға дейін Ежелгі Грекияда, Ежелгі Римде, Ұлыбританияда аталып өтіліп, 1700 жылға дейін ежелгі Русьте тойланып келген деген дерек бар. Көктем мерекесі туралы мәліметтер антикалық және орта ғасырлық жазушылардың еңбектерінде кездеседі. Григориан календары бойынша ескіше 9 март, жаңаша 21-нен 22-не қараған түн осы күнге сәйкес келеді. Христиан дінін қабылдағанға дейін ежелгі Русьте Жаңа жылды бірінші март күні қарсы алу дәстүрі болған. Ал Ағылшындар XVIII ғасырдың бас кезіне дейін Жаңа жылды 26 мартта тойлап келген [4,б.11].

Наурыз мерекесін тойлау дәстүрі дүние жүзі халықтарының көпшілігінің тұрмыс салтында бағзы замандардан бері орын алған. Шығыс халықтарының Наурызды қалай

тойлайтындығы жайындағы көне деректер бізге Әбу Райхан Бируни, Ибн Балхи, Омар Хайям еңбектері арқылы бізге жетіп отыр. Шығыс жыл санағы бойынша Наурыз мерекесі ирандықтардың жаңа жылы Наурузбен жанасып олар бұл мерекені арасын үзбей бірнеше күн тойлаған. Олар бұл күндері әр жерге үлкен от жағып, отқа май құяды; жаңа өнген жеті дәнге қарап келешек егін жайлы болжайды; жеті ақ кесемен дәстүрлі ұлттық көже - «саумалық» ұсынады. Жаңа жыл келіп, алғашқы күн күркірегенде ел ішінде «саумалық» айту дәстүрі болған. Саумалық деп бабаларымыз жаңа сауған саумал сүтін айтқан (Өзбектер мен Тәжіктерде «Сумәләк» немесе «Сумалақ» деген Наурыз көжеге ұқсас дәм болған). Ауыл аналары табалдырық үстіне жаңа сауған сүтті шөмішке құйып қойып:

Саумалық, саумалық,
Жаңа келген жақсылықты,
Көрдік пе, көрмедік пе?
Ескі жыл шығып, жаңа жыл кірді,
Сүті көп, көмірі аз.
Жаңа жыл жарылқа,

Ескі жыл есірке, - деп үйдегі ескі ыдысты (қабақты) сындырып, «қабақ сынды, қайғы кетті» деп ырым жасаған [5,55-56].

Егер шығыс елдерінде бұған дейін соғыстар, қарулы қақтығыстар болып келсе, бұл күні олар тоқтайтын болған. Бұл жағынан Наурыздың ауқымы мен маңызын олимпиялық ойындармен ғана теңестіріп, салыстыруға болар еді. Сонымен қатар, адамдар бұрынғы өкпе-наздарын ұмытып, бұл күні бір-бірімен татуласады. Көнетоз киімдерін тастап, бар жақсысын киініп, бір-біріне қонаққа барады. Ескі шыны аяқтарды сындырады; бір-біріне гүл ұсынып, үйлерінің қабырғасына дөңгелек ою «күн символын» салады; үйдің тіреу ағашына гүл іледі. Бұл күндері әр түрлі ұлттық ойындар, жамбы ату, ат жарыстары өткізіледі. Наурыз мерекесін түркі тілдес халықтардың көпшілігі тойлайды. Тәжік халқы бұл мерекені «Бәйшешек», «Гүл гардон», «Бәйшешек», «Гүлнаурыз», Соғдылықтар «Наусарыз», Хорезмдіктер «Наусарджи», Армяндар «Навасарди», татарлар «Нардуган», Ежелгі гректер «Патрих», Бирмалықтар «Су мейрамы», Буряттар «Сагаан сара», Чуваштар «Норис ояхе» деп түрліше атаған [2,б.10]. Орталық Азия халықтары сол кездері дәуірі жүріп тұрған Парсылық мәдениет ықпалымен түбірі бір болса да тілдік ерекшеліктеріне байланысты «наурыз» сөзін түрліше атаған екен: әзірбайжандар - Novruz, парсылар - نوروز — Now ruz, пуштундар - نوورخ Naw wruz, курдтар - Newroz, тәжіктер - Наврӯз, өзбектер - Наврӯз, Navro 'z, түркмендер - Новруз, Nowruz, қазақтар - Наурыз, ұйғырлар - Норуз, қырғыздар - Нооруз, татарлар - Нәүрүз / Näwriiz, түріктер - Nevruz, қырым татарлары - Navrez / Наврез, башқұрлар - Науруз, чуваштар - Нарӑс т.б. Сол сияқты жергілікті ерекшеліктеріне байланысты да түрлі аталымдар болған.

«Наурыз» сөзі парсы тілінен аударғанда «Жаңа күн» деген мағынаны береді. Бұрынғы қариялар 22 наурызды «Қызылбастың наурызы» дейді екен (Қызылбас — Иран, бұрынғы Парсы елінің қазіргі атауы). «Наурыз» сөзі парсы тілінен шыққан, «жаңа күн» деген мағынаны білдіреді. Қазақта Қыдыр ата мерекенің рухани бейнесі. 22 наурызға қараған түні бүкіл халық оның келуін күтеді. Бұл түнді «Қыдыр түні» атайды. Қыдыр ата - бүкіл халықтың қамқоры, оларға жақсылық жасаушы, ырыс, құт, несібе әкелуші, бақыт, береке, өмір сыйлаушы қасиет иесі, кемеңгер, жарылқаушы көріпкел әулие. Ол Ұлыстың ұлы күнінде әр елге келіп, әр шаңыраққа соғып бата береді, деген сенім бар. Сондықтан әр үй Қыдыр атаның жолын күтіп, өздерінің жанын да, тәнін де, киер киім, ыдысы мен бұйымдарын да таза ұстауға тырысады. Үйдің іші-сыртын, қора-қопсыны тазартып, ағаш егіп, өсімдікке су құяды. Мұсылман қауымы мұндай үйге Қыдыр ата түнеп немесе бата беріп кетеді деп түсінген. «Қыдыр қонған», «Қыдыр дарыған» деген сөздер осындайдан шыққан. Бұл күні ақсақалдар ақ батасын аямайды. Қазақ халқында батаның небір түрлері бар. Сондай баталардың бірі төмендегідей: «Ұлысың оң болсын», «Ақ мол болсын» немесе:

«Ұлыс күні қазан толса,
Ол жылы ақ мол болар.

Ұлы кісіден бата алсаң,
Сонда олжалы жол болар»

деген сияқты көнеден келе жатқан бата түрлері де кездеседі [6, б.41].

Қазіргі уақытта Батыс қазақтары Атырау және Маңғыстау облыстарында Наурыз мерекесі 14 наурыздан басталынып жүр. Мұның себебі қазан төңкерісіне дейін Юлиан календары бойынша Наурыз 9 марттан басталатын. 1918 жылы Кеңес өкіметінің Еуропалық календарды қолдану жөніндегі декретіне байланысты бұрынғы есепке он үш күн қосылып ол осы күнгі 22 наурызға сәйкес келді. Көне замандарда мереке 13 күні бойы тойланған екен. Қазақ халқы наурыз демей Амал (Хамал қазіргі кезде Тоқты аталынып жүр) деген, осы мейрамның дәстүрлі элементтерінің бірі — «Көрісу» қазақта Наурыз мейрамының негізгі салты.. Бұл күні адамдар қол алысып қауышып, төс қағыстырып татуласады. Осыған байланысты:

«Ұлыс күні кәрі жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,

Жамырасып өріскен» деп [7, с.21] көрісу мен татуласудың ұлылығын жырға қосып насихаттап отырған. Сонымен бірге, барлығы «Жаңа жыл құтты болсын!» деп амандасады. Наурыздың дәстүрлі тағамы — «Наурыз көже». Ол жеті түрлі азықтық заттан тұрады. Жеті деген сан аптаның жеті күнін бейнелейді, бұл санның мағынасы терең, 7 санға байланысты әдет-ғұрыптар бар. Наурыз мерекесін тойлау кезінде, ақсақалға наурыз көжеге толы жеті кесе ұсынылады. Наурыз кезінде әр адам өз үйіне 7 қонақты шақырып, өзі де 7 үйге жолығады. Яғни, Наурыз, (парсыша «нау» (жаңа) және «руз» (күн). Орталық Азия халықтары арасында Жаңа жылдың басы болып саналады. Киелі сан. Бұл күні басты тағам - Наурыз көже. Оны кем дегенде жеті түрлі дәмнен: су, сүрленген ет, тұз, май, дән, айран, құрт және басқа дәмдерден жасайды. Тұзды қосқаны тұз астың дәмін келтіреді. Тіпті «Тұз астын дәмін келтіреді, мақал сөздің мәнін келтіреді» деген де сөз бар. Сүт немесе ақ құйғаны - «Сүттей ұйып отырайық, көңіліміз ақ, таза болсын» деген ұғымды білдіреді. Қазақта: «Ағы бардың бағы бар» деген түсінік бар. Құрт қосатын себебі - құрт аурушаң адамдарға қуат беретін күшті ас. Ет қосқаны - ет қазақтың төл асы. «Қазан толсын, асар мол болсын» деген мақсатта сақталған сүр етті Наурыз көжеге мол етіп салған. Ал дәнді дақылдардың емдік қасиеттері бар. Бұл күні барлық адам наурыз көжені тойып ішулері керек. Тойып ішкен адам жыл бойы тоқ жүреді, дені сау болады, отбасында береке-бірлік орнайды деген сенім бар.

Наурыз - Ұлыстың ұлы күні. Наурыз мейрамы Қазақстанда ғана емес өзімізбен тамырлас жақын шет елдерде Әзербайжан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстанда, Ресейде: Буряттар, Чуваш, Башқұртстан, Татарстан, Дағыстан, Қырым татарлары, Қытайдың Шыңжан Ұйғыр автономиялық аудандары, сондай-ақ Үндістанның кейбір аймақтары, Ауғанстан, Иран, Албания, Босня, Герцеговина, Македония, Иран, Пәкістан, Түркия, т. б секілді алыс шет елдер де Наурыз мерекесін қарсы алады. Кейбір елдерде мәселен, Сирия мен Иракта Наурызға күні бүгінге дейін тыйым салынған. Сонымен қатар Түркияда 1925 жылдан 1991 жылға дейін мемлекеттік деңгейде Наурызға тыйым салынып келді. 1920 жылы Кеңес өкіметі Наурызды халыққа қайта тарту етіп 1925 жылы 22 март күні «Еңбекші қазақ» газеті бұқара халықты наурыз мейрамымен құттықтап, өзінің бірінші бетіне ірі әріптермен:

«Қыс өтіп, қар кетіп,
Шырайлы жаз жетіп,
Шаруаның кенелген
Мейрамы ежелден

Құтты болсын, бұл Наурыз!» - деп жазған екен [8,62].

Қашанда жаңалықтың жаршысы болып жүрген ұлт жанашырлары, алаш қайраткерлері де зор қуанышпен қарсы алып отырғаны мәлім. 1917 жылы Ресейдегі ақпан төңкерісін үлкен үмітпен қарсы алған алаштықтар өздерінің қуаныштарын баспасөз бетінде былайша білдірген екен. «Өзінің саяси партиясы жоқ, бұрын саясатқа, мемлекет ісіне араласып көрмеген қазақ зиялыларына, солардың ішінде «Қазақ» газетіндегілерге февраль революциясы күтпеген уақиға болып, оны ешбір дайындықсыз қарсы алған сияқты. Патшаның жергілікті ұлықтары Николай

патшаның тақтан түскенін халыққа естіртпей, кешеуілдеп барып жариялағаны мәлім. «Қазақ» газетінің ескіше 9 март (жаңаша 22 март) күнгі нөмірінде: Барша алаш азаматтарын жаңа жыл – һәм наурыз мейрамымен құттықтаймыз. Алла тағала киіз туырлықты қазақтың оң жағынан ай, сол жағынан күн тудырып, ырыс- дәулет, бақ-береке насыб етсін!» деген тілек ірі әріптермен басылған [9,80].

«Ескі қазақта (ескі түрікте) жаңа жыл күнінің аты - ұлыс. Жыл басының ұлыс екендігінің дәлелі мынау: «ұлыс күні қазан толса, ол жылы ақ мол болар. Ұлы кісіден бата алса, сонда олжалы болар», - деген ескі мақал бар деп еске салады Шәкәрім қажы.

Ахмет Байтұрсынұлы «Біреулер Наурыз марттың бірінде, екіншілері тоғызында келеді деседі. Жаңа жылымыз Наурыз туып, ата ғұрпымызды ұмытпай белгілі бір күнді жыл басы қылып алсақ ұнамды іс болар еді» деп арманы мен аңсарын қатар білдірген.

Міржақып Дулатов болса «орыста мейрам көп, қазақта айран көп. Жалпы мұсылман жұрттарына ортақ жылына екі рет келетін ораза, құрбан айттарын есепке алмағанда, ол бізде жалғыз - ақ мейрам бар, ол - Наурыз ... қазақтың шын мағынасындағы ұлт мейрамы» деген пікірде болған. Бұл айтылғандарға ақын Сәбит Дөнентаев та «бұл мейрам - дін мейрамы емес, ұлт мейрамы» деген ой қосып тиянақтаған. Міне, бұған қарап ұлт зиялыларының ой - пікірлерінің бір жерден шығып жатқандығына көз жеткіземіз [5, бб. 8,11,13-14].

Алайда Қазақстанда қайта тойлана бастаған Ұлыс күні асыра сілтеушіліктің салдарынан 1926 жылы күрт тоқтатылып, тек 1988 жылы ғана халқымен қайта қауышты. Елбасы наурыз айының 22 жұлдызын «Наурыз мейрамы» деп жариялады. Ал 2009 жылдың 24 сәуірінде ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев наурыз айының 21, 22, 23 күндеріне «Наурыз мейрамы» деген мәртебе берді.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Артықбаев Ж. «Наурыз қазақтың төл мейрамы». - Астана журналы, Ақпан - Наурыз, 2014, - №1.
2. Наурыз: жаңғырған салт- дәстүрлер (құрастырған М.Қазбеков). - Алматы: Қазақстан, 1991. – 256 с.
3. Гродеков Н. Киргизы и каракиргизы Сыр-Даринской области, - Ташкент, 1889. - Т.1. – 280 с.
4. Комсомольская правда, 1988 // Наурыз: жаңғырған салт- дәстүрлер. - Алматы: Қазақстан, 1991. – 256 с. ???
5. Қош келдің, Наурыз! Алматы: «Ақ Орда», «Өлке» баспасы, 1993. – 80 бет.
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. - Алматы, 1948. -160.
7. Таң, - 1925, - №4, - 121 б.
8. Өмірзақ Т.М. Ұлыс күн кітабы. -Астана: «Руханият орталығы», 2001. – 136 бет.
9. Ахмедов Ғ. Ахаңның өмір кезеңдері. //Жұлдыз. - №6. –июнь, 1989. -109 бет

Проблемы улучшения экологии юга Казахстана, города Алматы и дешевый способ выращивания дуба, можжевельника, акации, клена, туи, сирени и других деревьев, воспитание молодежи экологическому патриотизму

Universal Decimal Classification Code (UDC): 574 (075)

The problems of the south Kazakhstan and city of Almaty ecology improvement and cheap way of oak, juniper, acacia, maple, cedar, lilac and other trees growing and upbringing the young generation in the spirit of ecological patriotism

K.N. Zhailybay

Doctor of Biological Science;

Medeuova G.Zh.

associate professor

N.K. Nurmash

senior lecturer

of the Kazakh State Women Teachers Training University,

Almaty, Kazakhstan.

Abstract. Humankind still has 45 to 50 years to improve the quality of airshed in the world on the whole and in Kazakhstan in particular. There are several ecological methods to prevent hazardous phenomena and mitigate the severely continental climate with its hot summers and cold winters, namely: 1) development and introduction of alternative power sources (use of the power of sun, wind, hydroelectric power stations' power, etc.). For example, sun and wind power plants have been built and put into operation in many regions of Kazakhstan. Possible ways of alternative power sources usage were demonstrated at the Expo-2017 exhibition held in Kazakhstan; 2) improvement of the vegetable blanket photosynthesis throughout the world on the whole and in Kazakhstan in particular. To do this, it is necessary to preserve woodlands, to grow long-term woody plants and fruit plants of high photosynthesis level. The Chair of Ecology and Biology of the Kazakh State Women Teachers Training University has developed a Cheap way of growing the long-term woody plants of high photosynthesis level, such as: oak, juniper, acacia, maple, cedar and lilac using the seeds, specially prepared sprouts, at the permanent sites and tending them. It is possible to prepare a huge number of planlets of the above listed trees using this method and it will not be expensive. When this activities are carried out and the large number of planted trees grow big, this will stop desertisation and contribute to climate improvement and creation of favorable ecological conditions in Kazakhstan. On top of that, these measures are of paramount importance for upbringing the new generation in the spirit of ecological patriotism.

Key Words: ecology of the South Kazakhstan and city of Almaty; cheap way of growing oak, juniper, acacia, maple, cedar, lilac and other trees from seeds; upbringing the young generation in the spirit of ecological patriotism.

1. Глобальные экологические изменения в биосфере. Одним из сильных изменений в окружающей среде- это *глобальное потепление климата* в биосфере, т.е. постепенное и непрерывное потепление атмосферы и гидросферы. Это доказанный факт в научной и общественной среде. По данным специалистов ООН основные причины глобального потепления климата: *Во-первых- это результат жизнедеятельности человечества.* Человек интенсивно развил промышленность, технику, транспорт, быстрыми темпами развивался сельское хозяйство. В результате в атмосферу выделялось огромное количество газа CO₂, CO, сернистые и азотистые ангидриды и другие вредные газы из труб заводов, теплоэлектростанций, всех видов транспорта, способствующие образованию "тепличного эффекта" Например, 1960-1990 гг. выделяемые в атмосферу CO₂ и других газов увеличилось на 13-15%, а 1991-2015 гг. этот процесс возросло на 2-4 раза. Это усиливало

глобальное потепление климата в биосфере. Поэтому до 2050 года технически высокоразвитые державы должны резко снизить загрязнение окружающей среды и атмосферы.

В вторых – от дна высохшего Большого Арала и близко расположенных песков в период жаркого лета поднимаются высокая температура (42-54⁰С), которая оказывают огромное иссушающее влияние на Туркестанскую равнину, на климат юга и юго-востока Казахстана. Для снижения такого неблагоприятного влияния следует в большом количестве посадить и вырастить приспособленных к засоленным почвам и пустынным климатическим условиям деревьев – жиде (лох), карагаш, ива (тал), тополь (терек) и др. Испаряющиеся вода в результате транспирации этих деревьев обогащают влагой воздух и охлажденная атмосфера перемещаются в Туркестанскую равнину и на юг Казахстана, что оказывают благоприятное влияние на их климат.

В третьих – по мнению Российских ученых, глобальное потепление климата- это *природный процесс*. На северной половине планеты *влажно-прохладная фаза климата* началось в 1978-1979 гг. и закончилось в 2010- 2011 году. С 2012-2013 годы началось *тепло-сухая фаза климата* и продлится на долгие годы. Наиболее сильный засушливый (осадков мало), летний знойно жаркий период наблюдается в 2020-2026 годы и продлится до 2036-2056 годы. Ожидается сильное негативное влияние такого засушливого периода на экологию Казахстана, имеющее огромную территорию (более 60%) степи, пустыни и полупустыни. Аридизация (засушливость) климата способствует проявлению нехватки, дефицита пресных вод, снижению урожайности сельскохозяйственных культур, лето становится знойно жарким, усиливается процесс опустынивания, увеличивается пожары лесов и пастбищ (от природных и антропогенных факторов). Все это порождает огромные трудности, экономические ущербы, увеличивается возможные потери животных и людей. По данным современных научных исследований весь кислород в биосфере накоплен в результате фотосинтеза растений. Например, растительный покров суши ежегодно образуют и выделяют в атмосферу 280-320 млрд. тонны кислорода. 80-85% из этих запасов кислорода расходуются на дыхание живых организмов, в том числе на дыхание людей. А 10%-тов, т.е. 28-32 млрд. тонны кислорода сжигаются во всех видах транспорта, при работе промышленных предприятий. Если промышленность, транспорт, сельское хозяйство будет развиваться такими темпами как в настоящее время, то ХХ1- веке по прогнозу ученых ежегодно сжигаются кислорода 58-64 млрд. тонны, может быть еще больше. Так, в настоящее время ежегодно сжигаются 4,5 млрд. тонны горючего и на этот процесс расходуются много миллионные тонны кислорода..

Для улучшения воздушного бассейна биосферы и Казахстана человечество имеют еще **45-50 лет времени**. Для предупреждения таких опасных явлений и смягчения резко континентального климата, с знойно жарким летом и холодной зимы имеются несколько экологических путей:

1) найти и использовать альтернативные способы получения энергии (использование энергии Солнца и ветра, энергии гидроэлектростанций и др.). Например, во многих регионах Казахстана введено эксплуатацию солнечные и ветряные электростанций. В Казахстане проведено выставка “Экспо-17”, где показано пути получения и использования альтернативных энергии в будущем;

2) усилить фотосинтез растительного покрова биосферы и в Казахстане. Для этого надо сохранить лесные массивы, выращивать в большом количестве сильно фотосинтезирующих и долго живущих древесных растений, а также плодовых древесных растений;

3) по данным научно-исследовательских работ отечественных ученых и специалистов гидрогеологии в недрах пустыни Бетпақдалы и под песками Приаралья имеются огромный запас пресных вод. С целью использования этих пресных вод в земледелии, животноводстве и в промышленности надо их вывести на поверхность. Это очень сложная проблема, но в будущем эта проблема встанет на повестку дня.

Лесные массивы, усваивая углекислый газ (СО₂) в процессе фотосинтеза выделяют в большем количестве кислорода. При этом основной путь обеспечения в оптимальном соотношений СО₂:О₂ в биосфере- это сохранение лесов, восстановления их на местах

уничтожения, а также выращивание сильно фотосинтезирующих и долго живущих древесных растений в большом количестве. Если будем считать, что на единице площади (1 га) еловыми лесонасаждениями выделяемый кислорода 100%, то на такой же площади лиственные леса выделяют кислорода в объеме 120%, можжевельник- 130%, сосновые леса- 140%, липовые леса- 250%, дубовые леса- 450%. Выделенные одним растением взрослого можжевельника кислорода в процессе фотосинтеза хватает на дыхание 15-20 человек в течение года, а выделенным кислородом взрослого дуба может дышать 35-40 человек в течение лета.

В лесах с густой кроной и ветвями суммарная площадь листьев в 10 раз больше той площади земли, где растет эти деревья. Транспирация (т.е. испарение) листьев лесов, расположенных в глубине континентов имеют силу, как всасывающий насос, вытягивающие влаги морей и океанов, несмотря на большие расстояния. Кроме того, лес сохраняют влаги в почве, проточный сток реки. В теплых регионах, где имеются не разрушенные леса не бывают наводнения, потопа, объем проточных стоков постоянен в течение года, не бывают ураганы и вихровые ветры. Названные стихийные, природные бедствия бывают в тех местах, регионах, где разрушены, уничтожены леса в результате деятельности человечества (например, в Северной Америке, где уничтожены леса, часто появляются вихревые ветра; такие явления начали наблюдаться в Московской области, где леса также уничтожаются). Следовательно, леса являются сложной стабилизирующей системой, сохраняющие устойчивость климата, водооборота в регионах и в экосистемах. В степных зонах, пастбищах, лугах травянистые и кустарниковые растения не может сохранить влагу в почве, стабилизировать проточных стоков реки. При удалении от океанов и морей на каждые 400 км поток влаги снижаются в 2 раза, т.е. в геометрической прогрессии.

Однако, считающиеся “*легкими планеты*” площадь влажных тропических лесов на берегах реки Амазонки сократились в 2010 году на 103 квадратных километров (км²), 2011 году на 593 км², т.е. сокращены на 27%. Лесные насаждения в Азии, Африке, Северной Америке, России и в других регионах сокращаются такими же, даже более быстрыми темпами. Например, в течение первого пятилетнего срока XXI веке площадь уничтоженных лесов составил около 7,4 млн. гектаров. Если уничтожение лесов в настоящее время происходит такими же темпами, то через 40-45 лет в будущем в биосфере может возникнет необратимые процессы и кризисные явления, уменьшаются уровень кислорода в атмосфере, происходит потепление климата на +1-+5 градусов или даже еще выше.

В результате выше названных процессов многовековые ледники в Антарктиде, Гренландии, на высоких горах с 2003-2004 гг. тают 3-4 раза быстрыми темпами. По прогнозу ученых, это приводит поднятию уровня мирового океана на 7-9 метров и еще выше. В результате быстрого таяния ледников Гренландии, Антарктиды и на высоких горах из выше названных 45-50 лет **в первом 20-25 летнем периоде** в ряде регионах зимой могут выпадать снега в большом количестве, а весной и летом- проливные дожди. В последние 2-3 года такие ситуации наблюдаются в Европе, Австралии, Китае, Индии, Японии, России и в Казахстане.

От воздействия “глобального потепления” и повышения Солнечной активности атмосфера Земли быстро нагревается, во многих местах наблюдались знойная жара, а в других местах выпадало проливные дожди, что привело паводкам, наводнениям. Таких резких изменений климата и экологических факторов метеорологи называли «*нервозностью климата*». В результате увеличилась гибель животных и смертные случаи людей, разрушились коммуникационные объекты. Это привело к огромным экономическим потерям.

После этого во втором **20-25 летнем периоде** (из 45-50 летней возможности), в Казахстане, расположенное в центре Евразийского континента и имеющие более 60% степных, пустынных и полупустынных территорий, *может быть сформировано знойный засушливый климат, снижение урожайности сельскохозяйственных культур и возникнет проблемы пресной воды*. Чтобы упреждать и предупредить таких кризисных экологических ситуаций в Казахстане следует ежегодно выращивать в большом количестве сильно фотосинтезирующих и долго живущих таких древесных растений как дуб, можжевельник, акации, клена, туя, каштана и др. Кроме того, в условиях засоленных почв Приаралья и на пустынных и полупустынных

регионах Казахстана следует выращивать выносливые, приспособленные древесные растения, например, жиде (лох), ива (тал), карагаш, тополь (терек) и др. *Эти мероприятия не для красного слова, а являются одним из гарантии нормальных экологических условий для народов Казахстана в будущем, после 45-50 лет.* В результате летняя знойная жара (42-48⁰С), засушливый и резко континентальный климат смягчается, экологические условия в Казахстане улучшатся.

Связь с практикой устойчивого жизнеобеспечения местного населения. Для выращивания дуба, можжевельника, акации, клена, туя, сирени и др. древесных и декоративных растений в каждом ауле и селах ежегодно необходимы 100-500 тыс. саженцев. Для закупки каждого саженца по 4-15 тыс.тенге в сельских акиматах и в бюджете школ нет фирмансовых средств. Если научить по нашим методикам учителей биологии, географии, экологии, а также школьников и молодежь, то они сами могут в большом количестве подготовить проростков-саженцев названных деревьев и это обходится им очень дешево. Если школьники и молодежь сами заготавливают ростков-саженцев названных деревьев и выращивают их на территориях школы, возле своих домов, вокруг аулов и сельских местностей, тогда у них коренным образом изменится отношение к природе, так как они будут жить через 40-45 лет и им нужны благоприятные экологические условия. Кроме того, эти мероприятия имеют огромное значение при воспитаний молодежи экологическому патриотизму.

Формирование общественного экологического сознания. Дешевая технология выращивания названных деревьев и результаты научно-исследовательских работ (НИР) внедряются в Каргалинской № 2 специализированной гимназии для одаренных детей Алматинской области, в средней школе им. Амангелды в ауле Сураншы батыра Жамбылской области, в средней школе № 177 Жетисуского района г. Алматы и в других школах. В 2013-2015 гг. проведены семинары с участием учителей биологий, географий, а также школьников Жамбылского, Карасайского и Енбекшиказахского районов. Проведены мастер-класс и обучены дешевым способам выращивания названных лрвесных растений из семян.

Вовлечение местного и коренного населения по реализацию названных идей. Если будем считать, что на единице площади (1 га) еловыми лесонасаждениями выделяемый кислорода 100%, то на такой же площади можжевельник выделяют кислорода в объеме - 130%, сосновые леса- 140%, липовые леса- 250%, дубовые леса- 450%. Выделенные одним растением взрослого можжевельника кислорода в процессе фотосинтеза хватит на дыхание 15-20 человек в течение года, а выделенным кислородом взрослого дуба может дышать 35-40 человек в течение лета. Кроме того, можжевельник и дуб в течение года поглощают и обезвреживает много пыли, вредных газов, подавляет развитие микроорганизмов. Эти свойства названных древесных растений способствует улучшению экологических условий местного населения. Если каждый школьник, молодежь будет выращивать по 10 деревьев дуба и можжевельника, или акации и клена на территориях школа, предприятий, где они (молодежь) работают, возле своего дома, вокруг аулов, то их отношение к экологию природы коренным образом изменится и это имеют огомное значение при воспитаний молодежи экологическому потриотизму

Развитие местных возможностей. В 2012-2015 гг. с участием учителей специальности биологии и географии 51 школ Жамбылского района, 40 школ Карасайского района, 81 школ Енбекшиказахского районов Алматинской области проведены семинары и показаны и обучены дешевому способу выращивания дуба, можжевельника, акации, клена и других древесных растений из семян. Учителя этих школ в свою очередь будет обучать школьников дешевому способу выращивания выше названных растений. В соответствии с этим, с Отделениями образования Жамбылского, Карасайского, Енбекшиказахского районов составлены договора на длительный срок по выращиванию выше названных древесных растений и вовлечению школьников и молодежи к этим мероприятиям.

Дуб, можжевельник, акация, клен, туя, сирень растет в городе Алматы и можно выращивать проростков-саженцев также в неограниченном количестве. Дешевому способу выращивания дуба, можжевельника, акации, клена, туя, сирени обучены в лабораторных условиях более 500 девочек-студентов специальности экология и биология Казахского

государственного женского педагогического университета и 15 студентов-девушек специальности биотехнологий Центрально Азиатского университета. (Алматы, Казахстан). Учителям школ Жамбылского, Карасайского и Енбекшиказахского районов Алматинской области предоставлены *Методическое пособие* по дешевому способу выращивания выше названных древесных растений. При желаний им будет предоставлено электронный вариант Методического пособия. Если студенты специальности экологии, биологии, агрономии, зоотехнии университетов Казахстана, а также учителя, особенно ученики средних школ, гимназии, колледжей и молодежь в сельской местности ежегодно будет сажать проростков – саженцев дуба, можжевельника, акации, сирени и др. деревьев на территориях школ, вокруг аулов и на сельскохозяйственных посевах в течение 45-50 лет, тогда вырастут огромное количество деревьев. Это улучшают экологическую обстановку на юге Казахстана способствует упреждению, предупреждению наступающего опустынивания климата. Это соответствует стратегиям и государственным программам развития и экологическому пути формирования “*Маңгілік ел*” в Казахстане и “*Болашаққа бағдар – Рухани жаңғыру*” Елбасы Н.А.Назарбаева.

В кафедра экологии и биологии Казахского государственного женского педагогического университета разработаны дешевый способ выращивания сильно фотосинтезирующих и долго живущих древесных растений: дуба, можжевельника, акации, клена, туя, сирени из семян, подготовка проростков-саженцев, посадка их на постоянное место (на почву), уход за ними. Используя этот способ можно подготовить огромное количество проростков-саженцев выше названных деревьев и это обойдется очень дешево. В связи с этим, следует осуществить в жизни следующих мероприятий:

1. Необходимо собирать семена выше названных деревьев, следует их вырастить в стаканчиках и получить проростков-саженцев и провести уход за ними. Для обучения этой методике учителей и школьников следует проводить семинары с участием учителей средних школ, гимназии, колледжей в районном и областном масштабе, в школах необходимо проводить мастер-класс среди учеников по обучению этой методике.

2. В сельских школах необходимо научить школьников и молодежь способам выращивания древесных растений из семян, получение проростков-саженцев и уход за ними, а также надо возложить каждому ученику и молодежи, чтобы они вырастили по 10 деревьев дуба, 10 деревьев можжевельника, или 10 деревьев акации и 10 деревьев клена на территориях школ, возле своих домов и вдоль улиц. Было бы хорошо, если каждый школьник и молодежь аулов посадили и вырастили по 10 деревьев и среди школьников надо организовать соревнования. Ежегодно и через каждые три года следует выявлять школьников и молодежи, показавшие лучшие результаты, наградить их сертификатом “*Заботливый защитник природы*” или Похвальными грамотами.

3. Посаженные древесные растения следует распределять из расчета по 10 деревьев для каждого школьника (молодежи) и необходимо организовать соревнования между классами в школах. Эту работу следует возложить класным руководителям.

4. С целью озеленения территорию школ в сельских местностях перед посадкой дуба, можжевельника, акации, клена, туя, сирени и др. деревьев следует начертить карту территорий, определить где сажать названных деревьев и создать дизайн школы. Если вырастить деревьев по этой схеме дизайнера, то через 10 лет формируется своеобразное лицо (дизайн) каждой школы. Эти мероприятия следует возложить директорам школ и его заместителям по воспитательной работе.

5. В районном отделе образования через каждые 3 года следует создать комиссию, чтобы проверяли и выявляли, где хорошо растет древесные растения, лучше организованы процесс озеленения, насколько красиво оформлено дизайн школы. Директоров лучших школ надо отметить, их опыт работы следует опубликовать в районных и областных газетах и предлагать другим школам как лучший способ озеленения территорий.

6. Каждый коллектив школы сельской местности (ответственный директор школы) совместно с акимом аулов необходимо выращивать выше названных и др. древесных растений

вдоль улиц и вокруг аулов, села. Районный отдел образования через каждые 5 лет следует выявлять лучших школ и от имени акима района их надо награждать сертификатами, опыт их работы следует опубликовать в областных газетах.

7. 2017-2018 учебном году более 2,6 млн. учеников учится в школах. Из них 45-50% школьников (это ученики 5-10 классов) будет выращивать по 10 деревьев, то ежегодно в стране будет посажены 12,5 млн. саженцев деревьев. Если процесс выращивания деревьев продлится в течение 45-50 лет, то в Казахстане вырастет огромное количество деревьев. В таких случаях в стране формируются зеленый растительный покров, которые поглощают CO₂ и выделяют огромное количество кислорода, воздух очищается, смягчаются влияние знойных высоких температур летом, водный режим территорий становится устойчивым, равномерным. Это положительно влияют на рост и развитие сельскохозяйственных культур, на пастбища вырастают питательный травостой, что создаются благоприятные условия для животноводства. Это в свою очередь положительно влияют на продовольственной безопасности в стране.

8. Осуществление в жизнь этих мероприятий не так просто. В Посланиях Президента Н.А.Назарбаева отмечено, что: каждый гражданин, молодежь не должен думать о том, что он получит от Правительство Казахстана, а надо работать с мыслью - "что буду давать стране, родине".

9. Когда осуществится в жизнь эти мероприятия и посаженные деревья вырастет высокими и в большом количестве, тогда осуществится в жизнь идея, поучительный пример Елбасы Н.А.Назарбаева, который создал лесной массив вокруг Астаны. Наступающая опустынивание, аридизация климата смягчаются, создаются благоприятные экологически условия для формирования *Мәңгілік ел* в Казахстане. Кроме того, эти мероприятия имеют огромное значение при воспитаний молодежи экологическому патриотизму.

Однако, население, особенно молодежь не должны оставаться равнодушными, так как после 40-45 лет именно они будет жить в таких условиях. В Коране написано, что если люди заранее остерегаются, предпринимают упреждающие меры, то их Аллах (Тенгри) благославляют, оберегают и сохраняют.

Возможности дублирования, тиражирования идеи. Первоначальные результаты проекта начали внедряться в школах Жамбылской, Карасайской, Енбекшиказахской районах Алматинской области. Результаты проекта может быть применен (внедряться) в Южно-Казахстанской, Кызылординской, Актюбинской, Мангистауской, Западно-Казахстанской областях, затем в Центральных и Северных областях Казахстана. Дешевым способом выращивания древесных и кустарниковых растений может быть заинтересованы фермеры-животноводы, фермеры-растениеводы, а также крупные аграрные хозяйства, чтобы вокруг своих хозяйств выращивать дуба, можжевельника. Там, где растет дуб, можжевельник не бывают комары.

Результатами этой идеи может быть заинтересованы страны, где большинство территорий представлены (более 60%) степными, пустынными и полупустынными регионами (например, Монголия, страны Африки, имеющие более 60% полупустынных территорий).

ФОРМИРОВАНИЕ АНАТОМИЧЕСКИХ СТРОЕНИЙ ВЕГЕТАТИВНЫХ ОРГАНОВ РИСА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ДОЗ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ

К.Н.Жайлыбай^{1,2}, Г.Ж.Медеуова², Н.К.Нурмаи²

Казахский научно-исследовательский институт рисоводства¹,

(Казахстан, Кызылорда. 120008, проспект Абая, 25 “Б”);

Казахский государственный женский педагогический университет²,

(Казахстан, 050000, Алматы, ул. Айтеке-би, 99).

E-mail: kelis.zhaylybay@mail.ru;

Bakobb@mail.ru;

medeuova.galiya@mail.ru

Аннотация. Изучено влияние возрастающих доз минеральных удобрений на формирование и модификационные изменения анатомических строений вегетативных органов риса в условиях Казахстанского Приаралья. При внесении оптимально высокой дозы минеральных удобрений определены анатомические и морфофизиологические признаки и свойства положительно влияющие на формирование высокой урожайности: увеличиваются количество мелких, внешних проводящих пучков, а также внутренних крупных проводящих пучков и их площадь, в центральной жилке листьев повышаются число проводящих пучков, увеличиваются общая площадь листьев и количество фотосинтезирующих мезофильных клеток. Это способствует повышению урожайности зерна и его качество. Негативное влияние высоких доз удобрений: мелкие и крупные проводящие пучки располагаются ближе к периферии стебля, что приводит к расширению (в некоторой степени) внутренней полости стебля. Это повышает (в определенной степени) полегаетости стебля риса.

Ключевые слова. Рис, удобрения, влияние возрастающих доз минеральных удобрений на анатомическое строение стебля, листьев, корня риса.

Universal Decimal Classification Code: 633.18

RICE VEGETATIVE ORGANS ANATOMIC STRUCTURE FORMATION DEPENDING ON THE DOSAGES OF MINERAL FERTILIZERS

K.N. Zhailybay^{1,2}, G.Zh. Medeuova², N.K. Nurmash²,

Kazakh Institute of Rice Research¹,

(Kazakhstan, Kyzylorda. 120008, 25B Abai Ave.);

Kazakh State Women Teachers Training University²,

(Kazakhstan, 050000, Almaty, 99 Aiteke-bi Str.).

E-mail: kelis.zhaylybay@mail.ru;

Bakobb@mail.ru;

Abstract. Effect of the increasing dosages of mineral fertilizers on formation and modification of rice vegetation organs' anatomic structure in the conditions of Kazakhstan Aral Sea area was studied. Anatomic and morphophysiological signs and properties of favorable effect of mineral fertilizers introduction in an optimally high dosage on high crop yield was determined, namely: the number of external small conducting bundles as well as internal large conducting bundles and their area increases; the number of conducting bundles increases in the leaf midrib as well as the total area of leaves and the number of photosynthetic mesophilic cells. This is conducive to increase in the cropping capacity and the rice grain quality. Negative effect of the high dosages of mineral fertilizers: small and large conducting bundles are located closer to the stalk periphery which results in extension (to a certain degree) of the stalk core space. This, in tern, leads to increase (to a certain extent) in the degree of the rice stalk lodging.

Key words: Rice, fertilizers, effect of the increasing dosages of the mineral fertilizers on the anatomic structure of rice stalk, leaves and root.

При измененных агроэкологических условиях Казахстанского Приаралья внесение минеральных, особенно азотных удобрений оказывают существенное влияние на формирование высоких урожаев зерна риса. При этом урожайность риса повышаются на 60-80%, иногда 1,3-2,5 раза [1,2]. Так, на посевах узколистных сортов Кубань 3, Ару и крупнолистных сортов Маржан, Арал 202, Тогускен 1 “первый эффект” повышения урожайности (45-55 ц/га) наблюдается при внесении N120P90-120 кг/га д.в. удобрений. При такой дозе в агроценозах сортов риса соседние растения не затеняют друг друга, неблагоприятные ценоотические взаимовлияния не наблюдаются, чистая продуктивность фотосинтеза (Фч.пр., г/м²сутки) не снижаются. “Второй эффект” повышения урожайности (70-78 ц/га) на посевах сортов риса наблюдаются при внесении N160-180P120 кг/га д.в. удобрений. При такой дозе в агроценозах риса постепенно усиливаются неблагоприятные ценоотические взаимовлияния, однако чистая продуктивность фотосинтеза (Фч.пр.,г/м²сутки) оказываются на достаточно высоком уровне, и в результате формируются самый высокий урожай зерна [3,4]. Такой вывод согласуется исследованиями других ученых. Так. по данным ученых России (Краснодарского края) и Узбекистана по критерию «самый высокий урожай зерна» оптимальный уровень азотных удобрений – N178 кг/га д.в. [2]. При дальнейшем повышении дозы удобрений (N240P180 кг/га д.в.) в агроценозах риса значительно увеличиваются площадь листьев посева (ПЛ, тыс. м²/га), фотосинтетический потенциал (ФП, млн.м²сутки/га), общая биомасса (Убиол.,ц/га), но снижаются урожайность зерна (Ухоз.,ц/га), также снижаются чистая продуктивность фотосинтеза (Фч.пр.,г/м²сутки) и хозяйственной эффективности фотосинтеза (Кхоз.,%) [3,4].

При формировании урожая зерна существенное влияние оказывают длина, ширина, площадь верхних 2-5 листьев, длина и диаметр междоузлий главного стебля и боковых побегов. На формирование выше названных органов растений риса оказывают значительное влияние дозы и способы внесения минеральных, особенно азотных удобрений [3,5,6,7]. В связи с этим, изучены анатомическое строение верхних междоузлий стебля, листьев и корня в зависимости от возрастающих доз и способов внесения минеральных удобрений и азотных подкормок.

Методика исследования. Научно-исследовательские работы проведены в 2001-2016 гг. в лаборатории физиологии растений и отделе агротехнологии Казахского научно-исследовательского института рисоводства имени И.Жакаева и Казахском государственном женском педагогическом университете. Закладка опытов и экспериментальные работы проведены и осуществлены путем постановки модельных (мелкоделяночных), полевых и производственных опытов. При постановке опытов пользовались общепринятой методикой полевого опыта и агрохимических исследований [8,9], руководствовались методиками опытных работ по селекции риса [10] и методическими указаниями по изучению мировой коллекции риса [11].

В пахотном слое почвы Караултюбинского опытного хозяйства (Кызылординская область, Казахстан) в 1968-1970 гг. содержание гумуса было 1,16-1,41%, а 2001-2010 гг. содержание гумуса в 0-25 см слое оказалось в пределах 0,88-1,05%, общего азота- 0,083-0,093%, общего фосфора- 0,092-0,097%. Уровень подвижного фосфора 23,6-28,4 мг/кг почвы, калий- 292-316 мг/кг. Следовательно, в этих почвах содержание гумуса снизилось на 27-35%, а содержание азота средняя, или ниже среднего, а уровень содержания калия- среднее. Такое явление характерны во всех почвах рисовой системы Казахстанского Приаралья [3,4,12]. Тип засоления почвы – хлоридно-сульфатное, а уровень засоления – высокое. Опыты проведены на старых орошаемых, гидроморфных, лугово-болотных почвах.

Дозы и способы внесения минеральных удобрений: 1.N0P0- контроль; 2.N60P90 (перед посевом) + N30 (подкормка) = N90P90 кг/га д.в.; 3.N60P90 (перед посевом) + N60 (подкормка) = N120P90 кг/га; 4.N60P90 + N90 (подкормка) = N150P90 кг/га; 5.N60P90 (перед посевом) + N120 (подкормка) = N180P90 кг/га; 6.N60P90 (перед посевом) + N90 (подкормка) = N150P120 кг/га; 7.N60P90 (перед посевом) + N120 (подкормка) = N180P120 кг/га д.в. Изучаемые сорта Маржан, Арал 202, Ару; нормы высева – 5,6,7 млн. всхожих семян. Фиксация и подготовка препаратов вегетативных органов риса и изучение их анатомических строений проведены известными методиками (13,14,15).

Результаты и

обсуждение. Анатомическое строение стеблей. На поперечном срезе стеблей имеются следующие клетки (рис.1; таблица 1): эпидермис (1), мелкая, зеленая ассимилирующая паренхима (2), безцветная основная паренхима (3), Строение стены однослойной клетки эпидермиса (1) сетчатое, мелкое, стены утолщены и насыщены кремнием, сверху покрыто тонкой кутикулой. В клетках эпидермиса нет устьицы, имеются одно или две волосинки. Форма волосинки – округлое, выпуклое или немного удлинённое. Мелкие, слабо вытянутые, плотно расположенные паренхимные (2) клетки расположены ниже эпидермиса, между клетками имеются узкие просветы. Далее, к низу мелких паренхимных (2) клеток расположены крупные, основные ассимилирующие паренхимные (3) клетки, их форма округловатая, встречаются несколько удлинённые формы, Стенки этих клеток тонкие, имеются межклеточные пространства.

В стеблях имеются два ряда сосудисто-волокнистых проводящих пучков. Число пучков в стебле от 20 до 40. Склеренхимная обкладка проводящих пучков сливаются со склеренхимными элементами кольца. “Внешние”, мелкие сосудисто-волокнистые проводящие пучки (4) расположены на “большом расстоянии” друг от друга, а в паренхиме, расположенной ближе к центру размещаются крупные сосудисто-волокнистые пучки (5), которые образуют почти «правильный круг». Все проводящие пучки закрытые, коллатеральные. В центре стебля находится полость (6), образованные в результате отмирания паренхимных клеток (рис. 1, 2).

В состав проводящих пучков входят элементы флоэмы (8) и ксилемы (9). Ксилема представлена 3-4, иногда 5 сосудами, среди них 1-3 крупнопросветных, составляющие короткую радиальную цепочку. Флоэма (8) имеет вид сеточки, ячейки которой, соответствует поперечному сечению ситовидных трубочек [16] и состоит из маленьких, «спутниковых» клеток. Протофлоэма изменённые, расположены по краям пучков (рис.1,2).

При возрастающей дозе удобрений, особенно при возрастании дозы азотных подкормок, увеличиваются количество проводящих пучков, особенно малых (“наружных”) проводящих пучков. Площадь больших проводящих пучков также увеличивается (табл.1). Это, по-видимому, способствует передвижению большего количества ассимилятов по флоэме, а также питательных веществ по ксилеме, что оказывает существенное влияние на формирование высокого урожая зерна риса.

Количественные показатели анатомической структуры стебля в сортовом разрезе также изменяются. Так, число крупных проводящих пучков и их площадь, а также количество мелких, наружных пучков у сорта Арал 202 значительно больше таких показателей сорта Маржан (стандарт). Это одно из показателей превосходства вновь районированного сорта Арал 202 (табл. 1).

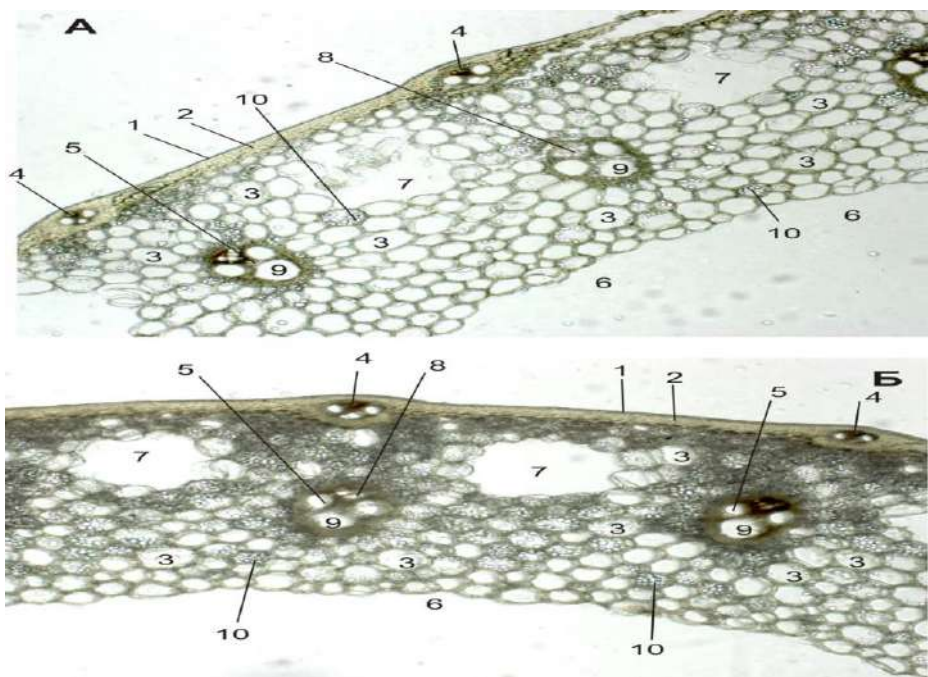

Рис.1. Анатомическое строение стебля сорта риса Арал 202 (А, сверху 1-ое междоузлие и Б, внизу 2-ое междоузлие); Вариант- посев 5 млн. всхожих семян; без удобрения (контроль).
 Обозначения: 1- эпидерма; 2- мелкие паренхимные клетки; 3- основные паренхимные клетки; 4- "внешние" проводящие пучки; 5- большие, "внутренние" проводящие пучки; 6- полость внутри стебля; 7- аэренхима; 8- флоэма; 9- сосуды ксилемы; 10- зерновки крахмала.

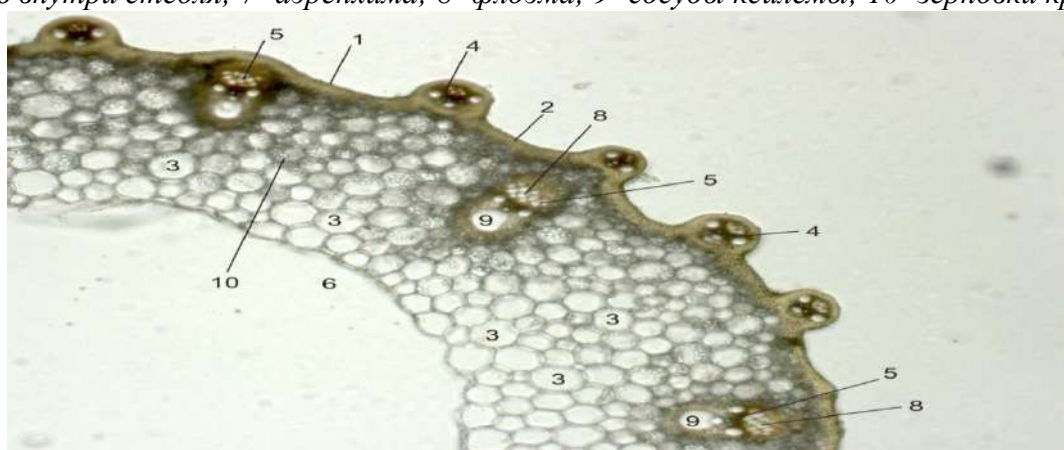

Рис.2. Анатомическое строение стебля сорта риса Арал 202. Вариант- посев 7 млн. семян, внесение оптимально высокой дозы (N60P120+N120 кг/га д.в.). Обозначения: такое же, как на рис.1.

При внесении *средней дозы* (N60P120+N60 кг/га д.в.) у изучаемых сортов увеличилось количество крупных, внутренних и мелких (внешних) проводящих пучков. Увеличивается число склеренхимной обкладки названных проводящих пучков. Это в определенной степени способствует возрастанию прочности стебля и изучаемые сорта при умеренной дозе не полегают. Но, при *оптимально высокой дозе* (N60P120+N120 кг/га д.в.) увеличилась высота стебля изучаемых сортов [3]. Кроме того, из-за разрушения внутренних крупных паренхимных клеток стебля несколько расширилась внутренняя его полость (6). Это снижало прочность стебля и возрастало полегаемость изучаемых сортов. На варианте без удобрений (контроль) в междоузлиях стебля число внутренних проводящих пучков было меньше по количеству и паренхимные клетки сформировались мелкими по размеру. При увеличении нормы высева до 7 млн. всхожих зерен и внесении оптимально высокой дозы удобрений мелкие, «внешние» проводящие пучки расположились на внешней стороне стебля в виде выпуклого нароста, что увеличивает граненности стебля. Внутренние, крупные проводящие пучки располагались

ближе к внешней стенке и внутренняя полость (6) стебля несколько расширился. Одновременно с этим увеличилась длина стебля. Это свойственно сорту Арал 202, что в определенной степени повышает полегаемость стебля этого сорта (рис.1,2; таблица 1).

Анатомическое строение листьев сортов риса. На листьях изученных сортов риса имеются (рис.3): клетки покровной ткани –эпидермы (1), (на нижней и верхней стороне), ассимилирующие ткани (хлорофиллоносные паренхимы, или хлоренхима), механические ткани и проводящие пучки . По строению, размеру и соотношению проводящих пучков,

Таблица 1. Количественные показатели анатомической структуры стебля сортов риса в зависимости от возрастающих доз удобрений

Сорта риса	Посев 5 млн. всхожих семян			Посев 7 млн. всхожих семян		
	N0P0, без удобрения (контроль)	N60P90 + +N60, средняя доза	N60P120 + +N120, высокая доза	N0P0, без удобрения (контроль)	N60P90 + +N60, средняя доза	N60P120 + +N120, высокая доза
<i>Внутренние, крупные проводящие пучки, шт</i>						
Маржан, стандарт	8,7±0,33	10,3±0,32	16,7±0,71	10,2±0,33	13,0±0,55	17,1±0,63
Арал 202	12,3±0,31	16,0±0,40	20,0±0,60	12,3±0,30	16,0±0,70	19,0±0,40
Ару	9,7±0,33	13,6±0,37	18,7±0,70	10,8±0,41	14,1±0,63	18,2±0,51
<i>Внешние, мелкие проводящие пучки, шт</i>						
Маржан, стандарт	12,7±0,87	14,3±0,86	20,0±0,57	15,8±0,52	17,3±0,61	21,8±0,77
Арал 202	15,3±0,80	20,0±0,70	28,0±0,60	17,3±0,41	20,3±0,50	26,7±0,61
Ару	15,7±0,87	18,7±0,86	21,7±0,56	16,2±0,65	18,5±0,66	21,2±0,54
<i>Площадь внутренних, крупных проводящих пучков, мкм²</i>						
Маржан, стандарт	115,7±0,6	116,7±0,3	138,7±0,7	117,3±0,4	121,4±0,5	139,2±0,6
Арал 202	129,3±0,3	133,7±0,6	138,0±0,6	127,3±0,2	135,4±0,8	143,3±0,4
Ару	118,7±0,6	122,7±0,3	132,0±0,7	118,2±0,5	123,5±0,6	136,5±0,6

механических тканей в листьях имеются: центральная жилка (X), имеющих крупных проводящих пучков первого ряда (X), жилки второго ряда (У), имеющие мелких проводящих пучков [3,17,18]. Эпидерма (эпидермис) расположены в двух сторонах листа – на нижней и верхней стороне и состоит из двух типов клетки (рис.3): замыкающих клеток-устьиц и покровных, образующих одноклеточные простые волоски (трихомы). На верхней поверхности листовой пластинки устьиц больше и у риса количество устьиц больше [3,17,19]. Снаружи клетки покрыты кутикулой и имеют выступы.

На верхней стороне листа между жилками расположены клетки похожие на вееры, у которых стенки тонкие, не имеющие хлоропластов (рис. 3). Их ученые называют по разному:

моторные [21], пузырчатые [24], сократительные [17], двигательные (моторные) [22,23]. Основываясь на мнения Е.П.Алешина, В.П.Власова [17] эти клетки нами названы **сократительными**. Крупные сократительные клетки лежат на верхней поверхности листа каждое в количестве от 4 до 6, расположенные веерообразно. Устьица представлены двумя замыкающими клетками, разделенные межклетником-устьичной щелью. Под эпидерисом располагаются ассимилирующие, мезофильные, хлорофилоносные ткани (3) – хлоренхима (паренхима), которые составляют большую часть листовой пластинки (рис. 3). Строение паренхимы (3) сложное, рыхлое, состоит из овальных или округло-многогранных клеток с хлоропластами, встречаются межклетники. Хлорофилоносная паренхима (3) не дифференцирована [3,17,20]. Механическая ткань представлена в двух случаях, как склеренхимной жилкой (4,4^A), так и склеренхимной обкладкой проводящих пучков (6). Названные склеренхимные клетки многогранные, сближенные, между клетками не имеются пространства. Паренхимные клетки (5), расположенные с двух сторон, окружившие пучков хорошо развиты. Между тремя наиболее крупными сосудами ксилемы (9) расположены соединительные склеренхимные клетки (8). В листьях риса хорошо развиты центральная жилка, имеются жилки первого порядка (X), более крупные и развитые и второго порядка (Y), которые менее развиты и меньших размеров (рис. 3). Центральная жилка более выпуклые, в нем расположены 6-10 проводящих пучков, одно из них более крупные. Проводящий пучок, расположенный на нижней стороне листа обращены к механическим (склеренхимным) клеткам с флоемной стороной, а верхние пучки – с ксилемной стороной (рис. 3).

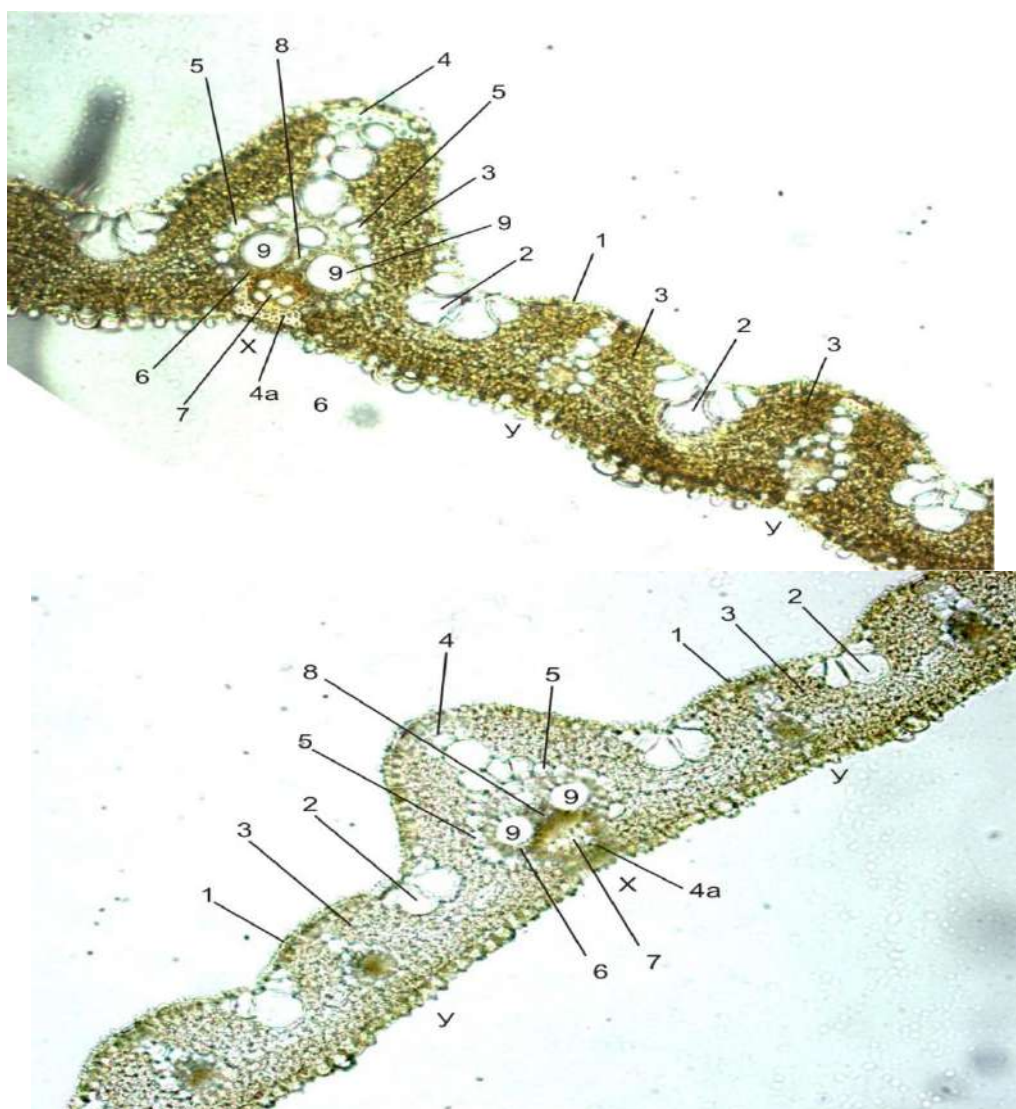

Рис.3. Анатомическое строение второго сверху листьев сорта риса Арал 202.

Сверху – листья риса при посеве 7 млн. семян, без удобрения, контроль;

Снизу – листья риса при посеве 7 млн. семян и внесении оптимальной дозы минеральных удобрений (N60P120+N120 = N180P120 кг/га д.в.). Обозначения: X-крупные жилки первого порядка; У-мелкие жилки второго порядка; 1-эпидерма; 2-сократительные клетки; 3-хлорофиллоносные паренхимы; 4,4^A-склеренхимы проводящих пучков; 5-обкладные клетки пучков; 6-склеренхимные клетки вокруг жилки; 7-флоэма; 8-соединительные склеренхимные клетки; 9-сосуды ксилемы.

На центральной жилке имеются две более крупные воздухоносные аэренхимы (1) (рис.4). Их окружают паренхимные клетки (2). На варианте без удобрения (контроль) между двумя воздухоносными аэренхимными полостями (1) паренхимные клетки (2) 1-2-х рядные, а при внесении средней и оптимально высокой дозы удобрений – 3-5-ти рядные (рис.4). На верхней и нижней части этих паренхимных клеток (2) расположены два проводящих пучков (3), а по бокам полостей (1) имеются 2 сравнительно крупные проводящие пучки (4). При внесении средней (N60P90+N60 кг/га) и оптимально высокой дозы (N60P120+N120 кг/га) удобрений у растений риса в хлорофиллоносных тканях (5), окружающие воздухоносных полостей (1) расположены 6-8 мелких проводящих пучков (6), а на контроле (без удобрения) таких проводящих пучков не имеются (рис. 4,4^A,4^B). На загущенных (посев 7 млн. всхожих семян) посевах риса сорта Арал 202 и внесении оптимально высокой дозы (N60P120+N120 кг/га д.в.) удобрений листья становятся длиннее, шире и увеличиваются их площадь. В результате повышается число хлорофиллоносной фотосинтезирующей паренхимы и количество проводящих пучков [3,4]. Это способствует синтезированию большего количества органических веществ и более быстрой транспортировке их в другие органы, особенно на наливающееся зерно в метелке риса. Это видно на рис.3,4. У растений риса при без удобрений в паренхимных клетках крахмал накапливается в листьях, в результате паренхимные клетки более темны, так как крахмал не транспортабельное, а запасное вещество. При внесении оптимально высокой дозы удобрений благодаря увеличения проводящих пучков синтезированные органические вещества быстрее и больше транспортируется в метелку и в другие органы, из-за чего паренхимные клетки более прозрачны, так как в них нет крахмала.

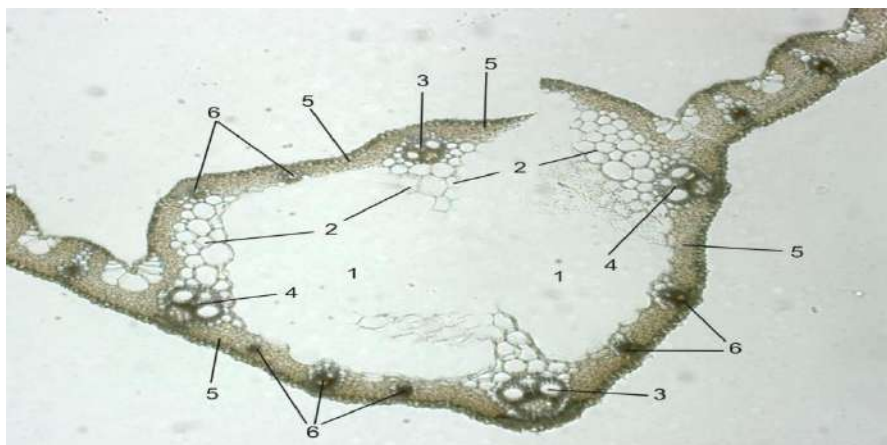

Рис. 4, 4^A, 4^B Анатомическое строение центральной жилки листа сорта Арал 202 Слева – посев 5 млн. семян, контроль (без удобрений); Справа – посев 5 млн. семян, внесение средней дозы (N60P90+N60 кг/га) удобрений; Внизу – посев 7 млн. семян, внесение оптимальной дозы (N60P120+N120 кг/га) удобрений

Обозначения: 1- аэренхима (воздухоносные полости); 2- паренхимные клетки, окружающие аэренхимы; 3- проводящие пучки, на обе конца паренхимных клеток, разделяющие аэренхимы; 4- проводящие пучки, расположенные по бокам аэренхимы; 5- паренхимные клетки, окружающие аэренхимы; 6- мелкие проводящие пучки, расположенные среди паренхимных клеток.

Анатомическое строение корней сортов риса. Корневая система риса – мочковатая, их два типа: зародышевые (основные) и узловые (боковые) корни. Основной корень появляется от зародыша 1-3 шт. и растет вниз. Потом возле зародышевых корней появляются 4-5 узловых (боковых) корней. Из узла кущения в течение вегетаций появляются новые боковые корни в соответствии с числом боковых побегов. В зависимости от уровня агрофона и площади питания узловые (боковые) корни могут достигать до 300 шт. и эти корни полностью обеспечивают питание растений риса в течение вегетаций [1,3,25]. Поэтому изучили анатомическое строение узловых (боковых) корней (рис. 5).

На поперечном срезе корня (рис. 5) различимы зоны коры (2) и центрального цилиндра (4). Снаружи корень покрыт ризодермой и эпидермисом (1), клетки которой однорядны, слабо вытянуты и имеют тонкие оболочки. Далее следует слой продолговато-вытянутых тонкостенных клеток экзодермы (5). За этим следует склеренхимное кольцо (12), стенки которого плотные и состоит из целлюлозы, обеспечивая механическую прочность корня. Кора (2) представлена крупными паренхимными (6) клетками с тонкими стенками и воздухоносными полостями-аэренхимами (3). Коровая паренхима представлена крупными паренхимными (6) клетками с тонкими стенками. Клетки основной паренхимы (6) заполняют все пространство от склеренхимного кольца (12) до центрального кольца (4) корня. Между коровыми паренхимными (6) клетками образуются крупные продолговатые воздухоносные полости-аэренхимы (3) коры. Эндодерма (7) представлена одним слоем тонкостенных округлых клеток. За эндодермой следует слой клеток перicycle (8). Крупные сосуды ксилемы (9) на варианте без удобрения (контроль) имеются в числе 4, а сосудов метаксилемы (10) насчитываются в среднем 16-20, рядом с которыми локализуется флоэма (11) (рис.5,5^A).

При внесении средней дозы (N60P90+N60 кг/га) удобрений начал формироваться 5-ый ксилемный сосуд, а при внесении оптимально высоких доз (N60P120+N120 кг/га) удобрений полностью сформированы 5 ксилемных сосудов, а мелкие метаксилемные сосуды (10) составил в среднем 21-26 (рис.5^A). Около метаксилемных сосудов локализованы флоэма (11). В центре цилиндра расположена склерифицированные клетки соединительной паренхимы (13). При увеличении дозы минеральных удобрений в корнях риса лучше сохраняются паренхимные клетки. При повышении дозы удобрений паренхимные ткани (6) коры корня сохраняются больше (рис.5^A). Это по-видимому, в определенной степени способствует большему

поглощению растворенных в воде питательных веществ и транспортировке их по паренхиме до ксилемных сосудов.

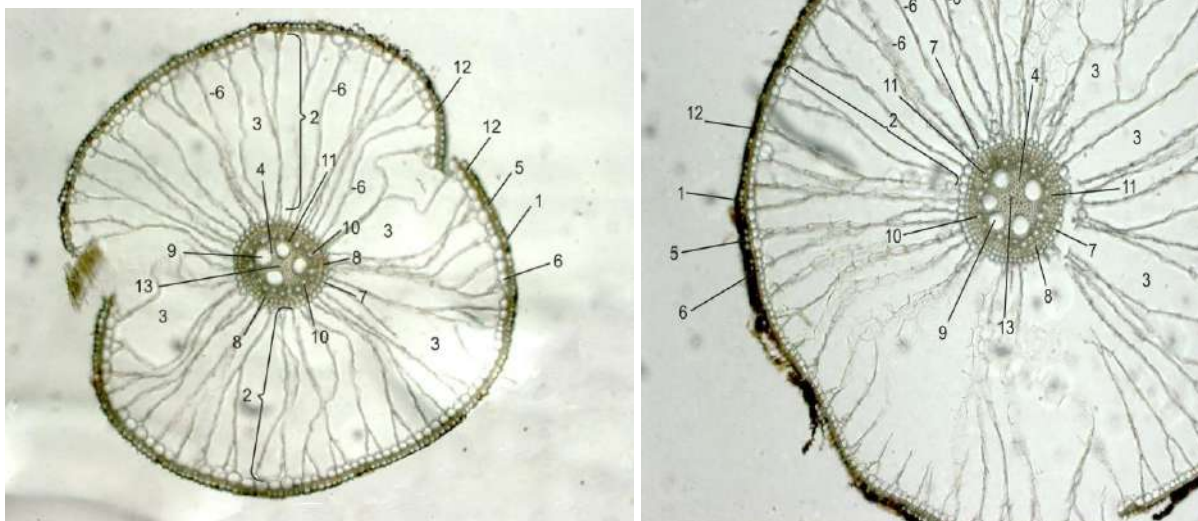

Рис.5,5^А. Анатомическое строение корня сорта риса Арал 202.

Слева – посев 7 млн. семян, контроль (без удобрения);

Справа – посев 7 млн. семян, внесение оптимально высокой дозы (N60P120+N120 кг/га д.в.) удобрений.

Обозначения: 1-эпидерма; 2-кора корня; 3- аэренхима; 4-центральный цилиндр; 5- экзодерма; 6-основные паренхимные ткани; 7-эндодерма; 8-перидерма; 9-крупные ксилемные сосуды; 10-мелкие, метаксилемные сосуды; 11-флоэма; 12-склеренхимное кольцо коры корня; 13-склеренхимные клетки соединительной паренхимы.

Выводы. 1. При увеличении дозы (N60P120+N120 кг/га д.в.) удобрения, особенно подкормки возрастают количество внешних мелких и внутренних крупных проводящих пучков и увеличиваются размеры внутренних крупных проводящих пучков. Это способствует транспортировке большего количества синтезированных в листьях ассимилятов на наливающееся зерно и в другие органы риса.

2. При повышении дозы удобрений на стеблях риса мелкие внешние проводящие пучки расположены ближе к внешней стороне стебля в виде округлых наростов, а внутренние крупные проводящие пучки расположены ближе к периферии стебля. В результате расширяется внутренняя полость стебля, что ослабляет устойчивость стебля к полеганию. Кроме того, стебель удлиняется. Это и есть негативное влияние высоких доз минеральных удобрений.

3. При внесении средней (N60P90+N60 кг/га) и оптимально высокой (N60P120+N120 кг/га) дозы удобрений в центральной жилке листьев расположены 6-8 проводящих пучков, а на варианте без удобрения (контроль) таких мелких проводящих пучков не имеются.

4. На варианте без удобрения в центральной цилиндре корня риса сортов Арал 202 имеются 4 крупных ксилемных сосудов, а метаксилемные сосуды – в среднем 16-20 шт. При внесении оптимально высокой дозы (N60P120+N120 кг/га) удобрений у сорта Арал 202 полностью сформированы 5 крупных ксилемных сосудов, а количество метаксилемных сосудов больше, в среднем 21-26 шт.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Алешин Е.П.,Конохова В.П. Краткий справочник рисовода. М.: Агропромиздат. 1986.- 253 с.
- 2.Алешин Е.П.,Сычев В.П.,Шарафуллин Р.С. Прогнозирование эффективности минеральных удобрений на посевах риса //Доклады ВАСХНИЛ. 1993, № 5.- С.3-6.
- 3.Жайлыбай К.Н. Рис (Монография на казахском языке). Алматы: Гылым. 2015.- 351 с.

4. Таутенов И.А., Жайлыбай К.Н., Баймбетов К.С. Агроэкологические и морфофизиологические основы минерального питания и продуктивности риса. Алматы: Ғылым. 2003.- 180 с.
5. Петинов Н.С., Бровцына В.Л. Продуктивность фотосинтеза риса при различной густоте посева // Фотосинтез и вопросы продуктивности растений. М.: Изд-во АН СССР. 1963.- С.105-121.
6. Лизандр А.А., Бровцына В.Л. Физиологическая роль стеблевых листьев риса в формировании и созревании зерна // Физиология растений. 1964. Т.11, № 3.- С.391-397.
7. Жайлыбай К.Н. Оптимизация формирования ассимиляционного аппарата риса в зависимости от способов внесения азотного удобрения и нормы высева семян // Вестник с.-х. науки Казахстана. 1998, № 12.- С.51-64.
8. Доспехов Б.А. Методики полевого опыта. М.: Колос. 1979.- 416 с.
9. Агрохимические методы исследования почв. М.: Наука. 1975.- 656 с.
10. Сметанин А.П., Дзюба В.А., Апрод А.И. Методики опытных работ по селекции, семеноводству, семеноведению и контролю за качеством семян риса. Краснодар. 1972.- 154 с.
11. Ляховкин А.Г. Методические указания по изучению мировой коллекции риса и классификатор рода *Oryza*.- Л.: ВИР. 1974.- 25 с.
12. Система сельскохозяйственного производства Кызылординской области (Рекомендаций). Алматы: Бастау. 2002.- 412 с.
13. Прозина М.Л. Ботаническая микротехника. М., 1960.- 208 с.
14. Пермяков А.И. Микротехника. М., 1988.- 208 с.
15. Барыкина Р.П. и другие. Справочник по ботанической микротехнике. Основы и методы. М.: Изд-во МГУ. 2004.- 312 с.
16. Лотова Л.И. Структурная эволюция ситовидных элементов высших растений // Биологические науки. 1985, № 5.- С.19-27.
17. Алешин Е.П., Власов В.П. Анатомия риса. Краснодар: Сов.Кубань. 1992.- 112 с.
18. Стручкова Р.С. Характеристика роста, развития и формирования урожая растений риса нового типа // Наука- техника- технология: 4- Международная научно-практическая конференция.- Находка. 2002.- С.49-51.
19. Yoshida T., Ono T. Environmental Diferretion in Leaf Stomatal Freguency of Rice // Jpon. J. Crop. Sci., 1978. V.47.- p. 506-514.
20. Бурундукова О.Л. и др. Структура ассимиляционного аппарата сортов риса экстенсивного и интенсивного типов в условиях Приморья // Труды по приклад. Ботанике, генетике и селекции. СПб.: ВИР, 1993, Т.149.- С.26-32.
21. Гараева Ф.З. Онтогенетические аспекты устойчивости риса к поле- ганию. Ташкент: ФАН. 1982.- 52 с.
22. Renvoise S.A. A survey of leaf – blade anatomy in frasses. 11, Arundi-nelleae. – Kew Bull., 1982. Vol. 37, № 3.- p.489-495.
23. Renvoise S.A. A survey of leaf-blade anatomy in gresses. 111, Garnotiae.- Kew Bull., 1982. Vol. 37, № 3.- p. 497-500.
24. Ляховкин А.Г., Петрова Л.Р. Структурные особенности листа и корня некоторых полегающих и неполегающих сортов риса *Oryza sativa* L. // Ботан. журнал. 1968, том 53, № 9.- С.1209-1218.
25. Ерыгин П.С. Физиология риса. М.: Колос. 1981.- 208 с.

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

п.э.д., проф. Ж.Н.СУЛЕЙМЕНОВА

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

e-mail: zharkyn123@mail.ru

ф. з.к., аға оқытушы Ж.А.АБИТЖАНОВА

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

e-mail: abitzhanova.zhanar@mail.ru

магистрант А.С.ПОЛАТОВА

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

e-mail: zhan.myrsa@mail.ru

Түйіндеме

Бұл мақалада әлемнің тілдік бейнесі мәселелері қарастарылады. Тіл біліміндегі әлем бейнесін зерттеген ғалымдардың ой-тұжырымдары сарапталады. Әлемнің тілдік бейнесі деген ұғым қазіргі таңда дүние жүзі бойынша көптеген ғалымдардың зерттеу объектісі болып келеді. Бұл мәселемен айналысу көне заманнан басталды деуге дәлелдер бар. Тек зерттеудің әр кезеңінде ғалымдар «әлемнің тілдік бейнесі» деген ұғым аясын кеңейтіп, тіл білімі ғылымына өз үлестерін қосуда. Сонымен қатар «әлем бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің концептуалды бейнесі» туралы түсініктер баяндалады.

Тірек сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, ойлау ерекшелігі, дүниетаным.

LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

315

Prof. Dr. Zharkynbike SULEIMENOVA

University Kazmkpu

Kazakhstan. Almaty

Candidate of Philology

ZH.A. ABITZHANOVA

Kazakh State Women's Pedagogical University

Almaty city, the Republic of Kazakhstan

E-mail: abitzhanova.zhanar@mail.ru

MASTER A.S. POLATOVA

Kazakh State Women's Pedagogical University

Almaty city, the Republic of Kazakhstan

E-mail: zhan.myrsa@mail.ru

Abstract

This article looks at the language picture of the world. The opinion of the researchers on the language picture of the world is considered. The notion of linguistic image of the world is now the object of many researchers around the world. There is evidence that the issue began with ancient times. Only at each stage of the research, scientists are expanding the concept of "language image of the world" and contributes to linguistic science. Characterized by the terms "picture of the world," "language picture of the world, a conceptual picture of the world."

Key words: language picture of the world, features of thinking, world view

Ғасырлар бойы қалыптасқан философиялық ойлау мәнері, қоршаған әлемді қабылдау үрдістерінің нәтижесі және ұлттық құндылықтар әлемінің көрсеткіші – халықтың санасындағы

дүниені бағалау, қабылдау, жалпы тіршілігі, әлемге деген көзқарасы болып табылады. Бұл жөнінде Г.А. Брутян былай дейді: «Нақты бір этникалық топтың тұлғалық терең мәні бар құндылықтар құрылымына сәйкес - күнделікті мінез-құлық пен жүріс-тұрысын қалыптастыруы ұлт ментальдығын көрсетеді. Бұл құндылықтар тұлғаның бойына әлеуметтік тұрақтану үрдісінде – жанұясымен, туыстарымен, достарымен, яғни, өзін қоршаған ортадағылар тарапынан қабылданады» [1, 11 б.]. Сол менталитеттің бірі тілдің қарым-қатынас, экспрессивтік тағы басқа қызметтерінен өзге тарихи жинақталған реалий және абстракт ұғымдарды көрсететін ұлттық-мәдени қызметін атауға болады.

Әр ұжым, әр ұлт шындықты өз биігінен таниды, ал өз биігі дегеніміз ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау ерекшелігі, сана-сезімі, дүниетанымы болып табылады. А. Вежбицкаяның пікірі бойынша, тіл біріншіден, адамға қызмет ету үшін жаралған және әлемдегі объектілер мен құбылыстардың тілдегі барлық категориялары дамуға бағытталып жасалған. Бұл – кез келген тілдің қасиеті. Екіншіден, кез келген тілдің ұлттық ерекшелігі бар және тілде тек табиғи немесе мәдени ерекшеліктер ғана емес, сонымен қатар, ұлттық мінез-құлықтың ерекшеліктері де айқындалады [2].

Тіл білімінде әлем бейнесін көптеген ғалымдар зерттеу объектісі етіп алған: Б.А. Серебренников, Е.С. Кубряков, В.М. Поставалова, А.Леонтьев, Г.В. Колшанский, Г.А.Брутян, Н.Г. Комлев, Э.Д.Сүлейменова т.б.

«Әлемнің тілдік бейнесі» мәселесіне қызығушылық танытып, оны тереңдете зерттеген – неміс лингвисті В. фон Гумбольдт өз еңбегінде: «түрлі тілдер – ұлт үшін ерекше пайымдау мен қабылдау органдары болып табылады» дейді [3, 324 б.]. Аталған пікірді Е. Кассирер, Ш. Балли, Л. Вайсгербер сияқты ғалымдар қостаған болатын.

Америкада В. Гумбольдт зерттеулерін әрі қарай жалғастырған лингвистердің бірі –Эдуард Сепир. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын алғаш зерттеушілер ретінде Э. Сепирдің лингвистикаға қосқан үлесі зор. Э.Сепир «Тіл» (1927), «Грамматист және оның тілі» (1924), «Лингвистиканың ғылым ретіндегі статусы» (1929), «Қарапайым тілдердегі концептуалды категориялар» (1931) атты және т.б. мақалалар жазды. Ғалым «Лингвистиканың ғылым ретіндегі статусы» деген еңбегінде тілдің «социалды шындықтағы» жол көрсетуші екендігін көрсетеді. «Мы видим, слышим и вообще воспринимаем окружающий мир именно так, а не иначе, благодаря тому, что наш выбор при его интерпретации предопределяется языковыми привычками нашего общества» - деп жазады Э. Сепир [4, 261]. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымы ғалымның еңбектерінде былай қарастырылады:

1) Белгілі бір тілдің шеңберінде алынған тілдік формалар әлемі таңбаланудың аяқталған жүйесі болып табылады. Бір тілден екінші тілге көшу психологиялық тұрғыдан бір геометриялық санау жүйесінен екіншісіне көшумен барабар.

2) Әрбір тіл психологиялық тұрғыдан алғанда қанағаттанарлықтай формалды түрде аяқталған бағыт-бағдарды иемденеді, бірақ бұл бағдар тілде сөйлеушілердің саналық ойлау жүйелерінің қатпар қатпарында тым тереңдеп орналасқан.

3) Тілдер іс-жүзінде психикалық үрдістердің мәдени қоймасы болып табылады [4, 255 б.].

Л. Вайсгербер «Неогумбольдшылардың лингвофилософиялық концепциясы» деген мақаласында «әлемнің тілдік бейнесі» деген терминді «Weltbild der Sprache» деп атап, алғаш рет тіл ғылымына енгізеді [5]. Лео Вайсгерберді тілдің идиоэтникалық мазмұны ерекше қызықтырды. Ғалым этникалық идеяны В. Гумбольдтың тілдің ішкі формалары жайында жазған еңбектерінен тапқан. Л. Вайсгербер 30-жылдардың басында «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын тұжырымдауды бастайды. Өзінің «Ана тілі, ойлау және іс-әрекет арасындағы байланыс» деп аталатын тұңғыш мақаласында «белгілі бір тілдің сөздік қоры барлық тілдік таңбалар жиынтығынан және сол тілдік қоғамның үлесінде болатын ұғымдық пайымдау құралдарынан тұрады; сол тілде сөйлеушілердің әрқайсысы осы сөздік қорды меңгеру шарқына қарай осы тілдік қоғамның әрбір мүшесі өз ұлтына тән пайымдау құралын да меңгереді; осы тұрғыда ана тілдің мүмкіндігі өз түсініктерінде белгілі бір әлемдік бейнені иемденетінінен және осы бейнені өз қоғамының барлық адамдарына тарататындығынан тұрады» деп жазады [5].

Ғалым «әлемнің тілдік бейнесін» тікелей тіл феноменімен байланыстырады, дегенмен ол бейне бүкіл тіл бойынан емес, тек тілдегі сөздік қордан көрінетінін айтады. Кейіннен Л. Вайсгербер «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымындағы сыртқы объективті дүниенің ролін төмендетіп, тіпті назарынан тыс қалдырып, оның дүниетанымдық, субъективті ұлттық, идиоэтникалық жағын қарастыра бастайды. Дүние дегенді дүниеге көзқарас деп алып, Л. Вайсгербер 1953 жылы жазған «Мазмұнға бағдарланған грамматика» атты кітабында тілдің ішкі пішінінің әсері адамдық рухтың мүмкіншіліктері мен жағдайларына сәйкес, болмыстың әр тілдің жеке болмысына айналуына көмектеседі дейді [6].

Л.Вайсгербердің объективті дүниенің тілге қатысы жайлы тұжырымдары әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесін салыстыра зерттегенде өзгере бастады. Ол Эрнест Кассирердің «Символикалық пішіндердің философиясы» деген еңбегінде философиялық таным ең алдымен тіл мен мифтің құрсауларынан арылуы қажет деп жазғанымен келіспеді. Сайып келгенде Э. Кассирер әрбір теориялық танымның алғышарты тіл арқылы құрылған дүние және барлық ғылым адамдары заттарды тіл қалай көрсетсе солай қабылдайды дегенді айтады. Э. Кассирердің пікірі бойынша тіл айналымындағы ғылыми таным одан босап шығуы керек, өйткені тілдердің сан алуан дүниетанымды тасымалдаушы болуы ғылымның универсалдылығына сәйкес келмейді [7].

Американ лингвисті Б.Уорф әлемнің ғылыми бейнесі әлемнің тілдік бейнесінен туындайды дейді. Ол «Біз табиғатты және де бүкіл дүниені біздің ана тілімізбен көрсетілген бағытта бөлшектейміз. Біз құбылыстар әлемінде қайсібір категорияларды өздігінен білініп тұратыны үшін емес, керісінше, дүние біздің алдымызда біздің санамызбен реттеліп, ұйымдастырылуы тиісті түрлі әсерлердің калейдоскоптық толқыны түрінде көрінетінінен байқап ажыратамыз. Сана арқылы реттеледі дегеніміз - санамызда сақталатын тілдік жүйе арқылы бір ретке келтіріледі деген сөз» [8]. Б. Уорфтың пікірінше әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесі арасына теңдік белгісін қойған жөн. Өйткені әлемнің тілдік бейнесі жалпы халықтық, үйреншікті сананы кескіндейді. Америкалық ғалымның тұжырымы бойынша біз қоршаған ортадан алған барлық әсерлерімізді реттеу мақсатымен осы сананың елегінен өткізуіміз қажет.

Л. Вайсгербер әлемнің ғылыми бейнесінің универсалды болуы оны кеңістік және уақыт жағдайларынан тәуелсіз болуында, және де ғылым нәтижелері адамзаттың рухына сәйкес болған жағдайда ғана ғылымның универсалдылығы танылады деген пікірді баса айтады. Л. Вайсгербердің ойы бойынша әр адам өзінің ана тілін меңгеру және қолдану процесінде маневр жасауға мүмкіндігі бар, және адам бұл тұрғыда өзінің жеке тұлға ретіндегі өзіндік ерекшелігін сақтай алады дейді. Бірақ бұл жерде Л. Вайсгербердің тұлғаның қзіндік ерекшелігі деп отырғаны оның әлемдік тілдік көріністің ұлттық ерекшелігімен шектелген. Сондықтан да Л.Вайсгербердің айтуы бойынша, әр ұлт қоршаған ортаны, дүниені өз танымы арқылы өз көкжиегінен көреді [5, 56 б.]. Бұл жердегі Л. Вайсгербердің «әр тілде сөйлейтін адамдар әр түрлі дүниеде өмір сүреді» дегені Э.Сепирдің пікірімен сәйкес келеді. Л. Вайсгербер өз еңбектерінде адамның өзінің ана тілінен танымдық тәуелділігін көрсету үшін біршама лексикалық мысалдар қолданған. Осы жерде сол мысалдардың ең көрнектісін айта кеткен жөн. Ол аспандағы түрлі шоқжұлдыздарға қойылатын есімдер турасында. Әр тілде жұлдыз атауларының саны әр түрлі болуына байланысты осы тілде сөйлеушілердің де жұлдыздар әлемі әр түрлі болады. Сөйтіп, қарастыра келе Л. Вайсгербер грек тілінде тек - 48 жұлдыз атауларын тапса, қытай тілінде – 283 атау бар екенін анықтаған. Сондықтан, дейді ғалым, гректің өз жұлдыздар әлемі, қытайлықтардың өз жұлдыздар әлемі бар деп тануымыз керек.

Осы тақырып саласында жұмыс істеген келесі бір американдық ғалым Бенжамен Ли Уорф. Л. Вайсгербер сияқты Б.Уорф та тілдің идиоэтникалық жағын көп қарастырып, «біз дүниені бөлшектейміз, ол бөлшектерді ұғымдарға топтастырамыз, таңбалау үрдісі де тек сол ретте қойылады, өйткені біз тап осы жүйелілікті талап ететін келісім шарттың мүшелеріміз. Бұл келісім белгілі бір тілдік ұжымда ғана күшіне ене алады» дейді [9, 45-48 бб.]. Б. Уорф әлемнің тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесін салыстыра отырып, ол бейнелердің екеу де «қоршаған дүние анализдерінің жүйесі» дейді. Бірақ екі бейне арасындағы айырмашылық тілдік бейне – тілді өздері жасап, сол тілде сөйлеушілердің еңбегінің нәтижесі болса, ғылыми бейне – ғылым

адамдарының еңбегінің нәтижесі деп тұжырымдайды. Біріншісі тұрмыстық түсінікті бейнелесе, екіншісі ғылыми түсінікті бейнелейді. Өзінің кейінгі салыстыруларында Б.Уорф әлемнің тілдік бейнелері ғылыми бейнелерден әлдеқайда бұрын пайда болғанын және осымен байланысты мазмұндық жақтарының да әлдеқайда бай болып келуін айтады. Оған қосымша тілдік бейнелер универсалдылыққа ұмтылған ғылыми бейнелерден алуан түрлілігімен және плюралистік сипатқа ие болуымен ерекшеленеді. Жоғарыда келтірілген тілдік бейнелердің аипаттаулары Б. Уорфты ғылымның бұлақ көзі объективті шындық емес, сол объективті шындықтың тілдегі көрініс болуы қажет деген ойға келтірді. Б. Уорфтың пікірі бойынша құбылыс, болмыс, зат, ара қатынас және тағы сол сияқты философиялық категориялардың мәнін түсіндіруде бұл атаулардың объективті мазмұнына емес, олардың тілдегі таңбалануларына назар аудару қажет дейді. Өйткені, болмыстың немесе құбылыстардың мағынасын олардың табиғаттағы түрімен анықтамаймыз, әлдебір тілдің грамматикалық категорияларымен анықтаймыз дейді.

Осы мәселені қазіргі таңда зерттеушілердің бірі, ресейлік ғалым В.П. Даниленко «Языковая картина мира в гипотезе Сепира-Уорфа» (1999) атты еңбегінде Б.Уорфтың көптеген жұмыстарын талдай келе оның таным процесіндегі тілдің ролін асыра бағалауымен келіспейді және де әлемнің тілдік бейнесі ғылыми жетістіктердің алғы шарты бола алмайды, өйткені әрқашан алғы шарт, бұлақ көзі болып қалатыны объективтік шындық болмыс деп көрсетеді [44 б.]. Сепир-Уорф гипотезасы тілдің семантикалық жағына аса көңіл бөлуімен, тілді белгілі бір халықтың мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланыста зерттеуге талпынумен, бірақ сонымен қатар идеалистік және метафизикалық алғышарттық позициялар салдарынан адам санасын құраудағы, әлемнің тілдік бейнесін алдын ала анықтаушы дүниетанымды құрудағы тілдің белсенді ролін асыра бағалаумен сипатталатын тіл білімі бағыты болып қарастырылатын американдық неогумбольдтандықтың аса маңызды өзіндік ерекшеліктерін қамтиды. Неогумбольдтандықтар әлемнің тұтас бейнесі тілдің көмегімен адам санасы арқылы құрылады деп есептеп, адамның танымдық мүмкіндіктерінің адамға әлемнің тілдік бейнесін құрауға көмекші болатын тілдің қасиеттерімен шектелуін мойындайтын «лингвистикалық агностицизм» жағына бұрылып немесе кетіп отырған. Әлемдік бейненің ұлттық өзіндік ерекшелігі неогумбольдтандықтармен жылдар бойы тарихи дамудың нәтижесі ретінде қарастырылмай, анау бастан тілдерге берілген қасиет деп саналды.

Әлем бейнесінің тілде көрініс табуы қалай жүзеге асады деген сұраққа жауап іздей келе, Б.А. Серебренников «Язык и мышление» (1988) атты еңбегінде: «Әдетте әлем бейнесінің тілдегі көрінісі мәселелерін зерттеуде мынандай үштікті негізге алады: адамды қоршаған шындық, осы шындықтың адамның миындағы көрінісі және көрініс нәтижелерінің тілде айтылуы» - деп жазады [87 б.].

Н.Ю. Шведова «Язык, культура, общество: проблемы развития» (1986) атты еңбегінде: «Тілдегі әлем бейнесі дегеніміз – халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде және тілдегі бірліктер арқылы жасалатын бүкіл тіршіліктің бүтін және бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі. Өз құрылымында ол біріншіден, оның материалды және рухани өмірін, екіншіден, оны қоршаған кеңістік пен уақытты, тірі және тірі емес табиғатты, адам өзі ойлап тапқан мифтер социумды көрсетеді» [15 б.].

Г.В. Колшанский «Объективная КМ в познании и языке» (1990) атты еңбегінде былай дейді: «адам санасында орын алған әлем бейнесі объективті әлемнің белгілі бір материалды формада бекітілген және қолданылған екінші мәні, мағынасы. Осы материалдық форма тіл болып табылады» [18-26 бб.]. Ол Г.Д. Гачев және тағы басқа ғалымдардың әлемнің ұлттық бейнесі туралы пікірлерін сынға алып, «әр ұлт әлемді өзінше, алуан түрде қабылдауының» мүмкін еместігін, өйткені, халықтар бір – бірін логикалы түрде түсінеді, әлемді игеруде ұлттар ортақ тәжірибеге ие екендігі туралы айтады [18-26.].

Ғылымда «тілдегі әлем бейнесі ұғымы» жаңа категориялардың біріне жатады және оның зерттелуі әлі көп уақыттық еңбекті қажет етеді. Лингвистикада *тілдегі әлем бейнесі* және *әлемнің тілдегі ұлттық бейнесі* сияқты екі түрлі термин қалыптасқан. Г.Д. Гачевтің «Опыт выявления мотивированности» (1975) атты еңбегінде былай дейді: «ұлттық әлем бейнесін анықтау үшін ұлттық өмір бүтіндей қарастырылады: табиғат, оның құбылыстары, тұрмыс,

фольклор, поэзияның образдылығы, кеңістік пен уақыттың қарым-қатынасы т.с.с.». Ал осының бәрін, бірінші кезекте, тіл арқылы біле аламыз. Кез келген этностың тілін білу үшін аударма және салыстырма тәсілдері қолданылатыны белгілі [89 б.].

В.А. Маслова «Заметки по теории лингвокультурологии» (1998) атты еңбегі бойынша, «тілдегі әлем бейнесі ұғымына сөздің ішкі мағынасы, сөйлемдер мен пайымдаулар, сөз мағынасының өзгеруі, ауыспалы мағынада қолданылуы, сөздің эмоционалды қызметі, оның қолданылуының жеке сыры мен қыры» жатады [37 б.].

Л.З. Будагов «История слов» (1971) атты еңбегінде мынадай анықтама береді: Дүниенің тілдік бейнесі дегеніміз – белгілі бір тілде көрініс тапқан, сол ұлт өкілдеріне ортақ, ұжымдық тәжірибе негізінде жасалған білімдер жүйесі. Дүние тіл арқылы танылады, танылған дүние тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады [16 б.].

Әлемнің тілдік бейнесі деген ұғым қазіргі таңда дүние жүзі бойынша көптеген ғалымдардың зерттеу объектісі болып келеді. Бұл мәселемен айналысу көне заманнан басталды деуге дәлелдер бар. Тек зерттеудің әр кезеңінде ғалымдар «әлемнің тілдік бейнесі» деген ұғым аясын кеңейтіп, тіл білімі ғылымына өз үлестерін қосуда.

Сонымен, этникалық топтың тұлғалық құндылықтары ұлт ментальдығын танытады, яғни бұл құндылықтарға тұлғаны қоршаған ортадағылар тарапынан әсері болады. Әр ұжым, әр ұлт шындықты өз биігінен таниды, ал өз биігі дегеніміз ғасырлар бойы қалыптасқан ойлау ерекшелігі, сана-сезімі, дүниетанымы болып табылады. Тіл адамға қызмет етеді, оның табиғи, мәдени ерекшеліктерінен өзге ұлттық сипаты бар. Психикалық үрдістердің мәдени қоймасы - тілдер болып табылады. «Әлемнің тілдік бейнесі» тіл феноменімен байланысты, ол бүкіл тіл бойынан, әрі тілдегі сөздік қордан байқалады. Әлем бейнесінің тілдегі көрінісі адамды қоршаған шындық, осы шындықтың адамның миындағы көрінісі және көрініс нәтижелерінің тілде айтылуы сияқты үштікті негізге алады. Тілдегі әлем бейнесі тіл бірліктері арқылы халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде жасалған бүкіл тіршіліктің бүтін және бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании // Методологические проблемы анализа языка. - Ереван, 1976. – С. 11 б.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: 1996. – 365 с.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. – Москва, 2000. – 400 с.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1993. – 656 с.
5. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – Москва, 1993. – 135 с. – 224 с.
6. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства Т.1. –Москва, 1997. – 256 с.
7. Кассирер Е. Культура как объект системного исследования. – Ленинград, 1956. – 116 с.
8. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. Новое в лингвистике. Вып. I. - М.: 1980. - 123 с.
9. Уорф Б.Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. Вып. 1. –М.: 1960. – С.45-48. - с. 174.
10. Даниленко В.П. Языковая картина мира в гипотезе Сепира-Уорфа. -1999. – 120 с.

ҰЛТТЫҚ БАСКИМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Жазира Нұрсұлтанқызы

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Болашақ университеті

Қызылорда, Қазақстан Республикасы

zhaznur@mail.ru

Түйіндеме: Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшелігін танытатын этнографизмдердің бірі – киім-кешек. Әр халықтың ұлттық киімі өзінің айшығымен басқа халықтың киімдерінен ажыратылып отырады. Қазақ халқының киіну мәнері көшпелі тұрмыстың салтымен тығыз байланысты. Мақалада баскиім атауларының ұлттық-мәдени негізі қарастырылады.

NATURE OF THE NATIONAL HEADGEAR NAMES ETHNOCULTURAL

Zhazira Nursultanevna

Candidate of philological sciences, associate professor

Bolashak University

Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

zhaznur@mail.ru

Summary: One of the ethnographies representing the national and cultural identity of the Kazakh people is clothing. The national costumes of every nation, in its own right, are separated from other people's clothing. The style of the Kazakh people is closely linked to the tradition of nomadic life. The article considers the national-cultural basis of the names of the heads.

Әр этностың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшелігін танытатын этнографизмдердің бірі – киім-кешек. Әр халықтың ұлттық киімі өзінің айшығымен басқа халықтың киімдерінен ажыратылып отырады. Қазақ халқының киіну мәнері көшпелі тұрмыстың салтымен тығыз байланысты. Адамның үстіндегі киіміне қарап әлеуметтік жағдайын, жыныстық ерекшелігін, жас мөлшерін, этникалық ортасын аңғаруға болады. Осыған байланысты қазақ халқының ұлттық киімдері жас және жыныс ерекшеліктеріне сәйкес мынадай түрлерге бөлінеді: сәби киімі, бала киімі, бозбала киімі, бойжеткен киімі, қалыңдық киімі, келіншек, бәйбіше киімі, күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері т.б. Сол сияқты той, жиын, аза кезінде киетін киім түрлері де болған. Киім сонымен бірге этникалық (рулық, жүздік, аймақтық т.б.) және жалпы ұлттық ерекшеліктерді бейнелейді. Киім адамның жас ерекшелігі, әлеуметтік ортасы туралы хабар бере келіп, коммуникативтік қызмет атқарады.

Қазақ халқында баскиімдері жыныстардың гендерлік ерекшеліктеріне орай ерлер баскиімі, әйелдер баскиімі болып бөлінеді. Ерлердің баскиіміне: тымақ, бөрік, тақия, қалпақ, мұрақ, құлақшын, малақай, жалбағай, башлық, далбай, күләпара, пәс, топы т.б. жатады.

Тақия – сәтен, шұға, барқыт тәрізді маталардан тігіледі. Тақияның зерлі, үкілі, оқалы, сырма, шошақ төбе, тікше, қатипа тәрізді бірнеше түрлері бар.

Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі (М.Әуезов «Абай жолы»). Ол ән, асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы – мынау әнші басындағы **оқалы тақияның** жібек шоғындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді... (М.Әуезов «Абай жолы»). Басында хажы сапарынан киіп қайтқан **шошақ төбе ақ тақиясы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»). Базар қолды, тікше келген, ұнамды **қара қатиға тақиясы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»).

Қалпақ – ақ киізден, қалың матадан жасалады. Қойдың ақ жүнінен, қозының ақ күзем жүнінен, ешкінің ақ түбітін қосып басқан шымыр киізден тігіледі. Еркектердің жеңіл баскиімі [ҚТТС,594].

Мұрақ – екі жағы қошқар мүйізді, лауазымды адамдар киетін қалпақ. Оны сән-салтанатқа киеді.

Пәс – шашақты биік тақия.

Топы – жан-жағы тік, төбесі шошақ жалпақ тақия [ҚТТС,205]. Танабайдың қызы басына күмістенген, үкілі қызыл шұбар **топысын** киіп, үйге бір кіріп, бір шығып жүр (С.Сейфуллин. шығ. Жин.). Олар да кимешек орнына ылғи қымбатты тастармен кестелеп, шимайланған **топы**, мойындарында жібек бөкебай (С.Шәріпов «Бекболат»).

Айыр қалпақ – аса қымбат матамен тысталып, ішіне жұқа киіз немесе қалың мата салынып сырылып тігілетін ер адамдардың баскиімі. Сыртына өсімдік тектес өрнек салынып, алтын жіппен зерленеді. Оны ертеде, негізінен, хан-сұлтандар салтанатқа киетін болған.

...көпшік жайылған төрге **алтынды айыр қалпақ**, шолақ жең ұшы шым жібектен кестеленген жарғағын желбегей жамылған Ораз-Мұхамедтің өзі отыр (М.Мағауин «Аласапыран»). Оған басына **алтын оқалы айыр қалпақ**, үстіне етегі төгілген, өңірі мен екі шалғайы әшекей әдіпті, жон арқасы мен қос омырауы оюлы қызыл шапан... (М.Мағауин «Аласапыран»).

Тымақ – қасиетті баскиім. Тымақ – аңның немесе малдың терісінен тігілетін қыстық баскиім. Тымақтың тігілген терісіне байланысты түлкі тымақ, елтірі тымақ, құндыз тымақ, қарсақ тымақ сияқты түрлері бар. Тымақ төрт сайлы, биік төбелі, суықтан қорғайтындай етіп тігіледі. Тымақтың екі құлағы және мойынды жауып тұратын артқы етегі болады. Тымақты айырбастауға болмайды, аяқ тигізбейді. Жақсы кісілердің тымағы атадан балаға мұра есебінде қалып отырған. Ертеректе қазақтар шала туған баланың неше күні кем болса, сонша күн тымаққа салып, кереге басына іліп қоятын болған. Тымақтың теріс киілуі – бүкіл бір жұрттың арыстай азаматынан айырылып, жұртының қабырғасы қайысқанын, яғни өте ауыр қазаны білдіреді.

Мысалы, Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің баскиімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара **елтірі тымақтары** бар. Қыз кимейтін **баскиімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті**. Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлданған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ертоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралыға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шәншіп, соған да **теріс қаратып**, Бөжейдің қысқы **түлкі тымағын кигізіпті** (М.Әуезов «Абай жолы»).

Ертеректе қазақ халқы тымағына қарап қай жүздің, қай рудың адамы екенін тани білген. Яғни, Арғын тымағы, Жалайыр мен Найман тымағы, Семей тымағы деген үлгілері болған. Ғалым Е.Жанпейісов өз еңбегінде тымақтың этнолингвистикалық табиғатын аша келіп, бірнеше түрін көрсетеді: төрт сай қарқаралы тымағы; алты сай сырма найман тымағы; жіңішке, ұзын төбелі керей тымағы; сегіз сай уақ тымағы; төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы; алты сай тобықты тымағы т.б. [1,130]. Тымақтың жаба салма тымақ, қайырма тымақ, дөңгелек төбелі тымақ, шошақ төбе тымақ, жекей тымақ сияқты түрлері бар.

Бұнда төрт сай, **аласа төбелі Тобықты тымағы**, жіңішке, **ұзын төбелі Керей тымағы**, сырмаланған **алты сай Найман тымағы**, **сегіз сай Уақ тымағы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»). Дулығасыз **түлкі тымақ** киген, мылжа-мылжа болған төртбақ денесі анадай жерге дейін домалап кетті (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Ал қыс болса киері – түйе жүн қалың күпі, тозығы жетіп қалған **қарсақ тымақ** (І.Есенберлин «Жанталас»). Басында жарғақ тысты **құндыз тымақ** қара мақпал жеңіл құндыз ішігінің сыртынын бозғылт түйе жүн шекпен жамылған (І.Есенберлин «Қаһар»). Астарындағы жұпыны аттары мен үстеріндегі **елтірі тымақ**, түйе шекпен, сірі етік, бұлардың кедей ауылдан екенін аңғартады (І.Есенберлин «Қаһар»).

Бөрік. Оны ерлер мен бірге әйелдер де киеді. Сырты мақпал, пүліш, барқыт тәрізді қымбат маталардан жасалады. Жиегіне қымбат бағалы аң, мал терісі ұсталатын бөріктің жазғы, қысқы түрлері болады. Төбесі көбінесе, төрт сай немесе алты сай болады. Қыздар киетін бөрік дөңгелек төбелі конус тәрізді биіктеу болып келеді. Сал-серілер бөріктеріне үкі таққан. Аңның

терісіне қарап оларды құндыз бөрік, кәмшат бөрік, түлкі бөрік, күзен бөрік деп атайды. Ал сеңсең бөрік – сабалақ жүнді елтіріден жасалады.

Қазандай-қазандай бастарындағы **сеңсең бөріктерін** серпілдете, қолдарындағы көк найзаларын күнге ойната, жау шебіне садақ оғы жетер жерге жеткенше жұбын бұзбай, кішігірім тайлақтай астарындағы текежауыт, ақалтеке сәйгүліктерін желе шоқытып, жауар бұлттай тұтаса келе жатқанда қандай жау жүрек әскер болса да бір әбігерленіп қалатыны айдан анық (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Мінбеге қияқ мұтты, ақсұл келген **құндыз бөрікті**, отыздар шамасындағы жігіт шықты (І.Есенберлин «Жанталас»).

Қазақ халқы бөрікті тек киім ретінде емес, этникалық құндылық ретінде жоғары бағалаған. Қарым-қатынас жағдаяттарында біреудің аяғына жығылып, кешірім өтінгенде, бөрікті шешіп оның аяғына тастап, кешірімін алған. Осындай бейвербалды амал кешірім сұрау ретінде қолданылып отырған. Сондай-ақ «бөркін аспанға ату» кинемасы адамның қатты қуану әсерінен туған.

Құлақшын – бағалы аң терілері мен бұзау, құлын, қозы-лақтың бұйра терісінен (елтірі) тігіледі.

Малақай – аң терісі мен елтіріден арасына жүн, мақта салып, сырып тігеді.

Сәлде – молдалардың орап киетін баскиімі. Көтеріле ашылған есіктен жасы қырықтың жуан ортасына жаңа келген, қайратты, төртпақ тұлғалы, қаба сақал, ширатылған ұзын бурыл мұртты, үстіне киіп, басына **әсем көк сәлде** ораған келбетті кісі иіле қол қусырып ішке кірді (М.Мағауин «Аласапыран»).

Жалбағай, башлық, далбай, күләпара. Оларды тымақ тәрізді етіп қалың не жұқа ақ киізден тігіледі. Жалбағай – малшылардың жаздық баскиімі. Матадан астар салынып тігілетіні – күләпара, қысқа киетін түрі – жалбағай.

Сырдың бойынан, қырдың қойнынан өре түрегелген өңшең **жалбағай** тымақтылар тұс-тұсынан қалың қолға қосылып кетті (І.Жансүгіров. Шығ.жин.). «Күлә» парсы тілінен аударғанда баскиім деген мағынаны береді. Мауыттан, шұғадан, шидемнен тігіледі. Басты шаңнан қорғау үшін жазда не жаңбыр мен қардан сақтану үшін қыста тымақтың сыртынан киетін жеңіл баскиімнің бір түрі.

Күн кешкірді. Өзірге дүние тек қабағын түйіп тұрған тәрізді. Қазанғап **күләпарасын** жаңа киді басына (Ғ.Мұстафин. (Дауыл)). Жалбағайды тымақ сыртынан да киген. Түйе жүн далбайды ертеде түріктер «башлық» деп атаған. Ақ таяғын кеудесіне тіреп, бара **далбайды** баса киіп Әлекең тұр (Б.Майлин. Шығ.жин.).

Делегей – қыста қардан, жауын-шашыннан қорғану үшін құлақшынның, тымақтың сыртынан киетін жамылғыш бас киім.

Қазақ әйелдері жасы мен отбасы жағдайына байланысты өзіндік ерекшелігі бар баскиімдер киген. Олардың жазғы, қысқы түрлері болады. Әйелдердің негізгі баскиімдері: бергек, бөрік, жаулық, желек, жырға, кимешек, күндік, орамал, қарқара, сәукеле, тақия, шәлі т.б. Бойжеткен қыз бен тұрмысқа жаңа шыққан жас әйелді, дүниеге сәби әкелген ананы, өмірден көргені мен түйгені мол саликалы бәйбішені ата-бабаларымыз, ең алдымен олардың баскиімінен ажыратқан. Қыздар бастарына үкілі тақия, кәмшат бөрік киген.

Тақия. Оны қымбат матадан тіккен. Бұл – ерлер тақиясынан басты ерекшелігі. Қыздардың тақиясы міндетті түрде үстіндегі камзолға, бешпентке сәйкес келуге тиісті. Етегі, жоғары бөлігі алтын немесе күміс паршамен оюланып, сәнді жіптермен тақияға зер төгіледі. Қыздар киетін тақиялар жібек, зер жіптермен кестеленіп, моншақ, асыл тастармен безендіріледі. Сонымен бірге тақияларына үкі тағылады.

Қырыққа таяп қалған Хақназардың түрулі шәйі шымыллықтың астында ақ дүрия көйлек, оқалы бешпент киген, басында **үкісі бұлаңдаған асыл тасты жағалбайлы шошақ тақиясы** бар қалыңдығын көргенде, жүрегі шымыр ете қалды (І.Есенберлин «Жанталас»).

Қыздар кепеші. Қабырғасы биік, төбесі дөңгелек, ою-өрнектермен, моншақ, асыл тастармен безендірілген сәнді баскиім.

Сораба – «қыздар киетін, тақия тәріздес, бірақ артында салпыншағы, төңірегінде шашағы бар баскиім» [2,578]. Қыздар тіл-көзден аман болсын деп, оларға ырымдап кигізеді.

Бергек – жаңа түскен келіншектің әшекейлі баскиімі, той өткен соң киетін сәукеленің жеңіл түрі.

Жырға – асыл тас, моншақ тізіп тіккен, көп салпыншақты сәнді баскиім.

Бөрік. Аң терісінен тігіледі, жиегіне жұрын жүргізіледі. Бөріктің этникалық және әлеуметтік мәніне байланысты: алтай қызыл бөрік, қамқа бөрік, қазақы бөрік, қарқаралы бөрік, құлын бөрік, құндыз бөрік, нар өркеш бөрік, ноғай бөрік, оқалы бөрік, шеркеш бөрік, шоқты бөрік т.б. түрлері бар.

Арғы беттен астындағы жорғасын жанындағы серік қызына ұстатып, төмен қарай асыға аяндаған **үкілі бөрікті**, былқ-сылқ басқан жас сұлу (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Басындағы алтай құндызынан тіккен шөк үкілі **кәмшат бөркі** де, үстіндегі дүрия шайы қос етекте көйлегі де, белін қынай киген қамқа ішігі де, гауһармен безенген алқасы мен аяғын басқан сайын қоңыраудай сылдып қаққан қақтаған алтын шолпысы да басқалардікінен анағұрлым қымбат, өзгеше (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). **Түлкі бөрікті** қыз жамбы жанында шоғырланған топқа қарап бірдемені сұрады да, қолындағы сойылын қасында тұрған жігітке ұстата беріп, оның садағын алды (І.Есенберлин «Алмас қылыш»).

Қарқара. Биік төбелі, милығына айнала құндыз тұтады. Маңдай тұсын жоғарыдан төмен қарай үшкілдеп жырға тігеді. Оған құтанға, тырнаға ұқсас сұңғақ, сымбатты құс – қарқараның қауырсыны қадалады. Бұл қыз баланы пәле-жаладан сақтап жүрсін деген ырым бойынша жасалады.

Желек – «жас келіншектің басына жамылатын шәлі. Жаңа түскен келінге жыл өткен соң сәукелесі алынып, желек кигізіледі» [ҚТТС,62]. Қазақ әйелдерінің баскиімдері практикалық қызметінен өзге әйелдердің отбасылық жағдайының көрсеткіші болып табылған. Олар желекті тұңғыш баласы, кейде екінші баласын туғанға дейін киген.

– Ауылдағы енелер мен абысындарға қосылып Ділде келініне кимешек-шаршы, **қалың жібек желек** кигізіп жіберіпті (М.Әуезов «Абай жолы»). Тап орта тұста басына **қара желек** жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр (М.Әуезов «Абай жолы»). Қазір басында **желегі** бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр (М.Әуезов «Абай жолы»).

Кимешек. Жас келіншектерден бастап егде әйелдерге дейін киетін дәстүрлі ұлттық баскиім. Ақ матадан, жібек матадан тігіп, әртүрлі әшекеймен безендіріледі. Қазақтың салт-дәтүріне сәйкес жас келіншек балалы болғаннан кейін кимешек киюге тиіс. Төменгі бөлігі – кимешек, жоғарғы бөлігіне жаулық оралады. Кимешек кеудені, иықты, жонды жауып тұрады, бет-әлпеті көрінетін жері ойық келеді. **Кимешек** – «ақ матадан тігіліп, омырауы мен арқасын жауып тұратын, беті ойылып жасалған әйелдің ұлттық баскиімі» [ҚТТС,34]. Қазақ әйелдері тұңғыш баласын туған соң оның басынан желегі алынып, кимешек кигізіледі.

Әйтсе де, маңдайы оқалы, **биік төбе сұлама кимешек** оның өңіне қайғылы емес, салтанатты кейіп беретін (М.Мағауин «Аласапыран»). Кенет қыр жаққа қарап, тәкәппар кейіпте еңсесін жазды да, жағы шашақ оқалы биік **кимешегін** артқа қарай ысыра, жұқа әжімді, жазық маңдайын көтеріп, қатты да қалды (М.Мағауин «Аласапыран»).

Шылауыш немесе жаулық. Ақ түсті матадан немесе жібектен тігілген жаулықты егде әйелдер басына орап киеді. Жаулық әр руға байланысты әрқилы аталады. Шығыс Қазақстанда матаның көлеміне қарай оны шаршы деп, Жетісу, Алтай өңірінде шылауыш деп атап, аналарды «ақ жаулықты аналар» деп ардақтайды.

Жаман тымақ, жыртық шапанды ерлер, шұбылған көйлек, **желбегей жаулықты** әйелдер – алтын ер, күміс тұрманды арғымақ атқа мінген қымбат киімді жас сұлтан мен сұлу ханымға жер асты патшалығынан келген адамдардай үрке, жатырқай қарап, безірейе состиып қалған (М.Мағауин «Аласапыран»). **Жаулық** астынан көрінген самай шашы бұл күнде аппақ болған Ұлжан, бұрынғысынша етті болса да, қазір кәрілікке жеңгізгендей (М.Әуезов «Абай жолы»).

Орамал. Ол пішіміне сәйкес шаршы, қиықша болып бөлінеді. Орамалды жаулық деп те атаған. «Жеті жарғы» бойынша қылмыстық, бұзақылық істе ол үшін кімге, кімнің құн төленетінінің орнына «сары жаулық» жүрген. Бұл жаулық құн төлеуге келіскендікті білдіреді. Күйеуі өлген әйел өзінің қаралы екендігін таныту үшін бір жыл бойы сары жаулықты тағып жүретін болған. **Бөртпе** – жібектен шашақтап тоқылған баскиім.

Салы – жібектен, матадан шашақталмай, қалындау келген баскиім түрі. Бірақ, ол бетіне салы жамылып, сырт беріңкіреп, қырын отыр (М.Әуезов «Абай жолы»). Бөжейдің қызы да бастарындағы бөркін тастап, қара салыны шорт байласып алыпты (М.Әуезов «Абай жолы»).

Шәлі – торғын тектес, үлпілдек, жұмсақ матадан немесе ешкі түбітінен жасалған баскиім түрі. –Мойнында әсемдеп, кең ораған құбылма түсті **торғын шәлі** (М.Әуезов «Абай жолы»). Және екінші қолымен келіншегін құшақтай қошеметтеп, **торғын шәлісінің** сыртынан құрметтей сипады (М.Әуезов «Абай жолы»). Ең шеткі – тұр-тұлғасы Көшекке ұқсас, жалпақ бет, тәмпиш мұрын, шегір көзді, бірақ өңі сары емес, қоңырқай, басына **ақ торғын шәлі** салған, жасы кіші шешемен қушық иықты, бөкселі әйел – Асыл-ханым (М.Мағауин «Аласапыран»). Алтын-ханымның сол жақ қарында – буы бұрқыраған шүмекті көнек, басында – орыстың қалың, **түбіт шәлісі**, үстінде, етегі шұбатылған жібек көйлек сыртынан желбегей кие салған, өңіріндегі оқасы ыдыраған көнетоз мақпал шапан (М.Мағауин «Аласапыран»). Арқасына бадам өрнекті **кермен шәлі** жамылып, оның омырауға түсіре байланған ұшына салақтатып алтын қын, сүйек сапты қанжар ілген... (М.Мағауин «Аласапыран»).

Бөкебай – түйе, ешкі түбітінен тоқылады. **Шаршы шыт** – ақ матадан тігіледі. Ендігі сәтте қалт тұрып қалған бізге шатырдан екі-үш бала сығалады да, артынша ақ **шытты** келіншек шықты (О.Бөкеев «Жылымық»). **Шарқат** – әйелдердің басқа тартатын үлкен жібек орамалы. **Сарапшаң** – жұмсақ торғын, жібекпен жылқының қылынан, шуданың қылшығынан тоқылған, қыздар мен келіншектердің бетін шаң-тозаңнан қорғайтын бет перде. Сарапшаңды «шаң тимес» деп те атайды. **Ақбүркеншек** – алғаш түскен келінге сәукеле сыртынан жабатын жамылғыш.

Қасаба. Ол қыз тақиясының бір түрі. Үшкірлеу төбесіне бір шоқ қауырсын қадайды, маңдай тұсына түгелдей алтын, күміс әшекейлер тағады. Қыздар үйлену тойында қасабаны сәукеле орнына да киген. Күрең, көгілдір түсті жібек, ши барқыт, пүліш, дүрия, шұға, парша сияқты маталардан тігеді. Ал Ө.Жәнібековтің көрсетуінше, **қасаба** - дөңгелек, бірақ желке тұсынан аздап төмен қарай қисайып келген ежелден келе жатқан баскиім түрі. Ол күміспен оқаланып, мақпалдан тігіледі, айналасы алтынмен кестеленіп, ұсақ металдармен әшекейленеді, Маңдай жағы нақышталған, көгілдір ақықтан, асыл тастардан және теңге тәріздес салпыншақпен безендіріледі. Бөріктің оң жақ самай жағына ұшында күміс қоңыраушалары бар бес-алты моншақтан жасалған ұзын салпыншақ қадалады. Төбесіндегі қауырсын да бұл бөріктің сәнін күшейте түседі [3,44]. **Қасабалы қатыннан** қай жерің артық екен, шіркін! Қол-аяғы байлаулы адамды бас-көзіне қарамай тепкілеп, қорғансыз жетім-жесірге әңгір таяқ орнату ма сенікі? (Ж.Шаштайұлы «Жала мен нала»).

Зере. Өзі ұзын, іші қуыс, сәукелемен бірге киетін баскиім. Ертеде бір қабат киім сыртынан киетін сауытты да «Зере» деп атаған.

Күндік – егде әйелдер басына орай тартатын жаулықтың бір түрі. Мұғалім Арайдың басындағы **күндікке** қарап біраз тұрды (Ш.Мұртаза. «Мылтықсыз майдан»).

Сәукеле. Сәукеле – ұзатылған қыз киетін аса қымбат бағалы, кәделі әрі әсем баскиім. Сәукеленің өн бойы қымбат маталармен қапталып, оның сыртына алтын, күміс, інжу, маржан, меруерт, ақық сияқты асыл тастардан жасалған моншақтар түрлі-түсті қымбат жіптермен тігіледі. Матасына әшекей, шашақ, оқа тағылады, жиегіне бұлғын, құндыз терілерінен жұрын ұсталады. Ұзатылған қыздың дәрежесі, шыққан тегін осы сәукелесіне қарап бағаланады. Әрине, мұндай бағалы баскиімді байлар мен өте ауқатты адамдардың қыздары ғана киген. Бұл туралы мынандай этнографиялық дерек бар: Қуандықта Алтай-Қарпықтың үш баласы болған: Тінәлі, Мәмбет, Көзи, Көзіден туған – Тоқа. Тоқадан шыққан бай – Сапақ. Сапақ үш жүзден құда болуға бай кісі таңдайды. Кіші жүзде Байсақал деген бай бар деп, байлығын өзіне тең көріп, сол Байсақалға Кенесары-Наурызбайдың ағасы Саржан төрені алып, елу кісімен құда түсе барады. Сонда Байсақал құдаларының ортасына бір сәукеле жібереді, «Қызымның қарақан басы, мінген аты, артқан түйесі, тігілген отау, қылған жасауы – бәрі сатусыз, тегін. Бір сәукеленің құнын, пұлын берсе болады», - депті. Басы Саржан төре – отырған құдалар сәукелені малға шамалап, өздері пішіп, өздері кесіп, «бес жүз байталға тұрады екен» десіп, «Мұның қызының қалың малы бес жүз жылқы болсын»- десіпті [4,12]. Сәукеленің жоқтығы өз кезінде жоқшылықтың, кедейліктің белгісі ретінде танылған.

Әсіресе Рабиу-Сұлтан-Бегімдей емес, қолына ұстаған найзасы, басына кеген меруертпен торлаған қызыл **барқыт сәукелесі**, астындағы ақ боз аттың кекіліне таққан үкісі, бұның жауынгер елден шыққан әйел екенін көрсетеді (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Меруертпен шытырмалап, гауһар таспен безеген қызыл **мауыты сәукелесі**, аш белін қынаған алтын оқалы қызыл барқыт камзолының түсін ашқандай жарасып тұр (І.Есенберлин «Алмас қылыш»).

Қорыта келгенде, қазақ лексикасындағы киім-кешек атаулары – қазақ халқының әсем тұрмысын, табиғи сұлулықта жарастыра білген мәдени өмірін, әр кезеңнің тарихын, эстетикалық талғамын танытады. Ұлттық мәдениеттің көрінісі болып табылатын баскиім атауларынан этносымыздың ұлттық дүниетанымы, халықтық болмысы, эстетикалық талғамы, әлеуметтік ерекшелігі айқын байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейісов Е. М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. -Алматы: Ғылым,1976. - 167 б.
2. Қазақ тілінің сөздігі. Ред. Т.Жанұзақов. -Алматы: Дайк-Пресс, 1999. -774 б.
3. Жәнібеков Ө.Культура казахского ремесла. -Алматы: Өнер, 1982. -144 с.
- 4.Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Бұрынғы құдалық // Қазақ әдебиеті, 1996, №2. -12 б.

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ АБАЙ АЙТҚАН КЕМЕЛ АДАМ ҮЛГІСІ

Данияров Талгат Абубакирович

педагогика ғыл. кан., профессор

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Shakarim08@mail.ru, Қазақстан, Түркістан

Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович

педагогика ғыл. док., профессор

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті,

Abeke56@mail.ru, Қазақстан, Шымкент

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қоғамның ең жоғары құндылығы – Адам. Қазақстан Республикасында жүріп жатқан экономикалық, әлеуметтік, демократиялық өзгерістердің бәрі сол адам үшін, оның қайта түлеуі және игілігі үшін жасауда.

Міне осы орайда ұлттық салт-дәстүрімізді білу, өзімізді-өзіміз танып, өзгелерге таныту бүгінгі қоғам сұранысына лайық ұлттық қасиет сапалары жоғары, ғасырлар бойы жалғасқан мол халықтық мұраны өз бойына сіңірген кемелденген толымды адам тәрбиелеу мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр.

Тамыры тереңге тартқан тарихымызды педагогикалық тұрғыдан таразыласақ, адам тәрбиесі ұлы ғұламалардың еңбектерінде әр қырынан зерттеліп отырғаны мәлім. Осы тұрғыда Абай педагогика мәселесіне арнайы еңбек жазбаса да, педагогтік қызметпен тікелей айналыспаса да, жастарды тәрбиелеу жөнінде терең аса құнды пікірлер айтқан.

Кемелденген толымды адам туралы, оның жан дүниесі туралы Абайдан артық айтқан ешкім жоқ. Сондықтан толымды адам келбеті оның тәрбиесі туралы Абайға сүйенгенді жөн көрдік. Абайдың рухани әлемі, оның негізгі зерттеу объектісі – адам. Ол адамның мінез-құлқын, адамгершілік ізгі қасиеттерін тәрбиелеуді өмір бойы басты идея етіп ұстап, кісілік тұрғыдан жетілдіру қажеттігін айқындаған. Осы тұрғыдан келгенде Абай өзінің бүкіл шығармашылығын жастарға «адам бол», «қатарыңнан қалма» деген философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарасында адамгершілігі мол адам қоғамға ең пайдалы адам деп тұжырымдаған.

«Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген сөзі толымды адамның адамшылығының алды ар, ақыл, мінез екенін көрсетеді. Абайдың айтуынша, адамгершілігі мол адам батыл ержүрек болуға, қорқыныш дегенді білмеуге, оқу-білім, ғылым негіздерін меңгеріп, алдына қойған мақсатына жетуге талапты болу деп есептеген.

Адамның толымды адамшылық жағын көре білу және дамыту арқылы, білімді адамды жоғары бағалау, өмірінің аяғына дейін адам болып дұрыс қартаю, өз халқына қажымай, талмай қызмет ету, бүкіл адамзатты сүю және құрметтеу бүгінгі таңдағы басты мәселенің біріне айналуға. Ұлы ғұлама адамды кісілік қалыпқа жеткізіп қалыптастыратын қоғам, уақыт, дәуір талабы екенін жақсы білген.

Кілт сөздер: дәстүр, салт, халықтық мұра, рухани құндылық, тәрбие.

SAMPLE OF A GENIUS IN THE NATIONAL PEDAGOGIKAL IDEAS OF ABAI

Daniyarov Talgat Abubarirovich—candidate of pedagogical science, professor

H.A Yasawi International Kazakh –Turkish university,

Turkestan, Kazakhstan

Shakarim08@mail.ru

Zholdasbekov Abdimanap Abdirazakovich - doctor of pedagogical science, professor

M.Auevov South Kazakhstan State university

Shymkent, Kazakhstan.

abeke56@mail.ru

Annotation

Today, the highest value of society is Adam. All the economic, social, and democratic transformations that are taking place in the Republic of Kazakhstan are for the person, for his redemption and for the good.

Here is a question of knowing our national traditions, self-disclosure and self-disclosure, the issue of a national quality of deserved to the present-day society, a well-educated mature human being, who has been continuing the centuries-old folk heritage.

From the pedagogical point of view of our deeply rooted history, it is known that human education is studied in all aspects of the work of great scholars. In this context, Abai did not write a specific job on pedagogy, but did not engage in pedagogical activities, but spoke very deeply about education of young people.

There is no one who has told Abai about the full man, his soul. Therefore, we decided to rely on Abai for his full-fledged appearance. The spiritual world of Abai, the object of his research is man. It has identified the need to maintain man's behavior, moral values, and to improve man's lifelong ideas. From this point of view, Abai formulated his philosophical, pedagogical, and psychological views as "the most useful person" for the whole society.

The phrase "Human beings with the mind, science, every character, from human beings" refers to the fact that human beings are full of intelligence and behavior. According to Abay, a man of moral character was brave, fearless to know, to study and to learn the basics of science and to achieve the goals he had set for himself.

Through the ability to see and develop the full humanity of man, a high appraisal of knowledge, the correct aging of the person to the end of his life, his dedication to his people, love and respect for all humanity become one of the key issues today. The great man was well aware that society was a time, a time, a time when the human being was transformed into a normal state.

Key words: traditions, customs, national heritage, spiritual values, upbringing.

Кемел адамның маңызды бір мүмкіндігі – өзі мен айналадағы дүниені өзгертуге бейімделгенінде. Адамның кемелденуі оның өскен ортасына да байланысты болады. Бұл туралы Абай «Адам баласын заман өсіреді, кім де кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі кінәлі» деп тәрбиесінің рөліне үлкен мән беріп, әркім өзін-өзі жүйелі түрде тәрбиелеп отыру керектігіне айрықша көңіл бөлген.

Абай кемеліне жеткен толымды адам, ол «сегіз қырлы, бір сырлы сарбаз адам», «толық адам» деп «Адам деген даңқым бар» дей келе Абай адам болуға талпынған жас ұрпақтың алғашқы қадамы неден басталу керек дегенге «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» деп жауап береді.

Не болмаса, «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек»,

Жылатқан тұла бойды ыстық жүрек.

Тоқтаулылы, талапты, білсең керек,

Бұл қайраттан шығады білсең керек

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста.

Сонда толық боласын елден ерек - деп толымды, кемелденген адам үлгісін ұсынады. Адамның толымды адамшылық жағын көре білу және дамыту арқылы, білімді адамды жоғары бағалау, өмірінің аяғына дейін адам болып дұрыс қартаю, өз халқына қажымай, талмай қызмет ету, бүкіл адамзатты сүю және құрметтеу бүгінгі таңдағы басты мәселенің біріне айналуға.

Ұлы ғұлама адамды кісілік қалыпқа жеткізіп қалыптастыратын қоғам, уақыт, дәуір талабы екенін жақсы білген.

Қазіргі жаңарған ХХІ ғасырдағы Қазақстан Республикасы біліммен қарулану ұлттық рухта тәрбиеленген, келешекте ел басқарып, елін гүлдендіріп, әлемге танытатын ұрпақ тәрбиелеу мәселесін көтеріп отырған жағдайда Абайдың ұсынған кемел тұлға келбеті бүгінгі қоғам талабына жауап береді деп ойлаймыз.

Осы ретте бүгінгі кемелденген, толымды адам тәрбиесі заман талабына сай жан-жақты білімді, ерекше ойлау қабілеті жетілген, көзқарасы кең, белсенді кез келген іске еркін араласа алатын тұлға тәрбиелеуге жауап бере алатындай ұйымдастырылуы керек.

Кемелденген толымды тұлға тәрбиелеуде мектептің атқаратын рөлі зор. Қазіргі мектеп – егемендік білім беру саясатын жүзеге асыратын, оқушыларда ұлттық мінезді және ана тілінің негізінде өз халқының рухани әлемін еркін қалыптастыратын, Отанды сүйе білетін, этникалық қауымдастықты құрметтейтін орта.

Кемелденген толымды адам тәрбиесі мектептің тәрбие жүйесіне байланысты. Мұнда нарық экономикасының сұраныстарынан туындаған талаптар жасөспірімнің көп жағдайда өзін-өзі билей алуымен, өзін-өзі дамытумен, өзін-өзі жетілдірумен, өзіне-өзі бұйрық бере алатын, өзіне-өзі сын көзімен қарай алатын қасиеттерінің жетілуімен сабақтастықта айқын көрінеді. Бұл тәрбиелік жүйе кәсіби біліктілікті жоғары педагог, мұғалімдердің оқу-тәрбие процесін, тәрбиелік мақсаттағы іс-әрекеттерін барлық деңгейде жана ғылыми бағытта қайта қарау, жетілдіру және тәрбие технологиясын пайдаланатын педагогикалық материалды жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде «ашық қоғам жағдайына сай өзара ынтымақтастық негізінде құрумен алдындағы азаматтық, мамандық жауаптылығымен айқындалады».

Жоғарыда аталған белгілер жеке тұлғаның ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде толымды, кемел тұлға ретінде қалыптасуы үшін барлық жүргізілетін тәрбиелік үрдіс білім, ғылым саласы бойынша шығып жатқан мемлекеттік құжаттарға негізделуі қажет.

Сонымен толымды кемелденген тұлға дегеніміз – білімді де, білікті, бірнеше тілді меңгерген, өзгемен араласуға, яғни қарым-қатынас жасауға икемді, еңбек етіп, өзін ұдайы жетілдіріп отыруға ұмтылысы бар, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қадірлейтін, өз ұлтының тарихын меңгерген, іскерлігі, тәрбиелігі тоғысқан әмбебап адам.

Осы орайда төменде толымды кемелденген тұлға үлгісін ұсынамыз: (үлгіні қосымшадан қараңыз).

Бұл үлгідегі толымды адам бойында болатын адамдық қасиет – сапалар үнемі жетілдіріліп, толықтырылып отырылуы қажет деген ойды білдіреді. Себебі, адам үнемі өсу, өрбу, толысу процесінде болуы тиіс. Жоғарыда көрсетілген қасиет – сапаларға әрбір адам жете алады, егер де мектепте оқушылардың ұлттық дүниетанымы әлемдік мәдени құндылықтар мен диалектикалық тұтастықта жетілдіріме білім беру барысында бір жағынан, өркениетті дүниеде болып жатқан өзгерістерді ескеріп отырса, екінші жағынан, өз елінің этномәдени, тарихи әлеуметтік-экономикалық ахуалын терең тануға көңіл бөлінсе.

Кезінде қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев «Адам» ұғымына сипаттама беріп, оның қалыптасу және даму сатыларына тоқталған болатын. Онда ақын өзінің 11 қара сөзінде «Қашан бір бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» деп сипаттама береді. Сонымен қатар адамдық сипаттар немесе қасиеттер ретінде өзі үшін емес халық мүддесі үшін өмір сүрудің маңызын «өзі үшін өмір сүрген адам өз бетінше отпаған хайуанмен тең, *ал көпшілік үшін тіршілік ететін адам «нағыз адам» дегенді келтіреді.* "Адам кемелдігі неде? Бақытқа қалай жетуге болады? деген сұраққа әл-Фараби білім мен іс-әрекет арқылы жетуге болатындығын айтады. Бақытқа жеткізетін барлық іс-әрекеттер мен қызмет әрқашан қайырымды. Әрекетшіл жанның мақсаты - әдейі көзделген ұмтылыс болуға тиіс. Оған іскерлік пен көрегендікті, яғни дүниені тану қабілетін бойына дарыту ұмтылысы ұйытқы болады. "Адам қайырымдылық, сұлулық, игілік және ұлылықты басқа адамдардан емес, өзінің жаны мен тәні арасындағы барлықтан алса, ол шынымен де қайырымдылық пен бақытқа қол жеткізеді". Қайырымды жан –ақыл-парасаттың, адам бақыты мен бақ-дәулетінің күрескері. Қайырымдылық - табиғи бейімділіктің іс-әрекетпен ұштасуы, маңызды міндет-мұрат үшін жігер мен табандылық көрсету. Ғалым Б.Кішібеков: «қазақ халқының мінез-құлқы оны қоршаған ортаға, кең далалық кеңістікке, географиялық жағдайға, баққан малға, оның шаруашылығына байланысты қалыптасты», - деп тұжырым жасайды.

Кемел адамның этникалық мінезі. Қай заманда болмасын заманына қарай жеке тұлғаның болмысын қалыптастыру туралы ойлар мен пікірлер көпшілікті толғандырып келген. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы кемелділік, мінсіз адам бейнесі тәрбиенің ең жоғары

көрсеткіші ретінде қабылданып, қоғамда жоғары жауапты міндеттерді атқаруға лайық деп танылған. Бүгінгі күнді алып қарасақ, елімізді өркениеттілікке жеткізетін, ел экономикасын дамытатын, сондай - ақ, Қазақстан Республикасын 50 дамыған елдер қатарына қосылуға мүмкіндік жасайтын жастарды тәрбиелеу немесе кемел адамды тәрбиелеу бүгінгі күннің еншісіндегі ұлы міндет болып отыр. Осындай қасиеттерді бойына жинақтаған жеке тұлға елімізді, халқымызды бақытты болашаққа жетелейтін мемлекет басшысы болуға лайық. Мұндай пайымдаулар мен ой-тұжырымдардың бастау алар көзі сонау орта ғасырдағы көне түрік ғұламалары көзқарастарында туындаған болатын. Олардың өкілдері әл - Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, Қорқыт ата, «Қабуснама» кітабының авторы Кейкаус және т.б. Мұндай қоғам талаптарына жауап бере алатын кемел адамды қалыптастыру негізі отбасы тәрбиесінен басталады дей отырып, оның қоғам мүдделерімен сабақтастықтарының жан-жақты қырларын ортаға салады.

Кемел адамды тәрбиелеу жолдары. Орта ғасырда өмір сүрген түркі ғұламалары жеке тұлғаның кемелденген бейнесін ұсынумен қатар оны отбасы тәрбиесі жағдайында қалыптастыру ерекшеліктерін де жан-жақты қарастырады. Нақтырақ айтатын болсақ, ғұлама ғалым әл-Фараби бала дүниеге келгенде алдағы өмірінде бақытты болуға жетелейтін қасиеттерді игеруде өздігінен ол жетіле алмайтындығын айта келіп, ол үшін арнайы тәрбие ортасының болуын қажет деп санайды. Ондай ортаның негізгісі, әрі баланың бақытқа қол жеткізудегі қасиеттерінің негізі қаланатын тәрбие институты – отбасы ортасы екендігін мынадай сөйлемдер қатарлары арқылы тамаша келтірген: «Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ол мұны өзі жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді».

Осы қауымдағы адамдардың әрқайсысын оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады. Оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне, сондықтан да бір-біріне көмектесіп отыратын біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестіктері арқылы ғана адам өзінің жаратылысына сай кемелділік дәрежесіне жете алады», - деп отбасында өзара көмек пен ынтымақ болғанда ғана ортақ мүддеге қол жеткізуге болатындығын және сол арқылы әрбір отбасы мүшесі өз мүддесіне, бақытына қол жеткізетіндігін түсіндіреді. Басқаша айтқанда, отбасында адамдар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір сүруі ләзім дей отырып, «Адамдар туралы айтсақ, - деп жазады ғұлама, оларды қосатын және байланыстыратын дәнекер, тұтқа – адамгершілік болып табылады. Сондықтан, адамдар отбасында адамзат тегіне жататын өзара бейбітшілік пен татулықты сақтауы керек», - деген тұжырым жасайды.

Ал, ғұлама Ж.Баласағұнның көзқарасы бойынша, қыз бала тәрбиесі мен ер бала тәрбиесінде ата-аналардың орнын ешкім де алмастыра алмақ емес, әсіресе ер баланы тәрбиелеуде әкенің жеке басының өнегесі оның мінез-құлқы мен тұлғалық қалыптасуында маңызды. Оны: Бейбастық қып әсіресе ұлдың қылығын, Кінәлі әке, жазығы жоқ ұлының. Ұл-қыз кесір болса, ессіз, парықсыз, «Өнегесі-ай әкенің!», - дер халықпыз... (1220, 1225 бәйттер) – деген өлең жолдары дәлелдеп тұр. Сонымен қатар, ақын Ж.Баласағұн қазақ отбасындағы негізгі басшы, әкімі (қожайыны) ер азаматтың болуын міндет тұтқан. Осы тұста ғұлама ақынның көзқарасы бойынша, отбасындағы тәрбиемен әйел айналысқанымен, оның адамдық сапасы негізінен отағасының тегімен байланысты «Ұл әкенің арқасында жаралар, Ана қарнын тек бірнеше-ай паналар» (1385 бәйт), - деп сипаттайды. Осылайша ақын анадан туған ер бала ана құрсағынан қалыптасып, жетіліп шықса да, ол әкесінің бейнесі, жалғасы екендігін дәлелдегісі келеді. Сондықтан ата-ана отбасында өзара қарым-қатынас жарастығы мен сыйластығы арқылы үлгі-өнеге көрсете отырып, балаларына тәлім-тәрбие береді деп санайды. Оны ақын «Ұл мен қыздың өнегесі ата-ана, Бәрі бізден – дұрыс па, әлде қате ма» (1485 бәйт), деп бала тәрбиесіндегі жетістік те, теріс қылықтар да бәрі ата-ана өнегесі мен берген тәрбиесінің нәтижесі екендігін дәлелдейді.

Ғұлама ақын отбасындағы балаларға олардың сәби шағынан адамгершілік пен адамдық қасиеттерді бойына дарытып, әрекетте талап етіп отыру керектігін ата-аналарға кеңес береді.

Өйткені, ақынның түсінігі бойынша уызында білім алған сәбидің бойына қалыптасқан қасиеттері сүтпен санасына сіңеді. Ол қасиеттер мәңгілікке қалыптасады деп есептейді. Оны:

Сәбиінде көкірекке түйгені,

Өлгенінше санасында жүреді, (1495 бәйт) – деген өлең жолдары арқылы береді.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанында бір отбасындағы балалардың әрқайсысы бір сұраққа қайтарылған әр түрлі жауап секілді әр түрлі болатындығын, соған сәйкес оларды тәрбиелеудің жолдары да бірдей болмауға тиіс екендігі айтылады. Ақын баланы шектен тыс еркелетіп өсірудің түбі кері нәтиже беретінін ескерте отырып: «Шолжандатпа, білсін тәртіп, талапты, Талап қысқан бала құтты, талантты», (1950 бәйт) – деп қатаң тәртіп нақтылық пен ұқыптылықты қалыптастыратынын айтады. Қыз бала ер балаларға қарағанда ерте есейетінін ескере келіп, ақын қыз бала тәрбиесінде еркелікке жол бермеуді жөн деп санайды. «Кім ұл-қызын шолжандатса бетімен, тартар күйік, ет кескендей етінен (1220 бәйт), - деп ұл және қыз баласының шектен тыс еркелігі ата-анасына үлкен сын боларын түсіндіреді. Ол үшін қатал тәрбие әдістерін қолдануға кеңес береді.

Ол үшін балалардың мінез-құлқы мен қабілет ерекшелігіне қарай тәрбие әдістерін дұрыс таңдау өте маңызды деп көрсетеді. Ақын қандай болғанда да қатаң тәртіптің қажет екендігін, тіпті, қажеті болғанда жазалауға қарсы еместігін білдіреді. Талшыбықпен аршы қырсық – түйнектен, Ұл мен қызға таяқ білім үйреткен (1490 бәйт) – деп білімді меңгеру үлкен табандылық пен шыдамдылықты қажет ететіндігін, ол үшін қатаң талап қоюдың маңыздылығын сипаттайды. Сонымен қатар, ақын жалпы бала тәрбиесінде қатаң тәртіптің болуы қашан да ата-ананы қуанышқа бөлейтінін «Жаны жұмсақ – қатты ұстаған баланың, жарық жүзі ата менен ананың» (1215 бәйт) – деп тәртіпке үйренген балалардың қашан да жауапкершіліктерінің жоғары болып, ата-ана көңілінен шығып отыратынын түсіндіреді.

Адамдарды әсіресе, жастарды тәрбиелеу жүйесінде әл-Фараби бірінші орынға шынайы бақытқа жетуге кепіл болатын мінез-құлық тәрбиесін қояды. Кең мағынада алып қарағанда, ғұлама бұл тәрбие ауқымына еңбек, эстетика, дене, гуманистік, патриоттық және т.б. тәрбие түрлерін енгізеді.

Әл-Фараби мінез-құлық тәрбиесінің құралы, әдістерін белгілеуде Аристотельдің адамдағы барлық мінез-құлық қасиеттерді туа біткен емес, жаттығу, әдеттену, машықтану нәтижесі деген қағиданы басшылыққа алады. Ол адамда жақсы мінез-құлықты қалыптастыруда ерік-қайратына көп мән береді, өйткені, сезім мен рухани нәпсі және парасат мұқтаждықтары бір-біріне қарама-қарсы келгенде санамен шешу ерікке, өзін-өзі билеуге тіреледі. Мұндай жақсы ниет, оң істер бара-бара адамның дағдысына, жақсы қасиетіне айналып, ол тәрбиелі жақсы мінез-құлықты болып өседі. Бұл айтылғандар әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолында» деген еңбегінде былайша сипатталады: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші – бұл адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуі арқасында адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез-құлқымыз мақтаулы болады. Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, онда ол жақсы немесе жаман мінез-құлыққа тап болғанда, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін. Сондықтан мінез ерекшеліктерін салыстыру көп балалы отбасыларында тез аңғарылады».

Фараби ұстаз бен шәкірт, тәрбиеші мен тәрбиеленуші, сондай-ақ, ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас өзара түсіністікке негізделуі үшін ересектер тарапынан болатын қарым-қатынас стилі тым қатал да, тым жұмсақ та болмауға тиіс, - дегенді ұсынады. Өйткені, егер қарым-қатынас тым қатал болса, онда тәрбиеленушілер немесе балалар бойын қорқыныш сезімі билейді, олар ересек адамды сол қылығы үшін жек көреді, оған сенбейтін болады. Бірақ қарым-қатынас міндетті болғандықтан оларды екіжүзділік пайда болады. Егер қарым-қатынас тым жұмсақ болса, онда тәрбиешілер немесе отбасындағы балалар тарапынан ересектер талабына деген немқұрайдылық пайда болып, оның өзіне деген құрметі төмендейді, - деп талаптық нормада, яғни қалыпты болғанын қажет деп саналады. Өйткені, қалыпты талап қана дұрыс мінез-құлық пен жағымды әрекетті қалыптастыруға негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Махмұт Қашқари. Дивани луғат ат-түрік. Түрік тілінің сөздігі. Алматы.
2. Әл-Фараби. Мемлекет қайтаркерлерінің нақыл сөздері. Әлеуметтік-этикалық трактаттары. –Алматы: Ғылым. 1975. - 5- 28 с.
3. Баласағұн Ж. Құтты білік. –Алматы: Жазушы. 1986. - 358 б.
4. Яссауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. –Алматы, 1993. - 260 б.
5. Құнанбаев А. Қара сөз, поэмалар. / Құрастырған К.Серікбаева. –Алматы, "Ел", 1992. - 272 б. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. – М., 1993.

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ САПАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ**

Жолдасбеков Абдиманап Абдразакович

педагогика

ғылымдарының докторы , профессор

Алыптекин Зейнел

докорант

М.Әуезов атындағы Оңтүстік

Қазақстан мемлекеттік университеті,

Шымкент қаласы, Қазақстан

abeke56@mail.ru

Данияров Т.А.

педагогика

ғылымдарының кандидаты , профессор

Қ.А.Яссауы атындағы ХҚТУ, Туркестан

қаласы, Қазақстан

shakarim08@mail.ru

Аңдатпа

Бүгінгі уақыттағы технологиялардың қарқынды өзгеріп келе жатқанына байланысты студент жастардың бойында ерекше қажетті кәсібіне қосымша білімдер мен біліктіліктерді қалыптастырудың қажеттілігі туындап отыр, нақтырақ айтқанда, оларда сауаттылықты, біліктіліктерді және дағдыларды, қасиеттерді, сапалар мен қабілеттерді қалыптастыру қажет, олар өз кезегінде маманға кәсіби жылдамдықты, бәсекеге лайықты болуды, әлеуметтік қорғанды немесе кепілдікті қамтамасыз етеді. Бітіруші түлектерге өздері әрекет жасап, жұмысқа орналасу мәселесін өздері шешіп жүргені белгілі, жас мамандардың ең қиын психикалық зақымданатын жағдай бәсекелестіктің жұмысқа орналасуда пайда болатыны көп кездеседі. Объективті себептермен бірге, жас мамандарда өзін-өзі таныстыру қабілетінің төмендігі де саналады. Демек қазіргі кезде Қазақстанда студент жастардың жаңашылдық сапасын зерттеу педагогика ілімінде өзекті болып табылады.

Студенттің жаңалықшылдық сапасының құрамын нақты анықтау оқу бағдарламасын мақсатты бағытта мәдениетті тұрғыда өңдеуге, педагогикалық технологиялардың тиімдісін таңдауға, студенттерге шығармашылық білім өнімдерін жасауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін оқу материалдарын дәл таңдауға мүмкіндік береді.

Қазақстандық жоғары оқу орнындағы білім беру жүйесін жаңалауға маңызды қадам – бұл болашақ бәсекеге лайықты, креативті маманның тұлғалық-кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамытуына назарды күшейту болуы керек. Басқаша айтқанда, бүгін креативті психологияның контекстінде бүгінгі күннің маманының өзін-өзі тұлғалық әрі кәсіби салада дамытудың жүйелілік білімдері ерекше өзектіленген. Көптеген зерттеушілер жасөспірімдік және жастық шақ кезеңдер өзінің еркіндігі мен өзінің өмірін жоспарлау қабілеті тұрақты қалыптасады деп есептейді. Бүгінгі кезеңде жастардың психологиясын зерттеу, жас қыздар мен ұлдардың дүниетанымындағы, құндылықтарындағы, өзін-өзі белгілеуіндегі, өмір мәнін іздеудің қалыптасуындағы ерекшеліктерді және тұлғалық дамудың басқа да мәселелерін зерттеу қажеттілігі туады.

Кілт сөздер: студент жастар тәрбиесі, жаңашылдық , жаңашылдыққа баулу, ұлттық тәрбие, тұлғаның қалыптасуы.

PEDAGOGICAL BASICS OF FORMATION INNOVATIVE QUALITY OF KAZAKHSTAN STUDENTS

*Zholdasbekov Abdimanap Abdirazakovich - doctor
of pedagogical science, professor
Alptekin Zeynel-post-doctor M.Auezov South
Kazakhstan State university Shymkent, Kazakhstan.
Abeke56@mail.ru*

*Daniyarov T.A. –candidate of pedagogical
science, professor H.A Yasawi International
Kazakh –Turkish university, Turkestan, Kazakhstan
Shakarim08@mail.ru*

Absrract

Associate, intensively change , technologies in Today's time necessity special necessary to trade additional knowledge forming of student along young people qualifications is conceived, when said more precisely , for them literacy, qualifications skills and internalss, to form internalss and capabilities it is necessary, they in a turn to the specialist professional speed, to the rivalry correspondingly to be, social imbanked or provide guarantee . To work question location to work, Finishing bustled about to the graduating students , that decided , much meets the state, that психикалық wounds oneself same difficult, known, youth specialists, there is a rivalry on to be situated benefit . Ability , acquaintance of Объективті itself itself at youth specialists together with reasons bottom is considered. On studies of pedagogics research of student in Kazakhstan in nowadays time, that gathers to say, quality of innovation young people is basic. Student quality composition exact exposes reads program having a special purpose direction cultural stands makes, pedagogics лық technology advantageous chooses, student work knowledge products does unites allows studies material chooses exactly allows.

To Renew system of what form on place of what Kazakhstan high educational, my important step - it the future to the rivalry correspondingly, креативті to be to strengthen look needed a specialist stand itself itself develops . Differently speaking, today psychology on today's specialist of day knowledge of the system development in personality professional industry itself itself special . Researchers , that increased , teenager and youth considers pores talk , that ability life planning of freedom formed constantly . today's pore young people psychology investigates, young girl and son дүниетанымындағы, value ғы, itself itself designates ri, life importance searches is formed ғы feature and personality лық development other and question investigates necessity

Key words: education of students, novetty, to novetty, national upbringing, formation of a person

Болашақ маманның бәсекеге лайықтылығын қарастыру барысында оның кәсіпті меңгерген дәрежесімен бірге, тұлғалық- даралығындағы сапалары да ескерілетінін айту керек, яғни оның тұрақты даралылық қасиеттерінің жиынтығы қабілеттерінің саны мен үйлесімділікте болуы, кәсіби қызметін өнімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қажеттіліктері мен күйі, мінезінің сипаты да бір-бірімен үйлесімділікте болуы керек.

Міне, осындай жағдайларда олардың студент кезінде өзін-өзі дамытудағы креативті психологияның орны ерекше екені бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Кез келген саладағы маманды сипаттайтын тұлғалық құзіреттілікке біз мынадай құрамдарды немесе қасиеттерді енгіземіз:

– әлеуметтік – өзіне жауапкершілік жүктеу қабілетімен байланысты шешімді бірлесіп қабылдауға қатысу, дау-дамайды жарлықсыз реттеу, басқа адамдардың мәдениетімен өмір сүру, толерантты болу, ұлтшылдықтың пайда болуына, төзімсіздіктерге қарсылық жасау;

– кәсіби қызметпен байланысы жоқ салаларда өзіндік жеке эрудициясының (терең білімділігінің) болуы, рефлексиялық біліктілік пен дағдыны меңгеруі керек,

өзін-өзі дамытуы, өзін-өзі жетілдіруі, жоғары мәдени дәрежеде сөйлеуге қабілеттілігі, мәдениетті мінез-құлық көрсетуі;

– ақпараттық құрамы, оған жаңа ақпараттық технологияларды меңгеру әрі оларды қиын жағдайларда қолдану, шет тілдерді меңгеру;

– экологиялық құрамы табиғат пен қоғамды дамытудың жалпы заңдарын білуімен негізделеді, сонымен бірге, әлемді синергетикалық принциптерде құру, өзінің кәсіби қызметіне немесе іс-әрекетіне экологиялық жауапкершілікпен қарауы;

– валеологиялық құрамы салауатты өмір салты мен денсаулық саласындағы білім қоры мен біліктіліктерінің жиынтығы.

Кәсіби құзіреттілік жалпы әрі арнайы сапада кәсіби маңызды сапаларды дамытуды қамтамасыз етеді, мысалы: есті, қисынды және креативті-сыншыл ойларды, рефлексияны, жинақылықты, ұйымдастырушылықты, қайсарлықты, ұқыптылықты, нақтылықты, эмоционалды тұрақтылықты, толеранттылықты, бақылағыштықты, білгіштікті, назар салуды, табандылықты, байланысшылдықты дамытуды қамтамасыз етеді.

Маңызды психофизиологиялық жалпыланған қасиеттерге немесе құрамға мына сапаларды жатқызамыз:

– төзімділік (иілгіштік) – жағдайдың талабына сәйкес іс-әрекеттің немесе қызметтің бағдарламасына түзетулер енгізуге қабілеттілігі;

– ойын басқаға бұру немесе тежеу – нақты деректерді нәтижелі жалпылау қабілеті, абстрактілі сөздерге сүйенуге шеберлігі, ойлау үдерісінде бейнелерді жасау қабілеті;

– рефлексивтілік – ақпараттарды есінде ұзақ сақтау қабілеті, оны әркезде ой елегінен өткізіп отыруы, өзінің іс-әрекеттерін үнемі ойлап қайта жасауды жоспарлау қабілеті.

Осылайша, кең жоспарда маманның кескіні дегеніміз маманның кәсіби, әлеуметтік-психологиялық, креативті (шығармашылық) әрі тұлғалық сапасы, бұлар нарықтық экономикалық жағдайдағы қарым-қатынастарда еңбектенуге мүмкіндік жасайды, нәтижеге қол жеткізуге, әлемдік еңбек нарқындағы жоғары талаптарға тең келетін әрі қоғамда заманға лайықты қайта жасауға қабілетті болуын қамтамасыз етеді.

Тұлғаның жалпы бағытталғандығы сапасындағы құрамына (маманды дайындау үдерісінде дамыту мүмкін әрі қажетті жұмыстар): рухани құндылықтар жүйесіне тұлғаның өзін еркін игеру, толеранттылығы, жауапты шешімдер қабылдау қабілеттілігі, кез келген іске креативті көзқараспен қарауы, үнемі үйренуге талпынуы, әріптестікке қабілеттілігі, дамыған креативті санасы сияқты сапаларын қалыптастыруға ерекше назар салу керек деп есептейміз. Біздің пікірімізше, арнайы бағытталу дегеніміз, бұл: өзінің мамандығының мәні мен әлеуметтік маңызын түсінуі; кәсіби іс-әрекеттері немесе қызметі арқылы өзін-өзі жүзеге асыру; кәсіби негізінде өзін-өзі дамыту.

Интегралды құрамдағы бәсекеге лайықты тұлғаның сипаты мына өлшемдермен беріледі: қабілеттіліктері – мақсатының нақтылығы, құндылықтарға бағдарлануы, ісіне креативті қарым-қатынасы, психологиялық төзімділігі, тәуелсіздігі, тәуекелге баруға қабілеттілігі, лидерлікке құмарлығы, толеранттылығы; мінез-құлқының сипаты – еңбек сүйгіштігі, өзін-өзі дамытуға әрі үнемі кәсіби шеберлігін шыңдауға талпынуы; көңіл күйі – конгруэнттілігі, стрестерге төзімділігі [1].

Субъектінің мінезінің бағыты мен біртұтастығын қамтамасыз ететін пайдалы нәтижеге жеткізетін қабілеті – ол мақсатын нақты қоя білуі, жоспарланған қызметтің нәтижесіне түзетулер енгізу әрі бағалау, жоспарлау біліктілігімен анықталады, сонымен бірге, жетістікке жету мотивтері мен кәсіби қызметін мотивациялаумен айқындалады [2].

Құндылықтарға бағдарланудың айқындығы – бұл шынайы өмірдегі объектілердің мазмұнына саралау жасау қабілеті. Құндылықтарды және мазмұнын өңдеу келесі ретте анықталады: өзінің мүмкіндіктерін бағалай білу қабілеті мен өзінің даралығын

түсінуімен; өзінің кәсіби іс-әрекеттері және қателіктері бойынша талдауларды оптимистік бағыттауға қабілеттілігімен; интеллектуалды эрудициясы – тереңдетілген бүгінгі талапқа сай білімдерінің қорымен, кәсіби мәселелерді шешуде қолайлы жолын қарастыру; кәсіби тұрғыдан болжалдар жасау – жағдайды басымдылықта аяқтау біліктілігі; құндылықтарға бағдарының мазмұндылық жағын анықтай білуге қабілеттілігімен айқындалады, іс-әрекетіне немесе қызметімен байланысты белсенді әрі жағымды өзара әрекеттерге және рефлексия мен креативті ойлауға мотивациялық дайындықтарды қосатын психиканың мотивациялық және интеллектуалды саласына ұсынылған креативті даралықты дамыту қабілеттерімен анықталады.

Үздіксіз өзін-өзі дамытуға талпыну өзін түсінудің, өзін танудың, өзін бақылаудың, өзін тәрбиелеудің, өзін өзектілеудің (адам өзінің мүмкіндіктерінен тыс шамада дамуға ұмтылысы) дамуымен белгіленеді [3].

ЖОО-да дайындықтан өткен мамандар жүйелі білімдерді меңгерулері тиісті, әрі бұл талапты әрбір мамандықта оқитын студенттерді дайындау үшін біртұтастықтағы білім саласының мазмұнын жасауды қажет етеді. Оқу-тәрбие үдерістерін ұйымдастырудағы бүгінгі жаңа принциптерді жүзеге асыруда білім беру жүйесінің күрделі мазмұнын меңгеруді жүзеге асырудағы ең маңызды мәселе педагогикалық үдерістердің еншісінде, яғни студенттер мен оқытушылардың іс-әрекеттерінің өзара байланысуы мен өзара шарттасуы. Сондықтан бүгінгі уақыттағы ЖОО-дағы білім беру жүйесінде оқытушылардың да, студенттердің де жұмысының әдісі мен түрлерін жетілдіру мәселесі өткір қойылуда.

Кәсіби креативті мінездің даму шарттары дегеніміз студенттің мінезі мен ойлау қабілетінің дәстүрден тыс әрі толық нәтижелі орындауға қабілеттілігі, сонымен бірге, рефлексиясы, түсінушілігі мен өзінің тәжірибесін дамытуға қабілеттілігі; тек көп нұсқалы, белгісіздік, аяқталмағандыққа бағдарланған кәсіби-озық үлгідегі оқу барысы, креативті мінездерінің бейнелері және т.б.

Тұлғаның креативтілігінің қалыптасқандығының дәрежесі кез-келген іс-әрекеттің немесе қызметтің жемістілігінің негізі екенін және кәсіби-шығармашылықтың жемісі екенін де ескере отырып, біз зерттеуге алған затымыздың құрылымына талдау жасаймыз- тұлғаның креативтілігі әрекетшілдік тәсілдің тарапынан алғанда оны мынадай компоненттерге бөледі: қажеттіліктер, мотивтер, мақсаттар, креативтілік үдерісі мен оның нәтижелері.

Тұлғалық сапалардың әрбір тобында студенттің өзін-өзі жүзеге асыруға сәйкестендірілген белгілі бір қабілеттері бар [4].

Студенттердің тұлғалық жаңалық ашу сапасын біз белгілеген үлгіде оның бейнесін сипаттап көрелік. Төменде аталатын сапалар оқыту барысынның жаңалықшылдық түрінің тиіділігін ұйымдастыру және бақылау, жоспарлаудың негізі болып табылады.

Креативті сапалары:

- эмоционалды-бейнелік сапалары: шабыттану, рухани баю немесе рухани толығу;
- шығармашылық жағдайларда эмоциялық өрлеуі; бейнелер жасау, білімділік, ассоциациялық көзқарасы, танымдылық, қиялдауы, фантазиялық көзқарасы, арманшылдық, романтикаға бой алдыруы, керемет әрі жаңа дүниеге құмарлығы, шығармашылық күдікшілдікке бейімділігі, ішкі күресін жасауға қабілеттілігі, жанашырлық (немесе өзгені өзіндей түсіну сезімі), толеранттылығы, шығармашылықтағы белгілерді айыруы, шығармашылықтағы таңбаларды айыру қабілеттері;

- ынталандырушылық, жасампаздық, шыңдалғандық, ойдан жасауға үнемі дайындығы; өзіндік сипаты бар, біртектіліксіздік, стандартсыздық, өзіндік табиғи қасиеттілік, ассертивтілік (бұл сөздің мағынасы өте кең);

- идеяларды қуаттау қабілеті мен оларды объективті танымдылықпен, мәтінмен, басқа адамдармен байланыстарда, әрі өзімен жеке байланыстарда өнімдер жасауға қабілеттілігі;

– ЖОО-да, отбасыда, басқа әлеуметтік орталарда қалыптасқан мінездерінің қағидаларын ұстану шеберлігімен байланысқан іс-қимылдары мен сезімдері, ойлау үдерістерінің еркіндігі, тәуелсіздігі;

– терең сезімталдығы, таныс және бейтаныстарда өзіне таныс жағдайды көру шеберлігі;

– бір-біріне ұқсас дүниелерді женуге қабілеттілігі, шешім қабылдауда басқа кеңістікке немесе басқа белдікке шыға білу қабілеті;

– зерттеп жатқан объектімен диалог жасау шеберлігі, объектіге сәйкес танымдылық әдісін таңдау; сол объектіге ұқсас басқа объектімен байланыстар мен қызмет жасау тәсілдерін табу, оның құрылымы мен құрылысын анықтауға шеберлігі; объектінің өзгерісін болжау, оның өсу жылдамдығын немесе дамуын болжалдау; объектінің құамына сәйкес жаңа танымдылық әдістерді жасау;

– теорияларды, формулаларды, заңдылықтарды, жорамалдарды құрастыру, жорамал жасау шеберлігі, болжалдаушылық, алдын ала анықтау шеберлігі; қисынсыз, эвристикалық әрекеттерді меңгеру: сезімталдық, инсайт, медитация;

– жалпыға ортақ білім беру стандарттарынан айырмашылығы тереңдігінде, мәтін мазмұнында, пікірінде бар білім беру жүйесінің тұлғалық нәтижелерін ажырата білу; тәуелсіздік, тәуекелшілдік;

– шығармашылық жұмыстарды қорғау әрі орындау барысында өзінің шығармашылық қабілеттерін барынша пайдалану тәжірибесін шыңдау, сайыстар, жарыстар, олимпиадаларға қатысу және т.б.

Аталған сапалар тобы кеңейтілуге және нақтылауға ашық. Сонымен бірге, бұл топтар жаңалық ашуға оқытуды қамтамасыз етуге бағытталған аз шамадағы кешенді жинақ болып саналады. Мысалы, тек креативті сапаларды дамыту студенттің жалпы білім алу қозғалысын қиындатып жібереді, өйткені, қалыптаспаған ұйымдастырушылық негізсіз оның креативтілігі кездейсоқтық пен рәсімделмеген қалыпта қалады.

Аталған сапалар сәйкестендірілген іс-әрекеттерде немесе қызмет түрлері арқылы сыртқы көріністерге ие болады. Креативті білім беру іс-әрекеттер немесе қызметтер когнитивті де бола алады, әрі оның құрамын да өз сапа белгісіне бір бөлшек ретінде қосады. Креативті іс-әрекеттің немесе қызметтің соңғы және негізгі мақсаты – өнім жасау, ал когнитивті іс-әрекет немесе қызмет болса, объектіні тану міндетін орындайды. Осы тұстан бастап оқытушының білім беру ортасын ұйымдастыру кескіні өзгереді. Креативті іс-әрекеттерде білім беру ортасындағы оқытушының берген тапсырмасының мазмұны жаңа объекті жасау мақсатына сүйенеді, себебі құрастыру материалының сипатына ие. Когнитивті іс-әрекеттерде немесе қызметте білім беру ортасы зерттелініп жатқан объектінің белгісіз мәнін табуға мүмкіндік беретін іс-әрекеттердің технологиялары мен әдістерінен құралған.

А.Н. Лук шығармашыл тұлғаға айқын анықтама айтпаса да, шығармашылық тұлғаның сипаттамасын толық талдаған[5]. Ол шығармашылық тұлғаның сипатына тәуекелшілдікті, жігерлілікті, ұмтылғыштықты, еркін саралауды, әрекеттеріндегі жемістердің біртекті болмауын, әзілкештігін, өзіндік табиғи ерекшелігін, сенімге сүйенбеушілігін, «танымдылық мылжындық», заттарға сыншылдығы, ойлауға әрі қиялдауға батылдығы және т.б. Мұндай тұлға, А.Н.Луктің пікірінше, өзімен және қоршаған шындықпен ешқандай түсінбеушілікке келмейді әрі оны мәселені тиімді шешу тәсілі деп қарастырады.

Креативтілік пен психикалық сипаттың арасындағы және психотизм мен креативтіліктің арасындағы байланыстар туралы J.P.Rushton айтқан. Оның зерттеулері шығармашыл ұлы тұлғалар, ғалымдар өздерінің екпіндерін көсетуде ұстамды, эмоциялық қалыпты күйді үнемі бір дәрежеде ұстайды, байсалды, сабырлы, басқаларға басшылық жасауға құмар, епті, өзіне-өзі сенімді, жан-жақты терең ойлайды.

Жоғарыда айтылғандардан, Қазақстандық ЖОО-дағы білім беру жүйесін жаңалауға маңызды қадам, бұл болашақ бәсекеге лайықты, креативті маманның тұлғалық-кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамытуына назарды күшейту болуы керек. Жалпы қазіргі кезеңде жастарды дамыту мәселесі қоғамдағы әлеуметтік қайта құрулармен де қиындықтар жасап келеді, осыған байланысты, бүгінгі жастардың психологиясын зерттеу, жас қыздар мен ұлдардың дүниетанымындағы, құндылықтарындағы, өзін-өзі белгілеуіндегі, өмір мәнін іздеудің қалыптасуындағы ерекшеліктерді және тұлғалық дамудың басқа да мәселелерін зерттеу қажеттілігі пайда болуда.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. Учебник.- М.: Академический Проект, 2003 - 496 с.
2. Дубровина И.В. Психология. Учебник. 7-е издание. М.:,2009.-464 с.
3. Кулагина И.Ю. Педагогическая психология. М.:2008.-480 с.
- 4.. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития. Учебник. М.: 2011. – 656 с.
5. Лук А.Н. Очерки эвристической психологии. М.:,2011-268 с.

KAZAK HANI ABILAY'IN SİYASETİ

Жылқышыбаева Қарлығаш Қайсақызы

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты*

ÖZET

Bu çalışma Kazak Hanı - Abılay han'ın hayatı, yaptığı iç ve dış diplomatik siyaseti, ilke lideri yolundaki meseleler hakkında. Abılay han ihtidarı elle geçirdiği süreç Kazak halkları için önemli bir dönem olarak sayılmıştır hemde Kazak Hanlığı'nın iyi teşkilatlanlandığı göz önüne çıkmıştır. Abılay han kendi üzerinde Kazakları iyi bir yöntem altına alarak onların birliğini küvvetlendirmişti. Abılay han bütün Kazak halklarının topraklarını içererek bağımsız ve güçlü devlet olmasını sağlamıştır. 'El Bolsa er tudırmay tura almaıdı' dediği gibi kazak halkını dünyaya tanıtan değerli isimler çoktur. Abılay han Kazak ülkesini korumak için tüm gücünü, aklını kullanarak ülkenin bağımsızlığını korumak ve saklamak için, Kazak hanlığı'nın kendi başına ülke olmasında önemli rol oyanayan.

Anahtar Kelimeler: Abılay Han, diplomat, politikacı, askeri lider.

THE POLITICS OF ABILAY HAN

ZHYLKYSHYBAYEVA K.K.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's
Pedagogical University*

Abstract : This paper is written about Kazakh Khan - Abilay Khan, his life, internal and external diplomatic policy, and the established principles of ethical leader. Administration held by Abilay Khan was counted as an important period in the Kazakh history, and during it the Kazakh Khanate was well organized. Abilay Khan took over the Cossacks in a good way and raised their associations. Abilay Khan has made the entire Kazakh people's land an independent and powerful state. As Kazakh proverb says "El Bolsa er tudırmay tura almaıdı", there are many examples of famous and important people in the history of every nation, as well as in Kazakh history. Abilay Khan played an important role in protecting the independence of the country. By using all his power, mind and skills he helped the Kazakh Khanate to revive as an independent and a powerful state.

Key Words: Abylay Khan, diplomat, politician, military ruler.

GİRİŞ

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 20 Ocak 1999'da yaptığı konuşmasında: "Şanlı geçmişimizden, güç alarak, yeni yüzyıla sağlam adım atacağız" /1/ dedi.

Bu kelime ne anlama geliyor? Şanlı geçmişimiz nasıl, o hangi tarihten başlıyor?

Kazak halkı – üç bin yılı aşkın tarihe ve kültüre sahip ulus, V. VI. yüzyıllarda tarihe "Türkler" adı altında giren bugünkü Kazaklar, Gun, Kangılar'ın varisleri.

On beşinci yüzyılın ortalarından itibaren, yerel bir etnik kimlik temelli kabileler tarafından Kazak ulusal devleti kuruldu. Kazakistan Ülkesinin bağımsızlığını savunan isimlerden büyük saygı ile bahsedilir: Cenibek ve Kerey Hanları, Kasım Han, Haknazar Han, Tavke Han, Esim Han, Tavekel Han, Cengir Han, Ebulhayır Han, Abılay ve Kenesarı Hanlar paha biçilemez eşsiz liderlik deneyimine sahiptirler.

Onlar, vatanlarını korumak için yetenekleriyle cesaretleriyle kişisel kahramanlıklarıyla halk nazarında unutulmaz şahsiyetler olarak, Kazak Hanlığı'nın gelişimine büyük katkılar sağlamışlardır.

Kazak Hanlığı'nın özel bir ülke olarak yavaş yavaş tamamlanmasında kararlı bir rol oynamış olan ve Kazakistan topraklarını korumak için var gücüyle çabalayan ülkenin zeki beyni milletinin,

Kazak vatanının özgürlüğünü ve bağımsızlığını, uyrukluğunu, entelektüel sermayesini korumak için çalışan Abılay Han idi.

“Vatan var ise kahraman da doğacaktır” sözü gibi, Kazak halkında da, böyle dünyaya adını yazdırmaya layık pek çok lider bulunmaktadır.

Özellikle bağımsız olduktan sonra onlar üzerine, çok yazı kaleme alıyoruz.

Bununla birlikte, ünlü büyüklerimiz arasında da adını zirveye taşımış özel insanlar vardır. Abılay onlardan bir tanesidir.

İnsanı zaman şekillendirir. "Eğer ben dünyaya 20 yıl önce gelmiş olsaydım, kesinlikle farklı olurum" diyor bir bilim adamı, herhangi bir kişinin yetenek ve haysiyetinin keşfedilmesi için olağanüstü koşullara ihtiyaç duyulmaktadır. Abılay' a o yönüyle de benzemektedir. Şokan Velihanov'a göre, "Abılay, devri Kazakların kahramanlığı ile cesaretinin yüzyılıdır". On sekizinci yüzyılda Kazak halkı için trajik bir zaman idi/2/.

Abılay, yaşadığı zamandaki halkı gibi zor zamanda kendisine yüklenen tarihi misyonun dileğini gerçekleştireceğini biliyordu. Yani, Abılay Han'ın, müstesna beyi, örgütsel, komuta edici nitelikleri ve yürüttüğü diplomatik iç ve dış siyasetin bazı meseleleri bilimde çalışma gerektiren bu ana alt başlığa ayrılmıştır.

Seminer çalışmamda eski ve çağdaş yazmalarını, tarih kroniklerini, efsaneleri, Kazak ülkesindeki araştırmaları ve Kazakça-Rusça yayınlarını kullandım.

İlk çalışmaların biri İ.İ.Kraft tarafından yapılan kitap (1898), «*Sbornik Uzakoeniy o Kirgizah Stepnih oblastey*»; F.N.Kireyev, T.J.Şoyınbayev tarafından *Kazahsko-Russkiye otnoshenye 16-19 vekah*; Özellikle, I.Y. Zlatkin tarafından *Gungar Hanlığı'nın tarihi*; S.G Klyashstorny, G.I. Sultanov tarafından *Kazakistan: Üç bin yıllık*; B. Rahmankul tarafından *Abılay han*; V.Moiseyev tarafından *Abılay han kişilik ve devlet aktörü*; Murat Khan Kani tarafından *Kazakistan'ın Antik Tarihi*; Kurbangali Halid tarafından *Tawarikh Hamba (Beş Tarih)*; B.Ayaganov tarafından *Abılay'nın Yeniden Doğuşu* ve diğer bilimsel eserler.

Abılay han ihtidarı elle geçirdiği süreç Kazak halkları için önemli bir dönem olarak sayılmıştır hemde Kazak Hanlığının iyi teşkilatlanlandığı göz önüne çıkmıştır. Abılay han kendi üzerinde Kazakları iyi bir yöntem altına alarak onların birliğini küvvetlendirmişti. Abılay han bütün Kazak halklarının topraklarını içererek bağımsız ve güçlü devlet olmasını sağlamıştır. Abılay çocukluğundan itibaren Cungar istilasının verdiği acıları görerek büyümüştür. Abılay han Cengiz Hanın torunu ve Coşı soyunundandır .

Cungarlar kazaklara daha önce hiç yaşanılmayan şiddetli bir saldırı yapmıştır. Saldırı ülkeyi sallamıştır. Kazakların parçalandıkları bu dönemi fırsat bilen Kalmuklar, 1723 yılı baharında aniden saldırıya geçerler. Hazırlıksız yakalanan Kazaklar, Kalmuklar karşısında çıkamadılar. Cungarlar kısa bir süre içerisinde uzaktaki Cetusuyu geçerek Taşkent'i elle geçirmiştir. Cungarlar Kazakları Sır boyuna ve Aral denizine kadar uzaklaşmıştır. Üç yıl süren bu saldırılarda çok büyük can ve mal kaybettiler. Kazak tarihinde bu falezet “aktaban şubırındı” (Ayak tabanları bembeyaz oluncaya kadar kafieler halinde göç) denir. Bir başka adı “Alaköl sulama” (Alakölün etrafında serilip kalma dir. Ancak mücadileyi bırakmazlar. 1728 ve 1729 yılları yapılan Anrakay ve Bulantı savaşlarında Kalmuk ordusunu yener ve Kazak topraklarının büyük bir kısmını kurtarılar.

Abılay'ın adı ilk olarak 1731'de Ulytau Savaşı'nda yayınlanmıştır. Yirmi yaşındaki Abylmansur (Abılayın gerçek adı) aynı zamanda Cungar kahramanı Şarş'ı savaşta öldürmüştür, Kazak ordusunun Abılay! Abılay!" diye yönetmiştir. O günden itibaren Abılay isimi oluşturulmuştur. Genç kahramanın görkemi Kazak topraklarına yaygınlanmıştır. O zamandan itibaren Abılay'ya Abulmambet Han, Töle bi ve Kahraman Bogenba tarafından destek görmüştür. Ünlü tarihçi P.Rumyansev, Kazak boylarının Kazak toplumundaki ayrı bir yerde olduğunu tespit etmiştir. Rumyansev «Kırgız halkı tarihi» kitabında : “Kazak topraklarının tüm ekonomik ve sosyal hali,onların kardeşiyle birlikte hareket etmesi, hayvanları ortak beslendirmesi, birlikte savaşa katılması, düğünlerin bile birlikte kutlanması boylara bağlıdır. Boylardan ayrılırsa kazakların günü zordur"/3/.

Abılay isimi Rus yıllıklarında Sibiryaya Prinsi olarak geçmiştir. Abılay XVIII. yüzyılda yaşayan orta cüz kazakların hanıdır/4/.

Abılay Han 1711 yılı doğdu. Kazakların lideri Orta Cüz Hanı. Asıl adı Abilmansur'dur. Babası Uali Han bölgedeki ayaklanma sırasında Yese ilinde öldürülmüş. Babası öldükten sonra Abılay Abulmembet Hanın yanına götürüldü. Abulmembet Hanın dış işlerine bakmıştır. Onun veziri ve ordu komutanı oldu. Abulmembet Han 1771 yılı vefat etti. Sonra Abulmembet Hanın öldükten sonra yapılan büyük Kurultayda Abılay Orta Cüz kazakları Hanı olarak seçilmiştir. Abılay Han Rusya ve Çin arasında denge ve diplomatik siyasetin izlemiştir. Rusya ve Çin Orta Cüz devletine tehdit ediyordu. Birçok güçle karşılaştı. Rusya ve Çin Orta Cüz devletine karşı tehditler oldu. Abılay Han siyasi yapısı güçlülere karşı gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Orta Cüz kazakların çok iyi yönetti. Cungar-Kalmuk devletini Çinliler ortadan kaldırmalarından sonra Abılay Han Çinlilerle anlaşabilmesi kendisi için başarı oldu. Devlete ulusa refah ve barış sağladı. Kalmuk'lara karşı yaptığı cesurca ve kahramanca savaşlardan dolayı Abılay Han Kaniçer diye de anılır. Ünlü halk kahramanı Abyılay'in Torunu Kenasarı Kasımoğlu'dur/5/.

Orta Cüz'ün hanları Küşik Han ve Semeke Han 1730'daki han seçiminden sonra Oyrat saldırısı karşısında 1733 yılında yeni bir kendilerine birlikte Rusya sınırına çekildiler. Abilkayır Han gibi Semeke Han, Rusya'ya tâbi oldu. Ancak Orta Cüz Barak Han bölgesinde hakimiyet kurmuştu/6/.

Abılay Han, hanlığı müddetince Kazak hanlığın tekrar idare altında toplamak ve Kazakların ellerinden çıkan toprakları Aktaban Şubırındı yıllarında geri almak için uğraştı. Bu gayelerine ulaşmada başarılı da oldu. Nitekim Ulu Cüz ve Orta Cüz'ün tamamı ile Küçük Cüz'ün halkı onun idaresine girdi. Böylece Kazakları tek bir idare altında Abılay Han elinin altında toplanmış oldu. Abılay Han Aktaban Şubırındı yıllarında Derya boyundaki Kazakların ellerinden çıkan yerleri Sayram, Şımkent, Sır Türkistan şehirlerini geri aldı. Taşkent'i geri alamadı, ama onu vergiye bağladı. 1746'da Kaldan Çereng'in ölmesinden sonra Oyratlar iç mücadelelerden arasında çıkan faydalanarak Kazakların yerlerin geri aldı. Oyratlar'ın Kazak hanlığına yaptığı saldırıları durdurdu.

Çinlilerin yaptıkları 1757'de büyük bir saldırıda Oyratlar ezildiler ve Türkistan'ı tehdit eden güç olmaktan çıktılar. Ancak Oyratlar'ı yenen Çinliler sonra büyük bir güç haline geldiler. Onlar tekrar Türkistan ülkesinde etkili olmaya başladılar Abılay Han. bu durum karşısında, Rusların da göz önüne alarak Çinlilerin yüksek hakimiyetine girdi. Abılay Hanın Çinlilerin himâyesine girmesi Ruslar baskılarını dengelemek içindi. Yoksa Kazakları Çinliler idareleri altına almış değillerdi. Abılay Han Kazakları yine idare ediyordu.

1759'da Abılay, Rus sarayına kendi kabilesinden bir Jolbarıs Sultan'ı göndererek, hediye armağan sundu. Daha sonra resmi belge gönderip, yılda 300 som maaş tayin ederek, 200 lira un olarak belirlendi. Bu arada, Orta Asya'daki Abılay kariyer yolundaki uygulanmasına yardımcı olan olaylar yaşanmıştır. Onun halk önündeki değeri arttı. 1745 yılında Kazaklar'a korkunç Kaldan-Seren hayata gözlerini yummasıyla Çungarya 'nın devlet yetkililerinde şiddetli bir anlaşmazlık başladı. Kalmuk kabileleri o zamanlar Abılay Han'dan yardım beklediler. Abılay sultan, eskiden yapılanları unutmuyarak Cungarlara olan kını sebebiyle onların birbirini yemesinden de faydalanarak bazen birinin yanına, bazen diğerinin yanına gidip dövüşü kızdırıyordu/7/.

Çungaryayı tarihte benzeri görülmeyen bir hızlılıkla çok kolay alan İmparator Tsan- Lun'in yenilmez ordusunun, Çungar toprağına gelmesi Abılay Han'ın politikasını büyük ölçüde etkiliyor. Çungarya ve Küçük Buhara bölgesini çok kolaylıkla istila etmesi ile Çinlilerin savaş ruhunu güçlendirip saldırganlık hevesliliğini arttırıyordu. İmparator Tsan-Lun Han'ın Tan devletinin ihtişamlı zamanını yeniden yenilemek istemesine benziyordu.

1756, 1758 ve 1760'da, Çin askerleri Orta Cüz Kazaklarının toprağına girdi. Kazak hükümdarları, Küçük Cüzün Han'ı Nuralı, Orta Cüzün Han'ı Ebulmambet ile Abılay, Gökyüzü İmparatorluğu ile anlaşmaya varmaya karardır. 1756 yılında Abılay, kendisini Bögdü Han'ın beyi olarak tanıyan, prens ünvanı aldı. Nuralı Pekin'e elçi gönderdi. Hokand İmparatoru Erdeke Bey, 1758 yılında, sonrasında mirasçısı Nurbota Bey Gökyüzü İmparatoru'nun oğlunun egemenliğini kabul etti.

Güçlü Çungarya çökmüş, Küçük Buhara'nın işgali Kazak halkını korkutmuştu. Dahası, dindar, Müslümanlar ahir zaman yaklaştığında yeryüzünü kara Çin kaplayacak denilen efsaneye çok inanmış durumdaydı.

1762 yılı Orta Cüzün yeni Hanı Ebulmambet ve Abılay, sultana yaklaşık 130 kişilik bir Çin elçisi geldi. İmparatorun emîri boyunca baharda Türkistan'a ve Semerkant'a asker göndereceği

duyuruldu. Oraya yapılacak olan askeri sefere destek insan, binek atı ve öküz, etlik koyun sürüsü istedi.

Orta Asya Hanlıkları geçici olarak birbirleriyle çatışmaya ara vererek bir ittifak kurdu ve Nadir Şah'ın komutanı ve Duraci hanedanının kurucusu Ahmed'i ordusunun başına komutan olarak atadı. Abılay, gıyaben ittifaka girmiş gibi görünse de, gerçek anlamda Çin hükümeti ile alakasını kesmemiş, gittikçe onunla yakınlaşmıştı. Hatta oğlu Adil'i Pekin'e gönderip Çin'e emanet bıraktı. Ancak Bögdü Han, Abılay'ın inceliklerinden memnun olup Adil'in eline vekalet belgesi verip, birçok hediye armağan ile babasına tekrar uğurladı. Abılayın kendisi ise Sayramkol kıyısında Tsan Tszun (general Gubernator) valisi ile görüşerek onunla bir ticaret anlaşması yaptı. Anlaşmaya göre, Tarbagatay ve Ile'de döviz piyasası açılarak orada Kazakların çiftlik hayvanları ile Çin malları takas edilecekti/8/.

Çinliler ile ilişki pekiştikçe Abılay, Rusya ile olan ilişkilerinden kaçınmaya başladı. 1771 yılında Han seçildiğinde de o Rus sınırına giderek ant vermek istemedi. Kendisinin Han olmasını halk istediğini ve han derecesini çok önceden aldığını Rus İmparatoruna bildirdi. O yüzden Rus İmparatoru elçi gönderip Abılay'a ant içmesini yaptırmıştır.

Abılay, öz çocuklarına nasihat ettiğinde Çin ile yakınlaşmayı tavsiye ederek, Rusya ile anlaşmayı korumak gerektiğini öğütledi. Ona göre, Çinliler han yönetimi için hiçbir zaman tehlikeli değildir ve Rus hükümeti ise, yerel makamların en güçlü rakibidir. Bununla birlikte, gidişatta Kazakların Rus yardımına ihtiyacının az olduğunu netleştiriyor. Abılay'ın bozkır yönetimi hepten güçlendi. Ulu cüzde (belli bir bölgenin idarecileri) onun hâkimiyetini kabul etti. Cungarlar Çinliler tarafından yok edildi. Kazaklar, bilhassa Abılay'ın kendisi Torgauvitlar'ı (bir Kalmuk kabilesinin adı) ile nehrine kadar kovaladı sonra onları, Çinlilerin hileli tuzağına düşürdü.

Kazakların yeni düşmanı Türkistan, Suzak, Sayram, Şu ve Taşkent'tin arasındaki ve diğer şehirlerin Kazak sultanlarından korkan Kırgızlar ve Orta Asya hükümdarları. 1770 yılında Abılay, Şat geçiti de aşmış, Turo Nehri üzerindeki Kırgızlara saldırı düzenledi. Dağlıkların peşlerinden giderek uzaklaştırarak, Şu tarafına kadar sürdü. Şu'ya katılan Kızılsu ve Şamsi ırmakları boyunca Kırgızlar Abılay'a karşı ittifak kurup gündüzden geceye kadar savaştılar Bunun hakkında "Otlak Kırgını" adlı efsane günü, bugüne değin ulaşan Kırgızların kırılması şöyle, Sultan kaviminin Talkan adlı dedesinin kabilesinden sadece kırk adam diri kalmıştı. Ondan sonra Abılay, ganimetinin yüklenerek Sibiryaya Hattı yakınındaki sevdiği toprağı, Kokshetau'ya geri döndü Yanında getirdiği tutsakları daha çoktu ve şimdi onların torunları Yeni ve zengin Kırgız adlı iki ülke (halk) olmuş durumdadır.

Abılay'ın Taşkent ve Hocaev savaşı Jizak'a kadar yedi şehri alması ile son buldu.. Bunların arasında Azret Sultan Sayram, Şimkent, Suzak ve diğer şehirler var. Taşkent ise vergi ödemek zorunda kaldı. 1774 yılında Abılay, Üysin kabilesi büyüklerinin isteği üzerine onları yönetmek için oğlu Adil'i göndererek, ona Talas Nehri boyunca bir kasaba verdi. Kente sadece çalışan Karakalpaklar yerleşti. Abılay'ın yetmiş bir çocuğuna Orta Cüz, Ulu Cüz kabilelerini paylaştırdı. Kendisi ise hanedanın başı olarak kabilelerinin topluluğu boyunca ömür sürmek için Türkistan'da kaldı.

Kazak hanları arasında Abılay gibi sınırsız gücüne sahip olan hiç kimse yoktu. O, yetkilerini kuvvetlendirerek, ilk ölüm cezasını uygulamaya koydu. Daha önce, böyle bir karar sadece genel kurul temelinde yapılmıştır. Böylece Han'ın gücünü kollektif konsey aracılığıyla sınırlandırıp, kabileler ile sultanların kibirli egemenliğini durdurdu. Başlangıçta böyle bir haber sultanlar ve beyler, baş kaldırdı da, 1781'e gelindiğinde Dayır Sultan Orenburg valisine bir dilekçe sunarak Abılay'ı gerekli olmayan beyliği basıp alıcı diye söyledi. Kabilenin başı, Eski gelenekte, Polonyadaki krala karşı düzenlenen saldırıda olduğu gibi hana karşı da böyle bir istek peyda oldu. Bununla birlikte, Abılay'ın Tölengit'leri (özel askerleri) onları mahfetti de hepsi hanın demir ayağının önünde baş eğmeye mecbur oldular.

Abılay kendi çalışmalarını yasalaştırdı, sonra nesilleri Abılay'ı evliya sanarak ismini sloganlaştırdı. Çocuklarına bıraktığı vasiyeti, Aksak Timur'in politikasına bağlı olduğunu göstermektedir. Çocuklarına, Kazak kabileleri arasında çıkan çatışma hiç doğru olmayacağını kabilelerin birlikte yaşaması gerektiğini nasihat etti. Kazak efsanelerinde Abılay, müstesna niteliklere sahip kutsal, ihtişamlı bir güç olarak düşünülür.

Abılay devri, Kazakların cesaret ve kahramanlığının asrıdır. Onun askeri seferleri ve kahramanlığı şiirler ve destanların temelini oluşturdu. Dombıra ve kopuzda icra edilen bazı namerler

onun asrında dünyaya gelmiş ve çoğu o devri betimliyordu. Halk küyü, “Tozlu Saldırı” şiddetli bir O, “Korjın Kakpay” Edil Kalmuklar, karşısında çıkarılan küyBu küylerin hepsi, bugüne kadar Abılay neslinin görkemli anılarını temsil ediyor.

Bir yandan kanlı Cungarlar, öte yandan Rus imparatorluğunun politikası Kazak halkının birlik olarak merkezi bir güç sistemi oluşturulmasını gerekli kıldı. Bununla birlikte bunu bir kabile yapısı biçiminde yapmak gerekiyordu. O, zor bir işti. Abılay'ın önünde değerli Tavke önce de aynısını yaptı. Halkımızca "ata" olarak adlandırılan aziz iki adamdan biri, geleneksel step yasasının önceki beş tüzüğünü yenileyerek, onu iki yeni tüzük ile takviye etmeye başlayıp, feodal devletin yasal temelini başlattı. Bunu ben böyle açıklıyorum Tavke'ye kadar da kalıplaşarak gelen “Yedi Tüzüğe” kadar da böyle step içindeki hukuk kavramının bunun için sağlam bir temel oluşturmadığını unutmamalıyız. Tavke Han'ın ölümünden sonra, Kazak halkının zor zamanında Ordabası'nda Cungaralara karşı asker kurulması kabul edilip Küçük Cüz Han'ı Ebulhayır'ın başı yapıldığı açıktır. Onun özellikle Cungarlar'a karşı mücadelede ayrı bir yeri vardır. Bununla birlikte, baba düşmanı ile uzaklaştığı zaman yardım edip etmeyeceği konusunda Rusya'dan yardım isteyen Ebulhayır'ın çok geçmeden Kazak sultanlarının bakışlarına takılıp, göze batacağı da ortadaydı. Yavaş yavaş, Ebulhayır'ın, Kazakların başına geçecek bir kişi olamayacağını fark edildi. Kazak ülkesinin doğu komşularından da, batı komşularından da korunmak için yeni bir siyasetin gerekliliği belirginleşti.

Böyle bir politika beş on yıllık sürede gerçekleşmez. Bu amaçla, öncelikle, düşünce sistemi, eylemin doğası, nitelikleriyle farklı, güçlü bir kişi gerekli idi. Abılay, öyle üstün biri olabildi. Abılay, Kazak toplumunun bu zor durumunda hiç elden gelmeyi başardı. Göçebe kabilenin ana köklerini kurulumunu koruyup merkezi devletin esas temelini attı. Bir taraftan Çin İmparatorluğu ve Rusya'nın birbirlerinin çıkarlarını birbirine bağlarken, diğer taraftan hanlar, sultanlar, idareciler ve kahramanlar arasındaki ince çelişkileri yeri ile kullanarak usturanın yüzünden geçmesi gibi bir durumda ömrü geçti.

1731'de Kazak topraklarını devralmaya başlamış olan Rusya, Küçük Cüz ile yetinmedi. Ayrıca, Rusya'ya geçişi Kazak vatanının o tarafındaki çok sayıda itibarlı insanların da desteklediğini de unutmamak gerekir.

Yüce Allah, bir bazı insanları doğuştan lider olarak yaratmıştır. Onların değeri halk tarafından çok değerlidir. Ağustos ayında Orsk'u (Kazaklar Jamankala diye adlandırıyordu) şehrine gelen General Leytenant Abulmambet ve Abılay'a büyük bir otağ diktirmişti. Abılay kurduğu taraftan kendisine ayrı otağ diktirerek, han ile aynı saygıyı görmeyi talep etmişti. 1776 yılında “kadın sultan” İkinci Ekaterniağa “Beni üç Cüzün hanı yaparak onaylayınız” diye kısaca betimleyen bir mektup yazmıştır. Abılay'ın değerini arttırmayı istemeyen Sank-Peterburg hükümdarı halkı oyalayarak, ancak bundan iki yıldan sonra 24 Mayıs 1778'de Abılay'ı Orta Jüzün Hanı yapıp onayladığını dünyaya duyurdu. Hakkındaki belgeyi Orenburg'da vermek istedi. Ancak Abılay oraya gitmedi.

Açıkçası, Abılay'ın Rusya'ya yemin etti ancak, ölümüne dek bu yüzden kendisini rahatsız hissetti. Örneğin, 1771'de kıymetli Türkistan'da, Hoca Ahmet Yesevi meclisinde bir han olarak seçildikten sonra, Sankt Petersburg'dan gelen emir boyunca Sibirya yönetimi ve Genel Valiliği, Abılay'ın Omsk'a veya Orenburg'a gelerek, Rusya'ya bağlılığına yemin etmesinin gerekliliğinden bahsedildi. Ama, Abılay, oraya gitmeyeceğini söylemişti. İmparator, belgesini Orenburg Valisinin katılımıyla sadece Petropavlovsk'u kabul edeceğini bunun sebebini de kendisinin o civara yerleşeceğini, Han sarayını oraya dikeceğini bildirmişti. Diplomatik görüşmeler birkaç yıl sürdü. Son olarak, Orenburg'da görüşecek olup, tam vaktinde geldiğinde Abılay'ın oraya da gitmeyeceği biraz önce bildirildi.

Abılay'ın tutsak düşmesi ise şu şekilde gerçekleşti. 1741 yılına gelindiğinde, 30 bin Cungar Kazak topraklarına girmiş ve Tobol ve Esil'e kadar ulaşmıştır. Bu defa saldırganların Rus kontrolündeki sınırlı bölgeye aniden girmesi ücretsiz değildi. Cungarlar, Kazakların Rusya'ya yaklaşarak güçlenir mi diye korkuyordu Gerçekten de, ülkeye endişelenmezseniz, Kazak tarafındaki insan zaiyatı bu defa azdı ve köylerin hepsi

Rus birliklerinin bulunduğu siperlere ulaşmıştı. Abılay küçük bir birlikle sınırı geçtiğinde düşman arasına girmiş de, atı ölüp, kendisi ellerine geçmişti. Tutsaklığı iki yıldan fazla oldu. Yakın zamanda yayınlanan “Kazakistan” Ansiklopedisinin birinci cildindeki “Abılay” adlı makalede, “Kazak'ın üç cüzünden Tölebi'nin yönettiği 90 kişi elçi gidip, diplomatik görüşme yaptı ve 5 Eylül

1743'te Abılay serbest bıraktırdı” diye yazılmıştı. Buna ek olarak, Rusya'nın diplomatik misyonlarının bu tarihi adalete dahil olduğu da belirtilmelidir. Vatanına geldikten sonra Abılay Rus yetkililerine şükranlarını dile getirerek şunları söyledi: Kaldan Seren'den kurtardığı için imparatora şükranlarını salık vermesi bunun bir delilidir. Rusya'nın bu konuyla ilgilenmesinin elbette başka bir amacı vardır. Ancak, yakınlıkları da apacık bellidir. Aslında Abılay tutsaklıktan kendi kendini kurtardı/9/

Hikayenin başında Şokan'ın "Abılay devri Kazakların kahramanlık ile mertliğinin asrı" adlı sözler ifade edildi. Kahramanlık da mertlik de nereden çıkmaktadır? İmanımından çıkmaktadır. Abylai'nin en büyük hizmeti Kazak'ın kendi kendine güvenini arttırmasıdır. Aynı inancı Kazaklar tarihin çok zor dönemlerinde de asla kaybetmedi. Onun neticesi bugünkü bağımsız Kazak ulusunun torunlarıdır.. Abılay bizi geçitten geçite, yüksekte yükseğe davet ediyor, davet ediyor.

Tarihsel temalar Kazak edebiyatında bir heves değildir. Abış Kekilbayulı'nın eserlerinde bu konunun ağırlıkla hakim olduğu iyi bilinmektedir. Fakat çağdaş tecrübeli yazın edebiyatımızda o vakte kadar Abılay Han hakkında, ayrı eşsiz bir bütün kaleme alınmamıştır. Bir vakitlerde Muhtar Avezov'un "Abılay hakkında yazabilir miyim?" diye Çifte standartlarından dolayı yaşlılarımızın anılarının farkındayız. Tabii ki, zalim sömürge hâkimiyeti kurulduğu vakitler hiçbir korkusuz yazar bu konuda çalışmazdı, önemi görülmeyen çalışması hiç olmuştu. Abılay devri şimdi başladı/10/.

Demek ki, yazarın Abulkhayr'dan sonra Abılay'a varması bugün de değişmez kurallara uygunluk sırasında kabul edilmelidir. Ve hepimizin tanımaya başladığı Abılay Han'ın hayatı, tarihi ve kaderinin dipsiz derin bir okyanus, sonsuz ve sınırsız bir boşluk olduğunun farkına varmaya başladık. Literatürde daha zor bir konunun bulunması ve daha ciddi bir sorumluluk taşımaması kolay değildir.

Ancak, Abış bey daha da Abışlığını tanıttı. Yirminci yüzyılın sonunda, Kazakistan tartışmalarına daha önemli, harika bir dünya eklendi. O "Abılay Han" diye adlandırılır. " "Halk Kahramanlık Destanı" adlı bir giriş bulunmuştur. Basitçe anlatırsak, esasında beyaz şiirle nüshasıyla yazılan dört boyutlu bir oyundur/11/.

Bu kez, "Abılay Han'ın" sahne nüshasına girmeden, onun saf edebi saf edebi yeteneğinden ve sanatsal kompozisyonundan bahsedeceğiz.

Yazar öncelikle "Abılay Han'ın" yapısal sistemini (besteciler, aşamalar, çarpışma çarpışmaları) açıkça tanımladı. Büyük hükümdarın tüm tarihini ve kaderini kapsamaması nedeniyle yalnızca devirleri ayırdı ve onları tüm olaya götürdü. Sonuç olarak, bu makalede Abılay tek yönlü değil, bütün yönleriyle ışıldayan , geçmiş XVIII. asırda Kazak halkının başına düşen parlak epik bir ışıltısı haline geldi.

Dışarıdan bakıldığında, dramada bir paralel olay, kat kat mücadele vermiyordu. Genç yetenekli kahraman Abılay'ın Kalmuk başı Kaldan Seren'in şiddetlenen, kibirlenen çocuğu Şarış'ı düelloyla öldürmesi, ondan sonra kapıdaki Kalmuk'ın eline tutsaklığa düşmesi, babası- Çin, annesi Kazak olan Kulpaş'ın güzelliğiyle dikkat çekmesi, ikisinin arasındaki samimi sevgiden dünyaya gelen Amir Sana'nın belirsiz kaderi...Hepsi işte böyle. Abılay ve Kaldan Seren'in, Abılay ve Topış'ın, Abılay ve Kazak sultanları Botakan ve Jakay'ın – kendi aralarında hikaye kahramanlarının çekişmeleri ne kadar güzel! Birbirine çok yaklaşan Karatau'un çakmak taşları gibi ateş püskürtüyordu. Birbirine dilektaş, niyettaş Abılay ve Kömey Avliya'nın (Aşık Bukar'ın) aksi Divanan'ın (Oraz babalığın) düşünce yarışları ve söz yarışları olgunlukla, gerilimle doluyordu.Kalmuk'ın liderinin kardeşi Emir Sana'yı kaçıp gizlenerek Abılay'ın yanına geldi. Abılay kendisine sığınan Emir Sana'yı düşmana teslim edip etmeme konusunda tereddüte düşmüştü. Ancak bunun Kazak

İle Kalmuk'un arasını açarak tehlikeli çarpışmaya uygunluğun mümkün olduğunu bilse de bilmek istemeyen Abılay Han'ın çare bulamayan huzursuzluğu bu kompozisyonda dramatik tiyatrunun doruk noktasına ulaştı. : Politikacı Abılay'ın, bilge Abılay'ın, kahramanı Abılay'ın, büyük Abılay'ın:

Sık bir orman gibi halka sığınmak istiyorum,

Boz doğan gibi sana serin bir yer bulmadım.

İnsan serin olamaz!

Nereye gidersen, sağlıklı yürüyüver, yavrum!- diye gövdesi sökülerek, yüreği cız edip ezildiği anı göreceğiz.

Üç yıl Cungar, Kalmuk ile savaşır azap çeken avam halkı özgürlüğe ulaştıran Abılay Han, lider Abılay sanki o, o zamana kadar nesillerin hafızasında kalması tesadüf değildir. Geçmişte halkın başını çeken yiğitlerin adını, yaptığı icraatları unutmayan milletin geleceğinin her zaman parlak ve aydınlık olacağına hiç kuşumuz yoktur. Kazakistan tarihindeki iki Şamşırak Abılay ve Abılay'ın ruhu yeniden özgürlüğü gerçekleştirerek, yeni ülkü, iyi ümitlere sahip büyümeye başlayan dönemlerde, birbirine eklenerek, dili ile dinini koruyan halkımıza güzellikler başlatıyor.

Abılay'ın ölümün üzerinden üç yüz yıl geçti. Kazakistan'da birçok siyasi kahramanlar yaşıyordu. Biri tarihte iz bırakmadan hayatta kaldı, diğeri tanınmış bir kişi olarak. Üçüncüsü ise Kazak halkının ünlü insanlarıdır. Abılay kesinlikle son insanlardan biridir. Kazak halkının tarihinde Abılay benzersiz bir kişi olarak bilinir; çünkü cesur hareketi ile akıllı ulusun çıkarları için ülkesini bir yanda tutabildi.

Çoğu tarihçi bu insana “tam bir Ünlü insan” diyor. Onun büyüklüğü nedir? Gelecekteki Han, Cungaria, Çin, Rusya'nın iç kabilesi bölünmelerine hükmetti ve güçlü komşular arasındaki güçlü çelişkileri kullanmıştır.

Abılay han, insanların hayatının zor zamanlarında, yüzyıllarca göçte belirleyici bir rol oynamıştır. Yetenekli kişisel asistan Abılay, ünlü bir politikacı, atalarından miras alınan toprakları korumak için tüm teknikleri kullanmıştır.

KAYNAKÇA

1. *Kazak SSR Tarihi*, Almatı, 1983, Cilt 2, s. 257.
2. *Sovyet Kazak Ansiklopedisi*, Almatı, Cilt 2, s.368.
3. *Sovyet Kazak Ansiklopedisi*, Almatı, Cilt 2, s.368.
4. Berdibay, A. R., *Abılay Han*, Almatı, 1993, s. 416.
5. https://tr.wikipedia.org/wiki/Abılay_Han
6. Yorulmaz, O., *Kazak türkleri ile Çarlık Rusyası arasındaki siyasi ilişkiler*, Ankara, Turk tarih kurumu, 2013, s. 335.
7. Tarakov, E.M., *Kazak edebiyetinde tarihsel insanlık problemi (Abılay Han'ın imgesinde sanat sunumu)*, Almatı, Kazakistan Üniversitesi, 2004, s. 341.
8. Cumadilov, K. K., *Daraboz: Tarihsel roman*, İlk kitap, Almatı, İlham, 1994, s. 416.
9. XVII-XVIII. *Yüzyıllardaki Kazak-Rus ilişkileri*, Belgeler ve malzemeler, Almatı, 1971, s. 31.
10. Ualihanov, Ş.Ş., *Rel. koleksiyon*, Cilt 4, Almatı, 1985.
11. *Sovyet Kazak Ansiklopedisi*, Almatı, Cilt 2, s.368.

АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖИНАҒЫ

Елеужан Серімов

заң ғылымдарының кандидаты

Қарағанды қаласы ЖММ «Болашақ» академиясы

жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің бастығы

mr.serim@mail.ru

Андатпа

Мақалада ұлттық құқықтық жүйеміздің қалыптасуы мен дамуы, ол бойынша қазақ ғалымдарының айтқан ой-пікірлері талданып, XIX ғасырда патшалық Ресей өкілдерінің қолқалуымен ақын Абайға жаздырған құқықтық жинақ жөні сөз болады. Тарихқа жүгінсек, бұл Ереже 1885 жылы мамыр айында Семей облысының Қарамола дейтін жерінде бес дуан елінің билері мен құрметті адамдарының съезінде қабылданып бекітілген еді. Ұзын-ұрғасы 73 баптан тұратын Ереженің бүгіндік уақыттағы заң ережелермен үндестік тауып жатуы да мақалада етене қарастырылады.

Кілт сөздер: құқық, әдет құқығы, жаңа низам, ереже, қылмыстық кодекс, қылмыстық процессуалдық кодекс, әкімшілік құқық бұзушылық кодекс, шарият, т.б.

Қазақ топырағында бұрын-соңды құқықтық жүйе болмады деген түсінік өткен ғасырдың 50-жылдарына қарай жоққа шығарылды. Сол кездегі Т.М. Құлтелеев, С. Зиманов сынды ғалымдардың арқасында қазақтың құқықтық институтының ықылым заманда-ақ қалыптасқаны ғылыми негізде нақты дәйектермен дәлелденді. Десек те, кешегі көшпелі қоғамның тұрмыс-тіршілігінен туындаған, туған халқымыздың рухани-моральдық жүйесіне, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына сүйенген, өзіне ғана тән әділдік категориялардың орнығуына негіздеген төлтума ереже, қағидаларымыз әлі де керекті дәрежеде жан-жақты қарастырылмай, түбегейлі зерттелмегендіктен, олардың пайда болуының түп бастауларына үңіле алмай, олар кейінгі туындаған заңдық құбылыстармен етене байланыстырылмай, осы саладағы талай ойларға өзек болар бірталай мәселелер шешімін таппай жатқаны да анық.

Қазақ хандығының өз алдына жеке мемлекет болып құрылуына байланысты пайда болған қазақтың құқық жүйесі (XV ғ. бері) сонау VI–XIV ғасырлардағы (Түркі қағанаты тұсындағы көне түркі заңы, Шыңғыс хан Жасылары, Ақсақ Темір түзіктері) түркілік құқықтық жүйе еместігін мойындай отырғанмен, оның тегі осы VI–XIV ғасырлар аралығындағы құқықтық жүйеде жатқандығын солай теріс дей алмаймыз дейтін тенденция бұл таңдағы отандық құқықтану ғылымында берік қолдау тауып, нақты түрде бел алып келеді. Яғни, осы тарихи кезеңдердегі жүйелерді (түркі және қазақ) тарихи-тектік байланысы жағынан қарастыру ақиқатқа келердегі бірден бір айқын жол екені мәлім болып отыр. Әйтсе де халқымыздың ғасырлар бойғы жасаған құқықтық дүниесін жетік білуге құмар бүгінгі ұрпақтың рухани қажеттілігін өтейтін бұл мәселелерге арналған зерттеу еңбектерінің тым жұтаң, бір қолдың саусағымен санарлықтай ғана болуы осы саладағы істелетін келелі жұмыстар біздің топырақта тым баяу жүргізіліп келеді дегенді айқындай түседі. Демек, ұлттық құқық жүйесінің қалыптасып, дамуының кейбір қырларын ашып айқындау — әлі де құқықтанушы ғалымдарымыздың алдында тұрған ауқымды тақырыптардың бірі болып қала бермек.

Зады, еліміздің құқық жүйесінің тарихын сөз еткенде де, оның туған топырақтағы шығу төркіндеріне, бастау көздеріне тоқталып өтпей болмайды. Өйткені олардың түпкі негіздері бертіңгі әдет-ғұрып заңдарымен тікелей астасып жатыр. Кейінгі дәуірлерде қалыптасқан әдет заңдары — халқымыздың көп ғасырлық құқықтық танымын аса бір айқындылықпен сипатталатын рухани мұрасы екені даусыз. Әдет заңдары дегеніміз — қазақтың ғасырлар бойғы дәстүрлік құқығының жемісі. Қазақтар „әдет“ терминін әдет-ғұрыпты білдіру үшін қолданғаны белгілі. Бұл арада құқықтық, құқықтық емес әдет-ғұрыптың ара-жігін ажырататын шекара жоқ. „Әдет“ сөзі кәдуілгі құқыққа негіз бола тұрғанымен де, оның дәл мәніне “заң” сөзі толығырақ сай келеді. Белгілісі, халқымыздың ырым-тыйымдары жақсы әдетке, әдет әдепке, әдеп дәстүрге,

дәстүр әдет-ғұрыпқа, әдет-ғұрып салт-санаға айналып, заңдылықпен қалыптасып, құқықтық заң болып өмір қолданысына енгені кәдік. Төлтума құқығымыздың даму эволюциясы жеке қарастыруды қажет ететін заңдық құбылыс болғандықтан, ол өз алдына бөлек әңгімелеуді қажет етеді. Ғасырлар қойнауынан желі тартып жататын бұл мәселенің түйінін шешу алдағы күндердің еншісінде.

Қашан да далиған даламыздың даукесі көп болған. Көрнекті жазушы және қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаевтың: «Шырғалаңы мен шытырманьы көп қыр тіршілігінде қырық құйқылжыған қырықылжың дауларда бір пәтуаға тұрақтау барымтаға барып қайтқаннан әлдеқайда қиын шаруа. Оған да тілдің ебімен қоса жүректің тәуекелі керекті» [1, 82] — дейтін байламы қазақ сахарасында дауды шешу әуел бастан-ақ осал өнер болмағандығын айғақтай түседі. Осындай даушылар әрекетін, оқыс, шырғалаң оқиғалар түйінін құқықтық тұрғыда шешуде заңдық ережелердің маңызы өте зор болғандығы даусыз. Әлсізге – медет, күштіге – айбат, зарыққанға – жебеу, торыққа – медеу, сүрінгенге -тіреу болған заңдар қатарына – Түркі қағанаты (VIғ.) тұсындағы, Шыңғыс хан бекіткен (1206ж.) әдет, құқық, әскери тәртіп жүйелері, Ақсақ Темірдің құқықтық дәстүр, ғұрып негіздерінде жасалған (Түзік) заңдары, әз-Тәуке ханның тұсында жетілдірілген, бүкіл қазақ жұртына әділетті заң ретінде танылған «Жеті жарғы» жатады.

Даланың заңдық ережелерін XVIII–XIX ғасырларда Абылай хан, Бұқар жырау, Жәңгір хан, Құнанбай қажы, Шыңғыс Уәлиханов, Мұса Шорманов, Ахмет Жантөрин, Шәкәрім сияқты қазақ зиялылары мен сұлтандары етене біліп, олардан орыс ғалымдары мен саяхатшылары жазып алған. Айта кетерлігі мұның ішінде орыс ғалымы, этнографы А. Левшин (1798–1879 жж.) мен Г. Спаский (1804 ж.) жазып алған «Жеті жарғы» нұсқасы өте құнды. Сондай-ақ қазақтың заң орнына жүретін дәстүрлерін жазып қалдырған П. Маковецкий (1886 ж.), Лев Баллюзак (1822–1899 жж.), Д. Андре (1846 ж.), И. Козлов (1882 ж.), Л.У. Гурлянд болды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Ресей империясының отарлау саясатының жолында қазақ жерінің тұтастығына негіз болған билердің соттық жүйесі, әдет-ғұрып құқығы мен „жарғы“ заңдар жүйесі үлкен кедергі болғаны анық. Сол себепті де патшалық үкімет бұратана халықты еркін билеу мақсатында әкімшілік-аумақтық реформалар мен басқару жүйесіндегі өзгеріс ретінде далалық халық судьяларының билер съезін құрған. Бұл жайт билер сотын ұйымдастыру, қалыптасу және қызмет атқару жағынан күрделі өзгерістерге ұшыратты. Ресей империясы «Сібір қазақтарын басқару ережесін» (1822ж.) және «Орынбор қазақтарын басқару ережесін» (1824ж.) шығарды. Сібір қазақтары деп отырғаны орта жүз, Орынбор қазақтары деп отырғаны кіші жүз еді. Бірақ бұлар қазақ елін әлсірету, орыстың отаршылдық үстемдігін орнату мақсатында ғана жасалған өзгерістер еді. Бұл өзгерістер 1867–1868 жылдары басқару реформаларында көрініс тапты. 1867 жылы қабылданған бұл реформа Жаңа Низам ережесі аталды. Қазақтың ұлы ғалымы Ш. Уәлихановтың «Сот реформасы жайында хат» деген еңбегінде билер соты алғаш рет ғылыми түрде салыстырмалы теориялық талдауға түсіп, оның құрылымдық және сот жүргізу процесінің қағидаттары ашылып айқындалды. Ш. Уәлиханов қазақ даласында билер сотын қалдыруға талпынып, оны қандай да болмасын басқа органмен алмастыру мүмкін еместігін айтып, Батыс Сібір әкімшілігіне хат жіберген [2,126-153]. Одан кейінгісі — Ресей бодандығындағы жаңа жағдайға байланысты жасалғаны — ұлы ақынымыз Абай жазды дейтін Ереже (XIXғ.). Мақаламыздың негізгі арқауын осы ереженің кейбір мазмұндық тұстары құрайды.

Бұл заңдық құжат – 1885 жылы мамыр айында Семей облысының Қарамола дейтін жерінде бес дуан елінің билері мен құрметті адамдарының съезінде қабылданып бекітілген 73 баптан тұрады. Кейбір деректер 76 баптан тұратынын көрсетеді. Оны ерен тұлға Абай патша үкіметі өкілдерінің қолқалауымен жасады дейтін сөз бар. Тарихи деректерге жүгінсек: „Қарамола съезіне жүзге тарта болыс пен билер, ел басқарушы ірі феодалдар қатысқан. Съезді басқарған Семейдің сол кездегі генерал-губернаторы Циклинский мен әрбір ояздың начальниктері еді. Осы съезде Абай төбе би болып сайланып, тамам елді, жиылған ақсүйек, қарасүйектерді аузына қаратады. Патша өкіметінің заңының қазақтың салт-санаға, әдет-

ғұрпына, тұрмысына үйлеспейтінін генерал-губернаторға дәлелдеп, қыр даласының жаңа заң жобасын жазады [3].

Мұнда демократтық тұрғыдан алынған көптеген жаңалықтар бар. Баптарда әсіресе әйел теңсіздігі, әйел бостандығы жайында сол кезде ешбір ресми заңда жоқ жаңа, озат қағидалар алынады. Ескерерлік жәйт Абайдан кейін осы мәселені қозғаған алаштың заңгер ғалымы Жақып Ақбаев болды. Ол тұңғыш рет қазақтың неке құқығын заңдық негізде ғылыми талдауға түсірген заң магистрі [4]. Абай ережесінде жер дауы, жесір дауы, мал дауы, мұрагерлік, барымта, ұрлық туралы сол кезеңге тән соны қағидалар көрініс тапқан. Заңды Абай орыс тілінде жазған, жиналған билерге қазақша өзі түсіндіріп оқып берген. Бұл заң сол жылы Семей губернаторының бұйрығымен Қазан қаласында басылып шығады. Заңға бес дуаның 50-60 билыстары түгел қол қойып, Семейдің жоғары әкімдері бекіткен.

Абай өмірі мен шығармашылығының білгірі Мекемтас Мырзахметов бұл Ережені Абай жазды дегенге күмәнмен қарайтыны бар. Кім жасаса да, мұндағы баптар далалық тірлікке, таным-түсінікке, салт-санаға байланысты қамтылып, шешімін тапқан.

Айта кетерлігі, хәкім Абай қалыптаған Ережеде Ш.Уәлихановпен бірге келісіп қойғандай ғажап үндестік танытып: «...мен уезге орыстың қазақ ортасындағы дауларын бітіру туралы шығарған заңның қазақтың әдет-ғұрпына қайшы келетінін айттым» — дейді. Сондай-ақ Ереженің 70-бабында келтірілген: «Қазақтың өз арасындағы болмашы дауларға орыстан яки ноғайдан уәкілдік алып кіріспесін...» деген сөзі де назар аударарлық [5]. Бұл жерде қазақтың әдет, салт, заңын білмейтін басқа ұлт өкілдерінің даулы істерді шеше алмайтындығы айтылып отыр. Демек, Ереже жасаушылар әр ұлттың өзіне лайық заңы болуы керек дегенді нұсқайды.

Абайдың құқықтық жинағының баптарын көңіл елегінен өткізіп, қазіргі күннің нормативтік актілерінің кей ережелерімен салыстырып, салғастырар болсақ, қазіргі ұрпақтың рухани қажеттілігін өтеуге жарайтын бұл Ереженің өзектілігі барынша айқындала түседі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Ереженің 3-бабында-ақ: «Жауапкерлердің шақыруы бойынша келмегендіктерін старшын мен болыстаркуәландырып, келмегендігінің мақұл яки емесін билер тексереді. Егерде келмеген себебі тексеру бойынша сиымды болса, билік айтылмайды, кейінге қалса керек. Егер келмегендігі сиымсыз болса, сыртынан билік шығарылады» делінеді. Бұл бап ҚР ҚПК-нің 157-баптың 1-2-бөліктеріне сәйкес, сезікті айыпталушы, сондай-ақ куә мен жәбірленуші шақыру бойынша тағайындалған мерзімде келуге кедергі келтіретін дәлелді себептер туралы өздері шақырылған органға хабарлауға міндетті [6] деген байламмен ерекше үндесе үйлесімін табады. Сол сияқты Ереженің 67-бабында: «Егер даугер биге тура арыз айтса, би жауапкерді шақыртып, керек қылса сонда ауылнай старшина айтылмыш жауапкерді жеткізіп берсін» делінеді. Мұнда оқшаулау керек адамдарды алып келу сөз болады. Қазіргі айдауылдау қызметінің жұқанасы бұл. Қоғамнан оқшаулауды қамтамасыз ететін органдар жүйесі айдауылдау қызметсіз жүзеге аспайтыны кәдік. Бұл бір заттың екі жағындай бірінсіз-бірі жоқ қызметтер.

Сұңғыла Абай осы құқықтық еңбегінде қазіргі қылмыстық, іс жүргізу, азаматтық, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстердің де негізін салып берді десе де болады. Мәселен, қоғамнан оқшаулауды қамтамасыз ететін органдар қызметін – ауылнай старшиналары, айдауылдау қызметін – лауазымды тұлға старшин жанындағы шабармандар атқарғанын көреміз. Жеке құрылған шағын киіз үйлерді қылмыскерлерді уақытша оқшаулау орнына қолданған. Басқаша айтқанда, қазіргі құқық қорғау, соның ішінде ішкі істер органдарының функцияларының қалайша жүзеге асатыны айқын көрініс табады. Ереженің 10-бабындағы: «Егерде көрсеткен куәға кісіні толымды көрмесе, сонда куәға айғақ орнына көруге мүмкін, егер жауапкер адам айғақтың сөзін қабыл көрмесе, айғақ сөзінің растығына дау сомасына қарай елі ара түсіп, бір кісі жан берсе керек. Қазақша айғақ жазасы деген дау аяғы күмәнмен тоқталады. Күмән өтпесе жауапкер күйеді, күмән өтсе ағарады. Жауапкер адам айғақ өтірік айтқаны үшін үстінен арыз беруіне болады» деген байлам ҚК-нің 422-бабының 1-бөлігінде айтылатын: «куәні, жәбірленушіні олардың жалған айғақтар беруі мақсатында не сарапшыны оның жалған қорытынды немесе жалған айғақтар беруі төрт мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салынатыны» [7] турасына дөп келеді. Осы баптың 2-

бөлігінде көрсетілген «Куәні, жәбірленушіні жалған айғақтар беруге, сарапшыны жалған қорытынды беруге немесе аудармашыны қате аударма жасатуға мәжбүрлеу, сол сияқты аталған адамдарды айғақтар беруден жалтаруға осы адамдарды немесе олардың жақындарын бопсалаумен, өлтіру, денсаулығына зиян келтіру, мүлкін жою қатерін төндірумен ұласқан мәжбүрлеу – бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салынады» деген тұжырымдар Абайша: «Жалған күмән еткен кісіге айып салынады — түйе бастатқан біртоғыз» түрінде көрініс табады (Ереженің 21-бабы). Тағы бір тұста Абай: «Күмәннің уақыты сол уағдалы күннің күн батуына дейін» (16-бап) деп шешім түйсе, бұл ҚПК-ндегі 209-баптың 1-2-бөліктеріндегі жауап алудың орны мен уақыты айтылатын уәждермен тығыз қабысып жатыр. ҚПК-ндегі 35-бабындағы қылмыстық ізге түсуді болдырмайтын жағдайлар туралы 1-бөліктің 4-тармағындағы мерзімнің ескіруіне байланысты жағдайлар Абай Ережесінің 25-бабына сай келеді: «Күн, жесір даулары жиырма жылдан арғылары салауат. Өзге даулар он жылдан арғылары салауат. Билік айтқан күнге дейінгі төрт жылға созылғандаулардың анықталған малдардың толық басы қайтады. Шығынымен оданжылдағы даулардың анықталған молданың үш бөлігінің екі бөлігі тиеді. Қалған үш жылдағы даулардың анықталған малынан үш бөлігі тиеді. 75 жыл һәм оданарғы болған даулардың барлығы салауат. Осы сияқты болып күнныңмалы да алынады. Жиырма жылдық күн малы үшке бөлінеді — бір бөлігі билік айтқан күнге жуық жеті жылдағы дауға, екінші бөлігі одан арғы жеті жылдағы дауға, үшінші бөлігі қалған алты жылға» дейді Абай.

Ережеде некенің бұзылуы туралы қалыпты нормалар бекітілген. Осындай орайда некенің бұзылуы турасында кезінде Ж. Ақбаев та барынша тәпшітеп айтқан болатын. Ол: «Әйелімен айырылысқан еркекті қазақтар «қатынын талақ қылды», яғни талақ сияқты бақытсыз, қосағы жоқ жалғыз өмірге қиды» деп айтады. Қазақ түсінігінде талақ (көк бауыр) адам ағзасына пайдасы жоқ, артық нәрсе – онсыз да өмір сүруге болады деп есептейді; мал сойғанда да талақты алмайды, қаны-жынымен бірге лақтырып тастайды» - деп, оның мәнін ашып жазады. [8, 81].

Ендігі бір жайт, Ережеден ұрлық үшін қойылған жауапкершілік өте қатаң мүліктік жауапкершілікпен қатар 60 рет дүре соғу және 1 мерзімге дейін абақтыға жабу жазаларын билер міндетті түрде қолдануы тиіс болғандығын көреміз (37-бап). Дүре соғудың түпкі сілемдері шариат заңымен үндеседі. Сол кездегі тегеуіріндіден тепкі жеп, күштіден тақым бұрап, тар қыспақ көрген, әділет іздеп, төрелік сұраушылардың жүгінері мен сүйенері — билертін. Олар «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген қағиданы негізге алып, қара қылды қақ жара білді. Далада азаматтық даулар бойынша кесім-билікті осы билер шығарса да, кей қылмыстар шариат жолымен де шешілген. Ел ішіндегі қылмыстық істерді шариат, дін мәселелері тұрғысынан шешім шығару құқығын қазылар атқарған. Көне, ескі дәуірлерде, күні кешеге дейін ірілі-уақты қылмыс жасаған адам мұсылмандардың қасиетті кітабы — Құраннан бастау алатын шариат заңы бойынша жауапқа тартылды. Соңғылары өз шешімінің негізіне қасиетті «Құран» кітабын және Мұхаммед пайғамбардың хадистерін басшылыққа алған. Мәселен, «Құран Кәрімнің» «Ниса» сүресінде мұрагерлік, қылмыс туралы, «Маида» сүресінде ұрлық, өтірік, «Талақ» сүресінде ерлі-зайыптылық, неке ережелері (зандары) анық айтылған. Мұндай құқықтық, шариғат заңдары басқа сүрелерде де кең орын алған. [9, 94] «Шариат заңы бойынша («шариат» араб сөзі, мағынасы — заң, кодекс, мұсылмандардың «Құранға» негізделген заңы) құқық бұзушылық 3 топқа бөлінеді. Бірінші топ — Алла құқығына қол сұғушылық, ол нақты «хадд» (шек) түрімен жазаланады. Екінші топ — жеке адамдардың құқығына қол сұғушылар — қысастық жасаушылар. Олар «қауад» не «дийа» түрімен жазаланады. Үшінші топқа жататындар — қалған қатаң жаза қолданылмайтын іс-әрекеттер, ол «тәзірмен» жазаланады», — дейді өзінің зерттеу еңбегінде белгілі арабтанушы ғалым Нұралы Өсеров [10, 98-125]. Ғалым «хадд» тобына 7 түрлі аса қауіпті (қоғамды ыдырататын) қылмыстарды жатқызады. Олар: жезөкшелік, арақ-шарап ішушілік, ұрлық, тонаушылық, дәлелденбеген (жалған) өтірік, жалақорлық, діннен безу және өкіметке қарсы көтеріліс жасау. Екінші топқа «қысастық қылмыстар» жатады. Жәбірленуші жағы істелінген қылмысқа (жанға-жан, қанға-қан, көзге-көз секілді) орай жаза қолдана алған. өлім жазасы көбіне таспен ұрып

өлтiру, дарға асу, басын шабу т. б. жолдармен орындалған. Ал «тәзір» аталатын үшінші топта отбасыға қатысты істер қаралған. Жалпы ислам дінінің, шариат нормаларының да көшпелі қазақтардың заң кодексі болған «Жеті жарғыға» да ықпал еткені анық. Академик Салық Зиманов пен шығыстанушы заңгер ғалым Нұралы Өсеров бұл жөнінде былай дейді: «Кейбір шариат тәртіптері әдет-ғұрып нормаларымен астарласып, күшіне бірте-бірте ене бастады. Біз шариат заңдарының өлім-жітімге, құнға, ант беру, діннен безу, неке және отбасы дәстүрлеріне, сенім-нанымдарына араласып, әсері тигенін айта аламыз» [10, 98-125].

Шариаттың фикһ ілімі ерекше назар аударарлық. Н. Өсеров сөзімен айтсақ: «Фикһ — түсінік, білім, ғылым, кейіннен хұқықтану — мұсылмандардың азаматтық тұрмыс-тіршілігіне қатысты қағида-ережелер деген ұғымды білдіретін болды. Бұл ілімді түрлі дау-дамай, талас-тартысты шешетін сот, заңгерлер, қазылар өте жақсы игерулері тиіс. Ертеде қазақ билері өз халқының әдет-ғұрып нормаларын ғана емес, осы Шариат заңдарын да жетік білген» [9,40.]. Мәселен, Абайдың әкесі аға сұлтан Құнанбай ел ішіндегі әңгімелер бойынша жер мәселесін өз пайдасына шешу үшін шариат заңдарын шебер пайдаланған. Кейіннен бұл деректерді М. Әуезов әйгілі «Абай жолы» эпопеясында Қодар төңірегіндегі сюжет желісінде жүзеге асырған.

Абайдың Ережесінде молдаға, яки қазыға үлкен міндет жүктейді. Мұны 64-баптан көреміз: «Күмәннің егуі болыстық молданың тексеруінде. Молданың зұлымдығы халықтың тексеруіне тиісті. Күмәншіні уақытты күнінде күмән еткендігі жазарға бізге көрсетілген кітаптің үлгісін ұнатамыз. Сол кітапті молда алып жүрмей үйінде сақтаса екен. Қалай даугер көшірмені алғаннан соң молдаға барып, кітабына тіркетсе керек. Егер даугер осылайша етпесе, ілгері уақытта күмін өтпеді деп арыз айтуға тиісті емес. Күмәншә уақытты молда үйінде бар болса да, жоқ болса да, келгенін мәлім етіп, кітапқа жаздырса керек. Яғни молда күмәннің айтылмыш уақытты күнінде ләкин қадірінше үйінде отырса керек. Молда күмәннің еткендігін яки етпегендігін көшірменің сыртына жазумен куәландырып тұрсын. Осы баптағы айтылғандарды толық істемеу үшін билер билігінде күмәншінің атын, жөнін һәм уақытты күнін анықтап жазуға міндетті». Осы үзіктен қылмыстық қудалау ісінде молданың өзіндік орнын аңдаймыз. Мұның өзі дін өкілінің мемлекеттік істерге араласқанының айғағы.

Қазіргі күні ғалымдар арасында қай дінге басымдық беріп, қай дінді қолдайтындарына байланысты мемлекеттерді: монотеистік, политеистік не атеистік сипаттағы зайырлы мемлекеттер деп жіктеу белең алған. Монотеистік сипаттағы зайырлы мемлекеттер құқықтық жауапкершілік тізбегіне адамың өзге адамдар, қоғам, мемлекет және өз ары алдындағы жауапкершілігіне қоса бір алла алдындағы жауапкершілікті де жатқызса, атеистік сипаттағы зайырлы мемлекеттер алла алдындағы жауапкершілікті бұл тізбекке кіргізбейді. Ал, политеистік сипаттағы зайырлы мемлекеттер көп құдайлылық сенімдеріне байланысты бір аллаға емес, көптеген құдайлар алдындағы жауапкершілікті құқықтық жауапкершіліктің ажырамас бөлігіне айналдырады. Қазақстан мемлекеті моноатеистік сенімді қолдайтын зайырлы мемлекет. Оның түп-төркіні Абай өмір сүрген дәуірде жатыр. Абайдың құқықтық жинағы да осыған куә.

Қоғамның қай бағыт-саласын батыстық өлшемдермен қарап, өзімізге өзгенің киімін кигізіп, озығы мен тозығы бар ел кеңістігін түрлі шетелдік құндылықтардың басуына ырықты бергендей едік. Отандық заң ғылымы да сол кейіпте. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» еңбегінде ұлттық код мәселесі сөз болады. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» [11]. Біздіңше сол ұлттық кодтың бір кілті төлтума ұлттық әдет-ғұрып мен салт-дәстүрге сүйенген ескі заңдық жәдіргерде жатыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Үркер. – Алматы: Жазушы. – 1983.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
3. Алмахан Мұхаметқалиқызы. Абай: Қарамолада жазылған ереже. Abai.kz.
4. Нұрлан Дулатбеков. Алаштың Ақбаевы. «Абай-ақпарат».
5. Қарамолада жазылған Ереже // Абай. – 1992. - № 3.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

6. Қазақстан Республикасының қылмыстық процессуалдық кодексі. Алматы, Юрист, - 2015. (2015 01 қаңтарда өзгерістер мен толықтырулар енгізілген).
7. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. Алматы, - Юрист,- 2015 (2015ж. 01 қаңтар өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
8. Ақбаев Ж. Қазақтардың әдет құқы, оның ішінде неке құқы туралы жазбалар. Кітапта: Тайшыбаев З., Дулатбеков Н. Жақып Ақбаев. Алматы.- «Жеті жарғы».
9. Шариат. Құрастырушы Н.Өсеров. – Алматы, 1996.
10. Зиманов С., Өсеров Н. Жеті жарғы жайлы // Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата, 1989.
11. Нұрсұлтан Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», // Егемен Қазақстан газеті, 2017 жылғы 12 сәуір.

**ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ
ПРОИЗВЕДЕНИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ В. МИХАЙЛОВА «ХРОНИКА ВЕЛИКОГО ДЖУТА»)**

Айнабекова Гульжан Бабаевна
докторант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби
Ainabekova Gulzhan Babaevna
Gulzhan.aynabekova@gmail.com

Аннотация

Эстетическая деятельность автора художественного произведения затрагивает все аспекты текстуальной сферы, организуя структуру целого, выявляя и оттеняя авторский дискурс, задавая ему направление и тональность, взаимодействуя с концептуальным полем всей архитектоники творения. Писатель же находится в социальном и историческом поле бытия, он носитель эстетического сознания, является материальной и духовной силой, воплощающей произведение. Волевые, ментальные, духовно-психологические акты сознания писателя имеют исключительное значение для создания социально-исторически и культурно значимого текста, которому суждено влиять на жизнь общества. Таким текстом, в котором обнаруживается как активная эстетическая деятельность автора, так и направленный авторский дискурс, обрамленный каскадом функциональных текстов, является документальная повесть В. Михайлова «Хроника великого джута». Анализ широкого известного произведения показывает, что функционально значимые тексты, такие, как различные цитаты, скрытые интертексты, иллюстрации, документы, аллюзии, реминисценции, ссылки на всевозможные воспоминания, ретроспекции, выполняют важную роль в конструировании стратагема произведения, имеющей цель – организовать широкий полилог в историческом и политическом контексте на тему голодомора 1919-21 и 1930-33 г.г. в стране Советов, осуществить многоканальную вербальную коммуникацию в планетарном перцептивном поле.

Ключевые слова: интертекст, эстетическая деятельность, авторский дискурс, аллюзии, цитаты, реминисценции, эвфемизмы, стратагема.

Перестройка 90-х годов XX века в постсоветском обществе глубоко затронула все аспекты и планы духовной, культурной жизни как коллективов, так и отдельных людей. Она в беспрецедентных формах стимулировала развитие личности в бывшем советском социуме, побудив к поиску нового, творческим движениям, отказу от шаблонов и стереотипов сознания, особенно идеологического и мировоззренческого характера. Интенсификация личной, психологической и духовной сферы в направлении свободного мышления, поиска нового и переосмысления старого особенно касается писателей, которые по природе своего творчества были, так сказать, обречены на самостоятельность внутренней жизни, активность ищущей мысли. Господствующая идеология советского общества, навязывая жесткий, иногда репрессивный диктат, десятилетиями подавляла свободную волю художников слова, их природное стремление к самобытности, свободе сознания, воображения, социальной, исторической и психологической правде. Об этом времени очень ярко и точно выражается герой знакового романа Ю. Домбровского «Факультет ненужных вещей»: «В мире сейчас ходит великий страх. Все всего боятся. Всем важно только одно: высидеть и переждать. Есть времена, когда слово – преступление. С этим надо мириться». [1] Характерно, что Юрий Домбровский сравнивает Сталина с мифологическим Садовником, «выполовшим миллионы человеческих судеб».

Скованность и несвобода мышления писателей в советскую эпоху неизбежно сказывалось на категории автора в художественном произведении. Автор в художественном произведении – это категория эстетическая, феномен текста, а не социума. Писатель и автор художественного произведения находятся в таком же отношении, как творческая личность и текст. По этому поводу В. Бадиков писал: «Автор как проявление творческой энергии и смысла не тождествен

тому или иному реальному писателю, хотя его духовно-биографический психологический облик накладывает свой личностный отпечаток на произведение и творчество в целом». [2.14 с.] Нет никакого сомнения в том, что перестройка девяностых годов и открывшиеся горизонты свободного мышления прямо повлияли как на личностные психологические и духовные качества художников слова в Казахстане, так и на параметры автора художественного произведения, значительно раздвинув зоны его эстетического проявления и активности. В результате в литературе Казахстана с точки зрения социально-эстетической коммуникации появились по-настоящему репрезентативные тексты. Для анализа и раскрытия указанных проблем в статье применяется методика и методология сравнительно-сопоставительного, типологического и текстуального анализа с выделением наиболее характерных признаков ведущего дискурса в книге В. Михайлова.

Надо сказать, что каждая из этих тем была масштабная, многогранная, социально значимая, их осмысление и освещение серьезно влияла на общественное сознание. Изучение этих сложных и многоаспектных тем требовало от писателей мужества, работы в архивах, поиска материалов, зачастую скрытых в спецхранах, и такая работа, конечно, не могла не менять сознания мастеров слова, обостряя политические, ментальные и духовные аспекты отношения к действительности, формируя особую ответственность за свою позицию. К таким писателям, безусловно, можно отнести и В. Михайлова, опубликовавшего наиболее крупное произведение на актуальную тему – документальную повесть «Хроника великого джута¹» в 1996 г. [3]

Само обращение в такой теме, негласно запретной даже в шестидесятые и семидесятые годы XX века, за что поплатились свободой многие люди в тридцатых и сороковых годах, свидетельствует о спонтанном пробуждении интеллектуально-политического сознания В. Михайлова, решившего войти в контекст сложнейшего, неизученного социально-политического материала, подобного затаенному огню. Видимо, данный шаг назревал давно, он был продиктован биографическими факторами, так как поэт происходит из старинной русской крестьянской общины, раскулаченной и сосланной в Казахстан после гражданской войны. В период голода из этой большой семьи выжило только несколько человек. Тем не менее, ясно, что подготовка к освоению данной темы велась много лет, она сопровождалась не только сбором материала, часто архивного и документального, но и опросом людей, которые помнили годы голодомора, были свидетелями этой трагедии. Как непосредственные свидетели голодомора или хорошо осведомленные об этой трагедии были опрошены такие писатели, ученые и общественные деятели, как Гафу Каирбеков, Альжапар Абишев, Мекемтас Мырзахметов, Галым Ахмедов, Дана-бике Байкадамова, ветераны С.Н. Нургалымов, Хаджи-Ахмет Кулахметов, академик Ж.С. Такибаев, писатель Жаппар Омирбеков, Сагидолла Ахметов, писатель Камил Икрамов, писатель Мухтар Магауин, привлечены печатные воспоминания множества людей, данные историков Б. Тулепбаева и В. Осипова, ученых Н. Михайлова и Н. Тепцова. В итоге всех этих свидетельств, обобщая тягостный материал, В. Михайлов пишет: «В три года коллективизации Голощекин сделал с Казахстаном примерно то же, что Пол Пот с Кампучией». [3.с.357] Полемицируя с некоторыми авторами по поводу характера голодомора в Казахстане, В. Михайлов резюмирует: «Мне думается, английский историк ошибался, считая, что голод в Казахстане, в отличие от голода на Украине, не был организован преднамеренно. В обеих республиках коллективизация проводилась по одной схеме и прошла практически в одинаковые сроки. Более того, кочевников и полукочевников казахов еще принудили – ударными темпами! – сделаться оседлыми. То есть Казахстану спланировали еще более жестокие испытания. Не потому ли на Украине выморили 1/5–1/6 часть населения, а в Казахстане погибло от голода 1/3, причем особенно страшно пострадало коренное население – казахи, потерявшие половину своей численности». [3.364с.]

Объектом наиболее строгой и последовательной критики В. Михайлова является Ф.И. Голощекин – большевик, ленинец, соратник Сталина, руководитель Казахстана в годы

¹ Джут – в данном случае голодомор.

жестокое и убийственное голодомора. Писателю недостаточно художественными средствами обрисовать образ большевика, руководителя, одного из организаторов и участников убийства царской семьи. Он нацеливается на сверхзадачу – описать Голощекина как специфическое социальное явление времени – тип маргинала, политического и духовного перерожденца, по форме большевика, а по сути – скрытого нищанца, в решении судеб масс людей исповедующего людоедский принцип – цель оправдывает средства. К рубежу XIX и XX вв. этот тип космополита, безжалостного и расчетливого рационалиста, сознательного провокатора и политического дельца и хладнокровного практика палаческих дел вполне сформировался. Сейчас абсолютно ясно, что без таких людей коренное переустройство бывшей российской империи, приведшее к уничтожению целых классов и социальных прослоек, аристократии и дворянства, казачества и кулачества, крестьянства и купечества, старых военных кадров, дореволюционной интеллигенции и духовенства, и нашедшее итог в виде гибели нескольких десятков миллионов человек, было, конечно, невозможно. Тем не менее, среди большевиков было немало честных людей, искренне веровавших в идеалы марксистско-ленинского учения. Однако такие люди в результате тотальных сталинских репрессий и войны в основном были уничтожены к 1945 году. Выжил главным образом верткий тип приспособленца, всегда державшего нос на ветру.

Деятельность автора-повествователя в художественном произведении – это деятельность преимущественно эстетическая, цель которой – максимальная выразительность, рецептивная полнота, то есть – коммуникация во всех сферах бытования текстов. Деятельность писателя – это, конечно, совокупность социальных, эстетических, психологических, ментально-духовных актов, которые в конечном итоге сказываются на социально-историческом плане бытия, или социума. Мы это называем творчеством или творческим континуумом, где принцип автора имеет огромное значение. Как известно, понятие свободы автора в тексте было филологически и философски развито М.М. Бахтиным. [4.179 с.] В. Бадиков этот принцип комментирует так: «М. Бахтин учит не тому, как методологически точно и полно обнаружить в произведении «образ автора», ему важен онтологический аспект проблемы, т.е. философское бытие – взаимодействие «своего» и «чужого» голосов в вечном диалоге жизни». Теория Бахтина дает ориентир для осмысления подлинной свободы авторского сознания: когда автор только исправный раб своего профессионального умения, социального заказа, вплоть до сиюминутной литературной конъюнктуры, и когда он – подлинный художник, сам для себя «свой высший суд». [2.с.17-18] Следовательно, в рамках представлений М. Бахтина, произведение – это сложное сплетение «своего» и «чужих» голосов, где свое, как лакмусовая бумажка, точно выявляет и оттеняет чужой голос, чужое высказывание, оценивая и вынося ему суд в определенном фокусе нравственного знания. С этой точки зрения, произведения выступает как сложный полилог, где диалог своего и чужих голосов является ведущей смысловой и конструктивной линией. Автор художественного произведения может быть нравственно и онтологически свободен только в таком полилоге, где идет принципиальный диалог (спор) на фоне исторических и вечных смысловых инстанций, то есть высшего судьи – Истины (Бога). В таком полилоге очень важное значение имеют искренность автора, глубина и осмысленность его сверхзадачи, то есть стратегемы. Как мы выше писали, такая стратегема в книге В. Михайлова есть, она носит активный функциональный характер. Для организации такого полилога В. Михайлов выбирает форму документального произведения, словесная ткань которого выстроена из сложного сплетения цитат, интертекстов, документов, ремарок, реплик, аллюзий, эвфемизмов, реминисценций, пронизанных авторским комментарием, организующим всю эту архитектонику.

Писатель избрал для сказа о великом голоде тысячелетия в основном документальную форму. Она и определена на титульном листе как «документальная повесть». Повесть В. Михайлова композиционно построена таким образом, что содержательно первые сто страниц посвящены главным образом описанию казни царской семьи, характеристике голода двадцатых годов, то есть в период сразу после гражданской войны, перипетиям гражданской войны в Туркестане, появлению Ф.И. Голощекина в Казахстане. Следующие сто страниц посвящены

сопоставительному анализу масонского движения за рубежом и в России, характеристике предтеч социал-демократизма в России, сравнительному анализу английской революции XVI века, французской революции рубежа XVIII и XIX вв. и русской революции начала XX века, деятельности Голощекина в Казахстане, проведению экспроприации скота и коллективизации в республике, описанию начала голода в Казахстане и репрессий против национальной интеллигенции. Следующие сто страниц посвящены описанию процесса раскулачивания в двадцатых и тридцатых годах в СССР, репрессий против духовенства разных религий, главным образом – православия, экспроприации имущества церквей и мечетей, характеристике повстанческих движений в Средней Азии и Казахстане. Завершающие семьдесят страниц представляют собой живописные свидетельства очевидцев голодомора в Казахстане – короткие рассказы, сцены, воспоминания, письма, сопровождаемые авторским комментарием.

Авторский комментарий, оценивающий, характеризующий, организующий и направляющий интертекстуальное обрамление, неуклонно ведущий читателя к закономерным выводам, деталь за деталью проясняя истинную картину не только великого голода, но и самой революции, едва не ставшей мировой, по сути, является авторским дискурсом. Авторский дискурс в данной документальной книге представляет основную повествовательную доминанту, очерчивающую главную зону поиска, анализа и разоблачения – а именно – раскрытие социально-исторической, генетической подоплеки и содержания такого разрушительного явления для традиционной культуры, как большевизм, то есть социально-политическая антисистема. Предпринимая попытку литературоведческого определения понятия дискурс, Джолдасбекова Б. и Сарсекеева Н. формулируют: «В качестве основополагающих граней дискурса указываются сегодня такие лингвистические понятия как *слово, речь, речь, погруженная в жизнь, речь, присваиваемая говорящим, актуально произнесенный текст, способ высказывания* и др...(*разрядка наша – А.Ж.*) *Функциональный стиль* связывался прежде всего с особым видом текстов – газетных, разговорных, художественных и др... Из сказанного выше можно сделать вывод о том, что проблема соотношения понятий *функциональный стиль и дискурс* остается все еще далекой от своего разрешения». [5.25-26 с.]

Для более полной характеристики структуры текста В. Михайлова важно выделение признаков динамического авторского дискурса. В определенной мере они сводятся к таким элементам, как эмотивы, авторская модальность, интонация, экспрессия, реплики, ремарки и др. формы. Главная форма – объективное комментирование описываемых явлений или событий по хронике, либо по логике иллюстрируемого документального материала. Исследования показывают, что содержательные рамки текста могут быть более широкими, нежели документальный материал: «Для писателей, возводящих определенное место в центр собственного творческого миропостижения, значимы любые данные — исторические, краеведческие, культурологические, географические, социологические. Эти данные могут быть как чисто фактографическими, так и модифицированными». [6, 80 с.]

Объективный авторский комментарий по форме выглядит дотошным исследованием обстоятельств казни большевиками царской семьи, – событие, по мысли автора, которое наложило тень рока на все остальные предприятия коммунистов, ибо с ментальной точки зрения, заложенной в книге, – убийство помазанника божьего – непростительное кощунство, обреченное в истории на проклятие и неизбежный крах. Исследование, анализ, вникание в детали процесса подготовки и осуществления казни, сопоставление событий, фактов и документов, интуитивные догадки – все это признаки доминантного авторского дискурса. Когда автор приходит к обнаружению того, о чем он догадывался, он не может не удержаться от резких и осуждающих инвектив. Так, анализируя телеграмму уральских большевиков в Центр, где сообщается, что казнен только император, а семья сохранена и эвакуирована в безопасное место, автор разоблачает ложь, ибо и он и читатель знают, что в течение трех дней были убиты все Романовы, весь клан: «Случайно или нет, но в тексте содержится ошибка в дате. Однако насчет «эвакуированной семьи» казненного царя члены Уральского областного Совета лгали, сознательно обманывая население «красной столицы Урала». [3.43с.] Слово

лгали часто применяется по отношению к большевикам в разных эпизодах, а также при характеристике вождей революции разных рангов.

На фоне саркастического или объективно-аналитического, или сдержанно-гневно описания репрессивных деяний полпредов большевизма иначе выглядит сочувственное или проникновенное отношение к фигурам русского православного духовенства. Вот как переданы слова Патриарха Московского и всея Руси Тихона во время проповеди: «Так, на днях совершилось ужасное дело: расстрелян бывший Государь Николай Александрович... Мы должны, повинувшись учению Слова Божия, осудить это дело, иначе кровь расстрелянного падет и на нас, а не только на тех, кто совершил его... Пусть за это называют нас контрреволюционерами, пусть заточат в тюрьму, пусть нас расстреливают. Мы готовы все это претерпеть в уповании, что и к нам будут отнесены слова Спасителя нашего: «Блаженны слышащие Слово Божие и хранящие его». [3.51с.] Нет никакого сомнения, что слово Писания, его Дух, фигуры его произносящие или претворяющие, а это патриархи и церковники, для автора авторитетны, из их пиетета вытекает непреложный нравственный критерий, позволяющий расставить все смысловые акценты и осуществить моральный суд над злыми гениями истории, то есть, по логике книги, бесами. По интенциям автора читатель убеждается в том, что репрессии против церкви, как и других религий России, уничтожение священников, мулл и лам, разрушение храмов, экспроприация имущества церкви, запрет на религиозную деятельность, – это ни что иное как посягательство на духовное тело народа, попытка глубоко трансформировать матрицу тысячелетнего национального бытия, перекроить ее по новым лекалам, чтобы создать новый народ на базе воинственного атеизма.

Продолжительный авторский комментарий, анализирующий исторические деяния большевиков, такие, как казнь царской семьи или голодомор в Казахстане и на Украине, раскрывающий масштабы национальной катастрофы с цифрами, живописными сценами, фрагментами отдельных событий, нередко завершается авторским емким выводом. И это эмоциональное резюме, по сути, является хлесткой ремаркой с уничижительной оценкой изображенного: «Лишь в середине двадцатых годов большевики признали, что вместе с Николаем II казнена вся его семья.

Нет свидетельств тому, чтобы совесть донимала палачей. Куда там! Хвастались, гордились своим «революционным подвигом». [3.55с.] Такие слова в тексте, как «палачи», «хвастались, гордились» семантически окрашены нравственной оценкой автора, они ярко иллюстрируют его позицию, которая заключается в безоговорочном осуждении преступления большевиков.

Нами была подвергнута статистическому текстуальному анализу повесть В. Михайлова на предмет частотности использования документальных материалов и цитат. Для анализа были взяты первые 100 страниц текста, а затем выявленная статистика была распространена и на всю остальную часть книги, так как наблюдения показывают, что частотность цитации и иллюстрации текста документами, свидетельствами, то есть функциональным интертекстом не ослабевает до конца произведения.

Первые 100 страниц густо оснащены воспоминаниями очевидцев истории, документальными вставками, письмами, телеграммами, цитатами из страниц партийных и государственных документов, исследований, авторскими комментариями, ремарками и репликами, в которых проявлена либо эмоциональная, либо политическая оценка автора. Кроме того, в текст вкраплены скрытые цитаты из Священного писания, известных партийных документов и трудов вождей, поэтической классики, аллюзии, реминисценции, эвфемизмы, метафоры, фразеологизмы и т.д. Вся эта интертекстуальность предназначена для создания достоверного образа стремительной, критически грозной эпохи, не знавшей передышки, которая неустанно ковала когорты железных людей – строителей нового общества, и обрекала на гибель миллионные массы. Анализ показывает, что воспоминания очевидцев голода привлечены на стр. 5, 12, телеграммы процитированы на стр. 12, 42, 46, 47, 48, использованы цитаты на стр. 15 (3), 16 (3), 20-21, 22 (3), 23 (3), 24 (2), привлечены документы (биография Голощекина) стр.16-19, протоколы на 47, 57 стр. Процитированы воспоминания на стр. 25 (4),

26 (4), 28, 29 (2), 30, 67, использованы реминисценции на стр. 27 (3), 28, 31, 32, 33 (2), 36, 38, 39, 40; цитаты из письменных воспоминаний на стр. 31, 32 (2), 33 (2), 34 (3), 35 (3), 36 (2), 37 (3), 38 (2), 39 (2), 40 (3), 41 (2), 42, 44, 45 (4), 47 (3), 48, 49 (2), 50 (2), 51 (2), 52 (2), 54, 55 (4), 57, 59, 60, 61.

Процитированы стихотворения на стр. 38, 51, 56 (2), 85, 86. Эвфемизмы встречаются на стр. 41 (2), 43 (2), 46, 49, 51, 52, 53, 55, 59, 60, 74, 76 (3), 77, 78; реминисценции из Библии на стр. 43 (2), 51, 54, 55. Партийно-правительственные документы процитированы или проиллюстрированы на стр. 58 (3), 60, 67, 68, 71 (3), 72, 73 (2), 74 (2), 80 (2), 81 (2), 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90 (2), 91, 93 (2), 94, 95 (2), 96. Процитированы воспоминания, опубликованные в печати: 61, 62 (2), 75, 76, 77, 78 (2), 86, 88, 92, 98. Процитированы материалы из официальной прессы на стр. 62, 63 (2), 65, 66, 89, 97, 98, 100. Используются эвфемизмы с политическим содержанием на стр. 78 (4), 79, 85, 89, 94, 96 (3), 97 (3), 98. Аллюзии встречаются на стр. 79, 100.

Весь этот статистический материал свидетельствует о богатстве художественных и документальных средств повести В. Михайлова для создания предельно экспрессивного и функционального контекста, сконструированного из самых различных компонентов. Среди остальных видов цитат преобладают печатные, устные воспоминания очевидцев, опубликованные свидетельства. Писатель широко использовал партийно-правительственные документы, что говорит о большой работе, проведенной им в архивах. Различные интертексты, в том числе словесные иллюстрации картин, реминисценции из Писания, цитация стихотворений говорят о широкой палитре художественных и публицистических средств автора, об активности его общественной и нравственной позиции.

Функциональные тексты и интертексты повести В. Михайлова «Хроника великого джута» свидетельствуют об актуальности как темы произведения, так и самой жанровой формы этого творения, эффективности структуры и архитектоники, выстроенных с целью наиболее оптимальной организации материала, убедительного его раскрытия, максимального использования всего доказательного аппарата и привлеченной документальной иллюстрации.

Литература

1. Домбровский Ю.О. Хранитель древностей. Собрание сочинений в шести томах.— М.: Издательство "Терра", 1992. — www.e-kniga.ru/Dombrovs/fakultet6.html
2. Бадиков В. Авторское сознание и социальный заказ. — Алматы: Жеті жарғы.— 1997. — 256 с.
3. Михайлов В. Хроника великого джута. — Алматы: Жалын, 1996.—400
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества.—М.: Искусство, 1986.—445 с.
5. Джолдасбекова Б. Сарсекеева Н. Авторский дискурс прозы Ю.О. Домбровского в контексте современной казахстанской прозы о художнике. —Алматы: Қазақ университеті, 2013.— 210 с.
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

ТҮРКІ ЖҰРТЫНА ОРТАҚ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СЮЖЕТТЕР

А.А. НАЙМАНБАЕВ

A.A. NAUMANBAEV

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 3-курс докторанты

Sirgeli-almas@mail.ru

ЕРБАЙ ТАЛҒАТ

YERBAY TALGAT

Ф.ғ.к., доцент

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті

Филология және журналистика кафедрасы

yerbaykaz@mail.ru

Түйіндеме

Бұл мақалада түркі халықтарына ортақ мифологиялық кейіпкерлер жайлы айтылады. Атап айтқанда Қорқыт ата туралы аңыздар, көптеген мифтік шығармаларға арқау болған айдаһар бейнесі, дию, пері, жұлдыздардың пайда болуы т.б.. Автор дүниенің жаратылуы, жалпы жер бетіндегі өмір сүріп отырған әрбір ұлт ақиқат болмысты әрқалай түсінетініне тоқталып өтеді. Мифология теориясы, мифологиялық ойлау жайлы зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың пікірлерін алға тарта отырып, зерттеу жүргізеді. Мифтік кейіпкерлер әлем халықтарына ортақ болуы заңды құбылыс деп қарайды. Яғни, көркем әдебиетте ежелгі түсініктердің көрініс беруі қоғамдық сананың ең бірінші ойлау формасы болып табылатын мифологиялық ойлау әрбір ұлттың санасында сақталып қалған деген ой айтқысы келеді.

Кілт сөздер: аңыз, әңгіме, миф, мифология, мифологиялық кейіпкер, культ, эпос

Бүгінгі таңда сөз болып жүрген танымдық сала – мифология екендігіне ешкімнің таласы жоқ шығар. Әлемдік деңгейде миф, мифология және мифологиялық кейіпкерлер туралы біршама зерттеулер жүргізіліп, сан түрлі пікірлер айтылып келеді. Зерттеуші ғалымдар мифологиялық кейіпкерлерді барлық халықта өткен адамзат санасының алғашқы тарихи формасы деп баға беріп жүр. Одан бөлек мифті әлем халықтарына түгел қатысты адамзат санасының өте ерекше қабаты ретінде қарастырып келеді.

Әлем халықтарының барлығына дерлік орта культтің бірі – айдаһар. Мифологиялық шығармалардың қай-қайсысын алсаңыз да, айдаһар көбіне басты кейіпкердің негізгі жауы, қарсыласы ретінде суреттеледі. Мифологиялық шығармаларда айдаһарды суреттегенде, негізінен, сыртқы сипатын жыланға ұқсатып суреттеуімен қатар адам баласына апат, өлім әкелуші баяндаулар басым. Сонымен қатар, жыландарды ажалдың символы ретінде көрсетулер де басым. Мысалы, Қорқыт шығармасында өзінің саналы ғұмырында өлімнен қашып, мәңгілік өмір іздеген Қорқыттың өліміне жылан себепші болады. Ел аузында сақталған аңыздарда ажалдан қашып, Сырдарияның бойында қобыз тартып отырған Қорқыт көзінің сәл ілініп кеткенін пайдаланған ажал жылан бейнесінде келіп, шағып өлтіретіндігі айтылатыны белгілі. Сол сияқты Адам ата мен Хауа ананың жұмақтан қуылуына да себепші болған жылан деген мифтер сақталған. Аңыз бойынша, жан алушы Ібілістің арбауына түсіп қалған жылан оны жасырып жұмаққа кіргізеді. Жұмаққа кірген Ібіліс Адам ата мен Хауа ананы дегеніне көндіріп, жұмақтан қуылуына себепші болады.

Көптеген мифтік шығармаларға арқау болған айдаһар бейнесінің шығу төркінін айқындау барысында әлем халықтары ішінде ең ежелгі жыр ретінде танылып жүрген шығармалардың бірі шумерлердің «Гелгамеш» жырында осы айдаһар бейнесі көрініс тапқан. Жалпы аталған жырдың шығу төркінін біздің заманымызға дейінгі үшінші мыңжылдықпен байланыстырады [1]. Саналы ғұмырын шумерлерді зерттеуге арнаған ғалым Сэмюэл Ной Крамер бұл жайлы былай дейді: «Айдаһарлармен «айқасу» көрінісі біздің заманымызға дейінгі III мыңжылдықта шумерлерде пайда болғандығын ескерсек, ертедегі гректердің, христиандардың аңыздарында

кездесетін осыған байланысты детальдарды шумерлерден бастау алды деуімізге негіз бар. Қазіргі уақытта бізге б.з.д. үш жарым мыңжылдықтан аса шумерлерде кездесетін айдаһардың көзін жоюдың кем дегенде үш түрлі варианты белгілі. Ол шумерлерде кездесетін су Құдайы Энкидің айдаһармен қарсыласуы, бұл грек мифологиясындағы Посейдонмен үндес. Екіншісі оңтүстік желдің Құдайы Нинурттың қарсыласуы» [1,178 б.].

Айдаһар кейпі грек мифінде де кездеседі. Онда Главктің баласы Беллерофонт аузынан от шашатын алды арыстанға, ортасы тауешкіге, бөксесі айдаһарға ұқсас Химерді соғыста өлтіреді. Иран мифінде осы айдаһар, жыланға байланысты мынадай миф сақталған: «Елді ұзақ жыл басқарған ешқандай өлім-жітім болмаған, халық уайым-қайғысыз өмір сүрген кез деп Жамшид дәуірін айтады. «Шахнама» дастанында бұл кезеңді «алтын дәуір» деп көрсетеді. Алайда Ахура Мазда Құдайдан қуат алып отырған Шамшид бір күні өз ісіне риза болып, өзін асыра мақтаймын деп, өзінің жаратушысын ұмытып кетеді. Бұған наразы болған Ахура Мазда Жамшидке ажал жібереді. Дастанда Жамшидтің жанын алатын патшаның аты – Захак. Жамшидті өлтіріп, таққа отырған соң бір күні Ахура аспазшы кейпінде келіп, әлемде жоқ дәмді тамақ пісіріп береді. Тамақтың дәмділігіне таңқалған Захак одан не қалайтындығын сұрайды. Ахураға да керегі осы, ол патшадан тек екі иығынан сүюге рұқсат сұрайды. Ештеңеден хабары жоқ патша келісім береді. Ахура келіп сүйгені сол, патшаның екі иығына екі жылан өсіп шығып, патшаның жанын қоярға жер тапқызбайды. Ахура Захакқа күніне бір адамнан жыландарға беріп тұрса, жаны жай табатындығы жайында кеңес береді. Күніне бір адамды жыландарға беріп тұрған Захак «Ажызахак» атанады». «Типология народного эпоса» деген еңбекте жыланның өлімнің символы ретінде суреттелуі жайлы: «П.А.Гринцердің пікірі бойынша, ежелгі хтон мифі эпикалық трансформацияға ұшыраған, онда жылан өлім символы ретінде танылады да, оларды қыру өліммен күресу дегенді білдіреді. Бұған дәлелді ол көне үнді «Махабхарата» эпосынан табады, онда жыландармен күрес – өлімді жеңу, мәңгі бақи өмір сүруді іздеу дегенді көрсетеді, бұл «Гильгамеш» эпосында да, белгілі бір дәрежеде «Иллиада» да солай», – деп келтіріледі [2].

Ал осы «ажы» сөзінің шығу төркініне үңілген академик Ә.Марғұлан мынадай дерек келтіреді: «Түймекент пен Тас-Ақыр сарайы туралы ертеде қазақша жазылған бір кітабын тауып алған аяулы ғалым А.А.Диваев кітапты жазушы Тастөбе болысында бір қыстақта тұратын Тәуке молда Нұрабаев деген кісі бұл кітапқа А. А. Диваев, В. Н. Андерсонмен қосылып түсініктеме жазып, қазақ мәтінін орысша аудармасымен қосып, Н.Ф.Катановтың алғы сөзімен Қазан университетінің журналында басып шығарады. Нұрабаевтың аңызы бойынша, Алаңғасардың шын аты Ажы. Ол орасан ұзын бойлы болған. Жержүзін топан суы қаптағанда, ол Ажының тізесінен аспаған. Аңыздың баяндауынша, «Бұрынғы заманда Алаңғасар атты бір дәу болыпты, оның Арсалаң Алып деген баласы бар екен»[3].

Отандық ғалымның түсіндіруі мен ирандық мифті салыстыру барысында, қазақ даласында сақталған мифтің жылан туралы емес, адамға қатысты екендігін байқаймыз. Қазақ фольклорының зерттелуіне үлкен үлес қосқан ғалым Ә.Қоңыратбаев «Қазақ эпосы және түркология» деген еңбегінде осыған байланысты мынадай ой айтады: «Бұл сюжеттерде Қараман дию (дәу) делінген. Ол Хома шарабын ішіп, сиыр сойған. Синдбад көпірінен өтіп, от тәңірісі Заратуштраны өлтірген. Сөйтіп жалғаншылар еліне қосылған. Онысы Матриархат культі болмақ. Қазан, Бадашт зәрдушт дінін тұтынған. Толстов: Карапан-Караман, Сарман-шаман сөздері түбірлес. Капур-Карп-қимар – Бабыл тәңірісі, олар бес руға бөлініп, жыланға табынған. Осыдан керм-керемет, құрт, серп (жылан) сөзі шыққан дейді. Толстов Зардушти өлтірген – Тұр – Братарвахш түрік тектес ел, Тұран аты содан туған, Бахш-Сияуш атында бар. Бахш – Окс (Әму) атымен ұқсас, Карапандар жыланға табынған, бұл Сыр бойында туған, зороастра аңызының бірі болу керек депті... Страбон Карапандарды Каби-идаи-дактил (бес саусақ) елі, олар жыланға табынған дейді. Кіші Азия икондарында жылан суреті көп кездескен. Мұндағы дактил-идаи деп отырғаны ертедегі адайлар» [4].

Батыс халықтарының көбінде айдаһар мен жылан көбіне адамзат баласына зиян келтіруші, қастандық ойлаушы зұлым күштің иесі ретінде суреттелсе, Азия халықтарының арасында, атап айтар болсақ, Қытай, Моңғол, түркі халықтарының мифтік шығармаларында керісінше,

жағымды жағымен суреттеліп жатады. Мысалы, Қытай халқының мифтік шығармаларында дүниені жаратушы ретінде бейнеленуі байқалады. Түркі халықтарының кейбірінде жыланның киелі деп танылуы жайлы еңбектер де кездеседі: «Хакас мифологиясында ерекше назар аудартатын құбылыстардың бірі – жылан (чылан) бейнесі. Оларға қатысты астарлы сөздер айтылған: «узун хурт» – ұзын құрт, «сойлаас» – бұралаңдайтын, ирелеңдейтін және т.б. Хангорлықтар жыланнан қорқақтайды. Аңыздарға сүйенетін болсақ, бір кездері көп халықты хакас сеогын «аара» жалпы бауырымен жорғалайтындарға теріс қарағандары үшін жыландар шабуыл жасап, жер бетінен жойып жіберген екен. Бұл ажалдан сол рудың бір ғана текті өкілі ғана құтылған екен, ол жыландар патшасының кеңесімен өз киіз үйін ала арқанмен айналдыра байлаған. Міне, сол кезден бастап, жыландардан қорғану мақсатында хакастықтар өз киіз үйлерін ала арқанмен айналдыра байлайтын болған екен» [5].

Жыландардың шабуылына ұшыраған «аара» тайпасы да кезінде жыланға табынған көршілес тайпалардың шабуылынан кейін жылан культін қабылдағандығын көрсетеді. Жалпы көшпелі түрік-моңғол халықтарының барлығы дерлік киіз үйдің сыртын ала арқанмен буады. Этимологиялық жағынан алып қарағанда да «аара» мен «аза», «ажа» сөздерінде жақындық бар екендігі көзге түседі. Тува жұртының шаман бақсылары өздерін «аза» атты киелі рухтан тарайтындығы туралы аңыз таратады. Азаны көзімен көрген бақсылар ерекше қасиетке ие болады деп сенген.

Осы салыстырулар арқылы түркі халықтарының арасында «аза» атты киелі күш бар деген сенімнің болғандығын байқаймыз. «Айдаһар» мифологемасының түркі танымында да кездесетіні жайлы С.Қондыбай мынадай тұжырым жасайды: «Айдаһар (аждаһа) сөзінің дей-түркілік этимологиясы: мұндағы «ажи» сөзі «жылан» «жылан-баба, әже» дегенді білдірсе, «даһ» сөзі (tang праформасынан өрбіген) «бастапқы тіршілік көзі, тіршілік иесі, тірі пенде» немесе «тіршілік, өмір беруші» дегенді білдіреді, яғни Айдаһар – «Барлық жанды жаратушы, тудырушы баба, әже, «жылан-баба» дегенді білдіретін сөз. Бұл тұрғыдан қарағанда, дей-түркілік «Айдаһар» (Аждаһа, Ажи-Даһ, Ажи-Дан)– тіршілікті жаратушы, тәңриелер мен адамдардың, жалпы тірі мақұлықтардың арғы, түпкі бабасы, «Ұлы Ана» категориясына кіретін мифтік тұрпат» [6].

Зерттеуші-ғалым Б. Әбжет: «Қазақ халқында «Әй дейтін ажа, қой дейтін қожа жоқ» деген мәтел сақталған. Бұл әрине, ислам дінін қабылдаған соң дүниеге келгендігі анық. Дегенмен «әй дейтін ажа» сөзі исламға дейін бақсылардың киелі рухына сеніп келген көшпелі жұрттың табиғат тылсымынан қорқып, бақсылардың халықты апаттан, аурудан, жамандық т.б. ырым-сырымнан тыйып, күштеп ұстап келгенінің жаңғырығы іспетті, ал ислам дінін қазақ жеріне таратушылардың қожалар деп аталғандығы белгілі. Ендеше ислам дінін қабылдаған соң, бұрынғы бақсылардың сиынып келген пірінің бірі – аза ұмыт қалған. Оған бірнеше себеп бар. Ол кездегі бақсылардың түсінігінде аналық культіне табыну басым еді. Ислам дінін қабылдаумен қатар ел ішінде беделі зор, әрі бақсы, әрі елдің басшысы Қорқыт шамандардың ішінде алғаш болып ислам құндылықтарын қабылдайды. Бұл оқиға көшпелі түркілердің санасындағы хаосты жаңғыртуда жетекші күшке айналады. Ислам дінінің қағидалары негізінен патриархаттық деңгейде болғандықтан, бұрыннан бақсыларға Құдайдай сиынып келген көшпелілер үшін ендігі жерде Қорқыт бақсылардың аталық культіне, табынатын піріне айналады. Бұл процесс әсіресе, Алтын Орда тұсында орнығып, ата-бабаның бұрынғы жолымен келе жатқан көкке табынатын, тотемдік киеде жүрген бақсылар қырғынға ұшырады. Алғашында зороастризм дінінің қарсылығына душар болған айдаһар, ислам діні келген соң біржола күйреп, тек архаикалық эпостар мен ертегілерде ғана сақталып қалды», – деген тұжырым жасайды [7].

Отандық және шетелдік ғалымдардың айдаһар мифологемасына қатысты құнды ой-пікірлерін саралай келе, бұл тілдік бірліктің қазіргі кезге дейін тек қана қазақ халқында емес, басқа да ұлттардың мифтік таным-түсінігін білдіретін құбылыс екендігіне көз жеткіземіз.

Жалпы заттар мен құбылыстардың бір түрден екінші бір түрге ауысуы мифтік ойлаудың жемісі екендігін К. Матыжанов айтып кеткен болатын Ғалымның пайымдауынша: «мифология теориясы бойына мифтік ойлау жүйесінің түп қазығы – рухани әлемді, яғни, адамды табиғатпен

теңестіре қабылдау. Ал табиғатпен адамды бір-бірінен бөле жара қарау, оның екінші сатысына дөп келеді», – дейді [8]. Ғалымның бұл тұжырымынан біздің түйетініміз қазіргі кезде ұлттық мәдени құндылық ретінде бағаланып жүрген құндылықтарымыздың бастау көзін мифтен іздеуіміздің негізін көреміз.

Қазақ – моңғол мифологиясын салыстыра қарастырған А. Тойшанұлы «ежелден еншісі бөлінбеген киіз туырлықты, ағаш уықты қазақ пен моңғол халықтарының мифологиясы тарихи-стадиялық, тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық тұрғыдан ұқсас күйде қалыптасып, дамығаны, әлем діндеріне дейін тамыры ортақ болғандығы, осы халықтарда кездесетін түрлі сарындар бірін-бірі толықтырып, қазақ-моңғол мифологиясын қайта жаңғыртуға қызмет етеді», – деп ойын айта келіп, қазақ пен моңғол мифтеріндегі қазақтың ұлттық аспабы – домбыраға байланысты сақталған сюжетті салыстыра қарастырады.

Зерттеуші бұған байланысты қазақ елінің ауыз әдебиетінде сақталған мына бір аңызды келтіреді: «Баяғыда елдің мұңын мұндап, жоғын жоқтаған Қамбархан деген бір аңшы жігіт болыпты. Қамбархан бір күні атып алған аңын сойып, ішегін ағаш басына лақтырып жіберсе, шұбатылған күйі бір бұтақтан бір бұтаққа ілініп қалыпты.

Күндердің күнінде Қамбархан әлгі жерден өтіп бара жатса, құлағына ерекше бір жағымды әуен, құйқылжыған үн, үзілмейтін сарын естіледі. Жан-жағына қараса бір бұтақтан бір бұтаққа керіліп қалған қос ішекті көреді. Жел соқса, ішек ызындап қоя береді екен. Қамбархан әлгі ағашты кесіп алып, жонып, домбыра жасапты да, күй шертті. Қамбарханның бұл жаңалығы бүкіл қазаққа аңыз болып таралыпты» [9].

Бұл мифке ұқсас сюжет түрікмен мифінде де (домбыраға ұқсас дутар аспабы), моңғол мифінде де (морин хуур (атбасты қобыз) кездесетіндігін жан-жақты талдай келіп, «түркі-моңғол халықтарының таным-түсінігінде өнерді немесе өнер аспаптарын «арғы әлеммен», тіпті, өлілер әлемі өкілдерімен тікелей байланысқа түсетін» құрал ретінде танылғанын, сонымен қатар ілкі замандағы мифтік уақыттан бастау алатын таным-түсініктің әлем халықтарында негізінен ортақ екендігін айтады [9, 54 б.].

Сонымен қатар қазақ халқында аспан әлемінде шөмішке ұқсас орналасқан жеті жұлдызды Жетіқарақшы деп атау бар. Бұл жайлы халық арасында:

«Ертеде халық арасында жеті ұры, елді тонап тыным бермеген қарақша өмір сүрген екен. Олар түні бойына ұрлық жасайды екен де, күндіз жасаған ұрлықтарынан ұялып, елдің көзіне көрінбей жасырынып жатады екен. Кейін олар өмірден озған соң, қарғысқа ұшыраған жеті ұры жұлдызға айналып, аспанға ұшып кетіпті», – деп айтылады да, олардың аспан әлемінде орналасуына қарай «Жетіқарақшының бас жағында жарқырап тұрған жұлдыз – Қыран қарақшы. Оның қасында әлсіреп көрінетіні – тұтқында отырған Үлпілдек қыз. Үркер өзінің қызын қайтарып алу үшін түнімен Жетіқарақшыны қуып жүреді екен», – деп келтіріледі. Бұл лексикалық бірліктің негізінде сақталған мифологиядағы Жетіқарақшы сөзін мифологема деп атауға әбден негіз бар. Ал осы қазақ халқының қолданысында Жетіқарақшы деп аталып жүрген Жетіқарақшы мифологемасының, моңғолдардың таным-түсінігінде «Долон Бурхан, яғни Жеті Құдай» деп аталатындығын айта келіп, «Ал, моңғолдарда 357 жеті жұлдыздың пайда болуы туралы ең көп таралған нұсқасы бойынша: мерген, жер тыңдауыш, тау көшіретін алып, желаяқ, теңіз суын жұтатын алып сияқты жеті өнерлі жігіттердің Шазығай ханға шабуыл жасап жеңіске жетіп, ел-жұртқа пайдалы іс жасап, кейін олар дүниеден өткен соң, жандары жеті жұлдызға айналған екен делінеді», – деген ойын айтады [10].

«Қазақ ертегілерінің ішінде өзге елдердің фольклорлық сюжеттері мен ұқсас мотивтердің жиі кездесетіні – қиял-ғажайып, хайуанаттар жайындағы және новеллалық ертегілер деп айтуға болады. Қиял-ғажайып және хайуанаттар жайлы ертегілерде ұшырасатын көптеген мотивтер ең ескі дәуірлерде дүниеге келген наным-сенімдердің көріністерін бойында сақтай алған. Алайда, қай дәуірден бастап ене бастағандығын тап басып дәл айту қиын» [11].

Қазақ ертегілерін топтастырып, жариялау барысында үнді-иран мотивтерінің Орта Азияға, Шығыс халықтарына тарауы жайлы өз ойын айтқан М. Әуезов: «Солардан келіп араласқан ертегілік персонаждар пері, дию, жын, самұрық құс, данышпан тоты, ақ шалмалы әулие, апсун оқып қастандық жасайтын сиқыршылар бар. Және неше алуан ғажайып шамдал, киелі жүзік,

ғажайып бақша, сиқырлы тақия сияқты заттар болады. Бұлардың тегі араб, иран, үндіден келіп, бертін замандарда қазақтың өз ертегісімен қатты араласып, туысып та кетіп жүрген, жалмауызбен қатар перілер (мұсылман пері, кәпір пері), диюмен қатар хан қызы, мыстан кемпірмен қатар ақ шалмалы әулиелер сияқтылар араласып жүреді», – деген түсінік береді [11,19-20 бб.].

Қазақ ертегілерінде сюжеттік ұқсастықтар жайлы фольклортанушы Ә. Қоңыратбаев былай келтіреді: «Қазақ ертегілерінің қай түрі болса да замана елегінен өтіп, халық санасына сіңіп кеткен сюжеттер. Онда бір елден екінші елге ауысып, төл сюжет болып жүрген мотив-образдар да аз емес»-деген ойын айта келіп, «... мұндай ертегілерде реалдық адам образдары мен мифтік образдар қатар суреттеледі. Ондай сюжеттердің қазақ ертегілеріндегі үлгілері «Ер Төстік», «Күн астындағы Күнекей қыз», «Керқұла атты Кендебай», «Ай астындағы Айбарша сұлу», «Алтын сақа», «Жалғыз көзді Жалмауыз», «Аламан мен Жоламан» және т.б. деп», – біз көрсеткен ертегілерді атап өтеді [12].

Мифологиялық шығармалар халық ауыз әдебиетіндегі ең көне жанрлардың бірі. Олардың шығу мезгілі алғашқы қауымдық қоғам дәуірімен астасып жатыр. Ал мифологиялық шығармалардың тек қазаққа тән сюжетімен қатар, оның басқа халықтардан ауысып келген сюжеттерден құрылған түрінің кездесетінін С. Қасқабасов өзінің «Қазақтың халық прозасы» атты еңбегінде көрсетеді: «Қазақ қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік құрамы да әралуан. Атап айтсақ, онда барлық халықтардың өзі шығарған халықаралық сюжеттер, бізге басқа халықтардан ауысқан және тек өзімізге тән сюжеттер бар. Бұл кездейсоқ емес. Қазақ халқы сахарада жеке, дара ғұмыр сүрген жоқ. Ол өмір бойы басқа халықтармен қоян-қолтық аралас, тығыз қарым-қатынаста болды» [13].

Қорыта айтқанда, көркем әдебиетте ежелгі түсініктердің көрініс беруі ерекше бір нәрсені байқатады. Яғни қоғамдық сананың ең бірінші ойлау формасы болып табылатын мифологиялық ойлау әрбір ұлттың санасында сақталып қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере. М.: Наука, 1965. –256 стр.
2. Типология народного эпоса. М.: Наука, 1975. 328 стр.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалар. Алматы: Жазушы, 1985. –468 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Түркология. Алматы: Ғылым, 1987.-368 б.
5. Бутанаев В.Я. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. Абакан: Издательство Хакасского Гос.унив-та им. Н.Ф.Катанова, 2003. –260 стр.
6. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. Алматы, «Дайк-Пресс», 2004 – 486 б.
7. Әбжет Б.Түркі халықтары мифологиясындағы айдаһар бейнесінің типологиясы. «Түркология» журналы, № 1-2, 2008 жыл.
8. Матыжанов К. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры. филол.ғыл.док. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореф. Алматы, 2004.-49 б.
9. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы: Монография. - Алматы: Баспалар үйі, 2009. - 192 б.
10. Шамахай С. Ежелгі түркі – моңғол мифтеріндегі рәміздік бейнелер. Актуальные проблемы развития мировой философии: Мат-лы II Междунар. науч.-теорет. конф. (14-16 февраля 2013 г., Астана, Казахстан) в 2-х тт. – Астана: изд-во ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2013.-355-359 с.
11. Ертегілер. Алматы: Жазушы, 1988. 1 том, –288 б.
12. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991.- 286 б.
13. Қасқабасов С А. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым, 1984.-272 б.

ТЮРКСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА

Булекбаев С. Б.*доктор философских наук, профессор, Казахский Университет Международных
Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана;***Бижанов А. Х.***доктор политических наук,
профессор,**Институт философии, политологии и религиоведения
E-mail: sagadi58@mail.ru, bizhanov@iph.kz*

Общепризнанным является тот факт, что ученые средневекового Востока достигли больших высот в развитии науки и культуры. Не случайно, что этот период в истории Халифата носит название «эпоха Восточного Ренессанса». Таковым он назван с легкой руки швейцарского ученого Адама Меца. Выдающийся востоковед, академик Н. И. Конрад называл эпоху расцвета исламской культуры, «Восточный Ренессанс», – предшественником Западного Ренессанса [1].

Восточный Ренессанс характерен для обширного индо-иранского и Центрально-Азиатского мира IX—XII вв. Тогда происходила революция умов. Она привела к небывалому расцвету философскую мысль, литературу, гуманитарные и естественные науки, медицину Востока. Это культурное явление охватывает огромную территорию от Пиренеев до Индии, от Египта и Аравийского полуострова до гор Тянь-Шаня и прилегающих к нему степей. Отмечая это этот феномен в развитии мировой культуры, будет уместно заметить, что до сих пор ученые европоцентристского толка, придерживаются такого мнения, что отсчет мировой культуры и цивилизации следует вести с античной и ранне-европейской поры, что в этого времени был задан основной тон всему ходу развития мировой культуры и цивилизации. Что касается эпохи средневековья, то они оценивают этот период, как эпоху застоя культурной и духовной жизни человечества, рассматривая под понятием носителя и творца мировой культуры и цивилизации в основном Европу. На этом основании они пишут, что в эти века мировая культура не имела своего развития. Они правы в одном, действительно, в Европе в этот период царил застой и «религиозное мракобесие», как говорил один великий классик марксизма. Действительно, Европа в эту эпоху серьезного вклада в развитие науки и культуры не привнесла. На сегодняшний день односторонность и необъективность подобного подхода совершенно очевидна. Все прекрасно понимают, что мир не исчерпывается только Западом. Есть и другие великие культуры - Востока, Арабского Востока, Евразии, наконец, культуры Африки и Америки. Вопрос лишь в том, что о них мало знают, их недооценивают в основном из-за мифов и стереотипов европоцентризма.

В реальности перерыва в развитии мировой культуры не было. Застой европейской мысли полностью восполнился блестящими достижениями арабо-мусульманской культуры. Несмотря на то, что ее условно называют «арабской» или «мусульманской», на самом деле она явилась результатом синтеза культур многих народов, в том числе народов Казахстана и Средней Азии. Известный казахстанский философ А. Х. Касымжанов отмечает, что «Культура народов Халифата XI- Хв. в. была несравненно выше европейской культуры того времени. Величайшей исторической заслугой этих народов является дальнейшее развитие античных традиций, особенно в области естественных науки, философии, продолжения собственных традиций в искусстве и эстетическом освоении действительности».[2. 22]

Отмечая огромную роль мусульманской культуры в развитии европейской культуры, выдающиеся ученые как Вернадский В. И., Джавахарлал Неру, Касымжанов А. Х. и др., отмечали, что именно эта арабо-мусульманская культура задала стартовые условия и возможности для развития европейской науки и культуры. В этот период, по признанию многих исследователей, в Средней Азии царил культ знаний и образованности, «обостренное чувство прекрасного». Более того, согласно А. Х. Касымжанову, в этот время «повсеместно

наблюдался подъем производительных сил, происходил интенсивный по масштабам того времени процесс урбанизации, сопровождавшийся расцветом науки, искусства и культуры»[2..24].

Добавим к этому и традиции меценатства, которые в значительной мере способствовали развитию культуры, науки и литературы. Нередко халифы были просвещенными людьми. Таким, в частности, был представитель династии Аббасидов аль-Мамун. Некоторые исследователи отмечают, что в Багдаде, при дворе аль-Мамуна, жили и творили не только ученые арабского происхождения, но и выходцы из Центральной Азии. Более того, именно они составили основной костяк «Дома мудрости».

В этом плане есть такой исторический факт, что в начале IX века, точнее 815 году, Центральная Азия находилась под властью арабского халифата, которым в то время правил, халиф аль-Мамун. В это время в Средней Азии, произошли антиарабские выступления. И аль-Мамун для того, чтобы усмирить восставших, временно переносит свою ставку в г. Мерв, где живет в течение пяти лет, то есть до 820года. После усмирения волнения, как свидетельствуют документы, он собирает из всех регионов Средней Азии и юга Казахстана, около 500 выдающихся ученых, музыкантов и литераторов и увозит с собой в Багдад, а заодно он увозит и большую библиотеку. Тут уместно вспомнить свидетельство аль-Фараби о том, что в Отраре была огромная библиотека. По числу и разнообразию книг она занимала второе место в мире, после Александрийской [3]. Отметим, что второй раз подобное событие зафиксировано в середине XI в. Тогда визирь халифа Низам аль-Мульк вывез из Средней Азии около 200 ученых в Багдад. Именно эти ученые эпохи Восточного Ренессанса составили гордость мировой науки и сыграли самую выдающуюся роль в расцвете исламской культуры.

Таким образом, только за полтора века из регионов средневековой Центральной Азии было вывезено, только согласно документальным источникам, около 700 ученых. В их числе были такие известные ученые, как Мухаммед Хорезми, Ахмед Фергани, Сагани Астурлаби, Джаухари, Хасибал Мервази, Абдималик ал-Мерверруди и др. [4, 6]

Среди выдающихся мыслителей Восточного Ренессанса наиболее ранним и самым знаменитым является Абу Наср Мухаммед Ибн Мухаммед ибн Узлаг ибн Тархан аль-Фараби ат-Турки – гениальный ученый, энциклопедист, основоположник и ярчайшая звезда исламской философии, выдающийся представитель мусульманской и мировой философии. Отмечая его особое место в пантеоне самых блестящих философов мусульман, известный восточный ученый Ибн Хаукаль писал: Никто из них не дорос до его уровня. Даже Абу Али ибн Сина (980--1037 гг.) в своих трудах использовал его достижения и достиг благодаря им высот в науке". На Востоке он известен как «Муаллим ассана» — «Второй учитель». «Первый» жил более тысячи лет назад и звали его Аристотель.

Круг интересов этой уникальной личности охватывал практически почти все известные сферы науки и культуры, распространенные в то время. Это: астрономия, логика, теория музыки и математика, социология и этика, медицина и психология, философия и право, искусство и литература, поэзия и музыка. Отмечая энциклопедичность и большой вклад в мировую науку и культуру, нашего соотечественника, известный русский востоковед Е.Э. Бертельс писал: «Аль-Фараби является автором величайших творений. Наследие аль-Фараби безгранично и разнообразно. Он внес вклад практически во все сферы науки того времени: этику, политику, психологию, естествознание, музыку!...Аль-Фараби был замечательным математиком, вместе с тем он в совершенстве освоил все азы теоретической медицины. Он написал огромное количество работ по теории музыки. Был широко известен как композитор, является создателем нового музыкального инструмента» [5]. В каждую из указанных областей, аль-Фараби, по общему признанию, внес огромный вклад. В данной статье мы не ставим задачу показать все достижения этой личности. Отметим лишь те, которые оказали огромное влияние на дальнейшее развитие общечеловеческой науки и культуры. Первое: аль-Фараби был не просто великим ученым, а гениальным реформатором науки. Он систематизировал все основные знания своего времени. Это нашло отражение в его трактате «Слово о классификации наук», в котором аль-Фараби в строгом порядке перечислил все науки

того времени, определив предмет исследования каждой. Великий ученый разделил науку на 5 видов, выделив науку о языке, логику, математические науки, физику и метафизику, гражданскую науку и юриспруденцию [6].

Неоценимым вкладом ученого следует считать то, что он сблизил и синтезировал в своих трудах лучшие достижения арабской, персидской, греческой, индийской, тюркской культур. За всю жизнь Абу Наср аль-Фараби написал около 150 трактатов. Особо значимыми и известными в этом ряду являются такие работы, как «Энциклопедия наук», «О происхождении наук», «Большая книга музыки», «Слово о классификации наук», «Геммы премудрости», «Трактат о взглядах жителей добродетельного города». Рукописи гениального тюркского ученого имеются во многих библиотеках мира.

Говоря о вкладе аль-Фараби в мировую сокровищницу, особо отметим то, что он внес в музыку, которое для широкой общественности является малоизвестным. До аль-Фараби многие люди пытались записать звуки на бумаге. Таким, например, в истории и теории музыки остался бенедиктский монах Гвидо д'Ареццо, который жил (992-1050) и ему в западных источниках отдают заслугу в создании нотной записи. Хотя уже новые исследования показывают, что в реальности именно аль-Фараби является изобретателем нот. В отличие от европейской нотной записи (7 нот) и китайской – 5 нот, тюркский ученый ввел 12 нот. Это ему удалось сделать при помощи математического метода на 120 лет раньше до рождения монаха [7]. Согласно мнению некоторых музыкантов, что с помощью 7 нот, сложно выразить некоторые особенности и нюансы восточной музыки.

«В ту пору восточная наука о музыке настолько превышала европейскую, что по образному выражению современного английского исследователя Фармера, трактаты о музыке Фараби и Ибн-Сино казались «оазисами в пустыне» [8, 31].

Отметим и то, что начиная с XII в. в ряде прославленных университетов Европы, например, в Кордове и Севилье, музыка изучалась наряду с другими обязательными предметами, считалась одной из важнейших дисциплин. «Обучение в этих учебных заведениях велось на основе музыкальной теории, созданной древнегреческими и восточными учеными, и главными учебными пособиями считались музыкально-теоретические труды Фараби, Ибн-Сино и др» [9, 295].

В заключение отметим, что аль-Фараби был не только выдающимся теоретиком музыкальной науки, но и виртуозным исполнителем. Здесь уместно привести свидетельство Ибн Халликана об исполнительском мастерстве Абу Насра: "Сайф ад-Даула велел привести певцов, и все знатоки этого искусства пришли с разнообразными музыкальными инструментами. Но всякий раз, когда кто-нибудь из них начинал играть на своем инструменте, аль-Фараби находил изъян в его [игре], говоря: «Ты допустил ошибку!» – Тогда Сайф ад-Даула спросил его: "Обладаешь ли ты какими-либо умениями в этом искусстве?" – Аль-Фараби ответил: "Да." Затем он вынул из-за пазухи кожаный мешок, открыл его и извлек оттуда полые палочки, составил их и заиграл на них так, что все развеселились. Потом он разобрал и собрал их по-другому, и когда заиграл на них снова, все, кто был в маджлисе, заплакали. Затем же разобрал и собрал их вновь, [но] уже по-иному, и заиграл на них [иначе]. И все в маджлисе уснули, даже страж у двери. А он ушел, оставив их спящими» [10, 155-156].

Другим ярчайшим тюркским представителем Восточного Ренессанса является Абу Абдаллах Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми /783 – 850/ – один из крупнейших ученых Средневековья. Его родина – Хорезм. Свои знания аль-Хорезми совершенствовал в «Бейт аль-хикма» или же в «Доме мудрости» в Багдаде. Первыми трактатами по арифметике и алгебре были работы аль-Хорезми. Он входит в число ученых, прибывших из Мерва в окружении халифа аль-Мамуна. В XII в. трактат аль-Хорезми по арифметике был переведен на латинский язык и именно от латинского заглавия этой работы происходит слово «алгоритм».

Трактат аль-Хорезми по алгебре также был переведен на латынь (слово «алгебра» происходит от арабского «аль-джебр», содержащегося в названии труда Хорезми. Справедливости ради нужно отметить, что исламская алгебра берет свое начало в знаниях Вавилона, Греции и Индии, но именно аль-Хорезми заложил основы алгебры

как самостоятельной, независимой математической дисциплины, то есть он впервые представил алгебру как науку об общих методах решения числовых линейных и квадратных уравнений, впервые дал классификацию этих уравнений.

Общепризнано, что он дал решения квадратных уравнений шести типов. Здесь следует отметить, что унаследованное от восточных математиков учение о линейных и квадратных уравнениях стало основой развития алгебры в Европе. Латинизированное имя ученого вошло в науку под термином «алгоритм».

Огромный вклад ученого и в астрономию, которая была необходима для орошаемого земледелия, морской и сухопутной торговли. Зидж (сборник астрономических и тригонометрических таблиц) аль-Хорезми посвящен хронологии и календарю (важное научное направление, так как разные народы пользовались различными системами временного счета). Большую важность для астрономии того времени представляла его книга об астролябии.

Немалый вклад аль-Хорезми внес и в географию. Он считается автором первого сочинения по математической географии. Он впервые на арабском языке описал известную к тому времени обитаемую часть Земли, дал карту с координатами важнейших населенных пунктов, с морями и океанами, горами и реками. Причем, его *Книга картины Земли* – не просто перевод сочинений предшественников, а оригинальный труд, содержащий много новых данных. Он организовал научные экспедиции в Византию, Хазарию, Афганистан. Под его руководством была вычислена длина одного градуса земного меридиана.

Отмечая его выдающийся вклад в становление и развитие математики, известный американский историк науки Дж. Сартон назвал его «величайшим математиком своего времени и, если принять во внимание все обстоятельства, одним из величайших всех времен»[11]. Отметим, что в Европе лишь в 1240 г. математиком Джоном Холиудом был создан труд «Простые алгоритмы», основанный на работах Хорезми. Он служил классическим университетским пособием в течение нескольких столетий. Впервые в Европе алгебра как учебная дисциплина была введена в учебные программы Лейпцигского университета [11, 106].

Юсуф Баласагуни (1015-1075 гг.) – выдающийся поэт и мыслитель XI в., родоначальник классической тюркоязычной поэзии. Ренессансные процессы в Караханидском каганате и сопредельных регионах не могли не способствовать появлению ученых-энциклопедистов, ибо это закономерный показатель не только Восточного Ренессанса, но и Ренессанса вообще. Одним из таких ученых общепринято считать Жусупа Баласагына (1017—1089). Его труд «Кутадгу билиг», является одним из выдающихся литературных памятников в культурном наследии тюркских народов.

Отмечая это, А. Х. Касымжанов пишет: «Работа Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билик» является первым энциклопедическим произведением не на официальном литературном языке, каким являлся арабский в то время, а на родном языке тюрков. Факт сам по себе очень значительный, что свидетельствует о патриотизме и любви к родному языку. Вместе с этим, им руководили не только политические мотивы, а стремление научить среднеазиатскую династию караханидов традициям государственного управления тюрков, так как они еще не оторвались от кочевой среды, научить управлять страной с высокоразвитыми оседлыми районами, областями (Мавераннахр, Восточный Туркестан). В целом произведение Жусупа Баласагына по общему признанию является духовной, нравственно-этической энциклопедией, в которой отражены история, культура, религиозные воззрения общества той эпохи, имеющие непреходящее значение для судеб тюркских, арабо-мусульманских и других народов [12, 128]. Его мировоззрение есть синтез культурных достижений Востока и Запада XI века, а поэма представляет общечеловеческий интерес.

Махмуд ибн ал-Хусайн ибн Мухаммад ал-Кашгари – выдающийся тюркский учёный-лингвист, литератор, фольклорист XI века из Кашгара. Он известен благодаря созданному им «Собранию тюркских наречий», которое на тюркском языке известно под названием "Диван лугат ат-турк». Написано оно в 1077 году и представляет собой первую в мире тюркскую энциклопедию в классическом ее понимании. В ней собран и обобщен обширный историко-культурный, этнографический и лингвистический материал. "Диван» Кашгари, согласно

профессору А. Х. Касымжанову – памятник тюркской культуры, запечатлевшей этические ценности и нормы поведения, специфическое мировосприятие тюркских народов в XI в. Он вобрал в себя не только весь жизненный опыт и изыскания, но и предшествующий опыт предков [12, 128].

Махмуду Кашгари в предисловии книги так раскрывает суть своей работы: «Эту книгу, я составил в алфавитном порядке, украшал ее пословицами, саджами (рифмованная проза), поговорками, стихами, раджазами (стихи воинственного содержания) и отрывками из прозы. Я облегчил трудное, разъяснил неясное и трудился годами: Я рассыпал в нем из читаемых ими (тюрками) стихов для того, чтобы ознакомить (читателей) с их опытом и знаниями, а также пословицы, которые они употребляют в качестве мудрых изречений в дни счастья и несчастья с тем, чтобы сказитель передавал их передатчику, а передатчик другим. Вместе с этими (словами) я собрал в книге упоминаемые предметы и известные (употребительные) слова и, таким образом, книга поднялась до высокого достоинства и достигла отличного превосходства». Хорошо известно, что Махмуда Кашгари считают основоположником зарубежной лингвистики и тюркологии, внесшим ценнейшим вклад в мировое языкознание, фольклор и литературу.[12]

Основная цель Махмуд Кашгари - это рассмотреть слова, принадлежащие только тюркскому языку. Великий ученый сгруппировал в книге 6800 тюркских слов (110 названий земель и рек, 40 народностей и племен), дал пояснение на арабском языке. Отметим, что именно Махмуд Кашгари является автором первой карты, на которой детально изображены все земли, заселенные тюркскими этносами.

Нельзя рассматривать эту работу лишь только как тюркский словарь, имеющий национальное значение. Всемирное значение этой работы заключается в том, что великий средневековый ученый впервые раскрыл всему миру красоту и глубину тюркского языка и мышления, составил также впервые энциклопедический труд в области языкознания. Это отмечают немецкие и турецкие современные исследователи. Книга ученого открыла мировой науке много исторических сведений, образцов устной народной литературы народов не только Средней Азии, но Восточного Туркестана, Поволжья, Приуралья XI века. Труд Махмуда Кашгари написан с применением научных методов арабской филологии. Он и сегодня не утратил исключительной ценности для языковедов, историков, фольклористов и литературоведов. "Дивану лугат-ит-тюрк" – не только жемчужина мировой языковедческой науки, но и фундамент всей тюркологии.

Мухаммед Хайдар Дулати (Дуглат) (1500—1551 гг.) – знаменитый ученый, внесший неоценимый вклад в науку и мировую культуру своего времени. Все мировые ученые, интересующиеся историей Средней Азии и Казахстана, культурой тюрко-язычных народов Евразии, находят ценные сведения его сочинениях. Главным его трудом является – "Тарих-и Рашиди". Эта его книга, написанная на персидском языке в 1544-1546 гг., была посвящена истории Могулистана. По мнению ученых, этот выдающийся тюркский ученый, внес неоценимый вклад в казахскую и мировую историографию и тюркологию, оставил ценные сведения о происхождении казахов, их деятельности на исторической арене, их связях с соседними народами, образе жизни и т. д.

Кадыргали Жалаири – выдающийся историк средневековья. Предки Жалаири, начиная с эпохи Караханидов, являлись приближенными ханов, их визирями, предводителями войск. Кадыргали знал арабский и персидский.

В 1600 г. при Касыме он написал свою знаменитую летописную книгу "Жами ат-тауа-рих" ("Сборник летописей"), ставшую достойным произведением мировой исторической традиции. Следуя устоявшейся традиции восточных мыслителей, ученый посвятил свою работу русскому царю Борису Годунову. Ценность для мировой истории и тюркологии этой летописи в том, что в своих летописях он впервые делает обзор по восточным странам и городам, дает исторические определения и разъяснения тюркским родам и племенам, населявшим казахские просторы. Отметим, что ученый оставил свои ценные замечания не только в сфере истории, этнографии, но и привел много ценных исторических фактов о династии Чингисхана и о нем

самом. также в работе приводятся редкие материалы о жизнедеятельности казахских ханов, жизни казахской степи и городов и т. д. Об уровне развития культуры и цивилизации того иного региона следует судить не только через призму достижений науки и культуры этого времени, но и через конкретные детали экономики, быта, техники и другие реалии, организующие производственно-хозяйственную специализацию данного региона. Здесь можно сослаться на монографию кыргызского ученого А. Алиева. [13, 440], в которой автор, цитирует А. Меца, который пишет, что «еще с V в., в восточных странах существовали общественные бани (хамом). В Отраре (Южный Казахстан) также были обнаружены и исследованы две древние бани. Они обогревались системой жаропроводящих каналов под полом. Снабжение их водой осуществлялось из колодцев, а сточные воды выводились при помощи кубуров (керамических труб. — А. А.). В банях были горячие и холодные, а также теплые моечные комнаты, массажный зал, раздевалка. «Вдомах IX в., — отмечает А. Мец, — были бани, канализация и колодцы. Люди того времени пользовались мебелью для одежды, на стенах и на полу были ковры. Столы (тахта) делали из оникса или дерева, была широко распространена китайская посуда. Состоятельные люди за тахтой пользовались ложками, вилками, ножами, салфетками. Существовало твердое правило мыть руки перед едой и после, причем богатые люди мыли руки в розовой воде, обладающей, как было выявлено впоследствии, дезинфицирующим свойством [14, 144-158].

Так, исследователем Б.А. Литвинским подробно описывается водопровод Так-Языра, который считается замечательным гидротехническим сооружением средневековой Туркмении. Подобные сооружения в большинстве стран Европы появились гораздо позже, через несколько столетий. Первый водопровод на Руси (в Новгороде) появился приблизительно в XII в. [15, 79-84].

На отдельных территориях Средней Азии в эпоху средневековья были проложены подземные водосборные каналы протяженностью до 50 километров. На Востоке повсюду использовались водоподъемные колеса диаметром до 25 метров, а также ветряные и водяные мельницы. Доказано, что ветряные мельницы существуют с 947 г. [16, 56].

В отдельных регионах Востока и, в частности в Средней Азии уже в IX в. действовали обсерватории, в которых работали местные ученые.

Так, правители Мерва Амуля (Чарджуу) и Хорезма Мансур ибн Талха проводили систематические астрономические наблюдения. В конце того же века в Балхе работал с довольно точными инструментами самаркандец Сулейман ибн Исма. Подтверждений подобных сведений X—XI веков мы имеем в достаточном количестве: наблюдения ибн Ирака и аль-Беруни в Кяте, ибн Сины и аль-Беруни в Гургандже, ибн Сины в Исфакане и других.

Описывая события 1497—1498 гг., знаменитый полководец, государственный деятель, поэт Востока Мухаммед Бабур (1483—1530) приводит данные о постройке обсерватории Улугбека, перечисляет также и другие обсерватории, известные ему в различных странах Востока: обсерватории халифа Мамуна, Битлимуса, Бикрамаджита Хинду в Удджайне и Дхаре. [17, 9].

Средоточием культуры, познания, языков Восточного Ренессанса были мечети. Они были не только источником религиозной духовности на Востоке, но и мощными центрами образования и воспитания.

Например, в XI—X вв. более или менее значительная мечеть обязательно имела библиотеку: существовал обычай завещать книги мечетям. Так, в городе Мерв (совр. Туркмения) было основано 12 библиотек общественного пользования. Только в одной из них насчитывалось около 12 тысяч томов. Двери библиотек были открыты для всех. В их стенах занимались ученые со всех концов мусульманского мира. Так, в библиотеке Мерва в течение трех лет — с 1216 по 1219 гг. — работал знаменитый путешественник и географ, автор труда «Словарь городов» Абу Абдиллах Шихабиддин б. Абдаллах ал-Хамави по прозвищу Йакут (1179—1229).

Власть имущие, по сведениям А. Меца, считали для себя величайшей гордостью собирать книги. К примеру, эмир Бухары Нух ибн Мансур имел еще в XI в. огромную библиотеку. В свое время ею пользовался знаменитый ученый-энциклопедист ибн Сина (Авиценна). Он писал: «Однажды я попросил эмира допустить меня в его библиотеку, чтобы изучить имеющиеся там

книги по медицине. Он разрешил мне, и я вошел в здание, где было множество комнат. В каждой комнате были сундуки с книгами, поставленные один на другой. В одной комнате были книги по арабской поэзии, а в другой — по физике, и так в каждой комнате [находились] книги по какой-либо отрасли науки» [18, 59].

Когда король Франции, Людовик IX был на Востоке, то он обратил внимание на то, что там многие ученые читали книги в общественных библиотеках. Вернувшись во Францию, он распорядился сделать при его личной церкви Сент-Шанель нечто подобное. Здесь мы видим прямое влияние тюркской культуры на становление европейской читательской культуры [19].

Представление о вкладе тюрков в мировую культуру и цивилизацию будет не полным, если мы не затронем некоторые аспекты земледельческой культуры. Это имеет актуальное значение для раскрытия тюркской составляющей в мировой земледельческой культуре. Так, уже во II в. до н. э. население Ферганской долины занималось виноградарством и виноделием. Искусство виноделия китайцы переняли именно у ферганских виноградарей. Это подтверждают сохранившиеся китайские рукописи. В одной из них отмечается, что в Давани (т.е. в Ферганской долине) вино приготавливается из винограда и в большом количестве хранится на складах в течение многих лет, не подвергаясь порче. Там виноградное вино является столь же обычным напитком, как и люцерна кормом для лошадей [20, 10].

Легенда приписывает открытие винодельного процесса иранскому принцу, астрологу Джамшиду, который привез домой в бочонках какой-то из великолепных сортов ферганского винограда. Открыв бочонки, он обнаружил, что виноград начал бродить, и приказал навесить на кислый напиток ярлык «яд». Спустя несколько дней он поссорился со своей любимой женой, которая в отчаянии выпила содержимое из одного из этих сосудов. Когда она проснулась после тяжелого сна, то почувствовала, что все ее переживания исчезли. Употребление этого, как она считала, лекарства вошло у нее в привычку, пока Джамшид не обнаружил ее секрета. Но Джамшид, говорят, впоследствии стал пьяницей и был свергнут с трона [21, 440].

Завершая статью, отметим, что изложенное нами о тюркской составляющей в Восточном Ренессансе есть лишь малая толика того, что привнесли тюрки в мировую культуру и цивилизацию. Многие еще лежат под завалами евро и других центризмов, поэтому перед новыми исследователями лежит задача открыть миру Тюркскую Вселенную, Тюркскую культуру и цивилизацию, бывшей долгое время, как справедливо говорит известный ученый Б. Г. Аяган «забытой» в силу идеологических и политических причин.

Использованные Литературы

1. Конрад И. И. Запад и Восток: Статьи. — М., 1972.
www.situation.ru/app/j_art_450.htm
2. А. Х. Касымжанов. Пространство и время великих традиций. Алматы: Казак университеті, 2001. С.22, 24.
3. Абрамов Н. А., Дёмин В. Н. 100 великих книг. — М.: Вече, 2000. — С. 15.
www.libex.ru/detail/book427500.html
4. Из истории общественно-философской мысли и вольнодумия в Средней Азии. - Ташкент: Фан, 1991. — С. 6.
5. Бертельс Т. С. www.kaznu.kz/ru/11281/page
6. studopedia.org/14-4248.html
7. <http://el.kz/bm4359>
8. Вызго Т. В кн.: Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии // Алматы: Ғылым, 1993.
9. Рабжабов А. Музыкальная мысль таджиков в эпоху Ибн-Сино// Торжество разума. С. 295.
10. Ибн Халликан. Уафайат ал-а'йан уа анба' абна' аз-заман / Изд. И. Аббас. Т.1— Бейрут, 1968, с. 155-156.
11. Сираждинов С., Матвиевская Г. Ал-Хорезми – выдающийся математик и астроном средневековья. М., «Просвещение», 1983;
www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/matematika/AL-HOREZMI.html

11. История человечества. Т. IV. VII—XVI века / Под общ. ред. А. Н. Сахарова; ИРИ РАН; ЮНЕСКО. — М.: Магистр-пресс, 2003. — С. 106.
12. Касымжанов А.Х. Портреты: Штрихи к истории Степи. Вып I. – Алматы: Университет «Кайнар», 1995. – с. 34-35.
12. <http://e-history.kz/ru/contents/view/4052..>
13. Алиев А. Восточный Ренессанс и его роль в историко-культурном развитии Кыргызстана и сопредельных территорий (X в. – первая треть XVI в.) // / ОшГУ. – Б.: Нео принт, 2015. — С. 440
14. Мец А. Мусульманский Ренессанс. — М.: Наука, 1966. — С. 144—158.
15. Литвинский Б. А. Водопровод Так-Языра (из истории городского водо-снабжения в средневековой Средней Азии) // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье / Под ред. Б. Г. Литвинского. — М.: Наука, 1979. — С. 79—84.
16. Лей Г. Очерк истории средневекового материализма. - М., 1962. - С. 56.
17. Бабур-наме [Записки Бабура] / Пер. М. Салье; Общ. ред. и дораб. С. А. Азимджановой... — С. 9.
18. Абу Али ибн Сина. Избранные произведения / Отв. ред. М. Диноршоев. — Т. 1. — Душанбе: Ирфон, 1980. — С. 59.
19. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0...>
20. Кары-Ниязов Г. Н. Астрономическая школа Улугбека. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 10.
21. Восточный Ренессанс и его роль в историко-культурном развитии Кыргызстана и сопредельных территорий (X в. —первая треть XVI в.) / ОшГУ. – Б.: Нео принт, 2015. — С. 440

ПУБЛИЦИСТИКА ЖАНРЫНДАҒЫ ЖАРНАМА ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛДІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қали Ақылбек

Абай атындағы ҚазҰПУ, 4-курс студенті

Резюме

В статье рассматривается основополагающая роль прагматики в лингвистическом анализе языка рекламы. Определена роль стратегического подхода в процессе лингвопрагматического описания рекламного текста. Представлено понятие креолизованного текста, описаны основные его характеристики.

Summary

The role of strategic approach to the linguistic description of advertising texts is de-fined. The term «creolized text» and its main characteristics are presented. A classification of major speech strategies defining banner advertising texts is given

Қазіргі қазақ жарнамалары таралу жолдарына, қамтитын тақырыптарына, түрлеріне қарай әр түрге бөлінеді:

- сырттық жарнама (мандайшалар, жарнамалық қалқандар, панно, плакаттар)
- теле және радио жарнама (жарнама роликтері, жарнамалық телерепортаждар, теледидардағы жарнамалық қатарлар, радио хабарландырулар, радио роликтер)
- парақша жарнама (каталогтар, буклеттер, жапсырмалар, шағын жарнама парақтар, шақыру билеттері, баға көрсеткіштері)
- газет жарнамасы (газет-журналдарда жарияланған жарнама мәтіндері) [1].

Жарнама - өте күрделі құбылыс. Жарнаманы жалпы мақсаттарына байланысты топтастырсақ, оны екіге бөлуге болады: бірі – сауда-саттық (коммерциялық) жарнама, екіншісі – саяси жарнама. Коммерциялық жарнаманың өзі өнеркәсіптік және сауда жарнамасы болып екіге бөлінеді. Өнеркәсіптік жарнамаға белгілі бір фирманың өнімдері мен қызмет көрсетуге арналған жарнамалары жатады. Сауда жарнамасына көтерме сауда жарнамасы мен дүкендер ұйымдастырған жеке жарнамалар жатады. Жарнама бұқаралық ақпарат құралдарына берілуіне байланысты: газет, журнал, кино, радио, теледидар, телефон, пошта т.б. жарнамалары болып бөлінеді. Жарнаманы адамның қабылдау мүшелеріне байланысты бөлу де заңды нәрсе. Оны көру арқылы қабылданған жарнама, есту арқылы қабылданған жарнама, иіс арқылы қабылданған жарнама деп топтастырады. Таралу көлеміне қарай – жергілікті, қалалық, жалпыхалықтық, дүниежүзілік болып бөлінеді. Берілу ретіне байланысты бір рет берілетін жарнама, бірнеше рет берілетін жарнама, күнделікті берілетін жарнама деп топтастырылады.

Жасалуына қарай, арнайы жарнама агенттіктері даярлаған және жарнама берушілердің өздері даярлаған жарнама болып екіге бөлінеді.

Жарнаманың көркемделуіне байланысты да түрлері көп: ақ-қара жарнама, бір түсті, екі түсті, түрлі-түсті т.б.; мәтінді жарнама, суретті жарнама.

Әрине, жарнама түрінің көптігі жарнаманың жалпы түсінігін қиындатады. Жарнаманы жан-жақты қарастыра келіп, оған мынадай анықтама беруге болар еді: Жарнама деген- белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен (ауызша, жазбаша) жарияланған хабарлама жиынтығы. [2].

Бүгінде жарнаманың жаңа түрлері мен жаңа қалыптары пайда болуда, алайда жарнама мәтінінде әрдайым негізгі, жетекші қызметті сөз атқарады. Жарнама тілі саласы қазақ тілінде жаңа сала деп қарастыруға болады. Қазіргі таңда жарнама үстем болып отырған орыс тілінде дайындалады да, кейін қазақ тіліне аударылады. Бұл жағдай керісінше болуы тиіс. Алдымен қазақ елінде қазақ тілінде әзірлену керек. Сол тілдің ыңғайына жығылу, сол тілде қалай жазылса, үтір нүктесіне дейін қалдырмай, қазақ тілінде де солай жазу басым. Оған лайық балама немесе қазақ тілінің тілдік нормаларын сақтау ұмыт қалғандай. Сөзбе-сөздіктің қазақ

тілінің грамматикалық құрылысына, қиыстыру жүйесіне қиянат жасаған жерлері баршыдық. Қиыны, міне осында. Небір жарнама аудармаларын оқып отырғанда, қарап отырғанда, не оқып, не түсінгенін білмей қайран қаласың. Бірен-сраны болмаса, кілең қазақ сөздерінен құрылған тіркестер өзара байланыспай, қиыспай нақтылы ұғым берместен сіресіп тұрады. Сөзім дәлелді болу үшін мысал келтірейін:

Строительные материалы Құрылыс заттары орыс тіліндегі баламасы "Оптом и в розницу", "Көтерме және бөлшек". (Кенжехан базары)

Бұл мысалда сөйлем тиянақсыз, аяқталмаған. Негізгі ой – құрылыс заттарының көтерме және бөлшек бағамен сатылатындығында, яғни бұл сөйлем «баға» деген сөзді керек етіп тұр. Демек, «Құрылыс заттары. Көтерме және бөлшек бағамен» десе сөйлем түсінікті болар еді. Немесе калька тәсілімен аударылған тағы бір мына мысалға назар аударыңыз: "Ген победителя в каждом"- " Жеңімпаз гені әрбірінде". Адресанттың не айтқысы келіп, қандай ой жеткізгісі келгені белгісіз. Мағынаға мән беру атымен жоқ. Магазин продуктов и промышленных товаров. Азық-түлік және өнеркәсіп тауарлары дүкені. (Жандосов көш.)Бұл мысалда «тауарлар» деген сөзге ілік септігін, яғни «-нің» жалғауын қоссақ, сөйлем түсінікті, мәтін сауатты құрылған болар еді. Азық-түлік және өнеркәсіп тауарларының дүкені. Кейбір сөздердің, терминдердің аудармасы болар тұра, орыс тілінде қазақ тілінің қосымшасымен жазылып жатады. Мысалы, Ремонт автомобилей Автомобильдер жөндеу.(Кенжехан базары) Автомобиль – адам немесе жүк таситын машина, яғни көлік. Неге «автокөлік жөндеу» демеске?

Активная семья- Активті отбасы

Активный город- Активті қала

Активный студент- Активті студент

Активное время-Активті уақыт

Активные слова -Активті сөздер. Енді бұл мысалды талдап көрелік: «актив» сөзінің бірінші мағынасы – белгілі ұйымның беріле, белсене істейтін мүшесі. Ал екінші мағынасы - өндіріс орындарының құнды зат я саласы, ақша бұйымдары. Демек мысалымыздағы «активті» сөзінің аудармасы – «белсенді». Белсенді отбасы, белсенді қала, белсенді студент, белсенді уақыт, белсенді сөздер десек орынды болар еді. Кейбір қазақ тіліндегі жарнамалар мәтіні орыс тіліндегі жарнама мағынасынан бөлек.

Мысалы, "Самые привлекательные тарифы" -"Ең тартымды тарифтер тізімі". (Төле би көшесі)

Орыс тіліндегі мәтінде «тізім» деген сөз, «тізім» туралы ой да жоқ. «Ең тартымды тарифтер тізімі» болуы үшін «список самых привлекательных тарифов» болуы керек емес пе? Яғни «тізім» - «список» деп аударылады емес пе?

"Белая техника"- " Ақмаржан техника" деген жарнамаға зер салайықшы: «белая техника» деп тұрған – кір жуатын машина, тоңазытқыш, плиталар, қысқатолқынды пештер, яғни бір сөзбен айтқанда тұрмыстық техника. «Ақмаржан техника» деу тіпті сауатсыздық! Ақмаржан сөзінің мағынасына үңілсек, «маржан» деген тастың түрі, орысшасы – коралл, ақмаржан – белый каралл. Белая техниканы ақмаржан техника деу өте орынсыз, ойға сыйымсыз.

Для всех кто ищет! Кім іздесе, солардың бәріне! Для всех кто выбирает! Кім таңдаса, солардың бәріне! (Яссауи көш.) Бұл жарнаманың адамға әсер ету қызметі өте төмен. Неге дейсіз ғой? Өйткені кімнің нені іздейтіні, нені таңдайтыны беймәлім. Бір сөз бірнеше рет қайталанып, естір құлаққа да жағымсыз. Іздеушілер мен таңдаушылар назарына! десе де айтар ой жетімді болары анық.

«Кулинария жалға беріледі» деген сөйлемдегі «кулинария» сөзі кез-келген сөздікте «аспаздық, аспазхана» деп берілген, күнделікті сөйлеу тілімізде де кулинария аспазхана деп қолданылады. Неге екені белгісіз, жарнамалауға келгенде «аспазхана жалға беріледі» делінбейді.

С новым кодом! Жаңа префиксіңізбен!

«код» деген сөзді талқылайық: «код» - шартты белгілер жүйесі, мысалы телеграф коды (телеграфный код), сигнал коды (сигнальный код). Префикс – лингвистикалық термин, сөз алды

қосымшасы. Код пен префикс екі бөлек түсінік, жарнамада сан, белгі жөнінде айтылып тұрғандықтан, жаңа кодыңызбен деген түсініктірек болар еді.

Бұл мысалдар толғанысымды дәлелді ету үшін келтірілген болатын. Көшеміздегі жарнамаларда мұндай шалалық сауатсыздық кең етек алып бара жатырғаны ащы шындық. Қазақ жарнамаларында шетелдік жарнамалардың көшірілуі байқалады, ұлттық мәдениет белгілерінің жасанды өзгертілуі көзге айқын көрінеді. Бұлар- қазақ жарнамаларының ықпал ету қызметін төмендетеді.

Әрине, «іші – алтын, сырты – күміс» сөз жақсысын келістірген сәтті аудармалар да бар. Мысалы, «еселеп артар кірісің, үнемді болса әр ісің» - «тройной результат без лишних затрат», «зачем полцарства за коня!»-«астындағы атыңды алты ай іздеме!». Бұл аударма тіл емес, қазақша мәтін, ой.

Считание качества и цены! Сапа мен баға үйлесімділігі!

Қандай тамаша аударма. Артық жалғаулар мен жұрнақтар жоқ. Әрбір сөз орнында тамырын терең жайып тұр. Әрбір сөз бір-біріне сай келетін сөздер. Бірнеше мысал келтірейік:

Офисный мир Кеңсе әлемі

Звонки на все мобильные по одной цене!

Барлық ұялы байланысқа қоңырау бір бағамен!

Все для отделки и ремонта! Бәрі де өңдеу және жөндеу жұмыстары үшін!

Присоединяйся! Бізбен бірге бол!

«Құлақтан кіріп бойды алар» дегендей қандай керемет аудармалар. Нағыз өмірге сән беретін құбылыс. Осыларға қарап күнделікті өмірде де бір жаңалық барын білеміз, десек те қазақша жарнама тілін қалыптастырып, ұлттық бояуды сақтап отырсақ іргесі берік ел болатынымыз айғақ.

Бұл тек біздің облысытың емес, Республикалық деңгейдегі үлкен мәселе. Тоқсан сөздің тобықтай түйіні, көрнекі ақпарат пен жарнаманың аударма нұсқасын емес, семантикалық, грамматикалық, стилистикалық нормалары сақталған қазақша жарнама тілін дайындауға ерекше көңіл бөлу керек.

Тауарлар мен өнімдердің, қызмет түрлерінің жарнамаланып отыруын реттейтін жарнама агенттіктері қажет және олармен мемлекеттік тілді жетік меңгерген, қазақ халқының этномәдениетінен толық хабардар, сондай-ақ басқа тілдерді де жақсы білетін тілші мамандармен, аудармашылармен жасақталуы тиіс.

Жарнама түрлерімен айналысатын агенттіктер мен кәсіпорындарға тіл нормаларын сақтауды талап ету, оларға жауапкершілік жіктеу, заңды бұзғандарға айыппұл салғызу керек.

Қазақ жарнамасын газеттік-публицистикалық стильдің подстилі деп тануға екі негіз бар. Бірінші, жарнаманың тілдік және вербалды емес құралдары бірігіп келіп ақпарат беру қызметін атқарады және осы комплексті мәтін прагматикалық қызмет атқарады. Екінші, жарнама мәтіндерінде, жалпы газеттік-публицистикалық стильдегі сияқты өзге стильдердің элементтері, образды, бейнелі тілдік құралдар, мақал-мәтелдер, сирек жұмсалатын сөздер, жаңа терминдер және т.б. қолданылады. Жалпы газеттік-публицистикалық стильде көркемдеуші тілдік құралдарда да ғылыми абстарктылы маңызы басым терминдері де, ауызекі сөйлеу тілінің элементтері де қатар жұмсалады. Ал бұл қолданыстар әлеуметтік мүддені көздеп жұмсалады. Өзге стильдерге тән элементтер, стильдік белгілердің прагматикалық қызметті атқаруға қосатын үлесі жоғары. Мұндай белгілер де жарнама тіліне тән. Міне бүгінгі қазақ қауымы алдында тұрған, салмағы екі ұрпаққа да тең түсетін, ел болып, жұрт болып ойлана-толғана отырып шешетін ұлт тағдырына байланысты, күрделі де қиын проблема осы болса керек. Бұл проблемадан бой тасалап, сырт қалам деушілер түбінде мықтап қателеседі, ал тіл заңын сөз жүзінде қолдаған болып, іс жүзінде жүрдім-бардым қарайтындардың күйкі тірлігі – елді емес, ең алдымен өзін-өзі алдағаны. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» - деп дана халық тегін айтпаған. Қоғамның арқалаған жүгі ауыр болғандықтан да оның құрамына енген азаматтардың ұраны ынтымақ, бірлік, тұтастық болуы керек деп білемін.

Жарнаманың әсерлілігі, оның ықпалының артуы адам психикасының ерекшеліктерін ескеріп жасалған кезде ғана артады. Адамды әрекетке бағыттайтын, қажетін өтеуге

талаптандыратын бір түрткі болады. Бұл түрткіні психологияда мотив (себеп) деп атайды. Түрлі жағдайлардың әсер етуіне қарай адам психологиясы әр түрлі өзгерістерге түсіп отырады. Жарнама бірден оқырманның, тыңдарманның, көрерменнің назарын аударуы керек. Психология ғылымында ойлы назар және ойсыз назар деген болады. Біріншісі, адам бір нәрсені көру үшін күш жұмсап, тырысуы керек, ал екіншісі, затты немесе құбылысты адамның ойламаған жерден байқап оған еріксіз көңіл бөлуі. Жарнама негізінде ойламаған жерден адам назарына ілігіп, оның санасына әсер ету керек. Ол тұтынушының қызығушылығын арттырып, көздеген затын сатып алуға итермелейді. Кейбір жағдайларда жарнама тұтынушының сезіміне әсер еткеннен кейін, екінші кезеңде мағынасымен қызықтырып, белгілі бір сезімді қалыптастырып, оны қуанып немесе таңдандырып, ал кейбір жағдайда ойламаған жерден шешім қабылдатып, абдыратады. Жақсы жарнама адам санасында белгілі бір бейне (образ) жасап, сонымен байланысты нығайтып, қалыптастырады. Мұндай жағдайда біз «жарнама» образымен танысамыз. Жарнаманың әсері дәлелді болуы пайдаланған тұжырымдамаларға тікелей байланысты. Егер де мұндай дәлелдер жарнамада жоқ болса, онда жарнаманың адам санасына ықпалы әлсіреуі сөзсіз. Жарнаманың тағы бір ұтымды жақтарының бірі – сезімге тікелей байланысты бір нәрсені көргенде туындайтын ассоциациялар. Бұл – бір нәрсені екінші нәрсеге ұқсату арқылы белгілі бір сезім ағынын туғызу [3].

Кез келген ортаға байланысты әр түрлі жарнамаларға назар аударта білу – жарнама компаниялары мен агенттіктерінің жетістігі. Жарнама хабарлары, мейлі ол газет, журнал арқылы немесе радио, теледидар арқылы берілсін тұтынушы мен көрермендер арасында психологиялық байланыс туғызады. Жарнама хабарларының белгілерін қабылдау маңызды мәселе. Жарнама белгілерін дұрыс қолдана білу жарнамасының шеберлігіне байланысты. Жарнаманың қолданылуын адам санасында белгілі бір уақыт аралығында белгілер (сигнал) жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Осы белгілер арқылы адам өзіне қажетті тауар жөнінде жан-жақты мәлімет алады. Нәтижесінде адамның ойында психикалық процесс жүреді. Бұл эмоциялық күйзеліс түрінде өтеді. Жақсы жарнама – дәл және нақты хабар мен ойдағыдай жаңалықтардың дер кезінде берілуі. Жарнама жасайтын мамандар бізде әлі өз дәрежесінде қалыптасқан жоқ. Жарнама жасауға психологтар, социологтар, тілшілер, экономистер керек. Иә, жарнама мәселесінің айтылатын, жазылатын, зерттелетін мәселелері жеткілікті. Бұл - Қазақстан Республикасында шешуін таппаған, соңғы кезде қолға алынып келе жатқан жұмыстың бірі.

Тұтынушының өнімді сатып алуына тек қана өнімнің өзі емес, оған жасалған жарнама хабар әсер етеді. Егер жарнама мәтінін құрастырған кезде адам психикасының ерекшеліктері еске алынса, онда жарнама мақсатын жетеді. Себебі назар аударту, қызығушылық туғызу, ынталандыру – мұның барлығы психологиялық процестер.

Жарнаманың іс-шараларын дайындаған кезде тұтынушының басқа адамдармен бірге белгілі бір әлеуметтік байланыста болатынын еске ұстаған жөн. Бұл өзі бірге жұмыс істейтін жұмысшылар ұжымы немесе жанұя т.б. болуы мүмкін. Сонымен қатар өнімді сатып алуға шешім қабылдау тұтынушының мінез-құлқының ерекшеліктеріне де байланысты. Күнделікті саудада бұл ерекшеліктер соншалықты қажет бола бермейді. Мысалы, күнделікті қажетті: нан, сүт, ет т.б. өнімдерді сатып алу кезінде тұтынушылар мінез-құлқында ешқандай ерекшеліктер байқалмайды.

Жарнаманы зерттеу барысындағы кейбір жасына, жынысына, қызметіне, тұрғындардың ұлттық құрамына байланысты социологиялық деректер статистикалық және мұрағаттық материалдардан, партиялық, кәсіподақтық, құжаттардан, санақ материалдарынан алынады.

Жарнама алдымен адамдардың ақылы мен сезіміне әсер ету керек. Оның психологиялық әсерінің нәтижесінде жасалған іс-әрекет адамдардың жеке еркі бойынша жасалған сияқты болуы тиіс. Кейбір адамдар өздерінің ойларында, көзқарастарында тұрақсыздық білдіреді. Мұндай адамдарды психология ғылымында белсенді адамдар деп атайды. Олар өмірде жиі кездеседі. Сондықтан да жарнама берілген плакат, хабарландырулар, мерзімді баспасөз, теле-және кинофильмдер адамдардың барлық мінез-құлқына сәйкес жасалынуы керек. Жарнамадағы сөздер мен көріністер, суреттер қандай жағдайда болмасын ақылы мен сана-сезіміне жақсы әсер

етіп, олардың естерінде уқытқа сақталуы үшін сәйкестендірілуі керек. Кез келген жарнама көңіл аудартып, тұтынушыны іс-әрекет жасауға ынталандыруы тиіс. Егер жарнамаға көңіл бөлініп, іс-әрекет жасалса, онда жарнаманың мақсатына жеткендігі.

Жарнаманы көрісімен адам бірден дүкенге кіріп, зат сатып алады деп ойламау керек. Өйткені, дәл осы уақытта адам жұмысқа асығып бара жатуы немесе ақшасы жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан жарнама сол затты сатып алғанша есте тұруы тиіс.

Жарнама құрастырушы адам тұтынушылардың назарын аударту жолдары мен олардың жарнама мәтінін тез түсінуін, есте сақтау процестерін жетік білген жөн. Жарнаманың нәтижесін белгілі бір психологиялық процестер жиынтығы ретінде түсінуге болады. Олар: назар аударту, қызығушылық туғызу, сезімге берілу, еске сақтау, шешім қабылдау, іс-әрекет жасау т.б.

Сонымен жарнаманың бірінші мақсаты – ынтаны ояндыру (ынталандыру). Егер адам үлкен көшеге шықса, онда ол сырғыған машиналарды, тротуарды, көшедегі әр түрлі дауыстарды естиді. Адамның бұл көріністерді түгел қамтуы мүмкін емес. Егер белгілі бір нысана назар аудартарлық жағдайда болса, онда ол басқа жалпы әсерлерден ерекшеленіп, адамның сезу мүшелеріне әсер ете бастағаны: көреді, сезінеді. Жарнаманың мақсаты негізінен, назар аудартуда. Назар аударту көптеген жолдармен жүзеге асады. Мысалы, газеттің майда хабарларының арасынан біз, ең алдымен, көзге жақсы көрінетін жуан қара жиекпен берілген хабарландыруды тез байқаймыз. Көлемі жағынан ерекшеленіп тұратын жарнама көптеген материалдардың аумағындағы басқа жарнамаларға қарағанда едәуір назар аудартады. Бірақ өте үлкен көлемді жарнаманың да тиімсіз жақтары бар. Мысалы, трамвайда біз көбінесе отырған кезде жақсы көрінетін жарнамаға назар аударамыз, демек жарнама беруші жарнаманың көлемін де еске ұстағаны жөн. Бір сөзбен айтқанда, жарнамада жалғыз сөздің өзі әсерлі болуы керек. Атақты орыс очеркісі В.Овечкин айтқандай: «В этом искусстве уметь единым словом, намеком вызвать у читателя много воспоминаний, ассоциаций, бурю чувств» жалғыз сөз арқылы сезім құйынын ояту, биіктерге шақыру, ойды өзгерту, әрине, бұл оңай нәрсе емес, сондықтан да жарнама өнер өзін осы жолға бағыштаған адамнан қажымас еңбекті, таудай талапты, көп ізденістерді талап етеді[4].

Қазақ тілі мемлекеттік тіл болғандықтан, жарнама саласында кеңінен қолданылуы тиіс. Ол мынадай қажеттіліктерден туындайды:

Жарнама саласындағы қазақ тілінің беделін көтеру;

Тіл заңын жүзеге асыруға байланысты, мемлекеттік тілдің жарнама саласында қолданылуын қадағалау;

Орта арнаулы және жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілдегі жарнама ісімен айналысатын мамандар даярлауды қолға алу;

Мемлекеттік тілде және басқа тілдерде берілген жарнамалардың әдеби тіл нормасына сәйкес келуін қадағалайтын орган ашу;

Мемлекеттік тілдегі жарнама жасаумен айналысатын жарнама агенттіктерін ашуды қолға алу;

Жарнама тілін жақсарту мақсатында ғылыми зерттеулер жүргізу т.б.

Қазақ тілін жарнама тіліне айналдыру - қиын да күрделі іс. Оның лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, психоллингвистикалық қырлары (аспектілері) арнайы зерттеуді қажет етеді. Жарнама мәтіні – мәтіннің ерекше түрі, жарнама берушінің ақпаратын жеткізуші және айтушы. Көздеген мақсатына жету үшін ақпарат берілетін ойы жүзеге асырылады. Жарнама мәтінінің «өмірі» қысқа, себебі үнемі жаңару – өзінің негізгі функциясын атқарудағы қажетті шарт: әрбір қайта жарнамаланатын тауарға тілдік құралдардың жаңа нұсқалары қажет. Жарнама барынша қысқа, көзге ұрарлықтай және мәнерлі болуы тиіс, ол оның жетістігінің кепілі.

Жарнаманың қазіргі тілінде әртүрлі тілдік деңгейлерде таныстырылатын бағалаушылық тәсілдің қоры қалыптасуда және оны мәнерлі, эмоционалды, дербес жасайды. Бағалау, өз кезегінде қоршаған шынайылықты қабылдайтын тұтынушының дүниені сезінуіне бағытталған. Жарнамалық мәтін бағалаушылықты білдіретін тілдік құралдар көмегімен құрастырылады.

Бағалауыштық сөздері ретінде көбінесе сын есімдер қолданылады. Бағалауыштық сын есімдер тауардың оң сапасын сипаттайды және оның нарықта ары қарай белең алуына себепші болады.

Жарнама мәтінінің әрекет ету механизмін қарастыруға жақындау психологтардың тарапынан қарапайым түсіндіріледі: «жарнамалық хабарлама көрермен көз алдына тауар бейнесімен байланысатын оң эмоцияны индукциялайды. Бәріне белгілі болғандай, жақсы жарнама санадан тыс (бұлыңғыр) әсер етеді, мүлдем логикалық сендіруді қажет етпейді». Бұл әрекет етудің негізінде бәрінен бұрын адам психикасының ойлау және эмоционалды өзегіне бағытталған тілдік айла жатыр. Жарнама тілі – бұл «адресаттың когнитивті және мінез-құлықтық қызметіне жасырын әсер ету мақсатында нақты бір ресурстарды қолдану жолдарымен» жасалатын, мифтер, нышандар, бейнелер.

Бұл адамның психологиялық ерекшелігімен байланысты сөздің екі есе әсер етуі нәтижесінде болады: «Ми сөзді екі түрлі жағдайда қабылдайды: рационалды-логикалық; және эмоционалды-бейнелі. Көп сөздер жасырын бағалауыштық компонент ұстайды: «жақсы», «жаман». Сонымен бірге олар нақты ассоциациялық көру, есту және сезу әрекеттерін тудырады. Сөзбен арбау арқылы адам санасында өздері түсінбейтін жақсы немесе жаман түсініктер қалыптастыруға болады. Бұл сөздер «итеру» немесе «шақыру». Оларды дұрыс қолдана білу тұтынушыға жарнаманың әсерін арттырады.

Жарнама - қоғамның жемісі. Ол тарихи-әлеуметтік құбылыс. Адам болған жерде, саудасаттық жүрген жерде жарнама міндетті түрде болады. Жарнама алдымен экономикамен тығыз байланысты. Айталық, елімізде жүріп жатқан нарық экономикасының барлық жаңалықтарымен біз алдымен жарнама арқылы танысамыз. Екіншіден, жарнама мәдени өміріміздің бір бөлігі. Себебі бүкіл адамзат қоғамындағы күллі мәдени жаңалықтар жөнінде алғашқы хабарды жарнама арқылы біліп танысатынымыз басы ашық мәселе. Мысалы, кез-келген шығарманың өмірге келіп, көпшілікке танымал болып, әрбір өнер адамының ерекше талантын бүкіл әлемге таныстыратын тек осы жарнама хабарлары. Үшіншіден, жарнама мен саясат өте тығыз байланысты. Себебі жарнаманы коммерциялық және саяси жарнамаға бөлгенде жарнаманың өзі саяси жарнамаға қажет. Алғашқыда сауданы қалыпқа түсіруге арналып, кейін үлкен фирмалар мен компаниялар арасында бәсеке құралына айналған жарнама соңғы уақытта саяси партиялар арасында бәсеке күресінде де қолданыла бастады. Бүгінгі таңда жарнаманы тек сауда құралы деп түсіну жеткіліксіз. Өйткені оның ықпалы да өрісі де күннен-күнге кеңейуде. Көпшілік “жарнаманы” тек саудамен байланысты ғана түсінеді. Бұл заңды нәрсе. Өйткені саяси жарнама дегеннің өзі бізге соңғы 10-15 жыл көлемінде ғана белгілі бола бастады. Нарық экономикасына өтудің алғашқы кезеңдерінде жарнаманың біздің өмірімізде маңызды өмір алатындығы жөнінде ешнәрсе білмедік. Қазіргі уақытта жарнама әрбір қазақстандықтың күнделікті өміріне еніп отыр. Біз жарнамамен кез-келген бұрышта: теледидарда, радиода, көшеде, газетте, журналда кездесеміз. Кейде жарнама бізге кері әсерін де тигізеді. Оның басты себебі жарнаманың басты сапасының төмен болуы немесе оның берілген уақытының бізге сәйкес, ыңғайлы болмауы. Жақсы жарнаманы жасап, оны дұрыс қолдана білу үлкен кәсіби шеберлік пен ғылыми зерттеуді қажет етеді. Өйткені жарнама жасау мен жариялауда кеткен болмашы кемшіліктің өзі тұтынушыға кері әсерін тигізуі әбден мүмкін. Тілімізге көптеген жаңа сөздер еніп, кейде бұрыннан бар сөздердің балама ретінде қолданылуы жарнама саласында жиі байқалады. Сонымен қатар жарнама мәтінін құрастыруда тілдік құралдарды дұрыс қолдану жарнама стилінің қалыптасуына септігін тигізеді анық. Яғни дұрыс құрастырылмаған мәтіннің кісіге әсері де өзгеше болып, оның көңілге жақсы әсер етуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар жарнама мәтінінде тақырып қою мен оның сөзбен үйлесімі маңызды мәселе болып саналады. Жарнама мәтінінің әрекет ету механизмін қарастыруға жақындау психологтардың тарапынан қарапайым түсіндіріледі: «жарнамалық хабарлама көрермен көз алдына тауар бейнесімен байланысатын оң эмоцияны индукциялайды. Бәріне белгілі болғандай, жақсы жарнама санадан тыс (бұлыңғыр) әсер етеді, мүлдем логикалық сендіруді қажет етпейді». Бұл әрекет етудің негізінде бәрінен бұрын адам психикасының ойлау және эмоционалды өзегіне бағытталған тілдік айла жатыр. Жарнама тілі – бұл «адресаттың когнитивті және мінез-құлықтық қызметіне жасырын әсер ету мақсатында нақты бір ресурстарды қолдану

жолдарымен» жасалатын, мифтер, нышандар, бейнелер. Бұл адамның психологиялық ерекшелігімен байланысты сөздің екі есе әсер етуі нәтижесінде болады: «Ми сөзді екі түрлі жағдайда қабылдайды: рационалды-логикалық және эмоционалды-бейнелі. Көп сөздер жасырын бағалауыштық компонент ұстайды: «жақсы», «жаман». Сонымен бірге олар нақты ассоциациялық көру, есту және сезу әрекеттерін тудырады. Сөзбен арбау арқылы адам санасында өздері түсінбейтін жақсы немесе жаман түсініктер қалыптастыруға болады. Бұл сөздер «итеру» немесе «шақыру». Оларды дұрыс қолдана білу тұтынушыға жарнаманың әсер етуін арттырады. Жарнама халықтың назарына тікелей (көше билбордтары, радиожарнама, тележарнама, желілік жарнама, баспа жарнамасы) ұсынылатындықтан оның әрбір элементі (тілі, көркемделуі, идеясы) жарнаманы қабылдаушыларға әсер етеді. Осы тұста тіл білімінің басты назарға алатыны – жарнама тілі. Жарнаманы берудің басты құралы – тіл. Тіл – мемлекеттің алға жылжуына әсер ететін үлкен күш. Сондықтан ұлттық мәдениетімізді көтерудің, тіл тазалығын насихаттаудың, ана тіліміздің байлығын дәріптеудің бүгінгі қоғамдағы басты құралы – қазақ жарнамасы. Себебі жарнама қазіргі қоғамның ажырамас бөлігіне айналғаны белгілі. Жарнаманың негізгі функциясы ұсынылған тауарға не қызметке халықтың қызығушылығын оятуға, адамдардың жақсы көзқарасына ие болуға бағытталады десек, жарнаманы беруде тіліміздегі бағалауыштық лексика көмекке келеді. Бағалауыштық мәннің қазақ тілінде берілу жолдарын талдау, саралау – бағалауыштық лексиканың жарнама тіліндегі қолданыс аясын және оның жаңа мүмкіндіктерін көрсетеді. Мемлекеттік тілдің жарнама саласындағы қызметі, оны жақсарту әлі көптеген мәселелерді шешуді, зерттеуді, талдауды қажет етеді[5].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. А.: 1983.
2. Пустовойт П.Г. Слово, стиль, образ. М: 1968.
3. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. А.: 1971.
4. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. А.: 1971.
5. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. А.: 1966.

**ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТЫҢ ТЕРМИНДІК АППАРАТЫ
(Ә.Құрышжанұлы еңбегі туралы)**

Майра Жунисова

ф.ғ.к., доцент

Оразкүл Абдулла

1-курс магистранты

Абай ат. ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Кілт сөздер: септік тұлғалары мен мағыналары, терминнің семантикасы, номинатив – атау септік, генетив – ілік септік, датив – барыс септік, аккумулятив – табыс септік, локатив – жатыс септік, аблатив – шығыс септік, құралдық септік (инструментальный падеж) – көмектес септік.

Түйіндеме

Мақалада Ә.Құрышжанұлының ««Кодекс Куманикус» тіліндегі септік тұлғалары мен мағыналары» атты кандидаттық диссертациясында қолданылған септік жалғаулардың лингвистикалық атаулары сөз болады. Куман қыпшақтары тіліндегі септіктердің семантикасы мен жасалу жолдарын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарастырған ғалымның кейбір тұжырымдары беріліп, әрі қарай қазіргі қазақ тілінің грамматикасы тұрғысынан талдау жасалған. Сонымен қатар еңбектің әлемдік лингвистика тарихында алатын өзіндік орны бар. Себебі, лингвистикалық терминдердің берілуі, қолданыс аясы және олардың үстейтін грамматикалық мән-мағыналарын қыпшақ тілі мен қазақ тілін салыстырмалы-тарихи әдіспен салыстырмалы зерттеу жасап, қазақ тіл білімінде алғашқы жазылған компаративистика ғылымының негізін қалаған. Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің қазақ тіліндегі ерекше үлгісін лингвистикалық терминдерді тірек ете отырып, өте түсінікті тілде мәселені барынша жан-жақты шешіп берген. Ғалымның ұсынған тірек сөздері, яғни лингвистикалық терминдері төмендегідей: номинатив – атау септік, генетив – ілік септік, датив – барыс септік, аккумулятив – табыс септік, локатив – жатыс септік, аблатив – шығыс септік, инструментальный падеж – көмектес септік.

377

Ғылыми мақаламыздың мақсаты - профессор Ә.Құрышжанұлының 1956 жылы орыс тілінде жазылған жоғарыда аталған тақырыптағы кандидаттық диссертациясы [1] тілінде кездесетін лингвистикалық терминдерді қарастыру, септік категориясының «Кодекс Куманикус» ескерткішінің тіліндегі түрлерінің сол кезеңдегі ғылыми атауларымен таныстыру.

Қазақ тілінің ғана емес, түркі тілдерінің, соның ішінде қыпшақ тілінің тарихын зерттеген ғалымның ғылыми жұмыстарының алғашқыларының бірінен саналатын осы еңбектің тілінде қаншама ақпараттар мен қазақ тіл білімі тарихына қатысты зерттеулер мен танымдық мағлұматтар бар. Ғылыми жұмыстың авторы: жұмыстың үш бөлімнен тұратынын: алғашқы бөлім – сол кезеңдегі куман халқының тарихына, «Кодекс Куманикус» ескерткіші қай уақытта жазылғаны, Ю.Клапрот, Г.Кун, В.В.Радлов және К.Грөнбек басылымдары жөнінде мәліметтер беріледі дей келе, ескерткіш тілінен мысалдар келтіріп, куман тілі мен қазақ тілінің сөздік қорын салыстыратынын айтады [1, 5]. Еңбектің екінші бөлімінде автор: «септіктердің грамматика-морфологиялық сипатына арналып, әрбір септік түрлері жалғауларының дыбыстық нұсқалары берілгенін және солтүстік-батыс немесе қыпшақ тілдерінің ұқсас деректерімен салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарастырылғанын» айтып өткен. Үшінші бөлімінде септіктердің үстейтін мағыналары мен олардың жалғанатын сөздермен сәйкес келуі табиғатын қарастырған.

Ғылыми мақаламызға арқау етіп отырған тілдік материал осы диссертациялық жұмыстың барлық бөлімдерінде қолданылатын, әсіресе екінші бөліміндегі септіктің лингвистикалық атаулары мен оның мән-мағыналары, яғни осы еңбектегі *лингвистикалық терминдер*,

терминдердің семантикалық өрісі мен қолданыс аясы. Мақаламыздың дереккөзі ретінде еңбектің 68-94 беттеріндегі терминдер және олардың тұжырымдалуы қарастырылды.

Жалпы, кез келген ғылыми жұмыстың ақпараттылығы оның ғылыми аппаратыны, тірек терминдеріне қатысты. Олай болса, аталған жұмыстағы қолданылған септік категориясының түрлері жеке-жеке қарастырылып, оның жасалу жолдары арқылы мазмұнды ғылыми тұжырым ұсынылады. Ә.Құрышжанұлының аталған еңбегі тұнып тұрған куман қыпшақтарының тіліндегі элементтер ғана емес, оны дәлелдеуі мен ұсынуы табиғи, әрі өте қарапайым түсінікті ғылыми стилде жазылған еңбек. Ғылыми жұмыстың 65-66 беттерінде ғалым былай дейді: «Нами куманские падежи обозначены традиционными латинскими терминами потому, что они имеют место и в оригинале «Кодекса» и в различных его изданиях, в которых перечисляются 6 падежей: *номинатив, генетив, датив, аккузатив, аблатив и вокатив*. Мы со своей стороны, во-первых, придерживаемся мнения А.Самойловича [2], который пишет, что особого звательного падежа в тюркских языках вообще не существует, 2 потому, что он выражает обращение, а не отношение существительного к другим словам в предложении. Во-вторых, список падежей дополняем *локативом и инструментальным падежом*» [1, 65].

Лингвистикалық ұғымдардың қалыптасу тарихы Азия жерінде арабтың үш бірдей ірі лингвистикалық мектептерінен бастау алғаны мәлім. «Басты тілдік мектептер қазіргі Ирак территориясын арабтар рухани жаулап алғаннан кейінгі Басрий мектебі - барлық мектептердің ең көнесі, Куфий және Бағдат мектептері болған» [3, 20].

Лингвистикалық терминдердің қалыптасу тарихы қазақ топырағында, алдымен Орхон-Енисей, Талас жазба ескерткіштерінен, әл-Фараби еңбектерінен бастау алатынын, ал салыстырмалы-тарихи тіл білімі, яғни компаративистика ғылымының негізін салушы, «Диуани лұғат-ат түрк» (Түркі тілдерінің сөздігі) еңбегінің авторы М.Қашқари екені белгілі.

Лингвистикалық терминдер теориясын қалыптастыруда 1930 жылдардағы Алаш зиялыларының да өзіндік үлесі бары терминтану саласы ғалымдарының ғылыми жұмыстарынан танылып келеді [4, 93].

Ә.Құрышжанұлының 1956 жылы ғылыми ортаға ұсынылған осы еңбегінің қазіргі лингвистикамыздағы терминдер жүйесіне қосар үлесі, алатын орны ерекше.

Ғалым *номинатив – атау септік* терминін былай түсіндіреді: «Интересно отметить, что Г.Кун на стр.75 и CIV своего издания СС для номинатива приводит примеры в нулевой форме слова, напр.: *at* (лошадь) и в форме множественного числа, напр.: *atlar* (лошади). Притяжательная форма слова тем не указывается, очевидно, Г.Кун ее считал не характерной для номинатива. Итак, отсутствие какого-нибудь падежного окончания в куманском языке, как и в других тюркских языках, означает номинативный падеж» [1, 67].

Қазіргі қазақ тіліндегі атау септік тұлғалы сөздерді зерттей келе, ғалымдар атау септігінің нөлдік формада келуінің өзі атаулық мағына беретіні туралы С.Исаевтың, Н.Оралбай еңбектерінен белгілі [5; 6].

Ә.Құрышжанов ілік септігінің жасалу жолында оның қосымшаларына тоқталады: «Второй падеж в Кодексе в простом и притяжательном склонении имеет окончание *ning/ning* и *ing/ing*. Они образуют закрытый слог. В нем узкий гласный *i* может быть переднего ряда при мягкой основы и заднего ряда при твердой основе. Последний звук окончания считается заднеязычным носовым согласным» [1, 68]. В.А.Богородицкий: «в куманском языке новообразовавшееся именное окончание *ның/нің* вытеснило собой в именах основное *ың/ің* и стало в этом языке единственным для данного падежа» [7].

Адамтанымдық сипат алған қазақ тіл білімінде қазіргі кезде осы септік тұлғаларын тіл тұтынушының қалай, қандай әлеуметтік ортада қолданысы да мәселе болып отыр [8, 22].

Қазіргі ауызекі тілімізде сақталған *сіздің үйіңіз осы* деген сөйлемді, *сіздің үй осы* деп айту кездеседі. Сіздің // сізін.

Ғалымның тұжырымдауынша: «Сравнительная таблица вариантов окончания генетива в некоторых тюркских языках:

Куманский - *ның/нің*.

Кашгарский - *ның/нің*.

Мищярский - *ның/нің*.
 Узбекский - *ниң/ниң*.
 Чагатайский - *ның/нің, -нуң/нүң*.
 Крымский - *ның/нің, -нуң/нүң* /редко *ны, ы/*.
 Караимски - *ның/нің, -нуң/нүң*.
 Татарский - *ның/нің, -ноң/нөң*.
 Орхонский - *ның/нің, -ың/ің*.
 Турецкий - *ның/нің, -ың/ің*.
 Кипчакский - *ын/ін*.
 Кумыкский - *ны/ни*.
 Ногайский - *ның/нің, -дын/дин, -тын/тин*.
 Каракалпакский - *ның/ниң, -дын/диң, -тың/тиң*.
 Казахский - *ның/нің, -дың/дің, -тың/тің*.
 Башкирский - *ның/нең, -дың/дең, -тың/тең, -ноң/нең, -доң/дең, -тоң/тең, -зың/зең, -зоң/зең* [1, 72-73].

Датив, яғни *барыс септігі* туралы Ә.Құрышжанұлы былай дейді: «Окончаниями датива считается *ка/кә, га/gä* в простом склонении, *ga/gä, a/ä* в притяжательном склонении» [1, 73].

Куман қыпшақтары тіліндегі *табыс септікті* ғалым былай сипаттаған: «Аккузатив в языке СС оканчивается на *ni* и *n. n* образует открытый слог, в котором узкий гласный в зависимости от характера основы может быть гласным переднего и заднего ряда» [1, 77].

Қарастырылып отырған ескерткіш тіліндегі *жатыс септікті* ғалым былай сипаттаған: «Локатив в куманском языке имеет окончания *ta/tä* и *da/dä*» [1, 80].

«Кодекс Куманикус» ескерткішінің тіліндегі *жатыс септікті* ғалым былай сипаттаған: «Окончание аблатива *dan/dän, tan/tän* подобно окончаниям генетива, образуют закрытый слог» [1, 82].

Қашқаритану саласында жарық көрген «Қазақстандағы Қашқаритану (лингвистикалық аспект)» деген монографияда ескерткіштің грамматикалық құрылымын зерттеушілермен салыстырғанда, кейінгі диссертациялық еңбектерден ең алғашқы айырмашылығы – осы еңбектің терминдік түзілісінде екені байқалады [9, 41].

Сонда ескерткіштің түпнұсқаларымен танысып, таныстырып қана қоймай, әрі қарай әрбір септік жалғауының жалғану ерекшеліктеріне арнайы тоқталған, мысалы: «Приведем сравнительную таблицу вариантов окончания аблатива в некоторых тюрских языках.

Кипчакский - *дан/дән*.
 Узбекский - *дан/дән*.
 Куманский - *дан/дән, -дан/тән*.
 Орхонский - *дан/дән, -тан/тән, -дин/дін*.
 Кумыкский - *дән/ден, -дин/дін, -тин/тін*.
 Турецкий - *дан/ден, -тан/тен*.
 Караимский - *дан/дән, -тан/тән*.
 Мищярский - *дан/дән, -тан/тән, -нан/нән*.
 Казахский - *дан/ден, -тан/тен, -нан/нен*.
 Татарский - *дан/дән, -тан/тән, -нан/нен*.
 Ногайский - *дан/ден, -тан/тен, -нан/нен*.
 Каракалпакский - *дан/ден, -тан/тен, -нан/нен*.
 Кашгарский - *дан/дан, -дын/дін*.
 Чагатайский - *дын/дін, -тын/тін*.
 Башкирский - *дан/дән, -тан/тән, -нан/нән, -зан/зән* [1, 87].

Көмектес септікті инструментальный падеж деп терминдік атау береді де, оның жеке сөзден пайда болғанын атайды.

«В куманском языке инструментальный падеж функционируется при помощи послеслога *bile*, напр., *atasi bile* «атасымен» (с его отцом); *congulu bile* «көңлімен» (с его настроением); *cstus bile* (христосом); *azam bile* «азаматпен» (с человеком); *iazuk bile* «жазықпен» (с виной);

taz bile «таспен» (с камнем); *kolim bile* «қолыммен» (с моей рукой); *ating bile* «атынмен» (с твоим именем); *balalarimiz bile* «балаларымызбен» (с нашими словами)» [1, 87-88].

Қорыта келгенде, Ә.Құрышжанұлы аталған еңбегінде септік жалғаудың жіктелуіндегі түрлерін латын тіліндегі күйінде атап қоя салмай, оның мағыналарына, жасалуындағы ерекшеліктері мен қолданыс табиғатына терең мән беріп қарастырған. Ғалым қолданған лингвистикалық термин атаулары, ғылыми нысан еткен септік жалғауларының тұлғалары мен мағыналарының мәні әлемдік грамматикада да орны ерекше, ғылыми еңбектің терминдік аппараты дұрыс болғанда ғана ол ғылымда ойып орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Курышжанов А. Формы и значения падежей в языке *Codex Cumanicus*. АКД. 1956 г. С.225.
2. А.Самойлович Опыт краткой крымско-татарской грамматики. Пг., 1916г., стр.95.
3. Жүнісова М.Ә. Әлемдік лингвистика. // Оқу құралы. Қарағанды: Medet Group. 2016. - 125 б.
4. Оразбаева Ф.Ш., Жиренов С.А., Кенжебаева Г.М., Мазмбаева Ж.О. Лингвистикалық терминдер теориясы. // Оқу құралы. Алматы: Ұлағат. 2012. 96 б.
5. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. А.: Рауан. 1998. - 304 б.
6. Оралбай Н. қазақ тіл білімінің мәселелері. Павлодар. 2011. -424 б.
7. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. стр. -152.
8. Жүнісова Майра Қазақ тіл біліміндегі антропоэлекті бағыттар /Оқу құралы. 2017. -104 б.
9. Жүнісова Майра Қазақстандағы Қашқаритану (лингвистикалық аспект). /Монография. 2017. 216б.

**БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ТОЛҒАМДАР**

Құралбай МЕҢЛІБАЕВ,
философия ғылымдарының кандидаты, профессор
Қарағанды «Болашақ» академиясы
ku_bolashak@mail.ru
Жомарт ОСПАН,
өлкетанушы, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі
jomart.ok@mail.ru

Кілт сөздер: өмір-дерек, қоғамдық-саяси ахуал, әлеумет, ой-толғам, әдебиет, жыраулық дәстүр, бұқартану, т.б.

Қашаннан қазынасы ортаймаған, мол мұралы қазақ әдебиеті тарихынан қомақты орын алып, артына өшпес мұра қалдырған көрнекті жыраулардың бірі – Бұқар Қалқаманұлы. Ел басына күн туған, ер етігімен су ішкен аласапыран заманда, халқымыздың тағдыры қыл үстінде тұрған қилы кезеңде ғұмыр кешкен жырау өз толғауларында сол кездегі көкейкесті, қордалы мәселелерді қозғап, солардың бірден-бір жоқшысы, жыршысы бола білді. Оның жыр-толғауларының әрдайым әлеуметтік өткір мазмұнға құрылып, философиялық ой-толғамдармен түйінделіп отыруының басты себебі де сол.

Бұқар жырау қазіргі Қарағанды облысына қарайтын Бұқар жырау ауданының Далба тауы баурайында дүниеге келіп, сол мекенде қайтыс болады. Бұқар жыраудың ұзақ жасаған жасындағы өмірлік деректері бізде көп сақтала бермеген. Тек саналы ғұмырының бәрі түгелдей дерлік Абылай ханның қасында, соның оң тізесін басқан қабырғалы да сәуегей биі, ақылшы-кеңесшісі ретінде өткені мәлім. Өз өлеңдерінде келтірілген деректерге қарасақ, жыраудың жоқшылықтың зардабын көп тартқан адам болғаны көрінеді. Бұқар жыраудың асыл тегі туралы қолда бар деректер мынадай: Арғыннан – Қодан, одан –Дайырқожа (Ақжол), одан – Қара (Қарақожа), одан –Мейрамсопы, одан – Сүйіндік, одан – Қаржас, одан – Алтынторы, Құлықе, Бегім. Алтынторыдан – Мәмбетәлі, Жолымбет – Келімбет, Бегімбет, Артық. Жолымбеттен – Қойсары, Қалқаман, Рымбет, Назар. Қалқаманнан – Бұқар жырау. Бұқардың да үрім-бұтақтары аз емес, бұлардың көбі сол Бұқар жырау дүниеге келген атамекенді қоныс етіп отыр [1, 81].

Бұқар жыраудың өмірі мен шығармашылығы туралы қазақ әдебиетінің небір ақын-жазушылары, ғалымдары қалам тербеді. Оның алып поэзиясына ең алдымен Шоқанның жіті көзі түсті. Ы.Алтынсарин «Абылай, мен сені көргенде» толғауын «Қырғыз хрестоматиясына» (Орынбор, 1878) енгізді. Жыраудың шығармаларын жинап, жүйелеп, болашаққа аманат етіп, басына белгі орнатып кеткен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбегі де ерекше. Бұқар шығармашылығы туралы өз кезінде соны пікір айтып, әдебиеттануда жол салған С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан сияқты ғұламаларымыздың еңбектері өз алдына бір шоғыр. Алдыңғы ағаларының бастаған ісін сәтімен жалғастырып, Бұқар жырау шығармашылығы туралы үзбей қалам тартып, жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеуші ғалымдар, ақын-жазушылар санатында Ы.Дүйсенбаев, Ә.Дербісалин, Қ.Мұхамбетханов, Ш.Сәтпаева, Х.Әдібаев, М.Жармұқанбетов, М.Мағауин, А.Сейдімбеков т.б. ғалымдар болды. Дегенмен, осы әдебиеттанушылардың басым көпшілігі кешегі империялық өктемдік кезінде ойларын ашып айта алмады, көсіліп жаза алмады. Кейбір сырлары шер болып көңілдің көгінде қатпарланып жатты. Қалай дегенде де, жыраудың өмірі мен шығармашылығына қатысты түрлі тақырыпта қалам тербеп, Бұқарнамаға өз үлестерін қосқан сол бір қажырлы қайраткерлердің еңбектері кейінгі Бұқартану іліміне алғышарт, берік іргетас болғаны анық.

Бұқартану ілімі тәуелсіздік алған соң қызу қолға алынып, жаңа арнаға түсті. 1993 жылы жыраудың туғанына 325 жыл толу құрметіне арналған ұлан асыр халықтық мереке өзі туған Далба тауының баурайында дүбірлеп өтті. Бұқар жыраудың басына үлкен күмбез тұрғызылды,

Қарағанды қаласында ескерткіш орнатылды. Осы мерекеге арналып, ғылыми-теориялық конференция өткізілді. Бұқар жыраудың өмірі мен шығармаларын қалың көпшілікке насихаттау мақсатында көптеген танымдық, тағылымдық, зерттеу мақалалар жарық көрді. Сондай-ақ, сол жылы тұңғыш рет жырау жырларының жеке жинағы екі рет басылды.

2013 жылы Қарағанды «Болашақ» университетінің бір топ ғалым-мамандарының күшімен «Бұқар жырау» атты тұлғалық энциклопедия басылып шықты [2]. Энциклопедияда қазақ халқының ұлы жырауы, философ, шешен Бұқар жырау Қалқаманұлының өмірі мен саяси, әлеуметтік, тарихи еңбегіне арналған. Ұлы тұлғаның өскен ортасы, дүниетанымы, қайраткерлік көзқарас, ұстанымы, Ұлы даланың арғы-бергі тарихында алатын орны, барша болмысы, қоғамдық-саяси келбеті, халқына қалдырған тағылым, тәлімі жан-жақты зерделеуден өткізілді. Артында қалған мол мұрасына талдау жасалынды.

Бұқар жыраудың өмірі мен шығармашылығына қатысты қысқаша мәліметті осымен доғарып, енді жыраудың шығармаларына негіз болған, сол кездегі саяси-әлеуметтік жағдайларға, оның ішінде жыр-толғауларының философиялық мән-маңызына тоқталсақ па дейміз.

Тарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған аумалы-төкпелі заманға душар болған ел-жұртқа «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» басқыншы жаудың бетін қайтарып, өз тәуелсіздігін қорғап қалу, немесе жау табанында біржола жаншылып құрып біту мәселесі көлденең тұрғаны белгілі. Жырау, ең алдымен, осындай жауапты сәтте шоғырланбай шашырап жатқан халықтың басын тас түйін біріктіру арқылы қанқұйлы жауға тойтарыс беру ісін ұйымдастыра алатын аса алғыр, қолбасшы-көсемнің қажеттігін ерте түсінеді, сөйтіп, осы ұлы мақсатқа орай ол әйгілі Орта жүз ханы Абылайға зор сеніммен қарайды. Абылай да тәуелсіздік үшін жан сала күрескен халық мүддесін терең түсініп, өзін бірыңғай сол күрес жолына арнады. Мұндай ақылы мен айласы астасқан кемеңгер басшының үлгілі істері мен оның төңірегіндегі белгілі батырларының жанқиярлық ерліктерін жырау үнемі асқақ жырлап, солардың өшпес әдеби бейнесін жасауға күш салды. Осының бәрі, түптеп келгенде, жыраудың туған халқының бірлігі мен болашағын ойлау мақсатындағы ерлікке барабар іс-әрекеттерін аңғартады [2,27].

Абылайға тұстас ақындардың ішінде оның өмірін өзгеден толық, еркін жырлаған ақын Бұқар жырау. Абылайдың өмірін жырлағанда Бұқар оны мақтай бермейді, Абылайдың өміріндегі мақтарлық жағдайды да, сынарлық жағдайды да бірдей алып, сынаған сөздерін Абылайдан тайсалмай айтады, кемшіліктерін бетіне баса көрсетеді. Бұдан ханның басқан ізіне бас ұратын жағымпаз, жасқаншақ ақынды емес, өжет, өткір, ханның жақсы сипаттарын да, міндерін де ашып айтатын ақынды көреміз [3, 31].

Абылай, Бұқар заманында қазақ елі қыспаққа түсті. Соның арасынан мемлекетіміздің өзіндік дипломатиясы қалыптасты. Сол кездегі көрші елдерге, оның ішінде екі алып – Ресей, Қытай мемлекеттеріне тұрақты, байсалды көзқарас, саясат, сан сарапқа салып шешілген ұлысаралық бейбіт өмір үлгісі өз маңызын бұл күнде де жойған жоқ. Бұқар жырау халықты біртұтастыққа, елді бірлікке шақырды. Қазақ халқының бейбіт өмірін, бақуатты тіршілігін жыраудың қаншалықшы көксегендігі оның мына тілек-жырынан да байқалады:

*Бірінші тілек тілеңіз,
Бір Аллаға жазбасқа!
Екінші тілек тілеңіз,
Бір шұғыл насық залымның
Тіліне еріп азбасқа!
Үшінші тілек тілеңіз
Үшкілсіз көйлек кимеске!
Төртінші тілек тілеңіз,
Тәрде төсек тартып жатпасқа!
Бесінші тілек тілеңіз,
Бес уақытта бес намаз,
Бірін де қаза қылмасқа!*

Алтыншы тілек тілеңіз,
 Алтыс басты ақ орда
 Ардақтаған аяулың
 Біреуге олжа болмасқа!
 Жетінші тілек тілеңіз,
 Желкілдеген ту келіп
 Жер қайысқан қол келіп
 Сонан сасып тұрмасқа!
 Сегізінші тілек тілеңіз,
 Сегіз қиыр, шартарап
 Жер тұлданып тұрмасқа!
 Тоғызыншы тілек тілеңіз,
 Төреңіз тақтан таймасқа!
 Тоқсандағы қарт бабаң
 Топқа жаяу бармасқа!
 Оныншы тілек тілеңіз,
 Он ай сені көтерген,
 Омыртқасы үзілген,
 Аязды күнде айналған,
 Бұлтты күнде толғанған,
 Тар құрсағын кеңіткен,
 Тас емшегін жібіткен,
 Анаң бір аңырап қалмасқа!
 Он бірінші тілек тілеңіз,
 Он бармағы қыналы,
 Омырауы жұпарлы,
 Иісі жұпар аңқыған,
 Дауысы құдай саңқыған,
 Назыменен күйдірген,
 Қылығымен сүйдірген,
 Ардақтап жүрген бикешің,
 Жылай да жесір қалмасқа! [1,82]

Не деген тамаша тілек! Бұл жырда халықтың қалыпты тыныс-тіршілігінің барлық саласы толықтай қамтылған.

Ең қиын, түйінді, түбегейлі істер бойынша шешім шығарарда қалың бұқара, ұлы жиын жырауға жүгінді. Осылайша дана жырау барша қауымның бағы болды, қараңғыда бағыт алар темірқазығы болды. Ол халық бабасына, халық данасына айналды. Абылай хан, Бұқар жырау барша билікке қатысқан қауым ұлт тұтастығының біріккен мемлекеттің идеологиясын қалыптастырды. Ұлттық, халықтық мақсат-мүдденің жыршысы, ұйтқысы Бұқар жырау ұлт санасының қайнар бұлағының бастауы бола білді. Дала демократиясы көшпенділер өркениетінде осындай өзгеше сипат алды [4].

Бұқар жырау дәуір алшақтығына қарамай, жырларының әлеуметтік-саяси мазмұны мен тақырыбы жағынан да, бейнелеу тәсілдері мен көркемдік құралдары жағынан да өзінен бұрынғы жыраулармен терең үндесіп отырады. Әсіресе, патша өкіметінің отарлау саясатын әшкерелеу, содан елді сақтандыру, Жиделібайсын (Жерұйық) секілді құтты қонысқа көшу жайындағы қоғамдық ойларымен ол, жыраулық поэзияның басында тұрған Асан қайғыға егіздің сыңарындай ұқсас, рухтас дей аламыз. Бұл орайда Бұқарды Асан қайғының ісін жалғастырушы шәкірті деп бағалаған Б.Кенжебаев пікірін орындай деп санаймыз [5, 153]. Бір жағынан отаршылдық саясат белең алған кезде, екіншіден, жоңғар басқыншылары халқымызды «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» ұшыратқан тұста Абылай ханның Асан жұмбағын шешу туралы айтқан өтінішіне би қырын қарап, көзіне жас алып, «бұл сөзді сен сұрамасаң керек еді, мен айтпасам керек еді» деп қинала-қинала жауап беретіні бар. Осының өзі-ақ сол

толғақты мәселенің жыраудың үнемі есінен кетпей, әрқашан ойында жүргенін анық аңғартады. Соған дейін Асан қайғының ханға да, қарашаға да жұмбақ болып келген «ақ шортаны мен шөлдегі қарағайының» мән-жайын Бұқар жырау көсілте жырлап, түгелдей шешіп береді.

Бұқар жыраудың «Ханға жауап айтпасам» атты толғауын халық тағдыры мен оның болашағын жырлаған әлеуметтік-қоғамдық мәнімен де, айтар ойдың бас-аяғы тұтас табиғи бірлігімен де, сипаттаудағы көркемдік-бейнелеу, шеберлік тәсілдерімен де өзге жырларынан жеке дара тұр.

Замана ұраншысы атанған Бұқар жырау Абылай ханның ақылман кеңесшісі, қабырғалы биі болды. Қазақ қауымының бар тілегі бір арнаға тоғысқан шақта Абылай сияқты кемеңгер тұлғаның тарих сахнасына шығуы кездейсоқ емес десек, дәл осы кезеңде алаш жұртының өр рухын айғақтаған Бұқар жырау сияқты сөз дарқанының дабыл қағуы да табиғи заңды құбылыс.

Ел мүддесінен бөтен тілегі болмаған Бұқар жырау Абылай ханды сөзімен жебейді, ісімен қолдайды, Абылай тұлғасын жұртқа кеңінен танытып, Абылай саясатын ел ішінде насихаттайды. Бұл ретте жыраудың Абылай атына қарата айтылған толғаулары шын мәнісінде бүкіл алаш жұртына арналған болатын. Қолма-қол халық арасына тарап, жатталып, жырланып отырған Бұқар толғаулары Абылайды ғана көтеріп қоймайды, қазақ рухын көтереді, елдік санаға, ұлт бірлігіне қызмет етеді [6, 243-244].

Абылайға арнап, ел-жұртына қаратып айтқан бір толғауында Бұқар жырау асқан көрегендікпен келешек күнді – тәуелсіздіктен айрылып, отар болатын қаралы заман сұлбасын айқын сызып көрсетеді. Сәуегей жырау былай дейді:

*«Қарағай – судан қашып,
Шөлге біткен бір дарақ,
Шортан – шөлге шыдамсыз,
Балықтағы бір гарақ.
Ойлама шортан ұшпас деп,
Қарағайға шықпас деп!
Күн батыста бір дұшпан,
Ақырда шығар сол тұстан.
Өзі сары, көзі көк,
Бастығының аты поп,
Күн шығысқа қарайды,
Шашын алмай, тарайды,
Құдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ,
Затсыз, тексіз жөн кәпір,
Аузы-басы жүн кәпір,
Жаяулап келер жұртыңа,
Жағалы шекпен кигізіп,
Балды май жағар мұртыңа,
Жемқорларға жем беріп,
Азды көпке теңгеріп,
Ел қамын айтқан жақсыны
Сөйлетпей ұрар ұртына;
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаңыңды,
Қағазға жазар малыңды,
Есепке салар барыңды,
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан;
Тексізді төрге шығарып,
Басыңа ол күн туғанда,
Теңдік тимес құлыңнан.*

*Бұл айтқан сөз, Абылай,
Болмай қалмас артыңнан,
Есті, міне, қартыңнан!»*

Ұлы жыраудың бұл қасіретті болжауы толығымен расқа шықты.

Өмірді сынағыш, алды-артын кең шолып болжағыш ақын – Бұқар жырау тұрмыстың бір қалыпты тұрмайтындығын, өркендейтіндігін, өзгеретіндігін, алға басатындығын, бүгінгі жаңа тұрмыс ертең ескіретіндігін көріп, өмір диалектикасын жырлайды.

Бұқар жырау өз тұсындағы ауылдың тап қайшылығын да, байдың кедейге зорлығын да, рушыл ауылда атасы аздық кемшілікте болатынын да, жетім-жесірдің күн көрісі ауырлығын да көре білген.

Бұқар жыраудың ақындық қуаты мен дарын-күшін айқын танытатын келесі бір жыры «Әлемді түгел көрсе де» деп аталады. Мұнда ол адам баласы өмірінің сыр-сипаты мен қызық-қуанышының шексіздігін, аспанға шарық ұрып, Ай мен Жұлдызды аралаған арман-үмітінің жарқындығын шебер бейнелейді. Осы ерекшеліктерімен бұл жырды тұрмыстың әр алуан қуаныш-қызығын шалқыта, асқақ жырлайтын оптимистік гимні деуге де болар еді. Бас-аяғы он бес жолдан ғана тұратын бұл толғауды өзара астасқан мазмұны мен құрылымы жағынан да дараланады дер едік. Осы жәйт толғау жанрының Бұқар жырау тұсында жаңа бір сатыға көтеріліп, толыса, кемелдене түскенін айқын аңғартады: Осы жыраулық поэзияда адам өмірі мен табиғат құбылыстарын астастыра сипаттау сондағы көркемдік ізденістерге, тіпті бейне жасаудың тұрақты тәсіліне жол салған. Осы жәйт Бұқарға да тән [7, 43].

Жырау «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» атты екі бөлімнен тұратын жырында жұбын жазбай сымпыл қағып бірлесе ұшқан үйректердің бірлік-тұтастығын сол өзі сөз етіп отырған байларға, ұлы шораларға үлгі етіп ұсынғандай болады. Осыған орай жырау сән-салтанаты мен әзіл-қалжыны жарасқан жастардың сыпайы қарым-қатынасын да шебер бейнелейді.

Рас, мұнда жаздыгүнгі ауыл өмірінің тұтас көріністері мен көл жағалай сән-салтанат құрған қыз-жігіттердің нақты тұлғасы, немесе есте қалар бейнесі жасала қоймаған. Әсем суреттемелердің орнына дидактикалық мән-мазмұн басым болып шыққан. Осы талаптарға орай ол тату-тәтті, бірлікте болындар деген кеңес айтып, кейінірек осындай сыйластық, бірлікке жеткен жастардың сырт бейнесін көрсетумен шектеледі. Ең соңында: «Айнала алмай ат өлсін, айыра алмай жат өлсін» деген мағынасы терең пікір ұсынады. Бұл жыр осы сипаттарымен Абайдың «Жаз» өлеңіндегі өзара астасып, көркем өрілген табиғат пен адам сипаттамаларын еске түсіреді. Сол себепті бұл аталған жырды кейбір жетілмеген тұстары бола тұра, толғаудың сол кездегі қол жеткен бір бел-белесі деуге болар еді [8,53].

Осындай ерекшелік оның «Сәлем – бір сөздің анасы» атты толғауына да тән. Бұқар жырау бұл жырында да адам бейнесін жасауға талаптанады. Ол мұнда ұлы Абай сомдаған «бойы бұлған, сөзі жылмаң» бәлеқорлардың типтік бейнесін жасай алмаса да, сол іспеттес өз кезіндегі алаяқ, қызылкөз сұмдардың іс-әрекет, түр-тұлғасы мен бет-бейнесін жасауға бой ұрады. Бұларды жырау «Айтқанға көніп, айдауға жүрмейтін, өтірікті шын қылған Алланың қызыл көзді пәлесі» деп бейнелейді. Өз әуенінен есте танбайтын осындай пәлеқорлардан қашық жүрмейінше, бірлік, тірлік болмайды деген қорытынды шығарады [9,46].

Бұқардың «Ақсаңнан биік тау болмас», «Айналасын жер тұтқан», «Ай не болар күннен соң», «Бағаналы орда, басты орда» атты толғаулары өз дәуірінің өмір көріністерін: көшпелі тұрмыс тұсындағы адамдардың өзара қарым-қатынастары мен қалыпты салт-сана, ұғым-түсініктерін, жалпы өмірдің құбылмалы екендігін баяндау тұрғысында келеді.

Бұқар жыраудың бір топ жырлары («Ежелгі дос жау болмас», «Шашырап шыққан қандар көп», «Рулының оғы жоғалса табылар», «Он екі айда жаз келер», «Мырзалық қонаққа пайда, малға қас», «Асқар таудың өлгені», «Жар басына қонбаңыз», «Биік тауға жарасар», «Жал, құйрығы қаба деп») ел бірлігі, жақсы мен жаман, білімділік пен надандық жалпы ізгілік мәселелерін қамтиды. Тағы бір алуанында («Атам болған жиырма бес», «Құбылып тұрған бәйшешек», «Садыр, қайда барасың?») жыраудың әлеуметтік ортаға көзқарасы мен ішкі сезім-күйлері басым болып келеді [10, 97].

Бұқар жырау шығармаларын оқи қалсаңыз әлем сипаты, дүниетану, адам, мораль, эстетика, философиялық топшылау, болашақты болжау, замана сыры көз алдыңызда телегей теңіздей төгіледі. Жыраудың «Ай не болар күннен соң», «Айналасын жер тұтқан», «Қара арғымақ арыса» сияқты толғаулары тұнып тұрған философиялық терең ойдың бұлағы екенін тану қиынға соқпайды.

*Асқар таудың өлгені,
Басын мұнар шалғаны –
Көктегі бұлттың өлгені, –
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені, –
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені, –
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені, –
Қар астында қалғаны.
Өлмегенде не өлмейді,
Жақсының аты өлмейді,*

Әлімнің хаты өлмейді, [1, 103] – деген жыр маржанынан өмірдің ғажайып диалектикасын, не сан құбылыс, қимыл қаракетін, құдіретін көз алдына еріксіз әкелесіз.

Бұқар – қазақ халқының рухани тарихындағы ең үлкен ойшылдардың бірі. Ұлы жырау замандас қауымның, бел-белес кезеңнің көкейкесті мәселелерін көтерумен ғана шектелмейді. Өзінің бірталай жырларында адам табиғаты, уақыт өлшемі, дәуір сыры, әлем мен болмыс туралы толғанады. Кісі өмірі, оның өтпелі кебі Бұқарды терең ойларға жетелейді. Абылай ғұмырбаянын бала кезінен бастап сөз ете отырып, әрбір адамның кім болуы, қандай дәрежеге жетуі өзінің жеке басының қасиетіне байланысты деген түйін шығарса, жалпы адам атаулының өмір өткелдерін жас кезеңдеріне байланысты сыпаттай келе, тіршіліктің мәні туралы ой түйеді. Адамның күш-қайраты кемеліне келіп тұрған жастық шағын айшықты бояулармен сипаттаса, қайрат қайтқан кәрілік кезеңін өмірдің өшуінің көрінісі ретінде бейнелейді, бір кісінің ғұмыр жолындағы екі дәуірді салғастыра, шендестіре отыра жалпы адамзат болмысы туралы қорытынды жасайды, кез келген пенденің өтпелі ғана тіршілік иесі, ғаламның кішкентай бір бөлшегі екенін айғақтайды. Өмірі шектеулі адам түгілі, жансыз табиғаттың өзі өшіп, өніп, қайта жаңғырып отырады дейді жырау.

Екпіні зор, рухы биік, айрықша көркем Бұқар толғаулары төрт ғасырлық тарихы бар жыраулар поэзиясының серек шыңы ғана емес, түйінді ұйтқысы. Бұқар жырау арғы түбі көне түрік заманына барып тірелетін ұлы әдебиетіміздің мың жарым жылдық ұзақ тарихындағы ең ұлы тұлғалардың бірі.

Бұқар дана сөзімен айтқанда: «Ғалымның хаты өлмейді, жақсының аты өлмейді». Қазақ халқын ұлттық жолға салған, ұлт-азаттық күресінің дабылын қағып, туын қолында ұстаған, біртұтас қазақ мемлекеттігінің рухани көсемі болған бабамыздың теңдессіз толғаулары, ғибратты өсиеттері егемен ел болған мына алмағайып кезеңде де аса құнды, өз мәнін жойған жоқ..

Абылай, Бұқар жырау заманасы ұлы тұлғаларды тарих шыңына шығарды. Басшы дана болды, қоғам дара болды, ел еңсесі көтерілді, ер бағы жанды. Бұқар жырау тағылымы – билік пирамидасы биік тұғырда болу керек, ұлылар шоғыры – элита қалыптасу керек. Бұл күнгі стратегиялық мақсат – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, егемен ел болу, тәуелсіздіктің саяси, рухани, экономикалық негіздерін нығайту. Демократия күшімен, елдің жасампаз ісімен алға баса беруіміз керек.

Бұқар жырау жөніндегі бір қысқа толғамымызды классик жазушымыз С.Мұқановтың мына бір сөзімен түйіндесек пе дейміз: «XVIII ғасырдағы қазақ елінің тұрмысын, тілегін ұғу үшін, жалғыз Бұқардың жырлары да қанағат сияқты. Бұқар жыраудың сөздері XVIII ғасырдағы қазақ тіршілігінің энциклопедиясы!».

Пайдаланылған Әдебиеттер Тізімі

- 1 Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды). I том. – Алматы, 1991. – 384 б.
- 2 Бұқар жырау. Энциклопедия. – Алматы: «Атамұра», 2013. – 600 б.
- 3 «Сәбит Мұқановтың әдеби-мәдени мұрасы және қазіргі заман», II том. – Петропавл, 2000. – 412 б.
- 4 Қозыбаев М. Даланың дархан данасы. // «Орталық Қазақстан» газеті, 1993. – № 42 (13164).
- 5 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: «Ғылым», 1973. – 324 б.
- 6 Мағауин М. Ұлт ұраншысы. // Он үш томдық шығармалар жинағы. IX том. – Алматы: «Жазушы», 2002. – 486 б.
- 7 Жармұхаммедұлы М. Алаштың ақылман абызы. «Бұқар жырау мен Мәшһүр Жүсіп мұрасы және қазақ руханияты». // Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-баспа», 2009. – 420 б.
- 8 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Алматы, -1973.- 216 б.
- 9 Байділдаев М. Ақын-жыраулар. Алматы. 1975.- 212 б.
- 10 Негимов С. Ақын-жыраулық поэзиясының бейнелілік-көркемдік жүйесі. – Алматы, 1998. – 324 б.

ENGLISH IS THE LANGUAGE OF COMMUNICATION

Doszhanova Gulsara Nurzhigitovna

senior lecturer

Kazakh Academy of Transport and communications named after M.Tynyshpaev

doszhanova.gulsara@mail.ru

«Do you speak English?» — with this phrase begins the conversation between two people, that speak different languages and want to find a common language.

It's very good when you hear: «Yes, I do», and start talking. People of different countries and nations have to get along well with the progress in world trade and technology as well as with each other.

So it is very useful to learn foreign languages. Knowledge of foreign languages helps us to develop friendship and understanding among people.

English is very popular now. It's the language of computers, science, business, sport and politics. It's spoken all over the world. It is the official language of the United Kingdom, Ireland, the United States of America, Canada, Australia. There are more than 750 million speakers of English in the world. Speaking a foreign language you can read papers, magazines and original books by great writers, watch satellite TV programs.

If you like travelling you can go anywhere without being afraid that other people will not understand you. English is very important to find a good job.

It's a well-known fact that knowledge of foreign languages opens many doors before you, gives you many opportunities and advantages. Knowledge of foreign languages has always been a sign of high culture and deep erudition. It helps to promote cultural and technical cooperation among nations. That's why one of the characteristic features of life in Russia nowadays is a great interest in studying foreign languages, mainly English. There is no doubt that English is the world's first truly universal language. Today there about 1,5 billion English speakers in the world. It has become the world's most important language in politics, science, trade and cultural relations. English is one of the official languages of thirty states which represent (8) different cultures. It is one of the six official languages of the United Nations Organization and other political organizations. Half of the world's scientific literature is in English. It is the language of computers technology. More than 80% of information of any kind is stored and exchanged in English. To know English today is absolutely necessary for every educated person, for every good specialist.

English is a wonderful language. It is the language of the great literature. It is the language of William Shakespeare, Jonathan Swift, Walter Scott, Charles Dickens. The great German poet Goethe once said 'He, who knows no foreign language, does not know his own one'. That is why in order to understand better the world around us we have to study English and other foreign languages. Besides living natural languages such as English, German, Chinese, Spanish, French and others there is a number of artificial languages. The most widely spread artificial language is Esperanto . It was created in 1887 by the Polish physician and polyglot L. Zamengof on the basis of international lexicon with simple, extremely normalized grammar. It consists of parts of several languages and is intended to help people from...

Communication is a very important tool in a human live. It is an essential requirement in this world to survive. We can look back in the times of ignorance when no language was developed even than communication existed in form of sign language and other forms. It is impossible for any educational institute, organization or domestic life to exist without it.

It is more than just speaking. An interaction session of speaking results in bringing out meaning to any words or actions. Communication is usually considered to be restricted to language and words but in reality body language and action play an important role in perception of the message in communication (Alder, 1996).

Similarly it is not only depended on the sender to depict the meaning of any communication, the receiver plays a major role in the out come of the communication. The message send by the sender

may not be interpreted the same way it was intended. Hence communication or expression goes a great way towards determining how the expressions are interpreted.

In today's global world, the importance of English can not be denied and ignored since English is the most common language spoken everywhere. With the help of developing technology, English has been playing a major role in many sectors including medicine, engineering, and education, which, in my opinion, is the most important arena where English is needed. Particularly, as a developing country, Turkey needs to make use of this world-wide spoken language in order to prove its international power. This can merely be based on the efficiency of tertiary education. Consequently, English should be the medium of instruction at universities in Turkey for the following three reasons: finding a high-quality job, communicating with the international world, and accessing scientific sources in the student's major field.

The first reason for why English should be the medium of instruction at universities in Turkey is that it helps students find a high quality jobs for students to find. In business life, the most important common language is obviously English. In addition to this, especially, high-quality jobs need good understanding ability and speaking in English. Therefore, companies can easily open out to other countries, and these companies generally employ graduates whose English is fluent and orderly. For example, the student who is graduated from a university which takes English as a major language will find a better or high-quality job than other students who don't know English adequately. In other words, the student who knows English is able to be more efficient in his job because he can use the information from foreign sources and web sites. He can prepare his assignments and tasks with the help of these information. Therefore, undoubtedly, his managers would like his effort or prepared projects. In addition, many high-quality jobs are related with international communication and world-wide data sharing. University graduates who are in a international company and business are needed to communicate with foreign workers. For instance, if their managers want them to share the company's data, they are expected to know English. Moreover, they will even have to go business trip for their company. Absolutely, all of these depend on speaking English; as a result, new graduates have to know English in order to get a high-quality job, and the others, who don't know English, may have lack of communication and be paid less money.

The second and the most important reason, for English to be the medium of instruction in the Turkish higher education system is that it enables students to communicate with the international world. In these days, in my opinion, the most important thing for both university students and graduates is to follow the development in technology. For this reason, they have to learn common language. Certainly, they should not lose their interest on communicating with the world. However, some of the university students can't obtain English education in their university. Unfortunately, these people may lose their communication with worldwide subjects and topics. In short, they will not communicate foreign people. To prevent these people from lacking of speaking English, universities' administration will provide English education to them. In addition, university students can use some specific hardware and software of computers with their English to communicate others. For example, the Internet, which, in my opinion, is the largest source in the world, based on English knowledge and information. Also, most of the software such as "Windows", "Microsoft Office", "Internet Explorer" are firstly written in English, and these programs are the basic vital things for communication over computer. That is to say, even in a little resarch about something, they need these programs and the Internet to find necessary sources and information.

The last reason for favoring English as the medium of instruction of Turkish universities is that it facilitates accessing information. All of the students have to do some projects or homework which are related with their field during the university education. In these projects or homework, they have to find some information which is connected with their subject. They find sources from English web sites and books, but they have to replace these data to their projects. During these process, if they know English, they will not come across with any difficulty, but if they don't know, even they may not use these data. As a result, the student who knows English will be more successful at his/her project. For this reason, to obstruct possible inequity between students, management of universities should accept

English as a second language in order to provide accessing information to the students. In short, university students need to know English to access information.

Nowadays English seems to have been international language all the time. Looking back it turns out that English gradually became international language since the Middle Ages when kings needed to communicate to each other and literacy developed in the highest quarter.

The English language has been elected as the world language and it has been respected in the world. [2.] And reasons for that were numerous. First of all, the Industrial revolution and economical growth of Britain, it required to communicate with other countries. Secondly, a considerable fact is that Britain, due to prosper economics, had colonies all around the world and spread the language there. ...

Studying of the English language is very important nowadays. It's an international language which is spoken by millions of people in the world. Thanks to it world deals are being made, different argumentation have been stroke and question on international level. It's the language uniting people from different parts of our planet almost each 5th person of our planet speaks the English language. As for me, that language is especially important because I need it for my future job.

Any tourist manager should speak this language because it gives great opportunities and prospects. The language is especially important in hotel industry, where one often has to deal with customers on a foreign language. You can do nothing without it nowadays. Even while travelling abroad you should be able to express your thoughts and to this international language appears again in order to help you. One can enumerate advantages of the English language, which concerns a great number of parts of our life, from simple household to international relations. I study English as I want to read works of great English writers in original. I'd like to communicate with people from different countries, to understand their culture and traditions. I enjoy listening to the songs in English and watching films (all with subtitles).

I think that knowledge of the English language today is necessary for every well-educated person and qualified specialist.

It won't be an exaggeration to say that English is the most important language in the world. Nearly half of the world population speaks English. Some of the largest countries in the world are English-speaking. Among them the USA, Canada, Australia and Great Britain. By its origin English belongs to Germanic languages of the Indo-European family. Millions of people in the world use English as their native language, and millions use it as a second language. Almost all countries in the world have an English language subject at schools and universities. English has become an international language due to its significance in many areas, such as industry, business, finance, agriculture, and else. However, the most important use of English is in computer and Internet language. Many English words are derived from other languages, such as Latin, French, Spanish, Japanese, Russian and several others. For example, the words "family, number, school" come from Latin, the words "royal, menu, hotel" come from French, the word "siesta" is of Spanish origin, the word "judo" is Japanese, the words "tsar, borscht" are Russian. There are also some new words, connected with innovative technology. For example, "Internet, e-mail, text message, modern" and others. Learning English has many advantages. Firstly, it's good to know at least one foreign language. Secondly, the English language is rather comprehensive and melodic. And, finally, it gives an opportunity to travel and communicate with people of different nationalities, and be surely understood. All in all, the education in universities should be done with English for three reasons. First, students who know English are able to find their favorite job related with their field. Second, they can communicate with others internationally. Third, as a major language in universities, English makes accessing information easy for students. In my opinion, internationally, people need one common language. For many years, English has been the common world-wide language, and it will be in the future. For this reason, if you want to follow trends, new gadgets and technology, modernization of the developing world, you have to know English whatever age you are in.

Түйінді сөздер: коммуникациялық аспектілер; интерактивті сабақ; тренинг; модуль; технология.

Бұл мақалада шетел тілін коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру негізге алынады.

Ключевые слова: коммуникационные аспекты; интерактивный урок; тренинг; модуль; технология.

Данная статья рассматривает коммуникативное обучение языку и развитие навыков устной речи.

Keywords: communication aspects; interactive lesson; training; module; technology.

This article deals with the communicative rules of learning foreign languages and to develop the speech acts.

LITERATURE

1. Дмитриева Е.И. Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным языкам через компьютерные телекоммуникационные сети Интернет // М., ИЯШ, 2008, №5.
2. Андреев В.И. Проблемы педагогического мониторинга качеств.образования // М.Известия Российской академии образования, 2015.
3. Маткин В.А. Обоснование ценностно-синергетического подхода к подготовкам специалиста-профессионала // М., Вестник высшей школы, 2016, №3.

ТЮРКСКИЕ ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХОВ

Оразбаева Алтайы Иранбеккызы
 доктор исторических наук, профессор
 кафедры социально-гуманитарных дисциплин
 Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова
altaiy_orazbayeva@mail.ru

Великий Тюркский каганат (VI-VII вв.), простиравшийся в свое время от Северного Китая на востоке до Черного моря на западе, привнес немало новшеств в политическую и правовую организацию кочевой государственности. Это касается, прежде всего, создания и укрепления четкой вертикали власти в политической конструкции общества на основе системы социальных ценностей, опорой для которых служила идеологическая схема: страна–правитель–народ–племя–род. Базовым элементом в этом ряду социальных ценностей выступало категория «ел», тождественная понятиям «народ», «государство», «страна». Символическим отражением «ел» был титул «ильхан» (в прямом смысле казахского слова “ел ханы”, то есть «кровный предводитель народа»), которого был удостоен лишь основатель тюркского «Вечного Эля» (отсюда исходят истоки современной национальной идеи «Мәңгілік Ел») Бумын каган («қаған» по-монгольски «хаан» – «великий хан») [1, с.100; 2, с.225].

Тюркский каган был не единственным и единичным правителем государства в отличие от средневековых монархов западноевропейских стран. Власть кагана ограничивалась:

во-первых, волей простого народа «кара будун», выступающим основным живым ресурсом военно-политического потенциала государства;

во-вторых, волей «беков» и «беев», ограничивших свободу действий кагана в отношении «кара будун», поскольку последний находился в прямом подчинении у них;

в-третьих, власть кагана могла осуществляться лишь и только в рамках традиционного восприятия кочевым сообществом категорий «права», «морали» и «справедливости» [3, с.217].

После кагана первым лицом был «ягбу» – фактически первый заместитель верховного правителя тюрков. В период Бумын кагана (прим. 490-552 гг.) титул «ягбу» имел младший брат Бумына Истеми каган (прим. 497-576 гг.). Надо признать, что в качестве второго лица Истеми ягбу (в западных источниках известный как Сильзивул или Дизавул) с невероятной силой и волей защищал интересы тюрков, и в течение четверти века практически создал и стоял у руля Западно-тюркской империи, контролировавшей [Великий шёлковый путь](#). Именно в период Истеми ягбу древние тюрки едва ли не приводили в трепет как Византию, так и Иран, разносив в пух и прах Эфталитское государство III-VI вв., и фактически поставили в вассальную зависимость китайские государства.

Ягбу не являлся наследником кагана, в отличие от «тегин» (от тюркского слова «тек» – «кровный»), который по праву считался преемником каганского престола по рождению.

В дальнейшей иерархии политической организации власти в древнетюркском обществе занимают должности «шад» (принцы крови), «елтебер» (представители местной аристократии завоеванных земель), «тудун» (вожди племенных союзов) и т.д. [4, с.53] Согласно китайским источникам, управленческая и чиновничья структура Великого тюркского каганата составляла порядка 28 различных ступеней, во главе которых стояли «буюруки» (от тюрк. «бұйрық» – приказ) [3, с.223].

Известные варианты потестарно-политических конструкций и социокультурных институтов, возникших на руинах Великого тюркского каганата государственных образований, поскольку они принципиально однотипны для всех последующих, будь то: Тюркешской (704-756 гг.), Карлукской (756-940 гг.), Огузской (конец IX- нач. XI вв.), Караханидской (942-1212 гг.), Кимакской (конец IX - нач. XI вв.) каганатов и государств или же Кыпчакского ханства (XI - нач. XIII вв.). Сходная типология политий иногда доходит до полного тождества и все они достаточно идентичны, за исключением тех случаев, когда характер властно-подчиненных отношений в данных государственных образованиях лавирует между духовными

идеологемами, политической культурой и нравственно-правовыми нормами кочевых обществ, включая социокультурную архитектуру традиционного казахского социума XV-XVII вв.

Еще антрополог Клод Леви-Строс отмечал, что основой общества, моделью для изучения и объяснения всех социальных и общественных структур является «язык», обозначающий не сколько средство коммуникаций между человеческими организмами, столько «продукт культуры» [5, с.82]. К этому можно добавить и сигнификативную (от лат. *significo* – подаю знак, сигнализирую; *signum* – знак, сигнал и *facio* – делаю), аккумулятивную или же познавательную (сбор и хранение информации) и нормативную функции языка потестарно-политической культуры рассматриваемой эпохи. Таким образом, с языковым общением между индивидами, семьями, родовыми общинами, а затем уже племенами и племенными союзами возникает понятие единства на основе сперва лингвистического (согласно наукометрической статистике тюркские языки делятся на 40 языков и более 100 диалектов, тогда как в современном мире существуют около 6000 языков), а затем и генеалогического родства.

Этнологический смысл языка «заключается в том, что народы, принадлежащие к одной языковой семье, обычно имеют общие элементы в своей материальной и духовной культуре» [6, с.105]. Языковое родство и языковая общность, в свою очередь, являются одними из тех самых архетипов потестарно-политического устройства кочевых обществ, которые в последующем выступают основой реального или мифического генеалогического родства, соответственно, родоплеменной иерархии, а в последующем – этнической государственности как таковой [7]. Этим собственно и было обусловлено появление действительных, исходящих из исторического опыта существования и сосуществования социальных единиц и этнических групп, а зачастую мнимых, мифических образов общественного бытия, где главенствовали вера и верования. По справедливому определению М.Вебера, социальная единица и этническая группа – это когда ее члены обладают субъективной верой в их общее происхождение по причине обычаев или же по причине общей памяти [8, с.62-63].

Разумеется, вера, верования, ритуалы и символы древних кочевых обществ нельзя отделить таких архетипов социума как миф и мифологическое восприятие окружающей действительности, ибо вера и верования древних кочевников берут свое начало из мифа о появлении вселенной: «Когда возникло вверху голубое небо, а внизу бурая земля, между ними были сотворены сыны человеческие». В этой связи уместно напомнить заключение А.Лосева: «...миф есть (для мифического сознания, конечно) наивысшая по своей конкретности, максимально интенсивная и в величайшей мере напряженная реальность. Это... не выдумка, но – наиболее яркая и самая подлинная действительность... категория мысли и жизни, далекая от случайности и произвола» [9, с.40]. Понятно, что здесь имеет место философский подход, не лишенный определенной доли иронии, согласно которому «нужно быть очень плохим идеалистом, чтобы отрывать миф от самой гущи исторического процесса...» [9, с.31].

Таким образом, в представлении древних тюрков человек сам является мифическим существом, всегда озабоченным в отношении судеб, оставшихся в миру даже в загробной жизни. Они свято верили в перерождение душ и свято чтит дух умершего. Именно поэтому церемония похорон как у саков, усуней, хуннов, так и у тюрков включало одновременно и таинство самого ритуала, и земную составляющую, т.е. практическую сторону процесса захоронения в виде заранее подготовленного количества слуг, золота, серебра, воинских снаряжений и коней, которыегодились бы для жизни в потустороннем мире усопшего. Конечно, это касалось в основном лишь вождей, старейшин и весьма зажиточных людей той эпохи, что указывает на специфический характер и природу властно-подчиненных отношений кочевых обществ раннего средневековья Казахстана.

Еще одним из мифологических проявлений религиозных верований древних тюрков выступает образ волка в древнетюркской мифологии, дающий нам право перейти к символическому обоснованию их веры и верований в целом, и религиозных представлений в частности, выступивших как раз теми архетипами культурного, политического и правового самосознания и самопознания социума, заключающихся, опять-таки, в триединой схеме: социум–власть–государство. Право мы здесь рассматриваем как производное от общества и

властно-подчиненных взаимоотношений, аксиологическое значение которого трудно переоценить.

Культ природы и предков древних кочевников мы находим в образе мифологического тотема «Бөрі» (Волка, наземного воплощения Тенгри), представляющий собой своеобразный зооморфный код, язык, выражающий «коммуникативную систему, некоторое сообщение...», социальный способ, смысл которого – «превращение истории в природу» [10, с.289], поскольку они «призывают взор не спешить, помедлить и задержаться на них, наслаждаясь их откровением» [11, с.7].

Необходимо заметить, что образ Волка, связанный с происхождением человека, политическим составляющим социума и власти, являлся символом не только древнетюркской мировоззренческой идеи. Тотем Волка – древнейшее составляющее дискурса воинской славы, почести и доблести, выполнявший особую роль в качестве культово-ритуального и социального символа, имеющий общечеловеческий духовно-религиозный смысл. Так, имеются исторические сведения о том, что еще в XVII в. до н.э. хеттский царь Хаттусили I перед сражениями обращался к войску «быть единым, как род волка» [12]. Помимо этого, в Древнем Египте значится волк–божество Упуат, расчистивший согласно легендам путь для дальнейшего продвижения армии вперед. Далее едва ли не зародились древнегреческие мифы, где волки везут колесницу Марса и Аполлона [13, с.98], как появилась легенда о Руме и Ромуле, матерью которых выступала не иначе как волчица, в честь которой установлен памятник в музее Капитолия, являющийся сегодня символом самого Рима. Не говоря уже о сходстве родового тотема далеких североамериканских индейских племен тлинкитов-кагвантанов. Заметьте, все это без учета древнеиранской легенды о волчице, вскормившей великого Кира, исторического персонажа, имеющего непосредственное отношение к эпистемологии истории Казахстана.

В порядке размышления хотелось бы поделиться с авторской гипотезой касательно этимологии древнегреческой скифо-сакской ойкумены «Борисфен», что означало современную реку Днепр, красочное описание которой мы встречаем у Геродота [14, с.49-51]. «Борисфен» может происходить от слова «бори» или же «бөрі» (волк) и «сфен» или же «сфера» (от греч. «sphn» – клин; сфера – «sphaira» – шар соответственно), что в свою очередь указывает на: а) клинообразное географическое расположение; б) область действия, пределы распространения чего-либо (напр., сфера влияния); в) общественное окружение, среда, обстановка [15, с. 481].

Мифологическое толкование происхождения древних тюрков также связано с тотемом небесного синего волка «бори» (на казахском «қасқыр», «бөрі»). Необходимо обратить внимание на семантику казахского слова «қасқыр», от корня «қас», в общетюркском значении «қас» – «нағыз», поистине, подлинный, и суффикса «қыр» – букв. «уничтожь» [16, с.385]. В этом смысле слово «қасқыр», «бөрі» означает «реально уничтожающий».

В найденном в 1968 году в монгольских степях надгробном памятнике в виде барельефа изображен волк, у ног которого можно увидеть человека с обрубленными руками и ногами. Согласно китайским источникам, тюрки произошли от волчицы, вскормившей мальчика без рук и без ног, единственно оставшегося в живых от вражеского набега. Волчица родила от него десять сыновей во главе с Ашиной (от слова «шина» – волк; «а» – префикс, используемый при уважительном обращении в китайском языке, что означает «благородный»), которые впоследствии стали вождями десяти тюркских родов («он оқ бодын») [2, с.224-226; 4, с.22-23]. В этом же контексте может быть считан Степной обычай: когда золотая волчья голова красовалась на тюркских победоносных знаменах, все воинство и народ склоняли головы перед ней вплоть до времен золотоордынских ханов.

Кстати, тотем и образ волка, осуществляющего миссию спасителя, обнаруживаются и в памятниках письменности более позднего периода. К примеру, в эпосе «Огуз-наме» правитель огузов обращается к своим соплеменникам с подобной речью: «Я стал вашим каганом, возьмем луки и щиты, тамгою (в контексте цитируемого последнее использовано скорее в значении «знамя») ... сивый волк пусть будет «ураном» (боевой клич) ... солнце, небо – шатром» [17, с.33-34]. Аналогии встречаются и касательно средневекового государства Дешти-Кыпчак [18, с.273-279]. Следует добавить к сказанному также, что в последующем культ волка «көк бөрі»

находит свое выражение в казахских личных именах: Бөлтірік, Бөрібай, Байбөрі и т.д. К слову, по поводу знамени тюрков с золотой волчьей головой бард-сказитель казахов Сүйінбай (1815-1898) спустя почти тринадцать веков после Великого тюркского каганата воспеваает: «Бөрі басы ұраным, бөрілі менің байрағым, бөрілі байрақ көтерсе, қозып кетер қайдағым» (букв.: волчья голова мой клич, мое знамя, если поднимется знамя с волчьей головой, воспрянет дух мой...).

Таким образом, пространственно-временной мир древних кочевников Евразии имеет достаточно богатый этно-экологический, потестарно-политический и культурно-духовный запас, с которого собственно и берут свои истоки традиционный образ государственности и социум казахов.

В эпоху Великого Тюркского каганата курултай, на сборы которого обычно собирались «в пятый день восьмого месяца каждого года», был единственным в своем роде потестарно-политическим институтом, выступавшим средством «обратной связи» между властью и обществом. Об этом ясно свидетельствует текст малой надписи в честь Культегина ([684-731 гг.](#)), соправителя [Бильге-кагана](#) (года прав. [716-734 гг.](#)), основателя Второго тюркского каганата (681–744 гг.), где приводятся слова последнего, напрямую апеллирующего к народу:

«Рожденный Небом, сам подобный Небу, я,
Бильге-каган, теперь над тюрками воссел –
Так слову моему внимайте до конца
Вы, сыновья мои и младшая родня,
Народы, племена крепящие свой эль,
Вы, бек, и апа, что справа от меня,
Тарканы и чины, что слева от меня
Народ токуз-огуз, роды и беки, все
Прислушайтесь к тому, что я вам говорю,
И, что скажу я вам, запомните навек!
Вперед – до тех земель, где солнечный рассвет,
Направо – до земель полдневных, а затем
Назад — до тех земель, где солнечный закат,
Налево – до земель полночных, — вот тот мир,
Где подданных моих не счесть: всех племен
Народы все собрал, сплотил, устроил – я...
Ведь не солгал же я, все это говоря?
Так слушайте меня, о беки и народ!» [19, с.139-140].

Нельзя не обратить внимание на то, что в тексте присутствует все тот же мотив о четырех углах мироустройства «төрткүл дүние», который можно встретить и на Большой надписи Культегина: «...с *четырёх сторон света* все были врагами».

Таким образом, как видим историческая преемственность – это основной фактор и важное условие развития социальных организмов, будь то это семья, община, род, племя, страна или государство. Неся объективный и всеобщий характер, она, как внутренняя культурная и духовная связь, способ передачи социальных, культурных ценностей от поколения к поколению, многострадального исторического опыта и традиций, как сукцессия в праве, как филиация идей, помыслов, убеждений и стремлений, как сама связь времен, веков и эпох, выступает главным и основным **детерминантом** исторического прогресса.

Список использованной литературы:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – Алматы: Жалын, 1998.
3. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. – Казан: Изд-во «Фэн», 2002.
4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М: Товарищество «Клышников-Комаров и К», 1993.

5. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Академический проект, 2008.
6. Садохин А.П. Этнология. – М.: Гардарика, 2002.
7. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар, 2014.
8. Smith A. D. Nationalism and the historians // Intern. J. Compar. Sociol. 1992. – Vol. 33.
9. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – М.: Академический проект, 2008
10. Барт Р. Мифология. – М.: Академический проект, 2008.
11. Кэмпбелл Дж. Мифический образ. Пер. с англ. К.Е. Семенова М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.
12. Древний Восток и античность /Правители Мира. Хронологическо-генеалогические таблицы по всемирной истории в 4-х т. /Автор-составитель [В. В. Эрлихман](#). – Т. 1. – М., 2002.
13. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М., 1999.
14. Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов /Составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца [Изд. 1-е]. – Алматы: Алматыкітап, 2006.
15. Словарь иностранных слов. – М: Русский язык, 1988.
16. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999.
17. Бернштам А.Н. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане – Советская этнография, 1935. –№6.
18. Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995.
19. Стелева И. Надписи в честь Культегина и Тоньюкука. Перевод в стихах. Орхонские надписи. Культегин. Билге каган. Тоньюкук. – Семей, 2001.

МАҚТЫМҚҰЛЫ ПЫРАҒЫНЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ҒАЗАЛДАРЫ

Б.Нүрдәулетова

филология ғылымдарының докторы, профессор

А.Нұржанова

шығыстану магистрі

Шығармашылық тұлға туралы сөз қозғау үшін алдымен оның тұлға болып қалыптасуының тарихи, рухани уәждерін саралап алу қажет екендігі белгілі жай. Зерттеуші Досай Кенжетайдың «Ясауиді тану үшін оның шығармаларын оқу жеткіліксіз. Алдымен Ясауи кім, қайдан келді, оның ішкі әлемі, өскен ортасы, сенімі, ойлау жүйесі, өмірге деген көзқарасы, танымы мен болмысының мәні, міне осыларды тануға тырысуымыз керек» [1, 139] деген пікірі Мақтымқұлы Пырағына да қатысты. Бүгінгі әңгімеміз осы қатыстылықтың мән-жайын барлауға арналады. Мақтымқұлы Пырағының өлеңдерінің негізгі мәйегі ғашықтық ғазалдары деп айтуға толық мүмкіндік бар. Жалпы ақындықтың адам баласының жүрегіндегі махаббат отының оянуынан туатынын бәріміз білеміз, бірақ ол махаббаттың рухани сырына екінің бірінің жетесі жете бермейтіні анық.

Мақтымқұлы Пырағы XVIII ғасырда өмір сүріп, Хиуадағы Ширғазы медресесін бітірген. XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында Маңғыстаудың ұлы перзенттерінің бірі ғұлама-сопы Көрпе Оразмағамбет ахун да осы медреседен білім алған. Қожа Ахмет Иасауи негіздеген сопылық ілімнен дәріс беретін ортаазиялық білім ошағын тәмәмдаған шайырдың рухани ойлау жүйесі Иасауи жолы екені түсінікті. Олай болса, Мақтымқұлы Пырағы поэзиясын «Сәл әріден тартсақ, ұлтымыздың ұстындарынан саналатын Әбу Насыр әл-Фарабидің «Хикма илаһия», Жүсіп Баласағұнидің «Жәуанмәртлік», Өзірет Сұлтанның «Инсан-ил камил», Абайдың «Толық адам», Шәкәрімнің «Ар ғылымы» деп аталатын ілімдерінің бәрінің де түп бастауы – Құдайлық ладуні ілімнен тамыр тартатын Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) «Хал» ғылымы» [2] туралы таныммен ғана зерделеуге болады. «Хал ғылымы», басқаша әліптесек, «жүрек ілімі», қазіргі ғылым тілімен «ғашықтық жырларға» негізделген сопылық поэзия Сүлеймен Бақырғанидан соңғы Жүсіп Бейдауа, Жәллеледин Руми, Жүніс Әміре, Қазақ Абдал, Пір Сұлтан Абдал, Ниязы Мысыри, Шаһ Хаяти, Шайх Құдайдат, Мақтымқұлы Пырағыларға, қазақ жырауларынан Абай мен Шәкәрім, Мағжандарға дейін тіні жалғасқан түгел түркілік рухани поэтикалық дәстүр болып саналады. Сопылық әдебиет туралы зерттеулерде: «Сопылық немесе Тасаууф әдебиеті, ішкі рухани тереңдікке және Жаратқанға құштарлыққа бастайтын сөз өнері ретінде 8 ғасырда мұсылман елдерінде қалыптасқан. Исламның қайнар көзі саналатын Құран мен хадистерден бастау алған сопылық әдебиет құлқынның қалауына ерік бермей, нәпсіні тежеу, харам мен күдікті нәрселерге аса сақтықпен қарап, тақуа өмір кешу, фәни дүниенің рахатын тәрк етіп, өлместен бұрын өлу, осылайша сүйікті Жарға қауышу сияқты ұғымдар арқылы өрбіді. «Нұр», «ғашық», «жүрек», «көңіл», «көкірек көзі» сынды ұғым-түсініктер сопылық әдебиеттің тұрақты тіркестеріне айналды. Өйткені тасаууф ілімінде жүрек – иманның тұрағы, ұлы Жаратушыға деген сүйіспеншіліктің мекені болып табылады. Сопылық әдебиетте “Хақты танып, Хақиқатқа ұласу”, “Сырды түсінуге ұмтылу”, “Сүйіктіге ғашық болу”, “Жарға ынтық болу”, “Сүйіктімен сұхбат құру”, “Ақиқат шарабын ішу”, “Мас болып, естен тану”, “Көбелек болып, отқа күйу”, “Өлмей тұрып өлу”, “Пәруанадай шыр айналу”, “Гүлге ынтызар бұлбұлдай сайрау” сияқты ұғымдар қолданылды» [3] деп түсінік беріледі. Сопылық әдебиетті текке әдебиеті деп те атайды.

Зерттеулерге сүйеніп, сопылық поэзияның түркі мәдениеті мен тарихындағы мынадай басты қызметтерін атауға болады:

Сопылық поэзия араб тілінде түскен Құранның аяттарын жергілікті халық тіліне аударып, көптеген аяттарды түсінікті қылып жеткізді;

Қарапайым халық пен діни адамдардың арасында дәнекер болды;

Түркі тілінде көптеген діни терминдер қалыптасты (әдеп, опат, опа, рахат, өмір, жаза, ихлас, ышық, дәруіш, мәжнүн немесе мәжүгүн т.б.);

Сөз өнеріндегі астарлы мағына, астарлы ұғым деген атрибуттарды күшейтті;

Сопылық әдебиет тудырған шығармалар сол күйінше сақталып, аталмыш дәуір әдебиетінен хабардар етуші дереккөздер функциясын атқаруда;

Академик Рәбиға Сыздықтың көрсетуінше, сопылық әдебиет түркілердің сөз өнеріне *бұлбұл мен гүл, жан құлағы, көңіл құсы, тәуба тоны, көз раушаны, көк пердесі, сыр шәрбаты, махаббат оты* тәрізді құдайды сипаттаған, ғашықтықтың халін сипаттаған теңеулер мен эпитеттерді тудырды [4, 170] \\\Rәбиға Сыздықова. Ясауи «хикметтерінің» тілі – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. -552. 170-бет\);

• Зарождаясь в городских кругах, будучи рассчитана на широкий круг слушателей, эта литература составляет, таким образом, своего рода контрбаланс к холодной технизации поэзии аристократической. И хотя суфийская поэзия всегда проникнута духом мистики (иной она быть в то время и не могла), но ее связь с народом, ее неизбежная демократичность, ее тенденция к критическому отношению к феодальной аристократии делают ее неизмеримо более живой и жизнеспособной, чем поэзия придворная. Она в какой-то мере дает возможность судить о характере народного творчества отдаленных эпох, и в этом ее огромная ценность, не говоря о художественной силе многих творений суфийских поэтов. [Бертельс Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы]

• Без изучения суфийской литературы получить ясное представление о культурной жизни средневекового мусульманского Востока нельзя. Ее классики продолжали оказывать влияние на целый ряд восточных литератур вплоть до начала XX в. Все это и заставляет нас уделять ей такое значительное внимание, тем более что почти все крупнейшие авторы мусульманского Востока, за редкими исключениями, так или иначе связаны с суфизмом и без знакомства с этой литературой в полной мере поняты быть не могут.

Сондай-ақ, сопылық поэзия осы ілімді зерттеушілер үшін де рухани, тарихи деректік қызмет атқарды. Бұл жөнінде зерттеуші А.Ахметбекова: «Сопылықтың пайда болуы және бастаулары туралы Европада XIX ғасырда зерттеулер сопылық әдебиетке негізделуі барысында жүргізіле бастады» – деп жазады. [5] (А.Ахметбекова, 43)

Бір мақала көлемінде Мақтымқұлы Пырағы поэзиясының рухани дүниетанымына жан-жақты талдау жасап шығу, әрине, мүмкін емес. Дей тұрғанмен, Мақтымқұлы танымындағы «ясауилік түп бастаудан» дерек беретін кейбір нышандарға тоқталғымыз келеді.

Құл Қожа Ахмет Ясауи ілімінің ел арасында үлкен беделге ие болғаны соншалықты, осы мектеп өкілдерін әулие санап, олардың есімдеріндегі «құл», «қожа», «әлі», «аддин» сияқты айқындауыш атауларды балаларының есімдеріне тіркейтін болған. Мақтымқұлының әкесі шығысқа кең тараған белгілі шайыр әрі мұсылманша білімдар адам болғанын білеміз, олай болса, «түрікменнің үні» аталған шайырдың есіміндегі «құлы» сыңары да тегін таңдалмаса керек. Ал Пырағы қосарлама атауының да астары сопылық түсінікте жатқаны анық. Ғайып, Қайғы, Топырақ, Қара, Сабыр, Бейдауа атаулары Алланың дидарына жету жолындағы дүниеден баз кешіп, рухани қайғы-қасіретке түскен, осы жолда қандай азапқа да сабырмен төзуді мұрат тұтқан сопылардың «лақап есіміне» айналған. Оларды халық солай атандырған. Мақтымқұлының ғашықтық ғазалдарының соңын өз-өзіне сөз арнаумен түйіндеп отыруы Ясауидің «Хикметінен» дәстүр болып келе жатқан көркемдік әрі танымдық тәсіл. «Хикметті» теориялық тұрғыдан зерттеушілер «автордың өз-өзімен тілдесуі, тартысуы, келісуі не келіспеуі» автокоммуникация деген терминмен атайды[6, 81]. Мысалы, «Мақтымқұлы, намыс қайда, ар қайда? Жалын қайда, жаның қайда, жар қайда? Таңдайыңа ләззәт балы тамбай ма? Тұлмысың сен, құлмысың сен, несің сен?» – деп бірде өз-өзін жерлесе, енді бірде: «Мақтымқұлы, шарам жоқ деп түңілме, Асылық қып күнә артпа бұл күнге. Қапаланба жолыққаның бүгін бе, Атамыздан қалған мұра бұл дертке? – деп өз-өзіне қайрат беріп, жұбатады. Әрбір жыр жәдігерінің соңына өз есімін айғақтап қадап отыру үрдісі туралы әдебиетші А.Кемелбаеваның пікірі де көңілге қонарлық: «Орта ғасыр ірі парсы шайырлары авторлық құқығын жалғаны көп өткінші әлемде әдейі таңбалап, ен салды, шығармасын бөгде иеленіп кетпестей қылып, бәйіттің соңғы шумағында өз есімін атап, мөр салып бекітті. Әдеби

термин бұл құбылысты «сфрагида» (грекше «мөр») деп атайды. Бастауы антикалық жырда, эпиграммашыл, даңққұмар грек Фокилидтен із тартып, Рудаки, Нәзір Хосрау, Омар Хайям, Қожа Ахмет Ясауи, Низами, Қожа Хафиз, Жәми, Науаимен жалғасады. XVI ғасырда неміс халық ақыны Ганс Сакс өлең соңына ылғи есімін қоса жазуды дағды қылды» [7]. Бірқатар өлеңдерінде Мақтымқұлы деген автоқаратпаның орнына Пырағы қаратпасы қолданылып отырады. Соған қарағанда, шайырдың Пырағы аталуы оның көзі тірісінде, шығармашылық ғұмырының ерте кезеңінде-ақ басталған болуы керек.

Кім білер Мерв аңызын,
Құм басты гүлзар, хауызын.
Пырағы ашса ауызын,
Жыр төгер мұқам қасында.

Пырағы бұзбас сөз шырқын,
Көреді-ау бәрін көз шіркін...
Жыл өткен сайын қыз-қырқын
Ұят пен ардан тоналар.

Көңіл шерін, Пырағы, тереңірек қозғашы,
Менің осы сырымды кімге болса, талғап айт.

Пырағы, келдім ғаламға
Жолықтыр жарды маған да.
Тап болдым үнсіз наданға

«Пырағы» атауының да түп-төркіні исламдық түсінікпен астарласады. Хазіреті Мұхаммед пайғамбар Жәбірейіл періште (ғ.с.) жәннәттан әкелген пыраққа мініп Миғражға көтерілген деген түсінік бар. “Жәбірейіл (ғ.с.) маған бурақ (пырақ) деген жануарды жәннаттан алып келді. Пырақ есектен биік, қашырдан аласа, қадамын көз ұшы жететін жерге тастайтын жүйрік жануар екен. Оған мініп, Жәбірейіл (ғ.с.) екеуміз Бәйтул-Мақдиске келдік. Мұнда бізді дүниеден өткен 124 мың пайғамбар күтіп алды. Барлығымен көрісіп, мешітке кіріп, бірге намаз оқыдық. Намаз оқып болған соң баршасы мені миғражға шығарып салды (Ә.Дербісалиев). Жалпы, Пырақ пейіштің көлігі ретінде танылады. Мақтымқұлы поэзиясы адамның жүрегіндегі кірінен арылтып, жанын арулайтын, рухани шарықтауға жетелейтін, сол арқылы Алланың ғайып дидарына деген ғашықтыққа ұмтылдыратын, сезіміне қанат бітіретін қасиетімен ел арасында Пырағы аталса керек.

Мақтымқұлы Пырағы поэзиясындағы Ясауилік үрдістің ендігі бір көрінісі, нышаны ақынның Ғаршылық әлемнен хабар алуы, өзі айтқандай, «гөзел жарлар, шын ғашықтар, көп пірлердің» сұхбатында болуы. Хазіреті Мұхаммед пайғамбардың Миғражға көтеріліп, Алланың нұрымен қауышуы, Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың пайғамбардан аманат алуы осы жолды мақсат тұтқан кейінгі сопы-дәруіштер үшін де «тазарудың, Алланың дидарына жалғасудың» нышаны боп есептелінді. «Мұхаммед пайғамбар үлгісінде сопы Миғраж түні Пайғамбар Хақпен қалай дидарласса, ол да осы жолды ұстану арқылы Хақ дидарын көретініне кәміл сенімді. Сондықтан да сопылар ислам дінін Хаққа жеткізетін нұсқау, бағыт көрсеткіш деп біледі» – дейді А.Ахметбекова [5, 45].

Осы орайда шайырдың «Аян» өлеңінің рухани астары тереңде жатыр. Әлбетте, әулие-пірлерден аян арқылы әуез келіп, ақындық жолға түсу «мен мұсылманмын» деген сөз зергерлерінде болып тұратын құбылыс. Бұл да болса ақындықтың құдайлық табиғатын танытса керек. Ал Мақтымқұлыға берілген аян – Хақты танудың ақиқат жолын меңзеген, пайғамбарлар мен әулие-әмбиелерден тікелей жеткен белгі.

Жеті түнде шырт ұйқыда жатқанда,
Төрт салт атты келіп маған: «Тұр!» деді.
«Есінді жи, есінеме, баптанба,
Анау жақта кісілер бар, біл» - деді.

Төрт салт аттыға «көзінде жас, аузында дұғасы» екі жаяу қосылып, «алты мінәсіп» ақынды атына мінгестіріп Сайрамға алып келеді. Сайрамда алпыс салт атты тобымен Мұхаммет (с.ғ.с) пайғамбарды қарсы алады.

Бірі мені мінгестіріп артына,
Алып келді Сайрамдағы халқына,
Мәжілісте жасы-дағы, қарты да,
«Тұрма, бала, кел, ортаға, кел» – деді.

Мақтымқұлын «Сайрамдағы халқына» әкеліп, мәжіліске қосқан, әрине, ұлы Ұстаз Қожа Ахмет Ясауи деп ұғынамыз. Ақын түсінде Әли, Омар, Оспан, Баһауиддин Бала Гардан (бәле қайтарушы), Ойсыл қара, Зеңгі баба, Сәлім қожа бас қосқан ұлы мәжіліске қатысады. Олар берген ішірткіден көкірегіне ерекше нұр құйылып, жер мен көктің сырын ұға алатындай ғарыштық қайетке ие болады:

Сәлім қожа, Баба Сәлмен бұйырды,
Пиалаға бір ішірткі құйылды.
Есім кетіп, ақыл-есім сұйылды,
«Көк пен жерде не бар, кәні, көр» – деді.
Жерге айналдым, кірдім жердің қыбына,
Көзім жетті көк ғарыштың шыңына.
«Жебрұтта Жәлелдің жет сырына,
Өзге емес, өзін барып көр» – деді.

«Ішірткі» ерекше ілімнің аян арқылы ақынның рухына берілуінің, көшуінің символы ретінде ұғынылады (Ясауидің аманат құрмасы, Бекет Атаның аса таяғы тәрізді).

Мақтымқұлы сонда көзін ашыпты,
Пайымдапты жақын менен қашықты.
Бурадайын ақ көбікті шашыпты,
«Алла жар боп, дүниені кез» – деді.

Мақтымқұлы Пырағының «сопылардың мәжілісінде болу» идеясы оның «Сайран ішінде» атты өлеңінде де айқын суреттеледі:

Ей, жарандар, мұсылмандар, сұраңыз,
Сайран кештім Қадір түннің кешінде.
Отыз екі кісі көрдім – кіл абыз:
Шағимардан – Әли Шер бар ішінде.

Оларға мен сәлем бердім тақ тұрып,
Сұрады олар саулық кәләм – шат қылып.
Шайқы Сейіт, Мәула Жәми – пәк қылық,
Олар да бар сұлтандардың ішінде.

Сұлтан Уәйіс палуан бар – нар тұлға,
Хакім-ата Сүлеймен бар артында.
Қожа Жүсіп Хамадани қартым да
Кенғандағы сол шахтардың ішінде.

Түркі Пірі – Құл Қожа Ахмет сәруар,
Имам Қазим, Имам Жағфар пәруэр,
Яхия мен Нұқ пайғамбар тағы бар,
Баязит сұлтан тұр олардың ішінде.

Сопылық жолдың ұстаздары, Алланың, Пайғамбарлардың сүйікті достары, әулие-әнбиелер мен пірлері («гөзел жарлар, шын ғашықтар, көп пірлер») жиналған мәжіліске Қадір түні тап болған ақын рухы Құдайдың ерекше сырына қанығады:

Мақтымқұлы, сырым көп қой байқаған,
Мен не істейін, ашпай қалай жай табам.

Өлмегің – хақ, Тірілмек – хақ қайтадан,
Ол сырлар бар хақ Құранның ішінде.

Бұл «сырды түсінуге ұмтылу» деп аталатын сопылықтың бір сипаты, сопылық поэзияда кең жырланатын ұғым болып саналады.

Сопылықтағы Алланы сүю ұғымы «Хаққа ышығын арнау» терминімен беріліп, ол сопылық поэзияда «жар нұрына мас болу», «жарға ғашық болу», «гүлге ұмтылған бұлбұлдай болу» тәрізді астарлы әрекеттермен өрнектелетіні белгілі. Мақтымқұлында сопылар – «ғашық жандар» «Хаққа ышығын арнайды», «ғашықтық тауын кезеді», «күн деп, түн деп аһ ұрады», «гүлзарынан айрылған бұлбұл болып, көзден қанды зәр төгеді», «ғашықтық қазанында қайнайды». Бірде ғашығымен қауышып, «көңіл көкке қанат қағып самғаса», енді бірде «бар сенімі, бар үміті күл болып», дүниеден баз кешеді:

Менің-дағы бар үмітім, бар сенімім күл болды,
Күллі азап, күллі қайғы ес кетірді, ей достым.
Мақтымқұлы – бір мақұлық, мен – ғашықпын, сен – қашық,
Тәлкек тағдыр тозаңына тос бетінді, ей достым!

Алланың нұры, жамалы, жүзі, сипаты ұғымдары Мақтымқұлында *жамал, қамар, ажар, жанар* сөздерімен беріліп, *лағыл, гауһар, шербет, бал* сынды асыл, тәтті заттарға баламаланады:

Шүкір, алһамдиллила
Жамалға көзім түсті.
Шербеттен жұтып алғам
Жанарға көзім түсті.

Жібектей шашы әнбар,
Мехрап, жүзі мінбер,
Эй, лағыл, лебі гауһар
Ажарға көзім түсті.

Ақынның ғашығы толықсыған сұлу (Толықсыған сұлуым, Жаңа толған ай болды. Жетер емес құрығым, Көкке шығар жай болды.), опасыз сұлу (Көңіл ауды бір опасыз аруға, шықты қолдан, жазылмайтын дерт болып...) болып қолға түспей қамықтырса, бірде ұялшақ, ибалы ару болып көңілін арбайды. Енді бірде Сақыпжамал, Меңліхандардың ғайып дидары болып, ақынды жер-көкті кездіртіп, табанынан сарсылтады, ақын жер бетіндегі ғашық-ғайыптардың барлығын түгендеп, өзінің ғашықтығына тең таппай зарығады. Ақын ғашығымен сұхбатқа барады:

Дедім: «Қайда мекенің?», -
Деді: «Біл жоқ екенін».
Дедім: «Әлі жекемін»
Деді: «Жалғыз өтемін»

Мақтымқұлымен тілдескен ғашығының «мекенім жоқ, жекемін» деген жауабы сопылықтағы «Лә-макан» «мекенсіз» ұғымы, «Алланың мекені, тұрағы жоқ, бірақ Алланың бар екені ақиқат» және «Алла жалғыз» концепциясына меңзейді.

Мақтымқұлы Пырағының «Менің Сақыпжамалымды көрдің бе?» өлеңі ақын дүниетанымын тұтас мазмұнда бейнелейтін туынды деуге болады

Өртті салып, жарық қылған түнекті,
Менің сақыпжамалымды көрдің бе?
Таңда Мақшар жарғанда зар жүректі,
Менің сақыпжамалымды көрдің бе?

Сол ма – «Һу» деп зарлаған құс саһарда –
Түнде тірі,
күндіз ессіз жапанда? –
Бөз жейделі,

оранған боз шапанға
Менің сақыпжамалымды көрдің бе?

Жүрекке ұрып ғашықтықтың қанжарын,
Жарымды іздеп жердің жүзін шарладым.
Шам мен Ирак,
маңайынан Қағбаның
Менің сақыпжамалымды көрдің бе?

Сілтеме келтірілген әдебиеттер тізімі:

- 1 Досай Кенжетай. Ясауитанудың кейбір проблемалары. //Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Алматы, 2008. -300 б.
- 2 С.Нұржан. «Ата-бабаның қайран жол – ізделер бір күн жоқталып...»
// zonakz.net
- 3 Сопылық әдебиет// Википедия
- 4 Рәбиға Сыздық Ясауи «хикметтерінің» тілі –Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. -552. 170-бет\) ;
- 5 А.Ахметбекова Сопылық және Ясауи оқуының негіздері//Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Алматы, 2008. -300 б.
- 6 Н.Кенжеғараев. Қ.Ясауи шығармаларындағы автор бейнесі. //Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Алматы, 2008. -300 б.
- 7 А.Кемелбаева Қасым жырындағы авторлық мөр. // Қасым Аманжолов әдеби порталы <http://qasym.kz/>

XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ»
СӨЗДІГІ ЖАЙЫНДА

Елеужан Серімов

заң ғылымдарының кандидаты

*Қазақстан Республикасы Қарағанды қаласы Жеке меншік мекемесі «Болашақ» академиясы
mr.serim@mail.ru*

Аңдатпа

Мақалада отандық тіл мен мәдениет тарихында өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан XII ғасырдың ғұлама ғалымы Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшаридің өмірі мен шығармашылығы, оның арабша, прасыша, түркіше үш тілде жазылған “Мукаддимат әл-адаб” сөздігі етене сөз болады. Автор “Мукаддимат әл-адаб” сөздігінің дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI-XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жататынын, ол әлі күнге дейін толық мәнде ғылыми тұрғыда талданған еместігін айтып, тілдік талдаулар жасайды.

Кілт сөздер: ортағасыр, «мұсылман дәуірі», сөздік, араб-парсы, түркі, тіл тарихы, мәдениет, т.б.

Көне түркілер ілкі дәуірде-ақ тасқа қашалып түсірілген ойма жазумен бірге соғда, ұйғыр, брахми, манихей, тибет делінетін әр түрлі жазу үлгілерін пайдаланып, кейіннен біржола араб әліпбиіне көшкені мәлім. Осы жазба үлгілері негізінде жасап қалдырған түркілік жазба мұраларында олардың талайғы тарихы айқын өрнектеліп сақталған. Ал, бұл деректер олардың иірімі мол мыңдаған оқиғаларға толы ғұмырының көркем бейнесі болып табылатын жазба мұрағаты, яғни рухани тарихы да күрделі болғандығын, өздеріне лайық, дербес, жоғары өркениетті деңгейін көрсететін мәдениет үлгілері жеткілікті дәрежеде болғандығын әйгілейді.

Ұлттық мәдениетіміздің ұлттық бітімін қалыптастыруда елеулі орны бар түркі жазба мұраларының ғасырлар бойғы даму барысында эпитафиялық (құлпытастық) сипаттан шын мәніндегі түрлі ғылым салаларына сараланған (тіл білімі, әдебиет, эпистолярлық жазба, астрономия, математика, т.б.) классикалық мәдениет деңгейіне, сол кездегі этолондық сапада барынша қарқынды дамыған көршілес шығыс халықтарымен мәдени байланысы арқылы қол жеткені талас тудырмайтын тарихи шындық. Мұндай диалектикалық бірлікте дамыған халықтардың мәдениетіндегі өзара әсер-ықпалдың түп-төркіні, жіті ден қойсақ, сонау, көне дәуірлерде жатқандығын анық байқай аламыз. Әсіресе осы алыс-беріс мәдени қатынас ортағасырларда арабтардың Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігіне өз мәдениеті мен әдебиетін, тілі мен дінін кеңінен тарату жағдайынан кейін мейлінше қарқынды дамыды. X-XII ғасырлардағы бұл кезеңнің түркілік мәдениет тарихында “мұсылман дәуірі” деп айдар тағыла аталуының бір ұшы, міне, осында жатса керек. XII ғасырлық аз-Замахшаридің “Мукаддимат әл-адаб” (бұдан әрі “Мукаддимат”) сөздігі жазылу мерзімі жағынан осы “мұсылман дәуірі” туындылары қатарына кіреді. Бұл кезең жалпы түркі халықтарының жазба тарихын танудағы сына жазуынан кейінгі екінші кезең болып саналады.

Жалпы Орта Азияда өркен жайған араб-парсы және түркі мәдениеті бір-бірімен географиялық белдеулер арқылы ғана емес, сонымен бірге көркемдік-эстетикалық жағынан да қосылады. Мәшһүр ғалым Е.Э. Бертельстің ортағасырлық әдебиет турасында айтқан: “Орта Азия халықтары әдебиетінің тарихын олардың бәріне ортақ ертедегі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан бастау керек... IX ғасырда негізгі әдеби тіл болған араб тілінің орнын X ғасырда парсы тілі басты. Араб тілі тек ғылым мен дін саласында қалып еді. X ғасырда парсы тілі ғылымға да енді. Ал әдебиеттегі үшінші ағайыны – түркі системасындағы әр түрлі тілдер қосылды. Бірақ бұлар үш түрлі әдебиет емес, үш түрлі тілді пайдаланған бір ғана әдебиет” [1,8] дейтін сөзі осы тарихи шындыққа негізделген. Ендеше бұл тұстағы мәдениет бастауларын –

ескі жәдігерліктерді бір ғана халыққа телудің реті жоқ. Тек бастысы әр халық оған өзіндік қатысын ғылыми түрде анықтауға тиіс. Оларды (араб-парсы, түркі тілдік мәдениетін) бөле-жара алып қараудың көп жағдайда қисыны келе бермейді. Сондықтан белгілі бір уақыт аясында генетикалық бірлікте қарастырған ләзім. Соған орай мәселенің осы жағын қатты қадағалап, ортағасырлардағы араб-парсы тілдік мәдениетінің түркі тілдік мәдениетіне тигізген игі әсерін сөз ету әлдеқайда иінді келеді. Өйткені араб жазуы, араб-парсылық негізде туған көшелі мәдениет көршілес түркілік рухани дүниені түлете дамытты. Екінші жағынан, араб-парсы және түркі тілдерінде жасалған біртұтас мәдениеттің өз ара алыс-беріс байланысын жан-жақты саралап, тереңірек бойлай зерттеудің қажеттілігі мен маңыздылығы осындай бай мұраның мазмұны мен сипаттарында, ортақ арналардың түрлерінде жатыр.

Қайсы бір дәуірдің тарихи-әлеуметтік болмысын егжей-тегжейлі білмей тұрып, сол кезең жазба мұраларының сыр-сипатын, жазылу себебін терең түсіну әсте де мүмкін емес. Бұл қағида қай ғылымда болмасын ұстанар сара жол. Айтпағымыз, зерттеуіміздің арқауы – бұрын-соңды отандық баспасөз бетінде сөз етілмей, қазақтың түркітанушы ғалымдарымыздың көбінің назарынан тыс қалып, әлі күнге ескерусіз жатқан орта ғасырдың орта тұсындағы жазба жәдігерлікті сөз еткенде, сол дәуірдің кескін-келбетін ашатын кей тарихи жағдайларға аз-кем тоқтала кеткен жөн.

Сөз жоқ, XI ғасырдың басында даладағы әскери-саяси жетекшілік бірте-бірте қыпшақ конфедерациясындағы тайпаларға көшіп, олар “түркі” деген жиналмалы этнонимді ысырып тастап, өзі суперэтносқа – барлық тайпалардың жиынтық атауына айналды, басқа тайпалардың бірден бір ұйтқысы болды.

XI ғасырдың екінші ширегінде қыпшақ тайпаларының ақсүйектері оғыз жабғысын Сырдарияның орта және төменгі сағасынан тықсырды. Осылайша осы аймақтағы этникалық-саяси ахуалдың өзгеруіне сәйкес жазба деректерде аталып келген “Оғыздар даласының” (“Мафазат әл-гуз”) орнына осыдан бастап “Дешт Қыпшақ” аты пайда болды. Маңғыстау мен оған таяу жатқан аудандарды алғаннан кейін, қыпшақтар енді Хорезм мемлекетінің теріскей шебіне келіп жетеді [2, 550].

Бұл кезде Әмударияның төменгі сағасындағы аса құнарлы топырақты аймақта орналасқан Хорезм Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігінде аса маңызды орын алды. Ол 999 жылы Самандықтар мемлекетін құйретіп, Әмуге дейінгі жерге иелік еткен Қарахан мемлекетіне де, Әмудің арғы жағын жаулаған Ғазналықтар мемлекетінің де құрамына кірмей, өз алдына жеке дербес мемлекет болып бөлек құрылды. Осы кезден бастап Орта Азия мен Шығыс Еуропа, Қазақстанның көшпелі тайпалары мен Моңғол, Қытай елдерін байланыстырып жатқан керуен жолдарының нақ ортасында, тоғыз жолдың торабында тұрған Хорезм біртіндеп нығая берді. Шығыс саяхатшылары өздерінің жол жазбаларында Хорезмді өте бай, ілім-білім, мәдениеті жоғары дамыған мемлекет ретінде сипаттаған. Мәселен Хорезм туралы Макдиси: “Бұл қалалары көп, шексіз аймақ... Оның халқы ғылым жолына жан-тәнімен шынайы берілген біліктілер” деп жазса, Хорезмде сауда-саттықтың кеңінен орын алғанын “Худуд әл-Алам” авторы да айтады [3, 185]. В.В. Бартольдтың мәлімдеуі бойынша “Хорезмнің УІІІ ғасырға дейінгі саяси тарихы белгісіз” [4, 544].

УІІІ ғасырда араб жаулауынан кейін Хорезм екі саяси жікке бөлінеді. Бірі – Қият қаласы орталығы болған оңтүстік аймақ та, екіншісі — орталығы Үргеніш болған солтүстік жағы. Үргенішті басқарған Мамун ибн Мухаммед екі бөлінген елді бір орталыққа бағындырып, Хорезмді біртұтас мемлекет етіп, өзіне “хорезмшах” дәреже-лауазымын алады. Осы уақыт аралығында Оғыз (Селжұқ) мемлекетінің қол астына бағынған XI ғасыр ортасына дейін, хорезмшахтарының екі әулеті билік алмастырып үлгереді. Ондаған жылдар бойына ол оғыздардың шеткері аймағы боп қала берді. Бірақ, XI ғасырдың аяғы мен XII ғасырдың басында басқыншы оғыздарға қарсы күресте Хорезм ерекше күшейеді.

XI ғасырдың орта шамасында Орта Азияға жаңа бір түркі тайпасы – қыпшақтар басып кіріп, олардың дүмпуіне шыдай алмаған оғыздардың бір тобы – Киев Русі мен Византияға қарай шегінеді де, ендігі бір бөлігі – Хорасан мен Иран ауады. Соңғысында Селжұқтар ерекше көзге түседі. Сөйтіп тарих сахнасына жаңа жұрт – түркімендер шығады.

Осы жерде айта кетерлік бір жайт, кейбір деректер жоғарыда аталған хорезмшахтардың шыққан тегі оғыздардың бұл арада орнын басқан қыпшақ конфедерациясына кірген тайпалардың бірінен екенін көрсетеді. Мәселен, қыпшақтар туралы іргелі зерттеу жүргізген автор С. Ақынжанов: “Находясь в непосредственной близости с этим крупнейшим мусульманском государством В Средней Азии, племена кипчакского объединения вынуждены были втянуться в орбиту их внешне-политических отношении, и настолько были связаны с жизнью Хорезма, что, возможно, из кипчакских вождей вышла последняя самая блестящая династия хорезмшахов” [5, 203] - деп батыл байлам жасап, сол болжамдарын дәлелдеуге ұмтылады. Ал В.В.Бартольд: “...После отуречивания степи Хорезм больше других подвергся влиянию турецкого элемента...последние годы XI в. здесь утвердилась наследственная династия хорезмшахов, представители которых почти все носили турецкие имена” [6,116] дейді. Бұл айтылған деректер Хорезм мемлекетінің Дешт Қыпшақ елінің тарихына да белгілі дәрежеде қатысы бар екенін растайды. Шыққан тегі қыпшақ, әйгілі хорезмшах Атсыздың (Алауддавл Абу-л-Музафар Атсыз – 1128-1156) ғұлама ғалым әз-Замахшариге арабша-парсыша-түркіше сөздік жасауды тапсыруы тегіннен-тегін емес, оның астарында әлгіндей бір кілтипан сырдың жатқаны айдан анық.

Түркілік жазба тарихында өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан өз заманының ғұлама ғалымы әз-Замахшаридің дүниеге әкелген “Мукаддимат әл-адаб” сөздігі дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI-XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жатады. “Мукаддимат әл-адаб” (арабша “мукаддимат” “кіріспе” деген ұғымды береді, “адаб” сөзі XI-XII ғасырлардағы шығыста бүкіл ғылымдардың жиынтық атауының орнына жүрсе, XII ғасырдан бастап өз ішінде сөздік, грамматика, риторика, метрика және поэзияны қамтыған тіл білімі мағынасында қолданылған; сонда “Мукаддимат әл-адаб” аудармасы – “Тіл біліміне кіріспе” болып шығады). Ол – Орта Азияда Дешт Қыпшақ, Хорезм, Қарахан, Селжұқ секілді ірі бірлестіктер мен мемлекеттердің басы түйіскен жерінде, дәлірек айтқанда, Арал теңізінің маңы мен Сырдың орта, төменгі сағасынан оңтүстік пен батысқа қарай ауа көшкен оғыз тайпаларының соңғы сапы мен олардың орнын басқан қыпшақ тайпаларының алдыңғы авангард тобы бір-бірімен мидай араласып, біте қайнасып кеткен кезде, осындағы жанданған бірнеше мәдениеттің бір арнаға тоғысқан шағында жасалынған мұра. Оны Орта Азияны мекендеген халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра дейтініміз де сондықтан. Бұл туындының түп-нұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастаған бері белгілі. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қыжраның 705 жылы (1305 ж.) хатиб (“қолжазбалар сақтаушы”) Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал, екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен монғолша тәржімалаған көшірмесін 893 жылы (1492 ж.) хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557-1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек.

Сөз жоқ, аталған жәдігердің ғылымға, соның ішінде түркі халықтарының тілін, тарихын, этнографиясын зерттеушілерге тигізер пайдасының орасан мол. Әсілі, есте жоқ ескі замандардағы төл тарихымыз бен тума мәдениетімізге қатысты жазба ескерткіштері, ондағы орта азиялық ғалымдардың туындылары айрықша орын алады десек, әз-Замахшаридің “Мукаддиматы” дәл сондай туынды.

Ортағасырлық сөздіктер – қазақтың мәдениетінің нақты айнасы, сарқылмас бұлағы, қайнар көзі ретінде танылуы қажет. Түркілердің лексикографиясының дамуына негіз болған мұндай түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктері ішінде бірегейі деп Махмұд Қашқаридің “Диуани лұғат ит-түрк” (XI ғ.) сөздігін атасақ, оған жазылу мерзімі жағынан ең жақын тұрғаны “Мукаддимат”. Шынында, XII ғасырдағы Қожа Ахмед Иассауиден бастау алатын ортағасырлық жазба мұралары ішінде бұл ең байырғысы да.

“Мукаддимат” сөздігін жасаған әз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғалым ретінде қалыптасқан ортасы, тәрбие алған мектебі туралы мағлұмат тым мардымсыз. Ескі қыпшақ

тілінің маманы профессор Ә.Құрышжанов оның есімін Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари деп атайды. Ол 1075 жылы Замахшар деген жерде туып, Гургандж (Үргеніш) қаласында дүниесін салған. Қайтқан жылын әркім әрқалай айтып жүр. Мәселен, Э.Н. Нәжіп 1142 жыл десе, Н.А. Баскаков пен И.Поппе 1143 жыл, ал Ә. Құрышжанов 1144 жыл көрсетеді [7, 46].

Әз-Замахшари негізінен Қазақстан мен Орта Азиядағы арабтілді мәдениет тарихынан үлкен орын алатын орта ғасырлық араб тіл білімі ғылымының дамуына ерекше үлес қосқан, араб грамматикасы мен лексикографиясы, стилистикасы мен риторикасы бойынша, сондай-ақ поэзия мен экзегетика (діни мәтіндерді талдап түсіндіру) жайында қомақты-қомақты шығармалар жазған әрі өз кезеңінің дарынды ақыны болған, қаламын арабша, парсыша, түркіше қатар сілтеген дара тұлға. Мұсылман әлемінде Замахшаридің беделі жоғары болғаны сонша, оның талантын бағалай келе тұстастары: “бүкіл арабтар мен араб еместердің ұстазы”, “Хорезм мақтанышы” (“Факр аль-Хауаризм”) деп айрықша құрмет тұтқан. Замахшаридің замандасы Самани (1113-1167жж.) ол жайында “араб тілі мен тіл білімінің үлгі тұтарлық ғалымы” десе, Якут әл-Хамави (1179-1229 жж.): “Грамматика, лексикография, экзегетика қамтыған тіл білімінің имамы, жан-жақты дарын иесі” деп бағалаған, ал әл-Кифти болса (1172-1248 жж.): “Шынайы кітапқұмар, заманындағы нәсілі араб емес бір шоғыр алып ғалымдардың соңын ала туған, солардың ішіндегі ең біліктісі” дегенді айтады. Замахшаридің географиялық шығармасын талдай келе академик И.Ю. Крочковский: “Ол – хиуалық, заманының асқан ғалымы әрі жазушысы, сол кезеңге тән нәсілі жағынан араб болмаса да, араб мәдениетінің өкілі... әсіресе, мутазилиттік (“мутазилит” – “бөлініп кеткен” деген сөз, VIII-IX ғасырларда – “адамды өз еркіне жіберу керек” деген көзқарасты білдіреді) ағымдағы экзегет ретінде және бірқатар жоғары стильді көркем туындыларымен атағы шыққан... Ол ағаш аяғына қарамай көп жүріп, көпті көрген. Бірнеше жыл Меккеде тұрып, діндарлығымен “Жаралла” (“Алланың көршісі”) деген құрметті лауазымға ие болады. Палестина, Сирия, Месопотамия, Египет, Солтүстік Африка, Персия, Орта Азия жерлерін емін-еркін аралап, құнды жазбалар қалдырған. Әлемге әйгілі саяхатшы Ибн Батутаның өзі оның зиратына барып, мінәжат етіп қайтқан деген деректер келтіреді [8, 313].

Әз-Замахшаридің Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм жерінде белең алған оғыз-қыпшақ тілінде хатқа түскен “Мукаддимат” сөздігін профессор Ә. Құрышжановтан басқа түркітанушы қазақ ғалымдары ол жайында әлі күнге тіс жарып азды-көпті пікір білдірген емес [9, 5].

Түркітанушылар үшін аса қымбат, өз кезінде ғылымда кеңінен танымал болған “Мукаддимат” әуел баста арабша-парсыша-түркіше, көп уақыт кейін белгісіз біреу моңғолшасын қасып төрт тілді тілдескіш сөздік болып жасалған. Бізге Замахшари осы шығармасымен жақын. Бұл туынды Сыр бойының орта, төменгі жағынан бойлай енген оғыз-қыпшақ тайпаларымен үнемі саяси қарым-қатынаста болған сол тұстағы ірі тұлға хорезмшах Атсыз кітапханасы үшін арнайы жазылған. Ғылымда бұл еңбегін Замахшари Атсыз өтінішімен жазған деген де пікір бар. Мәселен, осы жазба жәдігердің Бұқарада сақталған көшірмесінің кіріспесінде мұны жазуына не түрткі болғаны Замахшари былайша түсіндіреді (А.К.Боровковтың редакциясымен басылған орысша аудармасын ұсынамыз): “Слава аллаху, который возвысил арабский язык среди других языков. И после оканчания державы арабов благородные падишахи поддержали науки и адаб. В наше время эмир и командующий войском сын державного хорезмшаха высоко чтит науку адаба, всячески поддерживает избранных представителей адаба и восседает с ними на своих собраниях. И он повелел нам написать в одном экземпляре книгу “Мукаддимат аль-адаб” для своей библиотеки” [10, 140]. А.К. Боровков осы сөз үзіндісін түсіндіре келіп: “Замахшари имел ввиду будущего хорезмшаха Атсыза, по поручению которого была создана книга” [10, 140] деп анықтай түседі.

Өзбек ғалымы Б.З. Халидов: “Замахшари шығармалары нақтылығымен, сапалылығымен ерекшеленеді. Грамматика, лексикографияға арнаған еңбектерінде материалдарды барынша қысқа әрі мазмұнды түрде пайымдайды, ал көркем әдеби туындыларында сол дәуірдегі әдебиетке сәйкес боямасы көп, қиындатылған стильде жазады” – дейді. Замахшари елуден

астам шығармалар жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан – 30, Якут – 50 еңбектің аттарын келтіреді. Б.З. Халидов Ленинград (Санкт-Петербург) университетінің Шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Брокельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша – 10; 2) лексикография бойынша – 8; 3) поэзия саласында – 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары – 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәелдер жинағы) – 2; 6) жағрафиядан – 1; 7) экзегетикадан – 1; 8) шариат заңына – 2; 9) ислам ағымдары туралы – 4; 10) әр түрлі тақырыпта – 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Әз-Замахшаридің негізгі еңбегі – “Мукаддимат әл-адабты” арнайы қарастырған зерттеушілер құрамы онша көп емес. Солардың ішінде Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, А.К. Боровковтан басқа Э.Н.Нәжіп, өзбек ғалымы Б.З. Халидов. Түркімен ғалымы З.Б. Мухамедова зерттеу жүргізген негізгі жұмыстарына сөздікті салыстырмалы түрде қосымша пайдаланып, ескерткіш материалдарының түркімен тіліне қатысын ғана ортадан ойып алып қарастырған, яғни түпнұсқаны құрастырушылар “түркімен тілінен” деп белгі соғылған сөздерді ғана өз жұмыстарына пайдаланған сыңайы бар. Негізінен “Мукаддиматты” алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі орыс ғалымы, лингвист әрі этнограф Николай Николаевич Поппе (1897-1991жж) болды. Ол артына 217 еңбек, соның ішінде 40-тан астам кітап жазып қалдырған. Иіні келгенде айта кетерлік жайт – Н.Н. Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен тілі білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан тыс қалып, бағаланбаудың басты себебі – қырқыншы жылдардың басында И.Поппенің басына түскен тағдыр-тәлкегінің салдарынан шет елге кетуге мәжбүр болған десиденттік іс-әрекеті деп ойлаймыз. Шығыс шекарасынан шет елге өтіп кетті деген сөз бар. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда “Мукаддиматты” кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

Н.Поппенің қолға алып қарастырғаны сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Н.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін “Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб” деп атаған. Бірінші бөлімде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді қайтадан сүзіп қотарып, алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған алты мыңдай түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне И.Поппе монғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен төркіндес, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады [11, 7-8]. Ескерткіш тілінің өзіндік ерекшеліктері, олардың диалектілік ара жігі мен айырмасы жөніндегі осы күнгі түркітанушылардың пікірінде бір ізділік жоқ, ала-құла. Н.А. Баскаков сөзіне қарағанда, В.В. Бартольд оның тілін XII-XIII ғасырлардағы орта азиялық түркі әдеби тілінің негізінде жазылғандығын айтса, Н.А. Баскаковтың өзі оны шағатай ұлысының әдеби тілінде жазылған мұра деп таныған. Э.Н. Нәжіп бұл сөздіктің лексикасы XII ғасырдағы түркілердің қалпын көрсетеді деген [12, 49]. Ал Н.А. Самойлович XI-XII ғасырлар аралығындағы бірбүтін орта азиялық түркі тілі дамуын іштей өзара үш кезеңге бөліп қарайды: біріншіден – Қарахандық, мәдени орталығы – Қашқар (ХІғ.); екіншіден – Оғыз-қыпшақтық, орталығы – Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм (ХІІ-ХІҮ ғғ.); үшіншіден – Шағатайлық, орталығы – Шағатай ұлысының отырықшы бөлігіндегі бірқатар қалалар (ХҮ-ХҮІІІғғ.) [13, 21-22]. Осылайша жіктеу тұрғысынан келгенде “Мукаддимат” екінші – оғыз-қыпшақтық-хорезмдік кезеңге кіреді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері өз ішінде көне түркілік белгілермен қатар өз тұсындағы оғыз, қарлұқ сияқты туыстас тілдер белгілерін де әрі тек қыпшақ тілдеріне ғана тән тілдік

элементтерді қамтитыны аян. Дәлірек айтқанда, кез келген түркі жазба ескерткіші үш негізден: түркі тілдерінің жалпықолданысындағы сөздерден; екіншіден, ескерткіштің өзіне ең жақын тұрған туыстас тілдер тобындағы белгілерден; үшіншіден, сол ескерткіштің өзінде ғана кездесетін, басқа жазба нұсқаларында ұшырамайтын “эндомалық формалардан” тұрады. Соңғысы, әдетте, ескерткіштерде мейлінше аз келеді.

“Мукаддиматтағы” түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Кез келген ескі түркі жазба жәдігерліктерінің де негізгі үлкен қабатын құрайтын осы түркі лексемалары құрайды.

“Тілдің лексикалық қоры көптеген дәуірлердің нәтижесі екені белгілі. Көне дәуірде ортақ түркі тілі өз дамуының барысында бірнеше тілдерге сараланып, соның өзінде де бұрынғы түбір сөздер бөлінген әрбір жеке тілдің негізін құрды. Басқаша айтқанда, әр тіл өзінің бұрынғы ортақтастығын сақтап қалды. Бөлінген тілдер өз еншісіне тиген ортақ сөздерді негіз етті” [14, 86].

XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген “Мукаддимат” лексикасының түркі қабаты жалпықолданыстағы лексемаларды түзеді. Алайда, жалпықолданыста болған түркі сөздері мен түркі тіліне ортақ сөздердің ара жігін айыра білу керек. Мәселен, сөздіктегі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме элементтерді қоспай алып тастағанда, онда тек түркі лексикасы қалады, міне, осы, түркі тілдеріне тән ортақ лексиканы құрайды. Ал жалпықолданыстағы лексикаға түркі тілдерінің әр диалектілерінде түрлі вариантта қолданылатын, бірақ семантикалық мағынасы бір сөздер жатады. Мысалы, “ай”, “күн”, “үлгәр”, “иетиген”, темірқазуқ” т.б. Осылайша, жалпықолданыстағы лексика адамның іс-әрекетін, қоршаған ортасын түгел қамтиды. Сөздіктің сөздік құрамын сүзіп шыққанда, бұлар “Мукаддиматтың” үштен бір бөлігін құрайды екен.

Зерттеу мақсатымыз – бұл жазба ескерткіштің бойында сол тұстағы жазылған кез келген жазба нұсқалармен салыстырғанда қыпшақ тілінің өзіне тән ерекшелігі қаншалықты сақталғанды анықтау. Ал оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын-алысын, тілдік белгілердің эволюциялық дамуын анықтау үшін оны өзінен бұрынғы, өз тұсында не өзінен кейін хатқа түсіп, дүниеге келген басқа жазба нұсқалармен салыстыра қарастыру қажет. Осы тұрғыдан алғанда “Мукаддиматқа” өзінен бұрын жазылса да уақыты жағынан ең жақын тұрғаны Махмуд Қашқаридің “Диуани лұғат ит-түрк” сөздігі болғандықтан, қос сөздікте кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемаларды анықтайық:

„Диуандағы” қыпшақ сөздері томы, беті, „Мукаддиматта” беті қазақшасы

аз	1, 115	аз	136 б	аз
азіг	1, 95	азық	105 б	азу (тіс)
азуқ	1, 97	азуқ	228 б	азық
айгір	3, 134	айғыр	97 а	айғыр
аіак	1, 112	айақ	221 б	аяқ
ағірладі	1, 297	ағырлады	228 а	құрметтеді
ағу	1, 116	ағу	302 а	у
барак	1, 359	ит	136 б	барак (ит)
бакір	1, 341	бақыр	111 б	бақыр
білазуқ	1, 473	білезуқ	222 а	білезік
эв	1, 68	ев	170 б	үй
эмік	1, 102	емчек	220 б	емшек
энак	1, 154	еңек	165 б	иек
тікан	3, 51	тікен	278 а	тікен
іарім	3, 25	йарым	201 а	жарым
іака	3, 31	йақа	201 б	жаға
кеклік	1, 444	кеклік	405	кекілік
кәдін	1, 384	келін	118 а	келін
кәнаш	3, 376	кеңгеш	198 б	кеңес

кізіз	1, 347	кииіз // кіз	323 б	киіз
көзуну	3, 146	көзгү	350 б	айна
кузачу	3, 18	күйеу	229 а	күйеу
мунуз	3, 397	мүңүз	131 б	мүйіз
негу	3, 233	не үчун	390 а	неге
отачі	1, 71	отачы	271 а	оташы
огрі	1, 147	оғры	285 а	ұры

Бұндай дыбыстық, мағыналық үйлесім тауып жатқан сөздер қос сөздікте молынан көрінеді.

Енді “Мукаддиматты” өзінен кейінгі XIII-XIV ғасырлар аралығында готикалық және көне шрифтымен жазылған, әйгілі ортағасырлық ақын Ф. Петрарка Венецияның Әулие Марк кітапханасына тапсырған, қыпшақ тілінде хатқа түскендігі ғылыми тұрғыда дәлелденіп, ол жөнінде ешқандай күмән туғызбайтын “Кодекс Куманикуспен” (“Куманша (қыпшақша) сөдік”) салыстырып көрелік. Бірінші бағанада “Кодекстен” сөздер алынып, беті көрсетіледі, одан әрі “Мукаддиматтағы” балама сөздер келтіріліп, беті көрсетіледі. Соңында қазақша аудармасы:

„Кодекс“	беті	“Мукаддимат”	беті	қазіргі қазақшасы
абышқа	37 б	абышқа	162 а	қарт, күйеу
аксак	60 б	ақсақ	143 а	ақсақ
алтын	16 а	алтун	89 а	алтын
балта	28 а	балту	189 а	балта
балык	19 а	балык	189 а	балық
бармақ	4 б	бармақ	138 а	бармақ
егеу	34 а	егек	313 б	егеу
екінді	25 б	екінді	180 а	екінші
кеме	19 а	кеме	266 а	кеме
көр	4 а	көр	324 б	көр
қысырақ	13 а	қысрақ	115 а	қысырақ
қырғый	7 б	қырғуй	406 б	қырғи
тау	11 а	тағ	117 б	тау
тузақ	20 б	тузақ	367 б	тұзақ

“Мукаддимат” тілін ХУ ғасырдың туындысы, қыпшақ тілі негізінде жазылған, авторы белгісіз “Китаб аттуһфа-уз закийа фил-луғат-ит түркийа” (“Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық”) жазба ескерткішімен де салыстыра-салғастыра қараған жөн. Өйткені бұл ескерткіштің лексикасын зерттеген ғалым Т. Арыновтың көрсетуі бойынша: “Аттуһфаның” лексикалық тұлғасы басқа ешбір тілге дәл қазақ тіліндей өзгеріссіз сақталмаған” [15, 165-169]. Ғалымның бұл шығарманы көне қазақ тілінде жазылған ескерткіш деп қарауға негіз бар деуі сондықтан. Яғни бұл туынды, шындығында, қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін тікелей байланыстырып жатқан көпір іспетті аралық еңбек. Енді “Мукаддиматтағы” қыпшақ, қазақ тіліне жақындатарлық айғақтар келтірейік:

“Аттуһфа”	беті	“Мукаддимат”	беті	қазіргі қазақшасы
айа	30 б	ауч	97 б	алақан
айғыр	13 а	айғыр	97 а	айғыр
айран	31 б	айран	364 а	айран
акша	52 б	йармақ	126 а	ақша, бақыр
ару	36 б	аруғ	355 а	арық
балапан	22 а	джөзе	210 а	балапан, шөже
барақ	30 б	ит	136 а	ит
барша	81 б	барча	98 б	барша
бауур	30 б	бағыр	152 б	бауыр
бөрі	16 а	бөрі	134 а	бөрі
борік	23 а	пөрүк	233 б	бөрік
жомарт	30 б	жаванмардлық	203 б	жуанмәрттік

йалбарды	9 б	йалбарды	100 а	жалбарынды
йанбасты	13 б	йанбашы	330 б	жамбасы
йапырақ	14 б	йапрақ	125 б	жапырақ
йырық	48 б	йыруқ	321 а	жырық
киік	38 б	кейік, киік	172 а, 363 а	киік
қауун	7 б	қавун	207 б	қауын
қоншы	11 б	қошны	301 а	қоңсы, көрші
мамық	29 а	мамұқ	218 б	мамық
ійне	4 б	ігне	205 а	ине

Қорыта келгенде айтпағымыз – “Мукаддимат” пен қазіргі қазақ тілінің сонау алыстан барып қосылса да өзара тарихи байланысын ашып көрсету мақсатында әр кезеңдегі жазылып қалыңған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырып, оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік аламыз. Осы салыстырулар негізінде байқағанымыз, ескерткіш тілінің сол тұста жазылған ескерткіштермен салыстырғанда қыпшақтық ерекшелігінің барлығы, көп дені қазіргі тілдік қорымызда кездесетін сөздермен етене қабысып жатқанын көреміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Хорезми. Махаббатнама. Алматы, 1985.
2. Бартольд В.В. Кыпчаки // Соч. Т.10. М., 1968, Т.5.
3. Материалы по истории туркмен в Туркмении. Т.1.
4. Бартольд В.В. Хорезм // Соч. Т.3.
5. Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы, 1995.
6. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч., М., 1968, Т.5.
7. Құрышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. Автореферат на соискание уч. степени д.ф.н. Алматы, 1973.
8. Крачковский И.Ю. Изб., соч., т.4, М-Л., 1957.
9. Құрышжанов Ә. “Ескі түркі жазба ескерткіштері (XI-XVI ғғ.) курсының программасы. Қарағанды, 1986, 16-бет.; Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. 1971, 30-31-бб. Құрышжанов Ә. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. 1973.
10. Боровков А.К. Монгольские глоссы в Бухарском списке “Мукаддимат аль-адаб”// Журнал “Народы Азии и Африки”, 1964, №1.
11. Поппе И. Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб”, Л. 1938.
12. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер // Кітапта: Баға жетпес мұра. Алматы, 1993.
13. Самойлович А.Н. К истории среднеазиатского-турецкого языка, сб. “Мир-Али-Шир”. Ленинград, 1928.
14. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика. Алматы, 1975, 86-б.
15. Арынов Т. Кітап “Аттуһфа-уз закийя фил луғат-ит туркийя” лексикасы туралы бірер сөз. Жинақта: Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981.

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРАВОВОЙ СТАТУС

Сериккали Аубекеров

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Распад Советского Союза и возникновение новых независимых государств на его территории, установление приоритета прав и свобод человека и гражданина и имплементация норм международного права привело к возрождению и развитию тюркских языков и правовой регламентации их как в национально-государственных образованиях – в качестве государственных языков, так и на территориях компактного проживания тюркских народов, не имеющих статуса автономий

Регулирование правового статуса языков и утверждение языка титульной нации в качестве государственного языка в тюркских постсоветских странах началось еще при их нахождении в составе СССР в конце 80-ых годов XX века. С обретением независимости в этих странах правовое регулирование языков и утверждение государственных языков получили конституционный статус. В настоящее время к постсоветским тюркоязычным странам, где язык титульной нации имеет конституционно-правовой статус государственного языка, относятся Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан и Узбекистан. В ряде из них осуществлен переход алфавита от кириллицы, на которой функционировали тюркские языки с 40-ых годов XX века, к латинской графике. Республика Казахстан заявил о переходе государственного языка на латиницу в 2017 году, и в связи с этим, осталась лишь одна тюркоязычная страна с русской графикой – Кыргызстан. Необходимо отметить, что ни одна из тюркоязычных стран не является моноэтнической (лишь в Азербайджане и Туркменистане преобладают титульные нации), для Казахстана характерны увеличение численности казахов при сохранении значительной доли русского и славянского населения, а также наличие представителей других тюркоязычных этносов, расселенных как компактно (узбеки, уйгуры), так и дисперсно (башкиры, татары и др.). Отличительной особенностью правового регулирования языков в Республике Казахстан является конституционная норма о том, что в государственных организациях и органах местного самоуправления русский язык официально употребляется наравне с казахским. В Кыргызстане существует значительная узбекская диаспора и в взаимоотношениях двух братских народов возникали противоречия, в т.ч. в области функционирования языков, перешедшие в конфликты. Согласно конституционной нормы в качестве официального языка употребляется русский язык. В состав Узбекистана входит суверенная Республика Каракалпакстан, которую населяют тюркоязычные каракалпаки. Согласно Конституции Азербайджана в его составе находится автономное государство Нахичеванская Автономная Республика и государственным языком страны является азербайджанский язык, однако наличие автономии носит исторический характер и не требует правового регулирования языков в ней.

Другие тюркские народы исторически находятся на территории современной России и часть из них имели ранее государственные образования в составе РСФСР в форме автономных республик и областей, которые в процессе обретения независимости России получили статус субъектов Российской Федерации – республик. Большинство тюркских народов России имеют государственность в форме республики, за исключением ногайцев и ряда малочисленных этносов. В Конституции РФ прописано, что государственным языком страны на всей ее территории является русский язык и республики вправе устанавливать свои государственные языки, которые употребляются наряду с государственным языком Российской Федерации. Тюркские языки народов Российской Федерации можно по степени их правового статуса разделить на 2 группы: первая группа - языки титульных нации республик, вторая – языки этносов, не имеющих национально-государственных образований. В тюркских республиках РФ или законодательно закреплено двуязычие, или оно фактически принято. Лишь в Дагестане закреплено многоязычие, к одному из государственных относится кумыкский язык. Реальное применение законодательства республик в области языков зависит от численности титульной нации и ее удельного веса, уровня национального самосознания, степени разграничений

полномочий федерального центра и субъекта. Малочисленные тюркские народы России, несмотря на возможности, представляемые национально-культурной автономией, остаются под угрозой утраты языков.

Правовое регулирование государственных языков республик – субъектов Российской Федерации можно условно разделить на несколько этапов: первый – охватывает время с начала противостояния союзного центра с руководством России до окончания первого срока Президента В.В.Путина и заключается в ельцинской формуле: «Берите суверенитета, сколько сможете», второй этап – с приведения законодательств субъектов в соответствии с федеральным до середины 2010-ых годов и третий этап – современный, для которого характерно ограничение суверенитета субъектов, в т.ч. в области использования государственных языков республик. В качестве яркого примера можно привести отмену обязательного изучения в школах государственных языков и запрет на переход татарского языка на латиницу.

Вызывает интерес правовой статус крымско-татарского языка. Так, согласно Конституции Республики Крым 2014 г. (незаконно аннексировано Россией), он является государственным наряду с русским и украинским языками, тогда как в Конституции Автономной Республики Крым (1998 г.) в составе Украины было прописано, что «наряду с государственным языком обеспечивается функционирование и развитие, использование и защита русского, крымскотатарского и других национальных языков». Данную конституционную норму можно назвать компромиссной и объяснить политической ситуацией времени ее принятия.

Гагаузский язык в Республике Молдова признан официальным наряду с молдавским и русским языками лишь в Гагаузии – автономно-территориальном образовании «как формы самоопределения гагаузов».

Таким образом, за прошедшие десятилетия на постсоветском пространстве большинство тюркских языков получили статус государственных языков, что определило принципы их применения и развития. Сохранение и развитие языков тюркских этносов на территории других постсоветских стран требует расширения правового регулирования на основе международных договоров и сотрудничества тюркских стран в правовой сфере.

КУЛЬТУРНОЕ ЕВРАЗИЙСТВО: ИСТОКИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

*Гульмира Унгарбаева**кандидат филологических наук, доцент**Сандугаш Әбдігази**магистр гуманитарных наук**Актюбинский региональный государственный**университет имени Кудайбергена Жубанова**E-mail: ungarbaeva65@mail.ru*

В евразийской духовной нише много веков назад начал зарождаться особый тип философии, отличный от восточной философии, но, особенно от западной. Возник он в трудах Аль-Фараби, а, возможно, еще ранее, в предфилософии казахов, славян, других евроазиатских народов. Истоки евразийской концепции четко прослеживаются и в идеях выдающихся казахских просветителей, как Ч. Валиханов, А. Кунанбаев. Так, Ч. Валиханов отмечал, что кочевые народы имеют «свою самобытную сферу интеллектуальной, прогрессивной жизни». Он выступал за ускоренный переход своего народа от вековой отсталости к «высшему культурному развитию», под которым имелось в виду материальное благосостояние, высокий уровень культуры и демократические порядки, а также добрососедские взаимоотношения с крупным и влиятельным соседом - Россией» [1].

Основной лейтмотив бессмертных «Слов назидания» Абая - боль по поводу неразвитости основной части народа и вера в могущество разума и просвещения: «Изучив язык и культуру других народов, человек становится равным среди них» [2]. Ключ к просвещению казахского народа Абай, как и Ч. Валиханов, видел в русской культуре: «Русская наука и культура - ключ к осмыслению мира, и, приобретя его, можно намного облегчить жизнь нашего народа. Например, мы познали бы разные, но в то же время честные способы добывания средств к жизни и наставляли бы на этот путь детей, успешнее боролись бы за равноправное положение нашего народа среди других народов Земли» [2]. Эти слова великого просветителя не утратили своего смысла и сегодня, в третьем тысячелетии.

Мировоззренческие взгляды Абая заложили основы новой казахской философии образования. Абай, чья философия была наполнена западным и восточным мировоззрением, впервые понял суть идеи развития и движения в истории казахстанского общественного мнения.

Анализируя развитие казахского этноса в будущем, он высказал свои взгляды на роль науки и образования в развитии общества и важность труда как источника жизни. Абай был убежден, что это будет достигнуто путем улучшения сознания и воспитания людей. Абай считал, что человек должен быть добропорядочным не из страха перед Творцом, а из осознания ответственности за свои действия перед народом. В «Слове двадцать пятом» людям всего мира предлагается научиться искусству, науке и образованию: «Научите своих детей быть детьми» [2]. Великий Абай призывает в своих трудах к духовному единству, призывает не делить общество на нации, а любить все человечество как единое целое «возлюби всех и каждого, как родного брата», «не будь сыном отца, будь сыном Человека» («...адамзаттың бәрін сүй, бауырым, деп», «...атаның баласы болма, адамның баласы бол»). «Делай во благо всех» («Харакәт қыл, пайдасы көпке тисін») - призыв каждому делать полезное и для сообщества, и для себя [2]. Великий поэт сформировал новую систему духовных сокровищ и новые философские концепции и принципы, в которых он боролся с устаревшим образом жизни. Прогрессивные взгляды поэта на общество, его структуру, идеи национального единства, уничтожения племенного деления привели к росту национального сознания. Он считал, что социальные инновации возможны только благодаря знаниям.

Идея евразийства витала в умах всей просветительской среды. В.И. Ламанский, впервые обозначил на континенте Евразия третий, срединный мир, как мир отличный от Европы и Азии. Д.И. Менделеев называл Россию «срединным царством». Он выделял Россию Европейскую и

Азиатскую, полагая, что в будущем лидирующие позиции займет последняя. Н.М. Карамзин отмечал роль России в качестве посредника между Европой и Азией. Он впервые отметил положительное влияние монголо-татарского ига как фактора, способствующего объединению русского государства.

В начале 20 века в российской исторической науке обозначилось направление так называемого «евразийства», получившее свое наивысшее развитие в 20-е годы в Пражском университете. Программное движение евразийства оформилось выходом сборника «Исход к Востоку» (1921 г., София) со статьями П. Сувчинского, П. Савицкого, Н. Трубецкого и Г. Флоровского. Современность представлялась евразийцам, как «не переходное, а поворотное время», а самобытность России они видели в исконности русско-азиатских связей, считая их более традиционными, чем западные.

Классическое евразийство и взгляды русского космизма порождают такого крупного ученого как Л.Гумилева, в работах которого гармонично сочетались исторические концепции Г. В. Вернадского и мысли П. Н. Савицкого о влиянии географических ландшафтов на этнические особенности. Работы Л.Н. Гумилева стали прорывом к новым горизонтам исторического познания. В условиях, когда в исторической науке доминировал безжизненный социально-экономический материализм и европоцентризм, он смело применил к региональной и мировой истории этнологический подход, развил идею тюрко-славянской «комплиментарности» в Евразии. Евразийство изначально было явлением околонучным, но Лев Гумилёв, ощутил в евразийстве биение родного сердца. Ведь с юных лет он был поглощён любовью к культуре и истории тюрко-монгольской Азии.

Л.Н. Гумилев вел в научный оборот новое фундаментальное цивилизационное понятие - «Великая Степь». Во многом через его концепцию произошло возвращение в общественное сознание культурно-цивилизационной проблематики, идеи многообразия человеческой истории, ее нелинейного, циклического хода, осознание ограниченности европоцентризма.

Научное творчество Гумилева глубоко актуально в международно-политическом и практическом смысле - оно является научно-историческим обоснованием толерантных евро-азиатских подходов к современному миру в условиях региональной интеграции и глобализации. Он развивал евразийскую концепцию культурно-исторического типа Н. С. Трубецкого, встроив ее в этническую иерархию и назвав суперэтносом. Называя себя «последним евразийцем», Л.Н.Гумилев стал первым для нового этапа, связующим звеном между евразийцами первой половины XX века и новейшей тенденцией в евразийстве, проявившейся в полной мере в масштабных интеграционных инициативах независимого Казахстана. Ведь именно в нашем государстве сформировалось уникальное поликультурное пространство, основанное на духовном единении представителей разных национальностей и конфессий. Возможно, это обстоятельство подтолкнуло нашего президента Н.А. Назарбаева первым заявить о необходимости возрождения кочевой цивилизации как проявлении в нем идеи евразийства. Однако заметим, что такие принципы кочевой культуры как «единство многообразия», сакральность, толерантность и культурная самобытность издревле были присущи Казахстану. С древнейших времен обширная казахская земля была культурной колыбелью и духовным остоном всего евразийского пространства.

Глава государства Н.Назарбаев неоднократно подчеркивал, что Казахстан уникален и силен своей многонациональностью, которая стала результатом различных и длительных исторических процессов, что «Признание самостоятельно существующих культурных потоков не отрицает их взаимодополняемости, что никак не означает ассимиляции»[3]. И эти идеи, некогда бывшие составной частью исторической доктрины В. Соловьева и евразийцев, теперь на наших глазах воплощаются в жизнь. В проекте «О формировании Евразийского союза государств» Н. Назарбаев, по существу, инициировал новый этап в развитии евразийства как интеллектуальной концепции, как политического мировоззрения и интеграционной практики. Реализация постсоветского евразийства проходит в новых геополитических реалиях, и в понятие «евразийство» вкладывается различный смысл и дается различное его толкование в контексте практической реализации. Как справедливо отмечает А. Куанышева, «евразийская

тематика является весьма широкой и даже всеобъемлющей проблемой. Сегодня евразийская идея включает геополитическое единство, толерантность к многообразию и, более того, осознание великой созидательной силы культурного и национального многообразия»[4] Характерной чертой евразийства в целом является обращение к историческим традициям, а так же в качестве их продолжения создание современных традиций.

Актуальной в связи с идеями евразийства является и латинизация казахского алфавита. 12 апреля 2017 года Н.Назарбаев сделал по этому поводу историческое заявление: «Латиница нам нужна для того, чтобы общаться с народами всего мира, мировой наукой и образованием. Мы активно готовимся к переходу и, возможно, не будем тянуть с этим вопросом до 2025 года. Я поставил задачу превратить казахстанскую культуру в легкоузнаваемый сегмент глобального культурного пространства» [5]. Глава государства определил: учёные и представители общественности должны принять единый стандарт нового казахского алфавита и графики. Президент даже озвучил конкретные сроки: в конце текущего года стандарты уже должны быть готовы, а деловая документация, периодическая печать, учебники – всё это должно будет полностью перейти на латиницу до 2025 года. Новый казахский алфавит на основе латинской графики будет использовать весь тюркский мир. Об этом на расширенном заседании научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана заявил доктор филологических наук профессор Князь Мирзоев. «Мы не просто переходим на латиницу, мы возвращаемся к ней. Это закономерно — возвращаться к своим истокам (...) Возврат казахского языка на латиницу приводит к тому, что этот алфавит будет использовать весь тюркский мир (...) — цитирует Мирзоева inform.kz. — Латинизация казахского алфавита является фундаментом модернизации общественного сознания, будет интегрирующим и основным коммуникационным перевалом в современном электронном мире»[6].

В мире рядом сосуществуют разные культуры, различные мировоззрения, верования. Процессы глобализации обнаруживают сходства и параллели в культурном развитии человечества, и в то же время своеобразие культурных традиций. Фундаментальной особенностью современной Евразии является этнокультурное богатство и соединение в одной модели элементов западноевропейской, славянской, исламской и тюркской цивилизаций. В нашей стране, переплетаются и взаимопроникают традиции Востока и Запада, происходит реальный диалог культур и цивилизаций. Сегодня имеются все условия для того, чтобы всё это продолжать и развивать на благо каждого из народов.

То, что идея евразийства не отождествляется с какой-либо одной страной, что оно принципиально многосубъектно, имеет для мирового сообщества XXI века принципиальное значение. Таким образом, основной объединяющей идеей классического и современного евразийства является уникальное единство и целостность этносов, которые бы не подавляли и не ассимилировали уникальность народов, а, напротив, питались их разнообразием. Примечательным является тот факт, что «евразийство как раннего, так и современного казахстанского формата направлено на сохранение исторической общности и многогранности взаимодействия народов и государств Евразии, а так же их государственную целостность и неприкосновенность, культурную самобытность». [7]

Список источников и литературы

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Алма-Ата, 1985. - Т. 5. - С. 366.
2. Слова назидания. Перевод С.Санбаева [Электронный ресурс] Режим доступа: abai-inst.kz>rus/?p=113
3. Назарбаев Н.А. Материалы беседы с корреспондентом журнала «Простор». - 1996. – № 12. - С. 2.
4. Куанышева А.А. Политическое участие Республики Казахстан в деятельности ЕврАзЭС в современных условиях. Алматы, 2007,-С.89.
5. Переход казахского языка на латиницу: «за» и «против» [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.stanradar.com/news/full/3558-perehod-kazahskogo-jazyka-na-latinitu-za-i-protiv.html>

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

6. Переход на латиницу: Что думают общественные деятели о реформе казахского языка? [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://informburo.kz/stati/perehod-na-latinicu-cto-dumayut-obshchestvennye-deyateli-o-reforme-kazahskogo-yazyka.html>

7. Ауанасова К.М.. Перспективы и развитие идеи евразийства в современной истории Казахстана [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://lib.knigi-x.ru/23istoriya/196876-1-perspektivi-razvitie-idei-evraziystva-sovremennoy-istorii-kazahstana.php>

КӨНЕЛЕНГЕН КӨМЕКТЕС СЕПТІК ЖАЛҒАУЫ

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы

филология ғылымдарының кандидаты

«Болашақ» университеті

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қаласы

Ayiaoz_i@mail.ru

Түйіндеме: Септік жалғауларының синтаксистік қызметі мен семантикалық қызметіне қарай ғалымдар екі топқа бөліп қарастырғаны белгілі: грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс, ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс септіктерін және қазақ тіліндегі көмектес септігін жатқызады. Септіктерді бұлай топтау олардың сөйлеудегі қызметтеріне байланысты. Грамматикалық септіктерде семантикаға қарағанда грамматикалық жағы, яғни синтаксистік қызметі басым түссе, көлемдік септіктерде семантикалық мәні басым келеді. Грамматикалық септіктер адвербиалдық мәнге ие болмайды, ал көлемдік септіктер адвербиалдық мәнге ие болады.

Септіктер табиғатынан көп мағыналы болып келеді. Бір септік тұлғасындағы сөздің өзі бірнеше мағына білдіреді. Сол септіктердің атына сай білдіретін көп мағыналарының ішінде біреуі доминант негізгі мағынаны білдіреді. Доминант мағынасы басқа мағыналардың болуын жоққа шығармайды, керісінше басқа мағыналарға ұйытқы болуы мүмкін. Әр септіктің негізгі мағынасымен қатар септік жалғауларының мәнмәтінде пайда болатын қосымша мағыналары болады.

Септіктердің мағынасы (қызметі) сөйлемнің белгілі бір семантикалық құрылысына тәуелді, ал септіктің тұлғасы сөйлемнің синтаксистік құрылысы ретінде жұмсалады. Септік жалғауларының мағынасы сөйлемдегі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты.

Адвербиалдық мәнге ие септіктердің бірі – көмектес септігі. V-VIII ғасыр ескерткіштерінде көмектес септік мәнін *бірле* шылау сөзі берген болса, кейінгі дәуір ескерткіштерінде осы шылау *бірлен, білен* түрінде кездесіп отырады. Соңғы вариант сол күйінде қазіргі түркі тілдерінің көбінде бар.

Көмектес септігі басқа түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ, тек қазақ тілінде ғана бар және ол басқа септік түрлерінен әлдеқайда кеш қалыптасқан; қазақтың жазба тілінде, жазба нұсқалар тілінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басына дейін ол септік (грамматикалық тұлға) ретінде емес, септеулік шылау ретінде *білән, бірлән, мінән, кейін мәнән* сияқты түрде қолданылып отырған.

Көмектес септігі төмендегідей сөз таптарына жалғанады:

Зат есімдерге көнеленген көмектес септігі жалғануы арқылы жасалған: *алдымен, әупіріммен, бетімен, есесімен, жайымен, жөнімен, күнімен, түнімен, расымен, ретімен, шамамен.*

Тәуелденіп барып көнеленген көмектес септігі арқылы жасалған сын есімдер: *түгелімен, тұтасымен, зорымен, тегісімен.*

Екінші сыңары тәуелденіп барып көнеленген көмектес септігі зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *бас-басымен, жұп-жұбымен, жентек-жентегімен, жан-тәнімен, бет-бетімен, арба-марбасымен, бесік-месігімен, рет-ретімен, кез-кезімен.*

Сонымен, сөздердің көнеленген септік жалғаулары негізінде үстеу сөздерге ауысуын былайша көрсетуге болады: біріншіден, ауысушы сөз өзінің түбір қалпындағы сипатын сақтап, ешбір сөз түрлендіру жүйесіне енбестен, синтаксистік ықпалмен өзге сөз табы қатарына өтеді. Екіншіден, есім сөздер белгілі септік жалғауларында тұрып, түрленуші қасиеттен алшақтап, сөйлем ішіндегі қызметіне байланысты ұзақ мерзімдік тарихи қалыптасуы негізінде формалары көнеленіп барып үстеу ретінде танылады. Үшіншіден, септік жалғаулары көнеленіп, өзінің бастапқы мағыналық сипатынан алшақтай отырып, етістікпен тіркесі артып, сөйлемдегі қызметі жағынан тұрақты пысықтауыш ретінде қолданылып барып ауысады.

Кілт сөздер: Септік жалғауы, синтаксистік қызмет, атау септігі, ілік септігі, барыс септігі, табыс септігі, жатыс септігі, шығыс септігі, көмектес септігі, көнеленген септік жалғауы.

OLD INSTRUMENTAL CASE ENDINGS

*Baydauletova Ayiagoz Oteukyzy
candidate of philological sciences*

University «Bolashak»

Republic of Kazakhstan, Kyzylorda

Ayiagoz_i@mail.ru

Summary: Due to the syntactic function and semantic function of case endings, scientists divide into two groups: grammatical cases are nominative, genitive, dative, volumetric cases are accusative, locative, ablative and instrumental in Kazakh language. This sort of grouping depends on their speaking services. In grammatical cases, the grammatical side, i.e. syntax, prevails in semantics, in volumetric cases prevails semantic significance. Grammatical cases do not have adverbial value, and volumetric cases have an adverbial value.

Cases are multimeaningful by nature. The word in one case has several meanings. One of the many meanings that corresponds to the names of those cases is the dominant meaning. Dominant meaning does not exclude any other meaning, but may be the organizer to other meanings. In addition

to the basic meaning of each case, there are additional meanings that arise in the context of their dependence.

The meaning function of the case depends on the particular semantic structure of the sentence, and the case personality is used as the syntactic structure of the sentence. The meaning of the case endings are closely related to the syntax function in the sentence.

One of the cases with the adverbial value - [instrumental](#) case. In the monuments of the V-VIII century the meaning of instrumental case was given by postpositional word *бірле*, and in the monuments of later era, this meaning was given by the postpositional words *бірлен*, *білен*. The latter variant exists in most of the modern Turkic languages.

Instrumental case does not exist in most of the other Turkic languages, but only in Kazakh, and it was developed much later than other forms of case; in the written language of the Kazakh in the end of the 19th and the beginning of the 20th century, it was used not as case (grammatical personality), but as case postposition like *білән*, *бірлән*, *мінән*, later *мәнән*.

Instrumental case connects with the following part of speech:

Made up with the connection of old instrumental case ending to the nouns: *алдымен*, *әуіріммен*, *бетімен*, *есесімен*, *жайымен*, *жөнімен*, *күнімен*, *түнімен*, *расымен*, *ретімен*, *шамамен*.

Adjectives made by the help of possessed old instrumental case: *түгелімен*, *тұтасымен*, *зорымен*, *тегісімен*.

Old instrumental case made by duplicating nouns by possessing the second part: *бас-басымен*, *жұп-жұбымен*, *жентек-жентегімен*, *жан-тәнімен*, *бет-бетімен*, *арба-марбасымен*, *бесік-месігімен*, *рет-ретімен*, *кез-кезімен*.

Thus, on the bases of old instrumental case words changing into adverbs can be shown as follows: firstly, the changing word maintains the character of its root and passes to another word sequence without syntax affecting the system of any word conversion. Secondly, the names can be found in definite case endings, separated from the transformed property, and based on the sentence long-term historical formulation due to their function in the sentence, will be recognized as adverb. Thirdly, case endings become old, leaving their original sense of meaning, with a verb combination, change by using as constant adverbial modifier in the sentence by function.

Key words: Case ending, syntactic function, [nominative](#) case, genitive case, dative case, [accusative](#) case, [locative](#) case, [ablative](#) case, [instrumental](#) case, old case ending.

Септік жалғауларының синтаксистік қызметі мен семантикалық қызметіне қарай ғалымдар екі топқа бөліп қарастырғаны белгілі: грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс, ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс септіктерін және қазақ тіліндегі көмектес септігін жатқызады. Септіктерді бұлай топтау олардың сөйлеудегі қызметтеріне байланысты.

Грамматикалық септіктерде семантикаға қарағанда грамматикалық жағы, яғни синтаксистік қызметі басым түссе, көлемдік септіктерде семантикалық мәні басым келеді. Грамматикалық септіктер адвербиалдық мәнге ие болмайды, ал көлемдік септіктер адвербиалдық мәнге ие болады.

Септіктер табиғатынан көп мағыналы болып келеді. Бір септік тұлғасындағы сөздің өзі бірнеше мағына білдіреді. Сол септіктердің атына сай білдіретін көп мағыналарының ішінде біреуі доминант негізгі мағынаны білдіреді. Доминант мағынасы басқа мағыналардың болуын жоққа шығармайды, керісінше басқа мағыналарға ұйытқы болуы мүмкін. Әр септіктің негізгі мағынасымен қатар септік жалғауларының мәнмәтінде пайда болатын қосымша мағыналары болады. «Сөздің өмір сүру формасы сөйлеу болып табылатындықтан сөйлеу процесінде ол басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, түрлі тұлғаларда жұмсалады және соған сай олардың лексикалық мағынасына түрлі мән-мағына үстеледі. Бұл үстеме мән-мағыналар сөздің лексикалық мағынасын толықтай өзгертіп, жаңа мағыналы сөз жасауы да, сондай-ақ оның мағынасын өзгертпей, тек оған қосымша мағыналық реңк үстеуі және лексикалық мағынаға ешқандай мағыналық өзгеріс енгізбей, тек грамматикалық мағына тудыруы да мүмкін», – дейді зерттеуші М. Жолшаева [1]. Септіктердің мағынасы (қызметі) сөйлемнің белгілі бір семантикалық құрылысына тәуелді, ал септіктің тұлғасы сөйлемнің синтаксистік құрылысы ретінде жұмсалады. Септік жалғауларының мағынасы сөйлемдегі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты.

Адвербиалдық мәнге ие септіктердің бірі – көмектес септігі. V-VIII ғасыр ескерткіштерінде көмектес септік мәнін *бірле* шылау сөзі берген болса, кейінгі дәуір ескерткіштерінде осы шылау *бірлен*, *білен* түрінде кездесіп отырады. Соңғы вариант сол күйінде қазіргі түркі тілдерінің көбінде бар. О бастағы *бірле* сөзінің құрамындағы *p* дыбысының түсіп қалуы түркі тілдерінің тарихына жат құбылыс емес. Ал қазақ тілінің жергілікті говорларында көмектес септік жалғауының -мынан (-пынан) түрі кездеседі. Сөз басындағы м//б сәйкестігі – түркі тілдері тарихында ескіден белгілі, қазір де бар құбылыс. Сөйтіп көмектес септік жалғауы -мен -нің о бастағы генезисі *бірле* шылауы екені еш күмән туғызбайды [2]. Көмектес септігі басқа түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ, тек қазақ тілінде ғана бар және ол басқа септік түрлерінен әлдеқайда кеш қалыптасқан; қазақтың жазба тілінде, жазба нұсқалар тілінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басына дейін ол септік (грамматикалық тұлға) ретінде емес, септеулік шылау ретінде *білән*, *бірлән*, *мінән*, кейін *мәнән* сияқты түрде қолданылып отырған. Одан барып *менен* арқылы -мен, -бен, -пен деген жалғаулық шылаумен ұқсас, бірақ одан қалыптаспаған, септеулік шылаудан туған, ал септеулік шылау мен жалғаулық (мен: менен -білән) төркіндес [3, 125 б.].

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Көмектес септік жалғауларының көрсеткіштері арқылы қалыптасқан сөздерді төмендегіше жүйелі түрде көрсетуге болады.

Көмектес септік жалғауының көрсеткіштері арқылы пайда болған сөздер

<i>-мен</i>	<i>Тәуелдік жалғауы + -мен</i>
шамамен	бас-басымен,
дегенмен	жұп-жұбымен,
әйткенмен	жентек-жентегімен,
	жан-тәнімен,
	бет-бетімен,
	арба-марбасымен
	бесік-месігімен
	рет-ретімен
	кез-кезімен
	алдымен
	бетімен
	есесімен
	жайымен
	жөнімен
	күнімен
	түнімен
	расымен
	ретімен
	түгелімен
	тұтасымен
	зорымен
	тегісімен

Көмектес септігі төмендегідей сөз таптарына жалғанады:

Зат есімдерге көнеленген көмектес септігі жалғануы арқылы жасалған: *алдымен, аупіріммен, бетімен, есесімен, жайымен, жөнімен, күнімен, түнімен, расымен, ретімен, шамамен.*

Тәуелденіп барып көнеленген көмектес септігі арқылы жасалған сын есімдер: *түгелімен, тұтасымен, зорымен, тегісімен.*

Екінші сыңары тәуелденіп барып көнеленген көмектес септігі зат есімдердің қосарлануы арқылы жасалған: *бас-басымен, жұп-жұбымен, жентек-жентегімен, жан-тәнімен, бет-бетімен, арба-марбасымен, бесік-месігімен, рет-ретімен, кез-кезімен.*

Көнеленген көмектес септік жалғаулы лексикалық тұлғалардың мағыналық сипаты төмендегідей.

Бұл тұлғалар қимылдың түрлі қимыл-сындық мағынасын анықтайды:

Сонымен *жарты сағаттан артық уақыт өткенде Қасым биіктің басына келіп шықты* (М. Әуезов). *Есікті ол (Хакім) қайтадан қақты, салмақпен қақты* (Х. Есенжанов). *Кәмшат көрші әйелге ештеме сездірмеуге тырысып, әрбір сөзін асқан сақтықпен сөйледі* (Д. Исабеков). *Ол осы гажайып жерден расымен айырылам ба дегендей жан-жағына қайғыра қарап келе жатты* (І. Есенберлин). *Алтын Орда татарларының кейбір мырзалары сияқты, біздің буряттардан да Чинге қызығып, алғаш өздігімен шоқынған нояндар болды* (С. Мұқанов). **Бетімен** *жайылып жүрген бір ел бар, алыс-жақын, кедей-бай демей, барымталаса береді деп біржөла сенісіп қойған сияқты* (Ғ. Мүсірепов). *Мардан сол бойымен жаяулап жылқыға келіп, күндегідей жылқыны күзеткен жоқ* (І. Жансүгіров). *Оның бірер адамға тегіндікпен қолын байлата қояр түрі жоқ* (Қ. Есенжанов). *Академик Әлкей Марғұлан Қазақстан жері тегісімен «өнер музейі деуге болады» деді* (Т. Оразов). *Бірнеше күн сабаққа ұдайымен бармай да қалды* (Б. Майлин). *Жыртқыш тегіншілікпен олжасын тастап кетпесе керек еді* (Ж. Орманбаев). *Атты әскерлерше тәртіппен екі-екіден кетіп бара жатыр* (Б. Соқпақбаев). *Осы күй әсерінен Болат сол күні күнімен арыла алған жоқ* (З. Шүкіров). *Жолдасым күндікпен әуре болып еш нәрсе шығара алмады* (С. Ерубәев). *Сол күні күн батар кезде, әдеттегі қалпымен қаланың малдары өрістен қайтты* (Б. Майлин). *Осы ақ саулыққа жем беріп, күтудің зорымен қыстан аман алып шықты* (Б. Тұрсынбаев). **Жайымен** *ұшып бара жатқан бүркіт аңдаусызда артынан кеп түйіп кеткенде төмен қарай жарқ қоям деп қара суға күп беріп түсіп кеткені* (Ш. Айманов).

Топырақтан өмір исі шығады,

Оны денең тиіп кетсе, ұғады.

Еңбегіңді есесімен беретін

Жақсылық та топырақтан жұғады (Ө. Тұрманжанов).

Бүгін сізге сәлем берем дегенсің ертемен алып келгенім (Х. Есенжанов). *Төрелердің бәрі де қазынадан жалақы алмай, өз білгендерінше, еркімен елден жинап алады* (С. Шарипов). *Үйдің ішінде бірде-бір артық зат жоқ, бәрін орын-орнымен тап-тұйнақтай етіп орналастырған* (Соц. Қазақстан). *Оның әңгімесін Шоқан бар ынты-шынтымен тыңдайды да отырады* (С. Мұқанов). *Омырауында жезі бар, денелі, селдір сақал, сары шұбар кісі баланы ат-матымен айнала бір қарап өтті* (Ғ. Мұстафин). *Тәстік оның қол-аяғын байлап, бесік-*

месігімен суға тастап жібереді (Қазақ ертегілері). *Қарт бау-бауымен қамыстарды біраз төмен лақтырып алды да: – Негып тұрсың, – деп жекіп қалды* (Ә. Тарази).

Көре алмай ел жұртыңның ақтық жүзін,

Әр жерге сүйегіңді көміп жүрсің.

Сандалып елден безіп нағып жүрсің,

Тентіреп бет-бетіңмен лағып жүрсің (Айтыс).

Замана шаруа, мінез күнде өзгерді,

Оларға кез-кезімен нәби келді.

Қағида, шариғаты өзгерсе де,

Тағриф Алла еш дерде өзгермеді (Абай).

Жанайдың қазір сөз деген тіліне жентек-жентегімен оралады (С.

Мұратбеков). *Ұл бақшада жүрген адамдар да жалғыз жүрмей, жұп-жұбымен жүргені байқалады* (Ө. Тұрманжанов). *Кірпіжан күй тартқанда көзін айырмайды, күйді бүкіл жан-тәнімен тыңдайтыңға ұқсайды* (Қ. Жұмалиев). *Бұрынғы шәлкес-шалыс, әзіл-оспақ әңгіме өз жайына қалды. Балзияның сақтана сараң сөйлеген сөздерінен жалынды ықыласы, жанділімен беріле құлаганы сезіледі* (С. Омаров). *Үзіліп кеткен ер-мерімен шұбатыла сылқ ете қалған қарашыңның жаны аузына келіп, енді шығаруға дайын еді* (І. Есенберлин). Сонымен, сөздердің көнеленген септік жалғаулары негізінде үстеу сөздерге ауысуын былайша көрсетуге болады: біріншіден, ауысушы сөз өзінің түбір қалпындағы сипатын сақтап, ешбір сөз түрлендіру жүйесіне енбестен, синтаксистік ықпалмен өзге сөз табы қатарына өтеді. Екіншіден, есім сөздер белгілі септік жалғауларында тұрып, түрленуші қасиеттен алшақтап, сөйлем ішіндегі қызметіне байланысты ұзақ мерзімдік тарихи қалыптасуы негізінде формалары көнеленіп барып үстеу ретінде танылады. Үшіншіден, септік жалғаулары көнеленіп, өзінің бастапқы мағыналық сипатынан алшақтай отырып, етістікпен тіркесі артып, сөйлемдегі қызметі жағынан тұрақты пысықтауыш ретінде қолданылып барып ауысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма мен мазмұн: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2009.

Дүйсенбі С. Түркі тілдеріндегі үстеулер тарихы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001. – №9. – Б.25-29.

Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б.

**ТҰҚЫМДЫ КӨШЕТСІЗ ӘДІСПЕН ӨНДІРУ
КЕЗІНДЕ, НАНОЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.**

Медеева Ф.Ж. – а.ш.ғ. канд., қауымд.проф.м.а.
Рахимова З.С. – пед.ғыл.магистр, аға оқытушы
Құрасбаева А.Ж. – пед.ғыл.магистр, оқытушы
Қойлыбаев Жасұлан -ж.ғ.м., оқытушы
(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)
электр.почта: medeuova.galiya@mail.ru

Аннотация

Мақалада қант қызылшасы (*Beta vulgaris*) — қызылша туысына жататын екі жылдық бағалы техникалық дақылдың бірі. Оның бірінші жылы қоректік заттары бар тамыры мен жапырақ шоғы өседі. Содан кейін жылғы өсу кезеңінің ұзаقت. 150 – 170 күн. Екінші жылы топыраққа отырғызылған қант қызылшасының жемісінен гүл шашатын сабақ және тұқым пайда болады. Екінші жылғы өсу кезеңінің ұзаقت. 100 – 125 күн. Қант қызылшасы – құнарлы мол мал азықтық дақыл. Оның пәлегін (жапырағы мен сабағын) заводтта өндегеннен кейін қалған қалдықтардан сірне, сығынды мал азығы даярланады. Қант қызылшасының түсімінің 40%-ы пәлегінің үлесіне тиіп, ал қалғаны. қант қызылшасының сығындысында 15% құрғақ заттар, 3% клетчатка, 0,7% күл, 0,1% май және 1,2% протеин болады. Осы сығындының құрамында 100 кг-ында 80 мал азықтық өлшем және 3,6 кг қорытылғыш протеин бар, сондықтан да қант қызылшасы тамақ өнеркәсібінде қант алу үшін пайдаланылады, өйткені оның тамыр жемісінде 17 – 19%-дай қант болады. Қант қызылшасы – жылуды жақсы көретін өсімдік. Қант қызылшасының тұқымы қант заводтарында дайындалады. Мұнда тазаланған тұқым 2 фракцияға (3,5 – 4,5 мм және 4,5 – 5,5 мм) бөлінеді. Негізінен тұқым себу топырақтың 10 см тереңдікте температурасы 5,6°С жылынғанда басталады. Ол кезең көбінесе наурыздың 3-онкүндігі мен сәуірдің 1-жартысына сәйкес келуі керек. Қант қызылшасы органикалық заттарға бай, құнарлы қара топырақта жақсы өседі. Сондықтан топырақтың қышқылдау немесе бейтарап болғаны дұрыс (рН 6,5 – 7,5). Қазақстанның суғармалы жерлерінде негізінен қатар аралығының 60 см кең қатарлы себу әдісі қолданылған. Қазақстанда қант қызылшасы Жамбыл, Алматы облыстарының суғармалы жерлерінде өсіріледі. 1991 жылдан Қазақстанда қант қызылшасының бір тұқымды жаңа сорттары ауыстырылып себілді. Себебі қант қызылшасын бір танапта ұзақ жылдар бойы ауыстырмай сепкенде, оның зиянкестер жұмыр құрты мен тамыр биті көбейіп кетеді. Сондықтан қант қызылшасын түрлі аурулар мен зиянкестерден қорғап, өнімділігін арттырып, қанттылығын көтеруде ауыспалы егістің маңызы зор екендігі байқалды. Мал азығында қант қызылшасының (*Beta vulgaris* z. v. *crassa*) құрамында көмірсулар, витаминдер, тұздар, азотсыз экстракты заттар бар. Сондықтан — қызылша туысына жататын екі жылдық бағалы техникалық дақылдардың бір болғандықтан, бірінші жылы қоректік заттары бар тамыры мен жапырақ шоғы өседі. Сонымен қатар. 1991 жылдан бастап Қазақстанда қызылшаның бір тұқымды жаңа сорттары аудандастырылып, себілген онда. қызылшаның бір танапта ұзақ жылдар бойы ауыстырмай сепкенде, оның зиянкес жұмыр құрты мен тамыр биті көбейгендігі, одан қызылшаның түрлі аурулар мен зиянкестерден қорғауда, оның өнімділігін арттыру үшін, тұқымды көшетсіз әдіспен өндіру мен ноноэлектрмагниттік технологияны көтеруде ауыспалы егістің маңызы зор. Сондықтан мал азықтық қызылшасының (*Beta vulgaris* z. v. *crassa*) құрамында көмірсулар, витаминдер, тұздар, азотсыз экстракты заттар бар. Сондықтан ол жоғары сапалы және жұғымды мал азықтық дақыл. Қызылша тұқымы көшетсіз өсірген кезде дұрыс шешілетіні туралы айтылған.

Кілт сөздер: Электрофизикалық әдіспен өңдеу, көшетсіз әдіспен қысы жылы болатын аймақтарда, сондай-ақ қыс түспей тұрып, ксероморфтық құрылымды тамыр жемістердің белгілі бір мүшелерін алуға бағытталған барлық агротехникалық шаралар комплексін жүргізген кезде табысты өсіруге болады.

Abstract: In practice beet seeds alloys produced by bacterial degradation (iron, zinc. Copper) processing of metals and sapropel solution of their influence to increase seed germination.

Қазіргі заманғы фабрикалық қызылша дақылын өсіруде дара дәнекті және біркелкі тұқым өнгіштігі 90 пайыз болуын қажет етеді. Біздің еліміздің көп жылдық практикасы мен шетелдік тәжірбиелердің көрсеткеніндей, бұл проблема, ең алдымен, суармалы аймақтарында тұқымды көшетсіз өсірген кезде дұрыс шешіледі. Тұқымды көшетсіз тәсілмен өсірудің мәні мынада. Жаздықүні тұқым үшін егілген қант қызылшасы күзде қазылып алынбай, сол күйінде қалдырады. Қыстап шыққан тамыржемістері көктемде қайта өніп шығады да, гүл сыйдамының арасында қалыптасып, жеміс салады.

Өсіп-өну кезеңінің ерте басталатынына байланысты көшетсіз егілген тұқым топырақтың күзгі-қысқы ылғал қорымен қоректік элементтерін барынша пайдаланады. Сондықтан да көшетті егуге қарағанда оларда өсімдіктердің өнімділігін арттыру үшін мүмкіндік едәуір мол болады.

Тұқымды көшетсіз өсіру әдісінде көшетті әдісіне қарағанда жұмсалатын шығын аз, оларды өзіндік құны 2-3 есе арзан болады. Өйткені көктемде қызылшаны сирету, жинау, шоқалау, тамыржемістерін сақтау, көктемгі шоқаланудан оларды іріктеп алу, қайта іріктеу және отырғызу жұмыстары жүргізілмейді [1].

Қант қызылшасы тұқымын көшетсіз әдіспен қысы жылы болатын аймақтарда, сондай-ақ қыс түспей тұрып, ксерофортық құрылымды тамыржемістердің белгілі бір мүшелерін алуға бағытталған барлық агротехникалық шаралар комплексін жүргізген кезде табысты өсіруге болады.

Қазақстанның интенсивті суармалы егіншілігінің және қызылша егілетін оңтүстік аймақтарының климат жағдайлары қант қызылшасының сапалы тұқымын көшетсіз егіп, мол өнім алуға қолайлы-ақ [3].

Бірақ бұл тәсілді өндіріске ендірудегі негізгі кедергі қант қызылшасының қайта қыстап шығу мүмкіндігінің жетіспеушілігі және сонымен қатар тамыр жемісі массасының артық мөлшерде болуынан болып отыр. Қазіргі кезде аталған дақылдың танаптағы сиректілігі мен тұқым өнімінің төменгі дәрежесі байқалады. Сондықтан біздің алдымызға қойған мақсатымыз қант қызылшасының тұқымын жылдар бойы көшетсіз әдіспен өсіру тәсілінде көп жылдық репродукция барысында қант қызылшасының тұқымын көбейту тиімділігін жоғарлату. Осыған байланысты қант қызылшасының ғылыми зерттеудегі өзекті мәселесі оның тұқымын көп жылдық технология бойынша көбейтуді шешу жолдарының бірі оның ортаға бейімділігін арттырып агробиология ерекшелігін зерттеу, ол үшін төменде келтірілген инновациялық шараларды іске асыру қажет.

1. Өсімдіктер мен тұқымға электромагниттік әсер.
2. Сапропель (теңіз түбінен алынып өңделген органикалық заттар) экстрактысының органикалық сарқынын қолдану.
3. Саркындылардағы металлдар нанобөлшектерінің белсенділігі.

Ұсынылып отырған тұқымды өңдеудің жаңа технологиясы қызылша өркенінің біркелкі өсіп-өнуіне ықпал жасап, өсімдіктің қысқа төзімділігін әдеттегі өңделмеген тұқымға қарағанда едәуір арттырды [4].

Зерттеу барысы тұқымды себу алдында электрофизикалық әдіспен өңдеу және өңдемей себуда топырақтың сулық режимі екі вариантта да біршамада болғандығын көрсетті (1 кесте).

1 кесте. Қызылшаның «себу-көктеу» кезеңіндегі ылғалдың қоры мен топырақтың ылғалдылығы (2013-2016 жылдар).

/с	Анықтау мерзімі	Топырақ қабаты, см	Топырақтың ылғалдылығы, %	
			Бақылау	Электрофизикалық

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

			варианты	өңдеу
	20 тамыз	15	20,2	20,4
		30	21,9	21,9
		45	22,03	22,05
	Орташа	0-45	21,34	21,45

1 кестедегі деректерден көрініп тұрғандай, тәжірибе жүргізілген жылдары орташа алғанда себу кезінде топырақтың ылғалдылығы бақылау вариантында 15 см тереңдікте – 20,2 %, 30 см – 21,9; 45 см – 22,03 және электрофизикалық өңдеу кезінде тиісінше 20,4; 21,09 және 22,205 % болды. Осындай байланыстылық топырақтың ылғалдылығы мөлшері бойынша да байқалды (2 кесте).

2 кесте. 0-45 см топырақ қабатындағы «себу-көктеу» кезеңіндегі ылғалдылық мөлшері (2013 -2016 жылдар).

/с	Топырақ қабаты, см	Бақылау варианты Анықтау мерзімдері			Электрофизикалық өңдеу		
		20 тамыз	1 қыркүйек	10 қыркүйек	20 тамыз	1 қыркүйек	10 қыркүйек
	15	19,2	18,40	17,10	20,4	19,3	18,8
	30	20,45	17,06	15,12	21,5	19,7	18,3
	45	21,05	19,0	14,7	22,2	20,4	19,04
	0-45	20,2	18,15	15,6	21,4	19,8	18,7

426

Сонымен бірге көшетсіз қызылша тұқымының шығымыдылығы бойынша нақты заңдылықтың, атап айтқанда: тұқымды электрофизикалық әдіспен өңдеп себуда тұқымның шығымдылығы кәдімгі себудағи қарағанда жоғарылығының байқалғанын да атап өткен жөн (3 кесте).

Тұқымды электрофизикалық әдіспен өңдеп себу кезінде оның егістік өңгіштік қасиетінің жоғары болуы (79%) оны биологиялық деструкция тәсілмен алынған наноматериалдардың тірі клеткамен жақсы биобірлестікте, болуында. Соның нәтижесінде көктей бастаған тұқымның қарқыны өте жоғары болып, ауруға төзімділігін артырды. Осыған орай тұқымды электрофизикалық әдіспен өңдеу және өңдемей себудің кездерінде [2]

3 кесте. Электрофизикалық әдіс және өсімдіктердің зиянкестері мен егістік өңгіштігі (2013 -2016жылдар).

Тәжірибенің нұсқасы	Өңгіштік, %		Өсімдіктердің жәндіктерден зиян шегуі		
	Зертханалық	Егістік	1	2	3
Бақылау	81	58	2,5	52	1,4
Электрофизикалық өңдеу	89	79	1,6	31	0,45

Ескертулер: 1– зиян шегудің орташа баллы
2 – бүлінген өсімдіктер %

3 – бүліну коэффициенті

Өскіндердің пайда болу қарқыны әртүрлі болады. Мәселен, тұқымды өндемей себу кезінде бірен-саран өскіндер жетінші күн дегенде бой көрсете бастаса, электрофизикалық өндеудің арқасында бесінші күні пайда болды. Ал өскіндердің жаппай пайда болуы тиісінше 11-ші және 9-шы күндері тіркеліп, «Себу-көктеу» кезеңінің ұзақтығы тұқымды өндемей сепкенде 14, ал электрофизикалық өндеуде 10 күн құрады.

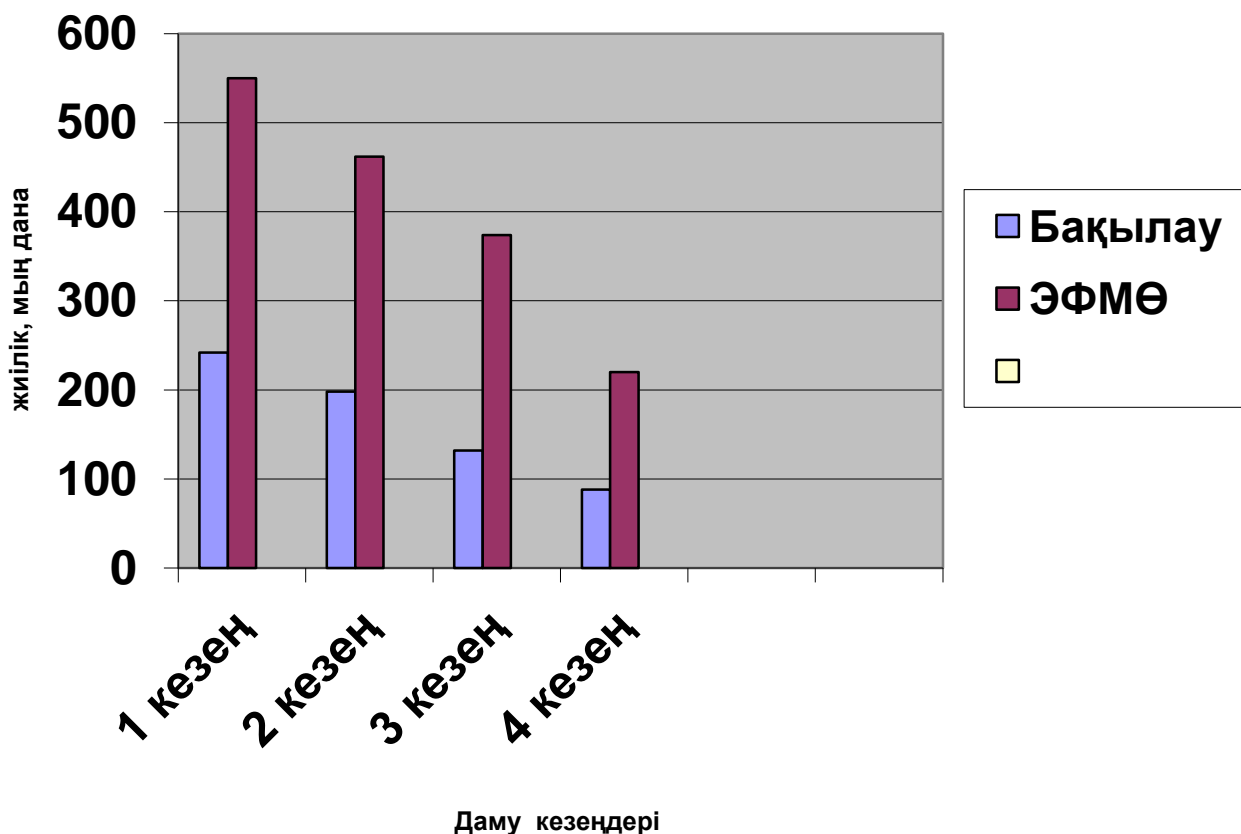
Біздің зерттеулердің міндеттерінің қатарына бороздалық әдіспен себер алдында тұқымды электрофизикалық тәсілмен өндеу қызылшаның қыс алдындағы жиілігіне әсері, тұқымды өндеудің түрлі тәсілдерімен салыстырғанда суармалы Жаркент жағдайында қаншалықты тиімді екендігін анықтау болды. Тұқымды өндеу тәсілдерінің қыс алдындағы көшетсіз тұқымдықтардың сақталуы мен көшеттердің жиілік мөлшеріне әсерін зерттеу бойынша жүргізілген тәжірибелер мынаны көрсетті [1-3].

Қызылша өскінінің жиілігі толық өскіндер кезеңінен бастап тұқымды жинау кезеңіне дейін 1 қума метрдегі өсімдіктер саны әр түрлі болатынын көрсетті (4 кесте, 1 сурет). Мәселен, тұқымды өндемей себу кезінде ол орта есеппен тәжірибе жүргізген жылдары 1 гектарға 242-ні құраса, электрофизикалық тәсілмен өндегенде 550 дана болды. Бұл бірінші кезекте өңделген тұқымның егістік өнгіштігінің ерекшеліктеріне байланысты екендігін атап өткенбіз.

4 кесте. Тұқымды өндеу тәсілдері және өсімдіктің қыста сақталуы мен көшеттердің жиілігі (2013-2016 жылдар).

/с	Тәжірибе варианттары	Кезеңдер бойынша көшеттердің қалыңдығы гектарына мың данадан				Қысқы кезеңдегі сақталуы, %
		Толық өскіндер	Қыстату алдында	Қыстату-дан соң	Жинау алдында	
	Бақылау	11/242	9/19 8	6/13 2	4/88	66,6
	Электро физикалық тәсілмен өндеу	25/550	21/4 62	17/3 74	10/22 0	80,9

Ескерту: бөлім – 1 қума метрдегі өскіндер жиілігі, дана.
бөлінгіш – көшеттердің жиілігі, мың дана/га.

Сурет-1. ЭФМӨ және көшеттер жиілігі

Өсіп-өнудің күзгі кезеңінде бақылау вариантында өсімдіктердің опат болуы 18,1 % құраса, электрофизикалық тәсілмен өңдеуде – 16 % болды. Нақтырақ айтқанда, тұқымды электрофизикалық тәсілмен өңдеу өсімдіктің жиілігінің аз сиреуіне әкеліп соқты. Ал бақылау вариантындағы өсімдік санының аз болуы бұл тәжірибеде өсімдіктердің әлсіз болып түрлі зиянкестер мен ауруларға шалдығуымен түсіндіруге болады.

Мәселен, тәжірибе жүргізілген жылдар ішінде өсімдіктің тұқым өнімділігі гектарынан 15,0- 18,3 центнерді құраса, бақылау вариантында гектарынан 11,5-15,0 центнерден ғана өнім алынды (-2,0 центнер) [4].

Зерттелген өңдеу тәсілдері тұқым сапасына ешқандай әсерін тигізген жоқ. Олардың өнгіштігі мен 1000 тұқымның салмағы, топтық құрамында айта қаларлықтай алшақтық болмады. Сонымен қатар, көшетсіз тұқымды себер алдында құрамында металдардың нано және макро бөлшектері бар **HUMIN PLUS** стимуляторымен және **электромагниттік** өріспен өңдеу көшетсіз қызылша тұқымының жазғы мен күзгі кезеңдегі өскіндерінің өсу және қоректік заттардың, қанттың жиналуын толығымен жақсартты.

Қорыта айтқанда, жүргізілген тәжірибелер себер алдында қызылша тұқымдардың қорытпалы бактериалдық деструкцилау арқылы алынған (темір, мырыш, мыс) металдар ерітіндісімен және сапропель сығындысы ерітіндісімен өңдеу олардың егістік өнгіштігі мен көктеуін барынша жақсартатын әсері барлығын көрсетті. Яғни, Неміс-орыс биомагниттік кибернетика және нанотехнология институтының зертханалық тәжірибелері, өндірістік жағдайда «Қамқорлық» ЖШС дәлелелін тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбуғалиев І.Ә., Қожахметов М.К. Көшетсіз қызылша тұқымын өндірудің технологиясы, Алматы,1992ж., 133 бет.
2. Қожахметов М.К. Научные основы безвысадочного семеноводства и клонального размножения сахарной свеклы в Казахстане. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.с.х. наук, Алмалыбак,1999, с.81.
3. Кузнецов В.И., Гилезетдинов Ш.Я. О физиологической полифункциональности гуминовых кислот. Материалы Интернет-журнала «Органическое Живое», Земледелие, 2002, №2, с.1.
4. Орлов Д.С. Свойства и функции гуминовых кислот. Гуминовые вещества в биосфере. - М., 1993. - С.16-27.

KAZAK ROMANCISI İLYAS ESENBERLİN VE GÖÇEBELER ÜÇLEMESİ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Ayvaz MORKOÇ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muradiye

Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi Yunusemre - Manisa.

Özet

Kazak edebiyatının önde gelen isimlerinden İlyas Esenberlin, daha çok tarihi romanlarıyla tanınmaktadır. Onun gerçek tarihi hadiselerden yola çıkarak kaleme aldığı eserleri, zengin Kazak kültürünü yansıtan birer hazine niteliğindedir. 1915 yılında dünyaya gelen Esenberlin, henüz dokuz yaşında iken yetim kalmış, kardeşi ile birlikte yetimhanede büyümüştür. Çok zor geçen çocukluk döneminin ardından İkinci Dünya Savaşı'na katılmış, ağır yaralanarak savaş gazisi unvanıyla Almatı'ya dönmüştür. Eğitim gördüğü Kazakistan Maden ve Metalurji Enstitüsü'nden 1940 yılında mezun olmuştur. İlyas Esenberlin, Kazakistan'ın milliyetçi aydınlarından olan, değerli şair, Saken Seyfullin'in kızı ile evlenir. Sovyet yönetimi tarafından rejim muhalifi olarak görülen Seyfullin, kurşuna dizilerek öldürülmüştür. "Vatan haini" iftirası atılan bir şairin kızı ile evlendiği için İlyas Esenberlin sürekli suçlanmış, baskıya maruz kalmıştır. Uzun süren kovuşturma ve mahkeme sürecinin ardından zorunlu çalışma kampına gönderilerek cezalandırılmıştır. Cezasını çekerken Karakum Kanalı'nın inşasında zorla çalıştırılan mahkumlar arasında yer alır.

İlk kalem denemesi eserlerini 1945 yılından itibaren yayımlamaya başlayan İlyas Esenberlin, sonradan her biri halk arasında ünlü olacak 40'tan fazla şarkının sözlerini yazmıştır. Batı dillerinden Kazak Türkçesi'ne tercüme yapmış, edebiyat dünyasında ses getiren başarılı tiyatro eserleri kaleme almıştır. 1947-1951 yılları arasında Kazak Devlet Filarmoni Orkestrası direktörlüğünü, ardından da Kazakistan devlet edebiyat yayınlarının editörlüğünü üstlenmiştir.

Tespitlerimize göre yazar, uzun süren ön hazırlık ve tarihi belge toplama faaliyetinden sonra 1965 yılında ünlü *Göçebeler* üçlemesinin ilk romanını yayımlar. Esenberlin, *Elmas Kılıç* adını taşıyan birinci kitapta Kazak Hanlığı'nı kuran Janibek ve Kerey hanları tarihi kişilikleriyle roman kahramanı olarak ele alır. *Can Çekişme* adlı ikinci romanda Kazak Hanlığı'nı dağılma sürecinden kurtararak tüm Kazakları bir bayrak altında toplamayı başaran Abılay Han'ı anlatır. *Gazap* isimli üçüncü romanda ise Kazak coğrafyasının Çarlık Rusyası'nın egemenliği altına alınmasına isyan ederek bağımsızlık mücadelesine girişen Sultan Kenesarı Kasımoğlu'nu konu etmektedir.

Bu bildiri ile amacımız Kazak Türklerinin büyük romancısı İlyas Esenberlin'in ismine layık biçimde öğrenilmesini sağlamak ve büyük yazar ile *Göçebeler* üçlemesinin Türk dünyasında hak ettiği değerini anlaşılmasına katkı sunmaktır.

İlyas Esenberlin'in Hayatı ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bilgiler

Esenberlin, Kazakistan'ın Akmola bölgesinin Atbasar kasabasında 10 Ocak 1915 tarihinde dünyaya gelir. Anne ve babası kara çiçek hastalığı salgını sırasında vefat edince kardeşi Ravnak'la hem

öksüz, hem de yetim kalırlar. Yaşı biraz daha küçük olduğundan kardeşi Ravnak'ı akrabaları büyütürler. O yıllarda ağır hasta olan ve ölüm tehlikesi geçiren küçük İlyas ise yetimhaneye bırakılır.

İlkokulu bitirdikten sonra Kızılorda'da yatılı okulda eğitimine devam eder. Öğrencilik yıllarında zekası ve çalışkanlığıyla arkadaşları arasında sıvırlan İlyas, bilhassa Matematik dersinde büyük başarılar gösterir. Etrafında karşılaştığı karmaşık olayları analiz ve sentez edebilen Esenberlin, hem halk bilimine, hem de edebiyata ilgi duyar ve bu alanda sürekli kendini geliştirmeye çalışır. O yıllarda dünya edebiyatının zirve eserlerini okumayı ve okuduklarının resimlerini yapmayı çok sevmektedir. Öksüz ve yetimliğin verdiği dirençle güçlü bir iradeye sahip olan Esenberlin, Kazakistan'da muazzam sabrıyla takdir toplamıştır. 1940 yılında Kazak Madencilik ve Metalurji Fakültesi'nden mezun olan Esenberlin, o sırada devam eden 2. Dünya Savaşı için Sovyet hükümeti tarafından zorunlu olarak savaşa alınır. 1943 yılında ağır yaralanarak bir yıl kadar askeri hastanede süren tedavisinin ardından Kazakistan'a geri döner.

Kazak Edebiyatının zirve şahsiyetlerinden olan İlyas Esenberlin, XIX. yüzyıldan gerilere giderek tarihî şahsiyetleri ön plana çıkarır. Esenberlin üç ciltlik *Göçebeler* adlı eserinde XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki Kazak tarihini uzun uzadıya ele alır (Söylemez, 2002: 127).

Rejim muhalifi olarak damgalanan ünlü edebiyatçı Saken Seyfullin'in (Hamza Jusupbekov) kızı ile evlenir. Sovyet yöneticilerinin sakıncalı olarak gördükleri bu evlilik onun da rejim düşmanı olarak yaftalanmasına ve yıllarca takibata uğramasına sebep olur. Uzun süre işsiz bırakılan Esenberlin, Madencilik ve Metalürji Fakütesi mezunu olduğu için Karakum kanalı inşaatında zorla çalıştırılır. Stalin'in vefatından sonra, baskıcı uygulamaların kısmen gevşetilmesi sebebiyle bir süre serbest bırakılır.

Ağırlıklı olarak savaş döneminde yazı yazan edibin, ilk şiirleri 1945 yılında matbaa yüzü görmüştür. Savaştan sonra edebi faaliyeti bir yandan çeşitlenirken, bir yandan da yoğunlaşmaya başlar. Daha rahat çalışma ortamı bulacağı düşüncesiyle Almatı'ya taşınarak burada ilk romanı üzerinde ön hazırlıklara girişir. Yakın arkadaşlarından olan Kapan Satıbalidin, Shaken Aimanov ve Olcas Süleymanov'la birlikte bir yazarlık atölyesinde çalışmalarını sürdürür. Oyun senaryoları düzenleyen edip, çok sayıda piyes kaleme alır. 1947 ile 1951 yılları arasında kesintisiz biçimde Kazak Flarmoni Orkestrası Müdürlüğü görevinde bulunur.

Genç yaştan itibaren tarihi konulara ilgi duyan yazar, verimli bir okuma süreci geçirmiş, ünlü edebiyatçılara ait bilimsel monografik eserleri incelemiştir. Yazacağı eserler için bir yandan devlet arşivlerinde incelemelerde bulunurken, bir yandan da tarihi kaynakları dikkatli gözle inceler. Daha sonra kaleme alacağı tarihi romanlar için ön hazırlıklar yapan edip, *Göçebeler* üçlemesinin ilk kitabını 1965 yılında tamamlar. Ardından diğer eserleri tek tek yayımlanmaya başlamıştır.

İlyas Esenberlin'in oğlu, bütün eserlerini 5 cilt halinde yayımlamaya çalışırken, kalp krizi geçiren yazar, 5 Ekim 1983 yılında vefat eder.

Göçebeler Üçlemesi Hakkında Değerlendirmeler

Kazak edebiyatının değerli simalarından İlyas Esenberlin'in yıllar süren araştırmalar sonunda kaleme aldığı ve rejim baskısı sebebiyle edebiyatçıların tarihi gerçekleri yazmaya cesaret edemediği bir dönemde yayımladığı Kazak Hanlığı'nı anlatan *Göçebeler* üçlemesi Kazakların milli benliğini ayakta tutan değerli bir çalışmadır (Esenberlin, *Göçebeler I* Elmas Kılıç, 2015: 1).

Göçebeler Üçlemesinin ilk romanı Sovyetler Birliği'nde yayımlandıktan sonra yoğun milliyetçi ve anti-Sovyet unsurlar içerdiği gerekçesiyle devlet yöneticileri tarafından tenkit edilmiştir. Gerçekte güçlü milli bilinç aşıl原因 bu üçleme İlyas Esenberlin'in hayatının tehlikeye girmesine sebep olur. Romanların matbaa yüzü görmesinden sonra "rejim muhalifi" olarak görülmeye başlanan yazar, uzun yıllar Sovyet yöneticilerinin baskısı altında kalır. Bitmek bilmeyen soruşturma, takibat ve mahkeme süreci yaşar.

Göçebeler üçlemesinin ikinci halkası *Can Çekişme*, Kazak Hanlığı'nı dağılma sürecinden kurtararak tüm Kazakları bir bayrak altında toplamayı başaran Abılay Han'ı anlatmaktadır (Esenberlin, *Göçebeler II Can Çekişme*, 2015: 1).

Göçebelerin üçüncü kitabı *Gazap* ise ülkesinin Çarlık Rusya'nın egemenliğine girmesinden sonra büyük ayaklanma başlatıp bağımsızlık mücadelesine girişen Sultan Kenesarı Kasımoğlu'nu konu etmektedir (Esenberlin, *Göçebeler III Gazap*, 2015: 1). *Gazap*'ta Kazak halkının maruz kaldığı türlü sıkıntılar etkili ve dikkat çekici bir biçimde tasvir edilir. Güçlü bir yönetici olarak karakterize edilen Sultan Kenesarı, atalarından kendisine intikal eden "düşmana karşı milli direniş" hareketini başarıyla yönetmektedir. Vatan sevgisini, vatan ve milletin kutsallığını bizzat kendi kişiliğinde halkına göstermiştir. Onun gelecek için ümit vaat eden çalışmalarını sonlandıran da ne yazık ki, başka bir Türk boyu olacaktır. Türk boyları arasındaki anlamsız çatışmalar, daima Türklere zarar vermiştir. Bu durum tarih boyunca pek çok kez tekrarlanmıştır.

Ağırlıklı olarak toplumsal konuları tercih eden Esenberlin, romanların bel kemiğini oluşturan şahısları yüksek iradeli karakterler olarak kurgular. Bilhassa tarihi roman başkışilerinin hem cesur ve ilkeli, hem de renkli ve hareketli karakterler olmasına özen gösterir. Yazarın çok sayıda batı ve doğu dillerine çevrilen eserlerinin satış adetleri milyonları aşmış durumdadır. Tarihi hadiseleri ele aldığı romanlarıyla ses getiren Esenberlin, Kazak kültürünün canlı tutulmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır.

Yaptığımız inceleme neticesinde Üçlemeyi oluşturan kitapların gerek roman tekniği, gerekse tarihi gerçeklik yönlerinden büyük bir sorumluluk ve ustalıkla yazıldığını gördük. Bununla birlikte romanların eser başkışilerinin karakter ve duygu dünyasını başarıyla yansıttığını belirledik. Kanaatimizce sayılan nitelikler, eserlerinin değerinin zaman içinde artmasının sebebidir. Aydınların tarihi gerçekleri yazmaya cesaret edemediği çok zor bir dönemde Esenberlin'in kaleme aldığı Kazak

Hanlığı'nı anlatan *Göçebeler* üçlemesi, Kazak Türklerinin milli bilincinin şekillenmesinde ve milli kimliğin kuvvetlenmesinde önemli rol üstlenmiştir.

Kazakların 4 asırlık hanlık tarihini anlatan Göçebeler üçlemesi, Kazak Hanlığı'nın kuruluşunun 550. İlyas Esenberlin'in doğumunun ise 100. yılına denk gelen 2015 yılında Türkiye Türkçesi'ne aktarılabilmiştir. Önceden çok sayıda yabancı dile çevrilmiş olmasına rağmen Göçebeler'in Türkiye'de geç zamanda okuyucuya ulaşması gerçekte önemli bir eksikliklerdir.

Tespitlerimize göre, İlyas Esenberlin'in Kazak Hanlığı'nı anlatan bu üç romanı ibret alınacak fikirler taşımaktadır. Prof. Dr. İsmail Doğan, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yasin Kaya, Aida Ünal ve Murat Aydın'ın Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevirmişlerdir. Prof. Dr. Abdulvahap Kara eserin editörlüğünü üstlenmiş, yapılan çevirileri inceleyip kontrol etmiştir. Yine Kara romanlarla ilgili işlemlerin birbiriyle eş zamanla yürütülmesini sağlamıştır. Nemat Kelimbetov Vakfı ise bu eserlerin çevrilmesi için teşvikte bulunmuş ve destek vermiştir.

Başarılı bir roman tekniği ile yazılmış olan eserin roman kurgusundaki tarihi olaylar ile gerçek tarihi olaylar birbiriyle örtüşmektedir. Başka bir ifadeyle Esenberlin, Kazak tarihinde yaşanmış olayları roman formu içerisinde başarılı biçimde dile getirmiştir. Yazarın bizzat kitaplara, gazetelere, belgelere ve arşiv kaynaklarına dayanan araştırmaları sonunda kaleme aldığı Göçebeler Üçlemesi Kazak tarihine ışık tutan önemli belge niteliğindedir.

İlyas Esenberlin, yeni yetişen nesillere milli bilinç aşımak için romanlar aracılığıyla Kazak Türklerinin zengin kültürünü gözler önüne serer. Öyle ki gelenek ve göreneklere adeta bir kuyumcu titizliğiyle işler. Üçleme barındırdığı halk edebiyatı ve folklorik unsurlarla Kazak sanatını, edebiyatını yeni nesillere aktarmada önemli bir görev üstlenir. Göçebelerin ilk kitabı yayımlandığında kısa sürede Kazak coğrafyasında en çok okunan kitap haline gelir. Oysa sözü edilen yıllar Sovyet baskı ve sansürünün en yüksek olduğu dönemdir. Kazak halkı milli diriliş düşüncesinden tamamen uzaklaşmıştır. Geleceğe yönelik umutların azalmaya başladığı bu dönemde Esenberlin'in romanları, halkta milli bilinç uyandırmış, vatanseverlik duygularını yeniden canlandırmıştır. Özellikle Kazak gençleri Göçebeler üçlemesi ile atalarının tarihte imrenilecek ve gurur duyulacak bir hayat yaşadığını açıkça görmüşlerdir.

Rusların Türkistan'a girişi

Rusların Türkistan'a yönelik ilk keşiflerinin 1600'lerin sonlarına denk geldiği bilinmektedir. Hindistan ile Moğolistan'ı da kapsayan seferler düzenlerler. Sözü edilen seferler, gerek ticari ilişkileri geliştirmek, gerekse de Türkistan coğrafyası hakkında stratejik bilgiler elde etmek isteyen Ruslar için önem taşımaktadır.

Rusya, Asya topraklarında 18. yüzyılda kendisine rakip olan İngiltere ile karşı karşıya gelir. İngilizler Hindistan'daki güvenliklerini sağlamak için İran, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri üzerinde

güçlü bir etki alanı oluşturmak çabasıdır. Rusya, İngiltere'yi bölgeden uzak tutmaya çalışır. İlk hedef Türkistan'ın kilidi konumunda olan Kazak ordalarının yok edilmesidir.

Ruslar işgal hareketinin ilk hamlesi olarak 1715 yılında İrtiş nehri üzerine yeni kale inşa ederler. Yaptıkları hamlelerle Kazak topraklarını kuzeyden ve kuzeybatıdan kuşatırlar. O yıllarda merkezi Kazak hanlığı epeyce zayıflamıştır. Büyük, Orta ve Küçük Ordalar şeklinde bölünmüş olan Kazaklar birbirinden bağımsız üç güçsüz devlete sahiptir. O sırada Kazaklar Moğol boylarından Congarlarla savaş halindedir. Kazakları Congar tehlikesine karşı koruyacağını beyan eden Ruslar, Kazakları kendi egemenliğine almayı planlamaktadır. Küçük Orda, Rusya'nın onları düşmana karşı koruyacağı sözüne inanarak Rus egemenliğini kabul eder. Bunun ardından Çar, diğer ordaları da denetimine almak üzere çalışmalara başlar. Epeyce güçsüz düşmüş olan Büyük Orda, önce Congarların, ardından Çin'in, en sonunda ise Rusların egemenliği altına girer. Orta Orda ise, Rus himayesini kabul eder. Çin ile de iyi ilişkiler geliştirerek yarı bağımsız kalmaya çalışır. Ancak 1822 yılında Ruslar burayı da kendi toprakları arasına dahil ederler. Kazak coğrafyasını bütün olarak ele geçiren Ruslar, buradaki idari yapıya müdahale ederek Kazakların yönetimdeki etkisini tamamen yok ederler.

Sultan Kenesarı'nın Milli Direnişi

İdari yapıdan hoşnut olmayan Kazaklar arasında bazı küçük ayaklanmalar ortaya çıksa da bunlar Ruslar tarafından takviye kuvvetler gönderilerek bastırılır. İlk derli toplu direniş her üç ordada da otorite sahibi olan Ablay Han'ın oğlu Sultan Kasım ve onun oğlu Sultan Sarjan tarafından başlatılır. Ruslara karşı önemli başarılar elde eden Sarjan, ne yazık ki, birlikte mücadele için ikna etmeye çalıştığı Taşkentliler tarafından katledilir.

Sarjan'ın ölümünün ardından ayaklanmanın başında bulunan kardeşi Kenesarı yönetimi ele alır. 1837 yılında milli isyan hareketinin başına geçen Sultan Kenesarı, Kazak topraklarındaki ayaklanma ve özgürlük hareketinin lideri konumuna yükselir. Üç Kazak ordasının güçlerini birleştiren ve 20 bin milisten oluşan silahlı direniş gücü oluşturan Kenesarı, kendi kardeşlerinin desteğiyle güçlü bir han haline gelir.

Kenesarı'nın askeri başarılarını gören Ruslar, Kazaklar arasındaki birliği bozmak için Müslüman din adamlarını kullanmayı denerler. Ancak bunda istedikleri sonucu elde edemezler. Ruslara karşı başarılı bir askeri savunma yapan Kenesarı, aynı zamanda diplomatik girişimlerden de geri durmaz. Üç yıl süren mücadelenin ardından Kenesarı 1840 yılında Ruslara kendisinin tüm Kazakların lideri olduğunu kabul ettirir. Kazak hanlığını yeniden kurmak için büyük çaba sarf eder. 1841 yılında her üç ordanın aldığı ortak kararla "Kazak hanı" ilan edilir. Devlet yönetiminde yeni düzenlemelere giden Kenesarı, adalet ve hukuk alanındaki reformlarıyla Kazaklar arasında büyük

itibar kazanır. Komşu devletlerle olumlu ilişkiler geliştiren hanın bu yenilikleri Rusları rahatsız eder. Bunun üzerine Ruslar, 1842 yılında ateşkesi tek taraflı olarak bozarlar.

Rusların Türkistan'ı Ele Geçirmesi

Çarlık yönetimi, Gorçakov'un önerisi üzerine daha güçlü askeri seferler düzenler ve Kazak bozkırlarında yeni müstahkem kaleler inşa ederler. Bu kaleler direnişçiler arasındaki bağlantıyı kestiği gibi uruğların moralini de bozar. Kenesarı, Kazakların birlik olması konusunda çağrıda bulunsa da beklenen karşılığı bulamaz. Kazak uruğlarının büyük kısmı Rus egemenliğini kabul etmek zorunda kalır. Durumun kötüleşmekte olduğunu gören Kenesarı, bu kez Kırgızlara birlik olma çağrısında bulunur. Ancak yine olumsuz yanıt alır. Kırgızlarla yapılan bir çatışmada ele geçirilen Kenesarı işkenceyle katledilir.

Kenesarı'nın en büyük arzusu, Kazakistan'ın toprak bütünlüğünü muhafaza etmek ve halkı Rus zulüm ve baskısından kurtarmaktır. Kenesarı'nın başlattığı ayaklanma Kazakistan'da Rus sömürgecilik uygulamalarına ket vurmuştur. O, bir idareci olarak çaresizlik ve imkansızlığı kabul etmemiş, halkı özgürleştirmek için cesaretle mücadeleye girişmiştir. Rus sömürgecilerine karşı verdiği milli bağımsızlık savaşındaki gayretleri boşa gitmemiş, halkına mücadele azmi vermiştir. Kazak halkının en sıkıntılı döneminde Kenesarı devlet adamı, diplomat ve başkomutan olarak düşmanına karşı akli ve mantığıyla mücadele etmiştir (Ölçekçi, 2009: 134). Ruslara karşı on yıl süren direniş 1847 yılında sona erer. Bu olaydan sonra, Kazakistan'ın tamamı Rus hâkimiyetine geçer.

Sonuç

Göçebeler üçlemesi Kazak halkının tarihinin resmi tarih kitaplarında belirtilenden çok daha önceye uzandığını kanıtlamaktadır. Arşiv belgelerine dayanarak yazılan eserde etnografik bilgiler önemli bir yer tutar. Esenberlin roman kahramanlarını tarihi şahsiyetlerden seçer. Cengiz Han'dan başlayarak Kenesarı Han'a kadar süren çok geniş bir tarihi dönemi roman formu içinde kaleme alır. Bununla birlikte Kazakistan tarihinde önemli yere sahip olan Kerey ile Janıbek, Ebu'l Hayr ile Burındık, Kasım ile Abılay gibi han ve sultanları kendine özgü kişilikleriyle tanıtır. Yalnızca hanları anlatmakla yetinmeyen yazar, Göçebeler üçlemesinde Töle Bi, Kazıbek Bi, Ayteke Bi, Bukar, Asan Kaygı, Nısanbay gibi dönemin seçkin şahsiyetlerine de yer vermiştir. Özellikle Abılay Han'ı fiziki ve ruhi özellikleriyle bir bütün olarak tasvir eder. Kazak halkının varlığının adeta sembolü gibi olan bu hacimli ve zengin içerikli eser, yalnızca Kazak tarihiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda insanlığın ortak değerlerini ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

Esenberlin, İlyas (2015) *Göçebeler I Elmas Kılıç*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

Esenberlin, İlyas (2015) *Göçebeler II Gazap*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Esenberlin, İlyas (2015) *Göçebeler III Can Çekişme*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Ölçekçi, Tamara (2009), "Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)", *Bilig*, Güz / 2009, Sayı 51: 123-138.

Sallı, K. Kemal (2015), "Ünlü Kazak Yazarı İlyas Esenberlin'in Ünlü Eseri Göçebeler Türkçe'de", *Önce Vatan*, Sayı: 15 Aralık 2015, İstanbul.

Söylemez, Orhan (2002), "Kazakistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 25, s. 127., İstanbul.

РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАН УРАЛА (1917-1941 гг.)

(К 80-ЛЕТИЮ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»)

REPRESSIONS AGAINST the MUSLIM URALS (1917-1941)

(To the 80 anniversary of the "GREAT TERROR")

Рашид Хакимов

кандидат исторических наук, доцент

Россия, Челябинский государственный университет

Rashid Khakimov

candidate of historical sciences, the senior lecturer

Russia, Chelyabinsk State University

E-mail: hakra51@mail.ru

Рассмотрена репрессивная политика Советского государства в период 1917-1941гг. на примере областей Урала. Показано, что курс на полное уничтожение религии проводился с первых месяцев установления Советской власти. Отмечена последовательность и целенаправленность проведения этой политики. Выявлены особенности репрессивной политики на Урале, предложена ее периодизация.

Ключевые слова: репрессии, мечеть, ислам, имам, государство

Summary: the author Considers the repressive policy of the Soviet state in the period 1917-1941. for example, regions of the Urals. It is shown that the rate in the complete destruction of religion was conducted in the first months of the establishment of Soviet power. Noted the consistency and focus of this policy. The peculiarities of the repressive policy of the Urals, defined periodization.

Keywords: repression, mosque, Islam, Imam, the state

В советский период происходило подавление любого инакомыслия, противоречащего господствующей коммунистической идеологии. И при том подавление не столько в форме идеологического спора, а физического уничтожения всех иных социальных институтов и людей, кто был сторонником этих институтов или носителем иных взглядов. И это стало проявляться с первых месяцев установления Советской власти.

Впервые в истории государство взяло курс на полное уничтожение религии. Декрет Совета Народных Комиссаров "О свободе совести, церковных и религиозных обществах" от 20 января (2 февраля по новому стилю) 1918 года устанавливал, что здания и предметы культа отчуждаются от религиозных обществ, для удовлетворения религиозных потребностей верующих передаются в их бесплатное пользование. Церковь отделялась от государства, она

была лишена всего движимого и недвижимого имущества, упразднились все прежние формы союза церкви и государства.

Таким образом, произошла экспроприация всей церковной собственности, все церковное имущество, недвижимость объявлялась народным достоянием. Но, фактически, все имущество церковей, мечетей перешли в собственность государства. Еще раньше по Декрету о земле была национализирована земля монастырей, церковей. Статья 12 Декрета от 20 января 1918 года прямо запрещала религиозным организациям владеть вообще какой-либо собственностью, а также лишала их прав юридического лица. Декрет запретил принудительные взыскания сборов и обложений в пользу религиозных обществ, меры принуждения или наказания с их стороны в отношении верующих[1].

Религиозные здания были сохранены в пользовании общин, которые продолжали свою деятельность. По мере укрепления Советское государство переходило к решительным действиям по устранению религии из жизни общества, считая ее своим идеологическим противником. Борьба против религии в целом, так ислама в частности, велась по всем направлениям.

В конце 20-ых годов в стране начинается коллективизация, большей частью, ставшая насильственно-принудительным обобществлением крестьянских единоличных хозяйств. 12 августа 1929 года отдел ЦК ВКП (б) по работе в деревне принял решение о начале сплошной коллективизации. В декабре 1929 года пленум Уральского обкома ВКП (б) принял решение коллективизировать в 1930 году не менее 80 процентов крестьянских хозяйств [2].

Коллективизация стала формой уничтожения экономической основы мусульманской общины. Обобществление результатов труда колхозника, жесткий контроль в колхозе за распределением урожая и полученного в процессе производства продукта, когда колхознику оставляли лишь минимум для жизни, лишали общину всякой возможности получить какую-либо натуральную или денежную помощь (закят или обязательный налог в размере $1/40$ отжитого благосостояния за год и садака – добровольное подаяние). Это был экономический подрыв мусульманской общины

Одновременно разворачивается кампания по закрытию мечетей и церковей. В стране были закрыты и разрушены десятки тысячи молитвенных зданий – мечетей и церковей.

Конфискованные здания мечетей по решению местных советских органов передавались под школы, клубы, в них размещали склады, зернохранилища, использовали их и под общежития, мастерские, в некоторых даже размещали морги, винно-водочные заводы. Часть религиозных зданий была разрушена. Фактически произошла окончательная экспроприация собственности религиозных обществ, в основе которой были народные пожертвования. К 1937

году в стране вместо ранее существовавших до революции более чем 14300 мечетей осталось лишь 150[3].

Были закрыты тысячи молитвенных зданий – мечетей. Типичной картиной тех лет для башкирских и татарских деревень Урала была та, которую описывает Р.Ф.Хайруллин – подросток предвоенных лет, живший тогда в деревне Масеево Аргаяшского района Челябинской области: "На лесной стороне улицы имелась деревенская мечеть с минаретом, но без полумесяца. Мечеть не действовала, дверь была закрыта. Играя возле мечети с мальчиками, мы видели в дневное время полет летучих мышей, с писком охотившихся за насекомыми. Летучие мыши жили в минарете мечети. Взрослые нас пугали, что они когтями цепляются за лицо и, мы боязливо убегали подальше от мечети"[4].

Одновременно с уничтожением материальной базы велось наступление на служителей религии. Можно выделить три периода репрессий по отношению к служителям ислама и к верующим, исходя из преобладания видов репрессий. После окончания гражданской войны период с 1922 по 1928 гг. был определен как «религиозный НЭП». Он характеризуется сдержанностью и осторожностью со стороны Советского государства и правящей коммунистической партии по отношению к исламу по сравнению с православием, идеологическое воздействие преобладало над административными методами борьбы с религией и мечетью.

Необходимо было завоевать на свою сторону народы Средней Азии и сохранять хорошие отношения с мусульманскими странами (Турция, Афганистан). Привлечение ислама к проведению внешнеполитических целей государства ярко проявлялось и во время государственных визитов в СССР в мае 1928 года короля Афганистана Амануиллы-шаха, а в апреле-мае 1932 года премьер-министра Турции Исмета Иненю. На встречу этих высоких зарубежных гостей в Москву приглашали муфтия ЦДУМ Р.Фахретдинова и мухтасиба Троицкого округа Уральской области Г.Расулева, в 1926 году, вновь избранного членом Совета улемов.

И не была еще запущена репрессивная машина по отношению к духовенству для его физического уничтожения. В этот период применялось лишение избирательных прав, ограничение прав на образование, службу в армии, повышенное налогообложение священнослужителей.

Но в этот период было положено начало перегибам в религиозной политике со стороны партийных и советских органов, получившим полное преобладание в последующие годы. А 1929-1936 гг. – это период решительного наступления на религию, когда напрямую была поставлена и практически решалась задача уничтожения религии и вытеснения из общественной жизни ее носителей.

1937- июнь 1941 гг. – период наиболее жестокого подавления и физического уничтожения верующих и священнослужителей.

По данным по Челябинскому округу можно представить удельный вес "лишенцев" по основанию – служители религиозного культа и монахи в общем количестве. Из сводки окружной избирательной комиссии по итогам выборов в 1927 году следует, что по округу были лишены избирательных прав всего 7656 человек, из них религиозных служителей и монахов – 547, или 7,1 процента[5].

По Троицкому округу были лишены избирательного права 18 служителей религиозного культа, в том числе 6 имамов. Среди них были Габдрахман Расулев (будущий муфтий), Гадулкадир Расулев, Габдрахман Рахманкулов, Зиятдин Рахманкулов, Валея Рахманкулов[6]. Со временем список расширился, по состоянию на 1 декабря 1934 года в него вошло уже 122 религиозных деятеля, в том числе 45 мусульманских служителей и членов их семей [7].

С 1929 стали применять раскулачивание, административную высылку, исправительно-трудовые лагеря. В начале 1930-ых годов было еще возможным освобождение из тюремного заключения, применение административной ссылки. Так, в августе 1931 года известный оренбургский мусульманский деятель и меценат Мухамет-Валея Хусаинов был направлен в Троицк для отбывания административной ссылки [8]. Органы власти часто удовлетворялась отказом имамов от духовного сана. Но публичный отказ от духовного сана еще не гарантировал жизнь бывшему имаму.

Так, например, мулла Алайбайтальской мечети Беляевского района Оренбургского округа Х.М.Махмутов в 1932 году отрекся от сана, вступил в колхоз, работал плотником. Однако в 1937 году, Х.М.Махмутов, отец семерых детей был арестован и за участие «в военно-казачьей повстанческой организации» был приговорен к расстрелу [9].

И с каждым годом меры ужесточались и достигли своего пика в 1937-1938 гг., в период «Большого террора», когда большинство приговоров были высшей мерой наказания через расстрел или десять лет заключения в ИТЛ (исправительно-трудовой лагерь) без права переписки, что было также равнозначным смерти.

Для того чтобы приступить к задаче полного уничтожения исламской религии, необходимо было уничтожить ее руководство. Исполнение данной задачи неожиданно ускорило в виду того, что в 1936 году один за другим умерли два муфтия: Центрального Духовного управления мусульман (ЦДУМ) Р.Фахретдинов -11 апреля, а 4 июня - Башкирского духовного управления мусульман (БДУМ) М.Гатауллин.

В апреле 1936 года органами НКВД в Москве было возбуждено «Дело о заговоре руководителей ЦДУМ» («дело Тарджемани»), по которому было арестовано более 30 человек.

Среди них были известные деятели ислама: Дж. Абзгильдин, Х. Атласи, кадии М. Буби, З. Камали, К. Тарджемани. «Дело о заговоре руководителей ЦДУМ» сводилось к тому, что якобы заместитель муфтия, кадий К.Тарджиманов под руководством муфтия Р.Фахретдинова решили объявить о закрытии ЦДУМ с целью спровоцировать выступления верующих против Советской власти. Кашшаф Тарджемани был приговорен в 1937 году к 10 годам тюремного заключения и умер в заключении. Никто из арестованных не вышел живым из застенков НКВД. Была расстреляна и единственная женщина - кадий М.Буби. В Татарстане было репрессировано свыше 300 мулл, в Башкортостане — 339.

Для этого периода наличие духовного сана было отягчающим обстоятельством и фактически имама расстреливали только за то, что он имам. Хотя, анализ всех судебно-следственных дел показывает, что впрямую никогда не выделяли, что в основе обвинения была религиозная деятельность. Можно найти такие формулировки: «участник кулацко-мульской группировки», "принимал участие в антисоветской мусульманской подпольной группе". Уже доказано, что для признания виновности к арестованным в 1930-ые годы работники НКВД применяли меры физического и морального давления. Об этом писали исследователи по политическим репрессиям против мусульманских священнослужителей[10].

Так, Губайдулла Башаров, 1899 года рождения, из деревни Байрамгулово Аргаяшского района, сын муллы, шесть лет учился в Медиакском медресе. 26 марта 1930 году был раскулачен и сослан, в 1936 году вернулся домой, а через год в 1937 году был вторично арестован. Арестованный Башаров Губайдулла описывает, как на допросе «следователь Мамбетов, взяв в руки наган, выразился разными нецензурными словами, повел в 50-ую комнату ...поставил к стенке, и сказал дежурному без моего разрешения не давать пить, кушать и сидеть», далее рассказывает, как строили «пирамиду»: «меня и Ибрагимова посадили коленками на пол и на нас поставили канцелярский стол, а на стол посадили двух следственных. Находясь в таком положении я упал и лежал без памяти часа два, в тот момент мне было нанесено несколько ударов с боку и в спину следователем Мамбетовым. Когда я пришел в чувство, у меня была нестерпимая боль. Ноги мои совсем не действовали и я решил подписать, чтобы удалиться от таких зверских отношений следователя Мамбетова и его жестоких мер воздействия, не предусмотренных в истории человечества» [11]. Башаров был осужден на десять лет лагерей и 15 января 1943 года умер в лагере.

Преследуемые и униженные некоторые священнослужители шли на крайний шаг, невыносимый для мусульманина – кончали жизнь самоубийством. Так, в селе Кузяшево Аргаяшского кантона мулла Юмагужа Хаерзаманов подлежал высылке, но накануне отправки повесился в лесу[12].

Репрессии в большом объеме проходили и на Урале. Трудно определить в силу скрытости этих противоправных действий, и отсутствия полных документальных подтверждений истинный масштаб репрессий, но даже по самым минимальным подсчетам, проведенными исследователями, они впечатляют.

По мнению А.Н.Старостина, 89 процентов имамов Урала были репрессированы. Ровно половина из них – расстреляна. Лишь 11 процентам священнослужителей удалось избежать арестов [13]. Даже по приблизительным подсчетам, можно говорить о сотнях мусульманских религиозных деятелей на Урале и тысячах по всей стране. Так, только по делу №5439 Управлением НКВД по Челябинской области от 27 июля 1937 года были осуждены Тройкой УНКВД, затем 10 и 13 августа 1937 года расстреляны 24 верующих и религиозных деятелей из Кунашакского района. Они были обвинены как члены контрреволюционной националистической повстанческой организации созданной мухтасибом Кунашакского района З.Кашаповым по заданию бывшего председателя БДУМ Мутугуллы Гатауллина [14]. Это явилось отзвуком разгромного дела муфтията в Уфе, так как М.Гатауллин был родом из Кунашакского района.

В деле №5439 интерес представляет одно обстоятельство. Мусульмане Кунашакского района, стремясь сохранить мечети от закрытия, связывали свои надежды как с обращением в Москву, к председателю ЦИК СССР М.И.Калинину, так и с обращением к представителям Турции. Это следует из показаний Байдагулова: «...числа 6 марта (1937 года – автор) мне лично Халитов Низаметдин говорил, что по вопросам религии и больших налогов они в Уфу и Москву командировали двух хороших человек, если они не добьются в Москве хорошего ответа наши командировочные люди должны обратиться к *турецкому консулу* в Москве, ибо СССР имеет договор с Турцией о свободе религии в СССР» [15].

Начальник районного отдела НКВД Идрисов в своем выступлении 11 апреля 1937 года на партийной конференции Кунашакского райкома ВКП (б) заявил: «В Караболке существует контрреволюционная фашистская группа, связанная с *некоторыми консульствами* ...Директор Карабольской НСШ Саттаров ...связан с границей (езде курсив автора)» (ОГАЧО. Ф.591. Оп.2. Д.8. Л.3.).

В то время государственные отношения между Турцией и СССР были неплохими и верующие искренне надеялись на возможность влияния Турции для сохранения ислама в стране. Хотя, конечно, коммунистическая власть никогда не пошла бы на договор о свободе религии в стране.

Еще одной из особенностей борьбы государства с религией было то, что ее всегда увязывали с решением насущных политических и экономических задач, с задачами текущего политического момента.

Так, в конце 1930-ых годов новым стало убеждение масс в том, что служители религии являются прямыми участниками шпионажа и диверсий. В Бардымской районной газете (Пермская область) в январе 1939 года утверждалось: "Мусульманским управлением в Уфе долгое время руководил японский шпион Тарджемани" и далее отмечалось: "Праздник "курбан-байрам" могут защищать только враги народа.... во время праздника "курбан-байрам" враги народа сплачиваются против власти рабочих и крестьян"[16].

В организациях Троицкого района Челябинской области 20 января и 4 февраля 1940 года прошли собрания сотрудников, рабочих и служащих с докладами представителя райкома партии "О шпионаже и диверсиях под маской религии". За всеобщим осуждением религиозников-диверсантов и шпионов последовало конкретное предложение: были приняты требования - передать мечеть поселка Амур под клуб для молодежи и закрыть Михайловскую церковь[17].

Отметим особенность репрессивной политики на Урале. Во многих документах НКВД проходит утверждение, что антисоветское религиозное движение на Урале связано с Японией. Это можно увидеть во всех областях Урала. Из протоколов допроса С.Галиуллина, имама-хатыба деревни Мавлютово Аргаяшского района Челябинской области: «...призывал всех башкир, выступить против Советской власти во время войны Японии с СССР свергнуть существующий строй и создать национальное мусульманское государство под диктаторством Японии» [18]. .

В Пермском районе Свердловской области в следственном деле мусульман села Кояново за 1937 год проходит добавление, что это также и дело "мусульманских протекторатов Японии"[19].

Объяснить это можно двумя причинами: во-первых, политической и религиозной активностью М-Г. Курбангалиева, уроженца Челябинского уезда Оренбургской губернии, который, эмигрировав в Японию, организовал там активно действовавший мусульманский центр. М-Г. Курбангалиев выступил с идеей объединения всех урало-алтайских народов – «от Урала до Фудзи» и создания на этой территории независимого исламского государства под эгидой Японии и, во-вторых, напряженными и даже порой враждебными межгосударственными отношениями Японии и Советского Союза в те годы.

Таким образом, советская власть в 1917-1941 гг. лишила мечети и духовные управление принадлежащей ей собственности, права юридического лица, подвергла репрессиям, как священнослужителей, так и верующих. Особое внимание уделялось ликвидации двух основ ислама - экономической в виде благотворительной помощи татарских и башкирских богатых собственников и системы исламского образования.

Частная собственность татарских и башкирских меценатов была уничтожена, таким образом была подорвана экономическая основа существования мусульманской общины, медресе и школы (мектебе) были запрещены, что прекратило воспроизводство членов общины. В 1920-1930-ые годы была узаконена дискриминация по религиозному признаку, хотя она не была прописана в законе. Это выразилось в лишение избирательного права, в запрете учебы в учебных заведениях, службы в армии, налогообложении по повышенной ставке и т.д.

Опустевшие и разрушенные мечети на огромном пространстве исламского мира СССР и одинокий муфтий Г.Расулев (с лета 1936 года) со сторожем в духовном управлении в Уфе стали символами страшного разрушения ислама, как на Урале, так и во всем атеистическом Советском государстве. На протяжении всего периода деятельность религиозных общин в СССР, в том числе и мусульманских на Урале, постоянно контролировалась органами внутренних дел и государственной безопасности.

Это было одной из особенностей государственно-конфессиональной политики в СССР в исследуемый период. Было уничтожено огромное количество религиозной литературы, предметов религиозного обряда, подверглись репрессиям, в том числе физическому уничтожению, тысячи верующих и служителей культа. Была насаждена обстановка всеобщего страха, верующие люди боялись открыто проявлять свои религиозные чувства. Этот мрачный период государственно-церковных отношений в России получил должную оценку в Указе Президента РФ «О мерах по реабилитации священнослужителей и верующих, ставших жертвами необоснованных репрессий» от 14 марта 1996 года за №378, который гласил «Осудить многолетний террор, развязанный большевистским партийно-советским режимом в отношении священнослужителей и верующих всех конфессий». Исламу репрессиями был нанесен тяжкий урон, сравнимый с преследованиями за веру в XVI-XVII вв. и в первой половине XVIII века в царской России. По мнению исследователей в результате репрессий: «...мусульманское духовенство утратило наиболее активную и образованную часть религиозных деятелей, на смену которым приходили неквалифицированные служители культа»[20].

Но еще больший ущерб, был нанесен революцией безбожия, атеизма духовному сознанию народа, его нравственности. Нельзя не отметить, что на протяжении всей советской истории властью и официальной историографией никогда не признавался факт преследования в СССР миллионов людей за их религиозные убеждения. Так, в "Настольной книге атеиста" выдержавшего девять изданий массовым тиражом, утверждалось: "На самом же деле в СССР никто и никогда не пострадал "за веру", за свои религиозные убеждения"[21].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

1. Декреты Советской власти. М.: Госполитиздат.1957. Т.1. С.371-374.
2. Урал: век двадцатый. Люди. События. Жизнь. Очерки истории. Науч. редакторы. – А.Д.Кириллов, Н.Н.Попов. Екатеринбург. Изд. "Уральский рабочий". 2000. С.100.
3. Мусульманин Прикамья (Пермь). 2004. №1 (10) апрель.
4. Хайруллин, Р.Ф. Воспоминания. Миасс. 2007. С.12.
5. Объединенный государственный архив Челябинской области (далее - ОГАЧО). Ф.Р-98. Оп.1.Д.1815. Л.11-14.
6. Межбюджетное учреждение (далее-МБУ) "Архив города Троицк". Ф.20. Оп.1. Д.3. Л.278 (об)-286 (об).
7. МБУ "Архив города Троицк". Ф.20. Оп.1. Д.62. Л.26-39.
8. Хакимов, Р.Ш. Красная звезда против полумесяца: противостояние десятилетий. Ислам и партийно-государственная власть на Урале в советский период (1917-1991 гг.) Челябинск. 2013. С.166.
9. Потапова, А.Н. Село Алайбайтал: страницы истории//История и этническая культура татар Оренбуржья. (К 105-летию со дня рождения М.Джалиля, 120-летию со дня рождения М.Файзи и 125-летию со дня рождения Г.Тукая). Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Оренбург: ИЦ ОГАУ.С.113.
- 10.Сенюткина, О.Н., Гусева, Ю.Н. Мусульмане Среднего Поволжья в тисках репрессивной политики советской власти (на материалах Нижегородской и Самарской областей) К 75-летию пика политических репрессий. /Под общей ред. Д.В.Мухетдинова. М. – Нижний Новгород: ИД «Медина», 2013. -232 с.
11. Хакимов, Р.Ш. Красная звезда против полумесяца: противостояние десятилетий. Ислам и партийно-государственная власть на Урале в советский период (1917-1991 гг.) Челябинск. 2013. 735 с.
12. ОГАЧО.Ф.Р-467.Оп.3.Д.2525.Л.Л.47 (об),48.
13. Кушаев, К.К. Очерки по истории с. Кузяшево. Ч.2. На правах рукописи. Город Алапаевск. 1987. С.22.
- 13.Старостин, А.Н. Мусульманское сообщество Среднего Урала в конце XIX – начале XXI вв. : автореф. дис. ...канд. ист. наук. Екатеринбург, 2010. С.22.
- 14.ОГАЧО.Ф.Р-467.Оп.3.Д.113. Л.1-187.
- 15.ОГАЧО. Ф.Р-467. Оп.3. Д.111.Л.92.
16. Колхоз юлы (Колхозный путь) (Пермская область). 1939. №4 (822).
- 17.МБУ "Архив города Троицк". Ф.20. Оп.1. Д.82. Л.Л.60, 58, 65, 9,10,11,14, 14 (об).

I. ULUSLARARASI ABAY KUNANBAYOĞLU KAZAK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI SEMPOZYUMU

18.ОГАЧО. Ф. Р-467. Оп. 3. Д.5793. Л.11

19."Включен в операцию". Массовый террор в Прикамье в 1937-1938 гг. Серия "История сталинизма"/отв. ред. О.Л.Лейбович. М.: РОССПЭН.2009. С.77.

20.Минуллин, И. Мусульманское духовенство Татарстана в условиях политических репрессий 1920-1930-х гг. Казань. 2007.С.78.

21.Настольная книга атеиста. Изд. четвертое. Изд. полит. лит. М.:1975. С.417.